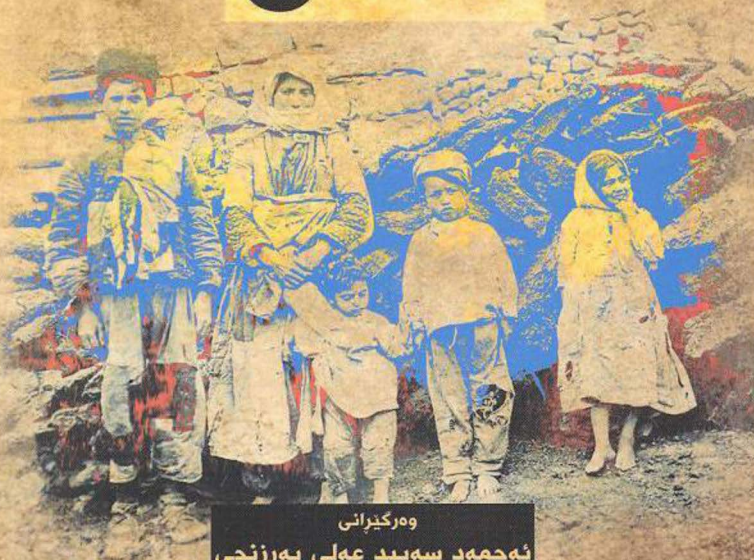

جهستن مه کارسی
نه سعهه نه رسه لان
جه ماله ددین تاشکیران
عومه ر توران

یاخیبوونی نه رمه نه کان له قان

وه رگیرانی
نه حمهه سه یید علی به ررنجی

ياخيپوونسا نئرمه نگان

له قان

The Armenian Rebellion at Van

جستن مهكارسى

نہسعد نهرسلان

جهمالهددين تاشكران

عومهر توران

وهرگيرانى

تہحمہد سہيبہد عہلى بہرزنجى

۲۰۱۲

❖ ئەم كۆتۈپە لە لايەن اتۆرى نۆۋدەۋلەتى بۆ ۋەرگىران، ۋە ئەنجام دراۋە، بە

سەرپەرشىتى (ۋەلىد مەرىسى)

❖ ئەمە ۋەرگىرانى دەقە ئىنگلىزىيە كەيەتى بۆ ۋەرەبى ۋ لەۋىشەۋە كراۋەتە

كوردى.

دەقە ۋەرەبىيە كەي لە لايەن (الدار العربىه للعلوم ناشرون) ۋە لە بەيروت -

لۇبنا سالى ۲۰۱۰ چاپ و بىلاۋ كراۋەتەۋە

- 📖 ناوی کتیب : باحبیبونی نه پنه ننگاه له قان
- 📖 نووسر : کومه لیک نووسر
- 📖 وه رنگیانی له هه وه بییه وه : نه حمدر سهید هه له بهرنجی
- 📖 باهت : مئزوهی
- 📖 بیتخنیه : نه حمدر سهید هه له بهرنجی
- 📖 هه له پری : نه حمدر مه حمور ره شهید
- 📖 دیزایینی ناوه رۆک : زانا کهمال
- 📖 بهرگ : ناام هه له
- 📖 تیراژ : ۵۰۰
- 📖 زنجیره : ۴۴۴
- 📖 چاپخانه : ره وه
- 📖 چاپ : چاپی به کهم
- 📖 ژمارهی پوئیه : ۱۶۷۵۶/۳۶۴ - ۱۵۱۰ - ۹۶۷۵۶ - ۹۶۲
- 📖 ژمارهی سیاره : ۱۶۸۴) سال (۲۰۱۳) له بهرزه بهاری شه کتیبخانه گشتیبه کانی به دناوه

بمقدمه‌ریزی خانه‌ی وهرگترین

(برنامه‌ای - به‌جاری - تزئین دارنگه‌ی به‌خجاری)

هویانیل، ۱۴۴۹۱۸۱-۰۷۷

ناوه‌خن

- به‌شی یه‌که‌م ۱۱
- ق‌ان له‌ژێر یاری کاو‌لبووندا ۱۱
- به‌شی دووهم ۱۵
- شار و هه‌رنیمی ((ق‌ان)) ۱۵
- به‌شی سێهه‌م ۷۹
- لا‌گیری و سیاسه‌ و ده‌سته‌لات ۷۹
- به‌شی چواره‌م ۱۱۹
- یا‌خییوو‌نه‌که‌ی ۱۸۹۶ ۱۱۹
- به‌شی پێنجه‌م ۱۶۹
- گۆ‌زان و په‌ره‌سه‌ندنی شو‌رشه‌که ۱۶۹
- ۱۸۹۷ - ۱۹۰۸ ۱۶۹
- به‌شی شه‌شه‌م ۲۷۵
- کو‌مه‌له‌ی " ئی‌تی‌حاد و ته‌ره‌قی " و ئه‌رمه‌نه‌کان ۲۷۵
- ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲ ۲۷۵
- به‌شی هه‌وته‌م ۳۰۳
- شو‌رشه‌کانی کورد و پش‌کن‌یه‌کان ۳۰۳
- ۱۹۱۲ - ۱۹۱۴ ۳۰۳
- به‌شی هه‌شته‌م ۳۶۹
- یه‌که‌م جه‌نگی جیهانی و یا‌خییوو‌نی نه‌رمه‌ن له " ق‌ان " ۳۶۹
- به‌شی نۆیه‌م ۴۸۵
- کوشتار و کاو‌لکاری له ق‌ان ۴۸۵

- ۵۳۵ بەشى دەيىم
- ۵۳۵ پوختەي باسەكە
- ۵۵۳ پاشكۆي ژمارەي (۱)
- ۵۵۳ ناوي شويىنەكان

پاشكۆكان

- ۵۵۷ پاشكۆي ژمارە (۲)
- ۵۵۷ نەرمەنەكان لە حوكمەتەكەي قاندا ۱۸۷۱
- ۵۶۵ پاشكۆي ژمارە (۳)
- ۵۶۵ پەتابەرائى نەرمەن
- ۵۷۳ پاشكۆي ژمارە (۴)
- ۵۷۳ ھە ئېژاردە لە "رېنمايىيەكانى بەرگرىكردن لەخۇ"
- ۵۷۳ گوندەكان:
- ۵۷۷ پاشكۆي ژمارە (۵)
- ۵۷۷ نمونە لە پەلاماردانى گوندنشىنان
- ۵۸۱ پاشكۆي ژمارە (۶)
- ۵۸۱ بەياننامەكەي عەبدولرەزاق
- ۵۸۹ سەرچاوەكان

● نەخشەكان

	نەخشەى ژمارە ۱ ۲	هەرىمى فەن
	نەخشەى ژمارە ۲ ۲	شارى فەن
	نەخشەى ژمارە ۲ ۲	رۆژەلاتى نەنەدۆلى عوسمانى
	نەخشەى ژمارە ۲ ۴	هۆزە كوردەكان
	نەخشەى ژمارە ۲ ۵	كلئىسای نەرمەن لە فەن
	نەخشەى ژمارە ۵ ۱	قاچاغە رىگەى نەرمەنە ياخىبوووەكان
	نەخشەى ژمارە ۷ ۱	رىگەوبان، هەيلى شەمەنەفەر
	نەخشەى ژمارە ۸ ۱	ياخىبوون لە فەنى كۆن
	نەخشەى ژمارە ۸ ۲	رىگەوبان و تەلەگراف لە فەن
	نەخشەى ژمارە ۸ ۲	رۆژەلاتى نەنەدۆل و نازەر بايگان و نەرمىنيا.
	نەخشەى ژمارە ۸ ۴	داگىركارپەكەى رووس

پيشكەشه به

ئەگەر ئەو كۆمەكە ماددىيەى ژورى بازرگانى و ژورى پيشەسازى ئەستەموون و ژورى دەرياوانى ئەستەموون و مەرمەپرىس و ئىجە و سېپى ناوەرپاست و دەرياي رەش و ژورى ئالوگۆرى گەلوپەلى ئەستەموون نەبوونايە، ئەوا ئەم ليكۆئىنەوئىيە ئەدەهاتە دى، نووسەرەكانى جوانترين سوپاس و پيژانينيان ناراستە دەكەن، بۆ بەشداريكردى بەنرخيان و باوهرى تەواويان بە كەلكى ئەم كارە.

ديسان نووسەرەكانى ئەم كتيبە دەيانەوئى سوپاسى گشت بەرپۆهەران و كارمەندانى ناوهندى نارشيقي *Askeri tarih ve stratejik etut baskanligi* هەروا ناوهندى نارشيقي نيشتمانى بەريتانى و ناوهندى نارشيقي نيشتمانى نامەريكايى و ناوهندى ئەنجووومەنى وەزيران بۆ نارشيف و كتيبخانەى (هيوتن) لە زانكۆى (هارقارد) و بەشى خواستنى نىوان كتيبخانەكان لە كتيبخانەى زانكۆى (لوير فيل) و كتيبخانەى ئاكاديميى ميژووى ترك *turk tarih kurumunu* وە كتيبخانەى كۆنگرئىس و كتيبخانەى بەريتانى ... بكەن.

هەروا سوپاس بۆ هەركەسى كە دەستى هاريكاري دريژكردي بۆ ئەنجامدانى ئەم كتيبە، لەوانە (فيگن گاملى درە) و (مەليح بىرك) و (ريتا هيتينگەر) و (لى كيلينگ) و (كايئلين مەكارسى) و (كارۆلين مەكارسى). هەروا (حوسنى داغ) كە ئەركى چاكى كيشا بۆ ريكخستن و هينانەكايەى ليكۆئىنەوئىيە، چونكە ئەگەر تەقەللای ئەو نەبووايە، بە سوپاسەو، ئەوا پرۆژەكە تەنيا وەك چەمكى دەمايەو. جگە لەمەش (بىرسين كاراجا)ش كاريكى بەنرخى بۆ رەخساندين لە وەرگيراندا لە زمانى نەرمەنيەو، سوپاسى گشتيان دەكەين بۆ ئەو بەشداريە بەرچاوو بە نرخەيان.

دانەردەكان

بەشى يەكەم قان لەژىر باری كاوبووندا

لە ۲۴ تەمموزى سالى ۱۹۱۹، دوو نامريكايى، كابتن (نيمورى.ه. نايلز) و (نارسەر. ئى. ساززلاند) بەسواری ئەسپ گەيشتنە ناو شاری (شان)، ئەم دووانە، لە گۆتايى جەنگى يەكەمى جيهانيەود تاكە بيانى بوون كە سەر لەم شارە بدەن، ئەو ناوجانەى پياتىپەربوون، لە گەلى پوودە وشك و برینگ، ھەتا سووسەى ئادەمىەكيشى لىوہ نەدەھات. نووسىبوويان: (ناوجەكە بريتيە لە شاخى پووتەن و داروپەردو).^{*}

ئەم دووانە شارەكەيان وادەخەملاند كە پىنج ھەزار كەسيكى تىدابی، كۆى دانىشتوانى ھەرىمەكەش خۆى بدا لەسەد ھەزارىك كەمتر. بەدەر لەو ئەرمەنانەى خۆيان دەدا لە ھەوت سەد كەسيك خەلكى

^{*} دەستنووسەكانى ويلاتە يەكگرتوومەكانى نامريكا ۰۷۸۴/۰۲۱/۱۷۵ راپۆرتەكەى (نايلز و ساززلاند) ھەر بە عەمدى دەمودوى ئەوانەى شاردۆتمەو كە ھەزىان بە بلاوكرىنموى قەسەكانيان نەمكردوو، (گاسن و مەكارسى) لىژنە نامريكايەكان بۆ ئەنەدۆلو راپۆرتى (نايلزو ساززلاند) لە نەنگارا: ۵ - ۹ ئىميلول سەپتامبەر ۱۹۹۰ ل: ۵۲ - ۷۰. تەنيا دانەمەك كە ماوہ لە پاشماوہەكانى لىژنەى (ھاربرد) نامريكايى، راپۆرتەكەشى پەرد لە ھەئەى زمانەوانى و يەك بابەتى لە زاراومەكاندا، بۆ ھەموونە وشەى Musulman . moslem تىكەن كراوہ. جگە لەمە ئەو ھەس دەماوہەمیانەى كە (نايلز و ساززلاند) لە خەلكى و ھەريان گرتووہ و نووسيوياننەتەوہ و ونبوون و لەوانە ھەوتىنرابن.

شارمىگە گىشتىيان لەو پەنابەرە موسولمانانە بوون كە كاتى جەنگ ھەلاتىبوون
و دىسان پاشى ئەوھى لەشكرى عوسمانى شارمىگەى گرتەو، گەپرابوونەو
ناوې. خۇ بەپىيى دەمودى ئەوانەى مابوون، (نايلز و ساززلاند) ھاتبوونە
سەر ئەوھى كە نىوھى پەنابەرەكان تىاچووبوون و نۆ لەسەر دەى شارمىگە
زۆربەى زۆرى گوندەكانى دەفەرەگەش كاوبىبوون.

شارى قان ھىچ قوتابخانە و جموجۆلنىكى بازارگانى تىدا نەبوو
(دوكانەكانى شارمىگە چۆلھۆلئبوون)، بەلام فەرماندارەگەى، كە بە دىنى ئەم
دوو نامىركايىيە بوو، تۈنابىووى كارىكى واىكات كە ھەردو نەخۇشخانە
مەدەنى و عەسكەرىيەگە و تاقە ھەتىو خانەكەش بەردەوام لەكارداين،
خەلگەگە چونكە ژمارەيان كەم بىۆو، لاكەى سكيان نەدەھات و ئەو دانەوئە
كەمەى حوكمەت دابەشى دەگرد بەشى دەگردن، سەرەتا ئەمانە نەبوو و
نەدارابوون، بەلام زۆرى نەبرد نەمەندەيان چاند و بەرھەم ھاورد كە بەشى
زستانەكەيان بكات.

نەرمەنەكان كە بەر لە جەنگەگە چارەكىكى خەلكى شارمىگە بوون،
باريان كەردبوو، تەنيا ئەم حەوت سەد كەسەيان مابۆو، سەربازەكان
دەيانپاراستن و لە تۆلەكردنەوھى موسولمانەكانيان دوردەخستەو. خەلكى
شارمىگە بۆ نامىركايىيەكانيان دەگىرايەو كە چۆن نەرمەنەكان ھەموو
شتىكيان وىران دەگرد و ئەشكەنجەى موسولمانەكانيان دەداو دەستىرئزان
دەگردنە سەريان و دەيانكۈشتن.

سەرەتا (نايلز و ساززلاند) بېروايان بەو قسانە نەدەگرد، چونكە
لەوھتەى چاويان كەردبۆو ھەك ھەر نامىركايىي و نەوروپايىيەكى تر ھەر
پەلامار و دەستىرئزى تركەكانيان بىستىوو، بەلام زۆرى نەبرد راپان گۆرى:
يەكەمەجار بېروامان بەو بەندوبواونە نەبوو، بەلام دوايى ھاتىنە سەر
ئەوھى بېروا بىكەين، چونكە قسەوياسەكان ھەك يەك بوون و بەبەلگەشەو

بوون، ھەر بۆ نموونە لە شاری (پەتلیس و فەن) تەنیا ئەو گەرھەکانەى كە وەك خۆيان مابوونەو، گەرھەى نەرمەنەكان بوون، ئەمەش روون و ئاشكرا دياربوو، وەك كۆيسا و ئەو نووسين و ناوانەى سەر ديوار و درگەى مائەكان، بەلام گەرھەى موسوئمانەكان سەرانسەر ويران و كاوول كرابوون، ئەو گوندانەى نەرمەنشين بوون وەك خۆيان مابوونەو بەلام ھى موسوئمانەكان خاپوور كرابوون.

موسوئمانەكان لە خانوو و گوندى نەرمەنەكاندا دەژيان، چونكە خانوو وگوندەكانى خۆيان بە پتوھ نەمابوون و بەكەلكى ئەو نەمابوون تيايدا بژين، جگە لە سێھەكى ئەو گوندانەى كە بەر لە جەنگەكە بنيات نرابوون، ھەرچى چەندەش پەنابەرەكان لە ساڵ زياتر بوو كە خەرىكى بنياتنانەوھى ئەوھبوون كە ويران كرابوو، بەر لەوھى (نایلز و سازلاندا) بگەنە ئەو ناوھ.

بەر لەجەنگى يەكەمى جیھانى و شۆرشى نەرمەنەكان بەرووى عوسمانياندا، شارى فەن بەوھناسرابوو كە شارێكە پر لە دار و درەخت و باخ و باخات و ميوھى ئەوتۆ كە شارەكەى لەو زوھبە وشك و بى ناوانەى دەورووبەرى جیادەكردوھ، بازار و دوكانەكانى شاریان كرديووھ ناوھنديكى بازارگانى بۆ گشت دەفەرى خوارووى رۆژەلاتى ئەنەدۆل، فەن شارێكبوو ھەر لە ئەزەلەوھ پړپړو لە ژيان و جموجۆلى بەشەر و لە مزگەوت و كۆيساى ئەوتۆ كە نموونەى جوانى و دەستپەنگينى بيناسازى و ھونەرى رازاننەوھ بوون، بەلام وا ئىستە ئەم شارە بۆتە دارووپەردو و كەلاوھ.

نەرمەنەكانى شارى فەن، بەپشتى رووسەكان و متمانەيان، دژ بە دەوئەتى عوسمانى وھستانەوھ و شۆرشيان كرد، ئەو رووسانەى ئەوھندەى پى نەجووو لیبانھەلگەرپانەوھ، نەرمەنەكان بە يارمەتى رووسەكان موسوئمانەكانيان لە ھەرىمەكە وھدەرنان، بەلام زۆرى نەبرد شتەكان ناوھزوبوونەوھ، نەرمەنەكان دەرگران و بەیەكجارى ھەلاتن و ئەو

موسولمانانەي كە مابوون گەپرانەو، بەلام ناتوانرى ھىچ كام لەم دوو لايەنە لە شەپەگەدا بە براوۋ دابنرى. چونكە زياد لە نيوەي دانىشتوانى ئەر مەن لە شارى (قان) دا تياچوون، ئەمە بەرامبەر دوو لەسەر سىي موسولمانەكان بەلای كەمەو، كە كوژران.

كۆماری ترگی تازه دامەزراو، لەسەر ئەو داروپەردوو، بنیاتنانەوئى شارى لەلا مەحالبوو، جا لەلای خوارووی رۆژەلاتەو شارىكى تازهى سەرلەنوئى بنیاتنايەو. ئەمەش بوو لەناوچوونى شارى (قان) ي سەردەمى عوسمانى.

بەشى دووھم شارو ھەريئى ((قان))

قان لە دیدى دانىشتوانیەوھ شارئىكى جوانه، وا لە نيزىك گەورترین دەریاچەیهكى ئەنەدۆلدا، كۆبو و دوندی سەرکەشى وا دەورى داوه كە بەدریزایی سالت بەفرى ھا بێو، جا بەو جاوئەندازەو دەریاچەكەى لای خواریشیەو، جوانترین دیمەنئىكى ھەیه، لەوانەیه بەلای تەوانەى ھەر بە دیمەنى دارودرەختەوھ راھاتوون، دەوروبەرى قان كەمىك ساردبى، سەوزاییەكەى بریتىه لە دەومنى لاپال و داوئنى گردەكان و بەروبوومى ناو كىلگەكان ودرەختى گوى جۆگە ناوەكان. لە ھەندى شوئى شارەكەدا شەقامەكان سىبەرى درەخت و ئەو باخچانەى ئەودىو دیوارە بەرزەكان دەیانگرتەو، پووکاری قان بەسەر دنیادا دەریاچە و شاخەكانى دەوروبەریەتى، بەو جوانى و دلگىرییەیانەوھ.

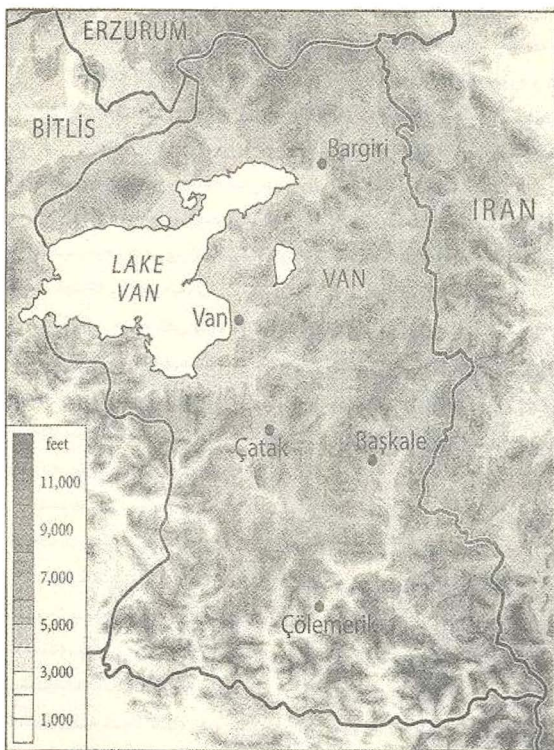
ئەوساكە شارى قان بە دوو كیلۆمەتر لە رۆژەلای دەریاچەكەوھبوو، بەلام گەرەمكى قەلا، ئەوھى بە (شارى قان) دەناسرا، بە پانتایی كیلۆمەترىك لە پائى بەردەلانیەكەوھبوو كە بە ۲۰۰ مەترئ لە دەشتاییەكە بەرزترە، ئەم بەرزاییە لە كۆنەوھ گەرەكەكەى كەردبوو قەلایەك بۆ پاراستن و مەلئەندىكئىش بۆ فەرماندارى.

خەندەقئىكى پڕ لە ناو و دیوارئىكى ئەستوورى پتەوئىش بە دەوریاندا، ئەم شارە كۆنە جوار درگەى سەردكى ھەبوو: درگەى تەوریز، درگەى قەسر،

درگەي ئاقىن و درگەي قەراغ ئاۋەكە، لە دەردەۋەي درگەي تەۋرەيز بە رۇزەلاتدا زەۋپەكە بەركى بەرزبۆتەۋە و قۇقزىيەكى بەردىتى پىكەيناۋە.

لە سالى ۱۵۲۴ پاش داگىر كىردنى دەققەرەكە، سولتان سلىمانى قانۋونى راستەوخۇ لەسەر ئەم قۇقزىيە رەققەنە قەلاي قانى بنىات نا (بە زمانى تركى - قەلاي ناۋەۋە - دەگەينى) ئەمەش بەرۋوگارى باكوورى شارە كۆنەكەدا.

لە سەدەي نۆزدەشدا ئەم قەلايە ۋەك شوينى بەكار دەھات بۇ خۇپاراستن و دامەزاندنى تۇپخانەي سوپا لىيەۋە.

نه‌خشه‌ی ژماره ۱-۲

هه‌ریی فان

ھەروەك ھەر شارىكى دى لە رۆزەلاتى ناپىندا، شاره كۆنەگەى بە خاتوو شەقامەكانىيەو ۋەك شارىكى سوننەتى دەپنۋاندا، لە خىشتى كال (قور) و دار خانوۋەكان دروستكرابوون، شەقامەكان تەنگ و پىنچاوپىچ و تارىك، ھەندى واپان مەزىندە دەگرد كە شاره كۆنەگە پىنچ ھەزار مائىك دەپى، بىگومان نەمەش زىدەرۇپىيە چونكە سەرچاۋەكانى حوكمەت تەنيا باس لە ۵۴۰۰ خىزان دەگەن كە لەسەرانسەرى دەفەرى قانداپوون، ئەمە بە ھەموو شارى قانىشىيەو ۋەيە (كە زۆر لە شاره كۆنەگە گەورەترە) جگە لە ناوچە گوندنشىنەكانى دەوروبەرى.^۱

بىگومان خانوۋەكانى شاره كۆنەكەش دوو نەۋم بوون، بەپال مزگەوت و كلئىسا و بازارو و دوكانەو. ئەم دوكان و بازارنەش شوپى حەوانە و كارگردن و ھەلگرتى كەلوپەل بوون، راستە بازارى ۋەھى تىدابوو كە ھەندىكىيان چەند سەدەيەكى بەسەردا رابوردىبوو، خەلكى قان شارەزى گشت بەناۋىيەسىرىكى شاره كۆنەگەيان بوون.

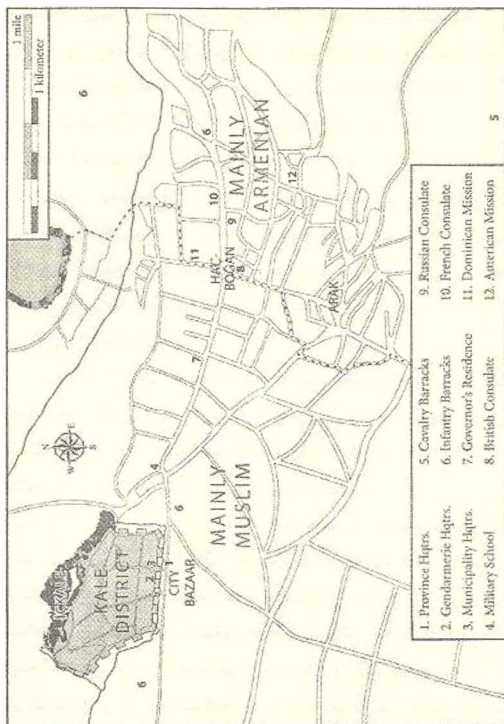
ئەودى خرابوۋە سەر تەو بەشە كۆنەى شاركە و لىنى زىادكرابوو، دەولەت كرديبوو، ۋەك ئامازەيەك بۇ ئەودى كە ئەو بەشە ناۋەندى ئابوورى و ئىدارى گشت شار و ھەرىمەكەيە، مەئبەندى دەولەت و ھەرماندارى ھەرىمەكە لەلای خوارووى رۆزەلاتەو بە پال درگەى قەسرەو بوو، مەئبەندى پۇلىس و درك (پۇلىسى نىمچە عەسكەرى لە لادىكاندا) و دادگە و بەندىخانەى ناۋەندى سەربازگە و ھەردوو بەرپۇەبەرايەتى تەندروستى و كشتوكال لە تەك گومرگو پۆستە و تەلەگراف و بانكى عوسمانى و نووسىنگەى ئايىنى گشتى و سەرۇكارىيەتى توتن، جگە لەچەند قوتابخانەيەك كە دەولەت بەرپۇەبەيدەبردن و بىناكانى زۇرىيەيان تازىبوون، لە سەردەمى سولتان عەبدولھەمىدى دوۋەمدا كرابوون.^۲

لە نىۋەى دوۋەمى سەدەى نۆزدەدا، شاركە بە شىۋەيەكى بەرچاۋ

فراوانبوو و چووو ئەودوو دیوارەكانى قەلأوه. نەم بەشە تازەمە بە (گاردن) ناودەمبەرا، ديسان بە سى كیلۆمەتر بەلای رۆژەلآت و خواروووى شارە كۆنەكەدا بەلى كیشابوو نەم بەشە سى ئەوەندەى بەشە نەسلیەكەى خۆیى پانتایى گرتبۆوو، كەجى ئەگەر فەن بەشارىكى گەورە دانىين، هەلەبە.

بەلأم لە دەرهووى شارە كۆنەكە، چاو ئەندازەكە زیاتر پانوپۆر و بەرفەرەحیوو، چونكە ئەو ناگرەى كە لە سالى ۱۸۷۶دا بەربۆوو، ئەو قاتوقرى ویرسیتییهى سالانى ۱۸۷۸ - ۱۸۸۰دەقەرەكەى گرتەوو، وای لە خەلكى كرد كە مائەكانیان لە یەكتر دورەووخەن، بە پێچەوانەى ئەووى لە رۆژەلآتى ناڤیندا باوو، ئەمەش بۆ بەرەبەستکردنى تەشەنەکردنى ناگر و تا بشتوانى دانەویلەش بۆ خۆیان بكەن.^۱

لە هەردوو گەرەكى موسولمانەكان و مەسیحیەكاندا، لە بەشى تازەى شارەكەدا خانوكان دوور لە یەكتر لەناوهراستى باخوباخاتى فراوانى وادا دروستدەكران كە دیواری بەرزى شەش پێیى دەورى گرتبوون، دانیشتوانەكانى زۆریهى پێداوێستییهكانى خۆیانیان تیندا دەرواند، بەتایبەت ترى و میوهجاتى فرە چەشتە، ئەمەش ئەو ناووى كرديووو جییهكى دلگیر و شیاو بۆ نیشتهجیبوون، بەشیوهیه كە فەرماندارى هەرىمەكە و لێپرسراوانى ترى دەولەت بڕیاریاندا بچنە ئەو بەشەى (گاردن)دوو. جگە لەووى كە كونسۆلخانە و دامەزراوه میسیۆنێرییه بیانیەكان و قوتابخانە تازەكان و نەخۆشخانەى میسیۆنێرە نامریكایى و سەربازى و نووسینگەى تەلەگراف و بانكى كشتوكاڤ و ژمارهیه مزگەوت و كلێسا لەو ناوچهیه گىرسابوونەوو، هەرچەندە هەندى گەرەكە لە موسولمانان و مەسیح تێكەل بوون بەلأم مەسیحیەكان لە بەشى رۆژەلآتى (گاردن)دا زۆرىنەبوون لە رۆژاواشیدا موسولمانەكان زۆرىنەبوون.^۲

نەخشەی ژمارە ۲-۲

شاری شان

دانیشتوانی شارەكە

دانیشتوانی شاری فەن بێكها تیبوون لە (ترك و كوردی موسولمان و نەرمەن و نەستووری مەسیحی و بەشیکی كەمیش لە یەهوودی و هی تر). كاتیخۆی (ئەولیا چەلەبی) لە سالی ۱۶۵۵دا سەردانی فانی كرددووه، باس لە دووانزە گەرەكی ئەو شارە دەكات كە سیانیان نەرمەن بوون. (نۆرەهان كیلیج)یش لەسەدی حەفدەدا دانیشتوانی شارەكەى بە نیزیكەى ۲۵ بۆ ۴۵ هەزار كەس مەزەندەكرددووه، نەرمەن ۲۰٪، باقی تریان موسولمان بوون.

ئەو كات نەرمەنەكان نوێنەرایەتی گشت مەسیحیەكانیان دەكرد، هەر ئەو كاتە نیوەی موسولمانەكان بریتیبوون لە سەرباز و كارمەند و فەرمانبەرەكانی دەوڵەت و لێپرسراوانی دەستەى ئەوقافی ئیسلامی.^۵

لە دوا ساڵەكانی سەدەى نۆژدە و سەهەتای سەدەى بیستەدا سەرزمێریەكی ورد و راست بۆ دانیشتوانی شارەكە نەبوو، عوسمانیەكان تۆمارى تەواوی دانیشتوانەكەى شاریان لای خۆیان هێشتووتەوه، بەلام نەهەش پەشت بەسەر جەم دانیشتوانی قەزاكە دەبەستى كە شارەكە و دەورووبەرى دەگرێتەوه، لەنێو ملیۆنەها بەلگەنامە و دیکۆمینتا ئەم تۆمارانەش دۆزراونەوه بەلام تا ئێستە لێیان نەكۆلراوتەوه و لە نارشیفی عوسمانیدا كەوتوون.

دەلێن گواپە ژمارەى دانیشتوانی قەزاكە لە سالی ۱۹۱۲ خۆی داوه لە ۷۹،۲۳۶ كەس، لەوانە ۴۵،۱۹۹ یان موسولمان بوون و ۳۳،۷۸۹ نەرمەن بوون. جگە لە ۸۲۸ كەس سەر بەنایینەكانی دی، سەئەنەى عوسمانی، وەك هەر دەوڵەتێكى هاوشێوەى خۆی، تۆماركردنى ئافەرت و مێیینە و منالی بواردوو و پشنگوونى خستوووه، جا بۆیە پێدەچیت ئەو ژمارانەى خزانە روو خەملاندنەكەى ژمارەى دانیشتوانی قەزاكە و لادیکانی تێكدابى و بە رازەى

چواريەك بە ھەلەيدا بىردىبى.^۱

زىياتر لەمەش، تۆمارەكان نەو سەرباز و ئىدارىانەى نەگرتۆتەوۈ كە سەر بە قەزايەكى تىربوون بەلام بە شىۋەپەكى كاتى لەمۆى دانىشتوون، ئىتەر بەم پىيە (فىتال كوپىيىە) لە ۱۸۹۰ دانىشتوانى قانى بە كەمتر ژمارىەك خەملاندوود:

۱۶،۰۰۰ ھەزار مۇسلمان، ۱۳،۵۰۰ تەرمەن و ۵۰۰ يەھۇدى، كە ئەمەش بە گشتى دەكاتە ۳۰،۰۰۰ ھەزار كەس.^۲

لەگەل ئەۋدى كە ژمارەى ئەۋانەى بەشىۋەپەكى ھەمىشەپى لە (قان)دابوون لە ۱۸۸۰ ۋە ھەتا جەنگى يەكەمى جىھانى گۇرانتىكى ئەۋتۇيان بەسەردا نەھاتوۋە، بەلام ژماردى بەرچاۋى دانىشتوۋانى شاردكە بە فىئىلى بەپىيى بارووزروۋى دەركى ئالوگۇپتىكى زۇرى بە خۇۋە دىۋە، مۇسولمانان و نەرمەنىش لەكاتەكانى قاتوقرى و نەبوۋنىدا، يا لەكاتى پشىۋەكاندا بۇ نارامى و نان و خۇراك دادەبارىنە ناۋ شاردكەۋە.

ھەرىمى ((قان))

• ئاۋۋەھۋا

لەۋانەپە تەنيا ھۆكارىك كە وامان لىككات بلىين ئاۋۋەھۋاى قان بۇ تەندىروستى باش و لەبارە، ئەۋ تايبەتمەندىەى رۇژەلاتى نافيئىن بىت لە شاخەكانى قەفقاس يان بىبابانى عارەب.

ھاۋىن لە قاندا زۇر گەرم نىيە، بەلانى كەمەۋە بەپىيى پىۋانەكان لە رۇژەلاتى نافيئىدا، گەرمى لە مانگى تەمموزدا دەگاتە ئەۋپەرى لەگەل پلەى ۲۲ ى سەدى (۷۲ پلەى فەھرەنھايىتى) بەلام دەشى بىشگاتە ۳۸ ى سەدى (۱۰۰ پلەى فەھرەنھايىتى)، لە زستاندا ئەۋە باسناكرى، لە شوپاتدا كە ساردترىن مانگە لە قان، پلەى گەرما دەچىتە ۴ سەدى (۲۵ پلەى فەھرەنھايىتى) بەلام

چاروبار دەگاتە ۲۹ سەدى (۲۰۰ پەلەى فەهرەنھايتى).^۸

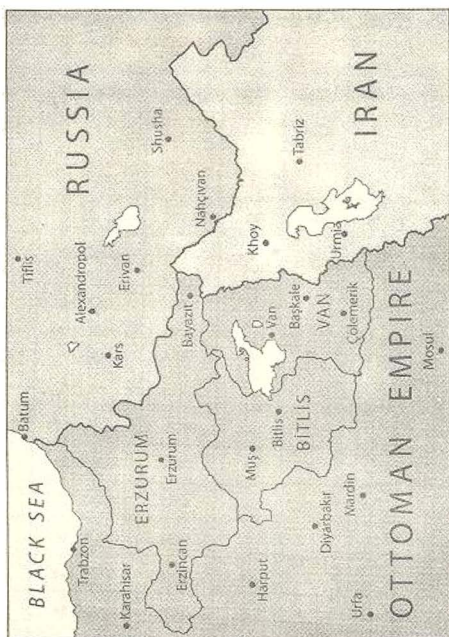
نا بەم شيوە پەلەكانى گەرما لە زياتر لە سيبەكى رۆژەهەكانى ساندان دادەبەزیت بۆ ژیر سفر (جیبى باسە كە ئەم ژمارانە تايبەتەن بە شارى فان كە ناوووهوايەكى فینك و مامناوندی ها پینو، ئەووش بەهۆى نیزیكى لە دەریاچەى فانهو، بەلام بەشى زۆرى ناوچەكانى هەریمەكە، بەتایبەت بەرزایبەكانى، بەگشتى ناوووهوايەكى سارد و سەختریان ها پینو، بۆ نموونە لە شارى (هەكارى) لە دەقەرى خواروو و شاخاوشە، پەلەكانى گەرماى ئەوى هەمیشە بە چوار پەلە كەمترە لەوى شارى فان لە زستاندا.

تیکرای بارانبارینیش لە فان (۲۸۰ مەم) بەلام لە چەلەى هاویندا بە دەگمەن نەگەر ببارى (بەپال تیکرای ۲ مەم لە تاب) دا.^۹ ئە ماومیهك كە چوار یەكى سائە زۆربەى بارین كە بەفرە دەبارى. لە زستاندا خانوووهكان لە پى داڵانى داخراوهو بە ژیر دیواری بەرزدا پەيوەندى بە یەكەو دەكەن، جا سەردانى برادەریك وەك ئەو وایە كە بە تونیلێكدا گوزەرەكەیت. ئەو دەریەندانەى ناو شاخەكان كە هەریمەكان دەگەین بە یەك، لە زستاندا دەبەسترین و بەهۆیەو رێگەى بازرگانى و پەيوەندیکردنیش دەگیرى.^{۱۰}

● موسولمانەكان

بە پێچەوانەى ئەوى چاومروان دەگرا، بەپى ئەسلى نیتى و رمگەزەكەیان زەحمەتە موسولمانەكانى فان جیاكردنەو، چونكە سیستمى عوسمانى لە تۆمارکردنى دانیشتواندا، كە باشترین و سەرچاویەكە بۆ زانیارى دەربارەى دانیشتوان، هاوولاتیانى عوسمانى لەسەر ئەساسى تاپینی تۆمار دەكرد نەك بەپى ئیئیمای قەومى یان زمان، لەووش دەجى كە ئەوروپایبەكان پۆژى لە رۆژان نەیانزانوود تركى لە كوردى جیاكەنەو، زۆربەى كەرەت سیفەتى (تركى)یان داووتە پال ئەوانەى نیشتهجین و

(کوردی)ش بو عەشایرهکان، ئیتەر بەبێ گوێدانە ئەو زمانە ی هسەیان
بێکردوو. ئەمە وەك گشت لایەك لە رۆژەلاتی نافیندا، هەتا ئەم دواپەش.
بە پلە ی پەكەم تاكە ناسنامە تاكە ئایینی بوو، ئینجا دەوری ئینتیمای
شوین و عەشرەت و خانەوادە دەهات، ئەگەر لە ناسنامە ی کوردی ئیر بوایە
یا مئ - بپرسرایە، ئەوا حەتمەن دوا ی بپکردنەو لە سەخافەتی ئەو
پرسیارە، دەگوت (موسولمانەم) " ئینجا دیکەوتە ناوھینانی عەشرەت و
گوندکە ی.

نه خشي ژماره ۲-۳
روژه لاتي نه نه دولتي عوسماني

له پړوي زمانه وه زوربه ي دانشتواني ټان به كوردي دده وټن، هرچهنده ژماره يه كي زوري نه م كوردانه و كه مريان له شاره گاني تر دا له رووي كوومه لايه تيبه وه ناوټه ي كوومه لي مه دني عوسماني بوون.

خەشتە ۱-۲ سەرژمێریەکانی حوکمەت دەربارەی هەریەمی قان لە ساڵی ۱۸۹۷-

۱۸۹۸

موکان	دێر و کلێ سا	تەکن و خانە قا	هوتاب خاتە	مزگە وت	خیزان	گوندەکان	ناوی هەزراگان
۱۶۳۶	۱۵	۱۵	۱۰	۳۲	۵۴۱۷	۶۷ ناحیە	قان
۶	۳۰	-	۲	۵	۱۶۶۶	۵۳ گوند	نەرجین/ گەرەک
۵	۳۰	-	۲	۹	۱۸۳۰	۴۸ گوند	مەقسوور/ گەرەک
۳	۳۵	۱	۲	۵	۳۵۸۰	۷۰ گوند	تیمار/ گەرەک
۱۲۲	-	-	-	-	۳۶۱۲	۱۲۲ گوند	نێرکیش
۱۱	-	-	۳	-	۲۸۹۰	۶۶ گوند	گیشاش
۱۲	-	-	۵	-	۱۷۹۷	۶۵ گوند	مۆکس
۸۳	-	-	-	-	۱۶۳۳	۸۳ گوند	جاتاک
۶	-	-	-	۲	۱۲۸۵	۱۰۴ گوند	بارگیری
۷۵	-	-	-	۸	۱۹۳۴	۶۲ گوند	نەدیکی فاز
۸	-	-	-	-	۱۸۶۰	۷۰ گوند	کارجیکا ن
۱۹۶۸	۱۱۰	۱۶	۳۵	۱۶	۲۶۴۹۴	۸۱۱	کۆی گشتی

(van: matbaa - ۱۳۵van vilayeti, salnamesi, سەرچاوە:)

۲۰۷) p ۱,۱۳۵

خشتەى ژمارە ۲ - ۲ دانىشتوانى ھەرىمى قان

نایین	ژمارەى دانىشتوان	رێژە
موسولمان	۲۱۳۳۲۲	۶۱,۴۶
یۆنانى	۱	كەمتر لە ۰,۰۰۱
نەرمەن	۱۳۰۵۰۰	۲۵,۶۰
كلدانى و نەستوورى	۶۲۴۰۰	۱۲,۲۴
یەھوودى	۱۷۹۸	۰,۰۲۵
نایینەكانى دى	۱۷۷۶	۰,۰۳۶
كۆى گشتى	۵۰۹۷۹۷	

سەرچاوه: (نيويورك، New York university press، ۱۹۸۲
muslims and minorities, pp ۱۰ - ۱۱)

ئەم سەرژمىريانە پشت بە تۆمارى عوسمانىيەكان دەبەستى، كە بەھۆى سەرژمىريکردنەوه چاكراون و وردبىن نىن، بەتايبەت لە رووى ژمىرەى ئافرىت و منالەھو، بەلام ئەھوئى ناودمبرئ بە سەرژمىرى بەتەرىكى نەرمەنى كە دەگوترئ گوايە لە تۆمارەكانى بەتەرىكى نەرمەنى لە قوستەنتەمنىەھو و مرگىراھ، ئەھو ساختەيە. بەلام ھەندئ سەرژمىرى ئەسل دۆزراوئەھو كە لە لاىەن بەتەرىك (ئىشميا دىزن) ھوھ فەرماندرايوو كە بكرئ. سەبارەت بە ۱۹۱۳ - ۱۹۱۴ ئەھو سەرژمىريانە نىشارە بەھو دەدەن كە ۱۱۰,۸۹۷ نەرمەن لە قان ھەبوون (پايموند. ھ. كىفۆركيان و بول بى يابودجيان:

Du genocide. Paris: editions d'art et d'Historc
1992 p60

واي مەزىندە دەگەن كە ئەو ژمارە زۆررەنەي كە لە خىشتەكەدا ھاتوون سەبارەت بە ئەرمەنەكان وردتر و راستتر، چۈنكى لەسەرژۇمىرەيگى راستەقىنەو دەستكەوتوون نەك لە گۆترە و خەملاندننەو.

بە كوردى و تركى قىسان دەگەن، بەگىشتىش رۇشنىرەيگى عوسمانىيەنەيان وەرگرتووه كە ترك و كورد و خەلگى بۆسنە و ئەلبان و چەرگەسىيەكان و دەيان كۆمەلنە ئىتتى دى دەگرىتەخۆ. لە شارى فاندە شەش خانەوادەي گەوردى ترك دەچنەو سەر عەشرەتى تركەكانى سەرەتا كە بەر لە سەدان سال ھاتوونە شارەكە، جا ئەمانە خۇيان بە ترك دادەننن. لە لادىكاندا موسولمانە ھەلا و جوتيارەكان بە كوردى دەدوان و سەر بە عەشرەتى خۇيان بوون، ئەوروپاييەكان بە زۆرى ئەمانەيان بە (تركى قان) دەدايە قەئەم، گوايە لە نەوہى ئەو تركانەن كە گوتمان وەيان پىشتاوپىشت لەو كاربەدەستە عوسمانىيەنى ناوچەكەوون، ھەندى كەرت ئەوروپاييەكان بە كوردە (بە عوسمانى بووكان)يان دەگوت (ترك).

تويزالى زۆرى قەرمانبەر و لىپرسراوانى عوسمانى ئەو سەربازانە پىكھاتبوون كە بە تركى دەدوان، لە ئەنەدۆل و بەشى ئەوروپاي ولاتى عوسمانىيەو ھاتبوون، بەلام سەركرەدە و لىپرسراوكانى دەولەت ئەو لە بنەچە و بنەمالى جىياجىاو ھاتبوون كە سەرچەم ئەمانە بە تركى قەسيان دەكرەدەك زمانى دايك، لەوانەيە باووپايرانيان بە زمانەكانى ئەوروپايى و رۆژەلاتى ناپىن كاتىخۆى دوابن.

كوردەكانى قان سەر بە عەشرەتى جىياجىابوون، جا بە زەحمەت لەم بارەيەو جىادەكرانەو، گەورەترىن يەكەيتى عەشايرەكيان بە (حەيدەران - حەيدەرانلى) دەناسرا كە برىتتىبوو لەو ھۆزانەي كە لە بانە فرەوانەكانى خواروى نەرزىرۇم و باكورى ھەرىمى قان تا دەگاتە نىران - لە بايەزىد - لەسەرەو - باتنوس . لە رۇزاوا تا دەگاتە نىران، گەلى جار كىشە و

دوژمنايەتییەکی بەردەوام لەنیوان عەشرەتی (حەیدەران) و دوو عەشرەتی کوردی تردا (سیکان) لە رۆژاواو (شیقلی) لە باشوور، پەیدادەبوو، عەشرەتی شیقلی کەسەر بە گەورەترین یەکیەتیەکی عەشایەری بوو لە پلەى دوودەدا لە قان کە (شوگاک)یان پێدەگوت، ئەم عەشرەتە لە نیوان (بارگیری) و شاری فاندابوو، عەشرەتی (شیکیتی) مەزخەرتین عەشرەتی بوو سەر بە شوگاکەکان و بەهیزیش بوون، زەویەکانیان لە خوارووی رۆژەلاتی هەرمی قانەوه سنووری بریبوو چوووبوو ناو ئێرانەوه، جا بەپێی راپۆرتی دەوڵەت و کونسڵگەرەکان هەردوو عەشرەتی حەیدەران و شوگاک بەهۆی زۆری ژمارەیانەوه زۆرتەین کێشە و تەنگژمیان دەنایەوه، هەرۆا ئەم دووانە لەناو یەکیشدا زوو زوو دووبەرەکیان تێدەکەوت و دەستیان دەچوو بە خۆینی یەکتەدا.

تیرە و هۆزە رەوندەکانی قان وەك (هەركی و ئەمتاتیكا) و هەندئ وردە عەشرەتی تر، زۆر كەمبوون، بەلام تیرە و هۆزە نیمچە رەوندەکانی وەك (گۆیان، میران) زستانیان لە گوندەکانیاندا دەبردە سەر و هاوینیش لە دەوارەکانیاندا لە هەوار.

چەند عەشرەتێك تێكەڵ بە یەك ببوون، عەشرەتی جەلالی ببوو دوو بەش، رەوند و نیشتهجی، هەندئ بەشی (شوگاک و هەرتوشی) نیشتهنی بوون و بەشی تریشیان نیمچە رەوند، هەتا هەندئ عەشرەتی رەوند وەك هەركی لقی عەشرەتی نیشتهنی تری ناویته ببوو.^۳

شێوەی ژبانی ئەم عەشایرانە دەستی دایە گۆران، هەندئ وەك (هەسەنان) کە زۆریەیان نیمچە رەوند بوون بەلام لە ۱۸۹۰ هەو کەوتنە ژبانیکی نیشتهنیهوه و دامەزران، بەم شێوەیە عەشرەتەکانی باکوور بە گشتی ئەم گۆرانە گرتنیهوه.

سەردرای ئەمەش پالەپەستۆی دەوڵەتی عوسمانیش کە دەیکردە سەریان

بالەۋلاۋە بوەستى، ئەمە لە ئەنجامى چەسپاندىنى وردەوردەى دەستەلاتى خۇى بوەسر ئەمانە و ھەلگرتى سىستىمى عەشاپرىپەۋە بوو، بوئە دەبىنىن زۆر عەشاپرى گەۋرە ھىز و تۋاناۋ دەستەلاتى خۇيان لەدەستدا، ئەمەش بوۋە ھۆى بەرزىۋونەۋەى پارسەنگ و ھەببەتى عەشرەتە بچووك و ناۋەندەكان كە لەزىر پكىفى ئەو يەكئىتەى پىشوو ھاتنەدەر، جا چونكە عەشاپر ھەر بە سروسىتى خۇيان مايل بەشەر و ئازاۋە و كوشتارن، ئەۋا تەم گۆران و بەرسەندەنى كە لەناۋاياندا بەرپابوو لە رووى سىستىمى مەدەنىيەۋە دياردەبەكى ئەرىتى نەبوو بە لايانەۋە.

ھەر عەشرەتەنى كورد ملكەچى سەرۆكەگەمیان بوون، ھەمىشەش سەرۆكايەتى پىشتاۋپىشت نەبوۋە و ھەرگىزىش بە كورە گەۋرەى سەرۆك نەبەرراۋە، لەسەرەتاكانى سەدەى نۆزدەۋە، دەستەلاتى سەرۆكەكان بەشئەبەكى بەرچاۋ نەما، ھەتا سوئتان (مەحمۇدى دوۋەم) دەستى نەدایە چەسپاندىنى دەستەلاتى دەۋلەت لە خوارووى رۆژەلاتى ئەنادۆلدا، ھەر سەرۆك عەشرەتەى بە (مىر) يا (نەمىر) بە تركى ناۋدەبرا، ناۋچەمبەكى فرەۋانى لەزىردەستدابوو، ئەم سەرۆكانە لە خوارووى رۆژەلاتدا دەستەلاتى خۇيانيان لەناۋ يەكدا بەشكردبوو، جا ھەر كە دەۋلەت سەرلەنۆى كەۋتە خۇى و دەستەلاتى سەباند و كۆتايى بە سەردەمى (مىر نىشان) ھىنا، كەچى لەملاۋە دەستەلاتىكى گچكەتر ھوتبۇۋە، ھى سەرۆك و سەرۆكى ھۆز و تىرە بچووكە ناۋخۇبەكان، ئەمەش بەلای (شېخەكانەۋە) ھىچ جىاۋازىيەكى ئەۋتۆى نەبوو لەۋانەى پىشوو.

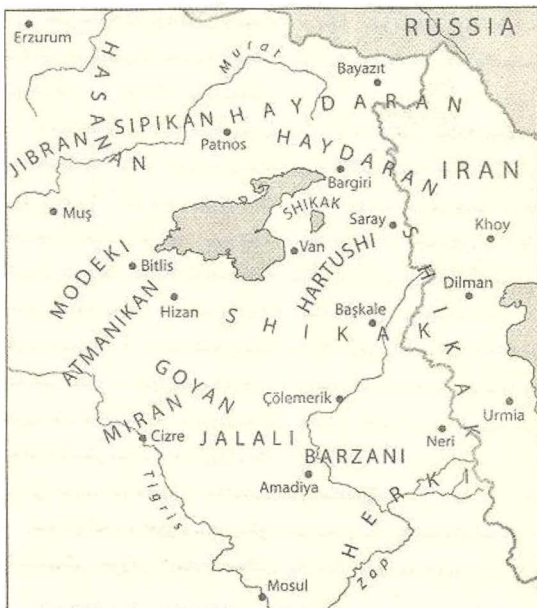
شېخەكان سەرۆك و رابەرانى دەروىشاپەتى و خانەقاكانى (سۆفبەكان)يان دەكرد، ئەمانە ژمارەبەكى زۆريان لە مورىدو ھەۋاداران لەناۋ عەشرەت و ھۆزە جىاچىاكاندا كرىبوۋە خۇيان و لە دەۋريان گرىدبىۋونەۋە، گەلئىجار بىۋونە ھۆى پەيداۋونى (عەشرەتى تىكەل)ۋە سەرۆكايەتبان

ده‌کردن و رینمایی و ئیرشادی نایینیان ده‌کردن، نهم‌ش ده‌گه‌پێته‌وه بۆ نه‌وه‌ی که پێگه و هه‌یه‌تیان له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی نایینییه‌وه بوو نه‌ک له بنه‌مای هه‌یکه‌لیکی عه‌شایری و تیره‌گه‌ریتی.

جیی باسه که دیارترین و به‌ناوێ ترینیان دوو سه‌رکرده‌ی شیخایه‌تی بوون: (شیخانی شه‌مدینان) و (شیخانی بارزان) که به‌ریبازه‌کانیانسه‌وه گه‌یشتنه ناو و ناوبانگ و ده‌سته‌لات.⁴

نه‌خشه‌ی ۲-۴ که له سه‌رچاوه به‌ریتانیسه‌کانی نهم دواییه‌وه ده‌سته‌که‌وتوو، گه‌وره‌ترین و به‌ناوێترین نه‌و عه‌شره‌تانه، بێ له‌وانه‌تر، پيشانده‌دات.⁵ ناوچه دیاریکراوه‌کانی هه‌ر عه‌شره‌تی یا یه‌که‌یه‌تیه‌کی عه‌شایری تیایدا هه‌ر نه‌وه نییه که ئیشاره‌ی بێ دراوه، چونکه زۆر که‌رحت گوندی عه‌شره‌تی به پان گوندی عه‌شره‌تیکی تری جیا له‌وانه‌وه بووه، هه‌روا ره‌ومندی نهم عه‌شره‌ت بۆ ئاو و له‌وه‌ری زستانه و هاوینه‌ چونه‌ته ناوخاکی نه‌وی تروه که له نه‌خشه‌که‌دا دیاریکراوه، بۆ نمونه عه‌شره‌تی هه‌رکی به کۆمه‌لی بچووک بچووک به نازه‌ل و مه‌رومالاتیانسه‌وه له به‌شی خوارووی هه‌ریمه‌که‌دا نهم‌سه‌ر و نه‌وسه‌ریان ده‌کرد، له‌به‌رامیبه‌ردا سه‌رکرده به‌هێزه‌کانیش به‌رده‌وام زه‌ویوزارده‌کانیان فره‌وان ده‌کرد، هه‌رچه‌نده به مردنی خۆیان نه‌و هه‌لیه و ته‌قه‌للایانه‌یان به‌باده‌چوو.

سه‌دان تیره و هۆزی سه‌ربه‌خۆ هه‌ن له‌ناو نهم عه‌شره‌تانه‌دا که له نه‌خشه‌یه‌کی بچووکي ناوه‌ادا مه‌حاله ناویان به‌یترین و دیارترین.⁶

نەخشەى ٢-٤

هۆزه كوردەكان

نه خشی ۲-۵

کلیسای نهرمه ن له فان

• نەرمەنەكان

ھەرەكەت موسلمانەكان، نەرمەنەكانىش لەلادىدا بە پلەي يەكەم خەرىكى جۈۋت و فەلاھەتتەبوون تا پىيى بىزىن، لەبەرەمبەر ئەمەدا، نەرمەنى دانىشتوۋى شارەكان گەلى بىنەمالەي دەۋلەتمەند و بوۋەيان تىدا بوو كە پلەۋپايەي باشيان گرتبە دەست: پياۋانى كارا و كارمەند لە بانكەكان و شارەزا لە بازاري دراۋدا، بازركان، پزىشك و دانساز، پارىزەر، كاربەدەستى دەۋلەت، ۋەرگىر لە كونسۇلخانەكان، دەستچىگىن و خاۋەنى سەنات، كرىكار و دەستاي شارەزا، كاھىن و پياۋانى ئايىنى، مامۇستا و رۇژنامەۋان.^{۱۷}

چاۋدىرەكانى ئەم دوايىانە گىشتيان تىبىنى نەۋمىيان دەگرد كە نەرمەنەكان دەستيان بەسەر بازركانى ھەرىمەكەدا گرتوۋە، لە كاتىكدا كە زوربەيان لە شارى فاندە دەۋلەتمەند و دەستچىشتوۋ بوون، يان تىكرا لە ھەموو موسولمانانى شارەكە بوۋمتر بوون.

بەپىيى سالنامەي نەرزىۋمى سالى ۱۷۲۶ قەشەي دورگەي (لەيم) كە لە باكوۋرى رۇژەلاتى دەرياچەي فائەۋە كاسۋلىكۋسى دوورگەي (ئەختەمار). ئەم دوۋانە لەزىر ناۋى ھاگوپ سەرۋاگەيتى كۆمەلى (گرىگۋرى) شارى فائىيان دەگرد، بەترەرىكى پىشوو (مالاشيا نۇرمانيان) دەنوۋسى گۋايە چوار دەستەلاتى كلئىسايى حوكمى كلئىساي گرىگۋريان دەگرد لە ھەرىمەكەدا:

ئەبەرشەيەي دوورگەي لەيم و(كتۆزى) گچكە كە ناۋچەكە گىشت وىشكايى سەردكى دەگرتەۋە (ناحىيەي تىمار). ۋە كاتۋلىكۋسى (ئەختەمار - ئەختەمار) بەربىلاۋ كە حوكمى ناۋچەي باشوور و باشوورى رۇزاۋاي فائى دەگرد، جگە لە باشوورى رۇژەلاتى ھەرىمى (بەتلىس)، ۋە ئەبەرشەيەي (ئەگىك - ئەلىك، بىشكالە) كە رۇژەلاتى ناۋچەي باشوورى دەگرتەۋە، نەۋەي دوايىيان ئەبەرشەيەي فائى بوو كە باقى ئەۋ ناۋچانەي دەگرتەۋە لە ھەرىمەكە كە

لهوانی تر مابوونهوه.^۸

نهرادهکانی کلئسای کاتۆلیکی و نهرمن و پرۆته ستانت که چوو بوونه پال په کدی، لئاو ههر ئیمه کهدا که مایه تیه کیان پیکه پینابوو.

ههر له وکاته شدا مسیۆنیره کاتۆلیک و پرۆته ستانت هکان (که زور به بیان نامریکایی بوون) توانیوویان گهلی نهرمهنی رۆژاواي نهنه دۆل له مهزه به به که ی خویان وهر گێرن. به لām نهوانه ی قان ههر سهر به کلئسای گریگۆری بوون و دله شاره کهدا ته نیا که مه کێک له نهرمهنی پرۆته ستانت هه بوون که له لایهن مسیۆنیره ناو خۆیی و بیانیه کانه وه خزمهت دهران.

دامه زران دنی ههن دئ نهرمهن له پله و پایه ی دهوله تدا، به شیکوو له و سیاسه تی فره باب ته یه ی حوکم که سولتان (عه بدولحه میدی دووم) په پیره ی دمکرد و نهوانه ی دواي نهویش به دویدا هاتن ته وایان کرد، به لām نهرادهکانی که مایه تیه کانی تر دنیان توائی له پله و پایه کانیاندا بهرز بینه وه، که چی ههر گیز نه ده گه یشتنه پله ی بهرزی دهولت له نهسته موول (ودک نهوه ی دهبوونه و هزیری دهر وه به لām نه ده بوونه سه رۆکی وهزیران).

له قاندا دامه زران دن له وهزاره ته کانه وه نه نجام ددره، ههر به و بییه که له نهسته موول بهر ئوده چوو، ههر چه نده کیشه و بار و زرووقی ئیره و نهوی له یه ک جیا وازی بوون.

له قانیش و دک ههر ئیمه هاوش ئیه کانی و دک (نه زررۆم و په تلیس)، دهولت هه وئی ددها بۆ دانانی مه سیحیه کان له پله ی رسمی وادا تا بۆ که مایه تیه کانی دهر خات که نهوانیش سهر به سیستمی عوسمانین و جیا وازیان ناگری، و هتا مامه ئه یه کی یه کسان له لایهن دهوله ته وه بیانگری ته وه و له ناو دهسته لآتیشدا هه مه چه شنه ییه ک له تاکه کانی نه و که مایه تیه یانه هه بی و له حوکما به شدار بن.

ئه م ههنگا وهش بۆ نه و دبوو تا شوڕشگریه نیشتمانیه کان بیدنگ بکن،

بەلام ئەوانىش ھەمان پېگەيان دەگرتەبەر و درېغيان نەدەكرد لە قايلىکردنى
ئەرمەنەگان تا پەشىماتيان بکەنەوہ بۆ ئەوہى ئەو پلەووپايانەى دەولتەت
نەگرنە دەست.

لە (پاشکۆى دوووم)دا لیستى بەناوى ئەو ئەرمەنانە ھاتووە کە نەناو
دەولتەتى عوسمانیدا خزمەتیان کردووە، ئەمەش ھەر ھەك لە سائنامە
جۆربەجۆرمکانى ھەرىمابەتى فاندە ھاتووە. زوربەيان لە پلە و وەزىفەى
داراىیدا کارمەند بوونە، خەزەندەر لە ھەرىمەگان

خشتهی ژماره ۳ - ۲ کلنيسای نمره من له قان: سه رژميږيه

خه ملنډراوه گانی نمره نهکان

نوسقو في	سه روکا يعتی کلنيسا	شوينی دهسته لا تی	نه داما نی کلنيسای نمره من	نه بره ش يه گان	کلنيسا ن	کاتوليک	پروته ستانت
بمتره مر یکی شوسته ن تمنيه: قان	سه روکی نوسقو فهگان	قهزای قان ومه محمو ديه و سارای و	۱۰۰,۰۰۰	۱۰۸	۱۳۰	۵۰۰	۲۰۰
ليم و کتوتز	سه روکی دهير	نيدکی ش و له نيدکی	۱۱,۰۰۰	۲۵	۲۳	-	-
نه لباک (پشکاله)	سه روکی دهير	فاز ناحيه ی تيمار سناک ههکاری	۱۰,۰۰۰	۳۰	۲۳	-	-
کاتوليکی سی (نه ختما ر)	کاتوليکی سی	قهزاکانی : کيفاش جاناک و کارچيکا	۷۰,۰۰۰	۱۳۰	۲۰۲	-	-
هيزان	نوسقوف	ن قهزای هيزان	۲۵,۰۰۰	۶۴	۶۹	-	-

EDITION ٢TEREMIG POLADIAN, :سەرچاوه:
٢٠٨- ٢٠٦)PP ١٩٠٥(LONDON: MOWBRAY .
MOLACHIA ORMANIAN ,THE CHURCH :له لایهن:
OF ARMENIA نووسراود.

و ئندنجوومه نه گانی به ڤۆمبیردندا، له وانه یه نهمه راستی یاری دارایی و نابوووری نه وانه ی رهنگدا بیته وه له هه ریمه که یاندا.

دیسان نهرمه نه گان پله ی به رزی لیپرسراویان له نه نجوومه نی تۆمارکردنی زه ویوزاردا گرتیووه ددست، که نهمه یواریکی گه لی به بایه خبوو، سه ره پای نه وهش که سه ر به چی نی بازرگانه گان بوون نه ندامیشی بوون له دهسته ی به ڤۆمبیردنی شاری فآن و وه ک دادوهر له دادگه گانی ناوچه گاندا و له نه نجوومه نی فه زاییدا خزمه تیان ده کرد، له دواییه گانی سه ده ی نۆزده دا که و تنه نه وه ی پله ی چیگری فه رماندار یان یارمه تیدری فه رمانداریان بدریتی، که نه مانه پله ی به رزن و خاوه نه گانیان به شیکی چاکیان له دهسته لات و ده سترۆیشتیویدا هه بووه، هه روا ناوه گانیان له لیستی پۆلیس و نه فسه رو ده ره جه داردا که و ته ڤوو، له سالی ١٩٠٨ (نازاریت تشار و خدیجیان) بشکنه ری پۆلیسی فآن بوو، وه ک له دوایشدا دهرده که وی نه وانه ی نه م جۆره شوینانه یان ده گرت، تووشی مه ترسی گه وره گه وره ده بوونه وه، به تابه ت له پۆلیسی و کاری به ڤۆمبیردندا، چونکه نه مانه له لایهن شوڤرشیگێرانی نه رمنه وه رووبه ڤووی هه ره شه ی گوشتن ده بوونه وه، نه وان وایان داده نا که هه رکهس به شداریی له کاری ده ولته تا تاوانبار و ناپاکه .

● نەستوورپەكان

نەستوورپەكان كە ئەمڕۆ بە ناشوورپەكان دەناسرێن، لە ناوچەيەكی شاخاوی خوارووی قان نیشتهجێبوون و ھەروا لە نزمایەكانی رۆژاواي دەریاچەي (ورمێ) لە نێران.

نەستوورپەكانی ناو عوسمانیەكان زۆرتريان لە شاری (تیار)دا جیگیربوون، ئەم شارە بە دووری ۸۰ میل وا لە خوارووی قانەو، وە لە شاری (كۆچنيس)یش نێزیک بە جۆلەمێرگ كە بارەگەي سەرەكی بەتەرەيكی نەستووری ھالی، بەلام ئەوانەي لە ناوچە شاخاویيەكاندا،بوون بە (عەشایرە نەستوورپەكان) دەناسران، بە تركی (عشیریت)ە.

ئەمانە شێو سەرپەخۆیەكی خۆیان ھەبوو، بەلام كە عوسمانیەكان لە ناوھراستی سەدەي نۆژدەدا كەوتنە چەسپاندن و فراوانکردنی دەستەلاتەكەیان، ناوچە شاخاویيەكانی ئەوانیشی گرتەو، ھەندیکیشیان سەر بە ھۆز و عەشرمتە كوردەكان بوون.

نەستوورپەكان رەوژند نەبوون بەلام چەند عەشرەتێكبوون ھەر كام سەرۆكی تايبەتي خۆی ھەبوو (بە تركی - مەلەك یان پێدەگوت)، لە راستیشدا دەستەلاتی بالا لەنیو ونەم نەستوورانەدا لە دەستی بەتەرەيكەكاندا،بوو (مار شەمعون) كە سەرکردەيەكی كۆنيسايی و عیلمانی بوو لە عەینی كاتدا، جا ئەم پلەوپایەيە لەناو بنەمالەكەي (مار شەمعون)دا پشتاو پشت بۆیان ما،بوو، بەتەرەيك خۆي رەھبەنيو (ھاوسەرگيري نەدەکرد) بۆيە جیگەكەي دەدرایە خزمەتكی نێزیکي، نیتەر گيروگرفت و مشتومر كە لەسەر ئەو پایەيە بەاتیا كایەو، شتێكی سەیر نەبوو.^{۱۸}

بە پێچەوانەي نەرمەنەكانەو، ئەم نەستوورپانە بە دەگمەن لووتیان دەژمێنە پيشەسازی و بازرگانی ھەزیمی قانەو، عەشرمتەكانیان لە ناوچە

شاخاويەكاندا دەمانەو، بەلەم ئەوانەى نىران و ھەندىكىيان كە لە عەشرەت و ھۆز بەدەر بون لە سەلتەنەى عوسمانىدا، بۆ كار كەردن يا سوا كەردن دەچوونە رووسيا.^{۲۰} ھەشيانبوو لە ھونەرى بىناسازىدا باشبووبوونە وەستاي چاك و خانوو و كۆشكى قەشەنگيان بۆ سەرۆك و سەردارە كوردەكان لە خوارووى رۆژەلاتدا دروستدكرد.

ژيانى ئەم نەستورىانە بە توندى بە كوردەكانەو بە سترابوو، چونكە لە گشت لاو كورد دەورىاندابوون، لە ھاوبەندى و دوژمنايەتياندا ھەميشە تەرفدارى كوردەكان بوون و شانەشانىيان دەكەوتنە شەرەود، بەر لە جەنگى يەكەمى جىھانى، ئەو كۆشتارى (شىخ عوبەيدوللا بەدرخان) لە ۱۸۴۷ لىي كەردن، گەورەترىن نەھامەتى و كارەساتىك بوو بەسەر ئەمانەدا ھات، بوو ھۆى كزبوونى ھىزبان لە بەرامبەر ھۆزە كوردەكاندا. بەلەم بەرىتانىا بۆيان بوو بەشتوپەنايەكى ئەوروپايى، سەرۆكى ئوسقوفەكانى (كانتربىرى) نىرراو مسيۆنىرى تايبەت بە خۇنىيانى ناردە ناويان و توانيان ژماريەك لەوانە بكەنە پرۆتەستانت، ئەمە رىك وەك ئەو نىررا و مسيۆنىرە نامرىكايانەى ناو نەستورىيەكانى نىران كەرديان.^{۲۱}

● يەھوودەكان

بە گوڤرەى سەرژمىرە رەسمىيەكانى عوسمانى، يەھوودەكانى ناو ھەرىمەكە لە سالى ۱۹۱۲ نىزىكەى ۱۴۰۰ كەس بوون. زوربەى ئەمانە دانىشتووى گوند و لادى دوورە دەستەكان بوون و بە وردى لە سەرژمىرى كەردن ياندا نەچووبوونە بنج و بنەوانيان، بۆيە خەملا ندنى ژمارەكەيان راست دەر نەچووبوو. (كوينيە) ژمارەيانى بە پىنج ھەزارىك دادەنان.^{۲۲} كە ئەمە لە راستيەو نىزىكترە و جىي بىروايە.

● نامريکاييه کان.

له سالې ۱۸۷۰ دا بۇ يه که مېچار نيردراوه گانې (نه نوجوومه نې نامريکايي نيردراوه گان) سهردانې شاري ښاريان کرد، له ۱۸۷۲ دا ناوونديکې نه م نيردراوانه له شاره که دا کرايه وه، دکتور (جورج ک. رينولډ) کاروباري نه و ناووندي دېبرد بهرپوه. سهردا له يه شه کونه که ي شاره که خانويه کيان به کړي گرت، دوايي له ښاري تازو (گارډن) کومه لگه يه که گهورميان کرده وه و له سالې ۱۸۷۵ يه که م قوتابخانه يه که تايبه ت به و نيردراوانه يان بۇ کوران کرده وه، به دوايدا له ۱۸۸۱ قوتابخانه يه که سهرتايي و دواناوند يه کيان ههر له گارډن بۇ کوران کرده وه.

به لام خاتوو (رينولډز) له ۱۸۷۹ قوتابخانه يه که سهرتايي بۇ کچان له ښاري کوندا دامه زران، چهند پوليکې دواناوند يه که به پاليه وه وهک پاشکو تيدا بوو، خو که سال بوو به ۱۹۱۰ چهند قوتابخانه يه که سهرتايي و دواناوند ي کوران و کچان به به شي ناوخويش يه وه له کارداوون، نه مانه ۹۵۲ قوتايي کور و کچيان گرتبووه خو (۲۳ کور و ۵۲۰ کچ) که گشتيان نهرمه ن بوون. له ۱۸۹۶ نه م ميسونيرانه که له شاري ښار ددستيان به کاردگانيان کرد، له بواري کومه ک و فرياکه وتندا، به شيويه که سنووردار هاوکاري پزيشکې و داوودهرمانيان پيشکه ش ده کرد، دواي نه مه به ره ي سهند بۇ بنياتناني نه خوشخانه يه که گشتي و نه جامداني نه شتره گري تيدا، به تايبه ت پاش هاتني دکتور (کلانس نوسن)^{۲۲} له سالې ۱۹۰۰ دا.

نامريکاييه کان خویندن و فیرکردنیکې سهرده ميانه ي زور چاکيان بۇ مه سيحيه گانې ښار ددسته بهر ده کرد، ههر وهک له زور جيې تری سه لته نه ي عوسمانيدا کردبوويان. نه و نيردراو و ميسونيرانه به نيته ي نه وه هاتبوونه ښاره وه که نهرمه نه کان بکه نه خويان و دوور يانخه نه وه له کلنيساي گريگوري

و بىيانخەنە سەر مەزھەبى پىرۇتەستانى.

بەلام ھەر زوو دەرگىيان بەوۋە گرد كە ئەمە كارىكى مەھالە، جا بەوۋەندە
 ۋازىيانھىئا كە ھوتابخانە و چالاكىەكانى تىران دەشى بىنە ھۆكار بۇ گۇرۇپپىكى
 مەعنەۋى لەناۋ ئەم نەرمەنانەدا و كئىساكەشىيان ۋا لىدەكات كە پىشت ۋبە
 زۇرپىك لە بىروۋاۋەپرى پىرۇتەستانى بىبەستى.^{۲۴} (رادەى پاستى تىۋورى يەكەم
 نەزانراۋ بوۋ، بەلام ئەوۋە دەرگەوت كە تىۋورىەكەى تر رىگەيەكى باش بوۋ بۇ
 گەپىشتن بە نامانجەكانىيان) ھەرچۇننىك بى نەرك و كارەكانى ئەو نىردراۋانە
 جىئى پىزانىنبوۋ، ئەۋىش بەو كەلك و سوۋدە ماددىيانەى ئەو سەردەمە كە
 پىر بوۋن لە كەلك و سوۋدە رۇجىيەكانى.

● ئەۋرۇپايىيەگان

بە پىنچەۋانەى شارەكانى رۇزاۋاى نەنەدۆل و ئەۋرۇپاى عوسمانىيەۋە،
 شارى فان نەبوۋەد بىكە و بارەگەى زۇرپىك لە ئەۋرۇپايىيەگان، جگە لە
 روۋسەگان كە زۇرپان ھەر نەرمەنى باشۋورى قەفقاس بوۋن، ئەو
 ئەۋرۇپايىيانەى لە فان بوۋن كارمەندى كونسولگەرىيەگان بوۋن يان نىردرا و
 مسىۋننر، جا بە ساىيەى شوئىنى ستراتىژى شارى فانەۋە بىۋوۋە جىگەى
 ژمارەيەك لە كونسولگەرىيە بىيانىيەگان، ئىرانى، روۋسى، بەرىتانى، ئىتالى و
 فرانسايى.^{۲۵} ئالمانە پىرۇتستانتەگان و فرانسايىيە كاتۆلىكەگان (دۆمىنىكەگان)
 نىردراۋەيەكى تايبەتپان بۇ مەسىحىيەگانى ناۋ فان رىكخستبوۋ، ھەرچى
 بەرىتانىيەگانىش بوۋ ئەۋە نىردراۋەيەگانى بۇ نەستوۋورىيەگانى باشۋورى
 ھەرىمەكە ناردبوۋ، بەلام چۈنكە ئەم نىردراۋانە نەياندەتۋانى خەلگەكە
 بىكەنە خۇيان و لەمەدا سەرگەوتتوۋ نەبوۋن، ئەۋا دەشىت ناۋزەندىكرىن بە
 رىكخراۋى خزمەتگوزارى، زانستىيان بۇ مەسىحىيەگان ھەراھەم دەگرد و
 فرىاگوزارى و خزمەتگوزارى پىزىشكى و تەندروسىتى بۇ مەسىحى و

موسوئلمانان بە يەكسانى، دۆمىنيكەكان قوتابخانەيەكيان بۆ نەرمەنەكان كوردبۆوه، لە ساڵى ۱۸۹۵ نيردراوه ئينجىليە ئالمانەكان لە دامەزرادوى (كۆمەئەى ئالمانى يەكگرتووو Deutschs Hilfsbund) هوه گەيشتنە شارى شان تا كۆمەك و هاوكارى پيشكەش بە مەسحىيە هەزارەكانى ئەو شارە بکەن، بە هاتنى ۱۹۱۰ هەر ئەمانە رۆژانە خۆراك و جلوبەرگيان بۆ زياتر لە ۵۰۰ هەزار و نەدارا دەستەبەرکرد و دابەشيان کرد بەسەرياندا، تا كەمى بەر لە جەنگى يەكەمى جيهانى هەول و تەقەللاكانيان لەتەك نيردراوه نامريكايەپههكاندا يەكخست بۆ كارى كۆمەك و يارمەتيدان، ئالمانەكان قوتابخانەيەكى كورپان و يەكئىكى كچانيان كردهوه، يانزە مامۆستا و ۲۲۸ قوتابيان لە خۆگرتبوو.^۶

● كشتوكال و نازەلدارى

دەولەتى عوسمانى لە هەرمى ئاندا خەرىكى سەرژميرىکردنىك بوو لە بوارى كشتوكالدا، بەلام ئەنجامەكانى تەنيا هەر خەملاندنىكبوون و هيچى تر، چونكە ژمارەى ئەوانەى كارەكەيان ئەنجام دەدا كەمبوون و پيا رانەدەگەيشتن كە ئەو هەموو مەرومالات و كئىلگە و باخاتانە سەرژميرىكەن، هەروا زانبارى تەواويش دەربارەى ئەوانە لەلایەن خاوەنەكانيانەوه نەدەدرا، چونكە سەرئانە لەسەر هەرنازەلئىك لە خاوەنەكەى دەسەندرا، ئەمە وای لە فەلا و نازەلدارەكان كە مالاتەكانيان بشارنەوه و درۆ لەگەل (باجگر و قۆلجى و فەرمانبەرانى باج و دەرامەتى دەولەتدا بکەن)^۷

^۶ * قۆلجى: ئەو كەسەى لەلایەن دەولەتەوه دادەنرا بۆ كۆکردنەوه و سەندنى باج لە نازەلدار و فەلاحەكان، يان لەسەر رینگەكانى هاتنە ناو شارەكانەوه باجيان لەو بار و كاروانە بەروبوومانە دەسەند كە بۆ فرۆشتن لادىيەكان دەيانهتسان بۆ شار. "وەرگير"

لە راستىشدا ئەو جۆرە سەرژىمىرىيە كارىڭكى مەترسىداربوو، بۆيە ئەوانەى سەرژىمىرى مالاىتى عەشرەتە كوردەكانيان دەكرد، دەبوو سەرباز ياومريان بىن تا بيانپارىزن، ھەرچۇنكىڭى خەملا نىنە رەسمىيەكان تا پادىيە زانىارى ئەوتۇمان دەمدەننى تا بزائرى ئە فاندائى بەلانى كەمەو چەندە بەرھەم دەھىنرا، چونكە زانىنىڭكى وردى راستەقىنەى ئەو مەحالە.

گەنم بەرھەمىڭكى سەرھكى ھەرىمەكە بوو، دواى ئەم جۇ بە پلەى دووم، نىنجا جاودار بە پلەى يانزەھەم، بەلام دانەوئىلەكانى تر بە برىڭكى كەم بەرھەم دەھىنران، سەرھپاى ئەمەش لە فاندائى بەزۇرى گەنم بەرھەم نەدەھىنرا، بەشى ھەر تاكىڭ لەم ھەرىمەدا سىيەكى بەشى ھەر تاكىڭ بوو لە ھەرىمەكانى نەرزۇم و ئەنكارا.^{۲۷}

ئەمەش بۇ كەمى زەمى لەبار دەگەپتەو كە بۇ چاندنى دانەوئىلە بشى، بۆيە سالانە گەنم و جۇ و ئارد لە ھەرىمەكانى ترەو ھاوردە دەكران. كەمى باران و ھەندى كەرەت وشكەسالى وى لە جوتيارەكان كرىبوو كە ناو لە رووبارەكانەو ھەلگرن بۇ ناودانى ھەندى ميوە ھاتى: كائەك، شووتى، ترى، سىو ، قەيسى، ھەرمى، گىلاس (بە تركى فشنە) و بەھى.^{۲۸}

جا بەوپىيەى كە ناودانىش بە شىوەى سەرھتايى و دواكەوتوو كەى ئەنجام دەدرا، ئەو ئىمكانىيەتى بەرھەمھىنان سنووردا بوو، بۇ نوونە: بەشى ھەرتاكيڭ لە ترى يەك لە سەر بىست بوو، بە بەراورد لەگەل ھەرىمى (نايدن) لە رۇزاوای ئەنەدۇل كەلەوئى ناوۋەواكەى باشتەر و لەبارترە، بەلام لەباردى سركە و شەرابكردەنوۋە لەو ترىيە، فاندائى لە سەرھەوى لىستى ئەوانەى ئەو بەرھەمە دەگەن و ئاستى باشى ھەرتاكيڭ لەو بەرھەمە زىاترە.^{۲۹}

كىنگە ناوخۇيىيەكان بەشىڭكى كەم لە سەوزەواتيان بەرھەم دەھىنرا، ئەمەش ببوۋ ھۇى بەدخۇراكيەك لە سىستى خۇراكى خەلكەكە، بۆيە

ئەو ەي بەرھەمەيش دەھيئەرا زياتر ئەو بابەتەنەبوون كە بۆ ماوەيكي زۆر دەھيئەرانەو ە و خراب نەدەبوون، وەك: پياز، نيسك، فاسۆلياي سەوز، پاقەلە (بە تركي بكلا) و بامى، گوڤز بەرھەمەيكي ئاساسى بوو بۆ خواردن و بەكاربردنى ناوڤ و بگرە ناردنە دەرەوھيشى. بەشيكي كەمەيش لەمبايەم و بستەش بەرھەم دەھات، تۆوكەتەنەيش لەو بەرەووبومانە بوون كە دەنەردايە دەرەو ە بۆ (رۆن گرتن لىي) و ەروھە تەوتەنەيش.^۲

سروشتي ەلەكەوتەوي شاخاوي دەقەرەكە وای كەردو ە كە ئەو نازەلانەي وان لەو ناو ە ديارىكرەوين: كەمەكەك و شتر (نەگەر بىي)، بزنيكي زۆر، نازەلەي بەرزە بەزۆرى كەر و نيستر، گا و گامەيش بۆ كەلان بەكار دەھيئەران بەپال كەر و نيسترەو ە (جاروبارەيش نەسپ). بەخيوكردنى مەر (كە لە رەوي ژمارەو ە يەكەمە) و بزەن (بە پەلەي دوو) بۆ خورى و موو كەيان تا ەناردە بكرين و سەرەپاي گوشت و شير و چەورەكەيان، بە پيچەوانەي باكەوري دەقەرى (نەرزۆم)ەو كە بەناويە بە بەرھەمەيناني گوشتى مانگا، بۆ ەمر تاكەك ژمارەي مانگا لە دەقەرى قان يەكسانە بە ژمارەي مانگاكانى گشت ناوچەكانى ترى ئەنەدۆل.^۳

لەچا و ناوچەكانى ترى ئەنەدۆلدا ئەسپ لەناو ئەماندا ەيند باوي نەبوو، نەوھيش ەبوو زۆريەي ەي ەشاپرە كوردەكان بوو، بۆ ەتوچۆ بەكاريان دەھيئە وەيان زۆريان دەكردن و بە رەوگ دەيانفرۆشتن.

باقى دانىشتوانى قان بە كەر يان بە پي ەتوچۆيان دەكرد، بەنرخترين ەناردەمكردنەيكيش كە ەرمەكە بازرگاني پيۆ دەكرد خورى و موو، پيستە و ئەو كەلوپەلانەي لىيان دروستدەكران، ەروا نازەلەي زيندەووش.

لە رەوي كشتوكالەو ە بە گشتى ەرمەكە نەدارا و دەستكورت بوو، ەتا لە سالانى خوڤشى و فەرەحانيدا، ەر ەيندەي دەدا كە بەشى خواردن خويان بكات، (خۆ بژيوى بە نيستيلاحي تازە) بەلام ەرگيز لىي پاشكەوت

نەدەخرا بۇ تەنگانەي ھاتوقپى و گرانى كە ماۋەي دەخاياندا، سەختىزىنيان ئەو گرانيە بوو كە لە نيوان ۱۸۷۸ - ۸۰ دىزىمى كىشا. بەلام شان لە خۇيدا بەردەوام بەرەو پروى سوگە گرانى و ھاتوقپى دەبۇۋە، دەولتەتەش ئەۋەي بۇي دەگرا لە كۆمەك و يارمەتيدانى خەلگە نەبوۋە برسەكە درىغى نەدەگرد (لەناچارگردى پارەدار و دەولتەمەندەكان تا لە دانەۋىلەكانيان بەشى بىدەن، سزادانى تەۋانەش كە گراندروشىيان دەگرد و ... ھتد) بەلام ھەر لەو كاتەدا دەولتە ئەو دەستەلاتەي نەبوو تا دەرەھەتەي ئەو تاۋان و سەرىپچىيانە بىت و سزايان بىدات، بەتايىمەت لە دەردەي شارەكان و دەوروبەريان.^{۳۳}

جگە لە گرانى و قات و قەدەيگەي ۱۸۷۸ - ۸۰ ھىچ كامىكى تر لەو تەنگزانە نەبوۋە ھۇي پەرىشانگردن و برسىگردى دانىشتۋانى شارەكان، نەمە جىيا لە گوندەنشەيەكان كە زۇربەي كەرەت قوربەسەرىيەكە بەرۇكى ئەۋانى دەگرتەۋە.^{۳۴}

موسولمان و مەسىھىيەكان لەو كاتانەدا ۋەك يەك گىرۇدە بوون، بە دەستەمبوۋنى و برسيتىيەۋە، بەلام ئەرمەنەكان بەشىكى زۇر لە يارمەتەي و كۆمەكە دەردەكەكانيان پىدەگەيى، زوربەي كەرەت ئەو كۆمەكانەي ئامرىكا و بەرىتانىا تايىبەت بوو بۇ ئەرمەن و نەستوورىيەكان، بەلام كۆمەك و يارمەتەي كەمەكانى دەولتە بۇ ھەموۋان بوو.^{۳۵} نىتر ئا ئەم واقىيە ۋاىگردبوو كە نىزىكبوۋنەۋەي موسولمانەكان لە مەسىھىيەكانى ناوخۇ و دەرمەۋە كارىكى مەھالېن.

چارىك، نىردراۋە ئامرىكايىيەكان كۆمەكەكان دەدايە خىزانە ئەرمەنەكان، پاشان زانىيان ھەندى لەو خىزانانە بوۋنەتە كاتولىك و چوۋنەتە پال كلىساي كاتولىكى ئەرمەن، نىردراۋەكان چوۋنە لاي كونسۇلى بەرىتانىا كە سەرىپەشتى دابەشگردى يارمەتەيەكانى دەگرد و داۋايان لىكرد ئەو پارەيان

بۆ بگىرپتەوه كه دراوه به كاتۆلىكهكان، پىيان لەسەر ئەود دادەگرت كه ئەو و يارمەتى و كۆمەكانە تەنيا بۆ نىرمەنە گرىگۆرى و پرۆتستانتهكانە ئەك كەسى دى، بەلام كونسۆل داواكەى رەتكردنەوه.⁷⁰

به دريژايى ميژوو هيرش و بەلامارەكانى شيعەكانى ئىران، ناوبەناو كه دەهات بەرى ئابوورى و گشتوكالى تىكەدا و دواى دەخست، هەر بەم چەشنەش شالو وپەلامارى عوسمانيان بۆسەر ئىران، كەچى ئەم بەلامار و داگركارىانە لە كۆتايەكانى سەدى نۆزەدا نەدەبوونە هۆى كيشەى زياتر، بەئكو نەبوونى ناسايشى ناوخۆ لە هەرئەمەكەدا بەلای جوتيارانەوه بەئاو كارەساتى گەورەبوو، بەتايبەت بە سایەى تەو شەپ و شۆپانەى نيوان عەشايە كوردەكان و بەلاماردانيان بۆسەر يەكتر.

● فيرگردن

به زمبىرى خويندەوارى و فيرگردنەكەوه بوو كه تويزالى نىرمەنە توانيويان لە ڤوى ئابوورىهوه بالادەستبن،⁷¹ هەر كه دەستيان دايە ناردنى منالەكانيان بۆ قوتابخانە تازەكان كه دىكرانەوه لە شارەكەدا، نيتر لەو هەلەى رەخسابوو بۆيان بەباشى سوودمەنليوون و وبگرە پيش موسولمانەكان كەوتن (هەردوو خشتەى ۴ - ۲ ، ۵ - ۲).

هەتا سەرمەتاي سەدى بيستيش قوتابخانەى موسولمانەكان هەر لەسەر بنەمايەكى ئايينى تەقليدى بوو و بەرپۆوه دەچوو، بەجۆرئ قوتابيانى سەرمەتايى قورئانيان پى لەبەردەگردن و فيرى نويز و رەوشتى باش و نووسين دەبوون، نيتر ئاو بئنه و دەست بشۆ، خو ئەودى تۆزىك شانسدار بوايه دەگەيشتە دواناومنديە ئىسلاميەكان و لەوى خويندەنەوه و نووسينيكي باش فيردەبوو، بەلام توخنى هيج دەرسىكى بيركارى و زانستە پيشكەوتووەكان نەدەكەوت، لەولاشەوه قوتابخانەى نىرمەنەكان لە

ھەلومەرجىڭى بالاتر و وباشتردا بوو.^{۲۷}

كە بەراوردى ژمارەى قوتابىيە موسولمانەكان بەوانەى نەرمەنەكان دەكرى، بەبى دوودلى دەرەگەوى كام كۆمەنئان لە بوارى فېرکردندا لە بېنشەوہ بوو، لە ھەر ۲۵۰ نەرمەنى ناو ھەرىمەگە يەكئىكان گەيشتبووہ دواناۋەندى، بەلام لەناو موسولمانەكاندا نەم رېژەيە لە يەك بۆ ۱۵۰۰ تېنەپەرىبوو، جا گەنجە نەرمەنەكان كە دەگەيشتە دواناۋەندى زياتر لە پېش دەبوون.

بەلام ئەوہى دەشى بگوترى كە ھىچ كام لەم دوو لايەنە لە ناستىكدا نەبوون كە پەسەنكرين. بە بەراورد لەگەل نەم سەردەمەدا دەرەگەوى كە رېژەگە لە كۆمارى تركيادا لەسالى ۲۰۰۰ گەيشتۆتە يەك بۆ ۱۳.^{۲۸}

جىي باسە نەم ژمارانەى باس لە رېژەى خوئىنن دەكەن لە قوتابخانە نەرمەنەكاندا بەدەرن لەوانەى كە نامريكايى و نىردراۋەكان كەردبووياننەوہ. ئەو فېرکردنە تازمىيە كە قوتابخانە نامريكايى و نىردراۋەكان دەستەبەريان كەردبوو تەنيا بۆ نەرمەنەكان بوو، لە ۸۷۲ ۷۲ سالى دواتریش نىردراۋە نامريكايىيەكان قوتابخانەيەكى سەرەتايى و يەكئىكى دواناۋەنديان كەردەوہ، دەستيشيان داپە دامەزراندنى دواناۋەندييەك بۆ كچان، كە ۱۸۹۸ پېش ھات دواناۋەندييەكەى كورپان ھەشتا قوتابى تىدابوو بەرامبەر نەووت لە كچاندا، سەرەتايىيەكەشى چل و ويەك قوتابى.^{۲۹}

بەلام باقى تايغەكانى تر، خوئان خەرجى قوتابخانەكانيان دابىن دەكرد، بە گوژەرى خەملاندانئەكەى (كۆپنەيە) نەو دوو قوتابخانە كلدانىيە لە (كىغاز)دا بوون لە سالى ۱۹۰۰ پەنجا قوتابيان تىدابوو، شەست قوتابيش لە دوو قوتابخانەى ھەوودىدا، يەكيان لە (بشكالە) و نەويدى لە (ديزا).^{۳۰}

ھەرچەندە حوكمەت دەسترۆيشتووش نەبوو و تواناكانى سنووردابوون، بەلام لە كۆتايى سەدەى نۆزدەدا، دەستى داپە كاركردن بۆ بەرزكردنەوہ

ئاستى خويىندىن، راپۇرتەكان ئىشارە بەو دەمدەن كە لە ۱۸۷۱دە ۲۷ قوتابخانەى تازە لە ھەرىمەكەدا بنىاتنرا، لەمانە پانزەمىيان قوتابخانەى سەرمتايى نويويون، لە سالانى ئايندەشدا رەوتى بنىاتنانى قوتابخانە خيتراتر بوو، لە ۱۸۹۰ - ۱۹۰۰ نۆزدە قوتابخانە كرانهو، دواناومىديەكان لە شارەكانى شان، گىماش، ئىدىرىمىت، نىرگىش، ئەدىلكىفاس، ئىلباك، گىشار و جۆلە مېرگ.^{۱۱}

لە سالانى ۱۸۷۱ - ۹۸ ژمارەى قوتابخانەكانى دەولەت (ئىسلامى) دوو نەوئەدى لىھات و گەيشتە ۱۲۵ قوتابخانە.^{۱۲} نەمەش دەستەكەوتنىكى چاك بوو، بەلام ئەم ژمارەى تەنيا نەوئەى دەگەياند كە ھەر ۲۲۰۰ مۇسلماننىك يەك قوتابخانەيان ھەبوو (قوتابخانە ئىسلامىە تەقلیدیەكان لە تەك تازەكاندا يەكتريان تەواو دەكرد: لەسالى ۱۹۰۰ ژمارەى قوتايىانى ناو مرگەوتەكان - فەقى - لە ھەرىمەكەدا ۱۰۵ قوتايى بوون).^{۱۳}

لە ئاستى پراكتىزەكردنىشدا قوتابخانەكانى دەولەت لە ھەرىمى شان تەنيا مۇسولمانانى وەردەگرت، كەچى لە ھەرىمەكانى تردا مەسىحىشيان تىدا ھەبوو، بەلام نەرمەنەكان دەجۈونە قوتابخانە تايبەتەكانى خۇيان. مېژوو نووسەكانى ئەم دواپىەش نامازە بەو دەمدەن كە ھەركام لە مۇسلمانان و نەرمەنەكان دەركيان بە كەلك و باپەخى زانست كەردبوو، جا ھەردوولا لە بوارى فېربووندا پېشېرگىيان بوو، بەتايبەت لەكاتى شۆرشەكەى ۱۹۰۸.^{۱۴} ھەموان ھەول و كۆششيان چەردبوو، ھەرچەندە نەرمەنەكان لە رووى نايوورىەو ھاشتربوون، بۆيە ئەم كېرگىيەيان بېو ھۆى سەرنجى ئامرىكايەكان و بەپىى بۆجۈونى تايبەتتى خۇيان واپان لىكەمدەيەو كە: (كۆمەلئى رېكخراوى نەرمەنى كاردەكەن بۆ چەسپاندىنى كارەكانيان، بەلام بەداخەو، زۆر لەم كارانەيان كارىگەرىەكى خراب و دژ بە ئايىن جىدەدھىلئى، كە دەشى رەوشتى خەلكى تىكدا، حوكمەتىش ھاتۆتە ناوھو، لەوانەيە

بىخوزى كە دەست بەسەر بوارمكەدا بگىرى و قوتابخانەكان بىكاتە ھۆپەك بۇ
برەودان بەبوارى موسولمانىتى).^{۵۰}

حوكمەتە ھەرىمەكەى فأن لە سالى ۱۸۸۹ - ۹۰ چاپخانەپەكى دامەزراند،
سەرەتا چاپخانەپەكى سادە بوو، كارەكانى بە چاپىكى (حەجەرى -
دەسنووسى) ئەنجام دەدا، نەك بە شىۋەى پىتچنى، رۇژنامەپەكى رەسمىشى لە
فأن دەردەگرد بە زمانى تركى. دواى دە سال گۇرپانكارىپەكى ئەوتۇى تىدا
نەكرا،^{۵۱} لەبەرامبەردا نەرمەنەكانى فأن لە رووى چاپ و بوارى نەدەبدا گەلى
چالاک بوون، لە ۱۸۵۵ - ۵۶ و ۱۸۵۸ - ۶۴ گۇقارى (ھەتۇى فأن)پان دەردەگرد،
بەدویدا بلا و كراووى تر، زۇرى نەخايداند لە ۱۹۱۴دا لەشارەكەدا دوو رۇژنامەى
نەرمەنى ھەفتانە دەردەچوون: (Ashkhatank - كار) كە حىزبى
(تاشناق) دەرى دەگرد، (Van - Tosp)

خىستەى ۴ - ۲ قوتابخانەكانى فأن لە سالى ۱۸۷۱ - ۷۲

دواناۋەندى موسولمانەكان	قوتابخانەى سەرەتايى موسولمانەكان	قوتابخانەى سەرەتايى مەسىحى	قەزاۋ دەقەر و ناحىيە و گوندەكان*
۶	۲۰	۶	قەزاى فأن
-	-	-	قەزاى كىقاز
۲	۳	-	قەزاى جۆلەمىرگ
۱	۱	۲	قەزاى ئەلباك (بىشكالە)
۲	-	-	قەزاى مەحموودى
۷	۳	۳	قەزاى نىركىش
-	۲	۵	قەزاى ئەدىلكىفاس

۲	۱۵	۲	قەزای موكس
-	۷	۲	قەزای گيفاش
۴	۱	۱	قەزای جاتاك
-	-	-	ناحيه‌ی نەباگا
۸	۴	-	ناحيه‌ی شەمدینان
۱	-	-	ناحيه‌ی ھۆمارۆ
-	-	-	ناحيه‌ی گۆرامار
-	-	-	ناحيه‌ی بەیت شەباب
۲	۱	-	ناحيه‌ی كال
۱	-	-	ناحيه‌ی ھوشاب
۱	-	-	ناحيه‌ی بارگيری
	-	-	ناحيه‌ی کارحیکان
۱	-	-	ناحيه‌ی کاستان
-	-	-	ناحيه‌ی نوردوس
۲۸	۶۷	۲۱	کۆی گشتی

* (ولایه) پێک دێت لە ھەرێم (Sancak) کە نەو قەزایە دەگرتەووە و ھەویش دابەش دەبێ بە (ناحیه)کان و نەمانیش بە (گوند)دکان.

سەرچاوە: Hicri ۱۳۸۸ Salname-I vilayet-I Erzurum, Senesi (Erzurum: vilayet-
۱۳۸۹matbaasi, p ۸-۴)

ئەم سەرژمێریانە زۆر گۆنن، ئەو کاتە زانیاریەکان لەسە ئەنەى عوسمانید کەمبوون، بۆیە ئەم ژمارانە ئەنیا بۆ نیشان دانێکی (تقریبی) ریزه‌ی ئەو ھوتابخانە و بینایانە بەکار دێن.

جێی باسە ئەم سەرژمێریە ھوتابخانە یەھوودەکان ناگرتەووە، ئەنیا ئەوانە یە کە رەسمى بوون و لە لیستەکاندا تۆمارکراون.

خشتەى ۵ - ۲ قوتابخانه دواناوهندییه‌کانى نهرمه‌ن و موسولمانه‌کان له

هه‌ریمی فاق

سال	دواناوهندی موسولمان	قوتابی موسولمان	دواناوهندی نهرمه‌ن	قوتابی نهرمه‌ن	دواناوهندی ئامریکایی	قوتابی نهرمه‌ن
۱۸۸۸	۵	۲۱۱	-	-	-	-
۱۸۹۷	۸	۲۰۷	-	-	-	-
۱۸۹۸	-	-	-	-	-	-
۱۸۹۸	۸	۱۵۷	۷	۷۸۰	-	-
۱۸۹۹	-	-	-	-	-	-
۱۸۹۹	۸	۲۰۵	-	-	۱	۳۹۰
۱۹۰۰	-	-	-	-	-	-
۱۹۰۰	۸	۳۱۳	۷	۹۷۰	۱	۳۹۰
۱۹۰۱	-	-	-	-	-	-
۱۹۰۱	۸	۳۰۱	۹	۱۰۷۰	۱	۳۹۰
۱۹۰۲	-	-	-	-	-	-
۱۹۰۲	۸	۳۰۱	۹	۱۰۷۰	۱	۳۹۰
۱۹۰۳	-	-	-	-	-	-
۱۹۰۴	-	-	-	-	-	-

سه‌جاود: سالنامه شاهانه عوسمانیه‌کان، هه‌ریمییه‌کان و فیرکردنه‌کان.

Salname-I devlet-I aliyye-I osmaniyye (Istanbul
matbaa amire. 1306) p.210

جىيى باسە ئەو سالانەى لە خىشتەكەدان و لە سەرژمىرىيەكانى تردان كە پەيوەندىن بە خوڧىندىن و فېركردنەو، ئەو سالانەيە كە زانىارىيەكانى تىدا بىلاوكرائونەتەو، لەوانەيە تىشارەش بەسالانى پېشوو بەدىن، بەلام بىگومان ئەم زانىارىيانە وردە وردە كۆكرائونەتەو و خەملىنراون. جا نەبوونى زانىارىيەكان لە خىشتەكەدا (وەك سالى ۱۸۹۹ - ۱۹۰۰) ماناي ئەو نىيە كە نەبوون بەلكو لەسەرچاوە رەسميەكەو زانىارىيەكە نەهاتوو.

(قان تۆسپ) كە حيزبى (نەرميناكاي لىيرال دەرى دەكرد، لەپاش شۆرشى ۱۹۰۸يش تاشناقەكان چەند نامىلكەيەكى سياسيان بىلاوكردەو.^{۱۷}

شان دەمىكبوو بىو نۆوئەندى رۆشنىيرى نەرمەنى،^{۱۸} (نەناھىد تىر مينايسان) وای بۆ دەجى و لىكىدەداتەو كە لە ۷۰٪ى نەرمەنەكانى ناو شارمەكە و ۳۰٪ نەرمەنى ناو لادىكان خوئندەوار بوون،^{۱۹} لە راستىدا ئەم ژمارەيە زىدمەرقىيى ها تىدا، بەتايبەت هى لادىكان، بەلام دەليل بۆ ناستى بەرزى خوئندەوارى لەناوچەكەدا ئەوويە كە بۆچوون و لىكدانەودى تر لەم چەشنە لەناوچەكەدا نىە تا بەروارد كرى لەگەل ناستى خوئندەوارى موسولمانەكانى قاندا، بەلام بىگومان رىژەكە لای ئەم بەشە (موسولمانەكان) زياتر لە نزمىدا بوو.

لە شارەكەدا كتىبخانە گشتىيەكان زۆر بىلاونەبوون، جگە لە كتىبخانەى (مژگەوتى گەورە) كە سىمايەكى ناپىنى لە خۆى گرتبوو، ئىدى تەنيا يەك كتىبخانەى دى هەبوو كە كتىبخانەى (ئىسكەندەر پاشا) بوو، تەنيا ۴۲ كتىبى لەخۆ گرتبوو، بەلام كتىبخانەى (شىخ) لە (ئەلباك) سى سەد كتىبى تىدا بوو.^{۲۰} واش مەزئە دەكرا كە كتىبخانە جۆراوجۆرەكان هەركام كتىبخانەى خۇپيان بووبى بۆ قوتابىيەكانيان.

ناشكرى بايەخىكى ئەوتۆ نەدرىتە كاريگەرى ئەو جىاوازيانەى بوارى پەروەردە و فېركردن كە لەنىوان نەرمەنەكان و موسولمانەكاندا هەستى

پىدەكرا، ئەو دەلاققەيى نيوان نەم دوو لايەنە لەسەر ئاستى بەدەستەيتىنانى زانست و پلەي خويىندىن لەدەققەردىكانى رۇژاوا و باكوورى سەلتەنەكەدا گەلىن فراوانتر بوو، لەوئىكانى جىياوازيەكە ھەرچەند زۆربوو بەلام لەچاۋ شارەكانى تىرى ھەرىمەكە نەھوئەنتر بوو.

ئەرمەنەكان رۇشنىرتر و شارەزاترىبوون لە نووسىن و خويىندەنەۋەدا، بەلام لە لادىكاندا ئاستى ھەردوولا لىكنزىكىبوو، تا نەم دوپپەش قوتابخانە لە لادىكاندا بۇ ئەرمەنەكان نەگرايۆۋە، بۇيە تا پىش ۱۹۱۴ كاريگەرىكەي دەرنەدەكەوت. بەلام لە ھەرىمى قان زوربەي ئەرمەن و زىاترىش لە موسولمانەكان نەخويىندەۋارىبوون.

● بايەخى قان لەرووى بازىگانىەۋە

بەپىي سائنامەي ھەرىمى نەرزۇم بۇ ۱۸۷۱ - ۷۲ خەلىكى شارى قان و دەوروبەرى جۇرد قىرىتكيان بۇ بىناسازى بەكاردەھىنا كە لە تەختايپەكەي سەر قەلەي قان دەريان دەھىنا، ھەروا جۇرد سۇدەپەك كە لە دەرياچەكان دەريان دەھىنا و شىكان دەكردەۋە، پىيان دەگوت (بىرىك)، ۋەك سابوون بەكارىان دەھىنا.

لە قان ھەندى كىزى بەكەك ھەبوو: زىو بەكەمى، قورقوشم لە جاتاك، ئۆكسىدى ئاسن لە گىفاش، خوي لە نىزىك قان، خەلۇز لە (نەكجارى) لەگوى رويارى (كاراسو) و لە (بشكالە) و بۇرەك ديسان لە بشكالە. لە ھەندى ناۋچەشدا دەباشىرىكى چاكىشىان دەردەھىنا، بۇ بەرھەمەيتىنانى نەوت و پوختەكردنى. دەۋلەت لە گوندى (گورزوت) ي قەزاي (بارگىرى) كار ئاسانىەكى باشى كىردبوو، ھەرلە قان ھەندى كانى بچوك بچوكى تىدابوو بەلام بەھۇي دەوردەستى و سەختى كارى دەرھىنانەكانىان، لە رووى ئابوورىەۋە بەكاربىردىيان ھىند ئاسان نەبوو، قازانچ سەرى مايەي

دەخوارد. لە دۆلى (زىلان) كانىاۋى گۆگرد ھەبوو، لە (بىسان) پىش كانىاۋى كاربۇناتى ئاسن، بەلام قان قەتاوقەت جىيەكى مولايم نەبوو بۆ دامەزراندنى (گەراۋ) و گەراماۋى تەندروستى لە بوارى نەخۆشپەكانى پىست يا گەشتوگوزار.

ئەو پلاناڤەى بەمەبەستى بەكاربردنى كانزاي وەك زەرنىخى زەرد گە لە قەزاي (جۆلەمىرگ) دۆزراپۆۋە، جگە لە دەرنەجامىكى كز و كەمبايەخ نەبى ھىچىكەى لى حاسل نەبوو، دەولەت ژماردى ئەو كانزايانەى كە پىيۋابوو لەو ھەرىمەدا بوونيان ھەيە بە ٦٧ جۆر خەملاندبوونى كە زۆريان بەكارنەدەبران.^{٥١}

لەسەرقتادا وا دەردەكەوت كە قان بۆ پىشەسازى دار و تەختە لەبار نەبى، كەچى كەرەستەكانى ئەو پىشەپەشى تىندا دەستدەكەوت، دانىشتوانى قەزاي (گىقاش) و ناحىيەى (كارجىكان) كەلكىكى باشيان لە رواندى دەختى سنەۋبەر و ەمرەمر دەدپەۋە بەھۆى تەختەكانىانەۋە، جگە لە دارى دەختى تر بۆ فرۆتن.^{٥٢}

لەناو دەياچەى قان بازارى كەشتى و كەلەك بۆ پەرىنەۋە و گواستەۋە گەرمىۋو، لە ھەرىمەكەدا پانايى ھەندى رۋوبار رىنى ئەۋەى دەدا كە بۆ گواستەۋە و ھاتوچۆ بەكار بىت، بەلام نەمەش تا رادەپەك بوو، وەك دوو رۋوبار لە رۇزاۋاي (جاتاك) و رۋوبارى (بەنسىماھى) كە لە دەشتايەكانەۋە دەمژايە دەرياچەى قان، رۋوبارى (كوتوور) كە لە ناحىيەى (ئىلباك) ھوۋە دىت و دەمژايە (خۆى) لە ئىران. بەلام رۋوبارى (زىنى گەۋرە) دەمژايە دىچلەۋە. بەگشتى گواستەۋە لە رۋوباردەكانى ناو ھەرىمەكەدا زۆر كز بوو.

دەلئىن گوايە پەك لەو كانىاۋە كىرتيانەى ناو دۆلى زىلان لە قەزاي (ئىركىش) بۆ چارەسەرى ئالۋشى و رۆماتىزم و بىرۆ پەكاۋىپەكە.^{٥٣}

● پېشەسازى

بە سايە شويىنى شاردەگەۋە كە لەسەر يەك لە دەرياچە گەۋەرگانى نەنەدۆل و نىزىكىش لە سنوورى ئىرانەۋە، ھەر لە دىر زەمانەۋە بۆتە جىيى دوو جۆر پېشە: بىئىئاننى كەشتى و دروستکردنى بەلەم، چەخماخسازى (دروست کردنى چەك و ھېشەك داگرتنەۋە) . لەسەدەگانى شانزە و چەقەدا، ۋان بېۋە سەربازگەيەك بۆ لەشكرى عوسمانى لە دىقەرەكەدا.

چەكى ھەمە جۆر لە شادا دروست دەكرا، ۋەك: شمشىر، تىقەنگ، كرىكارانى بىناسازى روالەتتىكى سەربازيان گرتبۋەخۆ، يان ھەرنەبى بە سوپاۋد پەيۋەستبۋون چۈنكە زياتر بە بىنا و دامەزراۋەگانى سوپاۋە خەرىكېۋون و خانوۋبەرەى نەۋانىان دروستدەگرد.^{۱۲}

لە ناۋەرپاستى سەددى نۆزدەدا، روالەتە پېشەبىيەكەى ۋان گۆرا، چۈنكە ئىران نىدى ئەۋ مەترسىيە سەربازىيە نەما، سەربازگەكانىش وردە وردە كەمبۋنەۋە، ئەمەش بۋە ھۆى ئەۋەى ھەتا بەر لە جەنگى يەكەمى جىھانى كارى بىناسازى سەربازى كەمبىيەتەۋە، لە كارگە بېچۈكەگانى چەخماخسازىدا بەرھەمەننى چەكى تازە و بېشكەۋتۋو بۆ شەر پەكى كەۋتېۋو، بۆيە تەنيا پېشەسازى كەلۋپەلى بەكاربردنى رۆژانە بۆ خەلكى شارەكە و گۈندەگانى بەرھەمدەھىنرا، ۋەك: پىلاۋ، جلوبەرگ، قابۇقچاچ، خىش و زىرنگەرى، زىن و كورتانى ۋلاخ، عەرەبانە و گالىسكە و لەم بابەتانە.

جگە لە بالەخانەبەكى دەۋلەت نەبى كە لە سەردەمى (عەبدولجەمىدى دوۋەم)دا بە تەرزىكى نۆيتىر بىئىات نرابۋو، ئىتېر بىنا و بالەخانەگانى دى ھەروا لەسەر شىۋازە كۆنە سۈننەتتەكە كرابۋون، لە خىشتى كال (قور كە لە كوررەدا سوور نەكرابىيەتەۋە)و تەختە ھەرۋەك چۆن لە دىر زەمانەۋە بۇيان مابۆۋە.

همندی كهلوپهلی چاك و بهنرخ له شارمگه دا بهرههم دهات، بهتایبته قوماش و جلوبهرك كه بهدهست دهوران، شال و پالتو و قوماشی سوور و سپی قان له نهستهمول و شارانی دی پهواجینکی باشیان ههبوو و لهدوی دهگهپان.^{۵۵} ههروا نهزرپومیش بازارپنکی باشی ساغکردنهودی بهرههمهگانی قان بوو، نهم بازارانه ههلی کاری باشی بو کاری چنن و پرستن و جوآلی و بازارگان و وهستاگانی کهرستهی بینا و نهو شتانهی بو بازارگانی پیویست بوون پمخساندبوو، دیسان کهلوپهلی دروستکراو له چهرم، بهرمال و کلیم (جوړه بهرمالی بو نویتز یا بو جوانی)، فهرشی قان که عهشایره کوردهگان دهیانچنی و بهرههمیان دهینا گرانیهها و دهگمهنبوو، له گشت لایهکی سهتهنهوه خویان بو دکوتا.^{۵۶}

خشتهی ۶ - ۲ بریتیه له خهملاندنهگانی (هیتال کوینییه)

سهبارحت به بهرههمی پیشهسازی له قان:

خشتهی ۶-۲ بهرههمی پیشهسازی (دهستکرد) له ههریمی قان (جگه له

ههکاری) له دهوریهری ۱۸۹۰دا

کهلوپهل	ژماری و دهزگه و دوکان	ژماری کریکار	بهرههم	ههرنارده	نرخ گشتی به لیره
قوماشی خوری و لۆکهی ههرزان	۹۰۰	۲۲۰۰	۹۰۰۰۰	۲۰۵۰۰	۱۷۰۰۰
جلوبهركی خوری و لۆکه	۱۰۰	۳۰۰	۶۰۰۰	۲۰۰	۱۱۰۰۰
شالی موهیر	۹۰	۲۷۰	۶۰۰۰	۲۰۰۰	۲۴۰۰
جلوبهركی موهیر	۴۵	۱۳۵	۳۰۰۰	۲۰۰	۳۶۰۰

۱۲۰۰	-	۶۰۰	۲۰	۱۰	تافتە
۱۵۰۰	-	۲۰۰	۱۰	۵	جلوبەرگى ژىنانە لە تافتە
۱۲۰۰۰	۵۰۰۰	۱۵۰۰۰	-	-	راخەرى تىركى (كلىم)
۲۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰۰	-	-	گۆرەوى
۸۰۰	۲۰۰	۲۰۰۰	۱۰۰	۵۰	زىنى و لاخ لە چەرم
۶۵۰۰	۱۵۰۰	۵۰۰۰	۲۰۰	۱۰۰	زىپ و مىجەوھەرات
۱۵۰۰	۲۴۰۰۰	۲۰۰۰۰۰	۶۰	۶۰	گۆزە و دىزە
۲۴۰۰	-	-	-	-	كەلۈپەلى تىر

سەرچاۋە: (Paris: E.Leroux La turquie d'Asie, vol. ۷۹)

۱۷۷۲) فىتال كوئىنىيە

خىشتەى ۷-۲ ھەناردەگىردىنى ھەرىمى قان (جگە لە ھەكارى) و

دەۋرۈپەرى بۇ سانى ۱۸۹۰

نرخەكەى بە لىرە	نېرمكەى	كالاۋ شىمەك
۶۰۰۰۰	۱۰۰۰۰۰ سەر	مەپ
۴۰۰	۲۰۰۰ سەر	بىزىن
۱۰۰۰۰	۵۰۰۰ سەر	گاۋ مانگا
۵۰۰۰	۱۰۰۰ سەر	نەسپ و ماين
۲۵۰	۵۰۰ سەر	كەر
۲۰۰۰	۶۰۰۰ ھۆقە	خورى

ياخيبيونى ئىرمەنەكان لە ئان

۲۰۰۰	۲۰۰۰۰ ھۆقە	تەمفەتە
۱۲۰۰	۲۰۰۰۰ ھۆقە	پىستە
۱۰۰۰۰	۲۹۶۰ تەن	گەنم و جۆ
۱۰۰	۱۰۰۰۰ كىلۆ	بۆرەك
۸۰۰	۲۰۰۰ پارچە	شالى تەمفەتە
۴۰۰	۵۰۰۰ ھۆقە	كەرە (رۆنى نازەن)
۷۵۰	۵۰۰۰۰ ھۆقە	مىوژ
۱۰۰	۵۰۰۰ ھۆقە	كەتان
۱۵۰	۱۵۰۰ ھۆقە	رۆنى كەتان
۶۰۰	۲۰۰۰۰ ھۆقە	گوپز
۴۰۰۰	۵۰۰۰ دانە	راخەرى تركى (كلىم)
۱۰۰۰	-	گۆپكە
۲۰۰	۵۰۰ دانە	صرج
۲۰	۱۰۰۰ جوت	گۆرەوى
۱۵۰۰	-	بەردى بەنرخ
۱۵۰۰	۱۰۰۰۰ پارچە	قوماشى فان
۶۶۰	۴۰۰ پارچە	جلوبەرگ
۱۴۰۰۰	۴۰۰۰۰۰ ھۆقە	تووتن
۴۰۰	-	ماسى
۸۰	۲۰۰ دانە	زىنى ئەسپ و كورتان
۱۱۴۰	-	فەرۋو
۱۲۰۷۵۰	-	كۆى گىشتى

سەرچاۋە: فېتان كوئىنېھ: (paris: La turquie d'Asie, vol.

۱۷۹p. ۱۸۱E.Leroux

يېڭىگومان ژمارمىكىنى ورد و يەكايەك نين، بەلام ھەرچۇنىكىي نيمەنىكى گىشتى و ماقولمان دەمداتى لەبارەى واقىعى بەرھەمەينانەوہ. لیستەكەى كۆپنە بەرھەبى تەواو نىيە، چۈنكە تەنیا بەرھەمە بەرچا و بەرپشتەكانى تىدا تۆمار گراوہ، بەلام سالنامەكەى فان ۱۸۹۷ - ۹۸ لیستىكى بەرھەمى پىشەسازىہ بچووگەكانىشى تىدايە، لەوانە فەرش و مافور و كلیم، چەك و تفاقى شەر، قابوقاچاغى خواردن، گالیسكە و عەرەبانەى گواستەوہ و گەشتىارى، بازارگانى، زىنى ولاخ و كورتان، كەردستە چەرمیەكان، زىر و زىو و مجەوھەرات، پىلاو و زۆر شتى دى.^{۵۷}

● گواستەوہ و پەيوەندى و بازارگانى

بايەخى مېزۋوى شارى فان لەوومىيە كە گەوتۆتە سەر ئەو رىگە سروسىتە تەقلىدىانەى نىوان (پەرىقان) و پەتلىس و (تەوریز) و موسل. خۇ ئەگەر ئەم شوپنە جوگرافىانە نەبوونايە پا ئەو دەرىچە مەزنىەى وا بەلایەوہ، ئەوا فان دەورىكى ئەوتۆ و بە بايەخى نابوورى نەدەبوو (بەھۇى بەرزونزىمى ھەرىمەكە و ئاووھەواى سەخت و ترسناكى زستانىەوہ). جا بەپىتى ئەم جىگە باشەمەوہ، فان سەدان سالنە بۆتە چەق و گوزەرگەى كاروانە بازارگانىەكان، سەرپراى دوو رىگەى ترى كاروان لەنىوان سەلتەنەى عوسمانى وئىراندا (دىاربەكر - نامەد) لە باشوور و (ئەرزپۆم) لە باكور. رىگەى گرنگ و لەبارتريان ئەوہى: تەرابزون - ئەرزپۆم - فان - نىران، تا دەگەپشتە ئەستەمول و ئەوروپا، بەناو دەریای پەشدا، رىگەى باكور - باشوور لەنىوان قەفقاس و گەنداوى فارسىدا رىگەى (باتووم - پەرىقان - فان - جۆلەمىرگ - ھەكارى - موسل - بەغدا) وە رىگەى تەرابزون - نىران كە لە فائەوہ يەكتر دەمپرن، رىگەى راستەوخۆش ھەبووہ كە فانیان راستەوخۆ بە رۇزاوا و دەریای سىپى ناوہراستەوہ دەبەستەوہ، بە پەتلىس و سىرەت و دىاربەكر -

نامەد - لە باشوورى رۆژاواوە تىدەپەرىئى.^{۸۸}

ئەم رېڭەپە زۆرتەر لە زستاندا بەكار دەهات، كە دەربەند و تەنگە شاخاوپەكانى نىوان ڤان و پەتلىس بە كلىلەى بەفر دەگىران. سەرەراى ئەم شويئە دانسقەپەى ڤان كەچى رۆژئى نەبوو بەگاتە ناستى نيوەندىكى گەورە و پىر بايەخ بۆ گواستەنەو. گەلى ھۆكارى جۆراوجۆر دەستيان لەمەدا ھەبوو و واپان كەردبوو كە نەبيئە ناوچەپەكى لەبار بۆ بازىرگانى لە سەدەى نۆزدەدا، لەوانە:

زستانىكى دوور و درىزى سەخت، ئەو تەنگە و دەربەندە شاخاوپەى كە كاروانەكان دەبوو بيانىرن، تەسك و تروسكى و نارەحتى رىڭاوپەكان (لە شاخاوپە سەختەكاندا - بىزە رى - ا.ب.)

خۆ كە نيوەى دووھەى سەدەى نۆزدە ھاتەبەرەو، گەلى رېڭەى تازە جىيى كۆنە تەقلىدپەكانيان گرتەو، بەتايبەت ئەوانەى بە ڤاندا تىدەپەرىن، بەپىيى (كۆينىبە) لە كۆتايپەكانى سەدەى نۆزدەدا ھەندى كەشتى لە دەرياچەكەى ڤان كەوتنە ھاتوچۆ، بەلام نەمانە كەمىك نەبى كەلكىكى ئەوتۆيان نەبوو بۆ چاكترکردنى رېڭە و بانە بازىرگانپەكان.

لە ڤانەو بۆ پەتلىس بە وشكانيدا چوار رۆژى دەخايند، ئەمە ئەگەر رېڭەكە باشبوواپە بە رۆژ و نيوىك دەبىرا، ھەروا لە ڤانەو بۆ مووش پىنج رۆژى گەرەمىو جگە لە دوو پۆژ دادمىرا بۆ پىشھاتى سەختى و نارەحتى رېڭەكە، بەلام بۆ گەيشتن بە ئەرزپۆم ھەوت رۆژى گەرەك بوو لەباتى پىنج ، سەرەراى ئەوھى موسافىرەكان دلىان لە مستيانا بوو لە ترسى چەتە و رىگر و ئەو ھۆزانەى سەر رېڭە. جا بەپىيى ئەوھى كۆينىبە دەپەملاند خەرچى و تىچوونى گواستەنەوھى بازىرگانى چوار ڤات بەرز دەبۆو، ئەوھش بەھۆى نەو ناستەنگانەى عەرزمان كەردن كە دەھاتنە پىش سستى گواستەنەو لە ھەرىمەكەدا: ۱۲۰ كىلو لە كالا و شەمكى بازىرگانى بۆ ماوھى ۲۶۲ كىلۆمەتر لە

قائىدە بۇ نەزىرىيە ۲۰۰ قىرغىنى تىدەچچو، بەلەم ھەر نەم كارە نەگەر رېنگەكە باش بوۋايە و نەمىن و ئومانبوۋايە، تەنيا ۵۰ قىرغىنى خىزمەتكارى بەسبو.

لەو ماۋىيە نىۋان بلاۋكردنەۋى كىتەپكە كۆپىيە (لە ۱۸۹۱) و جەنگى يەكەمى جىھانى، دەۋلەت لە بوۋى راکىشانى رېنگەوباندا لە رۆزەلاتى نەنەۋۆل كارى وای گردبوو كە جىنى سەرنج بىت، بەلەم دەستكورتى و نەبوۋى پارەى پىۋىست، ھەرۋەك شۆپىنانى تر، بوۋنە ھۆكارى جىبەجىنەكردنى ئەۋدى دەخوازرا، بۇيە راکىشانى ھىلى ناسن بۇ ناۋ شان كارىكى زەرورى بوو، بەلەم دەۋلەت ۋەك پىۋىست كۆپى بەو ھەرئەمە نەدەدا، چۈنكە تۋاناي سنووردار بوو، بەتايىبەت لەبوۋى راکىشانى ھىلى ناسن و خىستەكارى شەمەنەفەردا.

كۆپىيەش دەنوسى و دەلى: شارەكە بۇ ناردنى بروسكە نىۋدەۋلەتەكان بە زمانى تركى و فرانسايى تەنيا يەك بىكە تەلەگرافى تىدبوو، بە پال سى بىكە بۇ ناردنى بروسكە ناۋخۇ بە زمانى تركى، لە گىشت ھەرئەمەكەشدا ھەشت تەلەگرافخانە ھەبوو، شەشيان ناۋخۇيى و دوانىشيان نىۋدەۋلەتەتى.

ھەر لە كۆپىيەۋە: بەھاي ھەناردە كىردنى ھەرئەمەكە لە ۱۸۹۰دا (بەھەكارىشەۋە كە لە خىستەكەى ۸ - ۲ دى نىيە) گەپشۇتە ۱۶۵،۷۵۰ لىرەى زىرى عوسمانى،^{۱۱} بەلەم ھاوردەكردن، بەھاكەى ۱۷۱،۹۹۲ لىرە بوۋە، ئەمەش كورت (عجىز) نىك دەگەپەنى لە ترازوۋى پىدان (مىنقوعات)دا بە بەھاي ۶،۲۴۲ لىرە.^{۱۲}

بىگومان ھەناردەى گرانبەھاش برىتېبوۋە لە ئازەل و بەروبوۋمە ئازەلئەكان، بە دويدا بەرھەمە كىشتوكالىئەكان ئىنجا قوماش و پۇشاك و نەو كالاپانەى دەستچن بوون.

قان باشتىن نەمۋنەى سىستىمى ئابوۋرىەك بوۋە كە كەلوپەل و شەمكى

خاو و دستګردی بهرهم هیڼاود و که‌لوپهل و شمه‌کی دروستګراویشی
هاورده ګردووه.

نه‌خشی ۸ - ۲ نه‌وه ده‌ګه‌په‌نی که نزیکه‌ی نیوه‌ی هاورده‌ګردنی شاره‌که
له تهرابزونوهه یووه، نهم شمه‌ګانه‌ش زورتر له ولاتانی تره‌وه ده‌هینران و
ردوانه‌ی نه‌سته‌موول دکران، جیی باسه که نهم هاورده‌ګرایانه که‌لوپه‌لی
دستمایه‌یی نه‌یوون تا له پیشه‌سازی قاندا به‌ګارینه‌وه، به‌نکو که‌لوپه‌لی
به‌ګاربردن یوون، به‌مانا (زیاده و که‌مالی) یوون که ژیانیان خوشر دکرده،
وهک: (قاوه، چا، شکر، جګه‌رد، کاغز و له‌م بابه‌تانه.)

له ګوتایی سده‌ی نوژده‌شدا، دولت لیستیکی بؤ نه‌و که‌شتیانہ‌ی له
دمریاجه‌که که‌وتیوونه ګه‌پ دانا، ژماره‌یان ۱۱۰ دانہ‌یو، به‌رپرسان ویستیان
جموجوئی بازارګانی له دمریاجه‌که‌دا چر که‌نه‌وه. ديسان دولت پلانی
دامه‌زراندن و بنیاتنایی حه‌وزیکی زه‌به‌للاحی دانا بؤ دروستګردنی که‌شتی و
دیاریګردن و ریڅخستی نه‌و شوینانه‌ی له‌نګه‌ری لی دمرګرن و ګه‌لی شوینی
تر په‌یوه‌ند به‌ګاری دمریاونیه‌وه، به‌پیی پیوانه‌ګانی دمریاونی که‌شتیه‌ګان
ګچکه یوون.^{۳۳} به‌لام ده‌وزیکی باشیان دمریایا له ګواستنه‌وه‌ی خه‌لکی و
که‌لوپه‌لی بازارګانی. به‌ناو‌یترین نه‌و ره‌سیفانه‌ی که که‌شتیه‌ګان له‌نګه‌ریان
لیدمرګرت له (نه‌دیلیکفاس) یوو که به‌ندهری شاری فانیبو له‌بهری رؤزاوی
دمریاجه‌که و (نیسکیلیکوی) له‌بهری رؤزه‌لاټی، زوربه‌ی خاومن
که‌شتیه‌ګانیش نمرمه‌نیوون.^{۳۴}

• پوخته‌ی باسه‌که

دمنی وشه‌ی (هه‌ژار) باشرین و له‌بارترین وشه‌یه‌ګبی که به‌سهر ژیانی
نابووری و په‌رومرده و فیرګردنی قاندا بپرری، نه‌مه له بنمره‌تیشه‌وه
ده‌ګه‌رپته‌وه بؤ سروشت و هه‌نکه‌وته جوګرافیه‌که‌ی نهم شاره‌ خوی، چونکه

لەم ھەرئىمەدا نە كەناراۋىكى دەريايى، نە رووبارىكى گەورەى وا كە بۇ ھاتوچۇى ناۋوى بەكاربى، و جۈوديان نەبوو، نەۋەى ھەيە و نىيە نەو رىگە سەخت و دژۋارە شاخاويانە بوو كە دەبوونە ئاستەنگ لەبەردەم ھاتوچۇ بە وشكائيدا، جگە لە بەفرى زستان نەو رىگە و بانانەى دەگرت كە بەگاردەھىتران، دەبەستىن، زۆر كەمىت تا بەفرەگە دەتۋايەۋە و زوقمەكە دەپروپەۋە شەش مانگىكى پىندەجوو.

جا لىردا لەبارەى جىيەتى و ماھىيەتى نەو كالىيانەى كە دەگرا بازركانيان پىۋەبىكرى و بەپىنرىنە دىقەرەكەۋە، پىرسىكى گىرنگ دەھاتە گۆرئى، نەمە نەگەر گىرمان بارو زرووفىكى لەبارتر ھەبوۋايە، ھەر بە سىروشتى رەوشەكە نەم ھەرىمى فائە لە ئاست بازركانيدا دوو برا بەشى ھەبوو: ئىران و رووسيا. ئابوورى رووسيايى دەھات كالاۋشمەكى (بۇخۇى) لە ناۋچەكانى باشوورى قەققاسەۋە دەگمىياندە ناۋچەرگەى ولاتى رووس، ئىنچا پىرسىكى تىرىش، سەبارەت بەو كالا جۆر بەجۆرانەى كە لە ئىرانەۋە دەستدەكەۋتن و دەگرا ئائىش و وىلشپىكى پىر ھازانجيان پىۋەبىكرى لە تەك ھەرىمى (قان)دا.

لە واقىيدا نەو كالىيانەى كە لە رۇژاۋاى ئىراندا ھەبوون و دەستدەكەۋتن ھەروەك ئەوانە واپوون كە لە فائىشدا ھەبوون، با رەوشى سىياسىش (كە لە بەشى سىيەمدا باسى لىۋە دەكرى) لەۋلاۋە بوەستى كە دەورىكى بەرچاۋى ھەبوۋە لە ھەزاركردن و دەستكورتى فائىدا، چونكە ئاسوودەھى سىياسى كۆلەكەيەكە لە كۆلەكە سەردەكەكانى گەشەسەندىنى ئابوورى. بەلام وىزى فائ زۆر لەمەۋە دوربوو.

خىشتەى ۸ - ۲ ھاوردەكردنەكانى ھەرىمى قان (جگە ئە ھەكارى)

دەورويەرى سائى ۱۸۹۰

نرخەكەى بەلیرە	كالاو شەمەك	سەرچاود
۷۷۱۸۰	كەلوپەلى لە لۆكە دروستكراو، شىت (كالیکۆ)، قوماشى خورى، لۆكەى فرانسايى (لەنەمساوو)، فانیلەى رەش، ساتانى رەش، قوماشى لە خوم دراو، كالاى خورى، ھاورىشى ھەمە جۆرە، شەكر، قاو، چا، شيش، پلایت، قاپوقاچاچ، پۇلا، تۇتيا، مس، قورقوشم، مۆم، كھۇل، نالمت و بەھارات، بەرماخ بۆ جگەرە، شقارتە، مەر مەرپ، شوشەى پەنجەرە و ..ھتد	تەرابزوون
۲۰۰۰	نەوت، ھاورىشىم، سەماوۇر، كەلوپەلى خورى، خىشت، بوور سولین، چینی (گلینە).	رووسیا
۲۳۸۹۰	قوماشى میلدار، شىت، مۆزلىن، دەزووى ھاورىشى شین، لۆكەى ھیندى، قوماشى لۆكەو ھاورىشىم، قايشى پشت كە لە ھەمما دروستكراو، دەستەس، قوماشى دستچن، مس، قرمز	جەلەب و عەنتاب
۲۴۵۸	چەرچەف، پەردەى ھاورىشىم، كالاى لۆكەيى ھەمەجۆر، كونجى، رۇنى زەپتون، بامى، تۆوكالەك، مسى بەكارھاتوو، میوژ، گوپژ، كالەك، ھەنجیر، قوماشى زىرى خورى، شان، پشتینى خورى، پىستەى خۆشكراو.	دیاریەكر (نامەد)

۵۴۹۵	قوماشى خومىدراوى (تۆگەن)، قوماشى (ريگا)، بىمار بۇ ئالگىردىن، زىنى قەلتاغ، قايشى پىشت، شمشىر، زىجىرى ناسىن، (پېئوئىند)، قاپوقاچاغى مىس.	ئەرزىرۇم
۲۲۲۵	گويۇز، ميوەى وشك، يانسۇن، دارى سوتاندىن، كالى سورى لۆكەيى، خەلووز، قەتران، مەرمەپ.	بەتلىس
۳۱۴۲۴	لۆكەى شى نەكراو، بىرنىج، ميوەى وشك، تووتىن، شال، مافور، كلىم، كالى ھاورىشى، لۆكەى ھىندى، زاخ، خەنە، كەتيرە، مەرومالات	ئىران
۲۲۸۰	مىوز، گويۇز، كالىك، ھەنجىر، شووتى، قوماشى خورى، شال، قايشى پىشت، پىستەى مەپ	سىرەت
۱۴۸۵۹۲		كۆى گىشتى

سەرجاۋە:

La turquie d'Asie, vol.2 (paris: E.Leroux 1891 pp

84-680) فىتال كوئىنە

● پەراويزەنگان

Van vilayeti salnamesi 1315 birinci defa (van: ۱ -
(mutabaa-I 1315. p 207

۲- پروانە کتیبەگەى (ئەنا هید تیر میناسیان):
Ermeni kaynaklarına (بول دومن) و (فرانسوا جیورجون) بئاویان کردۆتەوه
(عەلى بەرگانى) و مریگتیراوه: ۱۹۹۲ ل ۱۱۷ - ۱۸ وە کتیبى (دیکران
کیومیجیان): وردبوونەوه له وەزعی فان له باسوخواسى رېتپوارانەوه، دیسان
کتیبى (ئەناھید تیر میناسیان): شارى فان له بەرەبەیانى سەدهى بیستدا
The city of van at the turn of the twentieth century
بەزمانى نەرمەنى ئەلایەن خانەى بئاوگر دنەودى (ریتشارد ج. هوفانیسیان)
له کالیقۆرنیا، خانەى مازدا بۆ بئاوگر نەوه ۲۰۰۰ ل ۱۵۲ - ۹۲

۳- دەرباردى قاتوقرى و گرانیە ترسناگەگەى ۱۸۷۸ - ۸۰ جاوئى بخشینه
بە نارشیفی نیشتمانى له بەریتانیا، فایلێ ژمارە: ۱۳۱۵/۱۹۵ له (گلايتون)هوه
بۆ (تروتس) فان شوبات/ فەبرایرى ۱۸۸۰، هەندئى بەلگەنامە وا باسى دەکەن
که ۱۸۸۱یشى خایاندووه.

۴- فایلێ ۲۲۸۲/۱۹۵ له (دکسن)هوه بۆ (ئۆگونسون) فان ۹ شوبات/
فەبرایرى ۱۹۰۸ (تیر میناسیان)

Ermeni kaynaklarına gore, pp 120-22

۵- Van belediye: orhan kilic xvi. Ve xvii ۱۹۹۷ ۲۵۵p

۶- Dahiliye nazareti sicil-I Nufus Idaryi umumiyesi

senesi ۱۳۰۰Muduriyeti Memalik-i osmanive, nin

لەناو شارمكەدا سەرژمىرىيەگە باشتىر بەرپۆھچوۋە.

۷- فېتال كۆنپىيە La turquie d'Asie بەرگى دوو (بارىس-ئى.لۇرۆ) ۱۸۹۱ ل ۷۰۰) سامى بەگ (فراشېرى) گە سەبارت بە جوگرافىيى سەلتەنەى عوسمانى باشتىر قىمۇوسىكى كۆكردوۋە: قامووسى جىهان، بەرگى ۶ ئەستەموول، مېھران ۱۳۶۶. واديارە سەرژمىرىيەكانى لە كۆنپىيە و كەسانى ترەوۋە وەرگرتوۋە، ھەردووكىشىان لەھەمان سەرچاۋوۋە وەريانگرتوۋە. سامى بەرپىرسىكى عوسمانى بوۋە، تۈانىويە ئەو وسەرژمىرىيەنە بە دەستبەھىتى، لەبەرامبەردا، سەرچاۋە نەرمەنەكان باس لە بوۋنى يەھوود ناكەن كە لە فاندان بوۋىن، ھەرچەند بوۋنىان گومانى تىدا نىيە.

۸- ھەر بۆ بەراۋرد: پلەكانى گەرما لە فاندان ھاۋىن و زستان دەگاتە نەۋەى لە شارى (كىيىف)دایە.

۹- لە لاس فىجاس، نىفادا، لە مانگى ئاب / تاغستۆس پلەكانى گەرما سى نەۋەندى ئەو سالەيان لىدەھات، لەكاتىكدا لە پارىس و لەندەن دەچوۋە بىست و دوو ئەۋەندە.

۱۰- تا ئەمىر ئەمە دەشى، چونكە بنىاتنانى بىناى گەۋرە لەملاۋلای رىگاۋىيان لەناو دۆل و دەرىبەندە شاخاۋىيەكان لە فان بۆ رىبۋاران تا نەگەر زىرانيكى بەفر و كرىپوۋە لە پىر ھەلى كىرد رەق نەبىنەۋە. لەناو جەرگەى شاخەكانىشدا تۈنپىلى داخرا و دامەزراۋە تا شەمەنەفەرەكان تىپىدا دائىدە بىدەن، لەكاتى كرىپوۋە تۈندى بەفر و زىران.

۱۱- زورىيەى ھەرە زۆرى كوردەكان موسولمانن، بەپال ھەندى يەھوود و مەسىحىيەۋە كە ھەندى موسولمانانى ھەلگەراۋەى سەر بە عەشاپرەكان چوۋنەتە پائىان.

۱۲- ئەم ۋەسفانە پىشتيان بە كىتپەكەى (مارك ساكس) بەستوۋە:

(The kurdish Tribes of the ottman Empire) jurnal)

of the royal Anthropological institute of great Britain
and Ireland 38 (July to December 1908 pp. 451 - 86

سەبارەت بە رەوشى گشتى عەشایرەكانىش دەكرى بچیتەووە سەر
كتیبهكەى (مارتن فان برۆنسىن):

Agha, shakh, and state: the social and political
structures of kurdistan (london : zed books 1992.
Tribes and the state of Iran: the case os simko's
:Revolt

بەمانای: (عەشرەتە كوردەكان و دەولەتى ئێران: ياخيپوونى سەمۆ كە
ريزبەندە لەگەن كۆمەلەى: The conflict of tribe and state in
Iran and afghanistan

بەمانای (مەملانى لەنۆوان عەشایر و دەولەتى ئێران و نەفغانستاندا)
خانەى بڵاوكردنەووى (ریتشارد تابەر) نیویۆرك، ساينت مارتنز، ۱۹۸۲
۱۲- تکیه بەهەردوو بەشى ۵، ۴، ۱ دا بچۆرەووە، ئەم باسە دووبارە
دەمکاتەووە.

۱۴- بېروانە بەشى جەوت لەم كتیبه.

۱۵- بارزانیهكان لەمە بەدەرن، عەشرەتەكەیان گەورە نەبوو، بەلام
شیخی عەشرەتەكەیان ناوونابانگ و نفوزىكى نایینی نەوتۆى هەبوو كە لە
سنوور تێپەرپېوو، بەو مانایەى نەم عەشرەتە بېووە مەترسیەك بۆ دەولەتى
عوسمانى و دەولەتانی تر، وەهەتا ئەمڕۆش، بېروانە بەشى جەوت.

۱۶- نەخشەى ۴ - ۲ بە شیۆمپەكى بێنەرەتى پشت بە كتیبيك دەبەستى كە
(ف. ر. مونسىل) نامادەى كردووە، ئەفسەرىكى سەربازى بوووە و بۆتە
كونسۆلى بەریتانیا لە فان، بە پلەى یەكەمیش وەك سیخوپرىك (راپۆرتى
سەربازى دەربارەى رۆژەلاتى تركیا لە ئاسیادا بۆ: (بەشى هەوالگری
لەو مزارەتى جەنگ) لە لەندەن لە ۱۸۹۴ ناردووە:

Military report on estere Turkey in asia: compiled)

for the Intelligence division of the wor office london:
wor office 1894

وه (مارك سايكس): عەشرەتە كوردەكانى ناو سەلتەنەى عوسمانى. جا
نەم دوو ژێدەرە بە نەخشەكەى (مونسەل) ژمارە ۲۵۰۰۰۰ - ۱ بەراورد كراون،
كە عەشرەتە كوردەكانى گرتۆتە خۆ و لەوەزارەتى جەنگى بەرىتانىاو
دەرچوو، بەهۆى ئالوگۆرى مولى عەشایرەكان بەزەحمەت و بگرە نەستەمە
بتوانى جینگە و رینگەيان دیارىكرى، بەتایبەت كە جەنگى یەكەمى جیەمانى
سەرانسەر رەوشەكەى گۆرى، لەمرۆدا دەبینین كە ناوى ئەو عەشرەتە
كوردانەى لەزەموى و شوینی زۆردا نیشتهجین جیاوازان لەگەڵ گەورەتر
لەخۆیان. بۆیە لەوهى (مارك سايكس) دا بۆ ئەم كتیبە ئەوهى پێشتر بووه
دانراوه بەلام هەندىكیشى لى بەدەرکراوه.

۱۷- (تیرمیناسیان):

(The city of van (Ermeni kaynaklarina gore p. 131

بەمانای شارى فان ، ۷۸ل

۱۸- بچۆرە سەر نەخشەى ۲ ۲ و كتیبەكەى (رۆبەرت. ه. هوسن):

Van in the world: paradise in the next : the
historical Geography of van/ Vaspurkan, in Armenian
van

كە لەلایەن (ریتشارد. ج. هوفانیزیان) دوه دەرچوو: كالیفۆرنیا، خانەى

مازدا بۆ بلازكردنەوه ۲۰۰۰ ل ۳۷

۱۹- لەكاتى لىكۆئینەوهكەدا دوو پەتەردىك هەبوون (رۆبیل شیمونى

دەیهەم) ۱۸۶۰ - ۱۹۰۲ وه (بنیامین شیمونى یانزەیهەم) ۱۹۰۲ - ۱۹۱۸ .

۲۰- كۆنسۆلە بیانیەكان زۆرجار لەبارەى ئەم رەوكردنەى نەستووریەكان

دواون و بەتایبەت سەرنجیان لەوداوه ئەمانە توانیویانە وه كەسایەتیەكى

پیرۆز و سەنگین و بەویقار لە دەفەرەكانى نیمپراتۆریەتى رۆسیادا بژین و

بسورپنەوه.

۲۱- بەشىكى زۆر لە نەستوورپە باوەردارەكان، گلدانپە كاتۆلىكەكانيان كە سەر بە پاپابوون، ئەوانەى لە باشوور لە دۆلى (تىگرىس) دەژيان لەو بەسەرھاتانەى كە بەسەر ھەرىمى فاندان ھات، ھىچ دەخلىتكيان پيوەى نەبوو و رۆلى ئەوتۆيان نەدەبيني.

۲۲- كوئىنپە: La Turquie d'Asie, p ۱۳۷

۲۳- بەگوێرەى راپۆرتە سالانەكانى ئەنجومەنى ئامېرىكايى ۱۹۱۰ - ۱۹۱۱ (جۆرج. س. رېنۆلنز) لە قان سەرۆكى بەش بوو و لىپسراوى كاروبارە گشتپەكانپەش، بەلام ژنەكەى خاتوو (مارسا. و. رېنۆلنز) سەرقالى سەرپەرشتىكردى كاروبارى ئاھرەتان و فەرش چىن بوو، ئەمە ھەرودك بەشىك لە چالاكى بوارى پېشەسازى، كە بە ئاھرەتان سپېررابوو، (ئىرنست. ت. يارو) مامۆستا بوو لە دواناوندپەكەى كوران، ھەردوو خاتوو (ئا. جىرتروود رۆجەرز) و (كارۆلېن سېلىمان) پېكفە دواناوندپە كچانەكە و بەشە ناوخۆپېكەيان دەبىرد بەرپۆو. رۆجەرز بەشى ناومندى و دواناوندپەكەى پېسېررابوو، ھەرچى سېلىمانپەش بوو ھەردوو بەشى دابەنگەكە و سەرھتايپەكەيان بەرمو پوو كەردبۆو، خاتوو (گرىزىل. م. ماكلارن) پەش لە كلېسا كاروبارى ئاھرەتانى دەبىرد بەرپۆو و بەناوچەكەشدا دەگەرا.

ئەم زانپارپانە لە راپۆرتى ژمارە ۱۰۰ى سالانەى لىزنەى راسپېردراوھ ئامېرىكايپەكانى نىردراوھ بىانپەكان لەتەك راپۆرتى سەدھەمىن دانپشتنى كوئىنگرە كە لە (بۆستىن) لەنئوان ۱۱ - ۱۲ى تشرىنى پەك/ ئۆكتۆبەرى ۱۹۱۰ گىراوھ. (بۆستىن ، ئەنجومەنى ئامېرىكايى ۱۹۱۲)

۲۴- (وامان مەزىندە دەكرد كە ژمارەپەكى زۆر لە باومېرداران لە كلېسا كوئىكەدان و بەدەر لەو زانپارپە شەخسپانەى خۆشمان): (ئەرشىفى لىزنەى

راسپېرراوھ نامرىكاىيەكان بۇ كاروبارى دەرەوھ، زانكۆى ھارشارد - راپۇرتى سالانە لەبارەى بەشى (فان)ھوھ بۇ سالى ۱۹۱۰.

۲۵- ھەر دەولتتۇ چۇنى بۇ بلواىە كونسۇلنى يا جىگرى كونسۇلتېكيان دادەنا، لە واقىعئشدا لەم دوو پلەيەدا جياوازىەكى ئەوتۇ نەبوو، ھەر بۇ نمونە: لە ۱۸۹۰د جىگرى كونسۇلى بەرىتانيا ھەروەك خۇى كونسۇل بى، راستەوخۇ راپۇرتەكانى دەنارد بۇ بالويزخانەكەيان لە ئەستەموول، نەك لە رىى كونسۇلەكەيانەوھ لە نەرزۇم.

زۇر كەپەتئش نەو راپۇرتانەى ھى دەولتەتەكانى تر بوون نامازەيان بەوھەددا كە جىگرى كونسۇلى بەرىتانيا لە فان، كونسۇلە. جا بۇ روونەدانى ھەر ھەئەيەك لەم كىتئبەدا جىگرى كونسۇل لە فان ئىشارەى ئەوھى پئدەدرئ كە كونسۇلە، مەگەر نازناوھ ئەسلىەكەى كارىگەربى لەسەر ئەو دەقەى باس دەكرئ.

۲۶- نەو ھەلە، لە ۱۹۱۰ دەستيان نەدابووھ پەروھردە و فېركردن، (گرايس. ھ. كىتاب) : نېردراوئىك بۇ فان: Mission at van بە نەينى لە سالى ۱۹۱۶ بلاوى كرەوتەوھ ل.۱۲. (كلارنس. د.ئەشمىر) : پزىشكى نامرىكاىى لە تركيا Anamerican physician in Turkey بۇستەن و نىوئۆرك، كۇمبانياى (ھىوتەن مېفلەن) ۱۹۱۷ ل، ۲۱۱

۲۷-گشت بەراوردكارىەكانى پەيوھند بە كشتوكال و كىلگەكان لەم پەرمگرافەدا دەرھئىراون، جگە لە ھالەتئىك نەبئ كە ئىشارە بۇ شتئىكى دى بكات. لەم كىتئبە بېروانە:

Orman ve maden ve ziraat Nezaratı, kelcm-I mahsus muduriyeti isfatistik subesi (Istanbul matbaa- (yi osmani, 1327 mali

وھ دەبئى وەك پراگوزارىەك بېروانرىتە نەو سەررۇمئىرئانەى دەربارەى ھانووون و زۇرىش ورد نىن، سەبارەت بەو بەراوردكارىە تاكەكەسىانەش ئەوھ

ياخيپوونى نىرمىنكان له قان

يهكسانه به دابهشكردنى بهرهمهكه بهسەر كۆي گشتى دانىشتوان، مهههست له بهرهمى هەر تاكيكه .

28- بهرهمهينانى ترئ و دؤشا و ميوزهكهى بايهخيكي تايبهتى ههبوو، (نۆرهان كيليج) له تۆمارهكانى باج و دىرامهتى سهههتاي سهدهى چههددا چاوى بهوهكهوتوووه كه رهزى موسلمانهكان له فان 200000 ههزار هيشووى بهرهم بووه، بهرامبهر به 400000 ههزار هيشووى غهيره موسولمانهكان: Kilic, Ve XVI. Yuzyillarda Van 1548- 1648 p 274 قانوونيش ريگهى دهدايه مهسيح و يههود كه شهراپ بخۆنهوه، بهلام له موسولمانان چهرام كرابوو.

29- نهوهى خهبيره عوسمانيهكه ناوى بردبوو به (شهراپ) لهوانهيه بهشيتكى زۆرى دؤشاو و شهربهتى ترئى گرتييهوه، جا ههروهك بهرهم و حاسلاتهكانى تر، دهكرا ترئ له شيوهى شهراپ و دؤشاو و ميوزدا بو ماوهيهكى دريژ عههباركړئ.

30- ليهدا بهرهم بهپي چۆنيتي و چهنديتبييهتى، نههش به پيى

ساننامهى :

Salnamay-I velayti 1876 Erzurum, 1293 hicri senesi (Erzurum velayeti matbaasi, 1293 pp 152-55

سههزميريه كشتوكاليهكانى 1220 نامازه بهوه دهكهن كه تووتن بهرهميكي گهوره و گرنگ بووه، له چاو ههزيمي رۆژاواي نههدهدۆلدا بهرهمى تهنيا جوتيارنك زۆر زياتر بووه.

31- سالنامهى سالى 1876 ئيشاره به 14600 گاو و 46400 مانگا و 24000

گوپرمكه له فانداهههات كه ههبوون، خو بههاتنى سالى 1910 ئهم زمارانه گۆرانتيكى نهوتويان بهسهردا نههاتوووه (سههزميريه كشتوكاليهكانى سالى 1920).

32- نرخى ناننك له قان ههه 60 بار بووه، يانى بهرامبهه به 2,8 رهتل

يان ۱،۲۸ كغم، كە ئەمە زۆر گرانە و بەتايىبەت كاريكردىبوو سەر جىنە ھەزار و كەم دەرامەتەكان، ھۆكارى ئەمەش بەتايىبەت ئەوھىبوو كە ئەرمەنەكان وا راھاتىبون ھەرچى پارھەكىان لەدەستداىبووايە دەمياندا بەگەنم و عەمباريان دەكردو دەميانسادموه، تا لە بازاردا نەدەما نىنجا گرانىان دەكرد، ديارە لەمەشدا گوئيان بە خەلكە ھەزار و نەبووھەكە نەدەدا... كاپرايەكى ترىكى خىرخواز (جەمال بەگ) فرىنكى كرىدبوو، ھەر ناننىكى دەدا بە ۴۵ بار تا نرخى ئاردى بازار دابەزىنى، بەلام ئەم كارە كەلكىكى ئەوتۆى تەگەياندا، تاكە كەسنىك جى پىدەكەرى؟ (فایلى ۱۹۵/۲۰۸۲ لە مونسىل بۆ كۆنۆر، ۲۱ ئايار /مايۆ ۱۹۰۰).

۲۲. ھەندى راپۆرت لە نووسراوھ دىپلۆماتىھ جىاچىكاندا نىشارە بە كەمى بەروبووم و گرانى و قاتوقرى دەدەن. ھەر بۆ ئەمۇنە بىروانە فایلى ژمارە ۱۳۱۵/۱۹۵ لە كلايتن بۆ نۆكۆنر، ۲ شوبات/ فەبرايەر ۱۸۸۰. وەفایلى ۲۰۶۲/۱۹۵ لە مونسىل بۆ نۆكۆنر، ۲۹ كانوونى يەك /دیسامبر ۱۸۹۵، وە فایلى ۲۰۸/۴۲۴ لە تىرىل بۆ كۆنر، ۱۰ كانوونى دوو / يەنایر ۱۹۰۵ و ھتد.

۲۴. بەلايەنى كەمەوھ كونسۆلىكى بەرىتانى ھەستى بەوھ دەكرد كە كوردەكان زياتر لە ئەرمەنەكان گىرۇدى دەستى قاتوقرى و گرانىكەمەن و پىئەوھ دەتال: (فایلى ۱۳۱۵/۱۹۵ لە كلايتن بۆ ترونەر، ۲۵ ئەيار/مايۆ ۱۸۸۰).

۲۵. فایلى ژمارە ۲۰۶۲/۱۹۵ لە مونسىل بۆ نۆكۆنر، ۱۰ نىسان/تەپرىل ۱۸۹۹.

۲۶. سەبارەت بە پەرورەدە و فىرکردن لە ۲۱ فەرموو بۆ ئەو كۆلىنەوھ و شىكردنەوھ رەخنە نامىزە فرە لایەنە (تا رادەيەك) كە (ھ.ھ.لامب)ى كونسۆل پىشكەشى كرىدو، لە فایلى ۱۵۲۱/۱۹۵ ۲۲ كانوونى يەك / دىسامبر ۱۸۸۵ (راپۆرتى دەربارەى وەزعی پەرورەدە و فىرکردنى گشتى لە ولايەتى

: (شان)

Report at the state of public Instruction in the
.vilayet of van

۳۷Ermeni kaynaklarına Gore, p

۲۸- ریکخراوی نەتەوہ یەگگرتووہکان بۆ پەرورەدە و فێرکردن و

رۆشنبری (یونسکو)وہ نووسینگەى ئامریکایى بۆ سەرژمێریکردن.

۳۹-Salname-i Nezaret-I maarif-i umumiye

Sene-I hicriye sine mahsustur (Istanbul matbaa-i
۱۱۰۱۰-amire) pp

۴۰- کوئنیە: La Turquie d'Asie, p دەشینی ئەوہ بئێین کە

کوئنیە لەسەرژمێریکردن و قسەکانیدا پێوہیان دەنى و زیدەرۆی دەگا،
دەربارەى نفوسى کاتۆلیکە پاپاییەکان وەك کلدانیەکان کە ئەمانە لە ھەریمی
شاندا کەمینیەکی بچوک بوون.

۴۱- سالنامەى (نەزارەتى مەعارىفى عومومى) ۱۳۱۷ ل ۱۴۲۸-۲۹.

۴۲- سالنامەى ولایەتى نەرزەرۆم ۱۳۸۸

۴۳- پەراویزی (۴۱) ل ۱۴۲۲

۴۴- بېروانە کتیبەگەى (تیرمیناسیان)، پەراویزی (۳۷) ل ۱۳۲

۴۵- Eastern Turkey mission ۱۶،۹،۷ABC ۱۹۱۰-۱۹۱۹

Report of Village work in ۱۷a.no ۲۵Documents, Vol
۱۹۱۰-the Van station Field

بەمانای نێردراوی رۆژەلاتى ترکیا ۱۹۱۰-۱۹، بەلگەنامەکان و بەرگی ۲۵
ژمارە ۱۶ راپۆرتى دەربارەى کارکردن لە گوندەکاندا و لەو ناوچەییە کە
بەشەگە لە فان دەیگریتەوہ، نێردراوی رۆژەلاتى ترکیا ۱۹۱۰

۴۶- سالنامەى (نەزارەتى مەعارىفى عومومى) ۱۳۱۸ ل ۱۴۲۰، ۴۶، ۳۱-۴۲

۴۷- (تیرمیناسیان) شارى شان، ل ۱۹۲ (رۆبێنا برومیان): (کۆلتورى

ئەدەبىي لە ھەرئىمى ڧان) چاپى: ريتشارد . ج. ھۆفانىسيان، كۆستا ميسا، كاليفورنيا: خانەى مازدا بۇ بلاوكرىنەو، ل ۱۳۳-۵۲

۴۸- بىروانە كىتەبەكەى (ناىرى ھامكىان):

The architectural heritage of vaspurakan and the preservation of memory layers

چاپى: ريتشارد .ج. ھۆفانىسيان، كاليفورنيا، خانەى مازدا ۲۰۰۰ ل ۱۱۶ -

۸۷

۴۹- تىرمىناسيان: THE CITY OF VAN, PP ۱۹۱ - ۹۳

۵۰- سالئانەى نەزاردى مەعارىڧى عمومى ۱۳۱۷ ل ۱۴۲۸ - ۲۹

۵۱- پەراوئىزى (۴۰) ل ۶۵۹ - ۶۰، ۶۶۲ - ۶۴

۵۲- ئەو دەسڧەى لەبارەى رووبەرى ئەم دوو دارستانەودىيە ئەو

دەردەخا كە ھىچ رووپۇبەكەى بۇ نەكراو. گىڧا كە دەلى: سى سەعات بە

درىزى و نىو سەعاتىش بە پانى، مەبەستى ئەودىيە كە بەپى دەپرى، و

(كاركىكان)پىش كە دەلى: بە چوار درىزى و دووانىش پانى، خەملاننە و

ھىچى تر.

۵۲- سالئانەى ولايەتى نەرزۇم ۱۲۸۸ ل ۱۶۶

۵۴- وشەى (شال) جۇرە بەدحالىيونىك دەدا، چونكە ئەوسا شال وەك

ئەمىرۇ نەبوو، كەتەنىا پارچە پۇشاكىك بىت بۇ لەبەر كردن و رازاننەو،

بەلكو گەورە و فرەوان بوو و نىر و مى بەكارىان دەھىنا چونكە گەرمبوو.

۵۶- بۇ دەستكەوتنى لىستى بەرھەمەكان، بىروانە:

ولايەتى ڧان، سالئانەى ولايەت ۱۲۸۸ ل ۱۶۱ - ۶۲

سالئانەى ولايەتى نەرزۇم ۱۳۱۵ ل ۱۵۴ - ۵۵

۵۷- سالئانەى ولايەتى ڧان ۱۳۱۵ ل ۱۵۴ - ۵۵

۵۸- Kilic. Yuzillarda Van ۱۵۴۸ pp ۲۸۶-۸۸

۵۹- سەرچاوى پەراوئىزى (۴۰) كۆپىنە ل ۶۷۴ - ۷۵

60- ههمان سه‌رچاوه. ل 624 - 25

Internation (turkish and Franch): Van and Baskale
internal

Turkish only): Van, Ercis, Vosdan, Karcekan,)
Dizi, colemerik, mahmudi

61- ههمان سه‌رچاوه، ل 216، دووباره‌ی دمکه‌ینه‌وه که سه‌رژمێریه‌کانی

کوینییه‌ ته‌نیا ژماره‌ی مه‌زنده و خه‌ملاندن، وردو راست نین.

62- ههمان سه‌رچاوه، ل 679 و 684، نه‌مه‌ هه‌کاری و (سانکاک)

ده‌گرته‌وه که کوینییه به جیا سه‌رژمێری بۆ کردوون، چونکه نه‌و کاته له

رووی ئیداریه‌وه له قان جیاکرا بۆوه، دیسان نه‌وه ده‌لێینه‌وه که ده‌بی له‌م

سیاقه‌وه سه‌رژمێریه‌کانی ته‌نیا به مه‌زنده و خه‌ملاندن وهرگیرین نه‌ک

وه‌ک ژماره‌ی ورد و راست.

63- قه‌باره‌ی تیکراییی نه‌و که‌شتیانه له نیوان ده‌ته‌ن بۆ 10 ته‌ندا

ده‌بوون.

La turquie d'Asie کوینییه‌ Van Vilayeti Salnamesi
1315 .p 157. 64. pp 668-71 - 64

بەشى سېئەم لاگىرى* ۋە سىياسە دەستەلات

رۇزى نەبووۋە لە رۇزان كە رۇزەلاتى ئەنەدۆل ملىدات بۇ حوكمى رەھای عوسمانى، دىققەت كە سەختەر بووۋە لەوۋى كە حوكمىتى راستەوخۇى بەسەردا بەسەپ، چونكە دورە دەستبووۋە لە ناوئەندى حوكمەوۋە لە نەستەموول. سروسىتى ناتەھای دانىشتوانەكانى لە كورد و نەرمەن و نەستوورىەكان، نەشېبووۋە سەرچاۋەپەكى بەردەوام بۇ داھاتى دەولەت.

بۇيە سولتان سلیمانى قانونى شېوۋە دەستەلاتىكى ديارىكراوى لەو ھەرىمانەدا بەرپاكرد و دايمەزراند، حوكم و بەرئومبەردنى ئەو دىققەرانەى بەرەو رووى سەركرەدە مەسىح و موسولمانەكانى ناو خۇيان كرىدبۇوۋە، جا ھىزەكانى دەولەت لە ناوئەندى حوكم بەدەگمەن نەبووۋاپە ئەو عەشايرانەيان ۋە مرس نەدەكرد، مەگەر ببوونايەتە مەترسى لە رىگەبەپكردى بازارگانى يا لە لاگىرى و ملكەچپەكەيان بۇ دەولەت بېيان لى ھەئېرپاپە و ياخى ببوونايە و ھەئېگەرپانايەتەوۋە.

لە نىوۋى سەدەى نۇزدەوۋە كە چاكسازپەكانى دەولەت وردە وردە رووى لە رۇزەلات كرىد، بار و زروھەكەش دەستى بە گۆران كرىد، بېرۇكراتى زياتر

* لاگىرى: لايمىنگرى - ولاء، انحيان

سەرى ھەلدا و ئارمەزۈۈى كاربەدەستان و فەرمانبەرانى دەۋلەت كەم كەم بۇ ئەۋە دەچۈۈ كە راستەوخۇ و ۋىبە فىئەلى كاروبار بىگرنە دەست و بىبەن بە رېۋە، رۆزەلەت بەھىلە تازەكانى تەلەگرافەۋە بەپايتەختەۋە بېسەتن و بەھۇى مەترسى رۈۈسشەۋە حوكمەت تۈۈنەى خۇى لە كاركرنە سەر رېرەۋى رۈۈداۋەكان لە ناۋچەكەدا زىاتر كىرد و ۋىبەرەى پىدا، ئەمەش لە سۈنگەى بەھىزكردن و چەسپاندنى ھىزى سەربازى خۇيەۋە لە رۆزەلەتدا.

• مولكايەتى

دەلاقەيەكى ئابۋورى ترسناك شارى فان و لادىكانى كىردىۋەۋە دوو لەتەۋە، ئەمە سەمرەى ئەۋ جىۋاۋازىە ئابۋورىە فەردانەى لە نىۋ گۈندەكان خۇيشيانا سەرى ھەلەدا، دىى ۋا ھەۋۋە يەجگار نەبۋەۋە و نەدارا بۋون، سا مەسىحى بۋونايە يا مۈسۈلمان بەردەۋام ھەزاربۋون. لە سالانى ھات و پىر خىرىشدا ھىشتا ئەمانە بە فەلاكەت دەيانگوزمەراندا، خۇ سالانى وشك و نەھاتى جىنگى برسەتى و نەبۋونى تىيان كىر دەۋۋە و شپىرەزەى دەكردن. كەچى ھەندى گۈندىش ھەبۋە ھەرچۈننىك بى دەيانتۈۈنى خۇيان بگىرن و بەسەر ئەۋ دزۋارىەدا زالبن.

خاۋەن مولكە نازادەكان (كە لەمە باشترىان پى ناگۈترى) لە ھەرىمى فان لەتەۋەقەسەرى ئابۋورى لادىكانەۋە بۋون. ئەمانە زۇرىنەيەكى كورد و نەرمەن و كەمىكىش لە نەستۈورى و كلدانى ناۋ گۈندەكانبۋون، ئەۋەى ئەم تۈۈزەلەى لە چىتى داماۋان جىيادەكردەۋە مولكدارىە قانۈۋىەكەيان بۋو بەسەر زدۋىەكانەۋە، چۈنكە ھەندىكىان لە مولكدارە نازادەكان بۋون و زۇرىشيان ناچار كرئىان دەدا يان باجيان لەسەر ئەۋ زدۋىە دەدا كە مولكى سولتانبۋو. بۇ ئەۋەى زدۋىەكە بەدەستىانەۋە بىمىنى و لەتۈۈنا و خىرۋوبىرى كەلگەۋەمرىن، رىزدىەكى ماقولئىش لە بەرۋوبۋومەكەى بۇخۇيانى.

زوربهی نهو گوندانهی بهم شیویه زمویهکانیان وه بهردمهینا له لایهن دهولتهوه پاریزراوبوون، وادادنرا که له ژیر سایه ی سه لته نهی عوسمانیدان بهلام دانیشتوانی گوندهکانیدی، بو بهریهرهکانی هینرش و پهلاماردانی عهشایره کوردمکان چهک و تفاقه شهری خویان ههبوو، نه مانه موسولمان و مهسیحیان هه میسه چه که کانیان به پال خویانهوه بوو، هه رچه نده نه یان دجتوانی پیشی نهو پهلاماره ریکوبیکانهی عهشایره گه ورهکان بگرن بهلام هیندیدیان له ده سته دهات که نهو هیرشانه له سمر چهته و پهلاماردمان بکهوی. ئیتر چونکه نامانجی ئاسانتر هه بوو، نه م عهشایر و چه تانه نده جوون به لای نه ماندا، زوربهی گونده شاخاویهکان دانیشتوانه کانیان نرمن و نه ستوری بوون، له بابتهی نهوه بوون که گوتمان.

بهلام نهو گوندانهی که به (مولکایهتی) عهشایره کوردمکان نه ژمار کرابوون، له رووی ئابوو ریوه ده ستکورتر بوون بهلام ده یان توانی هه رچه ئیکبی مانه وهی خویان بیاریزن، به ئایینیش موسولمان و مهسیحی بوون. نه مانه سه رانه تهقلیدیه که ی خویان ده دا بهو عهشایرانهی ده ور بهریان تا له عهشایری تریان بیاریزن یان هه ر لهو عه شرتیهی که خاوهنی مولکه که یانه.

ئا نه م جوژه سیستم و ته رتیاته له زوربهی هه ریم و ده شه ره نه و روپایی و ئاسیایه کاند، به ر له سه رده می نوئ، هه بوو کار پی کراو بوو، له رۆژه لاتی عوسمانیشدا هه ر له کۆنه وه، به ر له عوسمانیانیش هه ر بووه.

وهک گشت نهو سیستمانه که باج و سه رانه و مرده گرن، ریکه ستنی کاره کانیان له سه ر هه مان فیکر هه بوو، له به رژه وهندی لایهنه به هیز و ده سته لاتدارمه که بوو تا زور له هه لا و جوتیاره کان بکاو و ناچار یان بکات هه تا هه تایه کار بکه ن و سه رانه ش بدن، نه مه له بایتهی نه وهی به یه کجاری ده سترگن به سه ر زه ویوزاره کانیاندا. پروونتر با بلئین: برسیکردنی هه لا و

جوتيارمەكان و دوايېش ئەوۋى بەرھەمى ھېناۋە لىي سەننى و تالانى بەكەن.¹
 لە ھەندىيى خالدا پەيپەۋوگىردنى ئەمە بەخىر و دەستكەوت بۆ خاۋەن
 مولكە كوردەمەكان و لادىيەكانىش دەشكايەۋە. لەۋلاشەۋە گۈندە نەرمەنەكان
 لەزىر دەستى (مەمەد سادىق) دا بوو كەسەر بە عەشرەتى (جەيدەران) بوو،
 ئەمانە لە فانىش ھەر بوۋە و دەۋنەمەند بوون، رەغىيە و ايان ھەبوو گۈايە
 لە ھەموويان دەستكورتتەر بوو بەلام بەلانى گەم سەد سەر مەرى ھەبوو گە
 ئەمە گالئەي پىناگرى، ئەگەر لەگەل گۈندەكانى تردا بەراۋرد بىكرى.
 مەمەد سادىقىش مەھورپىكى بەناۋى و جاروبار جىنايەتكارپىكى
 چاۋنەترسى رۈۋقايىم بوو، لە ھەردوۋ دەۋنەتى فارسى و عوسمانى ياخى
 دىبوو و شوۋلى لى ھەندەكەش.²

بەلام ئەو گۈندەنەي كە لە ھەموان ژيانىان پەيپووتتەر بوو، ئەو گۈندە
 موسولمان و مەسىحىيەنە بوون كە لە ھىچ كام لەۋ دوو جۆرەي سەرۋە
 نەبوون، چەك و تىقايىكى شەرى ئەۋتۇيان شك نەدەبىرد، ھەرچەندە لە پەنا
 دەستەلاتى عوسمانىشدا بوون بەلام لايان لى نەدەكرايەۋە و رۇژى لە
 رۇژانىش عەشردىكى تر نەدەھات بە ھاۋارايانەۋە. بەلكو عەشايەركان
 لەسەر دەستگرتن بەسەرياندا، شەريانىبوو، ھىچ كاتىكىش ژيان لەناۋجەرگەي
 شەر و پىشۋيدا خىرى بەناۋچەۋانەۋە نەبوۋە.

ئەو عەشايەرانەي بەردەۋام گۈندەكانى خۇيان دەپاراست زۆرجار
 ھىرشىيان دەكرەدە سەر ئەو گۈندەنەي لەدەرەۋەي دەستەلاتىياندا بوون و
 تالانىان دەكرەدەن. لەم جۆرە پەلامارانەدا كەمجار خويىنى تيا دەپزا، بەلام خۇ
 ئەو قوربەسەرئەنيان مالى كاۋل و ھەزار و برسى دەكرەد، زوربەي جار رانە
 مەركەنيان دەدرانە پىش و بە تالان دەبران.⁴

لەسەدەي نۆزدەدا چاۋدېرە ئەۋرۈپايىيەكان و ايان دادەنا كە نەھامەتى
 ئەو گۈندەنەي بەر ھىرش و پەلامار دەكەۋتن، كىشەپەكە ھەر بۆ

ئەرمەنەكانە، بەلام ئەمە پىچەوانەى واھىب بوو، جەردە و عەشايرەكان بەپىي ناسانى كارەكە و قەبارەى دەستكەوتەكانيان نامانجەكانيان ديارىدەكردن و ھەئيان دەبژاردن، نەك بەپىي ئىنتىماي ناپىيى. بەلام نەومبوو ئەرمەنەكان دەيانقوانى داد و شەكوای حالى خۇيان بگەبەننە كونسۆلگەريە ئەوروپاييەكان و ميسۆنئىرە نامريكاييەكان، زۆر كەرمەتيش پىۆھيان دەنا و زىدەمروپيان دەگرد لە گىرانەھەى دەردىسەرى و پەژارەكانياندا، ئەمەش بەو ھىوايەى كە كۆمەك بگرين و قەرمبووى زيانەكانيان بۆ بگریتەو، لەبەرامبەردا موسولمانەكان كيشە و تەنگزەكانيان نەدەگەياندە رۆژاوايپەكان، بۆيە پەژارەى موسولمانەكان لەكن ئەوروپايى و نامريكاييەكان بزرىبوو، جا كە لە كورديان دەنوووسى بە (كوردەكان)يان ناودەبردن، ھەرەك كۆمەل كۆمەل ىن و شالۆ بۆ ئەرمەنەكان بەرن. لە واھىبدا پىكادانەكان لەئىوان دوو لايەندا بوو، عەشاير و نىشتەنيەكان.

ھەندى كونسۆلى بىرتىز و كراوھ كە راپۆرتيان دەنوووسى لەبەردى بەلامارى، عەشايرەكان بۆ سەر گونە كوردەكان، لەو راپۆرتانەياندا و لە تۆمارەكانى عوسمانىدا ئەود دەردەكەوئ كە نەھامەتى و كۆپرەھەريەكان جىاوازي نەدەگرد لەئىوان تايقەيەك و ئەوى تردا، مزگەوتەكان ھەرەك كلئىساكان تالان دەكران، موسولمان و مەسىحى ەك يەك دووچارى تالان و روتكرنەھە دەبوونەوھ.

بالۆزەى دووھەى درۆكرنەكە ئەوھە كە تەنيا عەشايرە كوردەكان بەرپەرسن لە موعانەتى ھەژاران و نەداراكان. كەچى ھەندى لەو كۆسپ و ناستەنگانەى جوتياران كە باسدەگرا لە ھىچ كات و شوئىنكدا نەبىنرابوون و نەبىسترابوون، جوتيارى موسولمان و مەسىحى قەرزىكى زۆريان دەھىنايە سەر خۇيان بە پىشتى ئەوھى كە لە حاسلاتدا يا بە رەھنى زەويەكانيان بىدەنەوھ، بەلام كە بەرھەم و حاسلاتەكانيان بايى ئەوھندە نەبوو كە

قەرزەكانى پىي بىدمنەۋە، ئەۋا دەست بەسەر زەۋىيەكانىياندا دەگىرا و دەھاتنە سەر ساجى عەلى.^۶

زۆرچار بازركان و سوۋخۆرە نەرمەنەكان خۇيان بۆ جوتيارە نەرمەنەكان دەنايەۋە بۆ ئەۋ مەبەستە. ئە سالى ۱۹۰۰ (سالى گرانيەكە) ھەر بۆ نمونە، دەستەيەك لە بازركانە نەرمەنەكان كەۋتتە (نابلوۋقەدانى بازار) لەپىي شارەندەۋە و عەمباركردنى گەتمەۋە، جا نرخی گەنم چوۋە ئاسمان و فرى، بەسايەي پشت و پەناي ئەۋروپايەكانىشەۋە ئەۋ بازارگانە چاۋبىرسايە لە سزا و لىپرسىنەۋەي دەۋلەت خۇيان قوتار كرد و ۋەك بەرزەكى بانان بۆي دەرچوون، چونكە ھەرماندارى شار نەيدەتۋانى عەمبارەكانىيان بشكىنى و گەنمەكە بىننيتە دەر، يان نرخی نان ھەرزان كات، لەباتى ئەمە لە تەقەللاي ئەۋەدبايو كە لە ھەرمەنەكانى ترەۋە گەنم ھاورەدكات، لەمەشدا بازارگانە نەرمەنەكان پىشى دەكەۋتن و ھەر خۇشيان بوون تا بىنەھاقاى جوتيارەكانىيان نابوۋە قەرزەۋە.^۷

● عەشايىرە كوردەكان

شيواندنى ئەمەن و ئاسايشى ناۋچەكە لە تەرف عەشايىرە كوردەكانەۋە كرۆكى گشت ئەۋ گىر و گرفتانەبوۋە كە لە رۆژەلآتى عوسمانىدا سەريان ھەلئەدا، ھەتا ھەرپەشە و مەترسى لەمەش گەۋرەتر ھاتە ئاراۋە، ھەرەشەي شۆپشكرانى نەرمەن.

ھەر بە فەترە نەرمەنەكان و دەۋلەتى عوسمانى دوژمنى يەكتەر نەبوون، نەرمەنەكان رۆژى لە رۆژان ئەۋ ھىزەيان شك نەدەبىرد كە بە تەنيا خۇيان بەلامارى دەۋلەت بىدن و مەترسىيەكى راستەقىنەي بۆ دروستكەن ئەگەرەكو دەستيان نەخستايە دەستى لايەنە دەردكەكانەۋە.

بە پىچەۋانەۋە، پاراستنى سەلامەتى ئىسلام و نەرمەنىش كە بۆ خۇيان

داسەكابوون، لە بەرزەوهندى دەولەتى عوسمانى بوو، بەلانى كەمەوه هەر نەبى تا دەولەت بتوانى باج و خەراجهكانى خۆى بەبى سەرئىشه گردكاتەوه، بەلام رهوشى عەشایر جیاوازتر بوو، بەبى دوو دلى حوكمەت پشتگیری ئەو دانىشتوو جیگیر و نىشتهنیانهى دەکرد و دەشچۆوه بە گز ئەو لایهنة عەشایریه گورد و نەستووریانهدا.

بە درێزایى میژوو دانىشتوو دكان دووچارى هیرشى ئەو عەشایرانه دەبوونهوه و چارى واش بووه كە خوینی تیدا دەرزا، حوكمەتى عوسمانىش هەروەك گشت ئەو حوكمەتانهى رۆژەلاتى نافین هیواخوازیوو كە سنووریک بو ئەم رووداوانە دا بنرى، ئەمەش بەبى یەك لە باومرە سوننهتیه نىسلامیهكان: رزگارکردن و بەرپاگردنى دادپەرودى لە ئەركه سەرەتاییهكانى دەسەڵاتداره.

ئەم بیروباومرە ئایینیانەش کاریان کردبووه سەر هەنسوكهوتى فەرماندار و بیروكراتهكان، بەلام هۆكارىكى ئاشكراتر لە پشت ئەو دلەراوكییهى عوسمانیهكانهوه بوو بەرامبەر دانىشتوانه جیگیر و داسەكاو دكان: بازرگان و هەلاكان و لیبكەن هیچ نەبى هەست بەوه بکەن كە باج و خەراجىكیان وا بەسەردوه و دەبى بیلەنه دەولەت، پەوهند و كۆچەرەكان لەمەپاندا بە دەگمەن چاویان لەوان دەکرد تا مل بەن بۆیه سەیر نەبوو كە عوسمانیهكان لەمپناو پاراستنى ئەوانهى جیگیر و نىشتمەنن لە شار و لادىكاندا كار بکەن، نىتر بەبى گوێدانە ئایین و مەزەهەبیان.

دوژمنایهتیهكى رها حوكمەت و ئەو عەشایرانهى لىك دابریبوو، ئەمەش هەروەك هەر پەيوەندیهكى تری نىوان هەر دەولەتێك و عەشایرەكانى، تەنیا بەلگهیهكیش لە نازارا نەبوو كە نىشانە بى بو (هاوكاریهكى نىسلامیانه) لەنۆوان ئەو عەشایرانه و هیزه نىزامیهكانى سوپا و دەرك.^۸

عەشائىرە كوردەكەن زۆر بە زەھمەت كۆتۈرۈل دەكران، چۈنكى چەكداربۇون و تەنىيا ملكەچى سەرۈكەكانيان بوون، تاكە رىگەيە بۇ ملكەچىكردىنى يەك لەوانە پەلامارىكى سەربازى بەرۋاوانبوو كە پاكتاوكردن و سەرگوتكردىنىكى بەدوادا بەھاتبا، بەلام سەلئەنەي عوسمانى لەوپەرى تواناي سەربازىشىدا ئەو جۆرە ئۆپەراسىۋنە گەورەيەي لەدەست نەدەھات و نەيدەتوانى بە ئەنجامى بگەيەنى، ئەوئى لە دەستى دەھات تەنىيا بەكارھىنان و جىئەجىكردىنى سىياسە و پىلانى دووبەرەكى نانەۋىبوو، لەۋلاشەۋە خراپترىن و جىنايەتكارتىرىن ياخيۋوويەكى بەۋە سزادەدا كە رىزى دەگرت و دەيخستە پلەۋپايەيەكى رەسمى دەۋلئەتەۋە.

دەۋلئەتى عوسمانى لە بەجىئەننىيە نەركەكانى خۇيدا درىغى نەدەكردىن كە برىتېبوون لە پاراستنى رەئىيەتەكانى سولتان و بەردەۋامبوونى حوكمى نىمپراتۆرى، جا سەرەراي گشت ئەو ھەموو گىرۈگرتتە گەۋرانە و بوونى كاربەدەستى خۇويست و مەشخۇر و گەنەل كە بەرژدەۋەندىيەكانى خۇيان لەلا لەھى دەۋلئەت و تاكەكانى مىللەت لەپىشتىرېبوو، كەچى سەلئەنەكە بەردەۋامبوو لە بەجىئەننىيە نەركەكانىدا، بەلام بەبى دانى موۋجەي سەرباز و ھەرمەنئەردەكانى سەرگەۋتتى مەھال بوو.

كەۋاتە يەك لە پىۋويستىيەكانى تىرى دەۋلئەت بە پلەي يەكەم بارە و دراۋبوو، بۇيە عەشائىرەكانى ناچار كرد كە ھىچ نەبى بەشىكى كەمى ئەو باجانەي وا لەسەريان بىدەنە ھەرمەنئەردەكانى باج و دەرامەتى كشتوكال، لەو گوندانەي كە لەئىر دەستى عەشائىرەكاندا بوون.^۱

بەلام ئەو بىرە پارانە بەشىكى كەمى خەرجى ھىزدە سەربازىيەكان نەبى كە نىمچە دەستەلەتتىكى بەسەر ناۋجەكەدا سەپاندىبوو، ھىچ كۈنىكى تىرى نەدەگرت، خۇ ئەگەر ئەو ھىزانەش نەبوونايە ئەۋا ئەو عەشائىرە پىشۋى و بەرەللايىيەكى واين لە دەققەردەكانىندا بەرپا دەكرىد كە باسى باج و خەراج لە

رۆژەلاتدا لە كۆلەكەى تەرىشدا نەدەگرا، كام فەلاى بى لايەن و داماوە تالان دەگرا چونكە باجى بە دەولتەت داوہ و كاروانەكان رووتدەگرا نەوہ، ئىمكانىيەتى پەرسەندنى كارگەكان كە باجى خۆيان دەدا و بازرگانى سەردەمەكەش ئەمانە ببونە خەونىك و رۆژى لە رۆژان نەدەهاتە دى.

عوسمانىيەكان ئاتاجى نەوہبوون كە عەشائىردەكان لەژىر چاودىرى خۆياندا بىننەوہ، ئەمەيش لەبەر مەترسى دەستتۆمەردانى ھەميشەى دەولەتانى نەوہروپا، چونكە ئەوانە ھەردەم چاويان لەسەر رۆژەلاتى نەنەدۆل بوو، لەدوى سوسەى پشيوپەك ددگەران، خۆ ئەگەر نەم چاودىرىيە نەبووايە ئەوا عەشائىردەكان دىيانتوانى ئەو سوسەيە بىننە دى، بەتايبەت ھىرش و بەلامارەكانى دژ بە ئەرمەنەكان زۆر كەپەت بووہ بىانوو بۆ نەگەرى دەستتۆمەردانى رووسيا.

ھەر بە ھىواى ھىنانەدى ئەمە، شۆرشگىرپانى ئەرمەن كەوتنە پەلامارى عەشائىرە كوردەكان، تا ئەوانىش بگەونە تۆلە سەندنەوہ و ئەمە دوايى بىتتە زامنە بۆ دەستتۆمەردانىكى نەوہروپايى لە رۆژەلاتدا، بەلام تەنيا لەنگەرگرتن و ھاوسەنگى سىياسەتە گەورەكان بوو كە نەيدەھىلا رووسەكان دەستوہردەن لە ھەرىمەكە. خۆ ئەگەر ئالۆزى و گرزىيە عەشائىرىيەكان لە رۆژەلاتى عوسمانىدا سەرھەلەن ئەوا ئەگەرى ئەوہ ھەيە كە راي گشتى لە نەوہروپاي رۆژاوادا نەتوانى لە ناست پەلامارىكى رووسيادا بوودەستتۆمە و دژى بىت.

لەبەر ئەمە، زۆر زەرورى و سروشتىش بوو لەپەك كاتدا، كە دەولەتى عوسمانى رووبەرووى ئەو عەشائىرانە بوودەستتۆمە، وەك باسىش دەكرى ئىدارەى ھەرىمى ئان لە كۆتايىيەكانى سەدەى نۆژدە و سەرتاي بىستدا، كەوتۆتە شەپرى زۆر قورسەوہ بۆ جەلەوگىرى ئەو عەشائىرانە تا بىانخاتە ژىر ركىفەيەوہ، بەلام لەوہدا تەنيا سەرگەوتنىكى كەمى بەدەستتۆمە، ئەموش بە پەلى يەكەم دەگەپتەوہ بۆ كەمى و لاوازى تواناگانى دەولەت.

● بىرۇكراتى عوسمانى

بەپرسانى دەولەتى عوسمانى بەگشتى لەسەر تەو خواستەپان يەكبوون كە دەپن سەلتەنە رزگار كرئ و بپاريزرئ، بەلام بەزۇرى لەسەر چۈنئىتە بە نەجامگەپاندى نەم خواستەپان ناكۇكيوون، لە دەستپىكى قۇناغى چاكسازى ناو سەلتەنەو ھەتا كۇتايى نيمپراتۇرىيەتەكەش، تەقلىبەكان بەربەردكانى چاكسازىيەكانيان دەگرد. بەو ناواتەو ھى كە دەستگرن يەسەر دەستەلاتدا، نەم بەربەردكانىيەش بەتايپەتە لە فاندان رىنگى دابۇو. لە دواى شۇرشى ۱۹۰۸ كە چاكسازانى گەپاندا سەربۇپەي دەستەلات، زۇرجارىش ناحەزىي شەخسى و مشتومر دەبوو بەربەستى گەپشتن بەم نامانجە پىرۇرە.

لە ھەرىمى فاندان، زۇرجار نامانجەكانى ھەردوو دەستەلاتى مەدەنى و سەربازى راست و چەپ لە يەكدى دەوستانەود. ھەندئ كاربەدەست رىنگەي ھەندئ چالاكيان دەدا كە لەلەيەن شۇرشگىرپانى نەرمەنەو نەتاجام بلدى، نەگەر ئىستە بووايە بە مەترسىدار لە قەلەم دەدا. بەلام نەوكات شتەكە زىاتر ەك رىكەوتنىكى سىياسى دەھاتە پىشچا، ھەر بۇ نەمونه: (تايەر پاشا)ى حاكىمى فاندان ۱۸۹۷ - ۱۹۰۶ بەرى بەرەللا كرد بۇ حىزبى (تاشناق) تا دەستگرن بەسەر نەرمەنەكانى فاندان، چونكە نەم كابرەيە زىاتر بايەخى بە بەرپابوونى ناشتەپەكى كاتى دەدا نەك بەدانانى سنوورنىك بۇ نەگەرى شۇرشىك كە ھەلبىگىرسىت.

ھەروا نەو ھاوبەيمانىيە كە لەنىوان كۆمەلەي (ئىتىھاد وتەرقى) و حىزبە شۇرشگىرپە نەرمەنەكاندا بوو، گەورەترىن مەترسى لەسەر دەولەت دروست كرد، بەلام نەو ھاوبەيمانىيە كاتىخۇي كە عوسمانىيە ديموكراتىخوازەكان و نەرمەنەكان مەسەلەيەكى ھاوبەشى پىكىو ەگردى دەدان، ھەر لە نەوروپاود دروستبوو، مەسەلە دۇايەتىگردن و بەربەردكانى

حوكەمەتەكەى سولتان (عەبدالجەومىدى دووم)، (شۆرشى براپەتى) چاوى عوسمانىيە ديموكراتىخوازەكانى بەر شەوارە خستىوو نەك نەرمەنەكان لەو دووركەوتنەووە بنەپەتەى كە لەراوبۇچوونى ھەردوو تەرفدا ھەبوو، ديموكراتىخوازەكان ئىمپراتۆرىيەتىكى سەردەمانە و تازەيان دەويست لە رووى سياسىيەو، نامادەشبوون كە تارادجىيەكى باش ئۆتۆنۆمى بەدەنە ئەو كۆمەلانەى كە بە ئاشكرا ھاوسۆزى خۆيان دەردەبىرى بەپاڤيانەو. بەلام شۆرشگىرپە نەرمەنەكان ئۆتۆنۆمىيان بە ھەنگاويك دەزانى بەرەو سەربەخۆي تەواو، لەوھەشەجى كە رۆژى لە رۆژان باودەريان بەو نەبوويى كە دەولەتى عوسمانى سادىموكراتىيى يان باشايى، نامادەبى بە خواست و ئارەزووى خۆى ئۆتۆنۆمىيان بەداتى. ئەمەش لە خۆيدا نەگەرئىكى راستە. لەبەرامبەر ئەمەدا شۆرشگىرپان نامادەبوون كە ئەو پەيوەندىيە خۆيان بە ديموكراتىخوازەكانەو بەرەخستىن بۆ بەھىزكردنى تواناي رىكخراوہ ياخىبيووەكانيان.

● سوپا

ئەو تركانەى لە ئەنەدۆل و بەشى عوسمانى ئەوروپاود ھاتىوون زوربەى سەربازەكانى فانيان بىكھىنابوو، سەرمەراى ژيانىكى سەخت كەدەيان گوزەراندا، كەچى مووچە و مانگانەكانىشيان دوادەكەوت و جارى وا ھەبوو بە دووسى مانگ جارى دەياندانى، ئەمەش ئەو سەربازانەى ريسوا و موحتاج كەردىبوو، خىزانى زوربەيان لەو جوتيارانە بوون كە شتىكى نەوتۆيان لەدەستدا نەبوو تا ھەواڤەيكەن بۆيان كە لە فان بە كولەمەرگى دەزيان. سەربازەكانىش بۆ ئەوئى ھەرجۆنىكبى بژين، گيانىكيان بەو بەشە خۆراك و چىشتە كەمەبوو كە لە سەربازگەكاندا دەياندانى، بشزانە كە ئەو بەشە ھەرگىز تىرى نەدەكردن، بەسكى تىر و بەدە برسېبوون.

سەربازەكانى قان لە سالى ۱۹۰۴ نەك بەھۇى دواكەوتنى مۇجەكانىانەوہ
 ھەشت مانگ، بەلكو بەھۇى ئەو بەشە كەمە خواردنەى دەياندرایە راپەرىن
 و كەوتنە ياخيپوون.^۱

نيزىكبوونى سەربازەگان لەپەكترو ئەو ژيانە كۆلەمەرگىەى كە تيا
 بەسەريان دەبرد ھۆيەكبوو بۇ تەشەنەكردنى دەردودو تىياندا، لە مانگى
 نادار/ مارسى ۱۹۱۰ پەتای تىفونىد لەناو بنگەى سەربازى ئەرزۇمدا داكەوت،
 رۆژانە بىستىيان لى دەمرد، پەتاكەش تا دەھات پەرى دەسەند و لەو بنگە
 سەربازىە گەورەشدا تەنيا شانزە پزىشك ھەبوون بۇ چارەكردنى دوو
 ھەزار تووشىبوو و دەردەدار، چگەلەھەى كە يەك دانە موزەمىد و
 پەرسىتارىان نەبوو.^۲

پەتای كۆلپرا و پشانەوہ لە ۱۹۰۵ گەيشتە بنگەى سەربازى قان.^۳
 ھەرەك چۆن (تىفونىد - گرانەتا) پىش لەنىو سەربازەكانى (مووش)دا لە
 زستانى ۱۹۱۲ - ۱۳ يلاويۇوھ^۴. بەم چۆرد لە قان و وشارەكانى تر سەربازەگان
 بەدەست پەتا و درم و رشانەوہوہ موبتەلا بىوون و دەياتنالاند و تواناى
 سەربازى و شەركردنىشى لىپرىبوون، لەو سەروپەندى جەنگى يەكەمى
 جىھانىەدا، كارى كرديووہ سەر رپرەوى شەپكەش.^۵

كۆلۆنىلپىكى بەرىتانى (ئەمىليۇ كلابتن) كە كونسۆلى ولاتەكەى بوو لە
 قان، ياس لە يلاويوونەوہ و تەشەنەكردنى يەك لەو پەتايانە دەكات لەنىو
 سەربازەكاندا و دەنووسى:

((تەوريز: ۲۲ ماي/ئەپرىل ۱۸۹۸))

شەرفمەندەم بەھەى كە ھەوالى ھەلگشانى ريزەى مردن لەناو سەربازە
 ترگەكانى شارى فانتان لە زستانى پاردا پىراگەيەنم: لە شارەكەدا بىنج
 بەتاليۇن و نزيكەى ۲۵۰ بۆ ۲۰۰ كەس ھەبوون. مردووەكان لەنىوان ۵۰۰ بۆ
 ۱۰۰۰ سەرباز، دانىشتويەكى نيزىك بە نەخۆشخانەى سەربازى پىي راپگەياندم

كە رۇژانە لاشەكان دېن، بۇخۇم سەرنجى بەتاكەم داوھ و ئەمەش لە رەنگ و رووى سەربازەكانى ناو شاردا دەبينرئ، بەزەحمەت ژمارەيەكى وردى مردووكانيان دەزانرئ، ھەرچەندە دەستەلاتداران دەيانەوئ بيشارنەوھ، بەلام بە ۲۰% نەگەر مەزندانگەرئ ئەوھ زيادەرۇيى نيبە.

پېيان گوتەم كە كەتیبەكەى ناو سەرا ژمارەيەكى زۇرى لە دەست داوھ، لەنئوان ۲۰ - ۵۰ كەس، بەلام وەزعى كەتیبەكەى (بشكالە) باشترە. ھۆكارى نەم مردن و لەناوچوونانە دەبەمەوھ بۆ پەتای (تيفۇس - رەشە گرانەتا)، ھەرچۇنئىكبى راستیەكەى ئەوھیە كە ئەمانە سەرمایان دەبى، لام وایە خواردنى سەربازەكان باشە و بەشەمكات، بەلام جەل و پۆشاك و نوؤن و پېخەفەكانیان لەوھدا نيبە كە لە سەرما بيانباريۇزى، ژور و قاوشەكانیان بەباشى گەرم ناكړن.

سەخترین ئەركيەك و لە ھەمووى ناخۆشتر داينكردى پاسەوانیە لە شەو، جا لە ترسى ھەولدانى شۆرشگېران بۆ تىكدانى ناسایشى قان و نەبوونى متمانەش بە پۆليس، دەستەلات نۆەندە پاسەوانەكانى چپرگردۆتەوھ و ژمارەشيانى زۆرتر كرددوھ، ئەمەش كارەكەى بەباشى بە نەنجام گەياندوھ.

پاسەوانە تركەكە سەرپراى ئەو پشووھى ناوبەناو چەند سەعاتن ھەيەتى، كارەكەى خۆى بەجى دىنئ، بەلام سەربازەكان، سەرما زۆر و سەختەكەى شەوانى دىرئزى زستان كە پلەكانى گەرما دەچىتە خوار سقرەوھ، تاھى كردۆتەوھ، ئەو پائتۆ سەربازيەى پېيانە لە وھا ساردیەكدا كەلكى نەوتۆ نادات، لەم جۆرد كەشوھەوايانەدا بىگومان كە سەرما لئيانادات مرؤف بەك دەخات.))

• حېزبە شۆرشگىرە ئەرەنەكان

دەستە و كۆمەلە شۆرشگىرە ئەرەنەكان لەناو خۇياندا زياتر لە كوردەكان تەبا و يەگگرتوتربوون، بەلام نامانچى زۆرو تاكتىكى فرەيان ھەبوو كە دەيانويست بېگەنى، لە سالى ۱۸۷۰ رېڭخراوى شۆرشگىرەنى ئەرەنە لە قاندا بە دوو حېزبى بچووكەو دەستى داىە كارگردن: يەكەتى رزگارى (كە لە سالى ۱۸۷۲ دامەزرا) وەكۆمەلەى خاچى رەش (كە لە سالى ۱۸۷۸ دامەزرا) ئەمەيان كۆمەلەيەكى نەينى بوو رىبازىكى شۆرشگىرەنەى خۇيتاوى گرتبوو مەبر. بەلام ھىچ كام لەم دوو حېزبە كارىگەرەيەكى ھەقىقى نەبوو، يەگەم حېزبى كە كارى شۆرشگىرە ئەرەنەكان دەدا حېزبى (ئەرمىناكان) بوو كە لە لاىەن دەستەيە لە قوتابيانى فائەو لە ۱۸۸۵ ھو بە پىچەوانەى كۆمەلەكانى پىشوو ھەو كارىان دەگرد، بزوتتەو ھەى (ئەرمىناكان) لەسەر بنەما شۆرشگىرە باوەكانى سەدەى نۆزدە خۇى گرتبوو، ئەمە بە پىچەوانەى دەستە و كۆمەلەكانى ترەو، يانى بەرنامە و قانۇن و رېڭخستنىكى ناوخۇو و لىژنەى ناوچەى لە شارۆچكەكاندا ھەبوو، جگە لەمەشقى سەربازى و رۇژنامەيەكى شۆرشگىرەنە (ئەرمىنيا) و كۆمەلەن بەرپرسى شۆرشگىرە بە پالېشتى ژمارەيەك نەندامى يارىدەدەر.

كونسۇلتى رۇوسى لە فەان، لىوا (كامسارگان) لە روى نامادەكارى سەربازى و شەرى چەتەگەرەو ھاوكارى دەگردن، چونكە خۇى ئەرەنەبوو ئىتەر درگەى كونسۇلتخانەكەى بۇ ناو ھەلا كەردبوون و بۇخۇيشى مەشقى سەربازى پىندەگردن.

ئەم بزوتتەو ھەى ئەرمىناكانە لە شارەكانى ئىراندا بۇ رايىكردنى كاروبار و ئاوديوگردنى چەك و جىبەخانە بە ئاسانى بۇ ناو شارى فەان نووسىنگەى كەردبۇو، ئەم گارە سىماپەكى زەرورى ھەر جولانەو ھەىكى

شۆرشگىرى نەرمەنبوو، لەگەڵ ئەمەشدا ئەم حيزبە نەيتوانى ببيتە حيزبىكى شۆرشگىرى بەهيز، چالاگىەكانى تەنيا لە جەند شەپ و پىكادانىكى كەمدا نەبى لەگەل سوپاى عوسمانى و كوردەكان زياتر تىنەپەرى. بەلام گرنگرتين چاكەيەكى نەووبوو كەبوە يەكى نە ھۆكارەكانى ياخىيوونەكەى فان لە ١٨٩٠.

ئەو حيزبە شۆرشگىرانەى كە لە فاندا جىگىربوون و ياخىيوونەكەيان بەرپاكرد تەنيا دووانى بچووك بوون بە پال (ئەرمينكان) ھو، ديارترين سەرگردەشيان لە ھاوالاتيانى رووسى بوون.

حيزبى (ھانشاك)ى شۆرشگىر لە (ژنىف) دامەزرايوو (سويسرا ١٨٨٧) حيزبىكى ماركسى، لە بىروباومردا لەگەل كۆمۇنىستەكاندا يەكانگىرى بوو، (لە دەستپىشخەرەكدا كە نامازە بوو بۆ ريزىكى زۆر لە بىروباومرى كۆمۇنىستى، ئەم حيزبە بەيانى يەكەمى دامەزراندنى كۆمۇنىستى وەرگىراپە سەر زمانى نەرمەنى).

دامەزرىنەرانى لەو قوتابىە نەرمەنانە بوون كە لە قەققاسياى رووسادا بوون و ھەلسەھەى شۆرشى باوى ئەو سەردەمەيان لە مېشك ناخرايوو، پەيۋەندى باشيشيان لەگەل حيزبە شۆرشگىرەكانى ناو رووسادا ھەبوو، نەپارەكانيان بەرنامەكەى ئەمەيان بەو وەسف دەكرد كە (سۆشياالىستىكى مولجىدى پىشكەوتنخوازە). جا حيزبەكە خۆيشى بە شانازەو نەوھى رادەگەياند كە سۆشياالىستە و مولجىدە و بەلام نەتەوھەيشە. دەپويست نامانجەكانى لەبەرپاكردى شۆرشىكدا لە ئەرميناي بەشى تركيادا بيىتەدى، ئەمەش بەھى بوونى ژمارەيەكى زۆرى نەرمەن لەم بەشەدا لەچاو بەشە نەرمينياكەى رووسيا. پاش بەرپاكردى شۆرشەكە ئەم حيزبە واى بەچاك دەزانى كە دوولەتىكى كۆمۇنىستى بنياتن، وە بەپىيى سياسەى ئەو كۆمەلە ھاوشيوانەشى، شۆرشە نىشتيمانىەكەيان دەكرا ببيتە بەشىك لەو شۆرشە

جېھانىيەى چاۋەرپوان دەگرا،

(لويز نالبەندىيان) كەيەك لە مېزۇو نووسە بەناۋباڭگەكانى سەرەفتاى شۆرپى تەرمەنە، لەبارەى رېيازى حېزبى (ھانشاك) ھو دەئى: بېرېتېبوو لەجەنگىكى پېروپاگەندەى گىرژى و تۆقاندىن و رېكخستىن و چالاكى ناو جوتياران و كرىكارەگان.^{۳۳} مەبەستىش لەم رېيازە ھەلگىرسانى شۆرپى ئەرمەنى بوو.

لە بەيانەكەى ئەم حېزبەدا ھاتبوو كە (سەرلەئوى لە قالدبەنەھودى روالەتەكانى رېكخستىن كۆمەلايەتى و گۆرپىنيان لە نەرمىنيان ناو تىركيا زەرورەتتەكە ئەگەر بە زۆرىشېئى، ئەمەش بەرپى بانگەشە بۆ شۆرپىكى (مىللى)^{۳۴}. ئىتېر تۆقاندىن و چاۋسورگىرنەھو بىو رېيازىان؛ دەبوو بەرپىرسانى عوسمانيان بىرساندايە و لە ئەرمەن و تىرك دوژمنەكانيان بىكۆشتايە؛ (لە ناۋبىردى ئەو ئەفرادانەى تىركن يان ئەرمەن و دوژمن و وان لە دەولەتدا ۋە ھەلاچۆكردى سىخوڧ و تاۋانباران و ناپاكان) (لە بەياننامەكەيانەھو)^{۳۵}

يەك لە لەقەكانى ئەم حېزبە تەنيا كارى ئەوھبوو كە تىرۆر بكاو كارى تىرۆرىستى رېكخات، لە ھەولتەكىشىدا بۆ بېشېبىنىكردى داھاتوۋى شۆرپى، حېزب ئەھوى راگەيانەكە باشترىن و لەبارترىن كات بۆ ھەلگىرساندىن شۆرپەكە ئەو كاتەپە كە عوسمانىيەكان دەچنە جەنگەھو.

ھەرچەندە لە قاندا شانەيەكى زۆرى ئەم حېزبەى تىدابوو، بەلام رۆژى لە رۆژان ئەم شارە بەناۋىلىكى چالاكى و چىموجۆلى ھانشاك دانەنراۋە، لەسالانى ۱۸۹۴ - ۱۸۹۵ حېزب گشت تۋانا و ھېزىكى خۆى خستبوو سەر شۆرپى (ساسۇن) و(زىتون)^{۳۶}. ئەو كاتە ئەم حېزبە سىياسەى بىنەرەتتى خۆبى لە شۆرپى ئەرمەندا خستبوو سەر؛ نامادەكردى گشت ھىزو لايەنە كەوردەكان بۆ سەرخستنى دۆزى دامەزراندىن دەولتەتتىكى ئەرمەنى، لە رېنى

هينانەكايەى هاوسۆزىەك بەرامبەرئەو ئىرمەنەكانەى سەردەمبەرآن.

دەستەو كۆمەلى هانشاكى دەستیان دایە هەلگەپرانەو لە دەولەت و كەوتنە كوشتنى موسلمانەكان و رینگەگرتنى نىوان شارمەكان. ئەمەش واى لە كوردەمگان و سەربازانى دەولەت كرد كە تىكۆشن بۆ دامرگانەوہى ئەم ئاگرى ياخيپوونە، جا ئەمانىش كەوتنە سەربىرىنى ئىرمەنەكان وەك تۆلەپەك بەرامبەر تاوانى سەربىرىنى موسولمانەكان.

ئەمە لەناو نىوئەندە راگەياندەنە ئەوروپايەكاندا كارىگەرى گەورەى جىھىشت، بەشپۆهە لە بەرزەودەندى ياخيپووەكان ددكەوتەوود. ئەو مېديايارە تەنيا بايەخيان بە هەوالى كوشتوبىرى ئىرمەن دەدا، دىنگوباسى كوشتوبىرى موسولمانەكانيان پشتگوى دەخست، لەمەشەو بەلەپەستۆپەكى مىللى و گەورەى راى گشتى بۆ سەر دەولەتان ھاتە ناراو، بەلام ئەوروپايەكان لەم چوارچىوهدا نەيانوويست ھىچ شتى بكن، لەباتى ناردنى چەك و تفاقى شەركردن لىژنەى لىكۆلنەوہى جىاجىايان دەناردە دەفەر و ھەرمەكان، بەمەش ستراتىژى هانشاك شكستى خوارد، لە سالى ۱۸۹۶ حيزبەكە بووہ دوو بەشەوہ و حيزبى (تاشناق) توانى لايناخات و كاروبارى شۆرشى ئىرمەن بگريتە دەست خۆى.

(تاشناق)يان (پەكەتتى شۆرشگىرى ئىرمەنى) وە يان (ARF) كە لە وشەى - داشناكتسوتيون-ھوہپە و بە ئىرمەنى دەكاتە - يەكەتتى) بە رەسمى لە تەموز/ يۆليۆ يان ئاب / ئاغستۆس ۱۸۹۰د لە ناوچەى قەفقاسياى رووس دامەزرا. " يەكەم گۆنگرەشى لە (تەفلىس) سالى ۱۸۹۲ بەست، بەرنامە و دىسپلینەكانى خۆى تىدا روونكردەوہ بە ئامانجى: يەكەتتى شۆرشگىرى ئىرمەن تىدەكۆشى بۆ چەسپاندنى نازادىپەكى نابووورى و سياسى لە بەشە ئىرمەنەكەى ناو تركيا، ئەمەش لە دووتويى ياخيپوونىكى چەكدارىەوہ.

بەرنامەكەى باسكى رون و وردى ئەم چالاكيارە دەكات:

(چەكدارلىرىنى گەل) ۋە (گەردەي تىكىدىن ۋە خاپورلىرىدىن) ۋە (بەسزىگە ياندىنى بەرپەرسەكانى دەۋلەت ۋە ناپاگە ئەرمەنەكان ۋە گۈشتىيان) ۋەھتد^{۲۲} سالى ۱۸۹۰ ۋە لە گەرمەي گۈنگرەي دامەزراندەنەكەپدا، حىزىبى (تاشناق) شەرىپكى مىللى دۇ بە حۈكەمەتى تىركى قاۋ دا.^{۲۳}

ھەرۈەك ھانشاك. نەمىش باۋمېرى سۆشپالىستى كىردە رېئىزى كارى خۇي ۋە بوۋە ئەندام لە (رېكخراۋى حىزىبە سۆشپالىستەكان ۋە حىزىبەكانى تىر - second International) دا، بەلام ئەم حىزىبە لە چەسپاندىنى بېرۋا ناپوۋرىيەكانى ۋە توندوتۈلكىردىنى ئامانچە نەتەۋەيەكانىدا ۋىيا ۋە لىزانتر بوۋ. (گۈنگرەي جىھانى يەكەمەتى شۆرېشگىرپانى تەرمەنى) دەستەي كارگىرپى حىزىبى تاشناقى دامەزراند، لە ۱۸۹۸ گۈنگرەي دوۋەمى جىھانى حىزىبەكە بەرپەرسىيارىيەتەكانى حىزىبى لەنىۋان (نوۋسىنگەي رۇزاۋا) ۋە (نوۋسىنگەي رۇزەلەت) دا دابەشكىرد. بارەگەي نوۋسىنگەي رۇزەلەت لە شارى (تەفلىس) بوۋ كە لە ۋىۋە سەرىپەرشتى كاروبارمەكانى لىژنە ناۋچەيپەكانى حىزىبى دەكىرد لە ھەرىمى قەققاس ۋە رۇزەلەتى نەنەدۆل ۋە ئىران.

بەلام بارەگەي نوۋسىنگەي رۇزاۋا لە شارى (ژنىف) بوۋ لە سويسرە، لەۋنۋە سەرىپەرشتى كاروبارمەكانى حىزىبى دىمكرا لە نەستەموۋل ۋە رۇزەلەت ۋە لە ناۋەرپاستى نەنەدۆل ۋە شۋىنەكانى تىرى جىھان كە لەقى حىزىبىيان لىبوۋ. بە ئەۋرۋپا ۋىلايەتە يەكگىرتۈمەكانى ئامىركاۋە، جگە لەمە ۱۹۰۷ دەستەيەكى تايپەمەتى بەرپەرس بۇ دەفەرى (قان - موۋش) دامەزرا، نەمە بايەخى دەفەرەكە دەردەخات لەلايەن حىزىبەۋە، لە سالى ۱۹۱۳ نوۋسىنگەيەكى جىيا كە بىنگەكەي لە ئەرزىۋم بوۋ، بەرپىۋەبىردىنى ھەرىمى رۇزەلەتى نەنەدۆلى گىرتە دەست.^{۲۴}

ئەۋ تەكتىكانەي كە شۆرېشگىرپەكان پەپەروپان دەكىرد، دىققاۋدۇق ۋەك ئەۋ تەكتىكانە ۋەبوۋ كە شۆرېشگىرپان بە گىشتى لە ئاخرو ئۆخىرى سەدەي بىستىدا

بەپەرەويان دەگرد.

سەرمتاكانى (ماوتسى تۇنگ) لە چين و ژەنەرال (فۇنگياب جياب) لە فيەنتام و (قيدل كاسرۇ) لە گوويا تا رادىيەكى زۇر باش لەو سەرەتايانە دەجۈون كە تاشناق لە ئەنەدۆلدا ئەو سەردەمە بەكاريان دەهيئا.

(ماو) دەيگوت: شۆرشگيران پابەندىن بەوھى دوربينيان ھەبى، يانى بېرواننە دور، سەرکەوتنى شۆرشگيران بەندە بە نارامگرتن و رىكخستىكى ھيمن و لەسەرخۆۋە. ئەمەش بەندىكبوو كە دەبىت شۆرشگيرە نەرمەنەكان ھەر لەسەرتاۋە فيرى بيوونايە، بەلام تا جەنگى يەكەمى جىھانى بەلامارە گەورەكانيان سەرىنەدەگرت و فاشىلبوون، خۆ ھەرگە زياتر شارەزابوون و زانىاريشيان پىرىو نىر و ردە و ردە كەوتنە رىكخستى رىزەكانى خۇيان لە لادئ و شارەكاندا، قورپان دەدا بە دەمى نەيارە نەرمەنەكانيانەو و ھاوپەيمانىشيان لەگەل خەلكانى تردا دەبەست، ھەتا لەگەل عەشايرە كوردەكانىشدا.

● خانە لاواز و بەھىزەكانى ياخيپوۋەكان

لە مەملەتەكاندا لەگەل دەولەت، شۆرشگيران بىگومان خالى بەھىزيان ھەبوو، لەوانە:

● پىكھاتەى كۆمەل و ھەيكەلى دەستەلات لە رۇزەلاتى سەلتەنەدا:

دەستەلاتى عوسمانىكان بەسەر ھۆزە كوردەكاندا لاوازبوو، زۇر كەپەت نەياندجتوانى ھەتا رەمىيەتەكانى خۇيشيان لەدەست كوردەكان بپاريزن، سا ئەو رەمىيەتەنە موسلمان بوونايە يان مەسىحى، جا ئەو سەرگوتكردنەى لەلايەن كوردەكانەو بوو نەرمەنيەكانى ھەندىما ناچار پەيوەندىبگەن بە شۆرشگيرانەو و بچنە ناويان.

● كەمدەستى و ھەزارى عوسمانىيەكان: عوسمانىيەكان لە تواناياندا

نەبوو كە بارى گرانى بەرپاكردىنى ئاسايشى رۇزەلەت ھەلگرن، ئەو ژمارە سەرباز و پۇلىسانەى كە دەنئىردرانە شان و دەقەرەمگانى دى رۇزەلەت، بەشى نەدەكرد، جگەلەوھى مووچەپەكى كەمىشيان ھەبوو، نەك ھەر ئەمە بەلگو چەند مانگىك دەمانەو و لەچاومروانى ھاتنى مووچەدا بوون. ئەوئەندە سەرباز و پۇلىسى ئەوئۆيان بەدەستەو نەبوو كە بگەونە راومدوونانى ياخيبوو نەرمەنى و ئازاومگىرە كوردەكان.

بەمەش ئەو سەرباز و پۇلىسانە پتر چاوشۇرى بەرتىل و بەرتىلكارى دەبوون لە بەرامبەر چاوپۇشكىردن و وازھىنان لە گرتنى ياخيبووئەك يا تاوانبىار و ئازاومگىرتكى ئەو ھۆزانە. جىا لەمەش خەلكەگەيان رووتدەكردەو و ئەمەش واى لە زۇريان دەكرد بچنە پال شۇرپىگىرپان.

• مەترسى وەزەى سەئەنەى عوسمانى: زۇرىنەى ئەو خەرجى و پارە و پوولەى بەدەست عوسمانىەكانەو بوو بۇ سەرگوتكردىنى جولانەو ياخيبووئەكانى (ولئاتانى بەلكان و دورگەى كرىت) و رووبەرپووبوونەوھى (ھەرپەشە و مەترسى رووس) خەرجدەكران.

• دابەزىنى ئاستى گوزەران ھەتا ئاستى نەبوونى و نەدارايى لەلەى نەرمەنەكانى رۇزەلەتى ئەنەدۆل: نەرمەنەكان بە ھەزارحال دەيانتوانى پئويستى ھەرە زەرورپەكانى خۇيان دابىن بگەن، بېوونە نىچىرى ھۆزد كوردەكان، بۇيە نامادەبوون ھەرچىەكەيان لەدەست بى بىكەن تا بارى ژيانى خۇيانى بى چاككەن، لەوانە شۇرپىش و چوونە ناو شۇرپىش.

• پالپشتى نەوروپا: راي گشتى نەوروپا بىخەبەرپوو لە ئازارى موسولمانەكان و چەوساندنەوھيان لەلايەن نەرمەنەكانەو، كەجى رۇژنامەكانى تەوروپا زورپەى چار ھەرباسيان لە نەھامەتتەكانى نەرمەنەكان دەكرد، حوكمە سەرەتايپەكانيان ھەمىشە بەلەى مەسىحىەگاندا دەشكاپەو و كارىگەرىشى ھەبوو لەسەر دۆزەكەيان، ئەمەش بە ساىەى

سىياسەتمەدارانى ەك (ويليەم گلاستىن)، ئەمە ھۆكارىكى كارىگەربوو بۇ
گرددردنەھوى پالېشتىيەكى نەوروپايى لە خزمەت دۆزى نەرمەنەكاندا.

شۆرشگىرەكانىش كە لە ھەندى شەرىياندا خالى بەھىزيان دەست
دەخست لەولاتر ھەندى خالى لاوازيان بۇ دەبوو ئاستەنگ: شۆرشگىرەكان
نەياندەتوانى تاسەر نەيتى پلانەكانى خۇيان بيارىزن، چ رووسەكان و ج
عوسمانىيەكانىش تۆرى سيخورى و ھەوالگىرى تريان لەناوياندا ەشاندىبوو،
ھەردوولا پارەى باشيان دەدا بۇ دەستخستى زانىارىيەكان، بەپىي راپۆرتى
عوسمانىيەكان، ئەو ھەوالگرانە زانىارى زۆر راست و رەوان و ورديان دەدايە
سەرورتر لە خۇيان ھەروا شۆرشگىرە دوورخراوھكانىش كىشەيەكبوون
بۇخۇيان، كۆمەئە كەسيكبوون نامادەبوون ھەروا بە ئاسانى چەكەكانيان كى
بيەوى بۆى بەكارخەن. لە سالى ۱۹۰۹ سەرگردەى تاشناق لە ئەرزپۆم بە
دەستى نەرمەنيەك، چونكە لە ليژنەكەى لايرا بوو، تىرۆر كرا. ^{۱۵} لە سالى
۱۹۰۸ (دافيد) شويتى حەشارگەى چەك و تەقەمەنيەكانى بيشان حوكمەت دا،
دافيد يەك لە ئەندامانى تاشناق بوو، ھيتى لە (ئارام مانوكيان) بوو كە يەك
لە سەرگردەكانى ليژنەى فانبوو، لە ئەنجامى ئەو خيانەتە دوو ھەزار پارچە
چەك كەوتە دەست دوژمن و ھەوتا.

رەزەمەكانى شۆرشگىرەكان بەرتوبىلاوبوون، ھانشاك نەيتوانى يەكبوونى
حيزبەكەيان بيارىزى، لەگەل تاشناقھيشدا يەكيان نەگرت، لەلايەكى دى
نەرمەيناكان سۆشايالىستى حيزبەكانى دى و دەستگرتن بە داوئىنى نەوروپاويە
رەتكردمەو و قەبولى نەبوو، ناكرى بگوترى كە شۆرشگىرەكانى نەرمەن لە فان
لە نامانج و كارگردندا يەكبوون، تەنيا لەم قۇناغەى دوايى ھەئەمەتەكەپاندا
نەبى، نىزىك بە جەنگى يەكەمى جىھانى.

جا ھەرجى چەندە دەلاقەكەى نيوان لايەنە شۆرشگىرە جىجىياكان
فراوانبى ئەوا دەلاقەى نيوان شۆرشگىرەكان و خانەدانە نەرمەنەكان پتر

ھىراۋاندىبوو، بەتايىبەت بازرگانەكانيان.

رەبەرەيەتەيكرىدى كۆمەننى نەرمەن لە دەستى مائاتە بازرگانە دەۋلەتمەندەكان و كئىسادا بوو. شۆرشيگىرەنئىش ھەرەشەي نەوھىيان لىندەكرىدى كە راياندىمەنل و دەست بەسەر پلەۋپايە و رەبەرەيەتەيكانياندا دەگرىن، جا بېۋونە مەترسى بۆسەر سەرچاۋەي دەستەلاتى بازرگانان.

لەسايەي ھوكمى عوسمانىدا بازرگانان كارىكى باشيان بەئەنچام دەگەياندا، لە واقىعەشدا بەئاۋابوونى سەدەي نۆزدە بازرگانە نەرمەنەكان سامانەكانيان دوو ھىندەي لىھات و لە سامانى موسولمانەكانى دەۋرۋبەريان گەلنى تىپەرەند، بازرگانەكان ويست و نەزەئەيەكى موحافىزكارانەيان ھەبوو و پەيۋەندىەكى توندىش بە ھوكمەتەيەۋەي گرىن دابوون.

چونكە ئەمانە ئاتاجى رەبەرەندىنى كاروبارىيان بوون لەلايەن دەۋلەتەۋە: بەدەستەينانى روخسەت و مۆلەتەي دەۋلەت، رىزگاركرىدى شەك و كالاكانيان لەخالى گومرگەكان و گەلنى خزمەتگوزارى تر كە لەلايەن دەۋلەتەۋە نەبوۋايە نەدەكرا، سەرەراي پاراستى دوكان و ماركىتەكانى ناوشارىيان و كاروانەكانى سەر پىگە و بانەكان.

بەرۋوبومەكانيان بە ھوكمەت دەفرۆشتەۋە، ئەمە بوود سەرچاۋەيەكى گرىنگى گرىبەست و ۋەزىفەكانيان، ھەتا ئەگەر پارەكەش بە رىكۋىپىكى نەدراپا، ئەم بازرگانانە پىۋىستيان بە سىستەمىكى مەدەنى بوو بۇ پارىزگاركرىدى لە دەۋرۋبەرىكى شياو و لەبار بۇ ساغكرىدەۋەي كالا و شەكەكانيان، شۆرشيگىران بوونە ھۆكارى ئازاۋەيەكى مەدەنى لە قاندا.

باززرگانەكان لە خانوۋى خۆش و قەشەنگدا دەژيان. مائالەكانيان دەناردە فوتابخانە نەرمەنەكان و ئەۋانەي نىردرا و ۋەسىۋنئىرە نامرىكايىبەكان كرىدبوۋايانەۋە، ئەمانە زۆر لەۋانەي موسولمانەكان باشتربوون، دەستيان كرىتبوو بەسەر كەرتە گرىنگە بازرگانىەكانى شارەكەدا، لەبەر ئەمانە

ھەمووی... قان زەویيەکی بە پیت و لەبار نەبوو بۆ شۆرشکردن تیايدا. سەرھەرای ئەمەش دەشى شۆرشەكە لە كن چینه كەمدەست و ھەزارەكان ئەوئە جیئى رەزامەندی نەبووبى، ماوئەيەكى دوور و درێژ ھەندئى دژايەتى دەولەتيان دەكرد و بەباشى ملیان بۆ نەدەدا، وەك نەرمەنەكانى (زیتون) كە ھەر خۆيان لە گوتدە شاخاویەكانیاندا نیمیچە سەریەخۆيەك بوون. بەلام زوریەى نەرمەنە رۆژەلاتیەكان ناچار ملیان بۆ بار و رەوشەكەدا بوو، بە واقیەكە رازیبوون، چونكە لە سەدان سائەو ھەر رەعیەتیكى دەولەتى عوسمانیوون. دەشى دەستەلاتداران و حاكامانى خۆيان خۆش نەویستبا و لووتیان پیا نەھینانایە، بەلام سەدان سائە توانیویانە بەم حالەشەو ھە بیگوزەریئن، نانى خۆيان پەیاكەن و ئایین و خو و نەریتى خۆیشیان بپاریزن. جوتیارەكانیان زۆرتەر نەزەعیەكى موحافیزكارانەیان ھەبوو، چونكە لەو دەستەران كە ئەگەر گۆرانىكى بنەرەتى رووبدات بارى ژيانى نەمانیش تىكچى، ئەم دوو دلیەشیان لە جیئى خۆیدا بوو، بەویدا كە وەك دەركەوت گومانەكەیان راست دەرجوو.

كارکردن بۆ ئەوئە نەرمەنەكانى قان بکریئە لایەنگر و ھەوادارى شۆرش وردە وردە و لەسەرخۆ بەرپۆئە دەچوو، شۆرشگێران ھۆكارى یەكەمبوون كە ئەو نەرمەنانەیان لە ملكەچيە كۆئەكەیانەو ھە بۆ سولتان كە خۆشیشیان نەدەویست، داگێرن.

لە راستیشدا رووسەكان بوون كە جولانەو ھە جودا خوازییە نەرمەنیەكەیان ئاوا زلكرد نەك شۆرشگێرە نەرمەنەكان خۆيان، كە نەرمەنیە رۆژەلاتیەكان بۆنى نفوزى رووسیان كرد نیدی ئەمانیش گۆران، رووسەكان لە نیوان ۱۸۲۷ - ۱۸۲۹ سەرمتا لەشكرەكانى فارسىيان شكاند و راپواینانان وئینجا عوسمانیەكان. ئەم رووسانە ۲۶۰۰۰ تركیان كوشت یا گرتیان، لەو زەویانەى بەشەر داگیریان كریوون راپان گواستن، بەدەقەرى

بەرىقانىشەۋە (ئەۋەى ئەمىرۇ كۆمارى ئەرمەنستانە) چۈنكە ترگەكان لەۋى زۆرىنەببۇن، ھەندى ئەرمەن ھاۋكارى و پالېشتى روسەكانيان دەگرد، بەتايىبەت لە ھىرش و بەلامارەكانياندا، روسەكانىش ئەو زەۋىوزار و كىنگانەى لە ترگەكانيان سەندىبوو دەياندا بە ئەرمەنەكان، لە باج و سەرانە ئاسايەكانىشيان خۇشبوون، بۆيە لە ئىران و سەلتەنەى عوسمانىەۋە زىاد لە سەد ھەزار ئەرمەن رۇنە دەفەرەكەۋە، ئەم كارە دىسان لە سالى ۱۸۷۷ - ۱۸۷۸ لە شەرى ۱۰۰۰ و ترگدا دووبارە بۆۋە، گە ئەرمەنەكان لە باكوورى رۇزەلاتى سەلتەنەۋە كەۋتتە پىش سوبى ۱۰۰۰ و چاۋساغيان بۇ دەگردن، تا بە ۱۰۰۰ ئەۋەى لەناۋ ئەو شارانەى كە داگر دەكران ببوونە پۇلىس بۇ روسەكان. خۇ كە شەرى تەۋاۋىبوو و روس كىشايەۋە، نىزىكەى ۲۵۰۰۰ ئەرمەنيان لەتەكدا رۇى، لەبەرامبەر ئەمەدا روسەكانىش سەد ھەزار موسولمانيان لەو خاكانەى كە لە شەرىكانى ئەم دوايانەدا گرتبۇۋىيان دەرىدەر كىرد.^۳

ھەركام لە موسولمانان و ئەرمەن كەۋتتە ئەو باۋەپەرى كە ۱۰۰۰ و ئەرمەنەكان ھاۋپەيمانى يەكن، لەۋەى موسولمانەكان و بەچاۋى خۇيان دىيان كەچى بەسەر ھاۋ ئايىنەكانيان ھات بە جۇرىكى دى لە ئەرمەنەكانيان دەروانى، ئەۋانەى بە پىچەۋانەى جارائەۋە ئىستە بوونەتە مايەى ترس و ھەردەشە بۇيان، ئەو رەۋشەى لەبەردەبەيانى مېزۋوۋەد لە نىۋانىندا بوو نىستە گۇزا، لەمەدا موسولمانەكان زۆرتىر زەررەمەند بوون، خۇ ئەرمەنىش گۇزىنى گەۋرەيان بەسەردا ھات، ئەۋساكە ئەۋەى لە خۇشى و نىعمەتدا بوو ۱۰۰۰ ئەۋەشى نەبۇۋە و نەدارا بوو ھەموان ملكەچى ئەمەرى واقع بوون، بەلام نىستە ۱۰۰۰ ھەلى زىرىن بۇ ئەۋانە ھەلگەۋتوۋە كە لەزىر بارگرانى عوسمانىدا دەياننالاند. نىستە ئەۋ ئەرمەنەى دەپەۋى لەو حوكمە ھەلگەرىتەۋە بۆى ھەپە راپەرى، بۆيە لەم ھالەدا دەستخستنە ناۋ دەستى روسەۋە شتىكى

سوود بەخشە، چونكە رووسيا دەستپۇشتوو و لەسەلتەنەى عوسمانى نفوزى زياتر بوو جگە لە هەلى ئابووورى زياتریش، هەتا ئەگەر هەرىەك لە رووسە نەرسەدۇكس و نەرمەنە گريگۆريەكان وا تەماشای يەكتر كەن كە لەلايهكى تر بیدعهجیە و بیئریزی بە نایینهكەود دەكات، بەلام ناخرى و ناقيبەت خۆ هەردوولا مەسیحین. رۆلەى يەك تايەفەن، ئەمەش كۆلكەى هاوبەشێكى وایە كە لەنیوان نەرمەن و موسولماندا هەرگیز بوونى نییە، جگە لەمە رووسەكان پینگەیان بۆ نەرمەن تەختکرد بۆ دەستکردن بە دامەزراندنى ولاتیكى تايبەت بە خۆیان با لەژیر سایەى حوكمى قەيسەريشدا بووايە.

زیاد لە ۵۰۰ سال ئەم نەرمەنانە دەربەدەربوون، لە رپی راگواستنى موسولمانانى یەریقانەو و گۆرینهویمان بە نەرمەن، دور لە زیدی خۆویان و خاكە هەژارەكەیان لە نەدۆل و باشوورى قەفقاس. رووس نەرمینیای دروستکرد، بەلام سەردەرای بوونى زۆرینهیەكى موسولمان لە رۆژدەلاتى نەندۆل كەچى نەرمەنەكان تەماعى ئەوهیان لینیشت كە ئەو نەرمینیایە درێژكەنەو بۆ ناو سەلتەنەى عوسمانى، هەتا ئەگەر ئەمە پئویستی بە راگواستنى بەردەوامى موسولمانەكانیشین لەو ناوچانەدا. دیارە و گومانى تیدا نییە كە گشت ئەو گشت و وادانەى لە دەستخستنه ناو دەستی رووسەو دەهات چەوربوون و نەدەكرا چاویان لى ببۆشئ.

● نەوروپاییەكان

هەوڤ و تەقەللاكانى عوسمانیەكان بۆ سەرگوتکردنى ياخيپووانى نەرمەن لەلايەن نەوروپاییەكانەو بەك خرا، حوكمەتەكەى عوسمانیش هەمیشە دەسەوسانبوون لە پئوشوین هەنگرتنى یەكلاكەرەو، بەهۆى دەستیوێردانى نەوروپا لەسایەى هەپەشەى بەردەوامى رووسدا.

جا بەھۇي پەلامارە ئابوورىيەكانى ئەوروپاۋە، عوسماننىكان زۇر زۇر ناتاجى ھاۋپەيمانىڭ بوون، يا ھەر نەبى بۇ گەمگەردنەۋەي لىستى دۈزۈمەنە زۆرەكانيان، ھەتا سالى ۱۹۰۷ عوسماننىكان بەرىتانىيەكانيان بە نىزىكىترىن دۈستى دادىنا لىيانەۋە، ئەم دۈستايەتپەش شتى لە سەيروسەمەرەيى لەخۇگرتبوو، چونكە بەرىتانىيەكان لەدەستخستە ناو كاروبارى ناوخۇي دەۋلەتەكە نەدەگەۋتن، ھەتا كار گەپشە نەۋەي خۇيان بە پارىزەرى ئەرمەن دادىنا. ھوكمەتە بەرىتانىيە يك لە دۋاي يەكەكان گە دەھاتن زۇر باش لەلای راي گشتى و پەرلەمانى وئاتەكەيان خۇيان بە مەسەلەي تەرمەنەكانەۋە دەئالاند، راي گشتى و پەرلەمانىش خوازىارى جولەيەكى دىپلۇماسىانە و ھەتا سەربازىش بوون بۇ بەھاناجوونى ئەرمەنەكان.

ۋەك تەمپۇ، لە سەدەي نۆزدەدا باۋەر و عەقىدەي سەربازى برىتېبوو لەۋەي ھوكمەت رىو شوپنى گورج و يەكلاكەرەۋە بگىرتە بەر بۇ لىدانى ياخىبوۋان، خۇ ئەگەر ھوكمەتەكە نەمەي نەتۋانى تەۋا ھەل بۇ ياخىبوۋان دەردەخسى تا خۇيان رېكخەن و خەلك كۆكەنەۋە و بيانخەنە ژىر چەكەۋە، ئەۋانەشى ھاۋسۈزىيەكان لەتەك دۈزەكەياندا ھەبوو سەرنجيان دا كە دەۋلەت لاۋازە، جا چوونە ناو ياخىبوۋانەۋە، لەبەرامبەردا بەھۇي خۇتپەلقورتانى بەرىتانى و فرانسايى و رووسياۋە عوسمانيان لەگرتەبەرى رى و شوپنى يەكلاكەرەۋە دەسەۋسانبوون.

لە چەند حالەتتىكا بەرىتانىكان لەسەر ياخىبوۋەكان خۇيان تىپەلقورتان و زۇريان ھىنا بۇ ھوكمەتەكەي ئەستەموول تا لەو ياخىبوۋە مەدەنىيەنە خۇشپى و بۇ ئەۋانەش ئاسانكارى بىكات كە لاگىرى خۇيان پىشانەدا بۇ شۆرش.^{۳۷}

لە واقىعەشدا بەرىتانىيەكان لەگەل ئەۋ و مزەعەي رۇزەلاتى سەئەنە كە دروستېبوو تەفاعوليان نەكردبوو، بەلكو لەگەل و مزەعەي سىياسى ناو

به‌ریتانیای خۆیاندابوون. به‌ده‌گه‌من نه‌ی، له‌و چیرۆکانه‌ی که نهرمه‌نه‌کان
دیاندا به‌ گوئیاندا، شتیکی تریان نه‌ده‌بیست.

هر بۆ نموونه: که عه‌شایره کورده‌کان هیرشیان کرده سهر
موسولمانه‌کان، کونسۆله‌کان جووله‌یان بۆ نه‌کرد، خۆ نه‌گهر نهرمه‌ن به‌ر
نه‌و هیرشه بکه‌وتبا نه‌وا بروسکه و نامه دادهباری به‌سهر بانیۆزدا له
نه‌سته‌موول و داوای گشانه‌وه‌ی نه‌و به‌رپرسانه ده‌کرا که سستیان لهم کاره‌دا
نواندوه سهرمنجام له رۆژه‌لاتدا نه‌فسهر و کاربه‌ده‌ستان ناچار ده‌بوون
نهرمی و جاویۆشی بنوینن به‌رامبه‌ر یاخیبووه‌کان. ئەمه به‌پێی نه‌و
فه‌رمانانه‌ی له کونسۆلخانه‌گانه‌وه دهرده‌چوون.

بۆیه ههر دوو کونسۆل له (قان و په‌تلیس) توانیان کاریکی وا بکه‌ن که
نه‌فسهر و کاربه‌ده‌ستان بکشینرینه‌وه و داوای لیبوردنیش له یاخیبووان
بکه‌ن و گشت نه‌مانه‌یان بۆ چوووه‌سهر.

هر بۆ نموونه: پاش نه‌وه‌ی دوو هه‌زار پارچه جه‌ک و ته‌قه‌مه‌نی له
قان دۆزرایه‌وه و پاش کوشتی نه‌و نهرمه‌نیه‌ی که شوینه‌که‌ی پيشاندابوون و
داوای تیرۆکردنی هه‌ندی بۆلیسیش، کونسۆلی به‌ریتانیا داوای له والی کرد
نه‌و یاخیبووه نهرمه‌نه‌ی ده‌ستیان له کاره‌که‌دا بود بگه‌رین و نه‌و
موسلمانانه‌ش که نهرمه‌نه‌کانیان کوشتوه دیسان بگه‌رین، به‌لام داوای
دادگه‌پیکردن و سزادانی موسولمانه‌کانی کرد و لیبوردنیش بۆ نهرمه‌نه‌کان،
له‌رپێی بالۆیزخانه‌ی به‌ریتانیاوه له نه‌سته‌موول پاله‌په‌ستۆ خرایه سهر
ده‌وله‌ت تا داواکان به‌پنرینه‌ دی.²⁸ حوکه‌مه‌تیش ناچار ملی دا بۆ نه‌و
خواستانه، موسولمانه‌کان دادگه‌پیکران و به‌رپرسه عوسمانیه‌کان له
کاره‌کانیان دوورخرانه‌وه، سا کاری خراپیان کردی یان نا.²⁹ به‌لام سه‌رکرده
یاخیبووه‌کان ده‌ستگیر کران و داوایی مه‌ره‌خه‌س کران.

عوسمانیکان به‌ تابه‌ت گرتگیان به‌ داواکاریه‌گانی رووسیا ده‌دا. چونکه

چاك دەپانزانى گە رووسەكان دەپانەئوئۇ لە رۇژەلاتدا پىشئوى بەرپاگەن، بەلام ديسان دەركيان بەوۋە كرىبىوۋ گە ھەر رووسە بۇتە گىرۈگىرىت و ئاستەنگە ھەقىقىيەكان و ئەوانەشى بەرۋوى گە مایەتتە مەسىھەكاندا دروستدەكرىن دەپانكاتە بىئانۇ بۇ دەستىۋەردانى سەربازى، ئەوۋەبوۋ لە شەرى ۱۷۷۷ - ۱۷۸۰ دا ھەر واشيان كرىد، ئەو شەرى لەسەر عوسمانىيەكان لە زەۋىوزارى ئەۋرۇپا و ناسىاشيان زۇر كەۋت.

رووسەكان يارمەتتەدەرى راستەقىنە و بە گىردەۋى ياخىبوۋە نەرمەنەكانىبون، (ۋەك لە بەشەكانى ناپىندەدا دەردەكەۋئۇ). رووسەكان بە بىئانۇۋى مافى خۇيان لە دەستىۋەردان لەدەرەۋى سىنۇورىئاندا، پىشتى ياخىبوۋەكانىيان دەگىرت، سەركرىدە شۇرەشگىرە نەرمەنەكانى ناۋ فان روسىيى بۇون و مىليان بۇ قانۇنى عوسمانى نەدەدا، ئەمەش بەپىئى ئەو رىكەۋتئانەى كە بەرىيەستى دەكات لە دادگەپىكرىنى ھاۋۋالاتىيانى ئەۋرۇپايى و سزادانىيان لەلایەن دەستەلاتدارانى عوسمانىيەۋە.^{۱۰}

چا لەۋە دەجى كە پالەپەستۇئۇ ئەۋرۇپايىيەكان بوۋىتە ھۇى لاۋازى و كزى تۋانای عوسمانىيەكان كە شەرىيان لەگەل ياخىبوۋەكاندا دەكرىد، ھەر ئەم حالەشبوۋ كە لە ئەۋەكانى داھتوۋشدا ۋابوۋ، لەناۋبىردى ياخىبوۋەكان بىرىتىبوۋ لە سزادانى ھەرگەسى كە ھارىكارى كرىدپىتن و بەگژداجوۋنەۋى ياخىبوۋەكان خۇيشيان، بەرىتانى و رووس و فرانسايىيەكانىش ھەر ئەم ستراتىژىيان بەرامبەر ياخىبوۋانى ۋلاتانى ژىردەستى خۇيان بەگاردەھىنا و بەرپەۋيان دەكرىد.

يەك بەراۋرد بەسە كە بىكرى لەنۇوان مامەلەكرىنى عوسمانىكان لە فان و نەۋرۇئ و شوئىنەئەى كە بەرىتانىا بەرامبەر ياخىبوۋەكان لە ھىند دەگىرتنەبەر، مامەلەئەى فرانسايىيەكان لە باكۋورى ئافرىقا و مامەلەئەى رووسيا لە قەفقاس، تا بەتەۋاۋى (سىياسەئەى پىۋان بە دوۋمەن) كە ئەۋكات

بەپەرە و دەكرا، دەردەگەوئ، ديارە بار و زروفەگەى قان و ئەو شوپانەش جياواز بوو، چونكە ئەوروپايەكان دەیانویست داگیرکاریگە بەسەر زۆرىنەكاندا بەسپینن، بەلام عوسمانیەكان هەولیانەدا بۆ پاراستنى زۆرىنەگەى موسوئمان لە دەست گەمىنەگەى ديارىكراو كە ياخيپوو نەرمەنەكانبوون.

لەگەڵ ئەمەشدا ئەوروپايەكان رینگەيان نەدەدا بە عوسمانیەكان كە ئەو شىوازانەى خۆيان بۆ سەرکوتکردنى بزوتنەو شۆرشگيرپه‌كانى لاى خۆيان كە بەكاریاندهيئان، ئەمانیش بەكاریانبهيئن، بەراوردێك لەنيوان رووس و عوسمانياندا ئەو دەسەلێنى كە يەكسانی لەنيوان ئەو دووانەدا و لەو بوارەدا بارى كردبوو، لەواقىعدا رووسەكان، ملیۆنەها يەهووديان لە دەفەرەكانیانەو لە باكوورى رۆژاواو راکواست. كە سالى ۱۷۷۸ تيۆمەرگه‌راپه‌وه كۆى قوربانيانى راکويزان گەيشته ۱،۲ ملیۆن موسوئمان لە قەفقاس و ۴۰۰ هەزار تركى تەتارى، ئەمەش لە نەنجامى داگیرکاری رووس بۆ ئاسيا و دورگەى (قرم)، سەرەراى ئەمەش كە چى دەنگێكى نارەزايى لە ئەوروپاوە لە دژيان نەبيسترا و نەشيان دەهتشت عوسمانیەكان هەتا كەمىنەگەى كەلێيان هەلگه‌راوتەو و ياخيپوو، دايمركپننەو.

لە رۆژەلاتى سەلتەنەى عوسمانيدا مافى خاونداریتى خائىكى ناكۆكى سەرەكى لەنيوان لایەنەكاندا دروستكردبوو، لە هەندى ناوچەدا، سەرەك عەشرەتە كوردەكان سەدان سالبوو خۆيان گەورە و دەرمەگ و فيۆدالپوون، ئەو نەرمەنيانەى لەسەر زەویەكانى ئەمانە بوون، سالانە بەشىكى ديارىكراويان لە حاسلاتەكە دەدا بە خاوەن مولكەكە، هەروا لە بەرامبەردا خزمەتى سەرەك عەشرەتەكانيشيان دەكرد تا لە پەلامارى عەشرەتە كوردەكانى تر بيانپارێزن. جا لەسايەى ئەو گۆرانیكارى و چاكسازيانەى بەسەر ساحەى عوسمانيدا هات، ديارە نەرمەنەكانیش ويستيان سنوورى بۆ

نەم رەۋش و بازى گوزمرانە دانىن، بەلام سەرەك عەشرەتەكان و ايان نەگەرەك بوو، گەرمەكان بوو بارو گوزمرانەكە وەك خۇى بىمىننەتەود.

گۆرپىنى بازى مولكايەتى زەويوزار تەنيا لە پوانگەيەكى تىۋرى پرووتەودىيە، زوربەى ھەرەزۆرى زەويوزارەكان مولكى سولتان بوون، بەلام بە كرى دابووى بە بەرپىرسانى گۆگردنەودى باجى كشتوكال، خۇ لە رووى پراكتىزەگردنەودە ئەو زەويانە مولكى سەرەك عەشرەتەكان بوون، قانوونە تازەكان نەوەيان دەگەياند كە تۆمارگردنى زەوى وا ئەنجامدرئ كە ئەو زەويانە مولكايەتەكى تايبەتە. جا ئايا چەك (تاپۇ)ى مولكايەتەكان تەسلىم وبە جوتيارەكان دەگرئ يان بەسەرۆكى عەشرەتەكان كە عەيامىكبوو ھەر خۇيان گەورەى زەويەكانن؟

چەند جارېك تەقەللای چاكسازىگردن درا و ھەندئ زەوى بەناوى جوتيارانەودە تۆمار دەگرا، بەلام ژمارەيەكى زۆرى مولكايەتەيەكان ھەر بەپىيى سىستەمە كۆنەكە مابۆو، مشتومر و وتوويژىكى زۆرى قانوونى و نافانوونى لەبابەت ئەودى كەكى خاۋەنى زەويە و كى خاۋەن نىيە دەگرا. نەم دياردەيە نەبەلای سەلتەنەودە شتىكى سەير و سەمەرە بوو و نە بەلای ھەر دەستەلاتىكى تىرى دىيادا. بەلام نەو گرزى و وئالۆزىيە نىۋان موسولمانان و نەرمەنى توندتر و قوولتر دەگردەود.

ھەركام لەو دووانە وەك يەك بەردەوروى كىشە سوننەتەكەى مولكايەتى بېوونەود، ئەوايش لە سونگەى پەيۋەندىيەكى نىمچە فيۇدالىيەود بەسترايوونەود بەخاۋەن زەويەكانەودە و مشتومرپانېوو لەسەر زەويەكان. ناشتوانرى كە بگوترى كە لايەننىكى ئايىنى زياتر لەويدى بە دەست سىستەمىكى بۆماۋەى كۆنەودە كە ھىچ ويژدانىكى تىدا نىيە و زۇر بە سستى دەگۆرى، ئالاندويە و ئازارى چەشتوود.

كىشەى دوۋەمى پەيۋەندىيە مولكايەتەى زەويوزارىيەكان، كىشەى نىۋان

ئەرمەنەكان خۇيان بوو، لە قۇناغە جياجياگانى مېزروودا سەلتەنەى عوسمانى رەوى زۇرى ئەرمەنەكانى چاوپېڭكەوت گە روووە ھەندەران دەبوونەو، ھەندى لەوانە چووبوونە ناو ئەو سوپايەى رووسەو كە لە رۇزەلاتى ئەندەوئەو لە دواى شەرى ۱۷۷۷ - ۱۷۷۸ كشاپەو، ھەندىكى تر لەتاو توندوتىزى ھەلتان و يان چوونە پال ئەو بزوتنەو شۇرڭىرپانەى ناو ئىران و رووسيا و يان ھەندى بەدوى كارو گوزەراندا روو و ويلايەتە يەگرتووكانى نامريكا، رووسيا بېونەو. جا ئەگەر ماووى مانەوھيان لە دەرەو لە سنورى ھانوونى خۆى تىپەرى ئەو زەويەكانيان بە وازلئەينراو (مەتروگە) دادەنرا و دەستى بەسەردا دەگىرا، لەراستيشدا زياتر دراوسىكانيان يان سەرەك عەشرەتەكە دەستى بەسەرا دەگرت.

جا ئەوانەى دەگەرپانەو دواى زەويەكانيان دەكرەو، بەلام مولكدارە تازەكان نەياندەدانەو^{۲۲} ھەولەكانى دەولەتيش بۇ چارەسەرگردنى ئەم چۆرە نيزاعانە چۆراوچۆر بوو، بەپىي خواست و پلەى گەرموگورپى داواكار و جىددىيەتى لەسەر داواكەى، ئەوھبوو لە كۇتايى سالانى نەوھەدەكانى سەدەى نۆزەدا، بۇ نموونە: حوكمەت ھىچ ھەولئىكى نەدا بۇ گىرانەوھى زەويوزارى ئەرمەن كە دەستدارىكى سەر بە عەشرەتى ھەيدەرانى داگىرى كرىبوو بەناوى (حسین) لە (باتانوس)، كە دەولەت زانى سەرەك عەشرەتەكە لاوازە و دەستى ناروا دەستى بەسەر زەويەكەدا گرت.^{۲۳} لايەنە پەيوەندىدارەكانى دەولەتيش نەيانتوانى ھىچ بەرامبەر حسین بكن، ھەتا ئەوكاتەى حوكمەت ھاتەو سەرخۆى و كەمى بازووى توند بوو، ئەوھش دواى تىپەرىبوونى دە سان.

لە راستيشدا، سەرۆكە دەستەلاتدارەكان كە زەويەكانيان داگىر دەگرد، ئەمە كارى دەگردە سەر خاوەن مولكە موسولمان و ئەرمەنەكان.^{۲۴} خاوەن نفوزەكان ھەر كە ھەليان بۇ بىرەخساپە: بەبى گویدانە براپەتى و ھاوزمانى

ۋ ھاۋىيىنى دەستىيان دەگىرت بەسىەر زەۋىيەكانىدا. ئەو زەرەتات ۋ ھەروبوۋمانەي تاكە گەسىڭ يا ناۋايىيە سەربەخۇكان دەيانكردن لە زەۋى خاۋەن مولىكە بچوۋكەكانىدا، گىشتىيان لەناۋ مىشتى ئەو ۋ سەرەك عەشرەتە بەتوانا ۋ بەھىزانەدا بوون، ھەرگات بىيانويىستيا بۇخۇيانبوو.

لە ناۋرپدانەۋەيك بەلای (مەسەلەي گىشتوكال)دا، كونسۇلى بەرىتانى لە سالى ۱۹۱۱دا سەرنجى ئەۋەي دابوو گە مەسەلەي زەۋى ئەرمەنەكان (لەراستىدا ھىند گىرنگ نىيە لەچاۋ مەسەلەيەكى دى گىرنگىرى ۋەك دەستكردن بە چارەسەر كىردى مەسەلەي داۋاكارى - كوردەكانى رايە - بۇ گىرانەۋەي ئەو زەۋىيانەيان گە ناغاكانىيان لىيان زەۋت كىردىبون) بەلام لەسەردەمى تەشكىلاتى سۈارەي جەمدىيەدا دەستەلات ۋ نفوزى ئەم ناغايانە ۋ سەر كىردە كوردەكانىدى زىادى كىرد، ئەۋەش بە ساىيە ئەو نىمىتيازاتانەي كە لە سەردەمى (عەبدولجەمىد)دا دەستىيان كەۋت. ئىنجا ئەم ناغا ۋ سەر كىردانە ۋردە ۋردە دەستىيان كىرد بە زەۋت كىردى زەۋى ۋ زارەكانى ئەۋ- كوردانەي رايە- ۋ مال ۋ كەل ۋ پەلىيان ۋ دۋايىش دەيانكردنە خىزمەتكارى خۇيان.^{۲۲}

موسولمان ۋ ئەرمەنىەكان چۈنكە زەرىيە ۋ باجەكانىيان دۋادەخىست ۋنەيانبوو بىدەنە جۈكەت، گەلى زەۋىوزارى خۇيان لەدەستدا، جا ناغا ۋ سەرۋكە كوردەكان ۋ ئەرمەنە خاۋەن پىرۋژدكان لە مەزادى ناشكرادا دەستىيان كىردە كىرىنى گۈند ۋ لادىكان. جارى ۋا بوۋە سەرتاپا گۈندىك (بەزەۋى ۋ جوتيارەكانىشەۋە - نىر ۋ مى) دەكررا.^{۲۳}

● لە رۇژەلاتى ئەنەدۇلدا ژيانىكى سىياسى ئالۋوز ۋ گرژ

ئەۋەي بىويىستيا لە ژيانى سىياسى رۇژەلاتى سەلتەنەكە بگەيشتا دەبوو بىزانىيا كە پىرە لە تەنگىزە ۋ ئالۋوزى. زۇر كەرىت لەۋ رۇژەلاتەدا رەۋشەكە

بەوێ وەسەف دەكرا كە مەملانئییەكى دوو تەرەفییە، بەپێی ئەوانەى دەیانگێرپایەوێ، سەرەرای ئەمبەردووبەركردن و گۆرانی تەرەفەكانى مەملانئیکە.

چونكە هەندێك وای باس دەكرد كە مەملانئییەكى نێوان تەرك و نەرمەنە یان تەرك و كوردە، وەیان كورد و نەرمەنە، یان عوسمانى و رووسى و هەتا سەرى دەكیشا بۆ موسولمانان و مەسیحییش. بەلام لە راستیدا واقیعه سیاسەكە زۆر لەم مەزندەكردنانه ئالۆزتر بوو، لایەنەكانى زۆر لێك جیاواز بوون و هەرچى هێز و بەره ناوخۆییەكانیشە تەقەللاى خزمەتكردى بەرژووەندى تەیبەتەكانى خۆیان بوو، قەتاو قەت ریزەكانى عەشرەتە كوردەكان بەگنەبوون. زوربەى كەرەت لەنێوان خۆیاندا دەكەوتنە شەپ و بەلاماردانى یەكتر، زیاتر لەوێ شەپ لەگەڵ حوكمەت یان شۆرشگێرانی نەرمەندا بکەن، لەوانەى بەشترىن نموونەى بەك بۆ ئەمە لەو دوو كۆنڤەرالیە عەشایرە كوردەى گەورەى گەورەى دەبینیتەو: (حەیدەرالى) كە گەورەترین عەشرەتێك بوو و بوو سى پارچە عەشرەت لە دەورووبەرى (یاتنوس، نەرگىس و بارگى) گرد ببوونەو، ئەم حەیدەرانیانە لەناو ئێرانیشدا پەلیان بلا و بیبۆو، زۆر جار ئەم عەشرەتانە پێكدا هەڵدەپزان و هەرگیز دەستەلاتى عەشرەتێكى گەورەتر لە خۆیان قەبوول نەبوو.

بەلام (شوكاك) دووێم كۆبەندى عەشایرى لە رووى قەبارە و زۆریەو، ئەمانە لە دەقەرى (سەراى) بۆ خوارووە لە رۆژەلاتى ئەنەدۆل و رۆژاواى ئێراندا بوون، شوكاكەكان بە رۆلەت بەك رێكخراویان پێكەوێ نایوو كە سەركرەدیەكى بالآ پێشەنگیان بوو، بەلام لە واقیعدا كۆنڤەرالیەكیان پێكەوێ نایوو كە پریبوو لە دووبەرەكى و توندوتیژی وا بەلانى كەمەوێ حەوت عەشرەتى گەورەیان لى جوئى بیبۆو و لەوانیش هی گچكەتر، نیتەر بەهۆى كەمى شوینكەوتوانیان، سەركرەدە بالآكەیان كە پێشەنگى دەكردن،

لاوازترین و بى دەستەلاتترین سەرگەردمىيەكبوو.^{۲۷}

ئەم شوکاكانە زۆر جار لەناو يەكدا دىمكەوتنە گىيانى يەك، يا پەلامارى عەشرمتى تريان دەدا. لەسەروپەندى شۆرشى مەشروتەدا لە نىران (شۆرشى دەستورى كە لە ۱۹۰۵مە دەريزەى كىشا بۆ ۱۹۱۱) كۆمەننى لەم شوکاكانە دايانە پال مەشروتەيىيەگان. لەلایەكى ترەو بەشىكى تريان چوونە پال بەرەى شاو ھاوپەيمانە رووسەگانى.^{۲۸} جا زۆر دوربوو كە هيچ كام لەمانە گوڤيان بە لايەنى سياسى دابى لەمەسەلەكەدا وتەنيا و تەنيا بە دوى دەستكەوتى شەخسى خۇيانەو بوون، نەك نىدۆلۆژى. شايانى گوتنە كە وەلا و لاگىرى بەلای شوکەكانەو، لە باشترین حالدا شتىكبوو لە پەلى دوواو دەهات.

زۆر جار پەيوەندى نيوان شۆرشگىرپانى ئەرمەن و عەشرمتە كوردەگان تىكەدچوو، كەپەتى واپوو دۆست و ھاوپەيمانى يەكتربوون، جارى واش نەيار و دوژمن، ئەمەش بەپىي بەرژەوفندىيە بەرامبەرمكانى يەكدى، كاتى بە نامانچى ئەوئى كاردانەوئى تۆلەسەندەوئى لى بىكەوئىتەو، ئەرمەنەگان شالۆيان دەيرد بۆ عەشرمتە كوردەگان، ھەر عەشرمتى كوردى تر يارمەتى شۆرشگىرە ئەرمەنەگانيان دەدا لە ئاودىوكرىنى جەك و وتضاقى شەپ بۇناو رۆژەلاتى عوسمانى. بۆيە بە دەگمەن گوندە ئەرمەنەگان و عەشرمتە كوردەگان بە ئاسوودەيى و تەبايى دوو ھاوسى پىكەو دەگوزەران، بەلام جوكمەتەش ھەر بە ئىنقەست ئەو عەشرمتە كوردانەى لە نىرانەو پەنابان ھىنابوو لە نىزىك گوندى ئەرمەنەگانەو نىشتەجىي دەكرىن، ئەو بەو ھىوايەى كە ئەرمەنەگان لە عەشرمتە كوردەگانى دى بپارتىزن. بەنامانچى چۆرە بپارتىكى ئاوا ھەرمانەگان شادمانبوون.^{۲۹}

● پەراويزەكان

۱- ئەمە سىستىمىكە بە زۆرى ناو دەبرئ بە (كۆكردنەودى باج و خەراجى كشتوكالى) بە دريژايى چەند سەدەيك ئەمە لە چوارچيۆدى ئەو باج و سەرانانەى كە دەولەت لە خەلكى كۆدەكردەود بەرپۆدەدچوو، جا چونكە بېرۆكراتەكان ژمارەيان كەمبوو ئەوانەش كە باجيان كۆدەكردەود (باجگرەكان) نەشارەزابوون، ئەوا ماف سەندنى باجەكان لە خاوەن مۆك (لەگەل سەندنى كرىي باجگرەكەش) دەدرا بەو كەسەى كە زۆرتري دەستكەوتى دەدايە دەولەت، لە واقىعشدا كارى باجگرەكە لە دەفەرىكى وەك فان لە كشتوكالدا بېوود پېشەيەك كۆپ لە باوكېهەود بۆى دەمايەو، پىشتاويشت نەو لەدوای نەو دەيانكرد، لە لايمەن بىنەمالە دەولەتمەند و سەرەك عەشرەتەكانەو قۆرغكرايوو، لە دوا سائەكانى سەددى نۆزدەدا ئەم وەزەعە گۆرا، كە ژمارەى نەو زەويانەى بەناوى جوتياردەكانەو تۆماركران زۆربوون و حوكمەتيش تواناي باج گەردنەو دەى زيادبوو، بە پال ئەمەشەو چوونە سەر سىستىمىكى تازە، سائىنىكى زۆرى گەردەكە.

۲- بۆ دەستخستنى نموونەى ئاليەتتىكى ئەم سىستەمە بچۆردە سەر فايلى

۱۹۷/۴۲۴ لە موناھان بۆ ئۆگۆنرى، پەتلىس تشرىنى يەك/ ئۆكتۆبەر ۱۹۸

۳. فايلى ۲۲۸۴/۱۹۵ لە دىكسن بۆ لوزر، ۲۲ ئەيلوول/سەپتەمبەرى ۱۹۰۸

۴- بۆ دەستخستنى نموونە دەربارەى كارى داگر كەردنەكانى عەشايرە

كوردەكان، بچۆردە بۆ فايلى ۱۶۸۸/۱۹۵

۵- ھەر بۆ نموونە: (مىتران پاشا) كە سەر كەردەيەكى كورد بوو، لە

جەزيرە دەپرىكى پوخاند، كەرەسەى بىناگەى بۆ دروستكردنى بازار و

دوكانىكى جوان بەكارهينا. مزگەوتىكى ھەر لەوئ كەردە مۆلگەيەكى

سوارەكانى حەمىدبىيە، كە خوئ سەر كەردەيى دەكردن، ئەمە يەكئىكبوو لەو

يانزە مرزگەوتەي كە مستەفا پاشا روخاندى و دار و بەردوھەكانيانى كرده كەرەسەي بىناسازى : (فایلى ۱۹/۱۲۵) لە تىرلى بۇ ئۆكۆنر، ۷ ئان تشرىنى يەك/ ئەكتۆبەر ۱۹۰۲) لە كىتەپكەي (جانىت كلاین)دوھ:

Power in the periphery: the hamidiye, Light cavalry and the struggle over ottoman kurdistan

كە نامەيەككى دىكتۆرايە بۇ زانكۆي برستن ۲۰۰۲ ل ۲۸۱ وە ھەر لە لاپەرە ۲۸۰ - ۸۱ لەم كىتەپكەدا ژماردى ئەو پەلامارانەي تىدايە كە كراوئەتە سەر موسولمان و نەرمەنەكان: فایلى ۱۹۵/۱۷۲۸ لە ھامبسون بۇ وایت، نەرزۆم ۱۶ كانوونى دوو/يەنایر ۱۸۹۱، فایلى ۱۹۵/۲۲۸۲ لە سافرسىيان بۇ شىيلى، پەتلىس ۲۲ حوزەيران/يۆنیۆ ۱۹۰۸، MAE Nantes AA ۱۱۳ لە رۆكفىرى بۇ كامبون، ژمارە (۶) نەئىتى، ۱۲ نىسان /نەپرل ۱۸۹۶. بىروانە باسى پەيوەند بە چالاكى عەشرەتە نەيارەكانى موسولمانان و مەسىحیەكان لە بەشى چوارەمدا.

- ۶- بىروانە فایلى ۲۰۲/۲۲۴ لە فریمان بۇ ئۆكۆنر، ۷ حوزەيران /يۆنیۆ ۱۹۰۲
- ۷- فایلى ۲۰۰/۲۲۴ لە مونسل بۇ ئۆكۆنر، ۲۰ حوزەيران /يۆنیۆ ۱۹۰۰
- ۸- فایلى ۱۹۵/۱۶۸۸ لە دىشى بۇ لوید ، ۷ ئان كانوونى يەك /دىسامبر ۱۸۸۹ يەكئە لە ئەوونەي كەم ریزى عەشرەتەكان بەرامبەر بە حوكمەت: لە ۱۹۰۸ سەرگردیەككى تازە دانراوى دەرەك دەگاتە پەتلىس، كەلوپەلەكانى بە دوو پاسەوانەو لە كاروانىكى تردا دەبن، كوردى سەر یە عەشرەتى (مۆدىكى) پەلامارى كاروانەكە دەدن، دوو پاسەوانەكە دەكوژن و كەلوپەلى سەرگردەكەش دەبن.

- فایلى ۱۹۵/۲۲۸۲ لە سافرسىيان بۇ شىيلى، ۳۰ نەيار/ مایۆ ۱۹۰۸
- ۹- بچۆردوھ سەر پەراویزی (۱) سەبارتت بە باجى كشتوكاڭ.
- ۱۰- فایلى ۲۰۶/۲۲۲ لە تىرل بۇ ئۆكۆنر، ۸ كانوونى دوو/ يەنایر ۱۹۰۴
- ۱۱- فایلى ۸۸۱/۹۷۴۴ لە لۆزر بۇ گراي ،ھوستەنتەنيە ۱۰ نىسان /نەپرل

۱۲- بېروانه کتیبه‌ګه‌ی (سوزان ر. نورتن) ۲ کانونی دوو/یمنایر ۱۹۰۵:
ABC 16.9.8 Eastern 1905 Turkey mission, Womans
Board. Vol 1 eastern Turkey 1903-1909. Letters no 18
۱۳- فایلی ۱۹۵۰/۲۴۵ له موناھان بۆ مارلنگ، نه‌رزپۆم ۲۹ نه‌یلوول/
سہپتامبر ۱۹۱۲

۱۴- بچۆرہود سہر به‌شی دوودمی نهم کتیبه.

۱۵- فایلی ۱۹۶/۴۲۴ له نه‌لیوت بۆ کوری، تهوریز، ۲ نه‌یار /مایدو ۱۸۹۸

۱۶- گشت نهم زانیاریانہ‌ی په‌یومندن به‌ میژووی قوناغه سہرہتایه‌کانی
دہستہ و کۆمہ‌لہ شوړشگېریه‌کانہ‌ود، له (لوپز نلسباندیان) ہود و مرگراون:
The armanian Revolutionary movement (Barkeley:
university of California press 1963. pp 80- 84, 178- 90
ہہروا (ہراتش دانشابیدیان):

History of the Armanian Revolution

کہ (براین فلیمینگ و فاہاھا بیشیان) و ہریانگېراود : میلانو، خانہ‌ی
جیمی بۆ بلاوکردنہ‌وہ ۱۹۸۹ ل ۲۱ - ۲۵ دیسان کتیبی ہراتش دانسانبیدیان:
The hnehakian party

کہ (مارین . ا. نه‌راکبایانز) و ہریگېراود ، وہ کتیبی (نه‌ناہید
تیرمیناسیان) کہ (ا.م. بیریت) و ہریگېراود: زانکۆی کامبردج ، ماساتشوسیتس ،
زوریان ۱۹۸۴

۱۷- نالہ‌بندیان: The armanian Revolutionary
movement.p

۱۸- له کتیبه‌ګه‌ی دانسانبیدیانہ‌وہ و مرگراوہ: ل ۲۲

۱۹- ہہمان سہرچاوہ

۲۰- به‌پتی کتیبه‌ګان، نه‌و باسانہ‌ی له باردی روداوہ‌ګانی (ساسون)
و(زیتون)ہومن جیاوازن، ہہر بۆ نموونہ بېروانہ کتیبی (جاستن ماکاریس):

Death and Exil: The Ethnic cleansing of ottoman
Muslims

زانكۆ بىرىستىن، داروین ۱۹۹۵ ل ۱۱۹ - ۲۱، وه كىتېبى كاموران گورۇ:

The Armanian File (London: Rustem and Weidenfeld and Nicolson 1985) pp 137-54

دىسان كىتېبى صلاح صونىيل:

The ottoman Armenians (London : Rustern: 1987.

p117

وه كىتېبى ريتشارد .ج. ھۇنانىزيان:

The armenian question in the ottoman Empire
1876-1914 in his the Armenian people Vol. 2

نيويۇرك، ساينت مارتىن ۱۹۹۷ ل ۲۸ - ۲۶، وه كىتېبى داشنابىديان، ل ۲۷

۲۱- كەس مېزۇوى ديارىكراوى نازانى، رىكخراوهكە لەسەرەتادا بە

(يەكەتە شۇرەگىرانى ئەرەمن) ناونرا، دوايى، (يەكەتە شۇرەشى ئەرەمن)

باشان ھەردوو حىزبى (ھەنشاك و تاشناق) يەكەيان گرت، بەلام زۇرى نەبىرد

ھەلۇشايەوه و جىابوونەوه لە يەكتە.

۲۲ - History of the ARF, pp ۲۱ - ۲۵

۲۲ - The armenian Revolutionary movement, p ۱۷

۲۴ - دىكران مېزروب كالىچيان:

The Armenian Revolutionary Federation under
ottoman constitutional Rule 1908 -
1914

نامەى دىكتۇرا لە زانكۆى بۇستىن ۲۰۰۲ ل ۸ ، ۶ كە نامازە دەكات بۇ:

Referring to Hratch Dasnabedian, H.H
Mshnagtzutun. Gazmagerbagan (Beirut: n.p. 1974)
pp. 25- 29

۲۵ - فايلى ۲۲۴۷/۱۹۵ لە سىبىلى بۇ لۇدز، نەرزىرۇم يەكى تشرىنى دوو/

نۇفامىر ۱۹۰۹

۲۶ - ماكارىس

۲۶ - Death and Exile. Pp ۱۱۳، ۲۲-۲۱

۲۷- فايلى ۲۴ - ۲۰۰ لە ئۆكۆنەر بۇ سالىزىرى، قوستەنتەنيە، ئەيلوول/
سەپتەمبەرى ۱۹۰۰، ۋە فايلى ۱۹۹/۲۴ لە مۇنسل بۇ ئۆكۆنەر، فان ۲۴ تشرىنى
يەك/ ئۆكتۆبەر ۱۸۹۹

۲۸- فايلى ۹۴۳/۸۸۱ لە دىكسن بۇ باركلى، ۱۳ نىسان/ ئەپرىل ۱۹۰۸. ۋە
ھەر تەم فايلى لە دىكسن بۇ باركلى، ۲۴ ئەيار/ مايۇ ۱۹۰۸

۲۹- فايلى پىشوو لە باركلى بۇ گراى، قوستەنتەنيە ۵ نىسان / ئەپرىل
۱۹۰۸،

۳۰- تەمومزىەك پالى كىشاۋە بەسەر بەكاربردن و رەخساندى
رووسەكان بۇ ئەو ماف و ھەقانى كە لە پەيماننامەكاندا ھاتون، ئەۋەش
بەھۇى ئەۋەى كە ھەندى لە ياخىيوۈمگان دوو يان سى پەگەزنامەيان ھەبوو،
عوسماننىكانىش سورويوون لەسەر ئەۋەى كە دەبى دادگەيى ئەۋانەى
پەگەزنامەى عوسمانيان ھەيە، بكرى. بەمجۆرە ھەندى ياخىيوۈ دادگەيى
نەددەكرا بە يارمەتى رووسەكان تۋانىان سنوور بېەزىتىن و دەرېازىن، بەلام
كەسانى دى دادگەيىش گران و زىندايش گران. بېروانە يەشى پىنجەم لەم
كتىيە.

۳۱- لە نووسراۋە دىپلۇماتىەكاندا زۇر كەپت ئەم كىشەيە باسكراۋە، ھەر
بۇ ئەۋەنە: فايلى ۲۳۷۵/۱۹۵ لە مۇلىنۆ سيل بۇ لودز، فان ۹ تشرىنى يەك/
ئەكتۆبەر ۱۹۱۱. ۋە فايلى ۲۴۵۸/۱۹۵ لە سمىدس بۇ مالىيە، فان ۱۴ شوبات/
فەبرابر ۱۹۱۴. ۋەك چاۋەرۋانىش دەكرا، گىرپانەۋەى ئەو زەويانەى كە لە
ئەرمەنەكان زەوت گرابوو لەلەى عەشايرە كوردەكانەۋە گوئى پى نەددەرا،
ھەتا خەرىكبوو ئەمە بېيئە ھۇى راپەرىپىنكى مىللى. بېروانە: مەسەلەكەى
(سەعى بەگى) (ئىرچىك) لە بەشى ھەۋتەمدا.

۳۲- فايلى ۲۰۸۲/۱۹۵ لە مونسىل بۇ ئۆكۆنەر، فان ۲۴ تەموز/ يۇلىۋى ۱۹۰۰
سەبارت بەو گوندانەى بۇ ئەو ئەرمەنانەى ئىزىكبوون لە ھىزەكانى
دەۋلەتەۋە لە فان، دەگىرپانەۋە. مونسىل دىنووسى: ھىشتا ئەو گوندە

ئەرمەنىيە گەورانى ئىزىك بە دەرياجەكە لە قەزاي (تەرگىش) وان لەژىر ساپەي كەتتېيەكانى سوپاي نيزاميدا، ئەمەش بە قەرمانىك لە والى قانەو، بەھۇي ئەمەو دەورن لە ھەر دەستدېزىيەكى كوردداكان.

۳۳- فایلى ۲۱۰۴/۱۹۵ لە ساتۇ بۇ دوپونسن، قان كانوونى دوو/ يەناير ۱۹۰۱. وہ فایلى ۲۰۸۲/۱۹۵ لە مونسىل بۇ ئۆكۆنر، فان ۲ ئەيار / مایۆ ۱۹۰۰: MAE Nantes AA E/ (كلاين) ۱۱۹ وا ھەستدەكات كە ئەرمەنەكان زياتر لەوانى دى نازاريان بەدەست تالان و بېرۆو چەشتو، وہ بەھۇي بوونى شۆرشيگىراني تەرمەن و چالاکيەكانيانەو ديسان ھەر چەشتوويانە، وہ دىكرى خاوەن مولگەكان بە ناپاك تاوانبارگرتين و بەمەش دەست بەسەرگرتنى زەويەكانيان ناسانتر دەبوو، كلاين: Power in the periphery. P

وہ بېروانە لىزىنە رېگە بېدراوہ نامريکايپەكان:

Barton, James I, papers, 1877- 1943. Box 11:2

۳۴- سەرچاوەی پېشوو، كە لە فایلى ۲۳۷۵/۱۹۵ فان ۶ شوبات / فەبرايير ۱۹۱۱ وەرگىراوہ (مولينو-سىل):

N tes on Journey from Van to Erangan

۳۵- فایلى ۲۲۴/۴۲۴ لە سافرستيان بۇ ماكگريگۆر، پەتلىس ۲۵ تەمووز/ يۇليۇ ۱۹۱۰ كە لە كىتېپەگەي (كلاين)ەوہ وەرى گرتوہ: ل ۲۹۱

۳۶- فایلى ۲۱۴۶ /۱۹۵ لە تىرىل بۇ ئۆكۆنر، فان يەكى نەيلوول/ سەپتەمبەرى ۱۹۰۲. دەبوو (كافر ناغا) سەرۆك بوواپە، كە نەوہى سەرگردىيەكى بمتوانا و جەريەزەي وەك (عەلى خان) بوو، بەلام ھەر بە مردنى ئەم زۆرى نەبرد عەشرەت پەرتەوازە بوون و بوونە ناردى ناودېك.

۳۷- فایلى ۵۴۰/۳۷۱ لە دىكسن بۇ ئۆكۆنر، فان ۳۱ كانوونى دوو/ يەناير ۱۹۰۸،

۳۸- فایلى ۲۰۲/۴۲۴ لە ساتو بۇ ئۆكۆنر، فان ۲۰ ئاب / ئاغستۇس ۱۹۰۱.

بەشى چوارەم

ياخيپوونەكەى ١٨٩٦

عوسمانىيەكان پاش شىكستەكەيان لە شەپەكەى ١٨٧٧ - ٧٨ ياندا لەگەن رووسيا، نيتز هەريەمى رۆژەلاتى نەنەدۆلتيان پەربوو لە نازاوه و گيرەشيوونى، لەسەر و بەندى شەپەكەدا كە سەربازەكان پاپيچى بەرەكان دەكران، گەلن شوپن وەك شان و بەتليس دەستەلاتى دەولەت هەرسى تياياندا دەهيئا و شيرازەى لە دەست دەردەچوو، خۆ كە شەپەكەشيان دۆراند و سەربازنىكى زۆر تياچوو، هۆناغيتكى پشيوى و نازاوه هاتە پيش كە لە دەفەرەكەدا سيراىەتى كەردبوو، بەپيى وەسفى نەوروپايەكان: عەشرەتە كوردەكان وا كەوتبوونە يەك دەستان چوووبوو بە خوونى يەكتردا كە دەتوت جەنگيتكى راستەقينهيه، بەر دەوام پەلامارى عەشايرەكانى رۆژەلات بۆسەر دانىشتووه مەسيحى و موسولمانەكان لەم جەلانەدا پەردى سەند، كوشتن كەمبوو بەلام دزى و راوورپوت لە گشت لا تەشەنەى كەردبوو، دەستە چەتە و پيگري گەپۆك كە لە ١٠ - ١٢ كەس پيكدەهاتن بە ناوايەكاندا دەگەران و ج مەرومالانتىكيان چىنگ بکەوتايە دەياندايە پيش و بەتالان دەيانەرد، جا گوندنشىنانى نەرمەن و موسولمان كە مالات و حاسلاتەكانيان لە دەست دەدا، كەسانىكيوون كە لەو بەرەلایى و بييسەر و بەريەدا زەرەرمەندى يەكەم.

لە بەنا زرووفىكى پە نازاوهى ناوهادا، دانىشووه نيشتە جيپكانى شان كەوتنە نەوهى كە مشوورنىكى خويان بخۆن بۆ دەربازبوون لەو وەزەعە،

(كلايتن) كە كونسۇلى بەرىتانيا بوو لە فان، لەم بارمىيەود دەلى:

مەسىھىيەكان زۆر وەرپىن. نامادەن روو بىكەنە ھەرلەيەك كە ھاوكارى و ھەرگۇمەكتىكى لى دەستكە وئى، بەشىكى زۆرى نەرمەنەكان بەو ھىوايە بوون كە رووسەكان سەرلەنوئى پامالى ھەرىمەكە بىكەنەو، بۇيە زۆريان پىشتىگرىيان لەو تەكتىكە دەكرد كە دەبىتە ھۆكار بۇ روودانى شتى لەم بابەتە، راپۇرتى دنە و ھانەھانەى وا كەوتبوو روو، نەگەر چى كەمىشبوو، لەبارەى پەلامار و ھىرشى چەتە نەرمەنەكان بۇ سەر كوردەكان.^۷

نەرمەنەكان ھەولتى تىرۇرگردنى (بەحرى پاشا)ى ھەرماندارى شارى فانىيان دا.^۸ سەربارى نەمەش شۇرشىگىرپانى نەرمەن دوزمنايەتى نيوان موسولمان و نەرمەنيان لەناو شارەكەدا ھوولت و خەستەر دەكردەود و وتارى دۇ بە دەولتەتەشيان دەدا.^۹

• گوزەرانىكى خراب لە پال ئىراندا

دەشى زورىيەى ئەو كوردانەى كە دەستدرىزى و شىرەخۆريان دەكرد لە ئىرانەود ھاتىن، خۆيان دابوو پەنا دەستەلاتەكەى عوسمانى، لە رۇزاواى ئىرانىشدا ھوكى قانوون و دەولەت بەتەواوى نەمابوو، تا رووسەكان لە ۱۹۱۰دا پامالى ئەو ناودىيان كرى، ئەو ناو، بەدەر لە ھەندى سەربازگەى قايم و بىچووك لە چەند شارىكندا، ئىتەر ھىزى سەربازى نىزامى ئىرانى تىادا نەمابوو، دەستەلات كەوتبوو دەستى عەشايرە كوردەكان و شۇرشىگىرە نەرمەنەكان.

عەشرمتى گەورەى وەك (جەيدەرانلى) و (شوكاك) لە ھەردوو دىوى سنوردا لىكوپۇپيان ھەبوو، سەرەك عەشرمتى تارك تارك، وەك (شەرىض)ى عەشرمتى (شكىفتى) كەسەر بە شوكاكبوون و خاۋەنى زەھووزارىبوون، لەھەردوو دىو لايەنگرىيان لى كۆدەبۇود، ئەفراەكانى نەم عەشرەتەنە

سۆيىندىيان خواردېوۋو كە لە سەرۆكەكانىيان زياتر مل بۇ كەسىدى نەدەن و لە خزمەتدايىن. نەبۇ ئىران و نەبۇ سەلتەنەى عوسمانى.

لە نىۋەراستى ھەشتاكانى سەدەى نۆزدەدا، لە شارى فائىدا بازوو و مەجەكى دەۋلەت توند و بەھىزبوو، چ لە رووى ژمارەى سەرباز و دەرەكەود و چ لەرووى جۆرى چەكيشەود. ئەمانە خۇئامادە كردنىبوو بۇ ھىرشىكى بەرفەرەوان بۆسەر ئەو دەستدريژى و رەفتارە عەشايرانەى لە ئىرانەو دەھاتن، بەرلەمەش، لە ۱۸۷۹ كە حوكمەت دەستى زۆر كورتبوو كەچى نەوپەرى تواناى خۆى دەخستە گەر بۇ بەرەورۇبوونەوھى ھىرش و پەلامارى كوردەكان . ھەتا لەو سالىدا لە كاتى ئەو بەرەورۇبوونانەدا كەتیبەيە دەرەكى شارى فان سنوورى بەزانىد و چوود ناوخاكى ئىرانەو، بە پەلى يەكەم يەمەبەستى ھۆشداريدان بەو عەشايرانەى نەوئى و سزادانىان لەسەر رەفتارەكانىيان.^{۱۱}

كە سالى ۱۸۸۴ سوپاى عوسمانى لە فان گەردبوونەوھىكى ئەنجامدا و نامادىبوو بۇ سەرەكوتكردن و رىگرتن لە ھاتنە ناوھىكى زۆر گەوردى عەشەرتىك بە گشت بارگە و بنە و ئەفرا دەكانىيەود، بە مەبەستى نەوھى لەمديو جىگىرىن.^{۱۲}

ئەم ئۆپەراسىۋانەش ديسان سنووردارىبوون و مەودايان ئەومندە نەبوو، عەشايرەكانىش نازادىمكى بەرفراوانىيان ھەبوو تا بە نارەزووى خۇيان لە ھەر كۆپىە دور لە وىنكە و سەربازگەگانى سوپا بىن و بچن.^{۱۳}

رۆزاۋاى ئىرانىش، لەۋلاوہ دائلە و پەناگەھىكى ئەمىن و بى ترسبوو بۇ شۆرشگىرە نەرمەنەكان، بەھۇى نەبوونى حوكمىكى كارىگەر تا جلەوى ئەمان و نەيارە كوردەكانىشيان بگرئ. بۇ ماوھىكى دور و درىژ شار و لادىنى نەرمەنەكان توانىيان خۇيان پەرچەككەن، حىزبە نەرمەنەبىيە شۆرگىرگانىش ئەم دەفەرەنەى رۆزاۋاى ئىرانىيان بە زەوھىكى بە پىت دەزانى بۇ جموجۇل و

گەشەسەندى چالاكىەكانيان.

ناوچەى باكوورى رۇزاواى دەرياچەى شانیش ببوو پىنگەيەك بۇ شۇپشگىپان. حىزبەكان لىى گىردىبونەوۋە و چەك و تفاقەكانيان تيا غەمبار دەگرد، تا واى لىھات ناوچەى (سەلماس) لە خواری رۇزاواى دىلمان و دىلمان خۇيشى و دەوروبەريان لەژىر دەستەلاتى ئەرمەندابوون، گوندەكانى دەوروبەرى شارى (خۇى) پىرچەك گرابوون، لە ناوچەكەدا ژمارەى ئەرمەن بەشئوۋەيەكى بەرچاۋ زىادى گرد، سەرەراى دابارىنى دەستە دەستەى پەنابەر لەترسى نازاۋەدكانى سالانى ۱۸۹۰. ^۴ (سەلماس) یش ھەتا كلىپەى جەنگى يەگەمى جىھانى ناوچەيەكى ناسوۋدە و نەمىن و نومانبوو بۇ ياخىبوۋانى تەرمەن.^۵

نامدىوگردن و گەياندىنى چەك و جەنگاۋەر بە قاچاغ لە ئىرانەوۋە وەك ئەو رىكوپىتىكە و چىرۋىپىرەى دواى سالى ۱۹۰۰ نەمايەوۋە. ^۶ بەلام دەكرى بگوتىرئ كە لە ھەشتاكان و نەوۋەدەكانى سەدەى نۆزدەدا رۇزاواى ئىران نىۋەند و جەقى كارى نامدىوگردنى ئەرمەنەكانىبوو بۇ دەقەرى شان. چەكەكان لە رووسياۋە دەھىتران بۇ ناوچە ئەرمەنەكان لە ئىران، لىرەشەوۋە بەناۋ گوندە ئەرمەن و چىا و دۆلە سەختەكانى ھەردوو دىۋى سنووردا دەگەيەنرانە غەمبارە نەئىنەكان لەشارەكانى دەقەرى فان و دەوروبەرى.

لەدواى شۇپشەكەى سالى ۱۸۹۶ لە فان، دەستەلاتدارانى عوسمانى بە وردى تۋانىان ھەندئ لەو قاچاغە رىيانە دەستنىشان بىكەن، پىشترىش بەر لە ۱۸۹۶ ھەر ئەوان تۋانىبوۋيان گەلى قاچاغە رىى سەرەكى بدۆزنەوۋە و دەستنىشانىان كەن.

ھەرچەندە نارمى حىزبى (تاشناق) بەسەر ئەو چەكانەوۋە بوو كە بەرپوۋەبوون بۇ سەلماس و عوسمانىكان گرتنىان، بەلام قاچاغەچىكان بەر لە ۱۸۹۶ زۆريان ئەندامبوون لە حىزبى (ھانشاك)^۷

عەشایره کورده‌کان یان نهرمه‌نه‌کان دهسته‌لاتینکی په‌هایان نه‌بوو به‌سه‌ر سه‌رانسه‌ر نه‌و زه‌ویانه‌ی که‌وتبوونه‌ باکووری رۆژاوی دهریاچه‌ی (ورمی) و رۆژاوايشیه‌وه، زۆرجار نه‌م دوو لایه‌نه‌ له‌سه‌ر ده‌سته‌سه‌راگرته‌ی ناوچه‌که ده‌که‌وتنه‌ گیانی په‌کتر و شه‌ر ده‌قه‌وما، نه‌نجامه‌که‌شی مالمویرانی و کاولکاریه‌کی زۆربوو، پیک‌دادانه‌کانی نیوان عه‌شرته‌ی شوکاڤ و شو‌ر‌ش‌گێرانی نهرمه‌ن له (بشکاله) هوه‌ هه‌تا (کالاس) نا‌ئارا‌می‌ه‌کی زۆریان ده‌نایه‌وه (وه‌ک نه‌وه‌ی که‌ دوایی باسی ده‌کری) ^۸ به‌لام له‌ ده‌ سالی ۱۹۰۰دا سه‌ر‌کرده به‌ناوێکاتی سه‌رسنوور له‌گه‌ل شو‌ر‌ش‌گێره‌کاندا رێککه‌وتنیکیان نه‌نجامدا، هه‌ردوولا توانا و کۆشی خۆیان دژ به‌ عوسمانی‌کان په‌کخست. هیز و وزه‌ و ته‌قه‌للی هه‌ردوولا که‌ له‌ ئێراندا دژ به‌یه‌کیان به‌خه‌رجه‌دا نیسته‌ په‌کیان خست و رووه‌ و عوسمانی‌کانیان ناراسته‌کرد. ^۹

ناکوکیه‌کانی نیوان عه‌شایره‌ کورده‌کان و دانیش‌توانی شار و گونده‌کان ته‌نیا له‌ شتوایی ژبانی سوننه‌تی عه‌شایریدا نه‌بوو، نه‌گه‌ر به‌راوردیکه‌ین به‌دانیش‌توانه‌کانه‌وه، عه‌شایره‌کان هه‌ژاریوون (جگه‌ له‌ سه‌رۆکه‌کانیان)، نه‌و په‌لاماردانه‌ی کورده‌کان نه‌ودی ده‌گه‌پاند که‌ هه‌ژاره‌کان ده‌ئالانه‌ هه‌ژات له‌ خۆیان. ^{۱۰}

به‌لام نهرمه‌نه‌کان بووت‌ر بوون بۆیه‌ ببوونه‌ پاروویه‌کی چه‌ور و نه‌رم؛ له‌عه‌ینی کاتدا کیشه‌کانی نیوان نه‌ته‌وه‌پیه‌ نهرمه‌نه‌کان (نازاوه‌گێره‌کان، وه‌ک کونسۆله‌کان ناویان لینابوون) و کورده‌کان به‌پال په‌کتر تاوانبار کردنه‌وه مه‌ترسیدارتر بوو.

(س.م.هالوارد) که‌ کونسۆلی گشتی به‌ریتانیا بووه‌ له‌ فان وای داده‌نی که‌ زۆربه‌ی هه‌رمزۆری موسولمان و نهرمه‌نه‌کان له‌ ناشتی زیاتر خوازیاری شتی تر نین. به‌لام (نازاوه‌گێرانی نهرمه‌ن) و عه‌شایره‌ کورده‌کان وازناهی‌ن و دمیشتی‌وین. ^{۱۱} کورده‌کان په‌لاماری دانیش‌توانه‌کانیان دهدا و له‌ناوخۆشدا

دەجۈۈن بە گۈز يەكتردا، بەمە لە ھەشتاگان و نەودەھگانى سەدەى نۆزدەدا چەندھا شەر و ھەرتەنەى بچووك بچووكيان دەنايەو، ھوكمەتېش كارىكى وای نەدەگرد كە سنوورئ بۆ ئەم پېگنادانانەى نىوان عەشايرەگان دانئ و بيان وەستېنئ، ئەمەيان بەنەنقەست بوو يان لە بېدەستەلاتيەو بوو، بەلام ئەوئ كە گومانى تېدا نېيە ئەومبە كە سەرەك ھۆز و عەشرەتەگان لە ناست ھەر دەستتېوئردانىكى دەولەتدا زۆر چاۋ قايم و بېناكبوون.

بەھۆى ناچېگىرى و ئازاۋدى ناۋ لادېكانەو، خەلگىكى زۆر لە ترسان رزابدوونە ناۋ شارى فائەو، راستە كە خەملاندنە ئەووروپايەگان زېدەرپۇيان كر دوو لەوئ كە ژمارەى پەناپەرەگانيان لەو شاردا بە دە ھەزار كەس مەزىندەكر دوو. بەلام بوونى ژمارەيەكى زۆر لەمانە لەناۋ شارەكەدا بېگومان مەترسيەكى زياتريان دروستكر دېوو لەسەر ئەگەرى پودانى ئازاۋە تىايدا.^{۱۳}

خەلكە نىشتەنپەكەى بەشى عوسمانى لەرۆزەلاتى نەنەدۆل كە داد و بېداديانبوو، ھەقىانبوو، بە دەمىش خۆشبوو كە بگوتراپە: نەركى دەولەتى عوسمانىە كە رئ و شوپن بگىرتە بەر سەبارەت بە رەوشى شارى فان. چونكە دۆزىنەوئ رېگە چارەى گونچاۋ ھەروا ئاسان نەبوو، رېگە چارە بۆ گەلن كېشەى ناۋ ئەو شارە مەھالبوو. ھەرىمەكە ئىچكار نەدارا و نەبوو بوو، ھەر دەولەتتىكى تىرىش بوۋاپە و ھەر رېگە چارەيەكى تىرى بگىرتاپە بەر كەلگى نەبوو، بەھۆى وشكە سالى و كەشۋەوئ سەخت و بە بېابانبونىكى ئەوتۆى دەشتاپەگان كە ھەزاران سالىبو دەستى بېكر دېوو، ئەمانە گشتيان ھۆكارى كەمى ھاسلاتبوون، تارمايى قاتوقرى و گرانىش ھەردەم لەبەرچاۋبوو، زوو زوو بەشپۆيەكى ناۋبەناۋ خۆى پېشان دەدا و كەمى بارانبارىنىش كەشتىبوو ناستىكى وا كە لەخوار نەودەمبوو كە چاۋەرۋان دەكرا.

ئەم واقىعە بەسەر گشت رېگە چارەگانى تردا زالىر بوو، ۋەك پەرەپېدانى پەرۋەردە و خويندن لە ھوتابخانەكاندا و پرۆژەگانى ناۋدان و رېگەۋبان و

پراگيشانى هېلى ئاسن و ھەتا زۆرگەردنى ژمارەى ھىزەگەنى ئاسايشيش، ئەم چارەسەرگەردنە پارەپوولنىكى فرەيان گەرەگبوو گە رۆژى لە رۆژان لە دەستدا نەبوو. جا حوكمەت لە عۆدەيان نەدەھات.

بەسايەى دنەى رووسەگانەو نەستورەىگان ژمارەى بەلامار و شالوگەگانىان بۆ سەر كوردەگان تايھاتايە زياتر دەگرد، تا واى لىھات گوندە كورد نەشەگانىان دەسووتاند و ياخيبوونى خۇشيان لە دەولەت بە ئاشكرا دەخستە پوو، ھەر بە ئاشكراش داواى يارمەتى و پاراستنىان لە رووسيا دەگرد. كونسولنى بەرىتانيا لە قان دنووسى: (نەستورەىگان ھەلەن، سياسەتنيكان گرتۆتە بەر گە حەتمەن رق و كينەى موسولمانەگان زياتر دەكات. ^{۲۶})

نەستورەى شاخ نەشەگان (بەترگى -عەشیراتس) بە درىزايى مېژوو نيمجە سەربەخۇيەگيان ھەبوو، جۆرە ساردى و ھەست بە نەوعى لە زولمليكرائويەك بالى بەسەر پەيوەندىاندا بە كوردەگانى ناوخۇيانەوھە كيشابوو، چونكە شىوازى ژيانى نەوانيش عەينى نەوانبوو، ملكە جېبوون بۆ حوكم و فەرمانەگانى سەرۆك و رابەرە ئايىنيەگانىان. بەلام گلەيى نەستورەىگان لە عوسمانىەگان زۆر سادەبوو: فراوانبوونى دەستەلاتى دەولەت، نەستورەىگان لەم فراوانبوونە دمتەران، نەبا حوكمەت لەو شىوھە حوكمە زاتەى خۇيانىان كەم بكا تەوھ. ^{۲۷}

ئەم ترسەشيان لەوھەمەوھە نەبوو، چونكە ئەگەر بەھاتبا و دەولەت دەستەلاتى بەسەر گشت لايەكى سەلتەنەدا بەسەپاندايە نەك تەنيا بەسەر مەسحىەگانى رۆژەلاتدا ئەوا راستيان دەگرد و باش بۆى جېبوون. لەمەدا كوردەگانيش ھەر ئەو ترسەيان لىنىشتبوو و پىشبينىان دەگرد.

تواناى حوكمەت لە بلاوگرەنەوھى ئىسلام و ئاسايش زۆر سنوورداربوو، لە ۱۸۸۰ سەربازەگان لە قان ئەووندى زەخىرەيەگيان نەبوو كە تىرى پى بخۆن،

لە نەۋەدەدەكاندا سەربازەكان زەخىرمىيان دەدرايە بەلام بە دەگمەن موۋجەيان بۇ سەرف دەگرا، ژمارەشيان ئەۋەندە نەبوۋ بەشى ئەۋە بىكات كە لەۋ زەۋيە پانوپۇرئانەدا چاۋدېرى بىكەن و تاگايان لە دوژمنەكانىيان بى كە چى دەگەن. لەباتى بلاۋكردنەۋەى ھىز لە گشت ناۋچەكاندا، بەرپرسە سەربازيەكانى فائ ناچار بوون سەربازەكان بىكەۋە كۆكەنەۋەد و دائىدەيانىدەن. ئەمە لەبەر ئەسبابى ئابوۋرى و كەمى ژمارەيان. كە سەربازيان دەنارد بۇ دامركانەۋەى ئازاۋىيەك، بەھۋى ئەۋ پىنگە دوور و دىژەى كە دەبوۋ بىانپىرپايە، تا ئەمان دەگەيشتن، جىنايەتكاران دەمىكبوو ھەلأتىبون و ناۋچەكەيان چۆل كرديبوو.^{۷۷}

سەرەراي ئەمەش دەۋلەت بەپىيى تۈانا بۇ پاراستنى گشتى دەجوۋلا، زۆر جار ئەۋ جوۋلانىش گران و سەخت بوو، لە ۱۷۷۹دا كە كوردە لادىيەكان ئاۋايى مەسىحىيەكانىيان تالان دەكرد، سەربازەكانى دەۋلەتەش لە تۆنەى نەمەدا گورج دىيى كوردەكانىيان كاول دەكرد.^{۷۸}

كونسۇلى بەرىتانيا لە نەرزىۋم سەرنجى ئەمەى دەدا (خۆى بەرپرسى گشت كونسۇلگەرپەكان بوو لە رۆژەلاتدا) كە حوكمەتى ھەرپمەكە دەپەۋى چاكسازى بىكات بەلام دەستى كورتبوو لە دەفەرەكەدا و پارەپەكى نەۋتۆى بۇ ئەمە شك نەدەبەرد.^{۷۹}

لەپەنا ئەم پەۋەشەدا، كارە چاكسازيەكانى دەۋلەت لە ۱۷۸۰۹۰۹۰ نەبى دەستى نەدرايە، نەۋكاتەش پەۋرەۋەى چاكسازى بە ئاستەم و پىچر پىچر كەۋتە جوۋلە.^{۸۰} بەلام كە سالى ۱۷۹۱ تىۋەرگەرا بارى شارى فائ بە شىۋەپەكى ھەست پىكراۋ باشبوو.

جا بەپىيى ئەۋ لىشاۋە راپۆرتە درۆۋدەلەسانەى كە لە بەرىتانيا بوون، كونسۇلى بەرىتانيا لە فائ (جۆرچ بولارد دەپشى) بىرخەرەۋەدىكى دەربارەى ئەۋ راپوۋچوۋنە چەۋاشەكارپانە نووسى، كە پەى دەپەى لە رۆژنامەكاندا

● ھەمىدىيە

ھەرىمى قان بېيويىسى بە زىيادكىرنى دەستەلاتى پۇلىس بوو، بەلام دەستېشخەرىيەكە دەولەت بۇ چەسپاندى دەستەلاتەكە لە رۇزەلاتى ئەنەدۇل كاردانەوۋە و ئەنجامى نەرىنى لى كەوتەو.

لەسالى ۱۸۹۰ سولتان (عەبدولھەمىدى دووم) ويىسى رىگە چارەيەك بۇ ھەندى كىشە و گىروگىرەتى سەربازى وددۇزى. ئەويش لەرىنى داھىنانى فىرقەيەكى ئەسپىسوارى غەيرە نىزامى لە عەشايىرە كوردەكان، ئەمەش ناونرا (فىرقەى ھەمىدىيە)، نەركيان بەوۋە دەستىنشان كرا كە لەكاتى جەنگدا سوارە نامادەكەن، لە ئاشتىشدا ئەمەن و ئاسايشى ھەرىمەكانى رۇزەلات دابىنىكەن. واش بۇى دەچوون كە ئەم فىرقەيە ھاوشىۋەى بەتالىۋنە قۇزاقىيەكانى سەر بە لەشكرى رووسىن، بەلام ئەمەى ئىرە گەلى لەوان جىاوازتربوو، بەتايبەت لە رووى دىسپلېن و زەبتورجىتى سەربازىيەو.^{۳۳}

فىرقەى ھەمىدىيە لەسەر ئەساسى رىكخستىنىكى عەشايىرىيەو دامەزىنرا، عەشرەتە بچووكەكان بەتالىۋننىكان پىگدەھىنا بەلام عەشرەتە گەورەكان چەند بەتالىۋننىك، سەربازەكانىش لەزىر حوكم و فەرمانى سەرەك ھۆزەكانيان بوون.

كە ئەقسەرەكانى لەشكرە نىزامىيەكە لە يەكەى ھەمىدىيەكاندا دادەنران، دەستەلاتىكى ئەوتۇيان نەبوو، ھەرچۇننىك بىت، ئەو ئەفسەرەنە پلەميان بەرز نەبوو، دانان و نارەنشىيان لەناو عەشرەتتىكى كورددا وەك ئىفلىجكردنىك بوو لە بەرزكردنەوۋەى پلە و دەرەجەكانياندا.

بەتالىۋنەكانى ھەمىدىيە بەرگىكى رەسمى تايبەتبان ددرايە و تەھنگى تازەشيان پى ددرا بۇ بەجىھىنانى نەركەكانيان. لەرووى تىۋرىيەوۋە پلانى ھەمىدىيە سوودى زۇرى بۇ دەولەت ھەبوو، گومانىشى نىيە كە كەمى

نەسپسوار لەناو سوپای عوسمانیدا ناستەنگی گەورەبوو لە رۆژەلاتی ولاتەكەدا، نەمە لە شەرەكەى (قرم)دا بە ناشكرا پێیانەوه دیاربوو، وە لە شەرى ترك و ڕووسى سالى ۱۸۷۷- ۷۸ وە ھەروا لە شەرەكانى ناوھەى ولاتدا. عوسمانیەكان پازە و پوولیکى نەوتۆیان بەدەستەوه نەبوو لەو رۆژەلاتەیاندا تا لە پۆلیس بەخەرجیدەن، جا نەگەر بکړئ و عەشایرە کوردەكان لەژێر دەستەلاتیکى سەربازیدا كۆکړینهوه، نەوه لە بەرگړیکردن لە سنوور و لەسەرکوتکردنى جموجۆلى ياخيپوونەكاندا بەشدار دەبن، (دەبى بشزانرئ كە زوربەى لایەنگرانى حەمیدیە ڕۆژئ لە ڕۆژان بیران لەوه نەدەکردوه كە ئەم باتالۆینانە بۆ باجگرى دەشین) بەمە دەتوانرئ سەرکێردە کوردەكان كە ھەواو بېرى سەربەخۆی لە كەللەیاندا بوو، لغاو بکړئ و بەئینرئنه ناو سیستمى عوسمانیەوه. بېراریکیش دەرچوو بەوھى كە سەرکێردەكانى حەمیدیە و كۆرەگانیان لە ئەستەموول و رۆژەلات دەخړنە قوتابخانەى تایبەتەوه، بەو نیازەى كە تیکەل بە رۆشنیریەكى سیاسى عوسمانى كړن.^{۳۳}

نەوانەى دژ بەم حەمیدیانە بوون و بەربەرەكانیان دكرد، قەت تایبەتمەندیەك و یەك لە چاكەكانى نەم فیرقەبەیان بەدەما نەھاتوو، لە سالى ۱۸۹۶ عەشایرەكانى حەمیدیە دەورئكى گرنگیان بینی لە پەلامار و سنوور بەزاندنەكانى شۆرشگێرانى نەرمەن لە ئێرانەوه و ڕاوانانیان.

یەكەكانى حەمیدیە لەشەرەكانى یەمەن و بەشى ئەوروپای دەولەتى عوسمانیدا بەشداربوون، ھەروەك ھەندئ لە عەشایرە حەمیدیەكان بەرگړیبەكى پیاوانەیان لە مەسەلەى عوسمانى كرد، لە جەنگى یەكەمى جیھانیدا كە دژ بە رووسەكان دەجەنگان. سەرەرای پاراستنى موسلمانە مەدەنیەكان لەدەست تالان و بڕۆ و كۆشتارى ڕووس و نەرمەنەكان، ئەم دوو لایەنە لە جەنگى یەكەمدا گەلى ناوچەیان داگیر كرد و تا دواى جەنگیش

ھەر بەردەۋامبوون، لەمەدا ھەمىدىيە دەۋرىكى چاكيان دەبىنى.^{۲۴}

بەپان ئەمەشەۋە، دەبى ئىشارە بەۋە بىرىئى گە لايەنە نەرىتى و سەلبىيەگانى سىستىمى ھەمىدىيە ئەۋدىۋى نەرىتى و ئىجابىيەگانى شاردۆتەۋە. بەھۋى بېگەتە سەرگەردەيەگەى ھەمىدىيەۋە بەرپەرسانى دەۋلەت ھەستىيان بە نىگەرانيەكى زۆر دەگرد، دەستەلاتى ھەمىدىيە بە دەست زەنرال (زەكى پاشا) ۋە بوو (بە تىركى موشىر بوو)، نەم پىاۋە سەرگەردەى لىۋاى چۋارى نەرزىۋم بوو، دۋاىي لە (نەرزىگان). فىرقەگە لەرىتى ئەمەۋە نەبى مىلى بۇ سەرگەردايتى سوپا نەدەدا.

سەرگەردە مەدەنى و ەسكەرىيەگان لە ھەرىمەگانى ۋەك قان ھىچ دەستەلاتىكيان بەسەر فىرقەگەدا نەبوو. لە سائى ۱۹۰۲ فەرماندارى شارى قان و سەرگەردەى سوپاگەى گەلى ناپازى و نارەھەتبوون لەۋدى گە نەياندەتۋانى دەست بىخەنە رىتى كورده ھەمىدىيەگان تا گوندى نەرمەنەگان داگىرنەگەن، ھەرچى دەستەلاتى بەسەرياندا نەيانبوو، زەكى پاشاش لەم پوۋەۋە ھىچ يارمەتى و ھاۋكارىيەكى نەدەگردن.^{۲۵}

جا بەھۋى ئەۋ ناتەبايىە ھەمىشەيەى زەكى پاشاۋ دەستەلاتى مەدەنى و ەسكەرى شارى قانەۋە، كارىگەرىتى سىستىمى ھەمىدىيە داىە دۋاۋە، زەكىش ھەروەك ناۋەلزۋاۋايەكى سولتان ۋاۋبوو بەسەر ھەمىدىيەۋە، لە دامەزراندنىيەۋە تا رامائىتى سولتان ەبىدولھەمدى دۋوۋەم.^{۲۶}

ۋەك دەرگەۋت، ئەۋ نىازە بەنەرتىيەى گە ھەمىدىيەى لەسەر دامەزرا - بەمانا نىمگانىيەتى شەتەكدانى ەشاپرە كوردهگان بەزەبوتۋىبىتىكى سەربازىيەۋە - خەپال پلاۋىكىبوو، ملكەچى و لاگىرى بۇ ھەمىدىيە و دەۋلەت رۇژئ لە رۇژان نەيتۋانى ملكەچى و لاگىرى ەشەرتەگانى خۇيانيان لە كەللە دەرگات. ئەۋ ەشەرتانەى لەژىر ساىەى ئەم سىستەمەشداۋبون رۇژئ نەبوو لەناۋخۇياندا بەيەكدا نەدەن، ئەۋەى تىياندا گۇرپوۋ تەنيا ئەۋەبوو گە بە

چه‌کی تازه‌ترو باستر شه‌رکه‌یان ده‌کرد. نه‌و عه‌ش‌ره‌ته‌ی که چه‌کی له ده‌ولت وهرنه‌گرتبوو خۆی به لاوازتر ده‌هاته پێش چاو، نه‌مه‌ش له‌نگه‌ری هیزمه‌کانی له رۆژه‌لاتندا لار کردبوو، له روانگه‌یه‌کی سه‌ریازیشه‌وه نازاوه‌ی زیاتریان نابۆوه و خراپ‌ترین مامه‌نه‌ نه‌وه‌بوو له ته‌ک نه‌م به‌تالیۆنه‌ی چه‌میدیه‌دا بکرا یا که گوێیان نه‌ده‌دا به‌ فه‌رمانه‌کان و ملیان بۆ نه‌ده‌دا^{٢٧}، نه‌مه‌ش به تایبه‌ت له نه‌وه‌ده‌مکاندا کاتی ياخييوونی نهرمه‌نه‌کان ده‌رکه‌وت، یه‌که‌کانی چه‌میدیه‌ سه‌ری‌پنجیان ده‌کرد و فه‌رمانه‌کانیان پشتگوێ ده‌خست و تاوانبار و بی‌تاوانیان و ده‌ک یه‌ک سزا ده‌دا .

زۆر که‌رچه‌ت له هه‌رئێمی قان ده‌ولت ناچار ده‌بوو هیزیک له سوپای نیزامی بنیڕئ تا نه‌هێتێ یه‌که چه‌میدیه‌کان نه‌و گوندانه‌ی وایانده‌زانی سه‌ر به شوڕشگێڕان، تالانیان که‌ن.

پشتبه‌ستن به عه‌شایره‌کانی چه‌میدیه‌ بۆ به‌دواداچوونی فه‌رمان و ئومووری ده‌ولت مه‌حالیبوو، مه‌گه‌ر له‌کاتی به‌حیثه‌نانی نه‌و فه‌رمانانه‌دا نه‌ویش به به‌شداری هیزه نیزامیه‌کان، چه‌میدیه‌کانو سه‌ریازه‌کان به‌ رواله‌ت سه‌ر به یه‌ک له‌شکر بوون، نه‌مه‌ راسته‌، به‌لام هه‌ریه‌که و رۆو له سه‌رگر دایه‌تیه‌کی جیای خۆی بوو.

• پیلانه شوڕشگێڕیه‌که

هه‌روه‌ک له‌به‌شی سێدا ده‌رکه‌وت ، شاری قان بووه بنکه‌ی یه‌که‌م رێکخه‌ستی شوڕشی نهرمه‌نی به‌لام سست و ناکاریگه‌ر، هه‌روا له‌نیو ده‌فه‌ره‌کاندا بۆ یه‌که‌مجار به‌لاماردانی چه‌نگاوه‌ره نهرمه‌نه‌کانیان به‌خۆوه دی، به‌ر له شه‌ری ۱۸۷۷ - ۷۸ هه‌وادارانی نهرمه‌ن چالاکی خۆیانیان ده‌ستدایوووه، به‌لام ده‌سته و تاقمه شه‌رکه‌ر و ياخييووه‌کانیان ناته‌با و ناڕێک بوون وه‌ک بۆ دزی بچن^{٢٨} . دوو کۆمه‌ل که بیانوانیا له هه‌رئێمه‌که‌دا

نازاۋە بىنپىنەۋە (ھانشاك) و (تاشناق) بوون، ئەمانە ھەتا بەر لە سەرھەتاي نەۋەدەكانىش كارو چالاكىەكانى خۇيان دەرئەدەخت، حىزىبى (ئەرمىناكان) يەكەم حىزىبىكى رېكخراۋ بوو لە ئان كە لە ئىرانەۋە چەكى ھاورد.^{۹۹}

شۆرشگىرپانى ئەرمەن رۇژى لە رۇژان نەياندەتوانى سەرگەۋتن بەسەر دەۋلەتى عوسمانى و ھەتا بەسەر عەشايرە گوردەكاندا بەدەست بەيتن، بەبى كۆمەك و يارمەتى دەرەۋە، شۆرشگىرپان نامانجيان شىكستىپىھىنانى موسولمانەكان نەبوو، بەلكو ھىنانەكايە و رودانى پەرچەكردارى وەحشىانە بوو دژ بە ئەرمەن، ھەتتە ئەمە دەيتوانى بېيتە ھۆى كۆكردنەۋەدى كۆمەكى ئەوروپايى و دەستىۋەردانى دىپلۇماتى فرانسايى و بەرىتانى، پالى بە رووسەۋە دەنا تا لەگەل دەۋلەتى عوسمانىدا جەنگى بەرپاكات، دوچار ئەرمەن دەبنە خاۋەن دەۋلەتى خۇيان.

ئەم پلانە خەپال پلاۋنەبوو، ئەم پلانە لە بولگارىيا بە ھەقەتى ھاتە دى، كە شۆرشگىرپانى بولگار لە ۱۸۷۶ پەلامارى موسولمانەكانيان دەدا و نىزىكەى ھەزار كەسىان كوشت، كاردانەۋەى موسولمانەكانىش بەۋە بوو كە ۲۰۰۰ بۇ ۱۲۰۰۰ مەسىحى بولگارىيان كوشت. بەمە رووس بېرىارى دا پامانى ۋلاتەكە بىكات، ئەۋەبوو لە كۆتايىدا ۲۶۰۰۰ ھەزار موسولمانى بولگارى تىجاۋوون و ۵۷۵۰۰۰ ھەزار موسلمانىدى لە زىدى خۇيان راگويزران، ئەناۋا مىرنىشىنى بولگار ھاتە دى.^{۱۰۰}

لىرەش، بەم تەرەھ، شۆرشگىرپانەى ئەرمەن دەيانوۋىست چاۋ لەۋ سەرگەۋتنەى بولگارىەكان بىكەن.^{۱۰۱}

دىارتىن چالاكىەكى شۆرشگىرپانەى ئەم ئەرمەنانە ئەۋە بوو كە دوۋمناپەتەكى خۇيان لەگەل كوردەكاندا قوولتر كرددەۋ . ھەر بۇ نەۋنە: لەمانگى تەموز/ يۆلىۋى ۱۸۹۱، (غاراك) كابرەيكى ئەرمەنى بوو، لەكاتىكدا كە خەرىكى نامدىۋىكردنى بېرىكى زۆر لە چاپەمەنى و بەياناتى شۆرشگىرپانە

بوو كه له (مهرسيليا) چاپ گرابوون و دهيوست به ئيراندا بيانهيئي، گيرا و دوو دهرهكي كورد له بشكاله پاسه وانيان دهكرد، كه گهيشته نيزيك دهيري (فارك) شمش نهرمهني بويان له بوسه دا بوون، لهو دهرهكه يهكيان كوژرا و نهويدى بريزار بوو.

(دهيفى) كونسول وای بۆ دهچوو كه نهم رووداوه نهرمه نكان زياتر هانددا بۆ جالاكى زياتر، گوتيووى: وا چاو وروان دهكرى نهم رووداوه بيته هوى پهرسه ندى دوژمنايهتي نيوان كورد و نهرمه ن و واش يكات كه پاراستنى نيزام و پيكه وه ژيان و دادپه روهري له نيوان لايه نه جياواز دكاني ميلله تا دژوارتر و ناردحه تر يكات، نهمهش كاريكه حوكمه ته ناوخويبه كه ههميشه ههولئى بۆ دهدات بيهينيته دى ((SIC”

لاوازي دهسته لاتي دهولت به سه ره عشايره كورده كاندا راپه راندنى پيلانى كاره كاني شوڤر شگيراني ناسانتر دهكرد، له رىي نه و كاره تو له سه نندانه پانه وه، كورده كان ناماد باشى زياتريان تيدا بوو بۆ پارمه تيدانى شوڤر شگيره كان تا نه وهى دهيانويست بيته دى. له سه رتاي مانگى تشريني دوو/نو قامي رى ١٨٩٥ كورد يك له نزيك (سه راي) كومه ئى نهرمه ني چاو كرد كه ژمارميان ٥٧ كه سه بوون، له ئيرانه وه چه كيان دهاورد، نهم هه والئى گه يانده ناو قه لاهى سه راي، دهسته يه له حمه ميديه و دهره كيان بۆ دهرچوو تا ريان لئ بگرن، دوانزه كورد لهو پيكدادانه دا كوژران و هه شتيش له نهرمه نكان، نيوهى نهرمه نكان راپان كرده ناو ئيران، باقيه كه ي تريان به رده وامبوون و به رره وه هه ريمي فان بوونه وه، له وئى له گه ل كورده كاني گوندى (بوغازگيسن) ي نهرمه ني ديسان پيكه ئېزانه وه، له مه دا دوو چارى شكستىكي ناهه موار بوون، دووانيان له زينداني فان توند كران، گونده كهش تالانكرا.

بهمجوره نه و رووداوه بووه بزيسكى و له وه وه گه لئ هيرش و په لامارى

تىرى گوردەكەن بۇ سەر گوندە نەرمەنەكان لەناوچەكەدا سەرى ھەلدا، دەولەتیش دەرەگى دەندە ناوچەكە بەلام كارىكى ئەوتۇيان پى ئەدەكرا تا ناوى بە ئاگرەكەدا بىكەن. بۇيە نەرمەنەكان ناچار ئەو ناوھيان جۆلگىرد و تا ھىرشەكان نەوستان نەگەرەنەو.

ئەم و رەور و وردە شەپ و پىكدا نەبەوود كۆتايى بۇ پلانە شۆرشگىرپەكە، بەلكو لە نەوئەدەكاندا تىنجا بزاڧى مەزنى شۆرشگىرپى لەمسەر و ئەوسەرى رۇزەلاتدا بەدىار كەوت، لەسالى ۱۸۹۵ ياخىبوونەكە لە (زىتون) دەستى درايە، دواى ئەم لە (قان)، بەلاى دەولەتیشەو پلانەكە شارراو ھەبوو، بەلام واى چاودەروان نەدەكرد كە بەو قەبارە فرەوانە بى. بۇ ئەمە ژمارەى پاسەوان و دەورىەكانى عەسكەر و پۇلىسيان زياتر كرد، بەلام لەناوچەكانى تىرى سەلتەنەكەود سەربازيان نەدەھاورد. بالئۆزخانە بيانيەكان لە سەرچاوە تايبەتپەكانى خۇيانەو ھاگايان لىبوو كە لىژنە شۆرشگىرپە نەرمەنەكان سوورن لەسەر تەوھى بىنە ھۆكار بۇ رۇدانى كوشتارىكى تر، دەنگۆى نەوھش ھەبوو گوايە خۇيان نامادە دەكەن بۇ ياخىبوونىك لەچەند ناوچەيەكدا.^{۱۵}

دەبى ئەوھش بگوتىرئ كە ئەم شۆرشگىرپانە لەلايەن گشت نەرمەنەكانى شارى فانو دەورويەريەو پىشتگىرى نەدەكران. بەر لە ھەموو شتى دەبوو شۆرشگىرپەكان بىكەنە گيانى ئەو نەرمەنەنەى لەگەلئان نەبوون، ئەمەش لەپىناو گىردكردنەوھى ھەواداران لەدەورى پىلانەكەيان، لەمەدا تىرۇركردن پىاوە ناپىنيەكانىشى دەگرتەو، لە ۱۸ كانوونى دوو/ يەناير، لەگەرەمەى جەزنى لەدايكبوون لەلاى نەرمەن (بوغۇس)ى مەترانى فان، كەوا ناسرابوو دۇ بە رىكخراو كەيانە، كە بۇ كلىسا دەجوو تا قودداسىك بەرپۇتە ببات، كوشتيان.^{۱۶}

بەلام ئەو نەرمەنەيانەى تر كە بە ئاشكرا دۇيانبوون (لەناوياندا كاھىن و

بازرگان و پياوھ بەناوئىكانى ناو كۆمەئى نەرمەنى) ئەوانىش تووشى تىرۆر و تىرۆكردن دەبوونەوه.^{۶۷} لە پيادەكردى پلانەكەياندا شۆرشگىرپان سەرکەوتوويوون، بەلام نەوھى قورپەگەى خەستردەگردەوه، ئەوھبوو كە سولتان (عەبدولجەمىدى دووم) لە جەند شۆرشگىرپكى نەرمەنى كە تاوانباربوون خۆشبوو و لىبوردى بۆ دەرکردن. ئەمە بۆ دلنەوايىكردى ئەوروپايىھەكان. ديارە ئەمە ئاگرى ياخىيوونەگەى زياتر خۆشکرد.^{۶۸}

شۆرشگىرپان زياتر خەرىكى ھاوردن و كىشكردى چەك و جەنگاورد بوون لە رووسياوھ بۆ ھەرىمى ئان بە رىتى نەرزپۆم و ئىراندا. ^{۶۹} لە ۱۸۹۵دا ھەندئ لە ئەندامانى رىكخراوى تاشناق لە رووسياوھ ھاتنە نەرزپۆم، ئەمانە دەستيان كرده پارە كىشانەوھ لە كەسايەتية باردارەكانى ناوچەكە تا پارەويوول بۆ كرىنى چەك پەيدا كەن، لەو نەرمەنانەى كە ئەندام بوون لە ئەنجوومەنى بەرپۆھبىردنى ھەرىمەكەدا، لەلايەن ئەوانەوھ ھەردشەيان لى كرا تا دەست لەكارى ئەو ئەنجوومەنە بكشيتنەوه.^{۷۰}

زورىبەى ئەو شۆرشگىرپانەى ھاتبوونە ناو ھەرىمى ئانەوھ لە نەرمەنىھەكانى رووسبوون. جگە لە ھەندىكى ناو ئان كە چووويوون بۆ رووسيا تا مەشقى سەربازى بكەن، كە سالى ۱۸۸۷ ھىزەكانى عوسمانى ژمارىيە لەو شۆرشگىرپانەيان دەستگىر كرد كە جل كەسىكبوون، كاتىك دەيانويست لە ئىرانەوھ بېھرنەوھ بەمدىو سنووردا، لەوانە يەك رووسى و دووانزە عوسمانى و گەنجىكىش پاسپۆرتى بەرىتانىاي پىبوو بەناوى (ھارى وىليامز)، ئەمانە برىكى باش بلاوكراوھ و نەشرىياتى پرۇپاگەندەكرديشيان بىگىرايوو.^{۷۱}

دوايى دەرگەوت كە (ويلىامز) ئەندامە لە حيزبى (ھانشاك) و ناوھ نەسلىھەكەى (ھاروتن ئۆھاندجيان)ە، لە لەندەن ژياوھو بۆتە خاومنى پاسپۆرتى ئەو ولاتە، گشت ئەمانە بەھۆى بەلگەنامەى ساختەوه.^{۷۲}

دەستەپە لە گەنجانى نەرمەنى لە زستانى ۱۸۹۵ - ۹۶ نيزىك بە

كونسولگەرى رووس لە خانووى گەورە گەورددا كۆدبىوونەو بۇ مەشقەردن و ھەتا بۇ تاقىكردنەوى چەكەش !!^{۲۳}. لە بەھارى سالى ۱۸۹۶ ياخىبووگان بۇ دانانى نەخشەى چۆنىتى ياخىبووگانەكەيان كۆبوونەو، ئەم رووداۋە شار گشتى دەيزانى. گە ھەستىيان گرد واگەس لىنى نەپرسىنەو و خۆى تىنەگەياندن، بىرپارىاندا چاۋقايمانەتر بىنە پىش و بچولۇن، بەمەبەستى كەللەبىكردنى موسولمانەگان و بىتاقەتكردنپان، جا ياخىبووانى ئەرمەن پەردەيان لە رووى خۇيان ھەلمالى و بە ناشكرا راپان دەگەياند كە دەيانەوى ياخى بىن.

كونسولنى بەرىتانپا (س.ھ.ۋىليامز) گارەگانپانى بە (جىناپەتلىكى كەربازارى) ۋەسەف كرىبوو، دەيگوت: (پىشتر ئەو ھۆشدارپەم دابوو سەبارت بەو جىناپەتە كەربازارپەى كە شۆرشگىران دەيگەن، دەستە دەستەيان شەوانە بەردەوام بە شەقامى گەرەكە نەرمەنەگاندا بە دەمانچە و تەنەگەو دەسورپىنەو، ژمارەپەكى كەمىشپان نەبى نازانن ئەو چەگانە بەكارپىنن، زورىپەى زۆرى نەرمەنەگان ھىچ ھاوسۆزپەكەيان بۇ ئەمانە نىپە، بەلام ترس خەلكە نەرمەنەكەى داگرتودو ناۋا دەسەوسانى كرىون.^{۲۴}

بەلام كوردەگان، لەدەردەوى شارەگاندا دەكوژران و لەتوپەت دەكران و پىشانى خەلكى دەدران. ئابەمجۆرە ياخىبووان دەيانووست پال بە موسولمانەگانەو بىنن تا ئەوانىش بەلامارى نەرمەنەگان بدەن، بەھىۋاى كۆكردەنەو ھى ھاوسۆزى زەھىزەگان و پىشترپىكردنپان لە دۆزەگەياندا، ۋە ھاندانى گشت ئەرمەن بۇ پالپىشتى شۆرشگىران.^{۲۵}

كونسول (ۋىليامز) بەروونى و ناشكرا دەلىنى: سنوور بەزانىدن و زىدەرپۆپىەگانى شۆرشگىران، بەتاپبەت سەبارت بە ھاندانى موسولمانەگان ناستەنگىكى قوت كرىدۆتەو لەبەردەم ھىنانەدى ناشتى لە دەقەرەكەدا.

ھەستى بەو كرىبوو كە ئەم ياخىبووانە پىش لە چاكسازپەكى راستەھىنە دەگرن و پەكى دەخەن: ئەگەر بىكرى بىدەنگ بىكرىن، لەو

باومرېدام گە گۆسپىكى سەرەكى لەبەردەم چەسپاندنى ناسايش لەناوچەگەدا رادەمالرئ.⁵¹

دەبى ئەو پەرسە بىتە گۆرئ گە ناخۆ بۆ دەولەت ناوا سست و خا و خلیجك و نەرمە لەگەن ئەم ياخيپوو نەرمەنانەدا، ئەوانەى (بەجادهگاندا بە چەكەو دەسوورپنەوه)، رپئى تیناچئ گە جموجۆئى گونسۆئى پووسیا و ئەوانەى بە جاودیرى ئەو مەشقیان بە جەنگاومرەگان دەگرد، بەلای دەولەت و بەرپەرسانەو شارراوه بووبئ.؟ بىگومان وەئامى ئەم پەرسەش ديسان وا لەناواختى سىاسە نيو دەولەتیهگاندا.

• دەستپوردانى ئەوروپا

لە سالى ۱۸۹۵ - ۹۶ سەلتەنەى عوسمانى پووبەرووى پارچە پارچەبوونىكى زۆرەملیى راستەقینە بۆود، لەوانەیه هۆكارى گرنكى نەمە ئەو كاردانەوئیهى ئەوروپا بووبئ، بەتایبەت بەریتانىكان، لەبەرامبەر پشپویهگانى ۱۸۹۴ - ۹۵ (ساسون زیتون).

ئەوروپاییهكان داواى گرتنەبەرى رپوشوئى توندىان دەگرد بەرامبەر سەلتەنەى عوسمانى، چونكە ئەوان تەنیا دەنگۆئى ئەو كارە تۆلەسەندنانەوئیان دەبیست گە لە بەرامبەر نەرمەنەگاندا ئەنجام دەدا، ئاگاپان لەوه نەبوو گە نەرمەنەكان چیان بە موسولمانەكان دەگرد، بەلام سەبەبى هەقىقى ئەو بۆچوونە باوەى ئەوسابوو گە لە نیوئەندە دەولەتیه ئەوروپاییهگاندا بلاوبۆوه گوايه سەلتەنەكە وا لە دارماندا و ئەمرۆ یا سەبى دەروخئ.⁵² جا هەر گەسە و دەپویست پەلاماردا و بەشى خۆئى بپچرئ.

(رۆبەرت سىسئل) گە لۆردى (سالىبۆرى) بوو، لە حوزەيران/ یۆنیۆئى ۱۸۹۵ بووه سەرۆكى وەزیرانى بەریتانیا، داواى گرتنەبەرى رپوشوئى دەگرد دژ بە عوسمانىكان⁵³. لە قونایىكى سالى ۱۸۹۵دا (سالىبۆرى) گەشتیگەلى

بەرىتانىيە ئاردا (لېمىنوس) رېڭ بەرامبەر گەرووى (دەردەنىل) . لەبەردەم ئەنجوومەنى ۋەزىرائىشدا ۋاى پېشنىار كىرد كە كەشتىگەلەكە گەرووكان بېرى ۋ بېچىت ئەستەموول داگىركات، نەم كارە بە رايۇزكردن بىرىت لەگەل رۋوسىادا، بەپىي نەو سىياسەيەى كە دەمىكبوو رۋوسەكان بە عەزەرتىەو بوون بۇ پەيرەۋكردنى، ئاشكراشبوو كە دەيانويست ئەستەموول داگىركەن تاكو ئاسايشى ھاتوچۆى دەريايى لە دەرياي رەشەو بەرەو سېى ناۋەپاست، زامىنكەن.

زۆرى نەمابوو نەو بەننەدى، لەنىوہى دوو دەمى سالى ۱۸۹۵ ئەورۇپايىەكان كەوتبوونە سەۋاۋ مامەلەى دا بەشكردنى تالانى ۋ دەستكەۋتەكانيان، زۆر كەرىت ۋاىان دەزانى عوسمانىكان بەرەو كۆتايىە ھەتمىەكەيان دەچن. ئەۋەى كۆلىشى كۆتابوون تەنيا نەبوونى مەمانە بوو لەناۋ زەلەزەكان خۇپاندا، لەۋلاۋە ئالمان رازى بوو كە رۋوس ئەستەموول بىات بۇ خۆى، بەلام تەنيا بەنىمەتى ئەۋەى دورى بىخاتەۋە لەھاۋپەمانە فرانسايىەكانى ۋ ھىنانى بۇناۋ كۆزى ئالمان.^{۹۸}

ديارە نەمەش لەلەيەن فرانسائە رەتكرايەۋە، بەلام ئىتالىا دەخۋاست كە (ئەلبانىا) پاروۋيەكىي بۇخۆى، بەلام لەملاۋە نەمسايىەكان رازى نەدەبوون. رۋوسىا بىرى لە ھىرشىك دەكردوۋە كەتەنيا خۆى بىكات، بەلام لە ۱۸۹۵ تەنگەزەى (مەنشورىا) باكوورى چىن دەستى گرتبوون ۋ پىوہى ئەۋوق بىبوون لەۋەى بەۋنە جەنگىكى ئەورۇپايىەۋە. لەبەرامبەردا، كەسەش مەمانەى بە نىەت پاكى رۋوس نەبوو، راستە كە ھىزە ئەورۇپايىەكان لەسەر ۋىرانكردن ۋ كاولكردنى سەلئەنەكە كۆكبوون بەلام ھەرگىز نەدەگەشىتنە رېتكەۋتەنىكى ناۋھا كە چۇنچۆنى نەمە بەكەن، لەۋە دەجى ئانەمە تاكە ھۆكارىك بووبى بۇ قوۋتاربوونى سەلئەنەكە لە گورگان خۋاردىنىكى ھەتمى. عوسمانىكان ۋ ئەورۇپايىەكان گشتيان دەيانزانى كە لەناۋ ھوكمەتەكانى

تەوروپادا پىلان بۇجى دادەنرى، ھەريەك جوولە دز بە نەرمەن زامنى ئەوود بوو كە لەناويان بەرن... بەلام حوكمەتەكەى سولتان ھىچى دەستەلات نەبوو جگەلەوھى كە ھەر لە دوروھ سەيركات و تابۇيشى دەكرى كيشە و گىروگرفتەكان كەم بىكاتەو، بۇيە لەيەك لە قۇناعەكاندا وا باشتر بوو كە لە قان و شارەكانى تردا رېگە ناچووگكات بۇ نەرمەن تا بەئاشكرا لەجەدەكاندا بەجەكەوھ خۇيان بنوئىن و ھەلمەتى پروپاگەندەش بۇخۇيان بكن، چونكە رېبەندىكرىن لىيان سەرىشەى گەورمترى لىدمىيەتەو. بگرە شۇرپىنىكى بەربلاوى ترى نەوتۇ كە بە جارئ پىوانەكان تىك دەدا و دەبىتە ھۇى دەستىووردانىكى سەربازى ئەوروپايى، لە كۇتايىشدا لىيوردمى و لىخۇشيوون لە قارەمانىتە شۇرپىگىرپەكاندا شتىكى چاودروان كراو، لەوانەيە باشىشې. لەسالى ۱۸۹۱ ياخىيوونەكەى قان ھەلگىرسا، پاش ئەوھى پىلانە نەوروپايەكان بۇ لەمتوكتردنى سەلتەنەكە دواى بر، ئەويش بەھۇى ناتەبابى و يەكتر تاوانباركردى لايەنە نەوروپايەكان لەناو خۇياندا.

• شۇرشەكەى ۱۸۹۶

كاتىك شۇرشەكەى ۱۸۹۶ ى نەرمەنى ھەلگىرسا رەوشى ھەرىمى قان خەرىكىوو بەرەوباشى دەچوو، كاردانەوھ نۆودەولتەتەكان بەرپووى شۇرشەكانى (ساسون و زىتون) لە ۱۸۹۴ - ۹۵ بەوھ دەولەتيان قايىل كرد كە ناسايشەكەى ھىندەى پەيوەستە بە گرتنە خۇى نازاوھ ناوخۇپىەكان و دامركاندنەوھيان ھىندەش پەيوەستە بە گردگر دنەوھى سەربازەكان لەو خالانەدا كە دەشى دوچارى داگىركارىەكى رۇوسيا ببنەو، لە واقىعەشدا ھەرشەيەكى گەورەى رۇوسيا بە نەگەرى داگىركردنىك ھاتە گۇرئ، ئەويش بەھۇى گىروگرفتى نەرمەنەو. جا لە سالى ۱۸۹۵ ھىندەى نەمابوو پىلانى نەرمەنەكان و كارە تۆلەسىنەكان و دەستىووردانە نەوروپايەكان سەربگرن

و سەرگەون. كە دەولەت بېرىلى دا ھەرچۇنىڭكى و چى لە دەستدا بىن بىكات بۇ دانانى سنوورنىك بۇ ناردىزايىبەكانى نەرمەن و پاراستى ئاسايش لە رۇزەلاتى مەملەكەتدا.

ھەنگاوى يەكەم لەوھوبو نەرمەنەكان بىخەنە ناو بىرۇكراتىبە فەرمان رەواكەى عوسمانىانەو، سەردەتا دانانى بەلەيكى ئىدارى بەناوى (جىڭرى فەرماندار) كە كەسىكى مەسىحى بىت. " ھەروا دەولەت بە باشى زانى كە سەربازىكى زۇر لە رۇزەلاتدا بۇ بەركەمالى ئاسايش و يەكخستى ھەولەكان بۇ ياخيپوون بلاوكاتەو، بەر لە تەشەنەگردنى و رودانى كوشتار و كوشتارى بەرامبەر، بەرپرسىيارىتى لەشكر لە قاندا سىپىردا بە سەرگردەيكى بەتواناى سەربازى (سەعدەددىن پاشا)، ئەودندەش سەربازى خرايە ژىردەست كە بەشى ھىورگردنەوھى رەوشە ئەمنىكە بكات. بۇ يەكەمجار سوپا دابەشكرا بەسەر ناوچە دورە دەستەكاندا، بۇ ئەم مەبەستەش پىنج بەتالىيۇن موھەبىيا كرا."

سەعدەددىن پاشا توانايەكى چاكى ھەبوو، لەگەل نەو ھەموو مەترسىانەدا دەستەلاتىكى گەورەى شەخسىشى پىدرايوو، بۇيە لە كارەكەيدا گەيشتە ئاستى تەھدەداگردنى نەمنى و بەتوندى و چاۋنەترسانە رووبەرووى دىيۇو.

بار و زرووفە ئەمنىكە لە مىسالىيەتەوھ زۇر دوور بوو، نەو پىنج بەتالىيۇنە دەورنىكى گىرنگيان دەبىنى لە باشگردنى رەوشەكەدا، بەلام بەشى نەدەگرد، زۇر كەپەت جەھەگىرگردنى ھىزىكى گەپۇكى وەك عەشايرە كوردەكان كارىكى زەھمەتبوو، كە تركەكان لە ۲۰ ئادار / مارسى ۱۸۹۶ ھىرشىيان كىردە سەر چوار گوندى نەرمەنى، ۲۶ كوژرا و زۇر كەشىش زامدار بوون، سەعدەددىن پاشا خۇى لەو شەپەدا سەرگردەبى بەنالىيۇنىك سەرباز و بەلىك سوارەى ھەمىدىبەى دەگرد، بەلام نەيتوانى نەفرادە مەدەنىيەكانى

عەشایرەكان دەستگىركات، چونكە تا نەمان گەيشتن ئەوان ھەلاتبوون.³¹

وەك ھەموو جارێك، گىروگرفتى پارەوپیوول، كەمى سەرباز و بەش نەكردنیان و دەبوو بەشیودیهكى رېكۆپېك مووچەیان بدریتى، تا بە باشترین شیوہ تەركە سەربازییەكانیان بەجى بهینن.³²

سەرەرای ئەو ھەول و تەقەللايانەى عوسمانیكان بۆ چەسپاندنى ئاسایش، گرزى و ئالۆزىە شۆرشگىرپەكان لە ئان روو لە زیادبوون بوو، (ویلایامزى) كونسۆلى بەرىتانى واى مەزىندە دەكرد كە نىزىكەى چوارسەد ئەندامى تاشناق و پەنجا ئەندامى ھانشاك وان لە ئاندا. بە مەرجى ئەم ژمارانە تەنیا ئەو ئەندامانەى دەگرتەووە كە سویندیان خواردبوو و ئەندامە ئەساسیەكانى ھەردوو حیزبەكە بوون.

دەيگوت: تاشناقىكان ھاوولاتیانى خۆیانیان دەرساند و ھەرەشەیان لى دىكردن، بەرھەتارە شىتگىرى و وەحشىاساكانیان دانىشتوانە موسولمانەكانیان دەوروزاند، ھەرجى كارىكیش دەكرا بۆ چاكسازىكردن ئەمان تىكیان دەداپەووە.³³

لێژنە شۆرشگىرپەكان كەوتنە بلاوكردنەوہى نەشریات و بەیانانەكانیان و دروشم بۆ ھاندانى خەلكى بەرەو شۆرشكردنیان بە دیوارەكاندا ھەلندواسى. لەو دروشمانەى تاشناقىكان لە ئادار/ مارسدا ھەلیان كرىبوو:

((رېكەوتن مەحالە، چەك فرى ئادەين، شەرەكەمان شەرپىكى پىرۆزە، بە دىندانەترین شیوہ درىژەى پىندەدەين تا دوا ھەناسە، دەبا رېگەپىندراوانى ملھور بچنە دۆزەخەوہ، ھەرگىز خۇنادەين بەدەستەوہ، نىمە شۆرشگىرپىن و ئەمەش دوا قسەمانە: يا نازادى يا نەمان، بىزى گەلى نەرمەنى، با ھەر بىزى شۆرش.³⁴))

رەپۆرتەكان ئىشارە بەوہ دەدەن كە شۆرشگىرپەكان پىلانى ئەومىيان دادەنا لە ئانەوہ بچولتین، نەرمەنە عادىەكان يان بەلانى كەمەوہ ئەوانەى

بەيھۇندىبان بە كونسۇلگەرىيە بىيانيەكانەھوە بوو، ھەوالەكانى نەم جولان و شۆرشەيان شەش مانگ بەر لە روودانى دا بە ئەوروپايىەكان^{۱۱}.

بەرىتانىكان لە ئىرانەھوە زانىارىيان بۇ ھاتبوو كە شۆرشىگىپەكان بە بىيانووى كۆكردنەھوى كۆمەك و فرىاگوزارى بۇ قوربانىانى ساسون كەوتوونە پىتاك كۆكردنەھو، بەلام پارەكانىيان داوہ بە چەك و نامدىوى فانىيان كروود، نەمە ۋەك خۇنامادەكردن بۇ كودەتايەك^{۱۲}.

(نازم پاشا)ى فەرماندارى فان راپۇرتىكى بۇ ئەستەموول بەرزكردەھ، تىيادا دەيگوت: نەرمەنەكانى شارەكە گشتىيان چەكدان و چەك عەمبار دەكەن و دەيشارنەھو. پىلانى ياخىبووھكان سادە و ساكاربوو، لەھو دەچوو زياتر پىشتى بە ھىوا و ناۋاتىك قايمىن ۋەك زياتر لە ھىسابات و تەقدىرات. واپان نەخشەكېشايوو كە بەشە نەرمەنىەكانى ناو شارەكە بگرن و دەستى بەسەرداگرن، بەتەماي گەپىشتى ھىزىك لە ئىرانەھو كە بتوانى بە تەواوى دەست بەسەر گشت شارەكەدا بگرن.

بىگومان ياخىبووھكان لە كارىكى ناۋھادا وا دەردەكەوت كە چاۋەرۋانى نەھەبوون، رووسيا بىتە سەر خەت، پىچەوانەى نەمەش كەلكىكى ئەوتۇ نادات بە دەستەھو. بە ئەقلىشدا ناچى كەواپان زانىيى دىتوانن ھەر ھەموو لەشكرى عوسمانى رامانن، بەلام لەوانەيە دىسان پىلانى ئەھويان نەبووبى كە نەگەر لە ئەساسدا شۆرشەگە سەر كەوت چى روودەدات؟

لەوانەيە نەخشەكانىيان نەگەپىشتىتە نەم ناستە، چونكە لە (زىتون و ساسون) و شوپنەكانىدى لە نەھەدەكانى سەدەى نۆزدەدا ھەرشىتى لەم بابەتە رويدا، لەھەشى دەكرد ئەو واقىعەش دىسان بەسەر فاندە ھاتبىتەھو.

شۆرشى ۱۸۹۶ لە سىي حوزەيران/ يۇنىۋ لە فائەھو دەستى پىكرد، بەلام لە واقىعدا روداۋەكان لە مانگى تشرىنى يەك/ ئەكتۇبەرى ۱۸۹۵ھو سەرى ھەلدا، لەھەش دەچى كە ھىزە عوسمانىەكان بۇ روويەروبووونەھوى

نامادەبوون، چونكە لە راپۆرتىكى دورو درىژدا كە سەعدەددىن پاشا سەركردەى سوپاس قان نامادەى كردوو، باس لەو دەكات كە ۲۲ رۇداوى شۆرشيگىرپانە بەر لە هەلگىرسانى ياخىيوونەكە لە ناوچەكەدا رويانداوه، لە راپۆرتى رۆژى ۲۲ / تەموز / يۆليۇدا هاتوو كە: نامادەكارى بۆ شۆرشكردن بەر لەو رۇداوانە بووه، ياخىيووهكان ئەو درەختانەى برىبووياننەوه و خشتيان بەكارهيناهوه بۆ بەرپەست دروستكردن لە دەورويەرى كلىساي (دیره) و بيناي نيردراره پڕۆتەستانتەكان و گەرەكى (نورشين) و (تیبياشى) و (حاجى بوغان) لە كلىساي (ئىريك) ... لەم حالەدا گەرەكە نەرمەن نشينەكان وەك قەلەپەكى قايمى واى لىهاتبوو دەنگوت نەفسەرىكى سوپا كارى ئەمنازيارپەكەى بۆ كردون.^{۶۶}

بەيى راپۆرتى ترى هەر لەم چەشنە كە سەعدەددىن پاشا و كونسۆل ويليامز^{۶۷} لەشەوى دوو لەسەر سىنى حوزەيران / يۇنيۇ داويانە، ياخىيووهكان تەقەميان لەو سەربازە تركانە كردوو كە بەلای گەرەكى گاردنى نەرمەنيدا رەتبوون، بۆتە هۆى بريناربوونى هەندئى سەرباز و نەفسەر، بەلام ماله نەرمەنەكان قايم كرابوون و نامادەبوون بۆ شەركردن.^{۶۸}

(ويليامز)ى كونسۆلى بەريتانيا لە قان، نووسيوه:

((لە شەشى حوزەيران / يۇنيۇ، دوو شوينم چا و كرد كە ياخىيووهكان دەيان پاراست، من لەتەك نيردرارهى ئامريكايى د. رينۆلت^{۶۹} دايووم ، لەو شيوه بەرگرى و دامەزراندنەى پەپرەو دەكرا واھم و پراسبوو، ئەوان خۇيان دەميانگوت كە تا دە رۆژ دەتوانن بەرگە بگرن و چاوەروانى گەيشتنى هيزن لە نيرانەوه.

هەندئى نيشتمان پەرودەرى ئامريكايى و پروس و بولگارشيان لەناوا بوو، كۆى ئەو بيانپانە دووانزە بۆ پانزە كەس دەبوون. بەلام كۆى گشتى هەموو ياخىيووهكان خۆى دەدا لە شەش سەد كەس، نەرمەنەكان تەنگى رووسيان

بېيىبو، دەپانگوت ئەو جەكانەمان لەپى ئىرانەو بەھۆى تەرمەنەكانى ناوخۆۋە بېگەيشتوۋە، ئەندامانى لىزنەى شۆرشگىرپان جۆرە جلىكىيان بۆشېبوو كە جىيادەكرندەوۋە لەوانىدى.

من كە ئەم زانىارىانە باس دەكەم بۆ ئەوئەيە كە بېشانىدەم ياخيىبوۋەكان ئەم جەكانەيان بۆ پاراستى مال و منالىيان نەكردۆتە شان، بەلكو بۆ نامادىبوون بۆ كودمتايەك. بەلگەنامەى وام لە كئە كە دەرى دەخات موسولمانە بېتاۋانەكان ھەر ئەوئەندەى بەبى قەس بەلای ئەم ياخيىبوۋانەدا رەتبوون يا لىيان نىزىكىبىنەو، كوژراون. (”)

بەلام ئەو تەرمەنەيانەى كە لە شۆرشەكەوۋە نەگلابوون، خۆيان خستېوۋە پەناى كونسۆلى ئىنگلىز و پەنايان بۆ بىردېبو، لە بەرامبەردا لە ھەشتى حوزمىران / يۆنىۋە ئەوانىدى لەگەل ھىزە عوسمانىيەكان بەشەر ھاتن، چاۋدېرە سەربازىيە عوسمانىيەكان رايانگەيانە كە تەرمەنەكان بە چەكى رووسىيەوۋە لە مەتەرئىزە قايىمەكانىانەوۋە، كە پىشتر نامادە و دايانمەز راندىبوو، تەقەيان دەكرد.^{۷۱}

لە لايەكى دى كە عەشايىرە كوردەكان زانىان تەرمەنەكان تەقە لە سەرباز و مەدەنىيە عوسمانىيەكان دەكەن، جواپيان نارد كە ئاخۇ پىئويست دەكات بىنە ناو شارەوۋە لە شەرەكەدا بەشدارىن يان نا؟ سەدەددىن پاشا فەرمانى پىندان كە پىئويست ناكا و بگەپىنەوۋە.^{۷۲}

ھەر زوۋ بە زوۋ ئەوۋە بە جۋانى روونبۆۋە كە ھەلى سەركەوتن بەدەست ياخيىبوۋانەوۋە نىيە، كەچى سەربازەكان لە ترسى تەلەفىياتىكى زۆر لە نىۋ خەلگەكەدا، ھىرشىيان نەدەكرد، لەباتى ئەمە (بابى عالی) داۋاى لە دەولەتانى بەرىتانىياۋ فرانسا و رووس و فارس كە كونسۆلەكانى خۆيان لە ھوشارە پاسپىرن تا بگەونە ناوبىزىۋانى لە نىۋان ھىزەكانى دەولەت و ياخيىبوۋەكاندا. ئەمە كرا، نەخشە و پىلانى جۇراۋ جۇر خىرايە روو و مەرج

بۇ ياخيپووان دانرا، دەورى باليۆزە ئەوروپايىهەكان و نوپنەرانى سولتان ئەوھيوو كە رېگەچارە بۇ ھەردوولا وەدۆزن، ھەر بەو چەشنەش كاتىخۆي رېگە چارەھىكى ئاوا درايە شۆرشيگېرە نەرمەنەكان كە ئەمبەرى عوسمانى (نەك ئەوھەرى ئەوروپا) شارى ئەستەمووليان گرتبوو، بەپىنى ئەوھ رېيان بۇ چۆلكرا و بەرەنە كران.

بەلام لەم دەرەتانەي قاندا، دەولەت داواي سزادانى سەرانى دەستە شۆرشيگېرەكانى دەگرد، ياخيپووانيش بەو مەرجانە پازى نەبوون و رەتبان كەردەوھ^{۷۷}. نىنجا ھىزە عوسمانىھەكان پەلامارى يەك لە شوپنەكانى نەرمەنىھەكانيا دا و زۆر بە ناسانى گرتيان، نەمە وەك دەرکەوت ياخيپووانى ھىنايە سەر ئەوھى كە بە ناسانى شكست دەخۆن و ددبەزىن^{۷۸}.

لە نۆ و دەي حوزەيران /يۆنيۆ تەقە لە مەتەرىزى نەرمەنەكانەوھ كز بوو، بەشى زۆريان پايان كەرد،^{۷۹} چونكە زانيبوويان كە ئەو ھىزە فرىادرسەي لە ئىرانەوھ چاوەروانى بوون بۆيان بىت، لەكوپۆد ھاتبوو گەرابۆوھ بۇ ئەوھى^{۸۰}. خۆ ئەوانەي كە دەشەاتن بۇ قان لە رېگەياندا پەلامارى گوند و عەشايەركانىيان دابوو بەمە ژمارەيان كەمبۆوھ، ژمارەھىكى تريان لە (جاتاك) گيران.

سەعدەددىن پاشا رايگەياندا كە ۲۴۰ موسولمان و ۲۱۹ نەرمەن لەناو شارەكەدا كوژران، بەلام ويليامز ژمارەي قوربايىانى بە ۵۰۰ كەس خەملاندبوو، لەوانە ۲۰۰ موسولمان.^{۸۱} لە پۆژانى دوايى شەرپ و كوشتار لەنىوان ياخيپووانى نەرمەن و سەريازمەكان و عەشايەردا لە ناوچە و گوندەكانى ھەرىمەكە بەردەوامبوو، ياخيپووان بەتايبەت لە (نەرگىس و باك و ئىرچىك) چالاكبوون، بۆيە ژمارەھىك لە لادىيە موسولمانەكان كوژراون.^{۸۲} بەلام گومانى تېدا نىيە كە گوندى نەرمەنەكان لە دەرەوھى شارمەكان زياتر دەبوونە نامانچ و عەشايەرە كوردەكان پەلامارىيان دەدان. بەپىنى

رېپۇرتهكانى سەعدەددىن پاشان ژمارەى گوژراوانى ناو شارەگە و ھەموو ولات گەيشته ۴۱۸ موسولمان و ۱۷۱۵ ئەرمەن، برىندارانىش ژمارىيان خۆى دەدا لە ۳۶۳ موسولمان و ۷۱ ئەرمەن.

پاش ئەمە وردە شەرى پچر پچر، ناوہ ناوہ لەنيوان تەو ئەرمەنانەى لە ئيرانەوہ دەھاتن و سەربازى عوسمانى و عەشايردا ھەتا پايزى ۱۸۹۷ بەردەوامبوو.^{۸۲}

ھيزە عوسمانىەگان بە چاکی رووبەرۆوی ياخييووان بوونەوہ، ئەمە بووہ ماپەى سەربەرزى و شانازى بۆ سەعدەددىن پاشاى سەرگردىيان، ھەتا نيردراوہ ئامريکايپەگان (کە لە عوسمانىانەوہ نيزىک نەبوون) ددانيان بەو راستەدا نا، چونکە کاتى ياخيوودگان ھەر شەى ئەوہيان کرد کە دەست بەسەر مولکەکاننى نيردراویتیەکەياندا دەگرن، سەربازەگان ھاتن و پاراستن، تەبىعى ئەم کارە بووہ ماپەى مەدح و سەناى ئامريکايپەگان بۆ ئەو کارەى دەولەت لەسەروپەندى ئەو ياخييوونەدا و ھەتا پاشيش^{۸۳}.

بە روونى ئەوہ گەوتەرۆو کە شۆرشگيران لەو ناستەدا نەبوون بۆ ھەر جۆرە ياخييوونىکی سەرکەوتوو، ئەمەش لە رووی لۆژىکىمە دەشى ئەگەر ئەوان تەنیا مەبەستيان وروژاندنى کارى تۆلەسەندەوہ بووبى بۆ گردکردنەوہى دەستپووردانى ئەوروپايپەگان، بەلام ديسان ئەوہش راستە کە کالقامى ياخييووان و نەشارەزايان و ناراستى تەقدىرى ھەلى سەرکەوتنيان پيش دەستانە کارەکە ئەوہى بەسەرھينابن. سەرکەوتنە خەيائىپەگەيان مەستى کردبن، بۆيە ھەرزە ناسا بە گەرەگە ئەرمەنەگاندا بەچەکەوہ خۆيان دەنواند، ھەتا رادەى گوشتنى سەربازە عوسمانىگان بەشىکی گەمى ئەم ياخييووانە (بەزۆرى برىتیبوون لە گەنجى نەشارەزاي سەرکيش) مەشقیان پیکرابوو يان گلابوون لە بەکارھينانى چەکەوہ.^{۸۴}

● لادى

كيشە و تەنگەژەكان لە فائەووە پەلى بۆ گشت لايەكى ھەرئەمەكە كيشابوو، بەتايبەت باشوور و رۆژاواى شارهكە. ^{۸۵} ھەرۆهك ياخيپووەكانيش چاوھروانبوون، عەشايەرد كوردەكان پەلامارى ئەو دىيانەيان دەدا كە نەرمەنى تىدايوو، مەرۆمالاتيان زەوت دەکردن و لە دانىشتوانەكانيان دەكۆشت و ترس و بيميان دەخستە دئەووە. لەسەر حسابى ئەم لادىيانە دەستكەوتيان دەدەن، بەلام تۆلە ئەستاندەنەوش ھۆكارىكى بنەپەتى ئەو دەستدريژيانە بوو، چونكە ياخيپووە نەرمەنەكان لە رېنى كشانەووە و پاكردنياندا لە قان پەلامارى گوندى موسولمانەكانيان دابوو. ^{۸۶} لە پەنا ناوجەى (ئەرگيس) دا لەو كاتەى دەكشانەووە ژمارەيەكى زۆرى نەرمەن كوزران، ژمارەيەكى نەرمەنى ئەرگيسيش بۆ ماوہيە ھەلاتنە ناو ئىرانەووە. ^{۸۷}

لە ناوجەى (جاتاك) گوندى نەرمەنەكان كەوتنە بەر ھىرش و پەلاماردان، چونكە بەشدارى ياخيپوونەكەيان كردبوو، بەلام ئەوانەى لەو ناوچانەدا بوون كە تازاوەيان بە خۆووە نەدەبوو و لە كشانەووەى ياخيپووەكانيشەووە بە دووربوون، كەچى ھىشتا پريشكى ئەو بەلایە گرتنيەووە. ^{۸۸} بارو زرووفەكە بەيەكا چوووبوو: ھەندئى لە سەركرەدە كوردەكان دەچوونە گوندى نەرمەنەكان و داگريان دەکرد، سەركرەدەى كوردى وايش ھەبوو دەپاراستن و رېزى لىدەگرتن. ^{۸۹} ھىرشى نەرمەنەكان بۆسەر عەشرەتە كوردەكان (بەروانە ئەو زانىاريانەى كەوا دىن) بوو ھۆى شيوانلنى رەوشەكە.

بۆ پاراستنى ھىمنى و ناشتى ناو شارهكە لە پەلاماردانى تر، دەولەت لە ھەرئەمەكانى ترەو ھىزى زياترى رەوانەى ھەرئەمەى قان كرد، (شەمسى پاشا) ى فەرماندار بەپال پلاوكردەووەى سەربازەووە بەناشى دەبەرد بۆ

تىنگە ياندىن و قايلىكردنى خەلگە دىن گەرمە موسولمانەكەي دىئيان پېرېوۋ لە رقى و كىنە، لەم ھىئورگىردنە ۋە يە ياندا تا رادەيەكى باش سەرگە وتىن.^{۱۰}

چەتە و رېگىرى ئەرمەن تا ماۋىيە كىش لە ناۋچە كاندا دەسورپانە ۋە ھەئىيان دەگوتايە سەر كوردەكان، بەلام لە كۆتايى مانگى ناب /ئاغستۆس ئەم مەترسىيە و مەترسى داگىركارىيەك لە ئىرانە ۋە و كوشت و كوشتارى بەرامبەرىش ھىچى نەما.^{۱۱}

• پەلامارەكانى سەر سنوور و دژە پەلامارەكانى سالى ۱۸۹۷

باش شكىستى باخىبوونەكەي فان، مەملانى و پىكىدادانى چەگدارانە لەسەر سنوورى ھەرىمەكە لە نىوان موسولمان و ئەرمەنەكاندا بەردەۋامبوو، ئەو شۆرشىگىرپە ھەلتاۋانەي لە ئىران يەكانگىر بىبوونە ۋە و خۇيان كۆكردىبۆۋە، زامار و شكىستخواردى دەستى عەشايرە كورەكان بوون. شۆرشەكە لە فان فاشىلبوو، ئەمە راستىيەكە بەلام شۆرشىگىرپان نەخشە و پىلاننىان دادەنا بۇ تۆلە كىردنە ۋە لە كوردەكان.

لە مانگى ناب / مایۆى ۱۸۹۷ (ج. س. ئىلىوت) كونسۆلى بەرىتانىا لە فان سەردانىكى ئەو شۆرشىگىرپانەي كىرد كە لە (سەلماس) خەرىكى خۇ رىتخستەنە ۋە بوون، چونكە ۋەك ھەۋالى پىگە يىشتىبو گوايە دەيانەۋى پىلان دانىن بۇ پەلاماردانى كوردەكان لە حوزەيران / پۇنىۋ.^{۱۲}

لەۋانەيە پرووسەكان لەو پەلامارانەي سالى ۱۸۹۷دا بەشداربووبىن، بېروابوونى تەۋاۋ بەزانىارىيە موخابەراتىيەكان مەحالبو، بەلام ۋا ھاتبوۋ كە لە نىسان /نەپرىلى ۱۸۹۷ چەند نامەيەك بەردەست كەوتىبوون كە لە تەفلىسىيە ۋە ھاتبوون، ئەۋەيان رادەگە ياندى كە پرووسەكان نامادەن بۇ دەستەبەرىكردنى چەك و پارە و شەركەر تا ھارىكارى شۆرشىگىرپانى ئەرمەنى بى بىكەن لە ئىرانە ۋە (ئەگەر ۋەزەكە ۋەك خۇى مایەۋە).^{۱۳}

روداوەکانیش نیشارەیان بەو دەدا کە - بە تاپبەت بوونی ئەفسەرانى سوپای رووس (لەوانەیه نەرمەنى رووسىایى بووبن) ھەروا بوونی چەکی تازەى رووسى لەو بەلامارانەى نەم دواپىەى نەرمەنەکاندا - یارمەتى و کۆمەکی رووس شتىکی راستبووی.

ئەو شۆرشگێرە نەرمەنانەى لە رۆژاوى ئێراندا بوون بەردەوام ئەزىەتى ئەو کوردانەیان دەدا کە دانىشتووى ناوچە سنوورویەکانبوون، لەسەرەتای مانگی ئاب / ئاغستۆسى ١٨٩٧ ھەولێ بەلامار و داگیرکردنى خاکی عوسمانیان دەدا، لە ئالۆگۆرکردنى نامە و نامەکارى دیپلۆماتکارەکاندا ژمارە و چۆنىتى ھێرشەکانیان روونین، بەلام بیگومان ھێرشەکانیان زۆربوون، لە یەك لەو نۆبەراسۆنانەیاندا ھێزىتىكى فارسى نێردراپە رۆژاوى ئێران بۆسەر كوردەکانى شوکاك، ئەمە لە تۆلەى ھێرش و بەلاماریاندا، لەمەدا چەند یەگەىەکی شۆرشگێرانی نەرمەن بە رەزامەندى ئەفسەرە فارسەکان چووبوونە ناو ئەو ھێزەو.

فارسەکان ھىچى وایان بۆ نەکرا بەلام نەرمەنەکان توانیان سنوور ببەزینن و بچنە سەر كوردە شوکاگەکانى بەرى عوسمانى، لە یەك لە گوندەکانى سەر سنووردا نزیكەى ٤٠ - ٥٠ كوردیان كوشت، ژمارەیان بە ١٥٠٠ - ١٨٠٠ كەس خەملاندبوون، ٢٠٠ لەوانە نەسپسواربوون.^٤ واش چاوەروان دەکرا کە ھىزىتى دى لە (سارای)یەو لە سنوور بپەرتەو، بەلام ھەر لە عەینى کاتدا کۆمەلێكى تریان لەلای شارى (بشکالە)و بەرپەنەو، ئەمەیان بەلامارى عەشرەتىکیاندا کە بە (شاکىفتى شوکاك) دەناسران، ئەمانە ئەو نەرمەنانەیان راونابوو بە ناو ئێران کە ویستبوویان بچن بە دەنگى شۆرشەگەى ١٨٩٦هەو لە ئان^٥. ھىزەکە بەلامارى رەشمالەکانى (شىخ قادر)یان داو چوارسەد کەسیان لى كوشتن (لەناویاندا ژمارەىەکی زۆر ژن و منال کوژران)، ئەمە بەپى وەسفى کونسۆلى بەرىتانیا لە تەوریز:

((كە لە دۆلەتتە نىزىك بوونەنە، رەشمانەكان لە ويكانى ھەندىرابوون، بۇ ئەوئە نەسپەكانىيان بېستەنەو و - قوربانى پىرۆز- ىش بىخۇن، ماومىيە وچانىكىيان دا، نىنجا پووە دەوار و رەشمانى كوردەكان بوونەنە، كە بەپىنى كەشەكە ھەر دەوارە و لەمسەر و نەوسەرەو كرابووە، ھەر كە ئەو بەرلەيەي بۇ خۇيان دەستىشان كوردو لەگەن كازيوەي پىنجى ئاب/ ئاغستۇس ۱۸۹۷، سى جار لەسەر يەك رەشمانەكانىيان دا يە بەر رېژنەي دەستىزى گوللەي چەكەكانىيان، خۇ كە چەكەكانىشيان دانايە سەر عەرد نىنجا شمشىرەكانىيان راکىشا و بەردو كوردد بى چەكەكان بوونەنە، دەستىيان بە داچىين و كوشتى ھەر يەك دەكرد كە لە ئاست تىغەكانىياندا بووايە، لە پىاو و ژن و منال و ھەتا شىخ خۇي و ھاوسەرەكەشى كە بە دەستى (دكتۇر ئۆھانىيان)ى سەرگردەي پەلاماردەران كوژران.

سەرژمىرەكان ئىشارە دەدەن بەوئەي كە لەو ھىرشە كتوپرە ئاكاوئەدا، لەو كوردانە نىر و مى ۴۰۰ كەس كوژران، كە دەبى نامازە بەود بىرى كە ئەو شەرکەرە پەلاماردەرانە لەو (ئازاپەتەياندا) گشتىيان گەنجى خویندەوار و سەر بەخانەوئەي بەناوى و ئاودارىبوون، زۇريان خەلگى تەورىز بوون و ھەندىكىشيان خەلگى تىركىيا، جگە لەوئەي زۇرىشيان ئەرمەنى پووسىيى بوون.

لە نىو ئەو گەنجانەي كە لە پووسىاو ھاتبوون، ھەيانىو سەرباز بوو لە سوپاي پووس مۆلەتى كاتى وەرگرتبوو، ھەشبوو ھەر لەو سوپايەدا فىرارى كوردبوو. جگە لەوئەي كە گشتىيان تازەترىن تەھنىگ و چەكىيان كوردبوو شان. ئەمەم لە نامەكانى پىشووئەردا باسكردووە، وەك دەرىشەكەوئ ئەمانە دەتوانن چەك و تىفاقى تىريان لەبەرەكەي ئەوبەرى (ئاراس)ەو- بۇ ئەموانە پووسىيا - دىسان چىنگەوئەتەو.))^{۱۱}

لەشكرى عوسمانى خۇي نامادەكرد بۇ شەرکەردن بە پال ئەو كوردانەي

بەريەرهكانى نەو داگىركارانهيان دەكرد كه زوو بە زوو تووشى شكست هاتن و كشانەوه بۆ ناو وڵاتى فارس، لە شەپكدا تەرمى ئەفسەريكى پروسىيائى ھەر بە جەلە پەسمىيەكانىيەوه دۆزرايەوه (لەوانەيە ئەفسەريكى نەرمەنى ناو سوپاى پروسبووبى)، وە تەرمى چەند سەربازىكى فارسىيش كە جىيان ھىشتبوون.

فارسەكان لەسەر سنوور ھىزيكى گەورەيان گەردكردەوه، داواى عوسمانىيانان پەتەكردەوه بۆ پاگىركردنى نەو شۆرشگىرە نەرمەنانەى رايان كەردبوو ناو خاكەكەيانەوه.^{۳۷}

لەلایەكى ترمەو (شەريىف)ى سەرۆكى نەو عەشرەتەى كە ۴۰۰ كەسيان لى كۆزرايوو، ھىزەكەى كۆكردەوه و بەلامارى نەو گوندە نەرمەنيانەى دەدا كە لەوديو نىران بوون. زياتر لە ۱۵۰ كەسى لى كوشتن.^{۳۸} بەلام باش نازانرى كە ناخۆ گشت نەو كۆزراوانە، نەرمەن بوون يا كورد، كە لە قەلا و جوتيارى بىتاوانى سەر مەزراكانبوون. چونكە تۆلە بە دەگمەن لە كەسى تاوانبار كە جىنايەتەكەى كەردبى، دكرىتەوه.

● پەراويزەكان

- ۱- فايلى ۱۸۴۶/۱۹۵ لە گرايفز بۆ كورى، نەرزپۆم ۲ نەيار/مايۆ ۱۸۹۴
- ۲- نەو نمونانە لە ئەنسكلۆپىدياى كۆنسولگەردەكەوه دەرباردى رەوشەكە وەرگىران، بېوانە فايلى ۱۸۹۲/۱۹۵ لە ھالوارد بۆ گرايفز، فەن ۱۶ تەمووز/يۆليۆ ۱۸۹۵ وە فايلى ۱۸۲/۴۲۴ لە ھالوارد بۆ گرايفز، فەن ۲۰ حوزەيران/ يۆليۆ ۱۸۹۸ باس لە پەژاردى مەسيحىيەكان نەكراوه كە زۆريان بە پەروپاگەندە دراوانتە قەلەم، دەش بابهتتى قات و قەريەكە باشترين دەليل بىت، چونكە بە كورتى باس لە نازارەكانىيان كراوه و دەرديسەرى موسولمانەكانىيش خراوتە پشەنگوئى يان ھەر لە چەند راپۆرتىكى كورتدا

بەسەرىدا تېپەريون، خۇ بىرسىتى و قات و قەرىگەش ھىچ جىاوازيبەگى نەگردووه لەنىو ئايپىنەكاندا، ھەر بىرسىتى و دمرد نەببوو بەلكو پەلامارى عەشاھرە كوردەكانىش با لەولاوھ بوەستى كە تەويش پەتايەك بوو بۇ سەر داماو و ھەزارەكان.

۲- راپۇرتى ۱۸۴/۴۲۴ لە ھىربرت بۇ سالزىرى، قوستەنتىنيە ۱۵ تشرىش دوو/ نۇقۇمىر ۱۸۹۵.

۴- فايلى ۱۳۷۶/۱۹۵ لە كلايتن بۇ ترۇتر، قان ۲۷ حوزميران/ يۇليۇ ۱۸۸۱
۵- فايلى ۱۳۱۵/۱۹۵ لە كلايتن بۇ ترۇتر، قان ۲۴ ئاب/ ئاغستۇس ۱۸۸۰،
يىگومان نەرمەن ھەر كە لە دواى شەرەكەى ۱۸۷۷-۱۸۷۸ بۇيان دەرگەوت رووس دەپھەويت دەستبەگىت بەسەر رۇزەلاتى عوسمانىدا، خۇيان بەوانەوه گرئىدا و دوى كەوتن، لە بەرامبەرىشدا، جىى گومان نىيە كە (ھ. س. ا. ئايرىس)ى كونسۇل لەو نووسىنەيدا زياد رۇشتووه كە دەلى نەرمەن لە فانددا دوو جۇرن: ئەوانەى لەگەل رووسدان و ئەومنەشى سەربەخۇيان دەوى (فايلى ۱۴۵۰/۱۹۵ لە ئايرىس بۇ ويندەم، قان ۲۵ ئەيلول/ سەپتەمبەر ۱۸۸۲، ئايرىس زىدەرۇبى كىردووه (بىروانە پەراويزى (۱۱) لە خوارتر)

۶- كونسۇل (كلايتن) وای بۇ دەچوو كە سەرھەراى ئەوھى زۇر لە نەرمەنەكان حەز بە كلكگرئىدان ئاكەن لەگەل رووسدا، كەچى نفوزى رووس لەسەر نەرمەنەكان لە زيادبووندايە، فايلى ۱۳۷۶/۱۹۵ لە كلايتن بۇ ترۇتر، ۲۳شوبات/ فەبرايىر ۱۸۸۱

۷- فايلى ۱۸۰۴/۱۹۵ لە دىشى بۇ فیتزمۇرىس، قان ۸ كانونى يەك/ دىسامىر ۱۸۹۲

۸- فايلى ۶۴۴۷/۱۸۸۱ لە دەيشى بۇ فیتزمۇرىس، قان ۸ كانونى يەك/ دىسامىر ۱۸۹۲

۹- فايلى ۱۳۷۶/۱۹۵ لە كلايتن بۇ ترۇتر، قان ۲۷ حوزەيران/ يۇنيۇ ۱۸۸۱

۱۰- فایلی ۱۶۸۸/۱۹۵ لە دەیقى بۆ لوید، فأن ۶ كانونى يەك/ ديسامىر ۱۸۸۰
۱۱- فایلی ۱۶۸۸/۱۹۵ لە ئاپریس بۆ نیضىرىت، فأن ۲۷ نەیار/ مایۆ ۱۸۸۴،
ئاپریس سەرنجى دابوو كە دە هەزار كورد راپەرەيون، بیگومان نەمەش
زێدەرۆییهكە بۆ خۆی.

۱۲- يەك لەو هۆكارە بنەرحتیانەى كە وای كرد دەولەت سنورتك دابنۆ بۆ
پەلاماردانى حیزبە كوردیەكان، ئەو هەلە چەسپاوەدیو لە عەقلى
عەشایرىدا، چەند سەدەیهكى زۆریوو كە عەشایرەكان حوكمى رۆژەلاتى
نەنەدۆل و رۆژاواى ئێرانیان دەكرد، كە نەم عەشایرانەش لە ناو خاكى
سەلتەنەكەدا دەستیان دایە پەلاماردان، وەك هەموو جارێ ژماریان بیشومار
بوو، ئەم تابووورە ئەسپانە رێگەى فرەوان و تەنگەى پان و پۇریان گەرەكە
پیا گوزەرگەن، نەگەر نا دەكړئ بەرامبەرەكەپان رێیان لێبگړئ، جا
شۆرشگێڤر نەرمەنەكان لەبەرامبەر نەمە هیزەكانیان دابەش كردو بە
كۆمەن كۆمەلى بچوك بە دزیهوه بەمێ سنوریان دهبەزانند و دواى یەكیان
دەگرتەوه، زوریەى كەرمەت بە پیادەى دەهاتن بەمەش توانیبویان خۆیان لە
دەسلەت و نەكن و نەبیرن.

۱۳ SAMI ONAL, SADETTIN PASA'NIN ANILARI

(ئەستەموول، رەمزى كىتایى ۲۰۰۲) ل ۸۳. ئەمە یادداشتتێكە كە
(سەعدەدەین پاشا) بە دەست نووسیویە و (ئۆنان) گۆرپویە سەر شیویە
تركى ئەم سەردەمە.

۱۴- فایلی ۱۹۵ - ۲۱۴۷ لە تیریل بۆ نۆكۆنر، فأن ۱ یەلوول/ سەپتەمبەر
۱۹۰۲. تیریل دەیگوت: هېج بوونێكى حوكمەتم لەم شویئەدا هەست
پێنەدەكرد.

۱۵- دەربارەى بەناو حوكمێكى نەرمەنى لە ناوچەى (سەلاس)دا، پروانە

فایلى ۹۵۴۸/۸۸۱ لە دیکسن بۆ لۆزر، فان ۱۵ حزمیران/ یۆنیۆ ۱۹۰۹ پاشکۆی ژماره (۵)، راپۆرتی لهبارەى مەسەلەى سنوورى نیوان (ورمى) و (سەئاس)ه.۵.

۱۶- تەماشایەکی بەشى پینچەم بکە.

۱۷- Dahiliye Nezareti. Sami onal, Sadettin pasanin

۲۵،۹۳،۹۷،۱۰۵Antlari p

له كۆتیبەگه‌ى حسه‌ى ن نازم پاشا:

Ermeni olaylari Tarihi

Ankara

كه دوو بهرگه:

۱۹۹۸osmanli arsivi darie Baskanligi

ئه‌مه‌ى دابه‌ى

Ermeni olaylari Tarihi

بەرگی دووه‌مه: ل ۲۴۵-۴۷. هه‌روا دیسان بپوانه ئه‌و نموونه زۆرانه له باره‌ى نامدیوکردنى چه‌ك و تهاقى شه‌ر له فایلى ۱۸۶۳/۱۹۵ به‌پێى سه‌رچاوه‌ کونسۆلگه‌ریه‌کان، وادیاره‌ زوربه‌ی کارى قاچاغى چه‌ك به‌ر له یاخیبووانى ۱۸۹۶ له باکووره‌وه ئه‌نجام دراون، له سنوورى پروس - عوسمانیه‌وه، له‌به‌رامبه‌ردا ئه‌مه‌ ته‌نیا ته‌وانه‌یه‌ كه‌ پێیان زانراوه، به‌لام زوربه‌ی کارى قاچاغیه‌تیه‌کانى چه‌ك له ئێران‌ه‌وه سه‌رکه‌وتوو بوون، فایلى ۱۸۶۳/۱۹۵ له هولود بۆ کۆمیرباتش، فان ۱۳ تشریتی دوو/نۆفامبر ۱۸۹۵.

وادیاره‌ سه‌عه‌ده‌دین پاشا ریگه‌ی ئێرانى به‌بایه‌خه‌ر داناوه، Ermeni

olaylari Tarihi کۆمه‌له‌ دیکۆمینتیکى میژووپی زۆر به‌ که‌لك و گرنگه‌

كه‌ پشویه‌کانى سالى ۱۸۹۰ رومال ده‌که‌ن له‌گه‌ل باسکردنیکى ورد و درێژى

معلمانى و ریخسته‌نه‌ شۆرشگێریه‌کان.

۱۸- له‌ جوار سالى رابردودا جالاکیه‌کانى حیزبه‌ شۆرشگێره‌ ئه‌رمه‌نه‌کان

ياخيپوونى نەرمەنەكان لە لان

هەر وەك هەر چالاكیەكى سەرگوتكردى گشتى تر كە نىدارمىهكى گەندەن و بى ئەقڵ فەرمىانى پى دەدا، ئەودى بەهەر بەهانه و بيانوويهكەوه بووبى كۆپرەهرى و پشيوى و نانومىدى بە سرورى زەمان لىكەوتۆتەوه. ئەمە وای لەو دانىشتوانە كرەوه كە شارستانىتى تر بوون و ئەو وەزەيان پى قەبوول نەكرەوه، ناچار ولات جىهتلىن، ناھىبەت كاولبوونى هەرمىنك كە رەوشىكى باشى هەبوو (فايلى ۱۹۷/۴۲۴) لە و د بۆ دوران، كالاسار-سەلاس، ۷ تشرىنى دوو/ نوڤامىر ۱۸۹۸.

۱۹- بېروانە بەشى پىنج.

۲۰- فايلى ۱۳۱۵/۱۹۵ لە كلايتن بۆ تروتر، فان ۲۵ ئەيار /مايو ۱۸۸۰

۲۱- فايلى ۱۸۸۷/۱۹۵ بروسكەكانى هالوارد لە ۱۶ شوبات /فەبرابر وىهكى نادار/ مارس و ۲۲ تشرىنى دوو/ نوڤامىر جگە لە مېژوووى تر لە ۱۸۹۵، كونسۆل هالوارد بەوردى چاودىرى نەدەكرىد و كەمجار بايەخى دەدا بەو تەنگزانەى نەرمەنەكان پىووى دەنان، زۆر جار لەو راپۆرتانەيدا، هەتا ياخيپوونەكەى ۱۸۹۶ ئەودى دووبەت دەكرەوه كە لە فاندە نەرمەن ياخي نابن. ديسان بېروانە فايلى ۱۸۱/۴۲۴ لە هالوارد بۆ گرايفز، ۲۲ شوبات/ فەبرابر ۱۸۹۵

۲۲- فايلى ۱۸۶۳/۱۹۵ لە هالوارد بۆ كۆمىرباتش، فان ۲ تشرىنى يەك /ئەكتۆبەر ۱۸۹۵. لەبارەى شەرى نىوان عەشاپرەمكەنەوه، هەروا بېروانە پاشكۆكانى فايلى ۱۷۳۸/۱۹۵ لە هامبسون بۆ وايت، نەرزپۆم ۱۴ نادار/ مارسى ۱۸۹۱.

۲۳- فايلى ۱۸۸۷/۱۹۵ لە هالوارد بۆ گرايفز، فان ۱۴ تشرىنى دوو/نوڤامىر

۱۸۹۵،

۲۴- فايلى ۱۳۱۵/۱۹۵ لە كلايتن بۆ تروتر، فان ۱۱ شوبات/ فەبرابر ۱۸۸۰

۲۵- فايلى ۱۶۵۲/۱۹۵ لە دىڤى بۆ تشرىمساید كونسۆلى شاهانە لە نەرزپۆم،

۳۱- قان تەموز/ يۇلۇ ۱۸۹۴ سەبارەت بابەتى دەۋلەت و باجگرتن و سەندنى لە نەستوورپەكان.

۲۶- قايلى ۱۳۱۵/۱۹۵ لە كلايتن بۇ تروتر، قان ۲۵ ئەيار/ مايقۇ ۱۸۸۰

۲۷- قايلى ۱۸۷/۴۲۴ لە ويلىامز بۇ كورى ، قان ۱ نيسان /تەپريل ۱۸۹۶

رابطورتى دەۋلەتى عوسمانى لە قايلى ۱۸۷/۴۲۴ لە ھەربەرت بۇ سالزبىرى، ۲

حوزەيران /يۇنيۇ ۱۸۹۶

۲۸- قايلى ۱۳۱۵/۱۹۵ لە كلايتن بۇ تروتر، قان ۷ تشرىنى دوو/ نۇقامبر

۱۸۷۹

۲۹- قايلى ۱۸۴/۴۲۴ لە كومپراتش بۇ كورى، ئەرزۇم ۱۳ كانونى دوو/

دېسامبر ۱۸۹۵

۳۰- قايلى ۱۳۱۵/۱۹۵ لە كلايتن بۇ تروتر، قان ۲۴ ئاب /ئاغستۇس ۱۸۸۰

۳۱- قايلى ۱۷۲۸/۱۹۵ لە دىقى بۇ ھامسن، قان ۱۳ كانونى دوو/ يەناير ۱۸۹۱

۳۲- باشرىن وەسفى بۇ مئىزووى ھەمىدىيە دەتوانرى لە كىتئەكەى

(بىرم كودامان)دا بېينرى، بەناوى:

Hamidiye Hafif suvqri Alaylar: H. Abdulhamid ve
Dogu- Anadolu Asiretleri. Tarih Dergisi 32. 1979 pp
427- 80

ھەروا بروانە كىتئەكەى (جانىت كلاين):

Power in the periphery : The Hamidiye Light
Cavalry and the Struggle over ottoman Kurdistan

كە نامەيەكى دىكتورايە لە زانكۆى (برىنستىن) ۲۰۰۱

۳۳- چاودىرىكى بىانى بەلای كەمەو ھەروا بۇ دەچوو كە ھىرقەى

ھەمىدىيە سەرگەوتن بەدەست دەھىتى، بەلام ھەر باش دامەززاندىنى بە

ماوھىەكى كەم (قايلى ۱۸۸۱/۶۴۴۷ لە فۇرد بۇ روزبىرى، قوستەنتەنيە ۲۸

تشرىنى يەك/ ئەكتۇبەر ۱۸۹۲) يادداشتى كۆلۇنئىل (تشرورسايدى، نووسى.

۲۴- ھەر بۇ نموونە بىروانە: (ا. رۇلنسن) سەرگىشىەكان لە رۇزەلاتى نىزىك، لەندەن: ميلروز ۱۹۲۴ ل ۱۸۲۱.

لە جەنگى يەكەمى جىھانىدا كە نەرمەنەكان ياخى و تەوھللا بوون، عەشاپرە كوردەكان ھەندئى لە موسولمانانى شارى فانىيان پاراست و دائىجيان دان (بىروانە: كۆتايى لە قان - لەبەشى ھەشتىدا) لە سالى ۱۹۰۹دا فىرقەى جەمىدىيە ھەلۆەشاپە و لە ھەرىمەكەدا كرا بە بەتالىون لە خەلكى ھەرىمەكان نەك لە عەشاپرەكان، بەلام دەبى نىشارە بەوش بىرى كە يەكە چەكدارە كوردەكان لە جەنگى يەكەمى جىھانىدا راستەوخۆ لە فىرقەى جەمىدىيەود بوون.

۲۵- فايلى ۲۱۴۷/۱۹۵ لە تىرىل بۇ نۆكۆنر، قان ۸ نىسان/ ئەپرىل ۱۹۰۲

۲۶- زۆرىك لە بەرپىرسانى عوسمانى يەتەواوى لە پىرۇژدى جەمىدىيە پازى نەبوون، چونكە خۇيان بە سەربازى نەدارا و ھەزار دادەنا، جا بۆيە بەشداربوونە سەربازيەكەيان بيانوو نەبوو بۇ ئەو كىشانەى دەياننايەود، بەھاتنى سالى ۱۸۹۹ ھەتا سوئتانىش كە پالپشتى يەكەمى فىرقەى جەمىدىيە بوو، لە كاريگەرئيتيان كەوتە گومانەو، ھەرچەندە ھىچ رېوشوئىنىكى دەربارەيان نەگرتە بەر بۇ ھەلۆەشانەنەوميان، (فايلى ۱۹۸/۲۲۴ لە بلاك بۇ نۆكۆنر، ھۆستەنتەنيە ۱ ئەپار /مايۆ ۱۸۹۹

۲۷- كونسۆل (تىرىل) دەلى: ترەكان دەلئىن گوايە بەبى ھىچ دوو دليەك جەمىدىيە فىرقەيەكى غەپىرد نىزامىيە (فايلى ۲۱۴۷/۱۹۵ لە تىرىل بۇ كۆنر، قان ۲۴ كانوونى يەك /دىسامبر ۱۹۰۲ وە بىروانە فايلى ۲۱۴۷ لە تىرىل بۇ نۆكۆنر ، قان ۲ نىسان/ ئەپرىل ۱۹۰۲)

۲۸- مېژووى ھىزەكانى ياخىيوو نەرمەنەمەكان. ل ۲۳-۲۲

۲۹- ھەر ئەو سەرچاوەيە. ل ۲۵

۴۰- ئەم نىمارەتە دوایى خرايە سەر (رۆمىلياي رۇزەلات) و بەمە

مەملەكەتنى بولگارى بېكىتات، بېروانە: عومەر توران، كەمايەتنى تركى لە بولگارىيا ۱۹۰۸-۱۸۷۸ ئەنگەرە:

Turk Tarih Kurumu 1998. pp 15-78

ماكارسى (مردن و دورخستنهوه) ل۵۹ - ۱۰۸، بولگارىيەكان خەسلەتتىكىان ھەبوو كە نەرمەنى رۇزەلاتى ئەنەدۆل نەيانبوو: ئەوان بە رېژىيەكى زۇر ژمارەيان گەلى زياتر بوو لە ژمارەى دانىشتوانى ولاتەكە. (توران. ل ۷۹ - ۱۸) وه (ماكارسى. ل ۸۹ - ۹۰، ۱۰۸، ۲۴۱ - ۴۲) كە ھەردووكان سەرمۇمىرىكى تا راددە جىاوازى دانىشتوانەكە دەدەن بەدەستەوه.

۴۱. بېروانە كىتەپكەى (ئەناھىد تىرمىناسيان):

Nationalism and socialism in the armanenian
Revolutionary Movement

كە (۱.م. بىرىت) وەرى گىپراوه (كامرىدج، ماشاتسوستس، پەيمانگەى زورىان ۱۹۸۴، ل ۱۷ - ۱۹) وه (ويليام لانگر: دىپلوماتى لە نىمپىريالىيەتدا، نىويۇرك- خانەى كنىف ۱۹۶۰، ل ۱۵۷ - ۵۸)

۴۲- فایلى ۱۷۲۹/۱۹۵ لە دىقى بۇ ھامبىسن. فان ۲۰ تەمموز/ يۇلىۋ ۱۸۹۱

۴۴- فایلى ۱۸۴/۴۲۴ لە كۆمىرباتش بۇ كورى، نەرزۇم ۱۹ تشرىنى يەك/

ئەكتۇبەر ۱۸۹۵

۴۵- فایلى ۱۸۲/۴۲۴ لە كورى بۇ سالزىرى، قوستەنتەنيە ۱۸ تەمموز/يۇلىۋ

:۱۸۹۵

Meñmed Hocaoglu, Arsiv vesikalariyla Tarihte
Ermeni Mezalemi ve Eermeniler (Ankara: Anda 1976)
pp 313-36

كە نووسىنى سەعدەددىن پاشا دەھىنىتەوه لەسەر ھەندى لە بەلامارە سەرەتاييەكان لە فان و لادىكاندا، لە تۇمارە عوسمانىيەكانەوه، بۇ نەگبەنى بە دىكۆمىنتىكردنەكانى (ھۇكا ويگلو) مەبەست نادەن بەدەستەوه و سەرچاوەى تارىشىقى تەواو ناگرىتەوه، بەلام واديارە وەرگرتنەكانى جىنى مەمانەن.

۴۶- ھايلى ۱۸۶/۴۲ لە ويلىامز بۇ كورى، فەن ۲۶ كانوونى دوو/ يەنەير ۱۸۹۶
ناھەنگى بەرجەستەكردنى خواوند لە شەشى كانوونى دوو/ يەنەير گىررا،
بە پىيى سائنامەي يۇليانى.

۴۷- پروانە ھايلى ۱۸۴/۴۲۴ لە كۇمىرباتش بۇ كورى، نەرزۇم ۲۱ تشرىنى
يەك/ ئەكتۇبەر ۱۸۹۵، ۱۸۱/۴۲۴ لە كورى بۇ كىمىرلى، قوستەنتەنيە
۱۵ كانوونى دوو/ يەنەير ۱۸۹۵

۴۸- ھايلى ۱۸۴/۴۲۴ لە كورى بۇ سالزىبىرى، نىراييا ۲ تشرىنى يەك/
ئەكتۇبەر ۱۸۹۵ كەلە كىتئەكەي (موعەممەر دىمىرلى) ۵ وەرگىراوہ:
(Ermeniler Hakkında Ingiliz Belgeleri (1896-1918
۵ بەنگەنامە بەرىتانىكان سەبارەت بە نەرمەن:
Ankara : yeni Turkiye, 2002) pp 173-74)

۴۹- ھايلى ۱۸۲/۴۲۴ لەھالوارد بۇ گرايىز، فەن ۴ حوزەيران/ يۇنيۇ ۱۸۹۵
كە گەلنى زانيارى واتىدا دەربارەي نامىديوكردى چەك و شەپروانان، بۇيە
ناكرئ ھەر ھەمووى لىرەدا رىزكەين، لەيەك لەو حالانەي كە جىيى سەرئجە:
۲۰۰ شەپروان دەيانويست سنوور بېرن و بىئە ناو خاكى عوسمانىيەوہ، تووشيان
بوو بە كەتئەيەكى روسياوہ ويستيان رىگريان لى بکەن بەلام گورج خۇيان
پىناساندن و نىتر بە رىيى خۇيانەوہ رۇيشتن (ھايلى ۲۱۰/۴۲۴ لە ئۇكۇنر بۇ
گراي، قوستەنتەنيە ۲۹ نەپار / مایۇ ۱۹۰۶

۵۰- ھايلى ۱۸۴/۴۲۴ لە كورى بۇ سالزىبىرى، قوستەنتەنيە ۹ تشرىنى يەك/
ئۇكۇبەر ۱۸۹۵

۵۱- ھايلى ۱۸۸۷/۱۹۵ بروسكەي ھالوارد بۇ كورى ۲۵ تەمموز/ يۇليۇ ۱۸۸۷
۵۲- ھايلى ۱۸۲/۴۲۴ لە ۱۸۲/۴۲۴ لە وەزارەتى ناوخۇوہ بۇ وەزارەتى دەروہ، لەندەن ۶
تەمموز/ يۇليۇ ۱۸۹۵. پۇلىسى (سكۇتالانىيارد) بۇيى دەرکەوتووە كە (نۇھاد
جيان) لەكاتى مانەوھيدا لە لەندەن لە كىن (ئەفئىدىس نازار بكيان) كە

نووسىر بووۋە لىر پۇژنامى (هانشاك-HANTCHAK) پىڭكەۋە نىشتە جىبۇون.

۵۲- ناستى دەست تىڭەلگىردنى پروسەكان بە چالاكىيە شۇرپىڭىرپەكانەۋە روون نىيە، بەلام گومانى تىدانىيە كە لى سالى ۱۸۸۰۰ ۋە لى فاندال پارمەتى ياخيپوۋانى دەدا، كونسۇلى پروس لى ۋە سەردەمەدا كە پائىد (كامسارا غان) بوو ۋە بە ئەسلى ئەرمەن بوو، پالىشتىكى بەھىزى شۇرپىڭىرپان بوو، زانىارى دەدانى ۋە پىشۋىنى تاكتىكى سەربازى فېردەكردن، جا پى تىناچى كە نەم كابىرپە ھەر لى خۇيەۋە ئەمانە كىردى بەبى پەزامەندى دەۋلەتەكە (فالىلى ۱۰۷/۲۴۴ لى كارىتن بۇ تروتر، فان ۱۲ تىرىنى يەك/ نەكتۇبەر ۱۸۸۰. ۋە فالىلى ۱۲۲/۲۴۴ لى گوشن بۇ گرانفل، قوستەنتەنىيە ۱۷ ئادار / مارس ۱۸۸۱، ۵۴- ۋەك لى كىتپەكە موعەمەسەر دىمىرپەۋە ۋەرگىراۋە، لى ۱۲۵،

كىتپەكە پەراۋىزى ژمارە (۴۸)

۵۵- (مايۇسكاي، فان، پەتلىس) Vilayetleri Askeri Istatistigi

چاپخانە سەربازى ۱۲۲۰ ئەستەموول. لى ۱۸۹ - ۹۰

۵۶- بەرىتانىيە مەزىن، پەرلەمان، تىركىيا ژمارە ۸ (۱۸۹۶)، ژمارە ۱۱۷ پاشكۇي يەك ۋە كىتپەكە (كاموران گورون) ۋە ۋەرگىراۋە، فالىلى ئەرمەن (لەندەن): رۇستەم ۋە وىدئالدر ۋە نىكلىس ۱۹۸۵ لى ۱۰۵).

۵۷- بۇ دەستخستنى زانىارى لىبارە پلانە ئەۋرۋاپى ۋە گىرۋىرپەكانەۋە دىمىرپە بىرۋانىتە كىتپەكە (لانگىر): دىپلۇماتىكردن لى ئەمىرالىيەتدا، لى ۱۹۶ - ۲۱۰، لانگىر جىبى مەمانە نىيە، مەگەر تەنىيا لى گىرپانەۋە روداۋە گەۋرەكانى ژيانى دىپلۇماتى ئەۋرۋاپىدا كە ئەۋىش بە كورتى بەلاياندا تىدەپەرى. لى سالى ۱۹۲۵ كىتپەكە بىلۋىرپەۋە، لى چاپخانە تىرىشدا كەمجار دەستكارى گراۋە. تۆمەردە نەرشىيە پەپۋەندىدارەكانى بۇ بەدەست نەھاتۋە، ئەمەش بىرۋونى لى

رۆمالگر دنەيدا دياره كه بۆ مېژووی سەلتەنەى عوسمانى ئەنجامى داوه.
۵۸- لەكاتىكى پېشوتى سالى ۱۸۹۴ (نەرسىبالد برايمروز) و(لۆرد
روزبىرى) پېشنىارى نەوسيان كرد كه رۆ به رووسەكان بىرى رۆژدەلاتى
نەنەدۆل داگرىكەن.

۵۹- پەيمانە سى تەرفەيه كەى ئالمان و نەمسا - مەجەر و ئىتالىا.
۶۰- لەگەن دەستبىكى ياخىپوونەكەدا جىگرى فەرماندار دەستبەكار بوو،
(ويليامز) دەلى: دانانەكەى لەلايەن مەسىح و موسولمانەكانەوه بە هيند
ومرەگىرا (فايلى ۱۸۸/۴۲۴، قان ۷ حوزەيران/ يۆنىۆ ۱۸۹۶).

۶۱- فایلى ۴۲۴ - ۱۸۶ له ويليامز بۆ كورى، قان ۴ نادار /مارس ۱۸۹۶
۶۲- فایلى ۱۸۷/۴۲۴ له ويليامز بۆ كورى، قان ۳۰ نىسان/ نەپرىل ۱۸۹۶
۶۳- فایلى ۱۸۷/۴۲۴ له ويليامز بۆ كورى، قان ۱ نىسان /نەپرىل ۱۸۹۶
راپۆرتى دەولەتى عوسمانى له فایلى ۱۸۷/۴۲۴ له هېرپرېت بۆ سالزىرى ۳
حوزەيران/ يۆنىۆ ۱۸۹۶

۶۴- بەراویزی ژماره (۶۱)
۶۵- هەر هەمان بەراویز، سوئان عەدولحەمىدى دووم سەمكار بوو،
لېزنى عوسمانى ئارد تالە نازاوهكانى زيتون و ساسون بکۆلنەوه. بۆ زياتر
لەبارەى ئەو گۆزانی و هەلەبەستە شۆرشگېرىيە نەرمەنيانەوه بېوانە
کتىبەكەى (حسین نازم پاشا) Ermeni olaylari Tarihi لە بەرگی
دوو، ل ۲۶۶، ۶۷، ۲۸۵ - ۹۹

۶۶- فایلى ۲۱۰/۴۲۴ له گىرى بۆ ئۆكۆنر، بەتلىس ۲۶ كانوونى يەك /
دېسامبر ۱۹۰۵ له تەمموز/ يۆلیۆ ۱۸۹۵دا بالیۆزى بەرىتانيا (فایلىپ كورى)
ومزارەتى دەرەوى ولاتەكەى ئاگادار كردهوه كه له سەرچاوهى
باودرپېتکراوهوه زانیویه كه لېزنى نەرمەنيەكان (سوورن لەسەر نانەوهى
كوشتارىكى دى)، فایلى ۱۸۲/۴۲۴ له كورى بۆ سالزىرى، فوستەنتىنيە ۸

تەمۈز/يۇلىيۇ ۱۸۹۵

۷۶- ھايتلى ۱۳/۴۲۴ لى كىمىرلى بۇ دوران، وىزارەتتى دەرەۋە، ۱۸ نىسان/

نەپرىل ۱۸۹۵

Van Valisi Nazim Pasa'nin Mufettis Sakir
Hocaoglu, Arsiv ۶۸, In Pasa'ya Kasim
vesikalariyla, P
Asbakanlik osmanli Arsivi, Hariciye Arsivi, ۶۹
dosiya Evrak, Klasor Hazine-

۷۰- تركيا ژمارە ۸(۱۸۰۹) ژمارە ۲۳۷ ھاۋپىچ (۱)، لى كىتئىبى (گورون) ھوھ
وەرگىراۋە، بى ناۋى (ھايتلى ئەرمان) ل ۱۵۵ - ۱۵۶ (ئارشىقى سەرۋكى وىزىرانى
عوسمانى، ئارشىقى وىزارەتتى دەرەۋە)

Hazine-1 Evrak, Klasor 313 dosiya 69

ئاۋنىشانى ئەلكتۇنى تايبەت بى ئارشىقى سەلتەنەنى عوسمانى:

www.devletarsivleri.gov.tr/

yayin/osmanli/rehberosm/ 0002-2-blgestan.htm. van
vilayeti Aliyyesinden Varid olup Dahiliya Nazarati
Celiilesinden ba Tazkire71- Gonderilen Haziran
Sene 1312.

بەرگى دوو، ل۲۴۴، وىسپەكەى سەعدەدەدىن پاشا و بىرپەرسانىدى
باشترىن وىسپىكىن بۇ ياخبىۋونەكەى سالى ۱۸۹۶، بىروانە كىتئەكەى (سامى
ئونال):

Sadettin pasanin Anilari & Ferik Sa`adetlu Kilinan
Layihanin Suretidir in Ermeni olaylari Tarihi

بەرگى دوو ، ل ۲۵۹-۷۰ ، ھەروا بىروانە كىتئىبى:

Hocaoglu, Arsivi Vesikalariyla. Pp 338- 45

۷۲- دەشى (رىنۋالدىز) بىت نەك (رىنۋالدىز)

۷۳- کتیبه گه ی (نیسات نورات):

The Armenian History and the Armenian Question
نهسته موول، بلاوگراوه دیکومینتیه گان ۱۹۸۸ ل ۷۵۷، نهوانه ی و یستیان
به رگری له ژن و مناله گانیان بکه ن نیشتیمان به روه ر نه بوون، به لگو ته نیا
ياخيبيوويه کی روتبوون، به لگه ی زورم پییه که موسولمانه بی وهییه بی
چه که گان هر نه مننده توخنیان بکه وتنایه خوئنساردانه دهیانکوشتن.
(ترکیا، ژماره ۱/۷۹۶ له ویلیامز بۆ هیربرت، فان ۲۸ حوزهیران/ یونیۆ ۱۹۹۶
که له کتیبی (سه لاهی صونیان) هوه وهرگریاوه: The ottoman
Armineans له نندن: رستم ۱۹۸۷ ل ۲۰۷

۷۴- Dahiliya Nazareti celilesinden Varid olan
, yuz Doksan sekiz ۷۴Tarih Ve Iki. ۷۷Haziran sene
Numarali Tezkirenin suretidir, In Ermeni Olaylari
Tarihi

به رگی دوو، ل ۲۴۵ - ۴۷

۷۵- Akcora, Van ve cevresinde Ermeni Isyanlari.

۷۲P

۷۶- فایلی ۱۸۷/۴۲۴ له هیربرت بۆ سالزبیری، قوسته نته نیه ۲۱ حوزهیران/
یونیۆ ۱۸۹۶ (ژماره ۲۳۵: ۲۲۶). بۆ نه گبه تی (مایکل. ه. هیربرت) جیبه جی
کاری کاروباری به ریتانیا به ته وای له کاروباری سه لته نه که و مزعی فان
نه ومنده نه شاره زا بوو هه ری له بری نه ده کرده وه، پشتی به سه رچاوه ی
تایبه ت ده به ست له نه سه ته موول، له باتی نه وه ی که پشت به کونسۆلی
ولاته که ی به سه تنی له فان. که میک نه بی پشتگیری هه ولته گانی ویلیامزی
کونسۆلی نه ده کرد بۆ هیئانه دی سولجیک. خو له سه ره قاشدا هه ر
نه یده هیشت هیچ ده ورئ له م باره به وه ببینی. له ۱۹ حوزهیران/ یونیۆ
هیربرت بروسکه به کی بۆ له نندن نارد که گوايه (بابی عالی) داوای

نابۇيىھانى كىردوۋە، ۋەك ئەۋەدى ناۋ ھايلى ۱۸۷/۲۴۲ لە ھىرېرت بۇ سالزېرى،
قوستەنتەنىيە ۱۹ حوزەيران/يۇنيۇ ۱۸۹۶. ژمارە ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۲

بەمە ھىرېرت سەلماندى كە فېرى بەسەر رەۋشى فائەۋە نىيە، لەۋ
بروسكە يەيدا باس لەۋ مەترسىيە دەكات كە ۋا لە فائەدا، بەشىكى كەمىشى
دەخاتە پال ئەۋەدى - ۋەك لەسەرچاۋە تايبەتتە كەنەۋە بىستېۋى - كە
عەشايرە كوردەكان تۋانىۋىيەنە سەعدەددىن پاشا بە ۵۰۰ لىرە بىكرن!
دۋاى سى رۇژ ئەرمەنەكان شارىان چۆلكرد و ياخىبوۋنەكە كۆتايى ھات
(ھايلى ۱۸۷/۴۲۴ لە ھىرېرت بۇ سالزېرى، قوستەنتەنىيە ۲۲ حوزەيران/ يۇنيۇ
۱۸۹۶).

۷۷- ھايلى ۱۸۸۱/۶۹۵۸ لە ۋىليامز بۇ كورى، ۱۴ ئادار /مارس ۱۸۹۶،
ۋىليامز دەيگوت: راپۇرتەكەي كونسۇلى گىشتى (سىسىل ۋود) سەبارەت بە
شىنى بەرىتانىيىيە كە تەرخانە بە ئازاۋە و پىشۋىيەكان، لە زۇر لايەنىيەۋە پېرە
لە ھەئە.

۷۸- لە بەشەكەي (گاردن) شارى ۱۴ ئادار، گەرەمكى ئەرمەنەكان پېرېۋە لە
نەقەق و كون لە دىۋارەكاندا، بەمانە خانەۋەكانى ئەۋە گەرەكە پەرژىن
كرابوۋن، ئەم رېرەۋە ژىر زەمىنىيەنە و دىۋاۋ دىۋى دىۋارى بەينى مائەكان
ۋايران كىردىۋە كە سالانى ۱۸۹۶ - ۱۹۰۸ ھەلەتتى ياخىبوۋدەكان ئاسانتر بى.
بېروانە ھايلى ۱۹۵/۲۱۴ لە تىرىل بۇ ئوكونر، ۱۴ ئادار ۳۱ كانوۋنى دوۋ / يەنەپرى
۱۹۰۲

۷۹- ھەرچەندە سەرانى ياخىبوۋنەكە دەستگىرەكان، بەلام كۆمەل و
گروپى بچوۋك بچوۋكىيان تۋانىيان سنوربەزىنن و بگەنە قان. (ھايلى ۱۹۵/۴۲۴
لە ئەلبوت بۇ كورى، ۱۴ ئادار ۱۰ كانوۋنى دوۋ / يەنەپرى ۱۸۹۸
ئىتەر ئەۋەدى تىر كە لەم راپۇرتەدا ھاتوۋە تەنبا پېرە پاگەندە و
دەنگودىيەكى روتە، لەۋە دەچى كە گروپى بچوۋك بچوۋكىيان لەسنوۋر

بەرىپنەو.

۸۰- (گورون) ھايلى نەرمەن ل ۵۶-۱۵۵، وە (صەلاھى صونىيال) ھەردووکیان لە بەك سەرچاوەو قسە لەسەرکردنەكانى (سەعدەددىن پاشا) و كونسۇل (ويليامز) دەگوێزنەو:

BOA Hazine-I Evrak, carton 313

بەلگەنامەى ژمارە ۶۹،۹ ناب / ئاغستۆس ۱۹۸۶ وە تۇركيا ژمارە ۸، ۱۹۹۶
ژمارە ۳۳۷ ھاويپنچى (۱)

۸۱- ھەر بۇ ھموونە بېروانە ئەم تۆمارانە لە كتيبي:

Ermeni olaylari Tarihi بەرگی دووم

Akcora, Van ve çevresinde Ermeni Isyanlari. P ۸۲

۲۲-۱۱۵

۸۲- ليژنەى رېپېدىراوہ نامريکايپەكان (۱۶، ۱۱) ئارشيفى قوستەنتەنيە، ھەردوو بەرگی (۶۵) ئەو بەلگەنامانەى دەربارەى ئازادى ئايپتى و رەوشى نەرمەنەكانن.

۸۴- وە بېروانە ھايلى ۱۸۷/۴۲۴ لە ويليامز بۇ كورى، قان ۱۱ ئادار / مارس

۱۸۹۶

۸۵- ھايلى ۱۸۸۱/۶۵۹ لە نەليوت بۇ كورى، قان ۲ تشرينى دوو / نۆفامبر

۱۸۹۷

۸۶- ھايلى ۱۸۷/۴۲۴ لە ھەربەرت بۇ سالزبېرى، قوستەنتەنيە ۲۴ حوزەيران / يۇنيۆ ۱۸۹۶، ئەو ياخىيووانەى لە فائەوہ ھەلاتببون، ويليامز واى دابوونە قەلەم كە گشتيان لە شەپدەكانياندا لەگەل سەربازە عوسمانى و سوارەكانى ھەمىدييەدا كوژراون، بەلام بۇ ئەم قسەيەى تەنيا يەك بەلگەى نەھيئاودتەوہ، ھايلى ۱۸۸۱/۶۵۷ لە ويليامز بۇ كورى، قان ۱۵ ئەيلوول / سەپتامبر ۱۸۹۶.

كتىبى: The history of the ARF. Pp ۲۵-۳۷ نىشاره بهوه دهدات
 كه هزار جهنگاور لهسەر سنوورى ئىران تياچوون، بهلام بهبى ئەوهى يەك
 بەلگە بۇ راستى قسەكەى بدات بەدهستهوه، دياره نەم خەملاندنەش تا
 تەويەپرى پىئوهى نراوه.

۸۷- فايلى ۶۹۵۷/۸۸۱ له ويليامز بۇ كورى، فان ۱۵ ئەيلوول/سەمتامبر
 ۱۸۹۶، ويليامز وای دانەوه گوايه ۵۰۰ نەرمەن بە دەستى كوردەكان
 سەربراون، بەبى پيشاندانى هيج سەرچاويه كه نەم ژمارهيه
 پشتراستبكاتەوه، جا بەراورد لەگەل خەملاندنە هاوشپوهەكانى تردا،
 دمردهكەوى كه نەم بۆچوونانە زياتەرپوى فرەيان ها پىئوه، لەگەل ئەوهى
 ژماردى مردووكان بىگومان زۆريوون.

۸۸- فايلى ۶۹۵۷/۸۸۱ له ويليامز بۇ كورى، فان ۱۱ تشرىنى دوو/ نوقامبر
 ۱۸۹۶

۸۹- هەر ئەو فايە ... ۱۵ ئەيلوول /سەپتامبرى ۱۸۹۶

۹۰- هەر ئەو فايە له ئەليوت بۇ كورى، فان ۱۱ ئاب/ ئاغستۆس ۱۸۹۷

۹۱- هەر ئەو فايە ... ۲۴ ئاب /ئاغستۆس ۱۸۹۷، وه له ويليامز بۇ كورى،

شان ۶ تشرىنى يەك / ئۆكتۆبەر، ۱۸۹۶

۹۲- فايلى ۱۹۱/۴۲۴ له كورى بۇ سالزىرى، قوستەنتەنيه ۲ حوزەيران /

پۆنىۆ ۱۸۹۷

۹۳- هەر ئەو فايە. له ويليامز بۇ كورى، فان ۵ نيسان/ئەپريل ۱۸۹۷

۹۴- فايلى ۶۹۵۹/۸۸۱ بروسكەيه له (ئەليوت)دوه له فان بۇ (كورى و

سالزىرى) قوستەنتەنيه ۸ ئاب / ئاغستۆس ۱۸۹۷، هەر ئەو فايە له كورى بۇ

سالزىرى، قوستەنتەنيه ۱۸ ئاب/ ئاغستۆس ۱۸۹۷ وه نەو بروسكەيه كه

نيردراوه ژماردى كەمتر دەگریتەوه، تەمومز بەسەر پەوشەكەوهيه، دەش

ئەليوت باسى له شەر و شۆرى تر كرىدىن پىشتەر زانبارى وا گەيشتۆتە

بەريتانىكان ئەو دەگەيەنن پەلامارەكە لە ئان وساتدايە (فایلی ۶۹۵۸/۸۸۱ لە

كۆرى بۆ سالزبیری، قوستەنتەنيە ۲ حوزەيران / یۆنیۆ ۱۸۹۷

۹۵- كارمەندانی راگەیانسانی نیرانی ئیشارە بەو دەدەن كە ئەو

عەشرەمە هەشت سەد نەرمەنیان كۆشتوو، لەوانەى هەلاتیونە ناو

نیرانەو، بەلام دیارە راپۆرتەكەیان بەیئى ئەو دەنگۆیانە بوو و قەتا و

قەت جیئى متمانەپێكردن نییە (فایلی ۷۸/۴۲۴ لە وودز بۆ دوران، تەووریز ۱۶

تەموز/ یۆلیۆ ۱۸۹۶)

۹۶- فایلی ۶۹۵۹/۸۸۱ لە وود بۆ هاردنگ، تەووریز ۱۵ ئاب/ئاغستۆس ۱۸۹۷

(وود) لەبارەى دووبەرەكى نەرمەنەكانەو لەناو هەردوو پێكخراوى (هانشاك

و تاشناق)دا دەنووسى، ئەو سەرنجانەشى لەبەرى نیرانی سەرسنورەو داو،

كونسۆلى فانیس لەمبەرى عوسمانیەو بەشتگیری لەم زانیاریانەو كردوو (

فایلی ۶۹۵۹/۸۸۱ لە ئەلیوت بۆ كۆرى، ئان ۱۱ ئاب /ئاغستۆس ۱۸۹۷) لیزنەيەكى

لێكۆلینەوێى عوسمانیى دیسان هەر بەشتگیری لەو زانیاریانە كردوو (هەر

ئەو فایلە: لە كۆرى بۆ سالزبیری، قوستەنتەنيە ۲۲ ئەیلوول/ سەپتامبەر

۱۸۹۷)و بڕوانە The history of the ARF. P ۴۹ كە ئەو دەسەلمێنى

بەگە نەرمەنیەكە بریتیبوو لە ۲۵۲ پیاو، لەوانە بیستیان كۆژراون.

۹۷- هەر فایلی پێشوو لە كۆرى بۆ سالزبیری، قوستەنتەنيە ۱۰ ئاب/

ئاغستۆس ۱۸۹۷، عوسمانیكان نارەزاییەكى توندیان ئاراستەى دەولەتى فارس

كرد، كە پەیمان و گەفتى دابوو بەوێى لێبەرسینەو لەو ئەفسەرانە دەكات و

سنوورێكىش بۆ شۆرشگیرانى نەرمەن دادەنى، بەلام هیچ بەلگەيەك بۆ

كردنى ئەمانە نییە، تەنیا دەستگیرکردنى حەوت كەس لەوانە (هەمان فایل

لە هاردنگ بۆ سالزبیری، گالھيك ۱۷ ئاب/ ئاغستۆس ۱۸۹۷) دیسان (هەمان

فایل لە وود بۆ هاردنگ، تەووریز ۲۶ ئاب/ ئاغستۆس ۱۸۹۷) وە بۆ دەستخستنى

راوبووجۆزنى عوسمانیكان بڕوانە گشتاندنەكەى بابى عالى كەوا لەو فایلەدا

لە كورى بۇ سالزىيرى، قوستەنتەنىيە ۱۶ ئاب/ ئاغستۇس ۱۸۹۷.
۹۸- ھايلى ۴۲۴- ۱۹۶ لە ئەليوت بۇ كورى، تەوريز ۵ ئەيار/مايو ۱۸۹۸.

بەشى يىنچەم گۆران و پەرەسەندنى شۆرشەكە

۱۸۹۷ - ۱۹۰۸

لەسەرۆبەندى ياخيپوونەكەى ۱۸۹۶ (بەحرى پاشا) ى حاكىمى شارى فەن داواى خەرجىەكى زۆر و چاگسازى راستەقىنەى لە حوكمەتى ناوئەندى كرد، داواى پارديەكى ئەوتۆى دەكرد كە هەرئيمەكە بتوانى لەسەر بناغەيەكى دارايى باش خۆى بگرى، بەپىي پلانىەكەى، دەبوو فىرقەى سوارەى حەمىديە كە لە شۆرشەكەى ۱۸۹۶دا نىردرابۆو فەن بەشئۆمەكەى هەميشەى لەوئ جىگىرى، حاكم خۆى (بەحرى پاشا) سەرگرمەى سەربازمەكان بكات. دەشبوو دەستيش بەسەر فىرقەى حەمىديەشدا بگرى، بۆيە دەبوو بخرايە ژىر سەرگرمەىەكى مەدەنيەو و مەگەر لەكاتى شەردا كە بانگ و نامادەدەكران. لە مەركەز دەولەت رىگەى دا بە بەحرى پاشا كە ژمارديە لەسوارە لەلەى خۆى گلداتەو، بەلام داواكارىەكانى ترى... هيج، ژمارىكى كەم نەبى لە سەرباز كە بۆ هەرىمى فەن دانران و پارمەكى ترىش نىتەر ناوبىنە و دەستبشۆ. چونكە سەلتەنەكە لە ۱۸۹۶ - ۱۸۹۷هەو لە دورگەى (كرىت) سەرقانى بەگزاچوونەوئى شۆرشىكبوو، لە ۱۸۹۷يش دژ بە يونان لەشەردابوو، وەك هەميشەش دەبووايە ناگايان لە سنورىش بى لەگەل رۆوسىادا و بىپارىزن. لەقەسر و دەربارى سولتاندا، سوارەى حەمىديە پالېستىكى چاكى لەلايەن دەستريشتوانى ئەويگانئۆه هەبوو، هەروا لە سوپاشەود كە

سەر بەخۇيىيەكەي دەپاراست، ئەمۇ سىياسەيەي كە سەلئەنەكە بە درىزايى سەدان سالن پەپىرەوى دەكرد گۆرىنى ھەروا ئاسان نەبوو، سىياسەيەك كە لە ھەرىمەكەدا دەستەلاتى دابەشكر دبوو لەنىوان سوپا و مەدەنىيەكاندا. جا بۇيە لە مانگى ئايار /مايۆى ۱۹۸۷دا (شەمسەددىن بەگ) لە جىنى (بەحرى پاشا) كرا بە حاكمى فآن و ئەويان ناردووه بۇ مال.

ئەمەي تىرىش ھىشتا بە رىگەوہ بوو بۇ سەر كارمەكەي كە دەولتە ئاگادارى كىردەوہ بەوہي كە ئەو پشتگىرىيە زەرورويەي كە داواي دەكات و سوورە لەسەرى بەو شىوہيە دەست نادات و نابى، ئىتر نەوئىش سووك و بارىك دەستى لەكار كىشايەوہ.^۱

بەپان ئەمانەشەوہ، بە داھاتى سالى ۱۹۰۰ رەوشەكان لە ھەرىمەكە باشبوون، ئەم باشبوونە بە جوزنى دەدرايە پال كارەكانى دەولتە، ھەرچى چەندە ژمارەي ئەو سەربازانەي كە سەربارى ئەوانەي ھەبوون نىردران بۇ فآن ديارىكراو بوون، بەلام بەشى ئەوہي دەكرد كە نەھىئەن عەشاير پەلامارى دانىشتوانەكان بىدەن، بەتايبەت لە ناوچەكانى دەوروبەرى شارى فآن. بەشىكى زۆرى ئەو ئازەل و مالاتانەي لە گوند نشىنيەكان زەوتكرابوون، توانرا بۇيان وەگىرپنەوہ.^۲

سەربازەكان دەنىررانە ئەو شوئە تازانەي كە نىزىك بە دەوارو وپشمالى ھەندى لەو عەشايرانەي ناو و ناوبانگيان زرا بوو، وەك عەشرەتى (چەيدەرئىلى) كە سەركىردەكەيان (حسنىن) ناويك بوو لە (باتنوووس). جا بەپىي ئەو كەشەوہا خۇشە وا چاوەروان دەكرا كە بەروبووم و حاسلات روو لە باشى بكات، بەلام لە فآن خۇيدا بەھۆي ئەو ھەلئوسانەي نرخی نان لاي خەلكەكە كەمى ناپرەھەتى ھەبوو، وەك چاوەروان دەكرا رەوشى ئابووورى باش ھاتبووہ دەست.

لە جوار چىوہي چاكسازيە ئىداريەكانىشدا، ھەندى بەرەوپىشەوہ چوون

هاتبوو دى، يارمەتيدەرتىكى نەرمەن بۇ فەرماندار دانرا، پلەگەى لەزور
گشت پلەكانى ۋەزىفەۋەمبوو جگە لە پلەى فەرماندار، ھەولتەكىش درا بۇ
ئەۋەى نەرمەنەكانىش بەئىنرئەنە رىزەۋە و بىرئىن بە پۇلىس، بەلام ئەمە
سەرمتا سەرى نەگرت چونكە نەرمەنەكان نەدەجۋونە كارئەكەۋە تا گورج و
بى دواكەۋتن كرى و مووچەى خۇيان مسۆگەر نەكەن. ۋەك ئەۋەى كە
دەۋلەت لەگەل موسولمانەكانى دەكرد. بەلام بۇ سالى ۱۹۰۲ ھەندىكىان بوونە
پۇلىس.^۵

لە ئەستەموولەۋد پشكەنرە قەزايەكان ھاتن و ھەندى ئالوگۇر و
چاكسازيان لە سىستىمى قەزايى و دادورى و بەندىخانەكاندا كرد، قانۋونىكى
بەدناۋى چاكسازى سەبارەت بە لئىوردن لە ياخيپوۋە تاوانبارەكانەۋە
دەرچوۋ. حوكمەتەكەى قان درئغى نەدەكرد لەۋەى كە نازار و
مەينەتەكانى پاش شۆرشەكە لەسەر خەلكەكە كەم بىكاتەۋە، بۇيە لادىكان
لە باجدان عەفوۋكران بە مەرجى ئازەل و مالات ۋەك قەرەبۋويەك بىدن
بەۋانەى زەردمەندبوون لەۋ ئازاۋە و پشيويانە.

ئەۋ ئازەل و مالاتانەش ھەر ئەۋ مەر و مانگايانە بوون كە كاتىخۇى
عەشايرەكان دزىبوويان، بەلام زياتر مەبلىيان بەلاى ئەۋدە دجۋو كە لە باتى
بەخشىن بەفایدەيەكى زياتر بەكرى بياندەنئى. دەۋلەت نەبەدەتوانى
بەتەۋاۋى جەۋەى عەشايرەكان بگرئى، بۇيە پلانەكە تەنيا لە لادئ
نئىزىكەكانى شار و سەربازگەكاننەبئى سەرگەۋتنى بە خۇۋە نەدى، ئەۋ
لادئىيانە ۲۵۲ سەر ۋلاخيان لەۋ ئازەلانەى كە حوكمەت لە ئئرانەۋە
ھوردبوونى بەركەۋت، جگە لە تۆۋ و گا بۇ جۋوتكردن، بەلام پارە ئەۋدندە
لەدەستە نەبوو تا بياندرئىتى بۇ خزمەتى زياتر.^۶

سەردراى ئەۋەى كە ئەۋ بەرپرسانەى دەۋلەت ناردبوونىە قان ھەموويان
ھەر بەتوانا و دەستپاك نەبوون، كەچى بيانىەكان بە بالائى دەستەلاتدارانى

شارمەكەياندا ھەلەدەدا، بەتايبەت (تايەر پاشا) گە ۱۸۹۸ - ۱۹۰۶ فەرماندارى شارمەگە بوو، ددانيان بەوددا دونا گە حاكمەكان ناچاربوون گە مامەنە ئە تەك باروزروفىكىدا بگەن گە ھىجگار دژوارو سەخت بوو. سىياسە، بەتايبەت مەملەتتى نيوان مەدەنىيەكان و بالە جيا جيا چەگدارەكانى دەولەت، ھۆكەرى ئەو را و بۆچۈنە جياوازانە بوو لەناو دەولەتدا. دەشېن گىروگرفتى سەرەكى و بىنەپەت لە كەمى سەرچاودى دارايىدا بووبى، داھاتى ئەو ھەرپمانەى دەولەمەندتر بوون بۆ خەرجى بەرگىرى و كارەكانى دەولەت لە مەرگەز سەرف دەكران، نەمەش تا رادەيە بەشى دەگرد.

لەبەر نەمە وا چاوپرەن دەكرا كە داھاتى ھەرپمى قان ھەر لە خۇيدا خەرج بگىرتەو و خۇبژىوى خۇى دابىنكات، بەلام نەم توانايەى نەبوو، فەرماندارى ھەرپمەكە لە سالى ۱۹۰۷ راى گەياند كە داھاتى باج لە قان بەشنيو بەكى سەرەتايى گەشتۆتە ۱۰۵۰۰۰ ھەزار لىرە، نەمە لە كاتىكىدا بوو كە خەرجكردنەكانيان ۱۱۵۰۰۰ ھەزار لىرە بوو، كە دەبى نەستەموول ۱۰۰۰۰ ھەزار لىرەمان بداتى، بەلام نەم برە قەتاو قەت نەگەشت.

دەشكرا نەم كورتهپنان (عەجز)دى كە بە برى ۱۰۰۰۰ ھەزار لىرە چارەكرايە، بەلام داھاتەكانى باج سەندن زۆر لەو برى چاوپرەن دەكرا كەمتر بوون: ۶۰۰۰۰ ھەزار لىرە بە باج وەرگىراو لە باتى ۱۰۵۰۰۰ ھەزار لىرە. فەرماندار تەنيا باس لە سالى ۱۹۰۶ دەكات، نەمە راستە، بەلام نەم دياردمە ھەموو سالىك دووبارە دەبوو، كىشەكە ئالۆز و دژوار بوو: سەرەپاى ئەو سەرباز پىويسىبوو بۆ كارى باجگىرەكە، خۇ ئەوانىش مووچەى خۇيان دەويست، جا لەبرى دامەزراندنى سەربازى تازە، دەولەت ھەتا نەيدەتوانى مانگانەى ئەوانەش بدات كە لە كاردا بوون و باجگىريان دەگرد.

لە سالى ۱۸۹۷دا كونسول وىليامز دەنووسى: (بەھۇى بىپارەيەو نىدارەكە بەتەواوى ئىفلىج بوو، ھەتا گەورەترىن بەرپرستىكان وا بۆ

هەشت مانگ دەچى مووچەكەى وەرنەگرتووه، من سەرم سوپماوه و
جەپەساوم لە ئاست ئەو سەبرو نارامە گەوردیەى كە ئەفسەر و سەربازەكان
هەيانە لەم ڕەوشەى وا لەناواندا).^۱ بەلام لە واقیعدا سەربازەكانیش هەمیشە
دەسهوسان نەبوون، لەسالى ۱۹۰۴ لە قان كەوتنە نائەهەى نازاوه و هەرا،
چونكە نەپاره و نەخواردنيان شك نەدەبەرد و لەبرساندا دەياننالاند.^۲

گروگرفتى باجگري و كۆكردنەهەى باجەكان هاوكاتبوو لەتەك سەختى
ژيان لە دەوربەرئى دزوارى وەك ئاندا، باج و سەرانە بە پلەى يەكەم لە
فەلا و شوان و گاوان و نازەئدارەكان دەسەنرا، هەرنەوانیشبوون زوربەى جار
قاتوقرى و گرانى قورقوراكەى دەگرتن و دەيتاساندن، مەسحى و
موسولمانان وەك يەك دادويئەديانبوو بەدەست باجدان و سەرانە سەندنەوه
لنيان، هەرچيكيان هەبوو بۆ بژئوى ژيان لنيان دەسەندرا، ئەمە شەگواى
حەلى گشت خەلكانىكبوو، ئەم واقیەش تا ئەو پەرى هەقيقە بوو.^۳

هەندئ چاكسازى كە لەم بوارەدا دەكرا تا رادەيه سەركەوتوو بوو، وەك
ناردنى باجگري بەكريگراو لەلايەن دەولتەهوه، بەياودرى هەندئ سەرباز.
ئەمە لەجياتى ئەهەى سەرۆكە كوردەكان يەنە وەكيل و باجەكانيان بۆ
كۆبەكەنەوه، بەلام ئەم شتوازش لە گروگردنەهەى بىرە پارەى زۆردا فەشەلى
هاورد، چونكە ميللەتەكە هينجگار نەبووه و دامابوو.^۴

ويليامزى كونسۆل لە ئان واى رادەگەياند كە: (لە سالى ۱۸۹۷ فەرماندار
ويستى كەمى لەمەپنەتەكانى نەرمەنەكان كەمبەكەتەوه - ديارە لە گوندى
موسولمانەكانيشدا، بەلام ويليامز باسى ناكات - نەوانەى دووچارى قاتوقرى
و برسىتى ببوونەوه) ديارە ئيشارەش بەو ناپەحەتيانەش دەدات كە لە
دەوربەرئى ئەوتۆدا بوو كە هەتا بەرپرسانيش لە مووچەكانيان مەحروم
بوون و دەولتە نيمچە نابوتيك بوو. خو ئەگەر باجەكانيان كۆنەكرديەتەوه
نەوانيش بەدەست برسىتەهوه خەلوەلايانبوو.

((ۋالى فەرمانى قەدەمگە كىردى باج سەندىنى بۇ ئەو خىزانانە دەرگىد كە تەنيا چوار بەش زورپات - گەنمە شامى - پان ھەيە بۇ ھەرىيە كىيگان، ۋەيان ھەر ئەۋەندەيان پارە ھەيە گە بەشى كىرىنى دانەۋىلە بىكات، كەچى كەس گۈبى بەۋ فەرمانە نەدەدا، چونكە ئەفسەر ۋ بەرپىرسەگانىش دىسان لە نەبوۋىيەكى گوشندەدايوون، سەپرىش نىيە كە ئەمانە ھەلپەى ماشىنەۋەى ھەرشىكىيانىڭ كە دەستيان بىگاتى، ئەمە سروشتى بەشەرە... كە ئەم چۆرە فەرمانانەش سەريان نەگرت، ۋالى لەسەر داۋاى من ھەردوو قەزاي - ھىچىش (سبك) ۋ شاتاخ (جاتاك) - ۋ ھەۋت گۈندى ترى لە گشت چۆرە باجىك بوارد ۋ ھەتا كاتى درونەى دابى عەفوۋى كردن))^۴

بەلەيىش (ئەۋ بىرە پارەيە كە ناموسولمانەكان دەياندا لەبرى خرمەتى سەربازى لە لەشكردا) لە فەن ۋ بەتلىس بۇ ماۋەى دوو سال لەغوكراۋ ھەلگىرا، بەھۆى نەبوۋى ۋ دەستكورتى نەرمەنەكان، ديارە نەمەش تەقەلللايەكبوو پاش شۆرشەكانى ئەم دوايە بۇ گىرپانەۋەى ۋەلا ۋ ملكەچبوۋى نەرمەن بەلاى دەۋلەتدا.^۵

بارو رەۋشى ئابوورى بەھۆى نەبوۋى سەرچاۋدەك بۇ داھاتىكى ناسايى رۆژ بە رۆژ لە خراپبوۋندابوو، بەلام سەبارت بە پىۋىستى بلاۋ كىردنەۋەى ژمارەيەكى زىاترى سەرباز لە ھەرىمەكەدا بۇ بەرەنگارىبوۋنەۋەى پەلامارى كوردەكان، ۋىليامزى كونسۇل نىشارە بەۋە دەدا كە دەۋلەت لە فەن پارەيەكى نەۋەندەى لەدەستدا نەبوۋ كە بتوانىت موۋجەى ئەۋ سەربازانە بىدات، دەيگوت: (ئەم مەسەلەى پارەيە رۆژ بە رۆژ مەترسىدارتر دەبى، پارە لە فەندا نىيە ۋ ئەگەرى پەيدا كىردن ۋ دەستخستنىشى نىيە، لابرەنى بەلەد^۶ شتىكى باشە بەلام دىۋايە لە عەبىنى

^۴ ئەم ۋەى (بىدل) ە عاربىيە كورد كىردىيە بە (بەلەد) كە (د) ى دىۋايى ۋ شەكە كەمى نەرمترە ۋ لەم پىتە عارەبىيەنى پىنى دەنۋوسىن نىشانەى نىيە . (ۋەرگىر)

كاتدا بېرە پارەيەكى بەرامبەر نەمە لە مەركەزەوہ بنىردرايە^{١١}. كونسۆل نەو سەرچاويەي دەستنيشان نەكردووہ كە دەبى حوكمەتى مەركەزى نەو پارەيە لىوہ پەيداكا و بينىرى.

• عەشايەرە كوردەكان

وەك ھەميشە، عەشايەرە كوردەكان لاوازی دەولەتيان بە ھەل زانى و قۆستيانەوہ، لە ھەرىمى پەتليس كەوتنە پەلاماردانى يەكتر و كوشت و كوشتار نە يەكتر، ھيرشيان دەكردە سەر پۆليس و پان و پەوگى گوندە موسولمان و مەسيحەكان^{١٢}.

لە باشوورى ھەرىمى ئان و باكوورى ھەرىمى (مووسل) گوندى كورد و نەستوور يەكانيان داگير كەرد، دانىشتوہكانيان دەكوشتن و بەبى جياوازی سووكايەتيان پى دەكردن^{١٣}. شىخ (مەمەد سادق) كە شىخىكى بە دەستەلاتى شەمدينانبوو، بۇ نەوہى ھەندئ لە ئەفراى نەو عەشايەرەنە بخاتە ژير پكيفيەوہ، پەناى بۇ زەبەر دەبەرد، ھەتا ھيرشيتكىشى كەردە سەر عەشرەتى (بازان) كە سەر كەرد يەكى ئايىنى بە ويقار رابەرايەتى دەكردن^{١٤}.

بەلام لە باكوورى دەرياچەى ئان و باكوورى رۇزاواى، نەو نەرمەنانەى رايان كەردبووہ رووسيا و ديسان گەرابوونەوہ، ببوونە نيچىرى دەستى عەشرەتى حەيدەرانى^{١٥}. زۆر كەرەت نەم عەشايەرەنە سنوورى نيوان ئيران و عوسمانيان بەكار دەھينا بۇ داگير كەردنيك ئينجا ھەندەھاتن بۇ نەولايەكەى دى. دەستەلاتى دەولەتى فارسىش لە ھەرىمە رۇزاوايەكانى تەنيا بەسەر شارە گەورەكاندا بوو و ھەر لەو شوينانە دەستى دەپۆى.

لە سالى ١٩٠٠ نيزىكەى ٧٠٠ كەس لە حەيدەرانيەكان بەسەر كەردەيى

سەرۋىكىكى ھەيدەرئانلى ھارسى * بەناۋى (تايەر خان)، ويستى نيزىك شارى (ساراي) لەلەي سنوورھو پەلامارى عوسمانىيەكان بىدات بەلام زوربەيان چوونەو بەودىدا، سەربازە ماندوھ عوسمانىيەكان بە دويناندا سنورىان بەزاند، دەولەتى فارس نەم سنوور بەزاندەنى سەربازەكانى پىرۆتىستۆكرىد، بەلام لەبەرەمبەر كوردەكان ئەو سەربازانەش ھىچيان پى نەكرآ.

نەگەر نەم ەشاپىرە كوردانە بەرووى دەولەتدا يەكيان بگرتبا، ژمارەى چەكدارەكانيان لە ھەر ھىزىكى دەولەت زۆر زياتر دەبوو، بەلام لە كۆتايى سەدەى نۆزدەدا يەكبوونى ئەو ەشاپىرانە وا دياربوو شتىكى مەحالبى. لەبىرى نەمە ەشرەتەكان زياتر پەرتوبلاو دەبوون، ەشرەتى وا ھەبوو كە مەلمانى و پىكادانە ناوخۆيەكانى خۇيان لەسەر سەرگردەيى و كورسى رابەرىكرىد، نەيدەھىشت بپەرزىنە سەر پەلاماردانى ەشرەتىكى تر". جا نازاۋە و پەرتەوازەيى پۆز بە رۆز لەناو ئەو ەشاپىرە كوردانەدا پەردى دەسەند، بەجۆرئ كە ئەو سىستىمى ەشاپىرە كۆنەى كە: ەشرەتىكى گەورە سەرۋاگەيتى ھەموانى دەكرىد، روخا و باوى نەما، بەتايبەت لە ناۋچەكانى باشوورى رۆزەلات، بەردەوام ئەوانە لە يەكدى دادەبىران و يەككەتتەكەيان لەناودا دەپچىرا، ەشرەتە بچووكەكان لەوانەى سەرۋتر لە خۇيان دادەبىران، ھەندىكىيان بۇ ماۋىيەكى كاتى كەمى نىفوز و دەستەلاتى پەيدا دەكرىدەو ھەندىك بچووكتر لە خۇى لىتى گىرددەبوونەو، بەلام بە مردنى سەرۋكە رەشىد و بەتواناگەيان ەميان كە لە شەرىكدا دەشكان، نىتر لىك دەترازان و سەر لەنوئى لەپەك جوئى دەبوونەو. بۇيە بەردەوام شەر و ەشرەنەى ناو نەم گروپە وردانە لە نارادا بوو".

نەمەش نەوھى دەگەيانىد كە ەشاپىرەكان نەببوونە مەترسىيەكى بەرھىراوان بۇ سەر دەولەت. مەلمانى و دوۋماناىيەتتە ەشاپىرەيەكان

* كورد بن و لە ەشرەتى (ھەيدەرئانلى) بن، نىتر چۆن فارس دەبن؟! (ۋەرگىتر))

مەترسى زياترى بۆ ناشتەوایی نيوان خەلكەكە ھەبوو، ھوكمەتيش بەبى
وستان تەقەللای ئەو دەدا كە ئەو ئازاوه و گىرەشيوينانە راگرى،
ئەمەش زۆر كەرەت شەرى گەرەى لى دەكەوتەوه، عوسمانىكان لە ناوچەى
(سەرت) زنجىرىيە لەم شەپانەيان بوو بە تووشەوه، بەلام ئەم كوردە
بەرپرسانە لەو پەلامارانە بۆسەر گوندنشىنەكان، توانيان لەبەرەمبەر
سەربازەكانداخۆراگر، ھەتا ئەو كاتەى سوپا تۆپخانەى پەيداكرد و كەوتە
دەستى، بۆ تۆپبارانكردى ئەو گوندانەى لەو پەيتى بە ناسانى بۆى
نەدەگران^{٦٩}.

لەناخر و تۆخرى ئەو دەهەكانى سەدەى نۆزدەدا، ھوكمەت دەستى كرده
چەسپاندنى ناسانى ھەرمى ئان كە ئەنجامى جياواز بەلام بەسوودى
ھەبوو، لە مەترسى عەشايرەكان سەربازيان دەنارد بۆ پاراستنى گوندەكان^{٧٠}،
لە باشوورى ھەرىمەكە عوسمانىكان بەرەنگارى پەلاماردانى عەشايرەكان
بوونەوه، ئەويش بە پەوانەكردى سەربازى نيزامى بۆ (ھەكارى، سانكاك) تا
نەستوورىيەكان بپارىزن، بەم جۆرە تا رادەيەكى باش توانيان ئاسوودەيى لە
ناوچەكەدا بپارىزن و سەرکەوتوو تووشين. ھەر نەبى لەو سەردەمەدا^{٧١}،
سەربازەكان بەردو رووى كوردەكانى ولاتى فارس دەبوونەوه^{٧٢}. ھەتا كار
كەيشتە ئەو دەى كە پەنا بپەنە بەر تۆپبارانكردى ئەو گوندە سەختە
عەشايرانەى شوينەكانيان دزوار و عاسى بوو لەناو شاخەكاندا^{٧٣}.

لەسالى ١٩٠٠ لە نيزىك (بشكالە)ى ناوچەى (تەلباك)و لە ئەنجامى
شەرىكى خويناویدا دەولەت سەرکەوتنىكى چاكي بەدەستەينا، بەتايبەت كە
سەربازە نيزامىيەكان توانيان (شەرىف) كە سەرۆكى عەشرەتى (شيكيفتى)
بوو دەستگىرەن، ئەم عەشرەتە سەر بە شوكان بوون، بيوو خۆرە بۆ
دەولەت و نەرمەنەكان^{٧٤}. بەلام دواجار بەھۆى ئەو پەيوەندىيە كە بە
جەمبەيەكانىيەوه ھەبوو، بەرەللا كرا، كەچى زۆرى نەخاياندا دەستى

دايەۋە بەلامار و رېڭرى لەو كارۋانانەي بەرەو نىران دەچوون.^{۲۰}
 لە كۆتايى نەۋمەدەكانى سەدەي نۆز دە سەرھەندانى تەنگزىمەكى گەورە
 بوو ھۇي شىۋاندىنى ئاسوودەيى لە ھەرىمەكەدا ھەتا جەنگى يەكەمى
 جىھانى، ئەو گوند و خانووانەي ئەرمەنەكان لە نازاۋمەكانى ۱۸۹۴ - ۹۶ جىيان
 ھىشتىبوو كوردەكان دەستيان بەسەردا گرتىبوو، بەو بيانوۋەي گەتا
 رادىمەكەش راستيان دەگرد و لەسەر ھەقىبوون: نەۋانەي ھەلاتوون ياخيۋوون
 ۋە دەبىي مولك و مالىيان دەستيان بەسەردا بگىرى. حاكىمى شان ھەندى لەو
 گوندە داگىركراۋانەي گەپاندەۋە بۇ خاۋدەنەكانى پىشۋويان، بەلام ھەتا دۋاي
 سالى ۱۹۰۸ نەۋەندە نەنجامى باشى نەبوو.^{۲۱}

لە سالى ۱۸۹۸ حوكمەت ھەر بۇ سەلماندىنى دەستەلاتى خۇي بەسەرياندا،
 دەستى گرد بە باج سەندن لە عەشايرە كوردەكان. نەنجامەكانى ئەم كارەشى
 جىاۋاز بوون، لە جىيە باجەكان دەسەنرا و سەرگەوتوو بوو، لە جىيى تر
 نەدەدرا و فاشىلبوو.^{۲۲} ھەندى لەو عەشايرانە بە ئاشكرا و بى رۋوپامالى لە
 قانۋون ھەلدەگەرەنەۋە. لە ئاب /ئاغستوسى ۱۸۹۷ كوردەكانى (مۋىدىكى) لە
 ھەرىمى پەتلىس قايمقامى شاردكەيان كۈشت، ئەمەش ھەر بەھۇي باج
 سەندەنەۋە، پاشان بەھاۋكارى چەند كەسانىك لە عەشاير كەۋتەنە كۈشتى
 پىنج نەفسەر و سى رەقىب و يانزە سەربازى ئەو يەكە سەربازىيە كە
 نىردىرايوون بۇ سزادانى ئەو تاۋانبارانە، بەمە تاۋانباران گشت يەكە
 سەربازىيەكە پەرتەۋازە يكەن، حوكمەتتىش ھەتا ھىزىك و دوو تۆبى شاخۋاي
 نەناردە سەريان، نەيتۋانى ياخيۋونەكەيان دامركىنىتەۋە.^{۲۳}

لە سالى ۱۹۰۷ لە پەتلىس گوندە كوردە چەكدارەكان باجدانباران
 رەتكردەۋە و ئەو سەربازانەي بۇ ئەو كارە نىردىرايوون دەريانكردن. لە
 نەۋەندەكانى سەدەي نۆز دە (شىخ سادق) لە دەفەرى (شەمىدىنان) سىياسەي
 ياخيۋونىكى بەردەۋامى پىيادە دەگرد، ھەتا لە سالى ۱۹۰۷ دا مرد، (شىخ

تەها)ى گورى جىيى گرتەود ئەوئىش ھەرھەمان سىياسەى باوگى پىيادە دمكردووه^{٦٥}. كاتىخۆى لەسائى ١٩٠٠ شىخ سادق ھەولئى تىرۆركردنى قائىمقامى شەمىدىننى دا، ھەرچەندە قائىمقام تەوانى رزگار بىئى لەدەست بكوژەكانى بەتەنيا گوللەيەك بە شانىەوہ بۆى دەرچوو، دىسان حوكمەت ناچارىوو لە شوئىنەكەى خۆى داينئىتەوہ^{٦٦}.

عوسمانئىكان ناچارىووون كە بە پارىزەوہ خۆ لە (شىخ سادق) و ھاوشىوئەكانى لەو سەرۆك عەشرفتانە نىزىك بكنەوہ و قەرەمىان كەون، سەرھەراى ئەوئىش كە ببوونە ھۆى گىرۆگرفتئىكى زۆر بەلام وەك دەرەدەكەوت لە كاتى جەنگدا خزمەتە سەربازىيەكەيان شتئىكى زەرورى و پىويستىبو بۆ دەوئەت.

(دىكسن)ى كونسۆل لەبارەى شىخ سادقەوہ دەنووسى:

((... ناوبراوا شىخ سادقى شەمىدىنان كە لە دجىمە راپۆرتىمدا، لە يەكى كانوونى يەك/ دىسامىرى ١٩٠٦ بۆم باس كردون، لە ناينەددا دەبئتە ھۆى كئىشە و سەرىشە، (بابى عالى) بروسكەيەكى بۆ والى ناردووہ تىايدا داواى زانىيارى لە بارەى ئەم پىاوهوہ دەكات، دەپرسى ھۆى چىبووہ كە ھەردوو كونسۆلى رۇوسىا لە (ورمى و ئان) چوونەتە سەردانى، من گەيشتومەتە ئەوئى كە لەتەك كونسۆلى رۇوسىا لە ورمى پلانى ئەوہ دادەنئىن كە داواى پاراستن و يارمەتى بگا و پەيمانىشى داوہ كە بارەكانى لە بانكىكى رۇوسىا دانئى، بەو ھىوايەى كە رۇوسەكان ھاوكارى بكنە لە سەندنەوئى ئەو زەوئىيانەى كە وان لە ولاتى فارسدا و لەلايەن (شىخ عوبەيدوللا)ى باوكىەوہ دەستيان بەسەردا گىراوہ.

دەكرئى والى داواى لئى بكات كە بئتە شارى ئان، دورىش نىيە كە داواى پەنا بەرئتە بەر كونسۆلگەرى رۇوسىا لە ورمى. نىستە ئەو و لەسەر سنوورى فارس نەك لە بارەگە ناسايىيەكەى خۆى لە (نيرى) ھەرەوك جەنابانان

سەرنىجان داۋە، ئەم لەپىناۋ حوكمەتى تىركدا خىانەتى لە باۋكى و براگەۋرەكەى خۇى كىردوۋە، بەمەش لە عورق باۋك و فرزەنى چۆتە دەر، دىكى فېلباز و تەماعكارە، هېچ پەۋستىكى باشى تىا نابىنرى، ھەرچەندە لە لاى ئەو نىۋەندانەى كە نەپاندىۋە و دورن لىيەۋە ناۋ وناۋبانگىكى شىخايەتى ھەيە، بەلام گەلەكەى خۇى زۆر رەقان لىيەتى، دورخستەۋەى سوۋدىكى زۆرى بۇ گىشت ۋلات تىدايە، دەبى بگوتىرى كە حوكمەتى تىركىشى خۇشناۋى. ۳۷))

● نەستوورىەكان

لە ناۋاۋەگىرپى و پىشۋىيەكاندا نەستوورىەكان بەشداربوۋن، دەستە و تاقى چەتە و جەردەى نەستوورى ۋەك كوردەكان ئەۋانىش لەناۋچەكەدا ناساشىان تىكداۋو، جەلۋىان لەدەست سەر كوردەكانىاندا نەماۋو، لە بنەمالە نەستوورىەكان چەند تىپىكى جىاجىا لەسەر دەستەلات شەرىان بوۋ، زۆرىشان لە پووسىاۋە پالېشتى دىكران و بگرە چەكىشان بۇ دەنىرا.

ئەمانە پەلامارى گوند و ناۋاپىەكانى كوردەكانىان دەدا و ئەۋانىش لە بەرامبەردا بەھەمان دەستوور^۴. جا ھەردوۋ لا ۋايان دادەنا كە پەلامارەكەيان لە تۆلەى پەلامارى ئەۋى تىدايە، شتىكى سەرىش بەلاى ئەم نەستوورىانەۋە ئەۋەبوۋ كە لەگەل لاپەن و كۆمەلى كوردى تىردا دەستىان لەناۋ دەست دەنا دۇ بە كوردانى دى^۵. لە ھەندى شەپ و كىشەدا ھەردوۋلا لە يەك كاتدا ھەرىكە لە كورد و نەستوورىشان تىداۋو^۶.

لەۋەشەدەچى كە قورسەرىن شەرىك لەنىۋان كورد و نەستوورىەكاندا ئەۋەى (شىكىفتى) شوكاگەكان بوۋبى كە شىخ سادىق سەر كىردى شەپەكەى دەگرد. پىاۋەكانى شىخ لە سالى ۱۸۹۷ كاهىنىكى نەستوورىان كوشت، ئەمەش روۋداۋىكى دەگمەن بوۋ چونكە گىشت تەرەقى مامەلەى پىاۋانى ئاپىنىان

بە پېژ و حورمەتەو دەکرد^{۱۰}.

نەستووریه‌كان لە گەڤ عەشرەتە كوردەكاندا كە زوربەى وەخت دۆستى بەگدى بوون، دەكەوتنە ھاوپیمانیەو، یان لەتەك ئەوانەى دۆژمنایەتیەكى تایبەتیان لە گەڤ شیخ سادقدا ھەبوو، یەك لەم جوۆرە عەشرەتانە سەرۆكى نوسقوفە نەستووریه‌كانى شارى (شەمىنان) یان لە كوشتن پرزگار كردبوو كە شیخ سادق ھەوئى كوشتنى دابوو^{۱۱}. نەستووریه‌كان ھاوكارى عەشایرە كوردەكانیشیان دەکرد لە شەرەكانیاندا دژ بە سوپای عوسمانى^{۱۲}.

لە سالى گەڤى ۱۹۰۲ و ۱۹۰۷ نیمیچە شەرێك لەنیوان نەستووریه‌كان و (تیارى) و ھەندئى عەشرەتى كوردا ھەلگیرسا، ئەوھش بەھۆى بەلامارى یەك لەو دوو لایەنە بۆ تالانكردى مەرۆ مالاتى لایەنەكەى دى، لایەنى ئەولا بۆ تۆلە سەندننەو ھەمان شتى دەکرد، لە سالى ۱۹۰۲ فەرماندار ھەوئى بەرپاكردى ناشتى لەناوچەكەدا دەدا، بار و زرووفى ئەوروپا رېنى ئەوھیان پى دەدا كە سزای مەسیحیە نەستووریه‌كان بەدات، بەلام چەند سەرۆكىكى لە كوردەكان بەند كرد، ئەوھندش سەربازى بەدەستەو نەبوو كە بتوانى شەرى نیوانیان راگرئ. بەلام بە رېنى دیپلۆماتى و دانووسانەو تەوانى لە یەكیان نێزىك بختەو و تا ماوەیە ئەو ناكۆکیەى نیوانیان نەھێلئ.

بە پەنا ئەمەشەو لە سالى ۱۹۰۷ فەرمانداركە بۆ پونەدانى شەر سوپای بئاوكردەو، نەستووریه‌كان سەربازەكانیان راوناو دەستیا گرت بەسەر چەكەكانیاندا^{۱۳}. لەملا تر كۆشى ئەو سەربازانەى نێررابوون بۆ شەر لەگەڤ كوردەكاندا نەنجامى باشى ھەبوو^{۱۴}.

چارێكى دى ناشتى بەرپاڤۆو، حاكمی فان چەندەھا جار وىستى ئەم دوو لایە كۆكاتەو و (كۆنگرەى ناشتى) بېهستى بەلام ھەول و تەقەللاكانى بەبا چوو^{۱۵}.

نەستووریه‌كان ھەرچى چەندە خەلكانىكى شاخاوى و سافىلكە بوون،

بەللام ئەومىيان سەلماندا گە دىتوانن سىياسەى نەوروپا بۇ بارى مەسلەھەتى خۇيان ۋ پائىشتىيان بېرەخسىتن، ۋەك يەك بى جىاۋازى پېشۋازىيان لە دىپلۇماتىكار ۋ جاسۋوسە ئەوروپاى ۋ رۋوسەكان دىكىرد، پەيمان ۋ بەلئىنى وايشىيان گرى دەدا كە ھەرگىز نەدەھاتە دى.

ئەمانە پەيتا پەيتا داوايشىيان لى دىكىرا كە بىنە سەر مەزەبى نەرسەدۇكىسى رۇژدەلآتسى (رۋوسىياى)، زۇر جار ئەمە رۋىدەدا ۋ ھەتا ھەندىكىيان ناچار دىگران چەند جارىك لەم مەزەب بىچنە سەر ئەۋىدى ۋ دۋاىى بگەرپنەۋە ... ئا بەم جۇرە^۴. بەرىتانىكان بەتايبەت لەم مەزەب گۇرۇكىيە دىترسان، ھەر ۋەك ئەۋ رېنماىيانەى لە سەرۋكى ئوسقۇفە نىردراۋەكانى (كانترېبىرى) تايبەت بە نەستۋورىيەكانەۋە بۇ كونسۇلەكان دەھات، كەوايان بە باشتر دەزانى ئەم نەستۋورىيە جارئ ھەروا لەسەر مەزەبەكەى خۇيان بىمىننەۋە تا ئەۋ كاتە گونجاۋەى بۇ خۇيان دىنە سەر مەزەبى پىرۋتەستانتى.

بەرىتانىكان كارى مەزەب ۋ مەزەب گۇرۇكىيان دەبەستەۋە بە چەسپاندى دەستەلاتە ئەوروپاىيەكانى دى لەناۋچەكەدا، ئەمە بوۋە ھۇى پالەپەستۇيەكى گەۋرەى بەرىتانىكان بۇ سەر نەستۋورىيەكان، لەۋ بەر بەرەكانى ۋ مەلمانى بىكۇتاپيانەدا لەگەل كوردەكاندا^۵. لەمەدا باشترىن نەۋونەيەك لەۋددا دەرگەۋوت كاتى ئەۋ نەستۋورىيە ھەروا بەسەر زارى چۈۋوبۋونە سەر مەزەبى نەرسەدۇكىسى رۇژدەلآتسى، ھاتن ۋ خەبەريان داىە كونسۇلى بەرىتانىياىى لە ئان كە بىرپارىيانداۋە پەشىمان بىنەۋە ۋ دىگەرپنەۋە سەر مەزەبى نەستۋورى مەسىح، ئەمە لە خالىكدا كە ئەگەر كونسۇلگەرەكە ۲۰۰ لىرەيان بىداتى. بۇ ئەمە ھەرەك لە كونسۇل ۋ نىردراۋە بەرىتانىياىيەكان كەلاى نەستۋورىيەكانىۋون، بىرۋكەى ئەم پېشنىارەيان بەچاك زانى. بەللام بالىۋزى شاھانەى بەرىتانىياىى نەبەيشت پارەكە بىرى^۵.

● شۆرشيگره نەرمەنەكان

((ئەلبوت))ی کونسۆل لە سالی ۱۸۹۸ دا نووسيوه:

((ئەوەی پەيوەندی بە شۆرشيگرانەوه بێ، وابزانم لەو شەهەری کە بە شەهەری خاچەهرستیان دادەنا دژ بە ترکیا، دەگرێ ناوی ئەوانەى کە بەشدارییهکی کاریگەریان تیادا کردووه، بیانخەینە دوو خانەوه: یەگەم/ نیشتیمانبەرورپکی کارای وا کە حەز بە کاری ریکوپیک ناکا و ژيان لەهەلای هەهه و گائەیه و حەزەکا دەوری قارەمان ببینێ، بەسەر ورگی کۆمەئەکەشیهوه دەژی.

دووم/ ئەو پیاوه یان گەنجەى شوینپیی ئەو هەلانی هەگرتووه کە لەو بەر کە سوکارهکی پیا رویشتون، چا و لەو کاره جەسوور لەخۆ بووردویانەیان دەگات کە بیستونیەتەوه و ئەمیش ریک وەك ئەوان دەیانکاتەوه. جا خۆی تەرخان دەگات بۆ دۆزی نیشتیمان.

دەبێ نیشاردەش بەوه بەردی کە زۆر لەوانەى سەر بەخانەى یەگەم ئەو خویری و بێ ویزدانانەن کە ناڕنگینەوه لەهەر سەرپیتچیکردنیکی وەحشیانە، ئەوانە بەر لە گورد و بەرپرسە موسولمانەکان میللەتەکەى خۆیان دەتۆهینن. ئەمانە لە ئاوابیە مەسیحیەکاندا گەردەبوونەوه، بەسەر ورگی خەلگەکەوه دەژيان و ئەو سەرانه و پارانەیان لە گیرقان دەنا کە بە زۆر سەپاندبوویان و دەیان سەند، سووکایەتیان بە ژن و کچان دەکرد بە زۆری و زۆرداری دەیانخستنه ژیر هەوا و ئارەزووی خۆیانەوه، ئەومیشی بەدنیان نەبووایه و سەرپیتچی بگردنایه ئەوا بە خوینساردیهوه دەیاندايه بەر گولله و نیعدامیان دەکرد.

لەبەرانبەردا، ئەوانەى سەر بەخانەى دوودم شیاوی هەندێ بەزەیین، بەلام کاتی خۆیان دەخستە خزمەت شۆرشيگرەکانەوه، بەدل و گیان تەسلیم

بە گەورەكانيان بىيۈن، لەگەل ئەوھى زوربەى ئەمانە سەر بە بىنەمالە و خانەوادەى بەناوئ و رېزداربوون.

بۇ ئەمە، زۆر بازركان و كەسانى تىرىش لەوانەى ھىچ ھاوسۆزىيەكان بەگەل شۆرشگىرپان و شەرپەكانياندا نىيە، ناچاربوون كە لە بارەدان و كۆمەكى دارايياندا بەشدارى بگەن. ئەمانە بەشكستى رېكخستەكانى شۆرش گەلئ دىخۇش دەبوون^{۵۴}.)

لە نەنجامى شكستى يەكەم ياخيپوونەكەى شارى فاند، شۆرشگىرپان ناچار بوون كە بە خۇياندا بچنەوھ^{۵۵}. شتېكى ناسايى بوو كە كۆشە ياخيپوونەكەيان سەرئىچى دەولتەتانى ئەوروپا بۇلاى خۇى راکىش، بەلام ئەو ياخيپوونەيان شكستىكى ناھەموارى خوارد، كۆمەلېكى كەم لە سەركرەمەكانى ئەو ياخيپوونە رېبەندكران بەلام بە نەيتى. باومرېكى تەواويان ھەبوو بەوھى كە مىللەت پىشتى دۆزمكەيان دەگرئ، بەلام ھەر پىشتگىرىكرەن بەس نەبوو، چۈنكە ياخيپووان بەشپۆمەكەى بەرفرەوان شەرپوانانان بەس نەكرەدبۇوھ بۇ شەر كرىن، وە برېكى باش وەك پىويست چەك و تىفاقى شەريان بۇ لايەنگران دەستەبەرنەكرەدبوو، ئەمەش بەندىكبوو كە باش لېوھى ھىربوون^{۵۴}.

ھەتا بەر لەياخيپوونى سالى ۱۸۹۶، لە فان رېكخراوى (تاشناق) بەھىزترىن رېكخستنىك بوو لەنىو رېكخستە شۆرشگىرپەكاندا^{۵۶}. لەگەل ئەوھى رېكخراوى (ھانشاك) پىش ھىزىكى گىرنگ بوو، بەلام ئىستە، بەھۇى شكستى سالانى نەومەمەكانى سەدەى نۆزدە و دووبەرەكى حىزبايەتى ناوخۇو، ھانشاك لە فان ھەلۇدشا بۇ ھىزىكى گچكە. لە ناوچەكانى تىرىشدا لە نەنەدۇل جگە لە (كىلىكىيا) نەبى دەستەلاتى خۇى پاراستبوو، جا سەرگرەدايەتى شۆرشى ئەرمەن بە تەواوى كەوتە دەست (تاشناق).

لە پاش شكستى سالى ۱۸۹۶ شۆرشگىرپان لە فان تا سالى ۱۹۰۱

په رشوبلا و بوونه وه، كه رڼكخهري تاشناق (كيزاغ - فارتكس سرينغليان) گه پش، هم كابرايه دوستي كرد به سهرله نوئ دامه زاننده ودي هه پكه لى رڼكخستنى تاشناق له شاره كهدا، نينجا له سالى ۱۹۰۲ (فارتان شاباز) پش گه پش و به دويدا (نيسخان) كه به (فانا نيسخان) پش ناوزه دمكرا، ناوه نه سلنه كه ي (نيگول نوډا باشيان) بوو، وه له ۱۹۰۲ (گومز - دكتور فاهان پاپازيان) پش هات و كه وته كار.

(شاباز و نيسخان) كه وتنه رڼكخستنى دهوروبه رى (جاتاك) و له سالى ۱۹۰۴ (نارام مانوكيان) كه نه سلنه ناوى (سرغى هوفهانيزيان) بوو، هات. به داهاتنى سالى ۱۹۰۵ چند بهر په رسكي تى رڼكخستنى حيزبى تاشناق هاتنه پائيان: (رؤبين ديرميناسيان، ديكران، ماگيتسى ميسرؤب، ملخاس نهداش هؤفسيان) جگه له دوو نه ندامى حيزبى (نهرمينكان) كه برى تيبوون، له: (سه لان سهركىس بهرسيغيان، غيفؤند ميلؤيان)^{۵۶}.

سهركرده گاننى تاشناق نرك و كاره گانيان دابه شكرد به: (نارام، ديكران و سهركىس) رڼكخستنى شارى فان و ناوچه گاننى رؤزه لات و سهره ودي بگرنه دست. به لام (نيسخان، شاباز و رؤبين ديرميناسيان) بو ماويه كى كورت رڼكخستن ناوچه گاننى باشووريان پى سپررا^{۵۷}. له سالى ۱۹۰۸ پش (نه رشاك فراميان) له كاروبارى رڼكخستندل هاته پيزه وه.

● سهركرده گاننى تاشناق

به مهبه ستنى دستبه كاربوونيان له و كارانه ي بويان ديارى كراو بوو، سهركرده گاننى تاشناق هر كه سه و به ره و نهو شار و ناوچه يه بوو كه پنى سپررا بوو، له قان چند بهر برسك سهركرده يه كه ي هه ريمه كه يان گرتنه دست كه تاجهنگى يه كه مى جيهانى له سهر كاره گانيان مابوونه وه، نه وانه: (نارام، نيسخان، فراميان و پاپازيان) بوون^{۵۸}.

* نارام مانوكيان، لە شارى (كاراباغ)ى ئىمپىراتۇرىيى رووسيا لە سالى ۱۸۷۹ ھاتۆتە دىناو، ۋەك رېڭخەرى بىزاقى كارگەران لە حىزبى تاشناقدا لە ۱۹۰۲ كارى كردوو، نىنجا چۆتە (قارس) لىر لە راپەرىنىكى كورتخايەندا دۇ بە رووسەكان سەركردهي گرتە دەست، پاش ئەمە ناچار كرا رووسيا جېھىلى، بۆيە ھاتە سەلتەنەي عوسمانى و حىزبىش لە ۱۹۰۴دا لە شارى ھان داينا.

مانوكيان ھەر بە تەبىعى خۆى سەركرده و رېڭخەرىكى شارەزا و نىشتىمان پەرومىرىكى مولتەزىم بوو، بى پەروا ئەرمەنىيەكى تۆخ بوو، سەرپراي ئەو سالانەي كە لە سەلتەنەكەدا بىردىيە سەر كەچى رۆژى لە رۆژان فىرى خويندەنەو و نووسىنى زمانى تركى نەبوو.^۸

* نىشخان - نىگۆل بۆگۆسىيان - ناسراو بە (بانىدۇر)، لە سالى ۱۸۸۲ لە كاراباغ لەدايكبوو، لە ھەردوو شارى (شوشا و يەرىقان) بەتەك نارام مانوكيانەو خويندىيان تەواو كرد، چالاكانە لە شارەكانى (ئەلىكساندر و پۇل، قارس) كارى دەكرد، ئەمە بەر لەوھى بۇ شەرگردن بېتە شارى ساسون.

* ئەرشاك فراميان، كە بە (ئۆنىك دىردزاكيان)يان بەنازناو جەنگاۋەرى و لە نووسىنەكانىدا بە (فىھاب) دەناسرا، ئەم نازناۋەي لە (فىشاب و فاھاب - فاراز و نىروسوكرات)ەو بەو، لەناو سەرگردەكانى ھاندا ئەم ديار و دىرگەوتوو بوو، لە ۱۸۷۱ لە ئەستەموول ھاتۆتە دىناو، لە پەيمانىگەي فىركردنى لاهووت لە (ئىچميا دىزىن) خويندەبوو بوو ئەندامى كۆمىتەي ناۋەندى تاشناق و دوايى ۋەك رېڭخەرى حىزب لە بولگارىيا و رۇمانىيا، جگە لە بە ئەندامبوون لە نووسىنگەي رۆژاۋاي حىزب و نووسەر لە رۆژنامەي (دروشاك) كە نۇرگانى تاشناق بوو، لە نىۋان ۱۸۹۹ - ۱۹۰۷ فراميان رېڭخستنى حىزبى لە ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئامرىكا گرتە دەست و رەگەزنامەي ئەو ۋلاتەشى بەدەستەيتنا.^۹ لە سالى ۱۹۰۸ ھاتە شارى ھان.

* قاهان پاپازيان، ناسراو بە (غۆمز و دکتۆر) لە رێکخستنی هەوالگری نەينی حيزی تاشناقددا لە ناوچەى قەفقاسيا کارى دەکرد، لەنێوان ۱۹۰۰ - ۱۹۰۲ لە دەستەلاتى ڕووس هەلات و پەناى برده بەر ولاتى (فینلاندا).

* بەلام (برترام دیکسن) کە لە ۱۹۰۸ کونسۆلى ڕووسبوو لە شارى قان، هاوڕێیەکی نێزیکى نەرمەنەکانبوو، هەرچەندە لە نووسینەکانیدا بۆ سەرۆتەر لە خۆى، پێى دەگوتن: کارە خراپەکانى شۆرشگێران چەندەها هەنگاو وا لە پێش کارە باشەکانیانەوه لە بۆ گەلى نەرمەن.

واديارە کە دیکسن سەرچاوەى هەوالى نایابى هەبووبى کە زانیارى ورد و چاکيان سەبارەت بە شۆرشگێرانى تاشناق پى دەگەياندا، زۆر جار چاوى پێيان دەگەوت و هاوسۆزى خۆى بۆ دۆز و نامانجەکانيان پيشان دەدا، ئەگەر نەئێتىن بۆ شىوازى کارکردنیشيان. وەسفیکى چاکى رێکخراوەکەيان دەگات:

((لێزنى رۆژەلات - تەفليس -ى کردۆتە نيوەندیکى خۆى و رێک لە گۆرپەپانى يەريشان بە پال چاپخانەى جۆرجيا و کلتىسای ئیجميا دزینەووبە، د. هانوونۆگانغینيان و ياديش تۆبجيان و ئەباک فراميان و نەرمەن کارۆ، وەك نەندامانى سەرەكى لێزنىکەن.

ئەم لێزنىیە بۆ بلاوکردنەوهى هەلمەتى پڕوپاگەندەکردن بۆ شۆرشەکەيان لە ڕووسيا دا لە کاردايە، ئەگەر پێویستيش بکات گەنجە نەرمەنەکان کۆدەگاتەوه بۆ ڕەوانەکردنيان. پارە و دارايى کۆدەگاتەوه و چەك و جبهەخانەش دەکەرى يان دەياندن و بەقاچاغ ناودیوى ترکيايان دەگات، سەرەراى ئەمانە لێزنى کارەکانى بزافى شۆرشگێرى ڕووسياى لە قەفقاس بەرپۆدەدەبا و بەرپرسيشە لە ئەنجامدانى گەلى کارى تیرۆکردنى قیزهون و کوشتن، لە لایەكى دى ئەم لێزنى رۆژەلاتە کەمى پەتى بۆ لێزنى هەرىمى ئان بەرەللا کردووه لە سنوورى کاروبارى ترکدا جگە لە مەسائیلە سياسیە بالاکان نەبى کە هەردوو لێزنى رۆژەلات و پۆزاوا لى

بەرىرسن و سەربەوانە، ۋەك دەرىش دەكەۋى كە دەستخستى رېنگەپېيدان لەلايەن لىزنى رۆزەلاتەۋە ھەنگاۋىكى بېۋىستە بەر لە تىرۆركردنى ھەر بەرىرسىكى ترك.

دەبىي نىشارە بەۋەش بىدرى كە لىزنى رۆزەلات بەچوار لىزنى ھەرىمى ناۋ تركياۋە پەيوستە، ئەم لىزنانەش لە فان، موش، ئەرزپۇم و تىراپوندا بارمگەى خۇيان ھەس، دوو بارمگەكەى دوايى رۋالەتېكى ناشتايانە و بىي ۋەبىيان لەخۇ گرتىۋوۋە، چونكە كارەگانىيان تەنيا لە سنوورى پىروپاگەندە و كۆمەك كۆكردنەۋەدايە، بەلام لە موش دوو سەركرده دانراون ، يەكيان پروسە و ئەۋىدى تركىكى نەرمەنە.

فان نىۋەندىكى شۆرشگىرى گىرنگە لە تركيادا، لەو ھەوت ئەندامەى لىزنىكە چواريان كارا و چالاكن، ئەۋانىش: (ئارام، دكتور، سەركىس و تىشخان)، سى ئەندامەكەى دى سست و داۋەشاۋن. ئەمە ھەرىق زانين كە لىزنىكەنى موش و تەرابزون و ئەرزپۇم سەر بە لىزنى فان و بەۋەۋە پەيوستەن.

جگە لەو چوار سەركردهيەى كە باسمان كردن، سى سەربازى چەكدارى شۆرشگىر ھان لە فان، ۲۵يان پروسن و پىنجىش تركى نەرمەن. لە زستاندا گشت ئەم گيانباز و (خۆبەخشانە)¹¹ لە فان نىشتەجىن و دابەشبوون بەسەر گەرەكە نەرمەنەكانى بەشى گاردنى شارمگەدا، تەنيا بەشەۋدا بەناۋ باخچە و نەفەقەكاندا ھاتۇچۇ دەكەن، دەشلىن ئەمانە ھەرگىز دوو شەۋ و لەسەر يەك لە يەك مالىدا نانۋون، ھەرچەندە نەرمەنەكان گشتيان ھاۋسۇزن بەرامبەريان، ئەگەر بە پەنھانىشې، بەلام زۆر لە نەرمەنە دەۋلەمەندەكانى فان ھەست بەۋە دەكەن كە بوونى ئەمانە لەناۋاياندا نەگونجاۋ و مەترسیدارە.

كەبەھار دادى رېنگەۋيان دەكرىتەۋە و بۇ ھاتۇچۇ دەستدەدات ، گيانباز

و گيانفیداگان نه گهر کاریک نه بی دهستان بگری وهك ياخيبيرونه که می موش و سامسون، نهوا به چند دسته یه که وه دابهش دهبین له ژیر سهر کرده می نه و جوار سهر کرده دا، ههر دسته یه و له ههر یمیک بۆ هه لمه تی پروبا گنده و کۆکردنه وهی گهنج و سه ندنی یاربوو له خه لک و فرۆشتنی چهک و زه خیره به لادییه کان و هیرکردنیان که چۆن تفهنگ به کاربینن و مه شقیبێکردنیان له سهر نیشانه شانندن و.. یهک لهو جواره به زۆری له فان ده مینیتته وه، په یومهنديش به هۆی نامه وه له نیوان کۆمه له ی فان و په تلیسا بهردوامه، نه مهش وای لی کردون که ههرکات بیان هوی و پیویستکات کۆده بندود و به گتر ده بینن.

جگه لهو سی سهر بازه، نهرمه نه كان به گشت توێژکیانه وه نیرینه کانیان نه ندامن له ریکخسته که دا، نه ندانه ته مهن بچوو که کان چالاکترن و چه کداریشن، له ماله کانیاندا تفهنگ و فیشه کیان هه شارداوه، لیژنه نامه و موهه ییایه بۆ چه کدارکردنی نهوانی دی که بانگرتین، نهوانه ی تر که ده میننه وه، سست و ناجالاکن به لام به شداری بهرچاویان هه یه بۆ خزمه تکردن به دۆزه که یان.

به پیی نهو سهر ژمیریانه ی که واده زانم به پیی زانیاری خوّم زۆر وردن. ناگادارم که لیژنه ی گیانفیداگان له شاری فان و دهو روبه ردا له نیسته دا نه و منده چهکی هه شارداوه که به شی هه زار شه رکه ر بکات، ههر له شاری سه له ماسدا که له سهر سنووری فارسه پشت قایم یوون به ٦٠٠ چه کدار، له عمینی کاتدا به ته مای ٢٠٠٠ چه کداریشبوون له کاتی پیویستدا له پرووسیاه بویان بیت.

دهرمنجام له ترکیا و ولاتانی فارس و پرووس نه و منده چهک و جبه خانه یان هه یه که به شی سی هه زار پیاه بکات، له کاتی کدا ژماره ی نهو شهروانه ی له ریزمه کانیاندا نامه دی چهک هه لگرتن یوون به لای که مه وه له

ژمارە نەدەھاتن. (۳۳))

وەك لە پاشان دەرگەوت (ئارام و ئىشخان) ديارترين دوو سەرگردهى ناو ليژنەى حيزبى تاشناق بوون لە شارى قاندا، لە نامديوکردن و قاچاغدا گەلن وريا و شارەزابوون، ئىشخان ئەو پەيوەندى و ناسياويەى كە لەگەن نەرمەنە گوندشینهكاندا هەيبوو لەناوچەى جاتاك پەرمى پیندا و دواجار لە جەنگى يەكەمى جيهانيدا ئەو ناوہ بووہ چەقى ياخيبوونى نەرمەن^{۳۲} ئەم ئىشخانە زياتر پيکخەر و سياسى بوو وەك لەوہى جەنگاوەر بى.

بەلام ئارام وەك چۆن لە پيکخستندا دەستىكى بالاي هەبوو ناواش لە مەيدانى شەپدا، لە ۱۹۰۷ رابەرايەتى دەستەيەكى دەکرد بۆ شەپکردن لەگەن سەريازە عوسمانیەكاندا لە دەيرى (ئاراك^{۳۳}). بەلام گەورەترين خزمەتیک كە کردیيتى بلأوکردنەوہى گیانى شۆرش و شۆرشگيرى بوو لە گشت لایەكى هەريمەكە.

ئارام، وەك هەنگاويكى پيويست يەكەمجار رۆشنبیرکردنى شۆرشگيرى هينايە ناوان و پيکى خست، خۆى و هاوہلانى دەستيان بەسەر ئەو رۆشنبیريە تەقلیدیەدا گرت كە بە كلنيساي نەرمەن سەپیردا بوو و کردیانە جوړيک لە رۆشنبیرکردن و تيگەياندنیک كە خزمەت بە پرۆگرام و پيکخستنى شۆرشگيرانەيان بکات. بلانەكەى تاشناق بۆ فان بریتیبوو لە دەستبەسەرگرتنى كلنيساي نەرمەنى گريگۆرى، زۆريک لەوانەى هامشۆى كلنيسايان دەکرد بوونە لاگير و لایەنگرى شۆرش و داخوازيەكانى^{۳۴}. بەلام دەيرەكەى (دیريك) لەبەرى ئەوبەرى سنورى فارس، بۆماوويە بوو بەنكەيە بۆ شۆرشگيران و عەمبارکردنى چەك. سەرۆكى دەيرەكە (باغرات فاردابايت تافاكالیان) شۆرشگيرىكبوو بەناويكى نەينى (زەكى) يەوہ^{۳۵}.

لەناو شۆرشگيرە بەناويكاندا ناوى قەشە (ئارتان) دینن كە لپسراوى بالاي دەيرى (ئەرديس غاراب) بوو، ئەمە لە ساسۆن كاربەدەستىكى حيزبى

تاشناق بوو، لە ۱۸۹۹ مەترانەكەى نەرمەن لە بەتلىس سەر بە شۆرشبوو (ئەمە نەلای دەولەت شاراود بوو و نەلای مونسلى كونسول)، دەچوو ئەو كەلوپەل و پارانەى كە بە كۆمەك بۆ ھەزاران و لایقەوماوان دەھات دەیدایە شۆرشگێرەكان.^{۳۸}

ھەروەك لێرەدا بەدیار دەكەوێ ئەو پیاو دەئایینیانەى لە فەن پشتگێرى شۆرشیان دەكرد زۆربوون، بەلام ئەمانە لە سەرھاتادا تا رادەى كەمبوون.^{۳۹} لە واقیعییدا سەرۆكەكانى كلیسای نەرمەن لە فەن ھەر بەتەواوى بەرھەستى شۆرشگێرانیان دەكرد، بازرگانان و پیاوانى ئایینی موحافیزگارانە ھەلئۆستیان دەنواند، ئەمەش شتىكى سروشتى بوو، چونكە بەشێكى جیانەبوو دەبوون لە سیستمى عوسمانى، جا نەگرا دوى كاروانى شۆرشگێرانیكى مولەجید بگەون، جگە لەمەش شۆرشگێرەكان نەگەرى ھینزىكى ناپندەى ناو كۆمەلى نەرمەن بوون، دەستەلاتىكى تازە كە دەیتوانى ھیز لە دەستى رابەرە سوننەتییەكانى كۆمەلە دەربھێتى، بەمانا كلیسا و بازرگان ھەردواى شكستەكەى ۱۸۹۶ و پاش ئەوھى حیزبى تاشناق كەوتەووە چەسپاندنەوھى پێگەى خۆى لە فەن نەویش لە رێى ھەردەشەكردن لە دەولەمەندەكان بۆ كۆكردنەوھى پارە، ئیتر ئوسقوفو ھەندى كەسیتی بەناوێ كەوتنە داواكردنى پەرس و راوێژ لە كونسولێ بەریتانیا دەربارەى چۆنیتى رێگرتن لە شۆرشگێران تا نەگەرپنەو، بەلام ئەم خۆلینزىكردنەوھى بەشترىن بەلگەىكە بۆ نەیت و مەرامى سەركردە تەقلیدیەكانى نەرمەن.^{۴۰}

ھەروەك لەبەشى دوو دەمیشدا دەرکەوت، بارەگەى كاتۆلیكۆسى (نەختمار) كە لە دورگەى نەختمارى بەرى باشوور و باشوورى رۆژەلاتى شارى فەن بوو، زەوویوزاریكى زۆرى بەدەمەو بوو، لەسالى ۱۸۹۵ شوینی پەلى كاتۆلیكۆس بەتالبوو ھینشتا كەسى نەبوو بیگرتنەو، بەلام كاروبارەكەى بەسیستى پەرورەدەكەیشیەو ھەتا جەنگى یەكەمى جیھانى ھىچ گۆرانیكى

بەسەردا نەھات، جا دەستەلات و كاروبارەكەى گەوتىوۋە دەست قەشەپەك بەنازناۋى (جىڭىر يا بىرىكار)ى كاتۆلىكۆس. ئىتر ناۋا رەۋشەكە ۋەك خۆى مایەۋە^{۶۸}.

لەسەرەتاي مانگى تشرىنى دوو/نۇفامىرى ۱۹۰۵ كۆمەنن جەكدار بە سەرگرمىي ئىشخان لە فانەۋە ھاتن و بە دىۋارى دەپىرى (ھاكاھانك)دا ھەئزان، پىاۋە ئاپىننەكانى ناۋەدەيان تۇقاند و جىڭىرى نەختماركە (ئەرسن فارتابد) و نەينىگرمەكىشى، لەتەك خۇياندا راپىچيان كردن و فراندىيانن، بۆ سبەى بەپانى لاشەكانىيان دۆزرايەۋە. ئەرسن بۆيە كۆژرا چونكە پىشتى دەۋلەتى دەگرت دژ بە شۆرشگىرپان و بەلاى تاشناھەۋە پەلەۋ پاپەپەكىشى لە دەۋلەتدا گرتبۋە دەست، ۋە چونكە لەننۋان دەۋلەت و خەلگە ئەرمەنەكەدا بوو دەۋرىكى گەۋرەى دەپىنى. تىرىلى كونسۇل دەيگوت: تاۋانى گەۋردى ئەرسن تەنيا ئەۋەبۋو گە دەيگوت (خراپەكارپەكانى شۆرشگىرپان لە چاكەكارپەكانىيانى تىپەراندوۋە) و ھەزىشى بە ھىچ جۆرە پەيۋەندىپەك نەدەكرد پىيانەۋە^{۶۹}

ئا بەم شىۋەپە دەسلەتە ئاپىننەكە پەندو عىرەتى بە باشى لەۋ روداۋە ۋەرگرت، لە سالى ۱۹۰۶ (دانىال) كە نەندامىكى تاشناق بوو كرا بە جىڭىر لە جىيى ئەرسن؟، ئەمىش لاى خۇپەۋە (ئىشخان و نارام)ى كىردە بىرىكارى خۆى. ^{۷۰} نارام كارى پىشكىيارى لە قوتاپخانە ئەرمەنەكاندا گرتە دەست، بە دانانى نەمانە پەيمانگەى نىختمار بۆ فىركردنى لاهووت بە يەگجارى لە دىن دامالرا، كە پىشتر ئەمە نامانجى سەرەكى ئەۋ پەيمانگەپە بوو، مامۇستا ئاپىننەكان بەرەللاكران و لاپەنگرانى تاشناق جىيان گرتنەۋە، وانەكانى لاهوتىشيان لاپرد و بوۋنە وانەى مەشقىپىكردنى شۆرشگىرپانە، مامۇستايان لە باتى بابەتە ئاپىننەكان وانەى ياخبونىيان دەگوتەۋە^(۷۱).

نېردراۋە نامىركاپپەكان لە فان لەم دەستبەسەرگرتنى تاشناقانە بەسەر

کاروباری بهیمانگه‌که‌دا، وه‌ک‌ حیزبیکي مولعید، گهلئ تووره و نیگه‌ران بوون. له سالی ۱۹۱۱د سمرۆکی نیردراوه‌کان (د. رینۆلڈز) دهیگوت: به‌شیکي زۆری زه‌ویوزاری ثم و لایه‌ته مولکی کاتۆلیکۆسیه‌ی نیختماره، ماوه‌یه‌کی دورودریژ ثم دامه‌زراوه‌یه‌ ملکه‌چی ده‌سه‌لاتی ئەندامانی بی ئیمانی تاشناق بوو که له ناویدا قوتابخانه‌یه‌کیان کردبۆوه، فیرکردنی نایینی و چوونه کلئسا تیایدا قه‌دهغه‌ بوو، گهلئ کاری بیچه‌وانه و دژه نایینیشی تیادا ده‌کرا.

(۷۵)

بهر له هاتنی نارام و هاوړیانی، شۆرشگێرمه‌کان بایه‌خیکي نه‌وتۆیان به نمرمنه‌ لادییه‌کان نه‌ده‌دا، به‌ر له شۆرشه‌که‌ی ۱۸۹۶ هه‌ندئ (باج له‌سه‌ر چه‌ک) له هه‌ندئ نمرمنه‌ی لادییی ده‌سینرا، نیتر بیر له‌وه نه‌ده‌کرایه‌وه که رێکیان به‌خه‌ن وه‌ک‌ حیزبی^(۷۶)، له ناو رێخستنی لادیکاندا مامۆستایانی نایینی سه‌ر به تاشناق ببونه نووکی رم، سیستم شۆرشگێری بوو، عوسمانیکان زۆر که‌م ده‌ستیان ده‌خسته‌ ناو نیش و کاری نه‌و مامۆستایانه‌وه، ئەمه‌ش به‌پێی نه‌و نه‌ریته‌یان که نایین نازاده و ترسی پالەپه‌ستۆی نه‌و روپاییه‌کانیش با له‌ولاوه بووه‌ستی.

نه‌و ماوه‌یه‌ی نیوان ۱۹۰۶ و جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی رێکخه‌ره‌کانی تاشناق به رێکخستنی دانیشتوانی ناواییه‌کانی نمرمنه‌کانه‌وه بردیانه سه‌ر، ئەمه‌ش له هه‌ندئ گه‌روگرفت به‌ده‌رنه‌بوو، به تابه‌ت له‌گه‌ل سهرۆکه‌ ته‌قلیدیه‌کانی ناو نه‌و ناوایانه، به‌لام تاشناق له‌و به‌ربه‌ره‌کانیه ناوخۆییانه‌دا سه‌رده‌که‌وت^(۷۷)

کاری تیرۆر و تیرۆرگاری به‌شیکي سه‌ره‌کی بوو له‌و شۆرشه‌ی تاشناق، ئەمه‌ش یارمه‌تیدهر بوو بۆ هینانه‌دی دوو نامانج:

یه‌که‌م/ تاشناق دوژمنه‌کانی خوی له‌ کۆل ده‌بۆوه، ئەوانه‌ی ببوونه مه‌ترسیه‌کی راسته‌قینه‌ یان چاوه‌روانکراو له‌به‌رامبه‌ر چالاکیه‌کانیدا. له‌وانه

بەرىسە عوسمانىيە دەستۇرۇپشۇتۇمىكان (بەتايىپەت ئەو ئەرمەنانەي كە لە دەولەتدا بوون و سەلماندىبوويان كە ئەرمەن دەتوانن لەناوجەرگەي فەرمانىگەكانى حوكمەتدا كاريكەن) وە ئەوئەشى نامادىبوو كە ناپاكي لە هيلى تاشناق بىكات بەو بيانووئەي گوايە خزمەتى بەرژدەوئەندى نىشتىمانى يان تايىپەت دەكات، لە پەتەلىس لە سالى ۱۸۹۸ سەرۆكى پۇلىس لە لايەن شۇرشيگىرئانەو رېوئەپرېووي تىرۆركردن بۆۈە^{۷۸}. ھەروا سەرۆكى دەستەلاتى ھەزايى لە سالى ۱۹۰۷ لەناو شارى فان كوژرا^{۷۹}. ديسان زۆرىكى تر (وەك پاشان بۇمان دەردەمكەوئ).

بەلام ئامانجى دووھ/م لەوانەيە بە بايەختىر بىت، ئەم تىرۆركردنە ئاگانداركردنەوئەيەك بوو بۇ ھەريەك لەوانەي بيانەوئ لە ئايندەدا پىشتىگىرى لە دەولەت يەكەن يان نايەوئ يارمەتى شۇرشيگىران بەدات. جىنى باسەكە كاري تىرۆركردن و ھەرمەشەي كوشتن تارادەيەكى زۆر بەرى باشى ھەبوو لە بەدەستەيئانى باربوو و (بەخشيىنى شۇرشيگىرئانە) لەلايەن ئەرمەن و دەولەمەندەكانىيانەو، ئەوانەي ھەر بە سروسىتى خۇيان مەيلى شەپ و ئازاوەيان نەبوو، جا بۆيە بە ھەردشەيەك زۆر بە ئاسانى لىيان دەكىشرايەو، نەمەش بە رېوونى دواي كوشتنى چەند كەسانىك كە نەيانويستبوو پارە بىدن و خەلكى تىرشيان ھانئەدا كەوايەكەن، دەركەوت.^{۸۰}

لە دەيەي ۱۸۹۰ھەيىزب لە ئەستەموول كارە تىرۆرىيەكانى دەستدەيە، مېژووي ئەساسى يەكەيتى شۇرشيگىرئانى ئەرمەن واي دەگەيەنى كە (لىرەوہ بە مېژووي – ا. پ. ا. نىشارەي پىئەدەرى) :

((ھۆستەنتەنيە، پايتەختى سەئەنەي عوسمانى كە نيوئەي وا لە نەورۇپادا، بەلاي تاشناقەوہ بايەختىكى جەوھەرى ھەبوو، وەك شانۆيە بۆ چالاكيەكانى ھىزب و بەلگە و ھەئەتى دىعايەكردن. لەم رووہوہ دىجىن وردبىنەوہ لە چالاكى تىرۆرىستى كە لە سالى ۱۸۹۴ھەتا ۱۸۹۶ پەرىيە

سەند، ئەویش كە ئەندامانى تاشناق دەستيان كرده قەلأچۆكردى ئەو نەرمەنانەى كە لە خزمەتى سولتان و دەولەتى تركداپوون، لەوانە (مەقصور سيمون بەگ، ئەرداشيسى جاسووس، حەججى ديكرانى سەرۆكى پۆليس، قەشەى لەكارلابراو مامىر بنديان، م. توتنچيان پزىشكى نۆژدار و زۆرى تر^{۸۰}.)

گەورەترين هەولئىكى تىرۆركردن كە دەنگى داپەووە و بەناوئى بوو، ئەوھبوو كە تاشناق ھەولئى كوشتنى سولتان (عەبدولحەمىدى دووهم)ى دا بە تەقاندنەوھى بۆمبىك، بەلام سەرى نەگرت.

ھاوكاربوونى شۆرشگىرپانە بەبئى بەزىي دەسەپنرا، ھەركەس دەستبەردارى دۆزى ياخيبووان ببوايە يان گرفتى بەھانييا رینگەيان چارەنووسەكەى مردنبوو، مېزووى يەكپەختى شۆرشگىرپانى نەرمەن (ا. پ. ا) نيشارە بەو دەدات كە گيانفیداكانيان گەلئى بەكرىگىراوى نەرمەنيان ئىعدام كردوو، لەوانەى دەستيان لەگەلئ حوكمەت تىكەل كردبوو^{۸۱}. ھەر بۆ ئەوونە لاشەى تاوانباران نىزىك بە دەرياچەى فائەووە ھەلئەواسرا و دوایى فرئ دەدرايە سەر رینگەو بانە گشتیەكان. چۆرە نيشانە و ئارمىكيشيان پئووە دەنرا كە بزائرى ئەمانە خائىن^{۸۲}. لە دەوروبەرى شارى پەتلىس كە دەستەپە لە نەرمەنە رووسياپەكان بەسەركردهى (كىفۆرك) ناوئى لەلاپەن قەشە نەرمەنيەكانەووە بىزارى و وەرپسيان بەرامبەر دەنۆنرا ياخيبووان دووانيان لەو قەشانە كوشت.^{۸۳}

لە سالى ۱۹۰۲ لە فان ھەوالدەرىكى نەرمەنى كوژرا^{۸۴}. وە لە ۱۹۰۷دا شۆرشگىرپان پۆلىسىكى نەرمەنيان لە فان كوشت، ئەوھش بەھۆى ھاوكارىكردى بۆ حوكمەت لە دۆزىنەوھى حەشارگەپەكى چەكياندا^{۸۵}. ديارە تەنيا ئەو كارە تىرۆركردنە تۆماركراون كە گەورەبوون و دەنگيان داپۆو، لە سالى ۱۹۰۲ كونسۆلى بەرىتانيا لە فان نەقىب (ج. ا. تىريل) ھەستى كرد

بەۋدى كە كارە تىرۆريەكان كارىگەرى خۇيان ھەس، زۆر كەس ھەزىيان بەم شۆرشگىرپانە نەدەكرد و چارەيان گرانىبوو، خۇ تەگەر لەترسى گىيانى خۇيان نەبووايە نامادەبوون خەبەريان لى بىدەن و شوينى ھەشارگەي جەكەكانيان ئاشكرا بىكەن.^{۸۷}

كونسۇل دىكسەن لە ۋان دېتە سەر ۋەسفى سروسىتى رېنكخراۋدىسى و رەسمى پىرۇگرامى تېپەراندىنى بىروباۋەرى شۆرشگىرپانە، كە چۆن سەركدەكانى لىژنەي تاشناق لە ۋان دەستەلاتى بەجېھىتانى كارى تىرۆركردنى ئەرمەن و موسولمانەكانيان ھەبوو، جگە لە بەرپىرسانى دەۋلت كە بەر لە كوشتنى ھەر كامىكىيان دەبوو رەزامەندى لىژنەي ناۋەندى لە تەخلىسىەۋە ۋەرىگىرايە.^{۸۸}

شۆرشگىرپەكان ئەرەنەكانيان ۋا ۋوودابوو كە پىران كىردىبوون لە ھەستىكى دەروونى لىۋېرژ لە ھىز و بەخۇنازىن و (توانىست) ۋەك ئىستە پىي دەلېن. بە دىژاى سەدەكانى پىشتر ئەرەمەن لەشكرىكى تاپبەت بە خۇيان نەبوۋە، كە چى ئىستە ۋا ھىزىكى جەكدارى ئەرەمەن پەيدابوو و سەرنجى دىياشى بۇ لاي خۇي پاكىشاۋە.

دەمىكبوو ئەرەمەن ۋەك (پەمىت) لەسايەي ئىمپراتۇرىيە گەورەكاندا دەزىيان، كەمايەتەك بوون لە ناۋ كەمايەتەكانى تىردا، بۇيە شۆرشگىرپەكان بەدېھىتانى ئەۋدى ناۋيانابوو (بەرژەۋەندىيەكانى ئەرەمەن) لەپىش ھەموو ئەۋلەۋىيەتەكانيانەۋە بوو، بەلام پىناسەكردنى شۆرشگىرپان بۇ (بەرژەۋەندى نىشتىمانى ئەرەمەن) لەسەر بىنەماي تىروانىنىكى ئايندە خۇي گرتىبوو، ئىستاش زۆر كەپەت كار و چالاكىيەكانى شۆرشگىرپان نەھامەتى زىاترى بۇ گۈندە ئەرەمەنەكان دروستدەكرد، گومانىشى تىدا نىيە كە دنە و ھاندانى ئەۋرۈپاىيەكان بۇ دەستىۋەردان لە سونگەي ئەۋ نەھامەتەنەۋە خزمەتى مەبەستەكانى شۆرشگىرپانى دەكرد.^{۸۹}

هەرۆك نموونەى گشت رووكارى شۆرشەكانى نەرمەن لە رۆژەلاتدا، پالپشتى و پشنگىرىكردى مىللى نەرمەن لە ياخىيووندا تەمومزاوى و نادىار بوو، نىستەش حىزبى تاشناق لە ڤان دەستى گرتوو بەسەر ئەو شۆرشگىرپانەى كە ملكەچى سەركردىيى هاوولآتى بيانين، كە ئەمانەش لای خۇيانەوە ملكەچى (تەڤلىس)ى نىمپىراتۆرى رووسن^{۹۰}. بەلام پالپشتى ناوخۆيى بەردەوام گەورد و فراوانتر ددبوو، لە سالى ۱۸۷۰ لاوانى نەرمەن زۆربەيان لەشارى ڤان بە توندى لاگىرى شۆرشەكە بوون^{۹۱}. بە هاتنى سالى ۱۹۰۵ چاودىرە بەرىتانىكان هەستيان بەوود كرد كە لادىيەكان لەخۇيانەوە زۆر جار هاوسۆزى و پالپشتى شۆرشگىرپان دەكەن، لە بەرامبەرىشدا زۆر گوندى نەرمەنى تر بە زۆر و ناچارى شۆرشگىرپانيان دەگرتە خۆ و دالدهيان دەدان. چونكە ئەگەر نەهويان نەكردبا دىبوونە قوربانى ئەو نەهامەتيانەى كە شۆرشگىرپان لە تۆلەى نەوددا بەسەرياندا دەهيتان^{۹۲}.

لە هەندى حالتدا لادىيەكان بە پال ياخىيووكانەوود شەپان لەگەل سوپاي عوسمانيدا دەگرد، لەحالى تردا دەسەوسان بوون، بەلام لە هەردوو حالتكەدا ئەمانە بىبوونە قوربانى ئەو نەهامەتيانە و قورەكە هەر بۆ ئەوان گىرابوو. كە سوپا و ياخىيووان دەكەوتنە شەپەو، بىتاوان رىك وەك تاوانبار تىادەچوو، لە هەندى كاتدا ئەو گوندانەى سەر بە شۆرشگىرپانىوون دەسووتىران (نەك هەموو كەرتىك)، هەرچەندە ئەمە بەر لە جەنگى يەكەمى جىهانى سياسەى دەولەت نەبوو، بەلكو كاتى ئەمە رووى دەدا كە سەربازەكان لە شەپەكەدا زۆريان لى بكوژرايە و بشكانايە، لەكاتى تردا تەنيا داوا لە لادىيەكان دەكرا كە نان بەسەربازەكان بدەن و لەكاتى شەپەكە دالدهيان بدەن، ئەمەش زۆر بەگران دەكەوت لەسەر ئەو كەسە، كە ناوا ناچارەكرا نان بدا بە هەردوولا. گوندە بەرھەستكارەكان دوچارى تالان و برۆش دىبوونەوود، بەتايبەت ئەگەر شەپەكە لەنيوان ياخىيووكان و عەشايرە كوردەكاندا بووايە^{۹۳}.

● چەكى شۇرشيگرەكان

بىنانوو زۆرە بۇ ھۆكۈرى چەكدارگردنى ئەرمەنە عوسمانىيەكان:
مەسەلەكە بەرگرىگردنە لە خۇيان يا ياخييوونە، نىتر بەپىنى بۇچوونى
چاودىرەكە. لەكاتىكدا خەلگى شاردەكان بە ھەق و ھەقىانەت پىئويستيان بە
ھەلگرتنى چەك نەبوو، بەلام لای گوندنشىنەكان فرە مەبەست بوو، گوندە
چەكدارمەكان دەپانتوانى لەدەست جەردە و عەشایرە كوردەكان بەرگرى لە
خۇيان و مالاتەكانيان بگەن، زۆرى تىرىش كە چەكدار نەبوون لەزىر
حىمايەى دەولەتدابوون (تەنیا مەبەست لەو گوندانە بوو كەنیزىك بە شار و
سەربازگەكانبوون) پان لە پەنا ئەو سەرك خىلانەدابوون كە گوندەكە ھى
خۇيان بوو، لە بەرامبەردا، ئەوانەى بى چەك بوون و لە ھىچ كام لەوانە
نەبوون، موسولمان بوونايە پان مەسىحى، دەبوونە پاروويەكى ئەرمە قووت .
لە ناوھا رەوشىكدا شتىكى سەير نەبوو كە شۇرشيگرەكان بچن لادىپىيە
ئەرمەنەكان چەكداركەن. ئەو لادىپىيانەى چەكيان لە شۇرشيگرەكان دەگرى
زىاتر دەپانتوانى بەرگرى لەسەرو مالى خۇيان بگەن و ھەتا بۇ
تۆلەگردنەوھش لە لايەنى دى دەستبەسراو نەبوون، دەشبى ئىشارە بەوھش
بدرى كە ئەوانەى پىئويوستيان بە چەكىش نەبوو ناچاربوون لەگەن گرانى
نرخەكەشىدا بىكرن. بەمجۆرە بەسروشتى باروزروفەكە چەك ھەلگرتن بوو
ھاوخەمى و ھاو بىرىيەك لەتەك دۆزى شۇرشيگرەپاندا، چونكە شۇرشيگرەكان
ھەتا پەيمانىتكيان لەو كەسانە وەرنەگرتبا كە ئەم چەكە رۆزى لە رۆزان لە
پىتاوى خزمەتكردن بە نامانچەكانى دۆزە شۇرشيگرەپەكە بەكارديت، چەكيان
بۇ كەس دەستەبەر نەدەگرد.

بەمجۆرە (بەرگرىگردن لەخۇ) بەلای شۇرشيگرەپانەو چەمكىتكوو
ناوەرپۆكىكى فراوانى لەخۇدەگرت، ئەوپەرى بەرگرىگردن لەخۇ بەلايانەو

بىرىتىيوو لە ياخىيوون كە نەمەش دىيانگەيەننى بە سەرھەندانى حوكمىكى نەرمەنى. بەبى گۆيدانە زەرەر و زىانى سەررومانى سا لە نەرمەن بگەوتايە يان لە موسولمان، كە لەبىناو ئەو نامانجەدا چار نىيە و دەبى ئەو زىانانە بگەون.

ھۆكارى بەرگىركردن لەخۆ لە چەكداركردنى لادىيەكاندا لە ئارادابوو، نەمە راستبوو، بەلام كارى كەلەكەكردنى ھەزارا پارچە چەك لە شارە جىياجىياكانى ھەك فەن و لەو ھەمبارانەى كە لە گشت لايەكى رۆژەلاتى عوسمانىدا بوون، بەتەواوى دەليلىكى جىياوازترى لەخۆگرتبوو. ئەو چەكانە بۆ ھىچ نەبوو تەنيا بۆ ھەنگىر سانى شۆرشىكى خويىناوى .

جا بەبى خراپترى سىنارىيۆيەك كە نەرمەن چاوەروانى بوون: نەگەرەكو موسولمانەكان لە ناوچەيەك يان زياتر ياخىيوون و كەوتنە سەربرىنى نەرمەن، نىتر چۆنچۆنى ئەو چەكە كەلەكەكرانەى ناو فەن لەكاتى بپويستدا بەگەيەندى بۆ بەرگىركردن لەو بى چەكە دامانە؟ تۆ بلىنى شۆرشگىران گورج بگەونە خۆ و ھەمبار بىكۆن و بە ھەمبارە يان بە كۆل چەكەكان بەو نابىلوقەيەى كە سوپا و دەرەكى عوسمانى تەنيويە بگەيەننە شارەكانى (ساسۆن و بىكالى و مووش)؟

نەمە مەحالى و نەستەمە بەبى شۆرشىكى پلان بۆ دارىزراوى سفت و سۆل ھەر لەو شوپانەى كە چەكەكانى تىدا كەلەكە كراو.

ھەرچۆنىكى بى لە دەيە ۱۸۹۰دا كوشتارى نەرمەن دەستى پى نەكرد تا موسولمانەكان بەھوى كارە شۆرشگىريەكانى ئەوانەو لە كوشتاركردن دەستيان كردهو و بەرھەنگارىان بوونەو، شۆرشگىران يەقىنيان بەووبوو كە ئەو لە نەنجامى ئەوھەمبارەو كە لەخۆيان ھەشاپۆو.

● قاچاغە رېڭەكان

لە مېژووی يەكپەتە شۇرشيگېرانی نەرمەندا ھاتوۋە دەلى:

((لەسەردەمى - يەكپەتە شۇرشيگېرانی نەرمەن ھو، يانى ئەو
ھيزبە يېش تاشناق، ناوچەى - نەدرىاداغان^۱ - رۇزاۋاي ئىران، بەتايبەت
سنى گۇشەى تەوريز، سەلەسەد، ماكوۋ وئىستگەى سەردەكى گواستەنەو ھەك و
چەكدار بوۋە بۇناو ئەرمىنىيەى تىركى و ويۇ (فاسبور ناغا - فان). ھەردو و
رېڭەى قارس - باسىن و يەرىقان - سورمالو، بەتايبەت يەكەمىان، ھەتا ئەم
دوایبە نەبى ئەو بايەخەيان نەبوو، خەسلەتە كەمەكانى ناوچەى -
نەدرىاداغان - بۇ ئەو چاوپۇشپە باشەى دەستەلاتدارانى فارس بە گشتى
دەگەرپتەو.

نووسىنگەى تەوريز بە شىۋەدپەكى بىنەپەتى پېكھاتبوو لە: ھۇفنان -
تافتيان، ھۇفسىب ئىشخان نەرغوتيان، نىگۆل دومان- نىغو غايوس درھوفھا
نىسيان.

ئەمانە ھەك مامۇستا لەوئ جىگىر بوون، ھەك كەسايەتى ديار ئەم
يارمەتيدەرانەشيان ھەبوو: ساتىنغ مادىنيان (دزاغىغ) فارتان (سىركىس
مىھىرايىيان)، قەشەى سەردەكى لە دەيرى ((دېرىك)) ئەب بىكراد تافاكالىيان
(زاكى) سىفكارىتس ساكوۋ، سەركىس ئۇھانجانىيان (فرھەد)، كالوسد ئەلوپيان)
دەرۋىش، تۇروس)، غارو (ئەرىسدا كىس زىويان) ھى تىرىش.

لەو سالىنى دابى ھەندى چالاكوانانى تىرى تاشناق لە (ئەدرىاداغا) كاريان
دەگرد، لەوانە: سىتېبان سىتېبانيان (بالاجان) ، دوكتۇر گەرەبىت باشايان

^۱ نەدرىاداغان: مەبەست لە نازمىرايىجانى رۇزاۋايە لە نىيران
(ۋەرگىپ)

باخېيوونى نەرمەنەكان لە ئان

(تابارىغ)، سەمسۇن تاديوزيان (كارىگىن)، نەرمىناغ ئۇخىجيان (سلاك).
ھەندئ لەمانە (بەتايىبەت : تۇروس و غارۇ و ساكۇ) بە رېكوپېنكى دەچوون
بۇ رۇوسيا بۇ چەك كېرىن، تا بېگوازىنەوہ بۇ تەورېزو سەمسەد، كە لىركانى
چەكەكان لە كارخانەكانى يەكپەتە شۇرشىگېرانى نەرمەن كۆدەكرانەوہ،
بەلام ئەوانى دى (بەتايىبەت: ھۆفسىب نەرعۆتايان، نىگول دومان، فرتان و
فرەد) نەوېرەكەى دەچوون بۇ ئان تا بەشەخسى خۇيان سەربەرشتى و
چاودىرى نەركى گواستەنەوہى چەك و زەخىرەكان بىكەن، لەمەدا سەرۇكاپەتى
نەو دەستە و كۆمەئە گىانفېداپاتەشىيان دەكرد كە چەكەكانيان دەگواستەوہ.
زۇر كەرمەت لەو شەپانەشدا بەشدار دەيوون كە لەگەل كۆمەئە كوردەكان
و سوپاى تركدا دەيوو بە توشووانەوہ، ديارترىن بىكادانىكىيان شەپەكانى
(بوغاز- كىياسان، دېرىك) بوو كە (نىگول دومان) سەركردەى دەكردن^{۱۰}).

نەخشەى ژمارە ۱- ۵

نەو قاجاغە رېئانەى ياخيپووه نەرمە نەکان دەیانگرتە بەر

مىۆگەرکردنى ئەمەن و سەلامەتى پىگەكانى قاچاغ و ناودىوگردنى چەك، يەك لە مەرچە گىرنگەكانى شۆرشى نەرمەن بوو، زوربەى ئەو چەكانەى كە ياخيپوونى نەرمەن بەكارىان دەهينا بەشيوەيهكى بنەردتى لە نىمپىراتۆرىي رووسياود دەهاتن^{٣٤}. تەهنگ و دەمانچە و فيشەك و دىنامىت كە دەهينرايه سەئەنەكەوه لە باكوردەوه دەهاتە هەرىمى نەرزىرۆم و لە رۆژەلاتدا بەئىراندا بۆ ناو هەرىمى شان، هەرچەندە پىگەكە لە ئىرانەوه دورترىبوو بەلام ئاسوودىتر و ئومانترىبوو، رووسەكان دەورىەيهكى چرو پىريان لەسەر سنورى خۆيان و عوسمانى بئاوگرديبووه و چاودىريان دەگرد، بەلام لەلای سنورى ئىرانەوه وا توند نەبوو و گوڤيان نەدەدايه، ئىرانىەكان زۆر بەگەمى دەورىەكانيان دەناردە سەر سنور، تا رادەيه شۆرشگىرەكان نىمچە دەستەلانىركىبوون بەسەر ناوچەى سەلماس - دىلماندا، لىرە دەيانتوانى چەگەكان عمبارگەن و پىلان دانىن بۆ پەلامارو داگرکردنى سەئەنەى عوسمانى.

دواتر، راستەوخۆ لە رووسياود بىرىكى زۆر تەهنگ و دەمانچە و زەخىرەى شەركردن بە ئىراندا دەهينرايه هەرىمى فائەوه، بەلام لە نەومەدەكانى سەدى نۆزدەدا، قاچاغچىەكان ناچارىبوون ورياتر بن. لە بازارپەكانى بەشى رووسىاي باشورى قەفقاس چەك و تەقەمەنى بەوبەرى سەربەستىەوه و بە ئاشكرا دەفرۆشرا، نەرمەنەكان بە تايبەت (تولا و تەفلىس) كە كارخانە و عمبارى چەكى رووسىاي لىبوو، دەيانتوانى بىكرن، چونكە قانوونى قەدەمەگردنى هەناردەگردنى چەكىش لە نارادابوو، نىتر قاچاغچىەكان دەچوون چەگەكانيان هەندەومشان و بە پارچەپارچەكراوى بە سنورى رووس - ئىراندا ناودىويان دەگرد، لەژىر كالاى تر و بەروبوومى كشتوكالدا دەيانشاردەنەوه و دەياننا لە گالىسكە و عەربانە و لۆرى (ئەگەر ببوايه)، پاسەوانە سنورىەكانى رووسىيان دەمچەور دەگرد يان لەوانەيه

گەرەمكەنلەر قەرزمانلار بىلەن دېگەن كە چاۋبۇشيان لى بىكەن، چۈنكى كارىكى ناۋا گەرەمكەنلەر بىلەن چىيى باۋمۇ نىيە ھەروا تىپەرىي و سووك و بارىك سەرگەتوۋوبى.

سەنئەتكار ھەرمەنكەن، ئەوانەي بېشەر لە كارخانەكانى چەك و تفاقى شەر لە (تولا) كارىان كىرەبو، لە كارگەكانى چەك لە تەۋىز و سەلمان دېسان چەك ھەنۇشاۋەمكەنلەر دەم يەك دەدايەۋە و ەمباريان دەكرد يان دەنئىران تا لە رۆزەلەتە ئەنەدۆن بەكارىيەتتەن^{۹۱}.

لەو كاتەي قاچاغچى ھەرمەنكەن سەۋەبى عەسمانلار دەبىرى نا لىرەدا بەرەۋەۋى مەترسى گەرەمكەن و راستەقىنە دەبوۋنەۋە، ئەو ەشاپرە كوردانەي كە لەمدىۋو لەۋدبىۋى سەۋەبىۋەن بېۋەنە مەترسىكى چاۋمبارانكراۋ بۇيان، چەكەكان بە نىخ و بەبەھابوۋن، شىۋىۋى ئەو ھىلاكى و ئەزىتە بوۋن كە قاچاغچىكان دەمانچەشت، شۇرەگىرەن ئەرمەن نەپارى گەلەن ەشەرەتبوۋن، بەلام نەك ھەموشيان^{۹۲}. سەرەراي نەۋەش عەسمانلىكان پاسەۋان و دەۋرىيەي زۇر و چىران لەسەر سەۋەبىكەيان دانابو، بە بېچەۋانەي ئىرانىيەكانەۋە، تا ئەو پەرىۋىۋىۋى و چاۋمبارەۋىۋى ناگادارى سەۋەبىكە بوۋن، بەتايىبەت نەبا شۇرەگىرەن بەلامار بەن، شۇرەگىرەنكەنەش بەھۋى ئەو مەترسىيەنەي دەۋرىيان و بۇ پاراستەن بارەكانلار دەۋرە چۆر سىياسەيان دەگرتە بەر:

يەكەم/ لەۋەدەۋو كە تەۋەنئەن رېۋشۋىۋىۋى ئەمەنلەر دەگرتە بەر، گەندە ھەرمەنەكانلار كىرەبوۋە نىكە بۇ خۇيان و ەمبارىش بۇ چەكەكانلار، خەنگى ئەو گەندەنە بېۋەنە ھەۋالگىران، ھەرچى چوۋنەي سەرباز و ەشاپرىك بوۋايە گورج بېيان دەگەيانەن. تا شەۋە دادەھات لەو گەندە سەۋەبىيەنەدا دەمانەۋە، نىنجا دەبەرىنەۋە بۇ گەندە نىزىكەكانى دى لە بەرى عەسمانى، ئەمە بە رېنمەي و چاۋساغى دانىشتەۋى ئەو ناۋە، بە

جلوبەرگی كوردیەو شەوانە لەم گوندی ئەرمەنیەو دەگەشتە گوندیكى ئەرمەنى دى. بەبەشتەستن بە شوینى بێكادان و تەقوتۆقەكان و راپۆرتى ھەوالگراڤان. عوسمانىكانىش تانىبوویان سى ڤىگەى سەرەكى قاچاغ لە ئىرانەو تا ناوشارى ئان بدۆزنەو و دەستىشانىان بکەن:

((لە یرىفانەو بۆ (ناھ) تا دەگاتە گوندی (بایى سىك)ى ئىرانى، لىرەشەو بۆ (كارنەدیرە) نینجا بۆ شاخی (ئىزابیە) و شاخەكانى (كۆزلۇكا) و تا دەگاتە ناو ئان.

چەكەكان دەگوازانەو رۆزاواى ئىران نینجا لە (فار)دو بە شاخی (جىرىبىران)دا بۆ شاخی (ناھتا) و شاخی (تەركاف) تا دەگاتە ئان.

چەكەكان دەگوازانەو رۆزاواى ئىران نینجا لە (ھوكانفان) و (كالاساد)دو لە ئىران و بە رۆببارى (دوشقان)دا تا (كارا ھىسارى عەبدوللا) نینجا گوندی (كىشىگول) و بە شاخی (ئىرىك)دا تاناو ئان^{۹۸})

چگە لەم سى ڤىگەى، ھىزد ئەمنیەكانى عوسمانى لەو ناگاداربوون كە سى قاچاغە ڤى نھىنى تر ھەس، بەلام نھیان دەتوانى بە وردى شوپنەكانیان دیارى بکەن. دەبى ئەو ڤىگەیانە بىت كە كەوتیوونە سەر و و خوارووی ئەو سى ڤىگەى كە دەزانران، ھەر وەك و لەم ڤوونكردنەو مەیدا دەردەمكەوئ، لەو ڤەرى باشوورى ئىرانەو چەك بە قاچاغ دەگەنرايە ناوچەكانى (بشكالە - ھوشاب - جاتاك)، دەشېن زۆر كەرەت ئالوگۆڤر لەو ڤىگایانەدا كەردى^{۹۹}.

نەمەش بە پى ئەو، لە (مىزوى پەكەتى شۆرشگىرانی ئەرمەن)دا ھاتوو، لە ئەو دەگەكانى سەدەى نۆزدەدا ڤىگەىك لە باكورەو كرايەو، لە یرىفانەو راستەوخۆ بۆ بايەزىد تا دەگەشتە ئان، ھەر و ڤىگەى باشووریش بۆ ئان بە كاردەھات، وە ڤى قارس كە لە باكورەو بوو، ئەمانە بۆ ئاودیوكردى چەك بۆ ناوچەى ساسۆن^{۱۰۰}.

دوو دەم/ سىاسەكە قاچاغچى شۆرشگىرەكان پەردەیان دەكرد ئەو ھەبوو

كە ھاۋكاري و يارمەتيدانى نۆۋان كورد و نەرمەنيان زياتر دەچەسپاند و بەتەنگيەۋە بوون و پەرفيان پى دەدا، ئەو سەرۆك ھۆز و عەشايرە كوردانەي كە بەرھەستى دەۋلەتى عوسمانيان دەكرد نامادەبوون كە كارناسانى بۆ ئەو قاچاغچيانە بگەن بەرامبەر بەرتيل و چەك، (كوب محەممەد) كە لە عەشرىتى حميدەرانى بوو لەبەرامبەر ئەو چەك و زەخىرەيەي كە لەۋانەۋە دەستى دەكەۋت يارمەتى گواستەنەۋەي چەكى دەدا، لەگەن ئەۋەي كە ناۋچەكەي ژىردەستى دەكەۋتە ئەۋپەرى خواروۋى ھەرىمى نەرزىۋم لەسەر سنوورى ئىران. ئەم پياۋە پىدابوو بە شۆرشگىرەكان كە گوندىكى گەۋرەي ۋەك (كاجان) بگەنە ۋىستگەيەك لە رىيى ھاۋردەكردى چەك و عەمباركردى تيايدا^{۱۱}.

لە قولايى باشۋوريشدا، لقىكى (شىكىفتى) كە لە عەشرىتى شوكاك ببۆۋە، لەگەن شۆرشگىرانداندا رىكەۋتبوون كە ھارىكارى بەكتركەن لە ئاۋديوكردى چەكدا، ئەمەيان ھەر زۆر سەپربوو، ۋەك لە بەشى چواردا ھاتوۋە، (شەرىف)ى سەرۆكى شىكىفتى لە سالى ۱۵۸۹۷ لەگەن شۆرشگىرانداندا كەۋتە شەرىكى خوينائوۋە، بەلام لە سالى ۱۹۰۸ پەيۋەندىيەكانى نۆۋانيان موۋى بەبەينا نەدەچوو، شەرىف بۆ رىكخستى تەرتىباتى نامديوكردى چەك لە ئىرانەۋە عەبدوللاي كورى ناردە ئىران تا لەگەن ياخيۋوۋە نەرمەنەكاندا كۆبىتەۋە و وتوۋىز بكات^{۱۲}. عەبدوللا پىي راپەياندىن كە:

شېخ نامازە بەۋە دەكات كە ئەو نەرمەنانەي نامە دىنن و دەبىنە ترسيان نەبى، پارىزاۋن، پياۋەكانى خۆيشى كەلوپەلەكان دەگەيەننە ھوشاب. ھەروا: لەم ھۇناغەي ئىستەدا بەياشى نازانى كە شۆرشگىراندان بەچەكەۋە بە خاكى ئەماندا تىپەرن. لەۋانەيە لە ئايندەدا رىگەي ئەمەشيان بدرى.

بەمچۆرە نەرمەنەكان ناچار كران كە متمانە و باۋەرى خۇيان بىخەنە

سەر شىخ و لەمەوہ تۆوى گومان چەگەرەى کرد. بەلام ئەوہى جىيى باسە ئەوہىيە كە تۆمارە عوسمانى و ديپلۆماتەكان لە دواى سالى ۱۹۰۲وہ باسى هيچ مەلمانى و بيكادانىكى نيوان (سادق)^۲ و شۆرشگيرە نەرمەنەكان ناكەن وەك ئەوہى كە لە نيوان نەرمەن و سەرۆكەكانى تردا دھقەوما، لەوہ ددجى دابەشكردنى كارەكان لەنيوان شىخ و ياخيپوواندا بەرى خۆى ھەبووبى^۳.

لە سالى ۱۸۹۸ دواى تىپەرىنى دوو سال بەسەر ياخيپوونەكەى يەكەمى فاندە، ويليامزى كونسۆل دەريارەى خۆجەكداركردنى نەرمەن لە قان و نيراندا كۆلينەوہيەكى ئەنجام دا، واى تەقدىر كە نەرمەنى قان بەلاى كەمەوہ ھەزار تەنەنگيان ھاپى، زورىيەى لە جۆرى (بىردان)ە كە پيشووتر بەشىكبروہ لە چەكى ناسايى بەدەست رووسەكانەوہ. وە (مارتيني)ش لەناواندا ھەبوو، لەو جۆرەى كە سوپاى عوسمانى دوايى بەگارى دھننا، سەرەراى ژمارەيەكى ناديار لە تازەترين چەكى وا كە دروستكراوى رووسيايە. ويليامز واى مەزەندەكرد كە شۆرشگيران خۆيان ھەميشە (تەنەنگى تازەى رووسى)يان بەشانەوہيە^۴. بەلام چەكە كۆنەكانيان بەباقى نەرمەنەكانى تر دھفروشتەوہ.

سەرەراى كارى قاچاغچىتى، ھەندى نەرمەن ئەو چەكانەى ھەيانبوو لە كوردەكانيان كرىپوۆو، دھولتەى عوسمانى ئەوسا يەگەكانى سوارەى جەمىدييەى بە تەنەنگى مارتيني چەكداركردبوو، ئەمە لە نەوہدەكانى سەدەى نۆژدەدا كە كارە ياخيپوونەكان پەرى دەسەند.

جا ھەندى لەو كوردانەى ناو سوارەى جەمىدييە ئەو تەنەنگانەيان بە نەرمەنەكان دھفروشتەوہ، دەشى پارەكەيان بەلاوہ باشتر بووبى لە پاراستنى گيانى خۆيان لە دەست شۆرشگيرەكان لە نايندەدا، بەلام كوردەكانى ولاتى

^۲ لە راستىدا: بيكادانىكى نيوان (شەريف) و شۆرشگيرە نەرمەنەكان... (وەرگير)

فارس لە بازىرگانىكى ئازادى سوۋدبەخشاۋون، بە كىرىنى تەنەنگە كۆنەى رووسى لە ئىران و دەيانگەياننە سەر سنوور و لەوئى دەيانفرۇشتەود بە شۇرشگىرەكان. جارىكىيان ھەۋال ھات كە چەند سەربازىكى يەدەگى عوسمانى تەنەنگەكانيان دەفرۇشەنەود، ھەرچەندە لەسەرەتاي ۱۸۹۵ھوۋە فرۇشتى چەك راگىرابوۋ^{۱۶}. ديارە بەرپىرسانى عوسمانى بۇ ئەم نامدىوكردە كاراسانيان كىرەبوو، بەتايەت بۇ بۇلىسەكانى لادىكان، ئەمانە چەند مانگىك بوو موۋچەكانيان ۋەرنەگىرتىبوو يان كە ۋەرىشيان دەگىرت بە كەم و كورتى. ئارام مانوكيان گورج ئەو ھەلەى بە ئاسانى قۇستەو، لەمەدا نازايەتەكە دەگەرپتەوۋە بۇ ئەو بەرتىلە قورسانەى كە دەدران لە بەرامبەر نامدىوكردى چەكەكان و بەدەستخستى زانىارى پىشۋەخت دەربارەى ئەو كار و رېۋوشونانەى كە دەۋلەت دەپەوئى پىادەيانكات دۇ بە شۇرشگىران.

● چالاكىە شۇرشگىرەكان

ھەرچەندە لە نەۋەدەكانى سەدەى نۆزەدا شۇرشەكەيان شىكىتى ھاۋرد و پىرۋزى لە چارە نەنۋوسرا، بەلام نىەت و مەبەستەكەيان ھىچ نەگۇرا، ۋەك جارى جازان سىياسەى وروژانلىنى كارە تۇلە سىنەكانيان پەپىرە دەگرد، ئەۋەش ۋەك وتمان بۇ گىردىرەنەۋەى دەستىۋەردانىكى ئەۋروپاپايانە لە دۆزەكەيان^{۱۷}. بەلام گۇران بەسەر سەرگرەپەتى شۇرشەكەدا نەھات. (ئەرمىناكان) لە دانىشتۋانە ناۋخۇپىيەكانبوون، يانى لەو ئەرمەنە عوسمانىانەى كە بۇ دۆزەكەيان تىدەكۇشان، شۇرشەكانى يەكەمجار بەر لەھەموۋان حىزبى ھانشاك رابەراپەتى دەگرد، لە ئەرمەنەكانى ناۋخۇۋە لاپەنگىرەكى بەھىز دەگرا، بەتايەت ئەناۋچەكانى زىتون و ساسۇن، دۋاى نوۋچەدەنە يەك لە دۋاى يەكەكان و قوربانىيەكى فرە لە ئەرمەن ۋادەردەكەۋت كە ئەرمەنە لادىيەكان ئىدى تامادە نەبن كە لاپەنگىرى و

پاڤىشتى لە ئاوا رېڭخراوېك بىكەن، ھەر نەبىي بۇ ماوەيەكى كەم خۇيان لى بىكشىنئەو، ديارە سەرگر دايە تىيەكەش ج لای نەرمىناكانەو ە ج لای ھانشاكەو ە شىكستى خوار دبوو، بۆيە حيزبى تاشناق كاروبارى گرتە دەست و ئالای شۆرشەكەى گرتە دەستى خۆى، دەرگى بەو ەكرد كە تەقەللاكانى نەوانى پېشوو پلانى ورد و بە ناگا و ھەماھەنگيان پېو نەبوو، ئەم خالى لاوازە بيوو ھۆكارى نىسكۆيەكى يەكجارەكى.

بەم ھۆيەو تاشناق رېڭخەرى وەك (ئارام مانوكيان)ى لە رووسياو ە ھاورد تا ريزەكانى ئەو جەنگاومرە پەراگەندانە رېڭخاتەو ە كە لە نەو دەكانەو ە دەجەنگان، سەرگر دە ناوخۆيەكانى ئەمانەيان لادا و شانەيەكى نەرمەنى رووسى سەريەرشتى دەگردن، ئەك ئەمە لە واقعدا ھەر زوربەى ئەو رابەر و چاودېرانەى كە نەرمەنەكانيان رېڭكەخستەو ە و مەشقيان پيدەگردن نەرمەنى رووسيايى بوون.

كونسۆلى بەريتانيا لە فان، نەقىب تيرىل، سەردانىكى (مووش)ى كرد، تەنيا بۇ ليكۆلئەو ە لەو ياخيبوونە نەرمەنيەى كە لە ناوچەى (مووش) - ساسۆن)دا بەرپا بوو، لە نەخۆشخانەكەى مووشدا چاوى بە يەك لەو شەرپانە زۆرانە كەوت كە لە رووسياو نامىوى ناوچەكە بيوون... لە راپۆرتەكەيدا دەئى:

((لە وەلامى پرسيارەكاندا دەيگوت: مامەلەيەكى زۆر باش كراو، زۆر سوپاسى ئەو بەتەنگەو ە ھاتنەى نەخۆشخانەكە دەكات كە بەرامبەرى نواندويانە، ناوى (گرىگۆر ميرزا بېگۆف) ە و خەلكى (ئەليكساندرۆبول) ە و باوكيشى قەشەيە، لە دەوروبەرى ۲۵ سالاندايە، رەنگ و روويەكى نەرمەنيانەى تۆخى ھا پېو نەك رووسيايى.

لەو گەيشتم كە لە بەتاليۆنى (كاربازر كنىكى) لە (ئەليكساندرۆبول) سەرباز بوو، پاش دەرچوونى لە تافىكر دنەو، گورج رېگەى پيدراو ە كە

بېجىتە پال سەربازدە يەدەگەكان، ئەۋەش بەۋەى باروزروۋفەكەۋد. ۋەك خۇى دەىگوت. سەركردەى دەستەپەكى پەنجا نەفەرى بوۋە كە تركەكان نەم پەلەپە بەۋاتای (مولازم) لىكەدەننەۋە بانى (لئىفتىنانت). بەلام لە راستىدا تەنبا لە نەفسەرىكى پە نزم دەكات.

دەلى كە تەمەنى ھەژدە سال بوۋە، ئەندامى لىژنەپەك كە (كوروم) بى دەلىن ناۋەكەى لە لىستى شۆرشگىراندا تۆماركردوۋە، سالى رابردو پاش نەۋەى خزمەتى سەربازى تەۋاۋ كىرد، ھەر ئەۋ ئەندامى لىژنەى كورومە پىي راگەياندوۋە كە دەشى بىروا بۇ تركىا و بداتە پال شۆرشگىرەكانى ئەۋى. بەلام نەم نەۋەى رەتكردۋتەۋە و وىستوۋپە شت بىرتىل بدات تا بىبەخشن، پىيان راگەياندوۋە كە مەسەلە پارە نىپە بەلكو نەۋەى مەبەستىانە پىاۋنىكى ۋەك مەنە كە مەشقى سەردەبازى تەۋاۋ كىردى و شارەزايە.

پىم گوت كە مەن نەم قسانەم بەلاۋە سەپرە، چۈنكە لە رووسىادا نەم جۆرە كەسانە دەۋلەت و پۆلىس دەيانپارىژن. لە ۋەلامدا گوتى پۆلىس ناتوانى لە دەست شۆرشگىران بىپارىژى، ئەگەر سەرىپىچى ئەۋ فەرمانەى بىكرداپە دەكوژرا.

نەپتوانى يان با بلىين نەپدەۋىست پلانەكەى شۆرشگىرانم بى بلى بۇ ئەۋ ھەلمەتەيان، ۋا خۇى دەردەخست كە زۇر كەم لەبارەى شەركەنەۋە دەزانى، دەىگوت: ھەرچەند نەفسەرىكىبووم لە يەددىكى رووسىادا بەلام لەناۋ شۆرشگىراندا تەنبا شەروانىكى ناسابى بووم، تەقەم دەكرد و فەرمانەكانم جىبەجى دەكرت. پىلان و نەخشەى سەركردەكانم نەدەزانى و يان ناخۇ لە پىشمانەۋە جى رودەدا و مەن ناكام لى نىپە.

لەسىي نايار / ماپۇ لە شەرى دوۋەم كە ھىرش دەكەنە سەر (جىلى غوزان) بىرىنار كراۋە.

دوایى لىم پەرسى ناخۇ بەج مەبەست و نامانجى تۇ و ھاۋرىكانت

ھاتوونە توكيا بۆ شەپكردن؟ لە وەلامدا گوتی: تۆ باش دەزانی كە نامانچمان مردنە^{۱۸} .))

بە پێچەوانەى ئەو شۆرشە بەربلأوانەى تری لەو بەر، سەرھتا تاشناق ھیزەكانیان كرده ئەو ناوچانەى كە زیاتر مەیلیان بەلای یاخيبيوون و ھەلگەرانەوودە ھەبە و كار بۆ وروژاندن و تۆلەسینی دەكەن، بەمانا ناوچەى مووش - ساسۆن.

سالی ۱۸۹۶ - ۹۷ لە كۆنگردى تاشناق لە تەفلیس، دوو نامانچى تەكتىكى دیارى كران كە لە سالەكانى ناپەندەدا ھاتنە وارى جیبەجیكردنەو: چەركردنەوھى ھیزەكانى تاشناق لە ناوچەى ساسۆن و چەكداركردنى دانیشتوانەكەى. رێكخستنى ھەلمەتێكى موچىارى و تەمىكردن لە (ئەدەبىاداغان- ناوچەى سەلماسى نیران) ھەتا (فاسبورباغان- ھەرىمى قان)^{۱۹} . ھەروەك لەبەشى چواری ئەم كتیبەشدا ھاتووە، نامانچى دووھم گورج جیبەجى كرا. نەرمەنەكانى ساسۆن چەكدارن و مەشقیان پى كرا، بەلام ئەم كارە شەش سالى خایاند.

ھەرچى بەلگە و نووسراوئە ورووپایى و عوسمانیەكانە نامازە بەوھ دەكەن كە شۆرشگىران بە كۆمەلى ھىجگار زۆر لە كۆتایىبەكانى سەدەى نۆژدەدا لە ڤووسیاوھ پەریونەتەوھ بۆ ناو سەلتەنە، راستەوخۆ لە سنوورەوھ بەرەوخوار تا گەپشتوونە ھەرىمى نەرزۆم وەیان بە ئیراندا بۆ ھەرىمى قان^{۲۰} . لە باكوورەوھ سنوورى ڤووسیايان لە ھەرىمى نەرزۆمەوھ دەبەزاند و لەوێشەوھ ڤووھو باشوور بۆ پەتلیس.

لە سالی ۱۸۹۸دا وروورو تەقوتۆق لەنیوان شۆرشگىر و سەرباز و عەشایرەكاندا تا گەببە شەرى بەرفراوان پەرى سەند، زۆر كەپەت نەرمەنەكانى ناوخۆ لەناوچەكانى مووش، پەتلیس و ساسۆن دەیانداپە پال ھىرش بەران^{۲۱} . زۆر كەپەتیش سەربازە عوسمانىكان نەیان دەھتیلأ

ياخىبووان بېھرنەۋە (ناچار زۆر چار ئەو كەتپانەيان بۇ شەپكەن دەھىنا كە لەۋەبەر شەپيان لەگەل ياخىبووان كرىبوو) بەلام دەستە و كۆسەلە ئەرمەنەكان بەزۆرى ھەلدەھاتن بۇ سنورى پووس دوایی ديسان ھەولى گەپانەۋەيان دەدايەۋە^{۱۳}. نىتەر لە ھەرىمى بەتلىس شەپ گەرم دەبوو.^{۱۴}

لەكۆتاييەكانى سالانى نەۋەدى سەدەى نۆزدە، دەگرا سنورى نىۋان سەلتەنەى عوسمانى و نىران بە ناۋچەيەكى شەپ دانرى، شۆرشگىپرانى نەرمەن و ھەۋادارانىان لەگەل لەشكرى عوسمانى و پاسەۋانانى سنور و ھەندى تەشايىرى كورد لە شەپدايوون، چاروبار سەربازانى فارس و عەشايىرى كوردى تىرىش لەگەل شۆرشگىپران دەبوونە ھاۋپەيمان، دەفەرى خۇى و سەلماس كە نىمچە دەستەلاتىكى ياخىبوۋاننىان تىدايوو، بىۋونە وىستگەيەك بۇ ۋەرگرتى چەك و ئازوۋقە و پىداۋىستى تىرى شەپ^{۱۵}.

بەلام ئەو بەلگەنەى كە ۋەك روداۋ و چىرۆك بگىپرىنەۋە و نامازە بن بۇ ھەلگىرسانى شەپى خۇيىناۋى ۋا كە ھىچ كام لە لايەنەكان تەنيا تۆزقانى ھەستى بەزەپيان پىشاننەدەبى، ۋان لەبەردەستدا^{۱۶}. ۋا دەردەكەۋت كە كارى سنوربەزاننن لە رووسياۋە بۇ ھەرىمى ئەرزپۇم زۆر بوۋىپ يان بەلانى كەم ژمارەيەكى زۆرى لى تۆمار كرابى.

شۆرشگىپران كە ناشكرا دەبوون دەكەۋتتە شەپدەۋە لەگەل سەربازە عوسماننىكان و عەشايىرە كوردەكانەۋە^{۱۷}. بەلام ناكراى گىشت ئەو و سەدان شەپانەى كە لە نووسىنى دىپلۇماتكارەكاندا تۆماركراۋن بۇمىردىن، لىرەدا ھەندىكىيان ۋەك نەۋونە دەخەينە روو:

لە نەيلوول / سەپتامىرى ۱۷۹۸ لە نىزىك (مالازگىت) چەند شۆرشگىپرىكى ئەرمەن كە لە رووسياۋە دەھاتن لە لايەن سوارەى ھەمىدىيە و دەستەيەك لە پىادەى نىزامىيەۋە راونران و زۇريان كوژران، ھەر لەۋ مانگەدا زياتر لە ۵۰ شۆرشگىپر كە لە باكۋوردەۋە كرابوون بەمدىۋدا لە شەپى

نيزيك موش كوژران، بەشێكى تریشیان لە (توتاك) دەستگیر کران، ديلێك كه له (ملازگيرت) دەستگیركراوو دەيگيراپهوه كه دەستهكهيان يەك لەو سێ دەستهيهبوو كه سنووريان بەزاندبوو^{۳۳}.

لەسەرەتای مانگی تسرينی يەك / ئەكتۆبەری ۱۹۰۲ سێ دەسته لە شەروانان لە شۆینی جیاجیاوه سنووری رووسیان بری (یەکیان بریتیبوو لە ۸۰ بۆ ۱۰۰ كەس، دووهم ۶۰ كەس بیوون، سێیەم ۵۰ كەس) هەرکام لەمانە لەگەڵ سەربازانی عوسمانیدا پێكاهه‌پژان و دواپیش شان ئەوهی رزگاریبوو یان هەڵات و چۆوه ئەوديو یان لە گوندە نەرمەنەكانا خۆی شاردهوه. شەپەكان وا تەنینهوه تا ئەو گوندانەشی گرتەوه و كوردی غەیره نیزامیش تیاپاندا بەشداربوو، دیاره بێتاوانیكى زۆریش لەو شەپانەدا گرفتار بووه^{۳۴}.

لە سالی ۱۹۰۲ لە راپۆرتەكەى لیفتینانت كه لۆنیل (مونس) كه كاری كونسۆلى بەریتانیای لە قان گرتیبوو دەست، ئەوه هاتوووه كه كۆمەڵە نەرمەنێك ۲۰۰ كەس بیوون سنووری رووسیان بەزاندبوو، كونسۆل دەلى: (دەبى ئەمانە هەروەك كۆمەڵەكانى سالانى راپردوو بەهۆی دەستتێكەلگردنیانەود لەتەك پاسەوانە سنووریه‌كانى رووسیا توانیویانە بێن بەمدیودا، چونكه خالى چاودیرى ئەو پاسەوانانە زۆره و بەتوندیش چاودیرى سنوورەكه دەرکړی. بۆیه به زەحمەت كۆمەڵتێكى ئاوا بەم ژماریه بتوانی تێپەرئى و ناشكراش نەبى... تەنیا نامانجى ئەمانە ئەوهیه كه ولات هەر نا ئارامی و دۆزی نەرمەنیش هەر بەینى، بیانووویه‌كیش بدريتە دەست رووس كه پنیوستیتى، تا ئەگەر هەلیكى لەبار رەخسا خو تێهەلقورتینى و بێتە ناوهوه.)

مونس ناماژە بهوه دەدا كه كاتى عوسمانیكان لەبەرەو رووبوونەوهی ئەو تاقمانەدا سەرکەوتن، هەولتێكى زۆر گەورە دەدرا كه ئەو رووداوانە وهك كوشتار لە نەرمەن بخرینه روو، كه ئەمەش بۆ رووسەكان هینانەدى

ئامانچيان بوو لە شلۆفكردىنى بارى ئاسايى ولات.^{۱۸}

مونسل لەم قسانهيدا راستى بېكاوه، ئهوانهى كه سنورىيان دەبېرى و دەهاتنه ئەمدىو بىلانئيان ئەوهبوو كه ئاگرى ياخييوونىكى بەرفرهوانى گهوره هەلگىرسىنن، وهك چۆن لە ۱۸۹۴ بۆ ۹۶ كوردیان، ئەو راپۆرتانهى باس لە كوشتار و كۆمەن كۆزىش دەكەن وان لە خزمەت ئامانجهكانى ئەواندا، لە سالى ۱۹۰۲ لە سنوورهوه ۱۲۰ چهكدار بەرپنەوه كه خەرىكبوو رووهو باشوور مەبنن، بۆسەتېكان بۆ يەكەيهكى ئەسپسوارى سەربازەكان نايەود، لەمەدا دوو نەقىب و لىفتىنانتېك و حەوت سەرباز كوژران، لەو كاتەى كه يەكە عوسكانىهكه داواى يارمەتى دەكرد، ياخييووان كەوتنە شىواندىنى لاشەى كوژراوهكان، بەبېنى (تيرىل) كونسۆلى بەرىتانيا: (واياندەزانى كه ئەم كارانه وا لە عوسمانىكان دەكات كه لە رڤدا قەساخانەيهك بەرپاكەن و چى خراپە بەو گوندانەى يكەن كه دورن لە شەپەكەوه و بېزىانن، بەمەش سەرنجى دەروەه بۆ دۆزەكەيان رادەكەشن.)

لە واقىعشدا تركەكان تۆلەيان لە گوندەكان نەكردوه بەلكو سەربازى تريان هېنا و ياخييووهكانيان كوشت، بەلام گورج راپۆرتە هەوالىهكان وا بلاوكرانەوه گوايه سەربازەكان گوندى (دېلبىبايا)ى ئەرمەنيان ويران كرددوه. تيرىلى كونسۆل رايگەياند كه: ئەو راپۆرتانهى كه باس لە رودانى كارى وەحشىگەرى و كوشتار دەكەن لە راستىهوه دورن و درۆن. لە هەقىقەتدا خراپەيهك بەر ئەو گونده و دانىشتوانەكهى نەكەوتوو. هەتا تيرىل باش چەند رۆژىك لە بلاووبونەوهى ئەو دەنگۆيه خۆى سەردانى كرد و شەو لەوى نووست^{۱۹}. ئەرمەنەكان تەنگ و پاسپۆرتى رووسيان بېبوو، ئەسپەكانىشيان نىشانەى سوپاى رووسيان پتوہ بوو^{۲۰}. (وهك لەوهبەر باسكرا) بەرپنەوه بە كۆمەنلى گەوره گەوره شتىكى دەگمەن نەبوو، بەلام كۆمەنە بچووك بچوووكەكان بۆ پەرينەوه لە سنور باشتر و پەسەندتر بوو، هەندى

كەرمەت ھەوالدەمرانى دەولەت راپۆرتيان لەبارەى سنوور بەزاندنەكانەو دەدا، سەربازەكانىش بەو پىئىە بۆيان دادەنىشتن تا بيانكوژن يان دەستگىريان كەن^{۳۳}. بەلام بىگومان ئەو دەستە و ئاقمانەى لە ئىران و رووسياو دەھاتنە ئەمدىو گشتيان رىگىريان لى نەدەكرا، روداوەكانى دوایى ھەردوو ھەرىمى بەتلىس و فان گەواھى ئەوەن كە زوربەيان توانىويانە بى ئەوەى ئاشكرا بن سنوور بىرن.

كونسۆلى بەرىتانيا لە ۱۹۰۲دا وای مەزندانەدەكرد كە شاخەكانى ساسۆن نىزىكەى ۵۰۰۰ بۆ ۶۰۰۰ جەكدارى پىوھىە، ئەوانە لەوپەرى ئامادەباشى و مەشقدان، بەسەركردەى (ئەندرانىك ئوزانىان). لەوانەىە ئەم ژمارەىە زىادە رۆپىەكى گەورەى پىوھىى و ديارد ژمارەىەك لەو نەرمەنانەى ناوخۆشى گرتۆتە خۆى، بەلام بەبى ھىچ دوودئىەك ئەوە پىشاندەدات كە ژمارەىەكى زۆر كەس توانىويانە سنوور بىرن^{۳۴}.

لە ناوچەكانى شەردا يەك ھۆكار لە بەرزەوھەندى لادىيەكاندا بوو: عوسمانىەكان ناچاربوون كە سەرباز بنىرن بۆ بەرمەنگاربوونەوھى داگىركاران ئەمە لە خۆيەو دەبوو ھۆ بەركەمالى ئاسايش لە ناوچەكەدا، ھەر بۆ نمونە: (برايم پاشا)ى ژدەئالى عوسمانى لە سالى ۱۸۹۸ فەرمانىكى دا بۆ پارىزگارىکردنى لادى و لادىيەكان لە شۆرشگىران و عەشاير، سەربازى دەنارد بۆ ئەو گوندانەى ھەرمەشەيان لى گرابوو تيا بىمىننەو، ئەو مەرو مالاتانەى كە عەشايرەكان لىيان زەوت كردبوون و تالان كرابوون بۆيان بگىرنەو^{۳۵}.

● ساسۆن

لەسەرەتاي سەدەى بىستدا نەرمەنە شۆرشگىرەكان لەناوچەى (مووش - ساسۆن) گردىبوونەو^{۳۶}. ئەو راپۆرتانەى كە لەبارەيانەو درابوو نىشارەيان

بەھە دەدا كە لە سنوورى ڤووسيا و ئىرانەھە ھاتوونە ناوچەكەھە، بەلام سەرکردەگانىان لە سنوورى ڤووسەھە ھاتوون و ئىنجا ياخىبووانى ناوخۆ ئىيان گىردبوونەھە، نەمانە ئالايەكى (شىنى نىللى)يان ھەلگىردىبوو كە وىتەى بازىكى نىدابوو و گشتيان لەژىر ھەرمانى (نەندرانىك)ى سەرگىردەياندا بوون.

بەبى ھىچ بەلگە و پاساوىك، مەبەستيان لە ياخىبوونەكەيان نەھەبوو كە كاردانەھەى تۆلەسەندنەھە بووژىنن، نەھەش دەبىتە ھۆى دەستىوېردانى نەوروپايەكان.

گونىدە موسولمانەكانى دەوروپەرى ساسون ھەرھەيان دەكرايە سەر، سەرھەراى باجگر و ھەرمانبەرانى دەولەت، نەھە تەھەللایانەى بۆ وروژاندنى كاردانەھە و بەرچەگىردار تا رادەپە سەرى گىرت، ھەر بۆ نمونە: دانىشتوانى گوندى (ھونان) بەلامارى كۆمەلنى پۆلىسيان دا و كوشتىيان، ئىنجا زورىەى نەھە لادىيانە ھەلاتن بۆ شاخەكان ھەندىكىشيان بە گوللەى نەھە پۆلىسانە كوژران كە بۆ تۆلەگىردنەھە دوايان كەوتىبوون.^{۳۷}

دەولەت لە نەگەرى دەستىوېردانى نەوروپايى ناگاداربوو، بۆيە پەيتا پەيتا رىنمايى توندى دەنارد كە دەبى سەرباز و كورده غەيرە نىزانمىەكان جەلەوگىر كرىن و ددان بەخۆداگىرن، لەژىر دەستەلاتدا دەرئەچن و پەت نەپچىرىن^{۳۷}. لەسەرھەتاي مانگى ئەيار / مایۆى ۱۹۰۴ سوپاي عوسمانى لە (كالىكوزان cheliguzan) بەلامارى نىزىكەى ۱۵۰۰ ياخىبووى دا، زۆر خراب شكاندىيان، دواى نەوانەش كەوتن كە راپانگىرد و ۲۵ گوندىش لەمەدا سووتىنرا، سەرھەتا نەوروپايەكان سەرزەنشتى سەرباز و كوردهگانىان دەگىرد بەلام حوكمەت بە توندى نەھەى رەتكىردەھە^{۳۸}. جا وەك ھەموو جارنىك درۆ و بوختان دەربارەى كۆمەلگوى و كوشتار ھۆنرايەھە^{۳۹}.

بەلام لەگەل گەبىشتنى راپۆرتەكانى كونسۆلى بەرىتانىا، كە خۆى

چووبووه ناوچەكە، راستىيەكى دى سەرى ھەندا، لەمەدا (تەرىل)ى كونسۆل دەلى: (سەرھەرى پەچاوكردنى گشت بار و پەوشەكان، ئەو توومەتانەى باس لە كۆمەلگوى و كوشتارو دەستدەريزى دەكەن، ھەروا بەتاسانى ناتوانى بەئىزىتەو و جىنى باومەرىن)^{۳۰}.

• ھەرىمى ئان

لەسەرمەتای سەدەى بىستە ئەگەر ئان بەراوردكړى بە ناوچەى (ساسۆن - مووش) تا پادەيە ھىمن بوو، خواست و ويستى شۆرشگىرپان ھىشتا گەرموگور و قوئى دەدا، بەلام ئەو بەرپووبەردنە سستەى گارى رىكخستن و مەشقپىكردنەى كە نارام مانوكيان پەيرەوى دەكرد واى لەو خواست و ويستە گەرموگورە كرد كە رىكخستنكى بنىاتنەرى لى بگەويتەو.

لەنيوان سالانى ۱۹۰۰ - ۱۹۰۷ ژمارەى ئەو شەرانەى لەنيوان ھىزمەكانى دەولەت و شۆرشگىرپاندا قەوما لە ھەرىمى ئان كەمەتريوون لەوھى چاومەروان دەكرا. بە پەلى يەكەم ئان ببوو خالى تىبەربوونى شۆرشگىرپان، بۆيە زوربەى ئەو وردورو تەقوتۆفانەى كە لەنيوان سوپا و شۆرشگىرپانا روپان دەدا بەھۆى ئەو رىبەندىوھ بوو كە كرابووھ سەر چەك و خەلكانى سنوور بەزىن لە ئىرانەوھ. ھەرچەندە زوربەى ئەو پياوانەى لە ئىرانەوھ بەرپووبوون بۆ ناوچەى مووش - ساسۆن لە ھەرىمى پەتلىس، بەلام دەرگەوت كە بىرىكى زۆر لە چەك و تەقەمەنى تايبەتبوو بەوھى لە ئان دانرىن و عەمباركړىن، لە بەرامبەردا، لەكاتى تىبەرىتى ياخىبووھ ھەلاتوومكاندا بە ھەرىمى ئاندا پاش ئەوھى لە ساسۆن شكستيان خواردبوو، لىرەش لىيان دەدرا و كلبەى شەرىكى تر لەملاش بەرزەدبۆوھ، كە كۆمەلنى لە شۆرشگىرپان بە سەركردەى سەركردەى ياخىبووان (ئەندرانىك) كە لە پەتلىسەوھ پادوو نرابوو.^{۳۱}

جىنى نامازەيە ئەو شۆرشگىرپانەى كە لە خوار دەرياچەى ئانەوھ

هه‌ڵدههاتن دوو کهههت دورگه‌ی (نه‌ختمان)یان له‌ناو ده‌ریاچه‌که‌دا داگیرکرد، نامانجیشیان له‌مه‌ به‌ زۆری بۆ پارکردنیوو به‌ره‌و نه‌و ناوچه‌یه‌ی له‌ رۆزاوای ئێراندا به‌دهست نه‌رمه‌نه‌وه‌ بوو. سه‌ره‌نجام له‌شکری عوسمانی توانی نه‌گه‌ره‌کو به‌ زه‌حمه‌تیشیی باخییوووان رامالی، چونکه‌ نه‌وانیش وه‌نه‌بی له‌ حالیکه‌ی باشترا بووبین له‌مان.

باخییوووه‌کان تهنگی تازه‌تر له‌وانیان بیوو، نه‌رمه‌نه‌کان ده‌یان‌توانی دوراودور له‌نیوان دورگه‌که‌ و که‌ناراوه‌که‌دا سه‌ریازه‌کان بپێکن، به‌لام سه‌ریازه‌کان نه‌مه‌یان نه‌ده‌توانی، نه‌مه‌ش وای له‌ عوسمانیه‌کان کردیوو که‌ تۆپخانه‌ به‌کاربێتن، که‌ بووه‌ زیانگه‌یان‌دن به‌ هه‌ندئ کلێسا. باخییوووان که‌ شه‌وداهات به‌ به‌لام هه‌لاتن.

به‌پێی ده‌ولت نه‌وانه‌ی که‌ هه‌لاتیووون خاچیکه‌ی پیروژ و به‌ به‌ها و گه‌لی شه‌مه‌کی پیروژ و به‌نرخه‌ی تریان بردیوو، که‌چی هه‌شتا نه‌وان سه‌ریازه‌کانیان به‌ نه‌جمه‌دانی نه‌و تالانیانه‌ تاوانبار ده‌کرد^{۳۳}. شه‌ره‌ خویناویه‌کانی نیوان موسولمانه‌کان و مه‌سیحیه‌کان وه‌ مه‌سیحی و مه‌سیحیه‌کان و موسولمان و موسولمانه‌کان به‌رده‌وامبوو، بۆ نمونه‌:

نه‌رمه‌نه‌کانی گوندی (ناریک) له‌لای (غیضاش)دوه‌ که‌ په‌نای شوپشگێره‌کانیان داوو، له‌لایه‌ن جینایه‌تکاریکه‌ی هه‌لاتوووه‌ (عه‌بدولغفور) رووبه‌رووی کوشتن بوونه‌وه‌، به‌مه‌رجی شوپشگێره‌کان براه‌یه‌ی نه‌و کابراه‌یه‌یان کوشتیوو.^{۳۴}

بۆ نه‌مه‌ عه‌شایری کورد و ده‌ولت هاوکاری یه‌کیووون، هه‌رچه‌نده‌ ناکۆکی به‌رده‌وامی نیوانیان له‌سه‌ر به‌ره‌روویووونه‌وه‌ی نه‌و باخییوووانه‌ی که‌ ده‌هاتن، به‌تایبه‌ت له‌ خوارووی رۆزاوای فانه‌وه‌، که‌ مملانی نیوان شوپشگێره‌کان و عه‌شایر (وه‌ک له‌به‌شی جواردا یاسکرا) هه‌ر به‌رده‌وامبوو^{۳۴}.

له‌ سالی ۱۸۹۹ نزیکه‌ی ۵۰ جه‌نگاوه‌ر له‌ رۆژه‌لاتی بشکاله‌وه‌ سنوریان

بەزاند و بەلامارى (شەریف بەگ) ياندا^{۱۳۵}. بەلام نەو توانى راويانتي و بيانشکيتي، لەمەدا کوردنيك و سني لە هيرشەيران کوزران. شورشگيران توانيان بگەنە (زينيس) که هەر دوو کازير لە روزه لاتي (خوشون) هوه دۆره، ليره لەگەن سريههک لە سوپاي پيادهي نيزامي بهيه کيانادا، نەنجام سني لە نەرمەن کوزرا و يهگيش دەستگير کرا، والي لەمەدا فەرمانتي توندي دەرکردبوو که نەهيري کوردهكان بەشداری شەرەکه بکەن يان بکەونە تالان و برۆ^{۱۳۶}.

• رووسەكان

هەلۆبستي رووسەكان لەبەرامبەر شورشگيرد نەرمەنەكان جۆرد تەمومزاويهكي لەخۆ گرتبوو، لەلايهكەوه حوكمي هەپسەر چارهي هەلسەفهي شورشەكەي نەدويست و خۆشيبی لي نەدەهات، هەقيشي بوو، دەرسا لەوهي بۆ خۆي بەگري ئەو ناگره هەلپروكي. هەررا رووس خۆي بەتوندي نارازي بوو لەو تەوزمي جوداخوازيانهي نەرمەن لە نيمپراتۆري رووسيادا، جا بۆ نموونه دەولەت دەستي دەگرت بەسەر قوتابخانهي كلتيساكاني نەرمەندا و دەيکردنە قوتابخانهي پەسمي^{۱۳۷}. بەبارتي تەردا دەولەتي رووس خۆي رووبەرووي کيشو گرفت بپۆوه لەگەن شورشگيراني نەرمەندا، بەتايبەت لە ناوچهي (قارس)^{۱۳۸}. لە لايهكي ترهوه رووسيا هيچ سوودتي لە شورشگيرد نەرمەنەكانهوه دەستەدەكەوت، لە خيريانا تەريكبوو و لەشەپيانا شەريكبوو، تەنيا لەو سونگەي نازاوه و شلوقيهوه نەبي کە لە سەلتەنهي عوسمانيدا ديدانايهوه.

نيمپراتۆري رووس هەتا روخاندنيشي داواي ئەو زهويه نەرمەنيانهي دەرکد کە لەزير دەستي ترکدا بوون بە پيرەويکيشهوه بۆسەر دەرياي سېي ناوهراست... ئەمە خواستي رووسبوو.

كارەكەتنى نەرمەن و گورد لە رۇزەلاتى ئەنەدۆل بۇ تىڭدانى پىڭخستنى
سىياسى عوسمانى دەرژانە بەرزەوئەندى پلانەكەي پووسياو، بەلام لە رووى
سىياسىيەو دانانى ئەم كارانە بەوئەي كە ھەمىشە ھاندەرن بۇ ھەلگىرسانى
شۇرپىڭ لە سەئەنەكەدا شتىكى راست نەبوو.

پاڭپشتى پووس لە رووى سىياسى و تەكتىكەو بەر ئەرمەن جارىڭ
بەھىز و جارىڭ لاواز دەبوو، بە جۆرى دەورەكانى پووس لەسەر سنوور
ھەندى جار ھىرشى شۇرپىڭپىرانى نەرمەن و ناوديوگىردنى چەكيان پادەگىرت،
جارى وايش ھەبوو پىڭگە گوشاد بوو. ھەندى لە كونسۆلە پروسەكان لە شان
پشتگىرەكى چاكى شۇرپىڭپىرانىيان دەگرد، بەتايبەت بەر لە ياخيپوونەكەي
۱۸۹۶ (لە سونگەي مەشقپىڭىردنى گەنجەكان و ھەولدان بۇ بەردانى ياخيپوو
بەندىكاروكان و مشورخواردن بۇ پەيداگىردنى پەناگەي ئەمىن بۇيان لەناو
كونسۆلگىرە پروسىيەكەدا و ... ھتد)

پروسەكان ناستى ھوشيارى و نامادەباشى ئەمنى خۇيانيان لەسەر سنوور
لەگەن سەئەنەي عوسمانىدا بەرزگىردەو، جاروبار نەپاندەھىشت دەستە و
تاقى بچووكى شۇرپىڭپىرانى سنوور بىبەزىنن، ئەمەش بەھۆي ئەو گلەيى
وبىزارىيەي كە بەرىتانىيا و فرانسى بەرامبەر پووس ھەيانىبوو و دەرياندەپىرى،
چونكە پاڭپشتى شۇرپىڭپىرانى دەگرد.

لەو ماوئەيدا نەرمەتەكان لەگەن پاسەوانانى سنوورى پروسىدا بەشەر
دەھاتن، ھەرچەندە ئەو جۆرە شەپانە دەگمەنبوون. پاسەوانەكان بەبىن
نەوئەي دەستخەنە پىڭگەيان مەجالىيان دەدا بە تىپەپىبوونى كۆمەئى وا كە لە
سەدان چەكدار پىڭ ھاتبوو^۳. ھەك دەردەكەوت ھىچ پىڭگىرەكى ئەوانە
نەدەكرا كە لە پروسىياو ناوديوئىرانى دەبوون، پاسپۆرتى پروسىيان پىبوو،
فىزىي چوونە دەردەي دەريايى تەواوى لەسەر بوو، جىيى باسە ھەتا كۆمەئى
گەورە گەوردەش دەيانتوانى بەسەرىستى لەنىوان پروسىيا و ناوچەي

نازمەربايجانى فارسيدا بېين و بچن^{۱۱}.

خۇ ھەر كە رووسەكان لە سالى ۱۹۱۰ دەستيان گرت بەسەر رۇزاوى ئىراندا ئىتير شۇرشيگىرە ئىرمەنە جەكدارەكان بە نازادىەكى رەھاود دىئانتوانى لەو ناوودا بېين و بچن.

ئەو جەكانەى لە رووسياوہ بۇ شۇرشيگىران دەھاتنە ناو ئىرانەوہ لە راستىدا بەنەزمى رووسياوہ ناقانونى بوون، بەلام بەو پىيەى كە بېرىكى ھىچگار زۇر لە زەخىرە و چەك بە سنوورەكەدا تىدەپەپرى، لەوہى دەگرد كە ئەم پىسايە زۇر كەم پەپرەو دەگرا، ھەركەس شارەزايىەكى يا زانبارىەكى ئەوتۇى لەبارەى ھەردو ناوچەى رۇزەلاتى نافىن و قەققاسەوہ بېى، دەتوانى ئەوہ بېنىتە بەرچاوى خۇى كە لەسەر نەرزى واقىع جى پووى دودا، لە غىبابى فەرمانى راستەوخۇ بۇ قەدەغەگردنى چەك، دەمى چاوەروانى ئدووش بکەى كە پاسەوانانى سەر سنوورەكە، كەمدەست و نەدارا، بەرتىلى قاچاغچىەكان وەرگرن تا بەئىن لۇرى و عەرەبانە چەكەكانيان تىپەپرن، جا مادەم چەكەكان لەژىر كالا و شەكەكانەوہ دەشاردرا ئەو تىپەپرىبوون بە بازەكاندا ئاسانبوو. خۇ بەلاى پشكەنەرە رووسەكانىشەوہ گەپران و پشكەنن بۇ دۇزىنەوہى چەك لەژىر كالا و شەكەكاندا كارىكى ھىند گران نەبوو، بەلام ئەمە بە ئاسانى نەدەگرا، پاسەوانەكان بەچاوى خۇپان تەفەنگەكانيان نەدەدى، ئەمە ماناى ئەوچە كە قانون پىشىل نەگراوہ و نەبەزىنراوہ، بەلام سروسى رەووشەكە لەكەس شارراوہ نەبوو، ھەندى راپۇرتىش ھەن لە بارەى رىنگەگرتنى رووسەكان لە بارە چەكى لەو چەشنانە لە سنوورى باكوورەوہ، بەلام لە سنوورى ئىرانەوہ شتىكى لەو جۇرە نەبووہ.

رووسەكان بۇ نانەودى ئاۋاوە لە دەقەرەكەدا لە ھاندانى عەشايرە كورد و نەستوورىەكان دەستىكى بالايان ھەبوو^{۱۲}. ھەندى بەكرى گىراوى خۇپان خستبووہ ناويانەوہ كە ھەندى قەشەى نەستوورى واپان تىدابوو كە لە

رووسيا مەشھۇر پى كرابوو، بۇ لايىھىنىڭ لى بەرزەموندىيەكانى رۇوس ۋە مەركىزىي بە كۆمەننى خەلگە نەستورىيەكە بۇ سەر مەزىبى نەرسەدۇكىسى رۇوسىيىسى. نەمەش ۋەنەبى كارىكى نەستەمبى، چۈنكە كۆششەكانى پىئىتر بۇ سەر كاتۆلىكى تا رادىيە سەرگەۋىتى بەدەستەيئابوو، نەستورىيەكان بەۋە شادبوۋن كە ھاۋكارىيەكەيان لەبەرچاۋ دىگىرى ۋ جىي پىزانىنە، سەرگەۋىتى گىرگىش لەم ۋەرگەرپانە ئايىنىيەدا لەۋمداۋوو كە بوۋە ھۇى نانەۋەى دوۋبەردكى ۋ فىتنە، نەمەش دىقۋادىق لەگەن پىلانەكەى رۇوسدا ھاۋجوتتېوو.

گومانى تىدا نىيە كە رۇوسەكان لە رى پىشتىگىرپانەۋە بۇ داخۋازىيەكانى ياخىبوۋەكان كە درابووۋە نووسىنگەى (مارشېمون) سەرگەدى مەدەنى ۋ ئوسقۇنى بالى نەستورىيەكان، بېۋونە ھۇى ناكۆكىەكان^{۳۴}. ۋەدەبىي نامازەش بىرى كە يەك لەۋ خىزەتە گەۋرانەى رۇوسەكان بۇ ياخىبوۋان نەۋمىوو كە لە دەرەۋەى ۋلاتەكەى خۇياندا نەياندەھىشت بىكەۋن زىر بارى پىرسىنەۋە ۋ لىيىچىنەۋەى نەۋ ۋلاتەۋە كە لىين يان وان تىدا، چۈنكە زۇر چار ھىزە نەۋرۇپايىيەكان عوسمانىكانىيان ناچار دەكرد كە قەبوۋلى ئەۋە بىكەن ھاۋلاتىيە ئەۋرۇپايىيەكان لە دادگەكانى سەلتەنەدا دادگەبى نەكەن چۈنكە ئەۋانە تەنىا ملكەجى رىسا ۋ قانۋونى ۋلاتانى خۇيانى.

چا بەپىي ئەۋەى ئەم قانۋونە لە رۇزەلاتى عوسمانىدا بەرپۇۋە دەچوو، بۇيە شۇرپىگىرە رۇوسەكان لەسەر تاۋان ۋ جىنايەتەكانىيان سزا نەدەدران، ھەر بۇ نەۋونە لە سالى ۱۸۹۷: عوسمانىكان لەشارى قان بە تومەتى دەستىرىزى بۇسەر سەرباز ۋ مەدەنى موسولمان سى شۇرپىگىرپان بە ناۋەكانى (فىراموز، ئەرشاك، فارتا) دەستگىر كردن، لەسەر ئەمە كونسۇلى رۇوس گورج ھاۋارى لى بەرزىۋەۋە كە ئەمانە ھاۋۋلاتى رۇوسن ۋ لە بىناى كونسۇلخانەكەيدا گلى دانەۋە ۋ رىگەشيان پىندەدرا كە پەيوەندى بە

شۆرشگىرپانى ترەو بەكن. ھەر رۆژىكى يەك شەموانىش بەرمو يەك لە كلىسا نەرمەنەكان دەبوونەو بۇ وتاردانىكى شۆرشگىرپانەى ناگراوى بەسەر ئەو خەلكەدا. دواجار لە سالى ۱۸۹۹ رووسەكان بېريارناندا رايانگويزن بە ناو رووسيا^{۳۳}.

● ياخيبوونەگەى ۱۹۰۶: پېشھاتەكان

ھەرچەندە شتەكە ھەر قسە و بۆچوونى رووتبوو بەلام لەو دەجوو بە زۆرى شۆرشگىرپەكان خۆيان بەكنە ھۆى ياخيبوونىك لە بەھارى ۱۹۰۶دا لە ئان، لەم روودو ھەنجومەنى حيزبى تاشناق لە ئنىف لە شوبات/ ھەبىر ئىسان - نەپىلى ۱۹۰۵ كۆبۆو، بېيار درا كە نامادەگارى بۆ (جم و جۆئىكى بەرھەردوان) لە ئاندا بگرئ^{۳۴}.

ئىتر لەماوئى نەم دوو سالەدا راپۆرتەكان دەربارەى ياخيبوونىكى چاومروانگراو پەى دەريەى دەگەوتنەروو، لەسەرەتائى ھاوپىنى ۱۹۰۴ نىردراوئە نامرىكايەكان واپان مەزندە دەگرد كە جموجۆئىكى شۆرشگىرپانە و لە ئارادا و ھاكا دەستى پىگرد. چونكە سەرچاوئە ھەوالدەريەكان ئەو دىيان پى گەياندبوون كە لە ناوشار شەش دەستەى شۆرشگىر كەوتونە چالاكى، لە سنووريشەو پالپشت بەرپۆويە، ھەر بەپىئى ئەمانە شۆرشگىرپەكان ھەرپەشەى تەقاندنەوئى سەربازگەكانيان دەگرد بە باروت، وە موسولمانەكانى ناو شارەكە واپان ھەستەگرد. كە مانگرتن روپادات، (چەخماخسازەگانىش سەرقالى نامادەگردنى چەك بوون^{۳۵}). بۆ ئەمە حيزبى تاشناق لە ھەرىمەكەدا ھەزارا پارچە چەكى لە عەمبارەكانى ناو شار و لادىكاندا سەريەگنابوو.

لە زستانى ۱۹۰۵ - ۰۶ ژمارەيكى يەكجار زۆر لە شۆرشگىرپان لە شوپنە دورەكانەوئە پزائە ناو شارەكە، كونسۆل (ئارسەر. ئى. گىرى) دەئى: بە

چالاكىيەگى رەھاۋە دەيانەۋى لى زىستاندا بەردەۋامىن لى ھەلمەتى پىروپاگەندەكانىياندا بەۋ ھىۋايەى ھەۋلەكانىيان لىمەدا بەرى ھەبى تاكو بىتانن لى بەھاردا ئاۋاۋىيەگى ترىسناك بىننەۋە^{۴۱}. ئەمە شىۋفەكىردىنكى ئەۋ ھەۋو چەشئە چەك و زەخىرانەيە كە لى سالى ۱۹۰۸ لى شارەكەدا دۆۋرانەۋە.

بىۋ ھىچى بۇ نامىننەۋە چەك لىۋەى كە بىرسى: ھۇى چى بوۋ كە سالى ۱۹۰۶ ھىچ ياخىبوۋنىك روى نەدا؟ لىۋانەيە ھۇى سەرەكى ئەۋەبوۋبى كە رۇوس نارازىبوۋن، چۈنكە ئەۋ كات لى ۱۹۰۴ - ۰۵ رۇوسىا لىۋىر بارى قورسى چەنگى رۇوس و ژاپۇندا بوۋ و شۇرشى ۱۹۰۵ - ۰۶ رۇوس كە بوۋە ھۇى ياخىبوۋنىك لى خواروۋى قەققاس^{۴۲}. ئەمە كارى كىردە سەر پىلانكى رۇوسەكان بۇ دەستىۋەردان لى رۇۋەلاتى عوسمانى. بەلام چەنگەكەى دۇ بە ژاپۇن ھۇكارى سەرەكى بوۋ.

كونسۇلى بەرىتانىا (تىرىل) لى قان ۋاى دانابوۋ كە چەنگى رۇوس و ژاپۇن بوۋە كۇسپى بەردەم پىلانەكانى ئەرمەن بۇ ياخىبوۋن و ۋاشى دانابوۋ كە رۇوس پىشى دىمگرتن، بەلام رۇوسەكان چەزىان بە رۇدانى ھىچ پىشىۋى و كىرەشىۋىننەك نەدىمكىد لى سنوۋرەكانى رۇۋاۋايانەۋە، بەتاىبەت لىتەك رۇدانى گەلى كىرۈگىرتى تر لى رۇۋەلاتدا^{۴۳}.

چىى گومان نىيە كە ئەۋ شكىستە گەۋرانەى رۇوسەكان بەدەستى ژاپۇنىيەكانەۋە لى دەرىيا و زەۋىيەۋە توشىيان ھات، تۋانائى ئەۋەى لىپىبوۋن كە بىر لى داگىر كىردن بىكەنەۋە لى دەردەۋى سنوۋرەكانى خۇيان. لىۋ ھۇكارانەى يارمەتىدەرى شۇرشەكەى ۱۹۰۵ بوۋن ئەۋ بىنۇمىدى و ۋەبەردانە مەنەۋىيانە بوۋ كە ئەۋ شكىستانە بەسەر گەلى رۇوسىايدا ھىنا، كارىكى ۋاىان كىد كە ھەر جۈلە و كارىكى تىرى سەربازى لى رۇۋى سىياسىيەۋە شىتى و بىننەۋىيەكى ۋايە نەبىتەۋە. نىتر سەبەبەكە ھەرچىكىبى، ئامازە بەۋەش دىكرى كە رۇوسەكان لى سالى ۱۹۰۶دا دەۋرىيە پاسەۋانە سنوۋرىيەكانى خۇيان

زیاتر کرد و ژماره یه کی زوری شوړشگېرانیشیان رپه بند کرد که بچنه ناو سه لته نه که وه^{۱۹}.

ده سنی شکستی یاخېوونه که ی هه ریمی (په تلیس) یش دیسان هو کاریکی تربیت له دوا خستی نهم یاخېوونه ی فان یان نه نجامه دانی. له سالی ۱۹۰۲ له گهرمه ی نازاوه گانی (ساسون) دا هه والدریکی نهرمه ن بؤ (ف.ج.هریمان) ی کونسولی بهریتانی گېر اېووه که شوړشگېرکان پلانی نه وه یان بووه که ده ستبرن به سر شوینه ستراتیژیه گانی ساسون و فان و شوینی تریش له روزه لات. وه نهرمه نی تریش سنور دحېرن و له وروسیاوه دین، ده که ونه کوشتنی موسولمانه کان تا نه وانیش بکه ونه توله سه نندنه وه و دواچار ده ستیوهردانی هیزه نه ورو پاییه کان^{۲۰}.

دیاره نه مانه شتی به لگه نه ویستی سنوردارن، به لام له سونگیه ستراتیژیه وه به پیی شو روداوانه ی په تلیس و ناماده کاریه گانی فان تمه سیریکی لوژیکیه. نه گهر نه مه راستین، نه وه پیلانه که له ودا بوو سه رده تا یاخېوونیکی گه وره له (ساسون - مووش) به رپا کری، نه ووش به مه بهستی کیشکردنی سه ریازه گانی عوسمانی و نینجا به رپاکردنی یاخېوونیکی تر له پشت به ری شهره که وه که شاری فانه.

به لگه کان گشتیان نامازه به وه ددهن که سوپایه کی بچوویکي ناشناقیان ناماده و موه مییا له نیراندا بووه، ناماده بؤ په رینه وه له سنور به پیادمی^{۲۱}، وا قهراریوو نه وانیه ی له نیرانه وه ده اتن دمیوو بکه وه فریای یاخېووانی فان، به لام نه گهر بیتو له فانه وه به ره و په تلیس بچن گیروگرفتی زوریان دپته ری. نه ووش به هوی ژماره زوریانه وه، چونکه حیاوازی زوره له نیوان نه ووی ده سته و تاقمی که م که م و دور له یه کتر ناودیوکه بیت و پاشان کوپانکه یته وه له یه که یه کی گهورده له په تلیس، وه له نیوان پیشره وکردنیکی سهدان کهس (به قسه ی هندی له کونسولیه کان به هزاران)

لەۋنەۋە بە پېڭگە و بان و دۆلى تەنگ و بۇندا كە بە دەست سوپاي
عوسمانىيەۋەمىن.

بەلام پەلامارىڭ كە ھەر لە نىرانەۋەمىن پالەپەستۆى سەر شۆپشگىپران
لە ھەر شۆينى بن كەمدەكاتەۋە. پىلاننىكى لەو چەشەنە لەگەن
سەرگوتكردىكى خىراي ياخيپوونەكەى ساسۇندا سەرى نەدھگرت و لە شان
ياخيپووانى دەخستە بەردەم نەگەرى دەستدانە كارەكە بەتەنيا و سەبى
يارمەتى كەس، ۋەيان ھەر ۋازھىنان لىي و نەگردى.

● عەلى رەزا پاشا، حاكىمى قان

كە سالى ۱۹۰۷ تىۋەرگەرپايەۋە و لە نەنجامى گىرەشۆينىيەكانى ناو
ساسۇن، ھەئۆستى حوكمەتى عوسمانى بەرامبەر ياخيپوۋەكان كەۋتە گۆران،
حوكمەت لە مامەئەيدا بەرامبەر تۋانا و دۇرھقى شۆپشگىپران سىياسەى
(تالەۋەكەرى خۆشەۋەكەرە) بەكاردەھىنا، بەشۆمىيە پاداشتى نەرمەنە
بەنەمەكە بىۋەپەكانى دەكرد بەۋى دەينانە ناو دەزگەكانى دەۋلەت و
لەجى دەستەلاتدارىدا دايدەمەزراندن، لە بەرامبەردا ئەو بەرپەرسائەى كە
بوودەئە و ترسنۇكبۋون بۇ ھەپشەى نەرمەنەكان دەيگۆرپن بە كەسانىڭ كە
نامادەبوون پوۋبەپوۋى شۆپشگىپران بوەستەنەۋە. بەۋرەپەكى بەررەشەۋە
دەستكرا بە راۋەدونانى شۆپشگىپران و سزادانىان، ئەمە نازەپزاي ئەۋرۋپاي
لى كەۋتەۋە. بەلام ئەمە قۇتاغىكى داماۋى بوۋ، وانباربوۋ ئەۋرۋپاش
نەيدەۋىست لەم پوۋەۋە بگاتە چارسەرىڭ.

كى دىتۋانى راست و رەۋان بىگوتايە كە دەبى ئەو شۆپشگىپرانەى
ھەئيان كوتابوۋە سەر بانكى عوسمانى و برىبوۋيان بەرىدردىن، يا نەرمى

نواندن له ناست پڼکڅراوی تاشناق و وچاوپوښی له هه لمه تی پروپاگه ندمیان، وهیان په پیره وگردنی سیاسیه کی نهرم له ساسوندا؟... نه مانه هؤکاری جوانگردنی روخساری عوسمانیه کانپو له لای نه وروپاییه کان وه یا تو بلی هؤکاری چه سپانندی هلی بېرده واما پوښی مانه وهی سه لته نه که شیوون.

هر دوو تهره فی راگه یانندن و راویژکاریه نه وروپاییه که عوسمانیه کانپان داگر تیووه و دایانده پلوستن، جا نیتړ خولینیزیک کردنه وه هر چو نیکبووی، هتا نه گهر به پالیشیانه وه شهریشیان بؤ بگردنایه.

له هه زده دی نادار / مارسى ۱۹۰۷ (عەلى رەزا بەگ) که موته سه ريفى (بهر پرس له دمهری - سنکاک) ی هه کاری (پایته ختی جو له میرگ) بوو، کرایه حاکمی ښان^{۳۲}. نه مانه هاوکاتپو له تهک په ره سه نندی چست و چالاکى شوړشگېره نهرمه نه کان له شاره که دا، به تاپیه ت له نيزیکیشیه وه، له خوارووی هه ریمه که وه به دريژایى سنوورى نيران.

له حوزميران / یونیو ۱۹۰۷ دسته یه ک نهرمه ن له شاخه کانى دهوروبه رى ښان له گه ل هيزیکى دهرک و پیاده و سواره ی نيزامى که وتنه شهره وه.^{۳۳} له واقعدا که نه م پشویانه رویاندا عه لى رەزا هېشتا له ښان دهسته لاتدار نه بوو، به هؤی ناساغیه وه چوار مانگى له دهسته کارپوونه که ی دواکه وت.^{۳۴}

(بابى عالی) لیزنه یه کی نیکو لینه وه ی به سه رؤکایه تی (تایه ر پاشا) ی حاکمی پشوو ی ښان نارد بؤ په یجو کردن له باشوورى هه ریمه که، که عه لى رەزا موته سه ريفیوو تیاپدا، نه مه ش بؤ دلنیا بوون له توانا و لیوه شامی وه ک نیپسراویک و بؤ نه وه ش بزانیئ ناخو نه م پیاوه (عەلى رەزا- و) که سیکی شیواو له وپاره بؤ حوکم کردن له ساته وده خته دؤوارو سه خته کاندا؟

شانده که به وردی ناوچه که بیان پشکنی و له ماوه ی دوو مانگدا کاره کانپان ته واو کرد^{۳۵}، په یجو کردن و کولینه وه کانپان نه وه ی دمرخست که عه لى رەزا

هەر تەنیا نوێنەری حوکمەت نەبوو بەسەرکەوتووویی لەناو ئەو خەلگەدا بەلکو توانیویە پێزی هەرکام لە ترکهکان و نەرمەنیش وەک یەک بەدەست بهێنێ. تایەر پاشا بە بروسکەیهکی خێرا ئەمە ی گەیانده ئەستەموول و گوتی دانانی عەلی رەزا وەک حاکمێکی هەمیشەیی بۆ شاری شان گەلێ زەروریە^{۳۶}.

و لەحاصل لێژنەگە بەری کارەگە ی خۆی چنیووه، بەوێی گە دیسان لەوهدا سەرکەوت کە زانیاری لە حاکمی پێشووهو بۆ تازەگە مسۆگەرکات و ئەمەش حالەتێکی دەگمەنە و کەمجار روددات.

لەسەرۆبەندی دانانی عەلی رەزای پاشادا دەولەت ویستی ئەو کێشە و گێروگرفته نیداریانە کە دەستی بەرپووبردنی هەرئیمه‌گانی تریشی بەستبووه و گێریان خواردبوو پێوێ چاکیان کات. لەمەدا بەر لە دە سال (بەحری پاشای حاکم راستەوخۆ لە یاخیبوونەگە ی فانی ۱۷۹۶ هەندێ چارەسەری پێشنیار کردبوو، لەمەدا بەتایبەت نیشارە ی بە هەندێ خالی چارەسەرکردنی شەری سیاسی و شپرزیمی دەستەلات دابوو کە لە ناکامی جیاکردنەوێ دەستەلاتی سەرکردە مەدەنیەکانەوێهە لەوێ سەرکردە سەربازیه‌کان هەیانە. جا ئەوویوو کە عەلی رەزا دانرا کرا بەسەرکردە ی لێوا، یانی وەک لێپرسراویکی سەربازی و حاکمێکیش کە لێپرسراوی نیداری مەدەنیە، ئەمەش دەمیەگدانێکی ناناسایی دەستەلاتەکانە لەدەستی تەنیا کەسێگدا.^{۳۷}

دانانی حاکمێکی خاوەن ئەزموون و شارەزاییه‌کی لەووپێش بۆ هەرئیمه‌گە هەنگاوێکی تازمیوو کە لەوویەر نەنرابوو و پێشوازی لێ دەکرا، وەک بابووه، لەو بەر حاکمی کە دادەنرا ، پێشتر لێپرسراوی ناوچه‌یه‌کی تریوو جا ماومیه‌کیشی دوویست تا لەگەل هەرئیمه‌ تازەگەیدا دەسازا و لێی تێدەگەیشت. بەلام عەلی رەزا سالانێکبوو لە دەفەرکەدا لە خزمەتدا بوو، شارەزاییه‌کی باشی هەبوو لە کونوقوژینی و لە مامەلەکردن لەگەل عەشرته

كوردەكان و بەرەسەندنى بزوتنەو جوداخوازيە نەرمەنەكەدا^{۳۸}.

(تايەر پاشا) كە بە دريژايى هەشت سال حاكم بوو بەلام لە تەك نەو كيشە گەورانەى فاندان زۆر بە باريزەو توخنيان دەكەوت، جا عەلى پەزا لە موجيارىيەكەى نەو سوودمەند بوو، تايەر نەزەمەكەى چاكسازى لەخۆگرتبوو، چالاكەكانى نەرمەنەكانى هەروەك پوداوى ئەمنى راگوزارى وەدەگرت كە دین و تیدەپەرن، بۆيە لە سنوورى دادگەكاندا دەيجولاندن و بە رەزامەندى هەريەك لە سەرۆكى كاروبارى قەزايى هەريەكە (عەلى بەگ) و پۇليس و دەرەك مامەنەى لەتەكدا دەگردن، لەهەلى گونسۆئە نەوروپايەكانيش خۆشەويستبوو و دەستخۆشى نەرمەنەكانيشى جاروبار بەدەستدەهينا. بەلام نەوى جىيى باسە نەوئەيه كە هيزى ياخىيووان لە سەردەمى فەرماندارىيەكەى ئەودا پەرهيسەند و گەورە بوو.

عەلى پەزا لىپرسراوتكبوو لە جۆزىكى تر، لەوحنەدەچوو كە پلانتيكى كارگردنى دانابى يان رۆشوينتيك (پروگرامى دژ بە ياخىيوون) لە رووبەرووبوونەوهيدا لەگەل ياخىيووندا، گرتبىتتە بەر، بەلام كارەكانى نامازەبوون بۆ تيگەيشتنىكى زىمنى نەوى كە زەرورە بە ئامانجى تيگشكانى ياخىيوووەكان. گومانى تيدا نەبوو كە نەوش هيزىكى سەربازى فرەى گەرەكبوو، ئاخىرى و ناقيبەت دەولەت دەبوو بەرپنگە چارەى عەسكەرى ياخىيووو و پنگرەكان تيگشكيتن، بەلام نەو هيزە عەسكەريەى لە ئارادا بوو هيج رۆژى بەشى نەدەگرد، سا ئيتەر ميللەتەكە لەگەل سيستمەكەدا بووايە ياننا، خۆ كە دەبينى و دەتوانى ژيانتيكى ئاسايى بەرپتتە سەر و بە دلنبايەوه بژى لە ساپەيەكى دور لە دەستدرىژى جەردە و پنگر و داخوازي شۆرشگيرەكان بۆ سەرانه سەندن و هەروا دور لەو بەرپرسە گەندەلە هيج لەبارانەبووانە، لەم حالەدا دەشى رازى بىت هەتا بە دەولەتتىكى نەخۆش نەگەر ئەندامانى خۆيانى لە موسولمان و نەرمەن تيدا بەشداربن، چونكە

دەشۋ نەمانە زياتر دەربېرىن لە داوا و داخوازىەكانى كۆمەلانىان لەھوى گە لىپسراوتىكى دەولەت و سەر بە كۆمەلنىكى تر بۆيان بكتات. بە كورتى ھىزى سەربازى و لەولاشەو سىستەمە مەدەنىيەكە و ھەستىكردن بە ھاوبەشى لە دەولەتدا، لە شتە زەرورەكانبوو. (دىكسن)ى كونسۇل رەوشەكەى فئان وتەبىيەتى عەلى رەزى لە سالى ۱۹۰۷دا لەودا كورتكردۆتەو كە دەلنى:

((لەو دەترسىم لىرە بىتە (يانى عەلى رەزى حاكم) قورىانى گىروگرفتەكانى خۆى لەگەل شۆرشگىرەكاندا، كە كاتى گەيشتە نىرە لە باومرېنى نەگوردابوو كە ولات شەبۆلىكى كراوى ياخيپوونى تر بە خۆىەو دەبىنى، شەبۆلەكە بە بوونى خۆى نەبى راکىر ناكرى و وبەرى بىناگىرى، دەستىش بە نىگەرانىيەكى زۆر دەكات چونكە زورىبەى نەو چەك و تفاقانەى شۆرشگىرپان جنگيان دەكەوى بە رىنى سنوردا لە كوردەكانەو بۆياندى، ھەروەك لە بروسكەى ژمارە ۱۴ى ۳۱ كانوونى بەك /سەبتامىرى ۱۹۰۶ دا باسەم لىوھەكردوو، لىزەنى شۆرشگىر خۆى داناود بە دەستەلاتىكى ھەرمانرەوا بەسەر نەرمەنەكانەو، بىروراكانى سەبارت بە دادپەرورەى بەسەر نەرمەنەكانەو پەپەرەو دەكات، ئەمەش زۆر كەرەت روو و بەجىھىنەنى كارى كوشتنى دەبات.

والى پىشوو چاوپۆشى لەم كارانە دەكرد و دەگوت بە مە گەلنى سەرىشەى لە كۆل دەبىتەو، لە گەلنى گىروگرفت و دەردىسەرىش دەرى دەخاتەو، كەچى عەلى بەگ ئاوا رەوشتىكى بەلاوە قەمبول نەبوو، كە شۆرشگىرپان بازىرگانىكى نەرمەنىان فراند، قەرمانىدا كە لە بانگى شىوانەو تا سەعات دەى شەو، بەبى ھەلگرتى چىراى فانۇس، ھاتوچۆ قەدەغەكرى، قەرمانىشىدا بە دەستگىر كردنى ھەر كەسىك كە لە دواى دەى شەو دەو بەگەرى، لەلايەكى ترەو ھەواليان داومى كە شەوانە نىزىكەى ۴۰۰ سەرباز بە بەردەوامى بە شەقامەكاندا ھەك دەورىە (چەرخەجى و) دەسوورئىنەو:

من وای نازانم که پيادمکردنى رڤوشوئىنىكى ناوها شۆرشگىران بەك
بخات و بيانوهستىنى، چونکه ئەوان بە نارەزووى خۇيان دەبزوئىن و نيسته
رووه و باخچەگان دەبنهوه. ئەمانه لەم دوايانەدا زۆر كەسيان هەراسان
کردووه، قوتابخانە نامريکاييه کەيان بە جىگەيهكى لەبار داناووه بۆ
گردکردنەوى لايەنگىران بۆ خۇيان، خۇيشيان کردووه بە باوانىكى دلسۆزى
گشت هەتيوىكى نەرمەن و هەرهشەش لە مامۆستا و نيردراوگان ددکەن که
قوتاييهگان لە پرۆگرامى شۆرشگىرانه دورنەخەنەوه، بەرپۆمبەرە
نەرمەنەکەى هەتيووخانەکەيان بە هەرهشەى کوشتن تۆفاندووه و ناچارىان
کردووه دەست لەکاربکېشێتەوه^{٣٤}))

هەر که عەلى رەزا بە شىوديهكى رەسمى دەستبەكار بوو و کارى گرتە
دەست نيتر گورج کەوتە سەرلەنوئى رڤىخستنهوى حوکمەتى هەريمهکە و
بەهيزکردنى دەستەلاتى دەولەت، هەلمەتڤىكى بۆ دەستگىرکردنى دز و
جەردەى نەرمەن و کورد دەستدایه، چونکه وایدەبىنى ئەگەر سنورڤىک دانرئ
بۆ ئەو سەرکوئکردنى خەلکە لەلایەن ئەوانهوه، ئەوه باشتىن نامرازڤىکە بۆ
دەستخستنى متمانە لەلایەن مېللەتەوه^{٣٥}.

عەلى رەزا رووهو يەك لەو تەنگزانەى هەريمهکە بۆوه که زۆرتر پڤى
لەسەر داگرابڤى و لەناوایڤى، ئەهويش کەمى دارايى و دەستکورتى
ئيدارەکەيپوو، بەماناى مووچە نەدان يان دواخستنى. لە واقيعيشدا
حوکمەتى هەريمهکە نابوووت بوو، وا دە بۆ بېست مانگ دەچوو که مووچەى
فەرمانبەران و ئەمن و ناسايش و خانەنشيان نەدرابوو، پلەهوپايە
رەسميهگان هەروا بە بەتالى مابوونەوه، چونکه ئەوانەى بۆيان دانرابوون
لەبەر بڤى پارەيى نەياندەتوانى برۆن و بچن کارەکانيان بگرنە دەست. کەواتە
بەر لەهەموو شتڤى کۆکردنەوى باجەکانبوو که لە يەکەم ياخىيوونى فانهوه
نەدرابوون و دەبوو بسەندىڤىن، بەهاى ئەو باجانەش که دەبوو بسەندىڤىن، بېرە

بارەيەكى گەلى زۆرى دەكرد. بېرىكىيان دەچۆۋە بۇ بېست سال كە دەببوو
بدرايە^{۱۱۱}.

دەشى نامازەش بدرى بەۋەى كە نەرمەنە خاۋەن بەرژەۋەندىەكان ئەو
باجانەى كە لەسەريانبوو نەياندابوو، بە تايبەت لە بەكەم ياخييوونەۋە،
لەبەر چەند ھۆيەكبوو كە ھەندىكىيان بىيانوو و پاساۋى خۆيان ھەببوو،
چونكە بازارگانەكان زۆرتەر بىزارببون لەۋەى كە باج و سەرانەكانيان بە
زۆرى زۆردارى دابووە شۆرپىگىپەكان و ئەۋانېش كە زانىان دەۋلەت تواناى
گردگردنەۋدى باجەكانى نىبە ئەۋانەى خۆيان زياد كەردبوو، جا بازارگانەكان
بەۋە رازىببون كە ئەو باجە كەئەكەببوۋانەى سەريان بە قىستى مانگانە
بدەنەۋە بە مەرجى دەۋلەت لە كەئەگايى شۆرپىگىپان بىيانبارىزى.

ەلى رەزاش تا رادەيە لەمەياندا سەرگەوتوو بوو، دەۋلەت توانى
باجەكانى خۇى كۆكاتەۋە و دەستى كەرد بە دابەشكەردنى موچە^{۱۱۲}.

لەمەدا لە لادىكاندا بە توندى باج دەستىنرا، ۋەك سوننەتەكە عەشايرە
كوردەكان مەرانە و بزنانەيان دەدا، ئەۋىش بەپىنى خەملاندنى خۆيان كە
چەند سەريان ھەيە، ەلى رەزا لە ۋاۋە كەمەى والىبوو باجگەردكانى دەنارد
بۇ ژماردىنى ران و رەۋگەكان^{۱۱۳}. ئەمە بە دلى سەرەك عەشاير و قەلا و
موسولمانەكان و نەرمەنەكان نەبوو، چونكە باجىكى زۆر و زەۋەند بەم
شيوەيە كۆكرايەۋە بەلام بەدەرىش نەبوو لە زۆر و زۆرەملى^{۱۱۴}.

بەھەر حال كارى باج و باجگىرى لە شار و شارۋەچكەكاندا
سەرگەوتوووتربوو، بەشدارىكەردنى نەرمەنىش لە بەرپۆۋەبەردندا لە
بەرنامەكەى ەلى رەزادا كارپكى بەنەردتى بوو، بەلام تاكتىكى شۆرپىگىپان لە
ئاست ئەم پىرۆسەيەدا ئىشەكەى تىكەدەدا و پىسەكەى لى دەكردنەۋە بە
خورى، چونكە حەزىيان بە بىرۆكە و چالاكەكى ۋا نەدەكرد، چاگسازيەكانى
ئەۋيان بە زيان دادەدا بۇ ھەر پىشتگىرەك لە دۆزەكەيان، لەمەشدا ناھەقىيان

نەبوو، بىلەنەكانيان پىشتى بەو مەلەننىيانە قايم بوو كە لە ناوخۇدا ھەبوون، جا ئاويتەكردنى نەرمەن بە بونىادى دەستەلاتەكەو ھەبوو دوا شتى كە بىانويستايە روپەتات.

عەلى رەزا نەرمەنىيەكى خۆشەويست لای ھەمووانى بە پەلەى جىگرى خۆى داننا، كە (نۆھانسەفەنى) بوو، براكەيشى كەردە قايمقامى ھەزاي (غىقاش) ^{۱۳۳}. لە كاتىكدا كە دانانى نەرمەنىيەك بە پەلەى جىگرى حاكم بايەخى تايپەتى خۆى ھەبوو، بەلام لەو ھەريش ئەمە روپەدبوو، ئەو پەپەمىدى برادەرايەتايە تايپەتايە كە عەلى رەزا و نۆھانسى يەكخستبوو واپەردبوو كە مەزىندەى ئەو ھەريش گوايە ئەمەى دوايى بەتەواوى و بە شۆپەيەكى كارىگەر دەست دەخاتە كاروبارى ھەزىمەكەو، خۆ دانانى براكەشى لە غىقاش ئەو ھەندەى تر ئەم مەزىندەيەى چەسپاندا، چونكە ئەو پەلەى و ھەزىفەيە دەستەلاتىكى قانوونى دەماتە خاومەكەى، ھەزاي غىقاشيش بە سايەى شوپەى جوگرافىيەكەيەو لە بەرھورويوونەو ھەى شۆپەگىرپاندا بايەخىكى جەوھەرى ھەبوو، دەفەرەكە چەقى جەموجۆل و چالاكى شۆپەگىرپى بوو ياخسوس لە دورگەى ئەختەمادا، خۆ ئەگەر ئەو چالاكيانە لە دورگەكەدا بنەركەين ماناي ئەو ھەيە كە كارى شۆپەگىرپان بنەركەى. (نەرمەنكە ھەنى) دەيتوانى نەھىلى شۆپەگىرپان ئەو دورگەيە ھەك بەنگەيەكى خۇيان بەكاربەيتن.

ھەر ھەك عوسمانىيەكان، ياخىيوو ھەكەنىش ھەستيان بە شوپەى و رەنگەى جەوھەرى ئەختەمەر كەردبوو و ئەو مەترسەيش كە نەرمەنكە ھەنى نابويەو، بۆيە ئامادەبوون كە كارىكى وا بەكەن پلانەكەى حاكم تەكشكىن، بۆ ئەمە ئارماكيان كۆشتو بەمەش ئاستەنگىكى سەرەكيان لەبەردەم دۆزەكەياندا رامالى ^{۱۳۴}.

(نۆهانسەفەنی) پاشا گوژرانی براگەى ئەوەى بۆ دەرگەوت کە نیتەر ناتوانی لە شان بمانیتهوه ، داواى لە عەلى رەزا کرد کە تەشەببوسى بۆ بکات تايبەکنە جیگرى حاکمى (مەعمورەى عەزیز) و نیتەر ناچار لە شان بارى کرد^{۳۸}. لە گەرەمەى ئەم روداوانەدا عەلى رەزا بە خواستى خۆى بۆ دنیابوون لەومفای میلەت داواى لە حوکمەتى مەرکەزى کرد کە (میخایله فەنى) کە وەرگێرتى نەرمەنى بوو لە نەرزەرۆم بە پلەى جیگرى حاکمى فانی دانین (وەرگێریش پلەیهکیوو کە دەستەلاتى گەورەتر لەناوئەکەبى دەدا بە خاومەکەى).

لە مەرکەزەوه داواکەیان جیبهجیکرد^{۳۹}. لە بەرامبەردا، دواى پراگەپەنرا کە میخایله فەنى نایەت، دیارە لە لیژنەى شوێرگێر دەترسا، بۆیە نەرمەنىەکی تریان لە جیگەى دانا کە ناوى (لیژنە فەنى) بوو و کۆنە قائمقامى بوو^{۴۰}. لە بەرپۆوەبردنى هەرمەگەدا نەرمەن نۆینەریان هەر هەبوو، بەلام تیرۆکردنى ئەرماراک و هەلاتى نۆهانس دوو نمونە بوون بۆ شکستەینانى پلانەکەى عەلى رەزا.

* (مەعمورەى عەزیز: مەبەست شارى جەزیرە - بۆتانه کە پایتەختى میرنشینی بۆتانبوو و ناوى (جەزیرەى نیین عومەر) لەو کاتەوه لى نراوه کە لەشکرى عەرەب ولاتەکەیان داگیرکرد، کە (عبدالعزیز بن عمر البختى) هەرمانرەواى بووه و دەفەرکە بە (مەعمورەى عەزیزیه) ناوانراوه و هەرمانرەوايانى جەزیرە بە (عەزیزان) ناوبراون.

بۆ زیاتر برۆوانه: محەممەد رسول ھاوار - کورد و کوردستان لەسەرقاتى میژوووه هەتا شەرى دووهى جیهانى، بەرگی (۱) جاپى (۱) چاپخانهى خاك سلیمانى ۲۰۰۰ ل ۱۷۰

تەحمەد سەید عەلى بەرزنجى: محەممەد پاشاى رەواندز- لیکۆلینەویەک لە کەسایەتى و فۆناغى حوکمەکەى... ووزارەتى پۆشنبەرى، چاپ و بلاوکردنەوهى سلیمانى زنجیره

(۲۹۲) ج - چاپخانهى ش - شان ۲۰۰۴ ل ۱۷۱ - ۸۲

((وەرگێر))

● (دافىت) ى ھەوا ئىدەر

لەگەن ئەو ى ئەو بەلگەنەى كە جاسووسەكان دەياندا و زانبارە ھەولگىرەكانى نەرمەنەنىش، بەلام دەولەت بە تەواوى ىرادەى خۇنامادەكردن بۇ شۆرشەكەى نەمزانى چۆنە، حوكمەتەكەى (عەبدولجەمىدى دووم) كە زەندەقى لە شۆرشگىران چووبوو، ئەو پىكاچوونە بەردەوامانە و كارى ياخىبوونانەى لە ھەرىمى پەتلىسا بەمەترسىدارى دادەنا، بەتايبەت لە سونگەى دىپلوماتىەو ە چونكە دەستبوردان و قسەى دەرەو ى دەھنىانە سەر، ھىچ بەلگەىەك نىبە كە بىچەسپىنى گواىە عوسمانىكان بەتەواوى پەپىيان بە ىرادەى نامادەكارى تاشنافىكان بىردوو ە بۇ ھەستانيان بە شۆرشىكى گەرە، ئەم چىرۆكە ھەر قابىلى رۇمانووسەكانە تا بىخەنە چوارچىو ە رۇمانىكەو ە، چونكە تۆكەمىى نامادەكارىەكانى تاشنافىكان پىشان دەدات:

دافىت كە بە (دافۇ - دافىد) ىش دەناسرا، لەدەستەى شۆرشگىرانى تاشناق لە فان ئەندامبوو، شەىداى كچىكبوو بەناوى (فاتان) و تەماياربوو بىخووزى^{۳۳}. بەلام ئارامىش خولىاى ئەو كچە لە كەللەى دابوو، بىروباومرە شۆرشگىرەكانى رىى ئەو ەپان لى نەگرتبوو كە پلەوپاىە حىزىبەكەى بىرخسىنى بۇ بەرژەو ەندى تايبەتەى خۆى.

بۇ ئەمە نەپەشت دافىت و فاتاك بۇ ەك ببن، بەلام دافىت مى بۇ ئەم ئەمرى واقىعە نەدا، دەشىزانى كە پىاو ماڤوولانى نەرمەن لە شارەگەدا ھەرگىز لاىەنى ئەم ناگرن، روو ە تەڤلىس بۆو ەتە رەزامەندى ھاوسەرگىرى لە بەرپىرانى بالى لىژنەى تاشناقەو ە مرگىرى، كەچى داماو ە بەدەستى بەتان گەراپەو ە، لەو ھەلەدا ئارام تىوانى فاتان بەو ە ڤاىلكات كە واز لە دافىت بەپىنى.

جا لە تۆلەى ئەم كارەدا دافىت چوو ە لاى ەملى رەزای حاكەم و چى

دەۋىنى لەبارەى تاشناقەۋە بۆى ھەلپىشت. بەپىنى زانىياربەگانى داڧىت لە مانگى شوبات /فەبرايىرى ۱۹۰۸ فەرماندار كەۋتە نەنجامدانى زنجىرىيە بەلامار، داڧىت خۆى پىش سەربازەكان دەكەوت بۆ عەمبارى چەكەكان، لە ۵ى شوبات/ فەبرايىردا ۲۰۰ تاڧم و فىشەكدان لە دەپىرى (سورب گرىكۆر) كە ھەشت مىل لە فائەۋە دووربۋو دۆزرايەۋە، لە عەينى رۆژدا سەربازەكان نىزىكەى ۲۰۰ تاڧم و فىشەكدان وزەخپەرى تىران گرت لەگەل ۵۰۰ دەمانچە لە گەپەكى گاردن، بۆ سبەى ھەلمەتى پىشكىن بوۋە ھۆى دەستگرتن بەسەر ۲۰۰ گورزە دىنامىتدا، نىتر لەمەۋە ياخىبوۋان لە گاردندا لە مائەكانەۋە دەستيان لە سەربازەكان كەردەۋە، لە شەرىكى كورتخايەنى ناۋ كۆلانەكاندا ھەفە سەرباز و پۆلىسى كۆزراۋ و برىندارى لىكەۋتەۋە، نەنجامى ئەمە عوسمانىكان واپان مەزنىدە كەرد كە نىزىكەى ۲۰۰۰ ھەزار پارچە چەك و ۵۰۰۰ ھەزار نارنجۆك و سەدان ھەزار فىشەك و كەل و پەلى سەربازيان گرتى^{۳۳}.

ئەۋ بەرپىرسانە سەرسامبوون لەۋ بىرە زۆرە چەك و تىفاقە سەربازىيە كەبەشى كەتتەبەيە سەربازى دەكەرد، زوربەشى لەۋ چەكە باشانە بوۋ كە دەۋلەت خۆى نەپىۋو، ئەمە ئەۋدى دەردەخست كە قاچاغچىتى و ئامىدوكرىنى چەك و جىبەخانەكان سەركەۋتۋوبوون، ھوكمەت لە قاندا باركرابوۋ بەلام بەخۆى نەزانىبوۋ.

سەردەپى دەستبەسەرگرتنى ئەۋ چەكانە، ھىچ كام لە ئەندامانى لىزنى شۆرشىگىران دەستگىرنەكران و عەمبارى گەۋرەى چەكى واش مابوۋ كە نەدۆزرايوۋە، شۆرشىگىران لەژىر مائە نەرمەنەكاندا نەفەق و دالان (دەلىزى) واپان لىدباۋو، دۋى شەرىكى كورتى سەر جادە لەگەل سەرباز و پۆلىسەكاندا تۋانىان لەۋ نەفەق و دەلانانەۋە كە دەچوۋنەۋە سەر زىراب و ناۋدەرڧ كۆنەكانى شار بۆى دەرجن و ۋەك بەرزەكى بانان قوتارىن^{۳۴}.

داڧىت ھاتە سەر ئەۋدى كە زىانى ۋا لەمەترسىدا، لە مالى (ئەحمەد

بەگ) كە راڤايدىكى پۇلىسبوو، لە گەرەكى (ھامامونو) لە ناوھراستی گاردندا بە ھىمايەوھ^{۳۵} مایەوھ، پىنگە چارەبەكى دى كە زامىنى بۆ مانەوھى لە ژياندا ئەوھبوو كە بىن بە ئىسلام، ئەمەيشى كرد و ناوى خۆيشى گۆپى بۆ (مەمەد - مەمەد). بىرىش لەوھ كرايەوھ كە بكرىتە سەرباز و بچىتە ناو سوپاوه تا بيارىزى، بەلام وەرسى و تەنبايى ھەراسانىان كرد و ڤوھ لەناوچوونيان دەبرد، كە ماوھى مانگى لە مائى راڤايد ئەھمەددا وەك دەستبەسەر ماويەوھ، لە ۲۲ ئادار / مارسدا سەرىكى لە بازاڤى (حاجى بوغان) دا، نىزىك بەو مائەى لىببوو، ئەفسەرىك و دوو پۇلىسش پاسەوانى بوون^{۳۶}.

(داكات تىرلىمازيان) يان (تىرلىماسيان) كە ئەندامىكى تاشناق بوو، گورج ئەمەى بەھەل زانى، يان دەبى زوتر بە فەرمانى بووبى، لە بازاڤەكەدا دانىه بەر پىژنەى گوللە. دافىت و چەند رېڤواری پىكران و برىنار بوون، ئەوھى داڤىت كاريگەر بوو و بووھ ھۆى مردنى^{۳۸}. ھەشت كەسى تر لە بازاڤەكەدا پىڤوھبوون و كوژران (داكات) بۆى دەرچوو^{۳۹}.

لەسەرھەتای مانگەوھ موسولمانانى شارى قان لە بارىكى گىزى و ناردەھتدا بوون (يانى لەو ھەلەوھ كە عەمبارى چەك و جىبەخانەكان ناشكرا کران و دەستيان بەسەردا گىرا و ھەقىدە سەربازەكەش كوژران)، (دافىت) پىش وەك پالەوان و گيانفیداپە پىزى لىگىرا. ھەر راستەوخۆ دواى تىرۆركردنى ئەو دەستكرا بە بەلامار و دەستدرىژىکردنە سەر نەرمەنەكان، نازاوەگىران كە ژمارەپە پۇلىسش خۇيان تىھاوئىشتبوون لە بازاڤ و ئەو شەقامانەى دچوونەوھ سەر گاردن نەرمەنەيان دەستگىر دەرکرد و دايان دەپلۆستن. دەولەت ژمارەى ئەو نەرمەنەنەى كە لە سەروپەندى ئەو روداوانەدا سەريان تىاچوو بە ۲۰ بۆ ۳۰ كەسى دادەنمان، بەلام كونسۆلى بەرىتانىا دەيگوت گواپە ژمارەى كوژراوان خۆى لە چل كەس داوھ^{۴۰}.

ھەرىكەت لىك ھەكەم و لايىھىنى سەربازى شارىش لاي خۇيان كارىيان بۇ ھېۋر كىرگەن ھەم و پاراستى گىيانى تەرمەنەكان دەكرد، بەلام دەۋرى سەرمكى لەمەدا تەۋەبۇو كە فەرىق (مەحمۇود باشا) پىنى ھەستا لە تەك كۆلۈنۈل (تايەر بەگ) بەرپىسى سەركىمى تەسپ سواران، چۈنكە تەگەر نەم دوۋانە نەھاتنايە ناۋەۋە لە مەسەلەكەدا، تەۋا بارو رەۋشى شارەكە ھىجگار پىس دەشىۋا و تىكەچۈۋ.

عەلى رەزا بۇ ھېۋر كىرگەن دەستۇبىر سەربازى نارد بۇ شۈپى نالۋى و گىزىكە، ھەۋلى ئارام كىرگەن ھەم شۇر شىگىرە موسولمانەكان و رىگرەكانى دەدا، ئەۋانەي بەقسەي خۇش دانەمرگانەۋە بەتۈندى و ھىزۋە مامەئەي لەمتەكدا دەكردن. بۇخۇي سەردانى ئەۋ كەس و ناۋدارە تەرمەنانەي دەكرد كە لە رۋدۋەكەۋە نەگلابوون، تا سوپاسى ھەلۋىستىيان بىكات و پىزانىنى دەۋلەتلىان پى رايگەيەنى.

ترسى ئەۋۋشى ھەبۇو كە ئەۋ ھىزەي وا لەبەردەستىدا بەشى دامرگانەۋەي ئەۋ ناۋاۋىيە نەكات، بۇيە فەرمانىدا بۇ ناردنى كەتتەيە چۈارى سەر بە بەتالىۋىنى ۲۶ بۇ ناۋ شارەكە، گىرنگىر لەمە نەبەيشت ھىزەكانى سۋارى ھەمىلىيەي عەشاير، كە لە ھەر مەترسىيەكى ياخىبوونى بەرفراۋاندا بانگ دەكران، بىنە ناۋ شارەۋە.

ھەر كە ھەۋالى تەفەكردن لە دافىت بلاۋبۇۋ، ئەۋ تەرمەنەئەي مالىمەكانىان بە پال مالى موسولمانەكانەۋەبۇو چۇيان كىرد و خۇيان لە گەپكەكانى ناۋجەي گاردن ھەشاردا، بازارە سەرمكەكە كە زۇرى بەدەست تەرمەنەكانەۋە بوو ھەلگىرا و چۇلۋو، تا بەر لە ۳ نىسان/ نەپرىل بازارپان نەكردەۋە، بەمچۆرە وردە وردە بىرسىتى چىنگى لە بىنە قاقاي خەلگى شار گىر دەكرد، ئەۋانەي ھەمۇو ھىۋايەكىيان بە بازارەكە بوو كە شەك و زەخىرە و خۇراكىيان لى دەكرى و دەھىنا.

عەلی پەرزاش کارو تەرتیبیاتی پێویستی دەکرد تا خۆراک و خواردن بە یەكسانی بگهیهنێ بە موسولمان و نەرمەنەکان. سەربازەکان پارێزگاری گەڕەکه نەرمەنەکانیان دەرکرد هەلکوتانە سەری موسولمانەکانیان لێ دورەو دەخستن^{۸۳}. نەو پروپاگەندە و دەنگۆیانە ی که خەنکی شار بە راستیان دەزانی، ببوونە جەکنێک دژ بە سیستمە مەدەنیە حوکمەتیەکه، هەریەک لە کونسۆڵەکانی روسیا و بەریتانیا و فرانسە دەستخۆشیان لەو رێخۆشێانە دەکرد که دەولەت گرتووویە بەر و پیادە ی دەکردن^{۸۴}. بەلام لە کونسۆلی روسیاو قسە ی لاوەکی (نارەسمی) سەبارەت بە مەترسی ئەو ی کوشتاریکی چاوەروانکراو لە نەرمەن بقیەومی بلأودەکراییەو^{۸۵}. بەلام خۆ دەنگۆکان بەبێ ئەویش هەر بلأودەکرانیەو و لەناو هەبوو، بەپێی ئەو قسە و ویتەویتانە دانیشوانە موسولمانەکه ی شارەکه دەچنە پال یەکه سەربازیه یەدەگەکان بۆ ئەنجامدانی کوشتوبریکی سەرتاسەری لە گەڕەکه مەسیحیەکاندا، ئەم قسەئۆکانە لە نیۆمندی نەرمەنەکاندا زیاتر تەشەنە ی دەکرد و تا دەگەیشتە بەرگوئی بەرپرسیان لە دەولەتانی ئەوروپا.

لەلایەکی ترەو پۆلیسیش باویدی بە چەند راپۆرتی کردبوو سەبارەت بە ئەگەری هێرش و پەلاماریکی نەرمەن بە سەرکردمی لیزنەکه بۆ سەر گەڕەکی موسولمانەکان. جا بە تێوگەلانی نەرمەنەکان خۆیان بە کوشتارەو^{۸۶}. وە بۆ دورخستنهو ی هەردوو ئەگەڕەکه سەربازیکی زۆرتر لە هەرمەنەکانی ترەو نێران بۆ قان، بەمە توانرا شارەکه جێوگی کرای و لەژێر دەستدابی^{۸۷}.

وا دەردەکهوت که شۆرشگێران بریاریان دا بوو بەرلە هەمووشتی هەرۆک سالی ۱۸۹۶ گەڕەکه نەرمەنەکان بەهێز و قایم کەن، سەرهەری لەگیسچوونی ئەو برە زۆری چەک و تفاق ی شەڕمیان، بەلام ئەو ی که مابوو بەشی پاخیبوونیکی راستەقینە ی دەکرد. لە ئێران لەسەر سنوور

شۆپشىگىنران گوردېيونىمۇ، موسولمانىيەنىڭ ئىشلىتىش ھەققىدە نەرمەنەكان و دەۋرۈبەرى پاياندەكرد، بىيەكجىرى شارەكەيان دەكرد بە دوو كەرتەمۇ، لەۋزىر دەستى نەرمەن و ئىسلامدا، بەلام پىيماقوۋلانى نەرمەن ياخىيوۋانىيەن قايىل كىرد بەۋەى كە لە شارەكە بىچنە دەرمۇ و دەستبەردارى نەخشەكانىيەن بىيەن^{۸۶}.

كەچى سەر كىردە تاشناقىيەكان خۇيان ون كىرد، سەرەتا (نارام) و ئەۋانىدى لە شارا نەمان، بەلام ئەۋەندەى پىنەچوۋ بە نەينى گەرانەۋە ناۋ گاردن، لە ۱۹ ئەيار / مایۇ ھەر كە شار نارامىۋە، سەربازەكان ئابلوقەى گاردنىيەن دا، دەستىيەن كىردە پىشكىن بەدوى سەر كىردە غەمبارى چەكدا، دەۋرى ناۋچەكە و ئەۋ ناۋچانەى ترسىيەن لىيان ھەبوۋ كە موسولمانە توندىرەۋەكان بەلامارى نەرمەنەكان بەدىن، دابوۋ. چگە لە ۱۲ سەر كىردە نارامىشىيەن دۆزىمۇ و (داكات) ىش لە ھەشەرگەبەكى ژىر زەمىدا دەستگىر كىرا، بۇ رۇۋانى داۋىيە سەربازەكان ياخىيوۋى تر و چەككىكى زۆر و نارنجۇك و دىنامىت و دەيان ھەزار ھىشەكەيان گىرت^{۸۷}.

ھەر يەك لە كونسۇلەكەكانى فرانسىا و رۇس و بەرىتانىيە لە فان لەگەن بىلىۋىزى ۋلاتەكەيان لە ئەستەموۋل داۋى لىيوردنىكى گىشتىيەن دەكرد بۇ نەرمەنەكان. ئەۋەنەى لە ھەشەردانى چەك يان لە تىرۋر كىردى (دافىت) و ئەۋانىدى لە مەسىھىيەكان تىۋە گلابوۋن، ۋە داۋى داگەبىي كىردى ئەۋ موسولمانانەيان دەكرد كە نەرمەنەيان كوشتوۋە يان ھەپشەيان لىي كىردون، بەۋ بەرپىرسانەشەۋە كە دەستىيەن لەگەلدا تىكەلكىردىبوۋن، ۋە دەبى ئەمانە سزا بىدرىن^{۸۸}.

سەربازى گىشت ئەۋ نوۋچدان و نىسكۇيانە، ئىدارەكەى غەلى رەزا بەلەى كەمەۋە، يەكەم ھەنگاۋى رۇۋە و باش كىردى رەۋشى فاننا، دەۋلەت لە ھەركاتىكى تر باشتر بە ۋەرمەكى زىاترەۋە كاروبارەكانى گىرتە دەست، بەلام

روداوەگانی شۆرشی ۱۹۰۸ و دەستیوەردانە ئەوروپایەکان دەستی تەقەللا چاگسازیه‌گانی عەلی پەزایان گرت.

ئەو روداوێی کە لە ئەوروپای عوسمانی و ئەستەموولدا رویاندا، تارمایی خۆیان دەخستە سەر ئانیش، لە دەستیکی ۱۹۰۷ هەندامانی (سوپای سێ) لە مەگەدۆنیا شۆرشەگەیان دەستدایە و روودو شاخەگان بوونەوه، لە سالی ۱۹۰۸ شارەگانی مەگەدۆنیا ئازادیمان تیکەوت شۆرش تەنیه‌وه بۆ ناو ریزەگانی ئەو سوپای سێیە. بەرلەوه‌ی شۆرشەگە زیاتر پەربەستینی سولتان عەبدولحەمیدی دووم یاخیبوونای بەوه داچڵەگاندا کە دەستووری هەموار کرد و داوای هەلبێژاردنیکی پەرلەمانی کرد (لە ۲۲ تەمموز/ یۆلیۆ ۱۹۰۸ بەرپرسی ئەمە راگەیه‌نرا). یاخیبووەکان بە رەسمى دەستەلاتیان نەگرتە دەست، بەلام هەر زوو لە گشت لای هەرئێمەگەنەوه ئەوه ئاشکرا بوو کە دەولەت گۆرانکاری گەوره بەخۆوه دەبین، لەنێو هیژ و لایەنە موحافیزگارەکانەوه، ئەوانە لە مەبەر پالێشتی سولتان بوون، پشیوی و ناپەحەتی کەوتە ناویانەوه، بەلام یاخیبووان لە ئیدارە سەربازی و هەرئێمەتیه‌گاندا، دەمیکبوو ئەوانە ناچاربوون وەلا و لاگری خۆیان دەشاردەوه، نیت هاتنە دەرەوه و دەستی خۆیان خستەروو، ئەو حاگمانە ی سەر بە ئیدارە کۆنەگەبوون وەك عەلی پەزا، نەزوی زۆریان نەما، شۆرشگێرانی نەرمەن پەیفەندیه‌کی توندوتۆڵیان بەبالەگانی ناو کۆمەلە ی (ئیتیحاد و تەرەقی) شۆرشگێرەوه هەبوو^{۳۱}. لە شەو و پوژنێکدا شۆرشگێرانی نەرمەن لە کۆمەلێکی راوودونراوی یاخی لە قانۆنەوه کە دەرکەوت خۆیان موهەبیادەکرد بۆ شۆرش و فەرته‌نە، بوونە خواوەن نەزوز و هاوپەیمانی (پیاوه تازەگان) کە ها ئەمرۆ یان سبە ی حوکم دەرگەنە دەست.

لە ئان کار و نەرمکی راستەوخۆی شۆرش نازادکردنی ئەو یاخیبووانە بوو کە زۆر نەبوو گیرابوون، ئیپوردنی گشتیش راگەیه‌ندرا، ئارام و برادەرانی

ھەتا بەرلەھەي داداگەيىكردنەكەيان تەھواۋىي ئازادكران، ئەھو ياخيپوۋانەي ھىشتا خۇيان شارديۋوھ دەركەۋتن و خۇيان ئاشكرا كرد.

(دكتور و سەرگىس) و ھاۋەلانىان خۇيان دا بەدەستى حوكمەتەھو و گورج نازادىش كران، لىقى كۆمەلەي (ئىتىجاد و تەرەقى) لە فان كە بە پلەي يەكەم لە ئەفسەرد سەربازىەكان بېكەتتو، رايگەياند كە پشتى ئەرمەن وا دەگرئ ھەرۋەك روداۋەكانى ئەم دوايە ھەر روياننەدەي^{۳۱}. (دواي لەكارلابردنى عەلى رەزا لە پلە ۋەزىفەكەي ھەرماندارى تازە - مەھموود بەگ - واى ھەستەكرد كە شۆرشگىران ھىشتا ھەر مەترىن، بۇيە دەپويست ئەھو سەرگردانەي كە لە رووسياۋ ھاتبوون بياننېرئتەھو، بەلام كونسۇلى بەرىتانىا پەشيمانى كردهۋە.^{۳۲})

بەدندە و پالېشتى كونسۇلە ئەۋروپايەكان، شۆرشگىران و سەرگردەكانى كۆمەلەي (ئىتىجاد و تەرەقى) لە فان، كەۋتنە نارەزايى دەرىپىن لە بەرامبەر لەكارلابردنى عەلى رەزا، ھەتا ھەندئ لە عەسكەرىەكان پەلامارى مالى حاكىميان داۋ برئ پارە و شەك و چەكيان بەتالان برد، عەلى رەزايان ۋەك حاكىمى بۇ (كاستامۇنۇ)^{۳۳} گىررايەھو. كاپرا چەند لەلاي زۇر نۆۋەندى شارمەكەھو خۆشەويستبو، ئەۋەندەش خەلگەكە بېزابوون لە ئەندامانى (ئىتىجاد و تەرەقى) و شۆرشگىرانى ئەرمەن، دانىشتوان بروسكەيەكيان بۇ ئەستەموول نارد، داۋاي گىرانەھەي عەلى رەزايان دەكرد بۇ حاكىمەتى شارمەكە، بەلام لەۋيۆھ تەنيا گەفتى ئەۋەميان دانئ كە يەككى باشتر لە عەلى رەزايان بۇ دادەنرئ^{۳۴}.

● تېرۇرگردنى عەلى رەزا پاشا

عەلى رەزا خۇي دەرگى بەۋە كرىبو، دئى خەبەرى دابوو كە ئەگەر رېگەي ئاسايى نىۋان (مووش و سىۋاس) بگىرئتەبەر روۋە (كاستامۇنۇ)

توشى بەلای كوشتن دەبیتەو، بە دەستی تاقمە شۆرشگێرە نەرمەنەكان. دەیزانی كە حاكمیكى بېشوتر لە قان (بەحرى پاشا) لە (تەرابزون) پەلامار درابوو و ویستبوویان بیکوژن. جا بێنا لەسەر ئەمانە وای بەباش زانی كە ئەو ڕێیەى دەگیرئ نەینیبیت و كەس نەیزانى.

مالاواپى لە دانیشتوانەكەى قان كرد، ئەوانەى ساڤ و نیویك لە خزمەتیاندا بوو، بۆ ئەوەى لە شۆرشگێران هەلبى و ڕینگەونیان لى بگات، عەلى ڕەزا ڕینگەیهكى چاودرواننەگراوى گرتە بەر كە بە (ئەرزپۆم و باتووم) دا دەروى لەوێو سەرىكەوێتە سەر كەشتیهك بەردو (سینۆپ) یان (نینهیبولۆ) ^{٣٥}. یەك لە شۆرشگێرانى نەرمەن بەناوى (ئەلیف باشیان) ^{٣٦} لەو كاتەى ئەو كەشتیهى عەلى ڕەزای لەسەر بوو خەرىكبوو بەردو (باتووم) دەجوولا، پەلامارى داو كوشتى.

نەرمەكەى عەلى ڕەزا لە باخچەى (سەید بیلال كامى) لە سینۆپ بە خاك سپێردرا.

● پەراوێزەكان

١- ھايز ديمير نۇغلۇ: Turk Kulturu Arastirma نەنكەرە

Ermeni mazalimi ١٩٥٠-١٩٢٠

٢- ھايلی ٦٩٥٨/٨٨١ لە گرافیز بۆ كورى، نەرزپۆم ٢٨ ئەيار /مايو ١٩٧٧

دەربارەى چاكسازيەكان و بئويستى كۆمەك، وە بڕوانە ھايلی ٦٩٥٧/٨٨١ لە

ويليامز بۆ كورى، قان ٢٤ تشرینی دوو/ نۆفامبر ١٩٩٦

٣- ھايلی ١٩٨٠/٤٢٤ لە مونسى بۆ نۆكۆتر، قان ٧ كانوونى يەك /ديسامبر

١٩٩٨

٤- نرخی نانێك لە قان ٦٠ پارە بوو، ئەمەش نرخیكى زۆرە و كارى

كردبوو سەر چینه هەژارمگان، هۆكەى ئەو مەووبو نەرمەنەكان وا پراھاتبوون

پارەكەنلىك دەدا بە گەنم و عەمباريان دەكرد تا لە بازاردا گەنم نەدەما ئىنجا بە گران دەيان فرۇشتەو، ديارە گوپيان بەو خەلگە نەدەدا، كابرايەكى تركى خىرخواز (جەمال بەگ) فرىنكى كردهو و ناننىكى دەدا بە ۴۵ پارە، هيج نەبى بۇ ھەرزانكردى خۇراك، بەلام كارىكى تاكە كەسى ناوھا ھىندكارىگەرەكى نەوتۆى نەبوو.

(فایلى ۲۰۱۲/۱۹۵ لە مۇنسل بۇ كۇنور، قان ۲ نەيار/ ماى۱۹۰۰)

۵- لە گشت نووسىنەكاندا ناوى نەم پىاوانەى نەمن نەبىراو، بەلام كونسۇل تىرىل دەلى: نەوانە لە سالى ۱۹۰۲ نامادىبوون. (فایلى ۲۱۴۷/۱۹۵ لە تىرىل بۇ ئۇكۇنر، قان ۲ نىسان/ نەپرىل ۱۹۰۲)

۶- فایلى ۱۸۸/۴۲۴ لە وىليامز بۇ ھىربرت، قان ۷ حوزەيران/ يۇنى۱۸۹۶. كە پىشكەرە نەرمەنەكانى پەتلىس و نەرزۇم لە كاردابوون، نەستەموول مۇجەكانىانى دەدا، بەلام بەبى نەودى مۇجەى نەوانەى قان بدات، نەمەش ھەقىقەى شوپنى قان دەرددخات لە رپەرەوى بىرى ئىمپىريالىزمىدا، بەھاتنى سالى ۱۸۹۷ تەنيا شەست دەرك لە پەتلىسدابوون، سالى ۱۸۹۸ بوون بە حەقتا، زۇرى نەبرد رق و كىنە پەدابوو، چۇنكە دەركە مەسىحىيەكان مۇجەكانىان وەردگرت بەلام لە موسولمانەكانىان دەپرى، فایلى ۶۹۵۸/۸۸۱ لە مۇناھان بۇ كورى، پەتلىس ۱۶ كانوونى دوو/ نەكتۇبەر ۱۸۹۸، كە ژمارەيەكى زۇرتى لە دەركە نەرمەنەكان پىزكردووه (نەود كەس).

۷- ھەر فایلى پىشوو لە ئىلىوت بۇ كورى ، قان ۱۰ نەيار/ ماى۱۸۹۷

۸- فایلى ۱۸۹/۴۲۴ لە مۇنسل بۇ ئۇكۇنر، قان ۲۰ حوزەيران/ يۇنى۱۸۹۹ وە ھەر نەو فایلە لە مۇنسل بۇ ئۇكۇنر قان ۷ تەمموز/ يۇلى۱۸۹۹ سەبارت بە مەملەننى نىوان تاىەر پاشا و زەكى پاشا، نەو دوو سەركردە سەربازىيە سوارەى جەمىدىيە.

۹- فایلى ۹۲۰۵/۸۸۱ لە دكسن بۇ ئۇكۇنر، قان ۴ ناپ/ ئاغستۇس ۱۹۰۷،

كونسول (برترام ديكسن) وای هه‌ست ده‌کرد كه حاكم زياده‌پرۆي كردوو، به‌لام بيگومان ره‌وشي دارايي خراپ‌وووه، ب‌روانه‌ فایلي ۱۹۱/۴۲۴ له ويليامز بۆ كوري، فان ۲۴ كانووني دوو/ يه‌ناير ۱۸۹۹، ده‌بۆ ناماژم‌ش به‌وه‌ ب‌درئ كه كاپتن (دكسن) كه كونسولي به‌ريتانيا بووه له فان سه‌رجاومه‌كه‌ي باوه‌رپيكر او بوو، بۆخۆي به‌دووي روداو‌ه‌كانه‌وه‌ بوو، به‌چاوي خۆي ده‌بييين، له فان زانباري چاكي ده‌ست‌ده‌كوت، كه‌متر له لادېكان، له كاتي تردا له‌وه‌ ده‌چۆ پشتي به‌و زانباريانه‌ به‌ستبۆ كه له نهرمه‌ن و نيردراوه‌كانه‌وه‌ پيئي ده‌گه‌يشت. خۆ كه هه‌ولئ نهرمه‌ن و عوسمانيه‌كان پيچه‌وانه‌ي يه‌كتر ده‌بوون، وای داده‌نا كه به‌رپرسان درۆ ده‌كهن، به‌لام نه‌مه‌ نه‌وه‌ ناگه‌يه‌نئ كه هاوسۆزي شوڤشگيران بووه، هه‌رچه‌نده‌ به‌يوه‌ندي شه‌خسي زۆريش له ته‌گياندا بووه، هه‌ر بۆ په‌يدا كردني نموونه‌يه‌كي باش ده‌رباره‌ي حوكمه پيش وه‌خته‌كاني دكسن ده‌كرئ ب‌روانه‌ فایلي ۲۲۸۴/۱۹۵ له دكسن بۆ لوزر، فان ۱۲ ناب/ ناغستۆس له باره‌ي بشيويه‌كاني ناوچه‌ي (جاتاك) كه كورد و نهرمه‌ن په‌لاماري يه‌كتريان ده‌دا، نينجا ديكسن به‌ هاوپرۆيه‌تي (نارنۆلنژ) كه نيردراويكي نامريكايي بووه، چوونه‌ته‌ ناوچه‌كه‌ و نهرمه‌نه‌كان چيان ده‌گوت وهری ده‌گرت، به‌هه‌ندئ سه‌رژميري خه‌ياليشه‌وه‌ (وه‌ك راواناي ۱۵۰۰ كورد به‌ده‌ستي ۲۸ نهرمه‌ن) وه‌چيش كورده‌كان به‌ رسمي گوتبوويان پشتگوڤي خستبوو، ديكسن ده‌گوت: كورده‌كان ويستوويانه‌ شاري جاتاك تالانكهن و خه‌لكه‌كه‌ي سه‌ر بېرن، به‌لام نه‌وه‌ باسناكات كه بۆجي خه‌يالي وا ده‌كاته‌وه‌ و مه‌زنده‌ي ئاوا به‌ بيريئا دي، به‌ توندي واده‌زاني كه ناماده‌يووني خۆي بووه هۆي سه‌رنه‌گرتني پيلاني كورده‌كان.

۱۰- فایلي ۱۹۱/۴۲۴ له ويليامز بۆ كوري، ۱۰ نه‌يار/ مایۆ ۱۸۹۷. وه‌ بۆ ده‌ستخستني سه‌ر بيجيه‌كاني باج وهرگرتن ب‌روانه: فایلي ۶۹۵۸/۸۸۱ له كرو بۆ كوري، په‌تليس ۱۴ ناب/ ناغستۆس ۱۸۹۷

۱۱- ھەر ئەو ۋايىلە ئە تىرىل بۇ ئۆكۆنر، ئان ۸ كانوونى دوو / يەنایر ۱۹۰۴
بېرىننىڭ بەدەستە بەرگىردن و ئامادەكردنى سەربازانى ھەمىدىيە لە ۱۹۰۷ لە
رۇي پۇشاك و پارەوۋە، ئەوۋش بەھۇى نەبوونى خەرچى پېويست: ۋايىلى
۹۲۰۵/۸۸۱ لە ئۆكۆنر بۇ گراى ، ھۆستەنتەنىيە ۵ ئەيىلوول / سەپتامبر ۱۹۰۷

۱۲- ۋايىلى ۹۰۵۰/۴۲۴ لە ساۋرستيان بۇ شىيىلى، پەتلىس ۱۱ ئەيار / مايۇ
۱۹۰۷. بۇ نەگبەتى پلەى جىڭرى كونسۇلى بەرىتانىيا لە پەتلىس قۇرخىرابوو
بۇ ساۋرستيان كە لە ۱۹۰۲ لە تەمەنى ۱۹ سالىدل ھەك تەرجوماننىڭ دانرا
بەلام دوايى دايكوتا و جىئەوى گرتە دەست، ئەويش كە بەرىتانىيەكان
دېيىلۇماتكارىكى تەقلىدىيان نارە پەتلىس، راپۇرتەكانى ساۋرستيانىش ئەوۋ
پىشان دەدەن كە لاگىرى ۱۱ تىدا و شارەزايى لە كارەكەيدا كەمە.

۱۳- (تايەر پاشا) ئەم سىستەمى دانرا، باجگىرى بەزۇرى پىشتى بە سىستىمى
باجى كىشتوكال بوو، كە تىايدا كەساننىڭ دەچنە زىادكردىنىكەوۋە بۇ
دەستخستنى ماقى گىردكردنەوۋى باج لەچەند ناوچەيەك، جا سەرەك
عەشاپرەكان فېرىبون كە لەو زىاد كىردنەدا ھەرخۇيان سەرگەون. ۋايىلى
۲۰۶۲/۱۹۵ لە مۇنسل بۇ ئۆكۆنر، ئان ۱۰ نىسان / ئەپرىل ۱۸۹۹. ھۆكەمەتەكەى
ھەرىم وىستى پلاننىڭ پىادە بىكات كە ھەركەس بەشدار بىت لە كىردنەوۋى
رېڭەو باننىكدا چاوپۇشى لە باجەكانى بىكى، بەلام ئەمە سەرى نەگرت
چونكە كەس ھەزى بەو كارە گرانە نەدەكرد، كە لەوانەيە ئەمەش
كىشەيەكى تر ھۆكتاتەوۋە. ۋايىلى ۲۱۴۷/۱۹۵ لە تىرىل بۇ ئۆكۆنر، ئان يەكى
تەمموز / يۇلىيۇ ۱۹۰۲

۱۴- ۋايىلى ۴۲۴ - ۱۹۱ لە وىليامز بۇ كورى، ئان ۲۴ كانوونى دوو / يەنایر ۱۸۹۷

۱۵- ۋايىلى سەردوۋە لە وىليامز بۇ كورى، ئان ۲۲ شوبات / ۋەراير ۱۸۹۷

۱۶- ھەر ئەو ۋايىلە لە وىليامز بۇ كورى، ئان ۱۲ ئادار / مارس ۱۸۹۷

۱۷- ۋايىلى ۹۲۰۵/۸۸۱ لە ھىرد بۇ ئۆكۆنر، پەتلىس ۲۵ ئاب / ئاغستۇس ۱۹۰۷

- ۱۸- ھايلى ۲۰۸۲/۱۹۵ لە مۆنسل بۇ ئۆكۆنر، قان ۲۳ ئەيار / مايقۇ ۱۹۰۰ .
مۆنسل دەلئى: ئەو عەشايرە كوردانە (ھەركى و زىربارى) شيان تىدابووه.
۱۹- ھايلى ۲۱۴۷/۱۹۵ لە تىرىل بۇ ئۆكۆنر، قان ۳۱ ئادار / مارس ۱۹۰۳، ئەو
دووانە سەر بەر رىبازى سۆھىگەرى نەقىسەندى بوون.
۲۰- ھايلى ۱۹۷/۴۲۴ لە نەليوت بۇ ئۆكۆنر، قان ۱۴ تىشىرىنى يەك/
نەكتۆبەر ۱۸۹۸.
۲۱- ھايلى ۲۰۰/۴۲۴ لە سىرىنگ - رايىس بۇ سالزىبىرى، گولھىك ۳۱
نيسان/ئەپرىل ۱۹۰۰، دەربارەى رەوشى رۇزاواى ئىران بىروانە: ھايلى ۸۲۰۲/۸۸۱
لە تىرىل بۇ ئۆكۆنر، قان يەكى ئەيلوول/سەپتەمبەر ۱۹۰۳
۲۲- ھايلى ۲۰۸۲/۱۹۵ لە مۆنسل بۇ ئۆكۆنر، قان ۳۴ تەمموز/ يۆليۇ ۱۹۰۰
۲۳- ھايلى ۸۲۰۳/۸۸۱ لە تىرىل بۇ ئۆكۆنر ، قان يەكى ئەيلوول/
سەپتەمبەر ۱۹۰۳ وە ھايلى ۲۱۴۷/۱۹۵ لە تىرىل بۇ ئۆكۆنر، قان يەكى
تەمموز/يۆليۇ ۱۹۰۳
۲۴- ھايلى ۹۴۳۳/۸۸۱ لە ئۆكۆنر بۇ گراى، قان ۳۴ شوبات /فەبرايىر ۱۹۰۸
۲۵- ھايلى ۲۱۴۷/۱۹۵ لە تىرىل بۇ ئۆكۆنر ، قان ۱۶ ئەيار /مايقۇ ۱۹۰۳
۲۶- ھايلى ۲۰۸۲/۱۹۵ لە مۆنسل بۇ ئۆكۆنر، قان ۳۴ تەمموز/يۆليۇ ۱۹۰۰
۲۷- ھايلى ۱۹۹/۴۲۴ لە مۆنسل بۇ ئۆكۆنر، ۱۰ ئەيلوول/ سەپتەمبەر ۱۸۹۹
۲۸- ھايلى ۹۴۳۳/۸۸۱ لە ئۆكۆنر بۇ گراى، قان ۴ شوبات/ فەبرايىر ۱۹۰۸
۲۹- ھايلى ۲۰۶۳/۱۹۵ لە مۆنسل بۇ ئۆكۆنر، قان ۱۰ نيسان/ ئەپرىل ۱۸۹۹،
مۆنسل ئامازە دەدا بەوھى كە ئەمە راستى بۆچوونى دەولەتى دەرختى كە
نارازىيوو لەسەرىپچى عەشايرەكان، چۈنكە شەرىف سەركردەيەكى فىرقەى
جەمىدىيە بوو.
۳۰- ھايلى ۲۱۴۷/۱۹۵ لە تىرىل بۇ ئۆكۆنر، قان ۲ نيسان /ئەپرىل ۱۹۰۳،
تىرىل دەلئى: سەبارەت بە شەرىف، پەلامار و روتكردنەوھى كاروانەكان بىوود

روداۋىكى سالانە، ۋە سەبارەت بە دەستگىز كىردى موسولمانەكان (لە سەر كىردە و بياۋە تونىرۇق و ناسراۋدكانيان) بىرۋانە: ۱۹۱/۴۲۴ ۱۹۱۰ فەيلى لە مۇناھان بۇ گورى، پەتلىس ۲ نىسان/ ئەپرىل ۱۸۹۷

۳۱- فەيلى ۲۱۴۷/۱۹۵ لە تىرىل بۇ ئۆكۆنر، ۱۲ ئەيار / مەيۋ ۱۹۰۲، لەمبارەمىۋە بىرۋانە بەشى شەشەم، ۋە بۇ دەستخستى لىستى بەناۋى گوندى ئەرمەنەكان كە عەشايرى كورد لە قەزى (ئىرلىچ) داگىريان كىردىبوو بىرۋانە: فەيلى ۱۹۱/۴۲۴ لە ۱۲ ئادار / مەرس ۱۸۹۷، بۇ ئەمە ۋىليامز ھىچ سەرچاۋمىيەك پىشاننادات، بەلام ۋادىارە پىشتى بەسەرچاۋمىيەكى ئەرمەنى بەستوۋە، بىرۋا كىردىنىش بە راستگۆيى ئەم جۆر سەرچاۋانە و ئەۋانەى ۋەك ئەۋەن شىكى مەحالە.

۳۲- فەيلى ۱۹۷/۴۲۴ لە ئەلىوت بۇ دىۋونسىن، ۲۲ حوزەيران / يۇنىۋ

۱۸۹۸

۳۳- فەيلى ۱۹۱/۴۲۴ لە كىرو بۇ كورى، پەتلىس ۲۵ ئەيار/ مەيۋ ۱۸۹۷ ۋە

فەيلى ۶۹۵۹/۸۸۱ لە كىرو بۇ كورى، پەتلىس ۹ ئاب/ئاغستۇس ۱۸۹۷

۳۴- فەيلى ۹۲۰۵ / ۸۸۱ لە ھىرد بۇ ئۆكۆنر، پەتلىس ۲۵ ئاب/ ئاغستۇس

۱۹۰۷

۳۵- سەبارەت بە (صادق) نوۋسىنە دىپلۇماتىيەكان زۇرن، ھەر بۇ ئەۋەنە

بىرۋانە: فەيلى ۱۹۶/۴۲۴ لە ئەلىوت بۇ كورى، تەۋرىز ۱۷ ئەيار/ مەيۋ ۱۸۹۸ سەرەراى ئەۋ سەرچاۋمىيەى پەيۋەندە بە صادقەۋە لە بەشى ھەۋتدا.

۳۶- فەيلى ۲۰۸۲/۱۹۵ لە مۇنسل بۇ ئۆكۆنر، ۲ ئادار/ مەرس ۱۹۰۰

۳۷- فەيلى ۲۲۵۰/۱۹۵ لە دىكسن بۇ ئۆكۆنر، ۲۱ ئادار / مەرس ۱۹۰۰

۳۸- دەستەيە چەتەى نەستوۋرى كاپىرايەكى نىردىراۋى نامىركاىيان

(ۋ.ھ.بىراۋن) روتكىردەۋە، بەمە بەتەرىكى نەستوۋرىيەكان لەھاتنە كەنىسەى مەحرۇم كىردن. فەيلى ۱۹۹/۴۲۴ لە مۇنسل بۇ ئۆكۆنر، ۲۷ تىرىنى نۇفامىر

۳۹- ۲۰۶۳/۱۹۵۰ لە مۆنسل بۇ ئۆزگۈنر، ۲۹ كانونى يەك / دىسامىر ۱۹۹۹، دەريارە ئەو مەلانى خۇيئاويە ناوخۇيئاھە نىوان نەستورويەكان، بىروانە: ۲۱۴۷/۱۹۵۰ لە تىرىل بۇ ئۆزگۈنر، ۲۶ ئاب/ئاغستۇس ۱۹۰۲

۴۰- ۲۰۶۳/۱۹۵۰ لە مۆنسل بۇ ئۆزگۈنر، ۲۹ كانونى يەك/دىسامىر ۱۹۹۹، مۆنسل دەيگوت: مەسىھ نەستورويەكان كەمىنەھەكى بچووكى گىرەشويۇنى شەرانىن، ۵ەك كوردەكانى دراوستيان. غەرھن لە كىشە عەشايرە ناوخۇيياھەكانياندا و مەلانى خۇيئاوي پىشتاويشت كۆلى كوتاون، ۱۹۰۰/۲۲۴ لە مۆنسل بۇ دويونسىن، ۱۸ تىرىنى دوو/ نۇقامىر ۱۹۰۰

۴۱- بىروانە ئەو نەوونانە مۆنسل ھىناونىھە لە ۱۹۰۰/۲۲۴ لە مۆنسل بۇ دويونسىن، ۱۸ تىرىنى دوو/ نۇقامىر ۱۹۰۰

۴۲- بۇ نەوونە بىروانە ۲۴۵۸/۱۹۵۰ لە مۆنسل بۇ مالىي، ۲۹ ئەيار مايو ۱۹۱۴ (مەتىنات ئىيان. م. سەيس)

۴۳- ۱۹۱/۲۲۴ لە ۱۹۱۱/۲۲۴ لە مۆنسل بۇ كورى، ۸ شوبات /فەبرايىر ۱۸۹۷، ۱۹۱۱/۲۲۴ لە مۆنسل بۇ كورى، ۶ تەمموز/ يۇليۇ ۱۸۹۷، ئەليوت نامازدەكات بەسەركردە كوردەكان: (ئەو سەركردەھەي وا نە - خومارو - دادەنىشى).

۴۴- ۱۹۹/۲۲۴ لە مۆنسل بۇ ئۆزگۈنر، ۲۷ تىرىنى دوو/ نۇقامىر ۱۸۹۹، لەو دەھى نەستورويەكان لە بۇ بەرژەھەندىھەكانيان لە ناكۇيە كۆنەكانى خۇيئاھە تىپەھەندىھە، لە سالى ۱۹۰۸ دا دالەھە (شاكىر ناھا) يان دابوو كە كۆنە دوژمىنىكى خۇيان بوو و لە عەشرفتى (ھارتوش) بوو، لە عوسماننىكان قاچاغبوو. ۲۲۸۴/۱۹۵۰ لە دىكسن بۇ لۇدز، ۲۰ نەيلوول/ سەپتامىر ۱۹۰۸.

۴۵- ۲۰۲/۲۲۴ لە ساتۇ بۇ ئۆزگۈنر، ۱۱ شوبات/فەبرايىر ۱۹۰۲ دە

۱۹۰۷- يىلى ۱۸۸۱/۰۵/۹۲ لە دېكسەن بۇ ئۆكۈن، ۲۹ تىرىنى يەك / ئەكتۇبەر ۱۹۰۷
۴۷- يىلى ۱۹۵۰/۲۲۵۰ لە دېكسەن بۇ ئۆكۈن، ۳۱ تادار / مارس ۱۹۰۷
۴۸- يىلى ۱۹۱۱/۲۷۴ لە كۆرگەن بۇ لوزر، ۲ تىرىنى يەك / ئەكتۇبەر
۱۹۰۹،

۴۹- لەو دەچى لە سنورەكانى دەشتى ورمى زمارىيەكى زۇريان بە
جارىك بووين بە نەرسەدۇكىسى رووسىيى (يىلى ۱۹۵۰/۲۴۷ لە تىرىل بۇ
ئۆكۈن، ۳۱ يەكى ئەيىل/سەپتەمبەر ۱۹۰۲) نازانى تاكەى لەسەر ئەم
باوۋرە تازىيەيان ماونەو، بەلام لە دەستپىكى جەنگى يەكەمى جىھانىو
گەرەنەو سەر باوۋرە نەستورىيە كۈنەكەى خۇيان.

۵۰- لەو جۆرە راپۇرتانە بەدرىزايى سى سالى نووسىنى دىپلۇماتكاران
زۇرن، زۇرتەر نەوۋى تىياندا باس كراوۋ ھەر دىنگۆۋى روتن. بۇ دەوونە
بىروانە: يىلى ۱۹۵۰/۱۳۱۵ لە كلايتن بۇ تىرۇت، ۱۱ شوبات / ھەبىر ۱۸۸۰.
۵۱- يىلى ۱۹۲۴/۲۰۰ لە ئۆكۈن بۇ سالزىرى، ھۆستەنتەنىيە ۶ حوزەيران /
يۇنىۋ ۱۹۰۰

۵۲- يىلى ۱۹۲۴/۱۹۶ لە ئەليوت بۇ كورى ، تەورىز ۵ ئەيار / مايۇ ۱۸۹۸ پارە
كىشانەوۋ بۇ باربووكرىنى شۇرۇشى ئەرمەن بىوۋە نەرىتىكى كۈن، بىروانە
يىلى ۱۹۵۰/۱۶۸۸ لە دىقى بۇ لويىد، ۶ كانوونى يەك / دىسامبر ۱۸۸۰

۵۳- حىتىن نازم پاشا Ermeni olaylari Tarihi كە دوو بەرگە:
Tc Basbakanlik Devlet Arsivieri Genel
Mudurlugu. Osmanli Arsivi Dairi Baskanligi
۱۹۹۴.

۵۴- Tehcire Giden yolda Ermeni Meselesine Bir
عەلى كاراكا ۱۸۷۸ - ۱۹۱۵

Turkiyyedc Ermeniler Icin (Tarih ve Tabiat Vakfi
2001, pp 9-90

۵۵- بەر لە ياخىبوونەكەى ۱۸۹۶ كارگەرانى تاشناق لە ئىرانەوۋ سەريان

له فان دهدا، سهركرده تاشناقنيكان نه ههرئمه كهدا هاتن له فان و جاتاكد
گردبوونهوه، (هراتش داسنابيديان):

History of the Armenian Revolution Federation Dashnakisutium

وهرگيراني (براین فليمينگ) و (فاها هابيشيان) كه له م كتيبهدا به
(ميژووي په گيههتي شوژشگيراني نهرمن) نامازهي بؤ كراوه: ميلانو، خانهي
(جيمي) بؤ بلاوكردنهوه ۱۸۹۸ ل ۵۲. له كتيبهدا ناوي نهوانه ي تيدياه،
لهوانه (فارتان، نهرتشاگ تاديوسيان) كه نهمه ي دوایي نهدامه له
نووسينگه يه كه مي تاشناقدا (۱۸۹۲ - ۹۶)

۵۶ بهرلهوه ي بيته فانهوه، (كيزاگ) له نهسته موون مهشقه ناسايه كه ي
حيزبي بيكرابوو، دوایي بؤ كه مي زيندانيش كرابوو، ئينجا چوو بووه
بولگاريا و قهفقاس، ههروا (شاپاز) له دهسته سههراگرته كه ي بانكي
عوسمانيدا به شداري گردبوو، له تهووريزيش له كارخانه كاني چه كدا وهك
نارام و ئيشخان كاري گردبوو. (ديرميناسيان) له (كاس) مهشقيان پي
گردبوو (كه ميك نه بي له سالي ۱۹۰۵ له فان نهمايه وه)، جيئ نامازهيه كه
(بارسيگيان) كه به (سهركيس دناسرا) لهو كاري پارده كيشانه وه يهده كه
تاشناق دهيكرد به شداربوو، لهو كه سانه شبوو كه بؤ يه كه مجار له لقي
تاشناق بولگاريا و قهفقاس و سويسرا خهباتي گردبوو، بؤ نهمه ههردوو
(سهلمان و ميؤليان) كه نهدام حيزبي نهرميناكان بوون سهنگهريان
گواسته وه بؤ ناو تاشناق. كتيبى :

The history of the ARF, pp 67,83 . 185-214

ناوي سي سهركردهي ناوخؤ (تيؤس، نهليس و بانوس) دهبات، بهلام
نهو زانياريه كه مه ي له باردiane وهديه، دهليله بؤ نهوه ي كه پله يه كي
به بيايه خي نهوتؤيان نه بووه.

۸۳ The history of the ARF, p ۵۷

۵۸- ئەۋ ۋەسغانەي خوارەۋە لەۋ كىتەبەي سەرەۋە ۋەرگىراۋن، ھەرۋا لە كىتەبى (ئەناھىد تىر مىناسيان) Armenian Van / Vaspurakan لە ۱۹۱۵ van چاپى رېتشارد.ج.ھۇفانىسيان (كۆستامىسا، كاليفورنىيا: خانەي مازدا بۇ يلاۋكردەنەۋە ۲۰۰۰ ل ۲۰۰۹، ۴۴، ۋە كىتەبى (بىرفانت خاتاناسيان):

Two Glossaries for the Assistance of Researchers,
Armenian Review 32, no 3

ئەيلۈۈل/ سەپتەمبەر ۱۹۷۹ ل ۲۶۷ - ۷۹

۵۹- دىكران مىزروپ كالچيان:

The Armenian Revolutionary Federation

كە نامەي دىكتورايە بۇ زانكۆي بۆستەن لە ۲۰۰۲ ل ۷۸ لە نىشارەبەكىدا بۇ بەلگەنامەيەكى نووسىنگەي (حېزبى تاشناق)ى رۇزەلات.

۶۰- خاتاناسيان : Two Glossaries لە لەدايكوبونىدا ناۋەكەي پېشەخات گۈايە (نىكۆل بۇغۇسيان)ە (تىر مىناسيان) فان ۱۹۱۵ نامازد دەدا بەۋەي كە لە ۋاھىعدا (نىكۆغايۇس بۇغۇسى مىكايېليان)ە.

۶۱- ھەرچەندە ئەمە لەۋ سەرچاۋانەي وان لەسەرەۋە باس نەكرۋە بەلام لە سالى ۱۹۰۹ (گراميان) بە ساختە مامەئەي رەگەزنامەي ئامرىكايى دروستكردېۋو. فايلى ۱۹۵/۲۳۸۱ لە مۇرگن بۇ لوزر، فان ۲۰ تشرىنى يەك / نەكتۇبەر ۱۹۰۹

۶۲- (فدانى - فىدايى) ۋشەيەكى تركىيە لە ئەسلە عارەبىيەكەيەۋە، بەماناي (قوربانىدان بە ژيان) دەگەيەننى. ئەم زاراۋەيە بە گشتى بۇ شەروانانى ئەرمەن بەكاردەھات، تا ئىستەش باۋە و بەكاردى بۇ دەستەي شەروانان لە رۇزەلاتى ناھىن.

۶۳- فايلى ۱۹۴۳/۸۸۱ لە دىكسەن بۇ سىرىن ياكونر، فان ۲ نادار / مارس ۱۹۰۸. ۋە بېروانە فايلى ۱۹۴۳/۸۸۱ لە دىكسەن بۇ ئۇكۇنرا، فان ۱۷ شوبات/ فەبرايەر ۱۹۰۸. دجىبى ئىشارەش بەۋە بىدى كە پاش دەستەبەسەرگرتنى

چەكەكان دىكسن ئەم ھەئسەنگاندنەى داود، ود لە سالى ۱۹۰۷ وا بۇى چوود
كە حيزبى تاشناق ۲۰۰۰ ھەزار چەكدارى لە فاندا بلاوكردوتەوود، ئەمە بە
پال ئەووى كە ئىمىكانى ئەووش ھەبە كە لە چەند رۆژنىكا ۳۰۰۰ ھەزاري تر
لە لادىكاندا ئامادەكرى (فايلى ۹۳۰۵/۸۸۱ لە دىكسن بۇ ئۆكۆنر، فان ۴ ناب
/ئاغستۆس ۱۹۰۷

۶۴- بېروانە بەشى ھەشتەمى ئەم كىتەبە.

۶۵- فايلى ۹۳۰۵/۸۸۱ لە دىكسن بۇ ئۆكۆنر، فان ۴ ناب /ئاغستۆس ۱۹۰۷

۶۶- ھەر بۇ نموونە بېروانە فايلى ۱۸۰۴/۱۹۵ لە دەمىشى بۆفیتزمۇرىس، فان

۸ كانوونى يەك / دىسامر ۱۸۹۲

۶۷- لويىز نالبەندىيان

The Armenian Revolutionary movement

بىركلى: لە بلاوكرادەى زانكۆى كالىفۇرنييا ۱۹۶۳ ل ۱۲۴

۶۸- فايلى ۲۰۵۲/۱۹۵ لە مۆنسل بۇ ئۆكۆنر، فان ۱۶ حوزميران / يۇنيۇ ۱۸۹۹

۶۹- نالبەندىيان، پەراوئىزى (۶۷) ل ۸۳

۷۰- فايلى ۱۹۱/۴۲۴ لە وىليامز بۇ كورى، فان ۲۴ كانوونى دوو / يەناير

۱۸۹۷

۷۱- كەنغان سىفلى

Istanbul Ermeni Patrikligi Kurulusve tharihten
(gununuze idari (Aziz Andac Yayinlari 2005. p 44

۷۲- فايلى ۲۰۸/۴۲۴ لە تىرىل بۇ ئۆكۆنر، فان ۱۰ كانوونى دوو/يەناير ۱۹۰۵

، ئەووى سەرنج رادەكئىشى ئەووبە لە كاتىكى ديارىكراودا ئامرىكايەكان
ھەستىيان كرد بەووى كە (ئەرسىن) ھاوكارى شۆرشگىپان بوو، (سى. دى.

ئەشىر) نامەيەك يەبەروارى ۸ ناب /ئاغستۆس ۱۹۰۴، لىزئەى رېئىتىدراود

ئامرىكايەكان

Barton , 11.4 (James I.papers, 1877-1943. box 11.2

لەوانەيە ئامازە بىكات بە دووبەرەكەيەك لەناو شۆرشگىرپاندا.

۷۲- حىسامەددىن پىلدىرم

ئەنقەرە Rus - Turk Ermeni munasebetleri
(1914 - 1918 (Kok, 1990. p 64

۷۴- سەئىتەنى عوسمانى،

Aspirations et agissements revolutionnaires des
comites Armenians avant et apres la proclamation de
la constitution ottomane (Tasnak partisinin Van
subcsinin حەسەن ئۆكتاى Istanbul m.p 1917 p263

۷۵- لىزىنەى رى پىدراوہ نامىرىكايىەكان، ۷، ۹، ۱۶، نىردراو بۆ رۆژەلاتى

تركىيا ۱۹۱۰ - ۱۹۱۹ بەلگەنامەكان، بەرگى ۲۵. ۱. ژمارە ۱۲۳

Annual Report of Van station for the year 1911

حىزبى تاشناق بەتوندى ناپازىبوو لە بلاوگراوى رىنمايى
(تعاليم)ەكانى نىردراوہ نامىرىكايىەكان لەناو گوندەكاندا و لەمەشدا
سەرگەوتوبوو، نامىرىكايىەكان ئەوانەى بۆچوونى جىاجىايان ەببوو
دەرباردى قوتابخانەكان ەك نەيار تەماشايان دەكردن، حىزبى تاشناقش
ھەرەشەى لە ھەشەكانى ناوخۆ كەرد و ھەتا لە شارى فان نەدەچوونە
كۆبۇونەھەى ئەو نىردراوانەوہ

بەدانانى ھەرماندارى تازە رەھوشى سىياسى كەمى گۆرپا. بوونى
شۆرشگىرپان و چالاكايەكانيان واىكردبوو كە بارەكە گزىبى، بەتايەت پاش
نەھەى نەفوزيان زىيادى كەرد و لاقى نەھەيان لىدەدا كە خۇيان سەرپەرشتى
گشت نەرمەنەكانى ناو شارە و لادىكانىش دەكەن. ديارە كارىكى ناوا و لاق
لىدانىكى وا دەبىتە نالۆزكردنى نەركەكانيان ، لەوانەيە گەورەترىن
ھەئەيەك كە لە بوونى شۆرشگىرپەكان لە نارادابى ئەو نيازەيانى كە بە
ناشكرا دەرىدەپن بۆ بەرىەرەكانىكردن لە ئاپىن و نەخلاق. (۹۷ ھەمىن

رابۆرتى سالانەى رېپېدىراوه نامىركاييهكان بۆ كاروبارى دەرەوه كە دراوه بە كۆنگرەى -كليفلاند - نۆھايۆ ۹ - ۱۱ تشرىنى يەك/ ئەكتۆبەر ۱۹۰۷، بۆستن لىژنەى نامىركايى ۱۹۰۸ ل ۸۱)

۷۶- حيزبى هانشاك لەسەرەتاي سەدەى بيستدا ھىزىكى بېھىزىوو، بەلام خۇ لە نەو دەدەكانى سەدەى پېشتر (نۆزدە) لەناوچە گوندنشىنەكاندا چالاک و بەھىزىوو (بەتايەت لە زیتون و ساسۆن) كەچى وا دەرناكەوئ كە لەناو لادىكانى ڤاندا سەرکەوتنىكى ئەوتۆى بەدەست ھىنابى، رېكخستنى تاشناق بە توندى و چالاکانە لە ناوچەى ساسۆن و مووش لە گاردابوو، ئەمە بەرلەووى لە ڤان دەستبەكارىن.

۷۷- (ج.س. رېنۆلتز) لىژنەى رې پېدىراوه نامىركاييهكان ۷،۹،۱۶ نىب. دراو بۆ رۆژەلاتى تركيا ۱۹۱۰ - ۱۹۱۹ بەلگەنامەكان، بەرگى ۲۵ | ژمارە ۱۱۱

Report of the village work in the van station field,
Eastern Turkey Mission 1910

۷۸- ھايلى ۱۹۶/۴۲۴ لە كورى بۆ سالزبىرى، قوستەنتەنيە ۱۵ نىسان / ئەپرىل ۱۹۹۸

۷۹- ھايلى ۸۸۱/۹۲۰۵ لە دكسن بۆ نۆكۆنر، ڤان ۲۹ تشرىنى يەك/ نۆكتۆبەر ۱۹۰۷

۸۰- سەرەپاي بەكارھىنانى وەسىلەى پارەكىشانەوہ لەومبەر، بەلام بېپارى پەيرەوگردنى پارەكىشانەوہ و تىرۆرگردن بۆ ترساندن تا پارەى بۆ تاشناق پى كۆكەنەوہ بە رەسمى لە (دەستەى نوپنەرايەتى بەرپۆەبەردنى ئەندامانى تاشناق)ەوہ لە ۱۹۰۱دا دەرچوو. بىروانە:

History of the ARF. Pp 26-63

كە باس لەو بېريارە دەكات چۆن ئەو سياستە جېبەجى بگرئ و ھەندى كارى كوشتن ئەنجامدرئ. كتيبەكە نامازە دەدا بەووى كە پەيرەوگردنى ئەو سياستە كەلگى ھەبوو و نيشى خۆى كرد. لە سونگەى پراكتيزمگردنى

پرۇژمگەۋە يەگىمەتى شۇرېشگىرپانى ئەر مەن ھەندى پىۋاۋى خۇۋى لە دەستدا، بەلام لە بەجىپەننى زنجىرىيە كارى تىرۇردا سەر كەۋتوۋ بوۋ، ل ۶۲، حىزبى ھانشاك لەلەي خۇپەۋە زنجىرىيە تىرۇر كىردى دەستدايە لە ھىراتش

The Hanchakian party: داسناپىدىيان:

ۋەرگىرپانى، مارىنى ا. ئەراكىلىيانس، Armenian Review ۱۱، ۱۸۷مارە

(۴) زىستانى ۱۹۸۸ ل (۲۶-۷۷) نەئتان دالىورمان:

Turklere Karsi Ermani Kamitecileri Istanbul
Bogazici universites 1975. p 31

كە لىستىكى تىدایە بەناۋى ئەۋ ئەر مەنەنەي كۆزراۋن.

History of the ARF. P ۸۱

۸۲- ھەمان سەرچاۋە. ل ۶۴

۸۳- ۲۰۶/۲۲۴ لە ھىسكوت بۇ ئۆكۆنر، پەتلىس ۲ ناب/ئاغستۇس

۱۹۰۴

۸۴- ۲۰۸/۲۲۴ لە ھىسكوت بۇ ئۆكۆنر، پەتلىس ۴ حوزەيران/ پۇنىۋ

۱۹۰۵ ۋە بۇ ۋە دەستخىستىنى نەۋنەي كۆنتر لەبارەي كوشتى قەشەكان و كەسانىزەۋە بە دەستى شۇرېشگىرپەكان بېۋانە: ۱۸۴/۲۲۴ لە كامېراتش بۇ كورى، ئەر زېرۇم ۲۱ تشرىنى يەك/ ئۆكتۇبەر ۱۸۹۵. كە لەۋ ھەلەدا پىۋاۋ كوشتن گەپشېتۋوۋە لووتكە، يەك لە شۇرېشگىرپان سالى ۱۹۰۲ ۋىستى (مالاشيا ئۇرمانيان) بەتەرمىكى ئەر مەن لە ھۆستەنتەنەي لە كاتى قودداسدا لەناۋ كئىسا بېكۆزى، بەلام كاپرا بە بىرىنارى رېزگارى بوۋ، ئەۋان ئەۋ بەتەرىكەيان بەكەسىك دادەنا كە ھەردەم مېچكە مېچكەي بۇ دەۋلەت دەگرد و دەۋىست رازيانكات. (فايلى ۸۲۰۲/۸۸۱ لە ۋاينېرىد بۇ لاندزدون، ۲۶ كانوۋنى دوو/

يەنایر ۱۹۰۲

۸۵- ۲۱۴۷/۱۹۵ لە تىرىل بۇ ئۆكۆنر، فان ۲ نىسان/ نەپرىل ۱۹۰۲

۸۶- ۹۲۰۵/۸۸۱ لە دكسن بۇ ئۆكۆنر، فان ۴ ناب/ئاغستۇس ۱۹۰۷

۸۷- ھايلى ۱۹۵/۲۱۴۷ لە تىرىل بۆ ئۆكۆنر، فان ۲ نىسان/ ئەپرىل ۱۹۰۲

۸۸- ھايلى ۱۹۵/۲۲۸۳ لە دىكسن بۆ ئۆكۆنر، فان ۲ ئادار/مارس ۱۸۹۸

۸۹- كەمەكى كە لە بەرچاۋ بى و شۆرشگىرپان بۆ گوندىشىنە نەرمەنەكانيان كىردى تەنيا جاروبار دەكەوتنە فرىيان لە پەلاماردانى كوردەكاندا بۆ سەريان، بۆ نموونە بىروانە كونسول دىكسن دەربارەى پشيوپەكانى ناوجەى (جاتاك) لە سالى ۱۹۰۸، نەم راپۆرتە سەرتاپا لەدەمى ئەو كەسانەو وەرگىراو كە نەرمەن و نىردراوى بيانى بوون لەسەروپەرندى روداۋەكاندا، بۆيە تەنيا ھسە و بۆجوونى لايەنىكە، بەلام لەبەرامبەردا نامازە دەكات بۆ ئەوئى كە گيانفیداكان بەپال گوندىە نەرمەنەكانەو لە شەرمكاندا بەشداربوون: ھايلى ۱۹۵/۲۲۸۴ لە دىكسن بۆ لۇدز، فان ۱۸ ئاب /ئاغستۇس ۱۹۰۸

۹۰- ھايلى ۱۹۱/۴۲۴ لەويليامز بۆ كورى، فان ۲۴ كانوونى دوو/ يەناير ۱۸۹۷

۹۱- بىروانە (ھسەن ئۆكتاى)

Ermeniler ve van ihtilal orgutu 1896- 1915 Ermeni
Arastirmalar Dergisi 5 (2002) p 87

۹۲- (ئەشىر) ۱۰ ئەپىلوول /سەپتامبر ۱۹۰۴ لىزنىھى رېپېندراۋە

نامرىكايپەكان

Barton, James I., papers, 11, 4. 1877-1943. box : 2

۹۳- لە نامازەيەكدا بۆ روداۋىكى نمونەيى، بىروانە: ھايلى ۱۹۰۸/۴۲۴ لە ھىشكوت بۆ ئۆكۆنر، پەتلىس ۱۴ ئەيار /مايۇ ۱۹۰۵ كە باس لە شەرىكى ياخىيوونكان دەكات كە لە گوندىك خۇيان ھەشارداۋە لەگەل سەربازەكاندا، لەمەدا ۷ شۆرشگىر كە لە رووسياۋە ھاتبوون و ۱۶ گوندىشىن و ۱۲ سەرباز كوژران، گوندىكە نەستوتىنرا بەلام كوردەكان تالانىان كىردىبوو.

۹۴- پەراۋىزى ۸۱، ل ۴۹

۹۵- رېتى تىدەچى كە جاروبار ھوكمەتى رووس شۆرشگىرپانى بەچەك يارمەتى دابى، بەتايبەت پاش جەنگى يەكەمى جىھانى، بەلام لەمباردەيەو

بەلگەيەكى تەۋاۋ بەدەستەۋە نىيە، كونسۇل دىكسن ۋاى بۇ دەچوۋ گە ئەۋ چەكانەى ئامدىۋى سەلتەنەكە دەكران لە عەمبارەكانى رووسياۋە دەھاتن يان لىى دەدزران، جا لەمەۋە باسى روداۋنك دەكات گە تاشناق مليۇنى فيشەكدانى لە عەمبارى (ئەلكساندرۇ بۇل) دزى، ئەۋەش بەدەمچەۋركدنى ھەندى پاسبەۋان و بېھۇشكردى ھەندىكى تريان. (فایلى ۹۴۲۳/۸۸۱ لە دىكسن بۇ سىر. ن. ئۆكۇنر، فان ۲ ئادار /مارس ۱۹۰۸) ئەم روداۋە ديسان لە كىتیبى: History of the ARF. P ۶۹ باسى لىۋە كراۋە .

۹۶- فایلى ۱۹۶/۴۲۴ ژمارە ۱۷ لە ئەلبوت بۇ كورى، تەۋرئز ۲ ئەبار /مايۇ ۱۹۹۸ نالبەندپان The Armenian Revolutionary movement p ۱۷۳-۱۷۴

۹۷- بۇ ئەۋۋە: لە سالى ۱۹۰۸ لە سى سەركردەى عەشایرى دوۋانىان (حسین و ئەمین) دوژمن بە شۇرشگىپران بوون، بەلام سىيەمیان (مەمەد) ھاۋپەيمانىان بوو.

۹۸- (ەلى كاراكا)، چاپى Anadolu Islahati ve ahmet sakir pasa نەستەمۋول، ئىرىن، ۱۹۹۲ ل ۱۳۰، ۋە بېروانە فایلى ۲۱۴۷/۱۹۵ لە فریمان بۇ ئۆكۇنر، پەتلىس ۱۰ كانوونى دوو/يەناير ۱۹۰۲ ۹۹- ھەر بۇ ئەۋۋە عەمبارى (كاجان) گە باسى لىۋە دەكرى لەسەرو رېنگەى يەكەمەۋە بوو.

۱۰۰- كىتیبى: مېژۋوى ARF ل ۶۵ - ۶۶ باس لە رېنگەيەك دەكات لە (قارس) ۋەۋە ويەكىكى دى لە (باتوم) ۋەۋە دەروا بۇ (ئەرزپۇم). لەسالى ۱۹۱۲ تىفەنگەكان لە باكۋورۋە گەيشتن و لەۋانەشە بەم رېنگەيەدا ھاتبن، بېروانە كىتیبى: Rebellion in the city of Van بەشى ھەشتەم.

۱۰۱- فایلى ۲۲۸۴/۱۹۵ لە دكسن بۇ لوزر، فان ۲۲ ئەيلوول /سەپتامبر ۱۹۰۸ (كوب مەمت) یش لەروۋى سىياسىيەۋە ھاۋكارى شۇرشگىپرانىۋو، دۋاى شۇرشى

۱۹۰۸ لە تەقەنلايەكدا پىكەوھ بۇ لايردىنى قايمقامى شارى (ساراي) سيقىدىت بەگ كە شۇرشيگىرپانى نەرمەن و عەشايرە كوردەكان بە كابرايەكى كارا و چالاكان دادەنا (فايلى ۲۲۸۴/۱۹۵) لە ديكسن بۇ لوزر، ئان ۳۰ ئەيلوول/ سەپتامير ۱۹۰۸ (۱۰۲۱) گيانفیداكان ھەردوو شارى (ديلمان و سەماس)يان كرد بووھ يىنكەى ئاوديوكردنى چەك و جەنگاوەران بۇناو تركيا، لەويكانى ليزنەيەكى كارايان ھەبوو بەسەرۆكايەتى كابرايەك بەناوى (موگرديتش) ، پيشتر پەيوەندىيەكى خرابيان لەتەك دراوسى كوردەكانياندا ھەبوو، بەلام نەمسال دۇستايەتيەكى زۇر توند ھەردوولاي كۆكردىۋوھ (فايلى ۵۴۰/۳۷۱) لە ديكسن بۇ ئۆكۆنر، ئان ۳۱ كانوونى دوو/ يەناير ۱۹۰۸

۱۰۳- (ملخاس. يان: نەرداشيز ھۆفيزيان) ، سەركردىيەكى بەدەستەلاتبوو لە ئان، بىروانە ئەو بەشەى لەسەرەوھ كە باس لە (شۇرشيگىرپانى نەرمەن)دەكات.

۱۰۴. (ملخاس) Hayarenik Aylik Dergi (۲ Yasantilar) (۱۹۲۶) باشكۆى ژمارە ۶۸ فايلى ۸۲۰۲/۸۸۱ لە فریمان بۇ ئۆكۆنر، پەتلىس ۲۴ كانوونى دوو/ يەناير ۱۹۰۲

۱۰۵- فايلى ۱۹۶/۴۲۴ ژمارە ۱۷ لە ئەلبوت بۇ كورى، تەوريز ۲ ئەيار /مايو ۱۹۹۸

۱۰۶- بىروانە كىتەبەكى (ئۆنال)؛ Sadettin pasa`nin Anila. P- ۱۶۲ دەنگۆيەكى لاواز بىلاويۋوھ گوايە سەرەبازەكان تەنگەكانيان لە سالى ۱۹۱۱ ۱۹۱۱ دەھرۇشت بە ياخىيووھكان، بىروانە فايلى ۲۳۷۵/۱۹۵ لە مولنۇ - سيل بۇ لوزر، ئان ۸ نيسان/ئەپريل ۱۹۱۱

۱۰۷- فايلى ۲۰۶/۴۲۴ لە تىريل بۇ ئۆكۆنر، مووش ۴ ئاب /ئاغاستۇس ۱۹۰۴ ۱۰۸- فايلى سەرەوھ

۱۰۹- كىتەبى مېژووى JARF ۴۶ - ۴۷، بەھوى سنوردارى چاپكردنەكە و

ئەو كارلىككە كەمەشى كە ھەيپوۋە لەسەر ياخيپوۋنەكە لە ھەرىمى فائىدا،
ناكرى بىسى ياخيپوۋنەكەى ساسۇن لەم كىتەپەدا بىكەين. جا بۇ زانىارى
بەدەستەيتان لەبارمەۋە، بىروانە نامازەكانى فائىلى ۲۰۲/۴۲۴ لە مونسۇل بۇ
تۆكۈنر، فائىلى ۱۶ حوزەيران /يۇنىيۇ ۱۸۹۹ ۋە فائىلى ۲۰۶۲/۱۹۵ لە ھۆكۈاغلو بۇ
غورون، ھەروا فائىلى ۲۰۶۲/۱۹۵ لە مونسۇل بۇ تۆكۈنر، بەتلىس ۲۱ نەيار / مائىۋ
۱۸۹۹. نىردراۋە نامىركايبەكان دەيانگوت: لەبەر نەۋەى ۋىستەگەى فائىلى ھىند
دور نىيە لە سنوورى رووسيا و نىرانەۋە، بەھۋى كىردەۋەكانى شۇرەشگىرانەۋە
لە بارىكى ئالۆز و گرۇدەپە، ئەو ياخيپوۋانەى كە ۋىلى ھىنانەدى تەنيا يەك
نامانجىن ئەۋىش بەرپاكردى پىشۋى و نازاۋدەپە لە نىۋ نەرمەنەكاندا (۷)
تەمموز/يۇلىۋ ۱۹۰۴، رابۇرتى نەيتى سەبارت بە ۋىستەگەى فائىلى، رابۇرتى
نەۋەدوچاۋر سالانەى لىزنى رى پىندراۋە نامىركايبەكان بۇ كاروبارى دەروە
كە دراۋەتە كۆنگرەى گرېنېل لە ئەپەۋا، لە ۱۱ - ۱۲ تشرىنى يەك / ئەكتۇبەر
۱۹۰۴) بۆستىن، لىزنى نامىركايبى ۱۹۰۵ ل ۶۹.

۱۱۰- رابۇرتەكان دەربارەى كارە ياخيپوۋەكانى نەرمەن ھىند زۇر بوون
بە رادەپە لە گىشت نووسىنە دىپلۇماتىيە جۇراۋچۇرەكاندا باسكاراۋە، بۇ
نموۋنە بىروانە:

فائىلى ۱۹۶/۴۲۴ لە ئەلىوت بۇ كورى، تەورنر ۱۷ نەيار / مائىۋ ۱۸۹۸ ۋە فائىلى
۲۰۰/۴۲۴ نە مونسۇل بۇ تۆكۈنر، فائىلى ۲۶ نىسان / نەپرىل ۱۹۰۰ ۋە فائىلى
۸۲۰۲/۸۸۱ لە تىرىل بۇ تۆكۈنر، فائىلى ۲۷ تشرىنى يەك / ئەكتۇبەر ۱۹۰۲.

۱۱۱- شەپەكان زۇر بوون و ناكرى باس لە ھەرىكەيان بىكرى، بۇ
دەستخستى نموۋنە لىيانەۋە بىروانە: فائىلى ۱۹۷/۴۲۴ لە تۆكۈنر بۇ سالىزىرى،
ھوستەنتەنيە ۲۲ تشرىنى دوو / نۇفامبر ۱۸۹۸ ۋە فائىلى ۱۹۹/۴۲۴ لە لامپ بۇ
تۆكۈنر، نەرزپۇم ۹ تشرىنى دوو / نۇفامبر ۱۸۹۹. كىتەپەكەى History of
the ARF ۋە سىفىكى كورتى ھەندى لە ۷ شەرانەى تىداپە ۷۶ - ۶۹

دا ھاتتوۋە، بەرىتانىيەكان تىشارە بەھە دەكەن كە عوسمانىيەكان تەۋپەرى ھەوليانداۋە بۇ پارىزگارى ئەرمەنە لادىيەكانى سەر سنوور لە پەلاماردان و دەستىزىزىكردەنە سەريان، بەلام ھەمىشە ھەولەكانيان بەبادەچوۋ (فايلى ۱۹۹/۴۲۴ لە ئۆكۆنر بۇ سالزىبىرى، قوستەنتەنيە ۱۲ تەموز/يۇليۇ ۱۸۹۹)

۱۱۲- ھەر بۇ نمونە بىروانە: فايلىكەى پىشوو، لە لامپ بۇ ئۆكۆنر، تەرزىۋم ۱۲ تىشرىنى دو/ نۇفامىر ۱۸۹۹، ۲۰۵/۴۲۴ لە ھامبىسۇن بۇ ئۆكۆنر، ئەرزىۋم ۱۳ تىشرىنى يەك/ ئەكتۆبەر ۱۹۰۲، جگە لە تەھنگ ياخىبىۋەكان بىرىكى زۆر لە دىئامىتىشيان لە تەك خۇياندا ھاوردېوو، فايلى ۲۰۵/۴۲۴ لە ھامبىسۇن بۇ ئۆكۆنر، ئەرزىۋم ۲ ئەيلوول/ سەپتامىر ۱۹۰۲

۱۱۳- نمونە زۆرە تا باسيانكەين، بەلام بىروانە فايلى ۲۰۲/۴۲۴ لە دويونسىن بۇ لاندزداۋن، قوستەنتىنيە ۲۲ تىشرىنى دوو/ نۇفامىر ۱۹۰۱ كە سەبارەت بە شەرىكە شۇرشگىپران دەيرى (ئەراخ)يان گرت، بەلام عوسمانىيەكان دەرقەت نەھاتن و نەھانتوانى نەھىلن تەقە لە دەيرەكە بىرى كە منالىكى زۆر خۇيان تيا شاردېۋو و پەنپان بۇ بىردېوو.

۱۱۴- ھوكمەتى ئىران رازىبىۋو بەھەى بەرتىل ۋەرگرى و ئىتر رىگە بۇ ياخىبىۋان ئاچوۋغىبى بە ئارەزۋى خۇيان چىيان بوئ بىكەن، بىروانە فايلى ۱۹۶/۴۲۴ لە ئەلبوت بۇ كورى، ۱۷ ئەيار/مايۇ ۱۸۹۸

۱۱۵- بىروانە فايلى ۱۹۶/۴۲۴ لە ئەلبوت بۇ كورى، قان ۱۲ ئادار/ مارس ۱۸۹۸، ۋە فايلى ۶۹۵۸/۸۸۱ لە كورى بۇ سالىزىبىرى، ۲ حوزەيران/ يۇنيۇ ۱۸۹۷، ۋە ھەر نەو فايلى لە وىليامز بۇ كورى، ۵ نىسان/ ئەپرىل ۱۸۹۷

۱۱۶- ھەر بۇ نمونە بىروانە: فايلى ۲۰۲/۴۲۴ لە ئۆكۆنر بۇ لاندزداۋن، قوستەنتىنيە ۱۷ كانونى يەك/ دىسامىر ۱۹۰۲، ۋەفايلى ۲۰۶/۴۲۴ لە تىرىل بۇ ئۆكۆنر، قان ۷ ئەيار/ مايۇ ۱۹۰۴

۱۱۷- فايلى ۱۰۷/۴۲۴ لە ئۆكۆنر بۇ سالىزىبىرى، ۲۸ ئەيلوول/ سەپتامىر

۱۸۹۸، ۱۹۷/۴۲۴ لە گرايشز بۇ دوپونسين، نەرزىرۇم ۲۹ نەيلوول/
سەپتامىر ۱۸۹۸

۱۱۸- ۱۸۱/۸۲۰۲ لە ھامسون بۇ ئۆكۈنر، نەرزىرۇم ۵ تشرىنى يەك/
نەكتۆبەر ۱۹۰۲، ۱۹۰۲ ھەر ئەو ھايىلە لە شىبىلى بۇ ئۆكۈنر، نەرزىرۇم ۴ تشرىنى
دوو/ نۇفامىر ۱۹۰۲

۱۱۹- ۲۰۲/۴۲۴ لە مۇنسل بۇ ئۆكۈنر، قوستەنتەپنىيە ۱۲ شوبات/
فەبراير ۱۹۰۲

۱۲۰- ۲۰۴/۴۲۴ لە مۇنسل بۇ ئۆكۈنر، قان ۲۷ تشرىنى يەك/
نەكتۆبەر ۱۹۰۲، دىنگ بلاووبو گوايە تەرمەنەكان خراب مامەلەيان دەرھەق
سەريازمگان دمكرد ھەروا لەگەل خەلكانى تريش، بەلام لە بەدواداچوون و
كۆلپنەھوى كۆنسلگەريە ئەوروپاييەكاندا دەرکەوت ئەو راس تنييە، بۇ ئەمە
تەماشاي فايلى۱۹۶/۱۶۱۷ بگە بروسكەيە لە دەيقى يەو، قان ۲۹ نەيار/مايۇ
۱۸۹۰، ۲۱۰/۴۲۴ لە ھاگۆببيان بۇ ومارمى دەرەو ۲۶ نەيلوول/
سەپتامىر ۱۹۰۶

۱۲۱- فايلى ۱۹۵/۲۱۴۷ لە تيرىل بۇ ئۆكۈنر، قان ۲۷ تشرىنى يەك/ ئۆكتۆبەر
۱۹۰۳

۱۲۲- فايلى ۱۹۵/۲۰۸۲ لە مونسىل بۇ ئۆكۈنر، قان ۱۹ كانوونى يەك/
دىسامىر ۱۸۹۹

۱۲۳- فايلى ۲۰۵/۴۲۴ لە ھامبسون بۇ ئۆكۈنر، ۱۹ تشرىنى يەك/ئۆكتۆبەر
۱۹۰۳

۱۲۴- بۇ پەيداگردنى خەملاندننىكى گەمتر بېروانە ھەر ئەو ھايىلە لە
شىبىلى بۇ ئۆكۈنر، نەرزىرۇم ۱۶ تشرىنى دوو/ نۇفامىر ۱۹۰۲

۱۲۴- فايلى ۱۹۷/۴۲۴ لە مۇھاتان بۇ ئۆكۈنر، پەتلىس ۱۳ تشرىنى يەك/
ئۆكتۆبەر ۱۸۹۸

۱۲۵- يەك لە كونسۇلەكانى بەرىتانيا واى خەملاڭدىبوو كە ۵۰۰۰ بۇ ۶۰۰۰ گيانفېداى چەكدارى مەشقىپىكراوى رېڭكوپىڭ بە باشترىن شېۋە ھەن (لە ھامبسون بۇ ئۆكۆنر، نەرزېۋم ۱۹ تشرىنى يەك/ نەكتۆبەر ۱۹۰۲). بەلام مەزىندىھەكى تر واى بۇ دەچوو كە تەنيا ۵۰۰ كەسىك دەبن (لە مۇنسل بۇ ئۆكۆنر، قوستەنتەنيە ۶ تشرىنى دوو/نۇفامىر ۱۹۰۲). ھەر كام لەو دووبۇچوونە لە پاستىھو دەربوون كە لە شەپەكاندا دەبىران، ژمارەى راست بە زۆرى لە نىۋان ئەو دوو چۆرە خەملاڭدەدا بوو، كە لەوانەيە لە خەملاڭدىنى عوسمانىيەكانەو نىزىكتىر بى كە وايان دانابوو لە نىۋان ۸۰۰ بۇ ۱۵۰۰ گيانفېدا، بىن، ئەمەش ئازاۋەكانى ساسۇن ناگرىتەو، چونكە بە وردى لە قايلى ۱۹۵/۲۱۷۲دا باسكراو.

۱۲۶- قايلى ۲۰۶/۲۲۴ لە ئۆكۆنر بۇ لاندزادون، قوستەنتەنيە يەكى ئادار/ مارس ۱۹۰۴. ھيس كوت بۇ ئۆكۆنر، پەتلىس ۱۳ شوبات/ فەبراير ۱۹۰۴ ۋە ھيس كوت بۇ ئۆكۆنر، پەتلىس ۲۰ شوبات/ فەبراير ۱۹۰۴

۱۲۷- قايلى ۲۰۶/۲۲۴ لە شىبلى بۇ ئۆكۆنر، نەرزېۋم ۱۲ ئادار/ مارس ۱۹۰۴

۱۲۸- لە باتى ئەمە دەۋلەت ناۋنوسى ئەو خانوۋە سوتاونە ۋە موسولمانە كوزراۋەكانى كرد، بىروانە:

BOA,HR.SYS (political) 2865/ 11 Hariciye
Nezaretine 27 Haziran 1904, no 187

لە بايۇزەۋە لە پارس بۇ ۋەزارەتى ناوخۇ
۲۵/۱۷۲BOA.A.MKT.MHM.

ۋە ئەو بروسكەيە كە فەرماندارى پەتلىس (فەرىد) ئاردويە بۇ سەرەك ۋەزىران. لە ۸ حوزەيران/ يۇنيۇ ۱۹۰۵

۱۲۹- قايلى ۲۰۶/۲۲۴ لە ئۆكۆنر بۇ لاندزادون، قوستەنتەنيە ۹ ئايار/ مايۇ ۱۹۰۴، بىرخەرەۋەكەى بەرپىز لامپ (لە قايلى ۲۰۶/۲۲۴ ئۆكۆنر، قوستەنتەنيە ۲۴ ئەيار/ مايۇ ۱۹۰۴، ۲۰ حوزەيران/ يۇنيۇ ۱۹۰۴)

۱۳۰- قايلى ۲۰۶/۴۲۴ لى ئۆكۈنر بۇ لاندزداون، قوستەنتەنىيە ۹ تەمو/يۆلىۋ ۱۹۰۴

۱۳۱- چەتەكانى نەترانىك زۇربوون و بلاويشبوونەو، لى سالى ۱۹۰۲ دەمىرى (نەراخ) كە نىزىك بە مووش بوو داگىريان كىرد و كەسەربازەكانىش ھاتتە سەريان ھەلاتن (قايلى ۲۰۲/۴۲۴ لى فرىمان بۇ ئۆكۈنر، پەتلىس ۱۹۰۲ كانوونى دوو/ يەناىر ۱۹۰۲

۱۳۲- قايلى ۹۰۵۰/۸۸۱ لى ئۆكۈنر بۇ گىراى، قوستەنتەنىيە ۷ ئەپار/مايۋ ۱۹۰۷

نامەيە لى بابى عاليەو. لىژنەى رېپېدىراوھ نامىرىكايەكان Barton, 11.4 James L, papers, 1877 - 1943, Box 11:2

لى سالى ۱۹۰۴ بوومەلەرزىيەك لەوان رويىدا، بەلام لەچاۋ بايەخى نەو روداۋەدا كارىگەرەيەكى زۇرى پېۋەنرابوو، كەچى فەرماندار تۋانى رەۋشەكە كۈنترۆلگات (۱۳ ئىيەلىۋول/ سەپتامبر ۱۹۰۴، لىژنەى رېپېدىراوھ نامىرىكايەكان...)

۱۳۳- قايلى ۲۰۶/۴۲۴ لى تىرىل بۇ ئۆكۈنر ، قان ۱۷ تىشىنى يەك/ نەكتۆبەر، ۱۹۰۴

۱۳۴- سەبارەت بە مېزوۋى نەرمەن لى ئىمپراتۆرىيەتى رېۋوسىيادا، بېروانە كىتېبى (رۇنالد گرىگۆر سونى):

The Armenian people from ancient Eastern armenia under Tsarist rule to Modern Times

چاپى (رېتشارد.ج. ھۇفانىزىيان) نىۋيۆرك: بالگراف/ ساينت مارتىن ۱۹۹۷ كىتېبى دوۋم. ل ۱۰۹ - ۲۷

۱۳۵- ھەر نەو (شەرىف) كە بەم نىزىكانە بۇ ناۋدىوگىردنى چەك بۇ ناۋ قان دەبىتتە ھاۋپەيمانى ياخىبوود نەرمەنەكان، نەمەش باشتىن دەلىلە بۇ

ئەو رەوشە ناخىگىرەى كە لە ھەرىمەكەدا بوو.

۱۳۶- ھايلى ۲۰۶۳/۱۹۵ لە مۆنسل بۆ ئۆكۆنر (بروسكە)، ئان ۲۲ تەمەموز /يۆليۇ، ۱۹۹۹

۱۳۷- گرتنى نەم خائە ناكۆكيەكى توندى نايەوۈ لە نيوان نەرمەن و رووسەكاندا ، بوود ھۆى ئازاۋە و نارەزايى بەرپاكردن، بېروانە ھايلى ۲۰۵/۴۲۴ لە ستيفنز بۆ لاندزداۋن، باتووم، چەند بوسكەيەك لە ئەيلوول/ سەپتەمىر وە تشرىنى يەك/ ئەكتۆبەر ۱۹۰۲، وە كىتېبى: History of the ARF. ۷۰P

لەوۈ بەرتريش نەو خائە گىرا بوو، بۆ تېروانىنىكى سەراتسەرى روداۋەكە تەماشاي كىتېبەكەى ئەناھىد تىرمىناسيان بەكە:
Nationalism and socialism in the Armenian Revolutionary Movement

وەرگىرپانى: م.ا. بىرىت. زانكۆى كامېرىدج لە (ماساتشوستس) زورىان ۱۹۸۴. ل ۳۲، ۳۶۷. ھەروا كىتېبى (سەئانى):

۱۳۸- Eastern Armenia under Tsarist Rule, pp

۱۳۸- بېروانە كىتېبى: History of the ARF. Pp ۶۹-۷۰

۱۳۹- (ئار.ئۆ.گرايفز) كونسۆل ھەستى بەوۈ كىردبوو كە شۆرپىگىرپان ھاۋاكارىان لەو نەرمەنەنەى ناۋ لەشكرى رووسەوۈ بۆ ھاتوۋە: نەرمەنەكان بېزىمەكى زۆرىان پىكدەھىنا لە بەرپرسە بچوۋكەكانى ھەققاس و ھاۋسۆزىشبوون لەگەل بزوئەوۈ شۆرپىگىرپەكەى تركىبا (ھايلى ۱۹۷/۴۲۴ ھۆستەنتەنىە ۲ كانوونى يەك/ دىسامىر ۱۸۹۸، قسە لەسەر ئەو بىرخەرەوۋىيە كە (ئەلىوت) دابوۋىيە (كورى) لە ۲۰ تشرىنى دوو/ نۆفامىر، ۱۹۸۸

۱۴۰- ھايلى ۱۹۶/۴۲۴ لە ئەلىوت بۆ كورى، تەۋرىز ۵ ئەپار/ ماىۇ ۱۸۹۸

۱۴۱- بېروانە بەشى ھەوتى ئەم كىتېبە.

۱۴۲- بەرىتانىيەكان گىرنگى و تايبەتياۋ دەدايە وەرگىرپان لە مەزەب يان

Muslims

(بريستون: داروين ۱۹۹۵ ل ۱۲۳-۲۶)

۱۴۸- فایلی ۲۰۶/۴۲۴ لە تریل بۆ ئۆگۆنر، قان ۸ نيسان /نەپریل ۱۹۰۴

۱۴۹- فایلی ۲۱۰/۴۲۴ لە ئۆگۆنر بۆ گرای، قوستەنتەنیە ۲۹ ئەیار / مایۆ

۱۹۰۶

۱۵۰- فایلی ۲۱۴۷/۱۹۵ لە فریمان بۆ ئۆگۆنر، پەتلیس ۱۰ کانوونى دوو /

یەنایر ۱۹۰۳

۱۵۱- بچۆرمود سەر باسى (گوزدرانیکی خراب لە پال ئیراندا) لە بەشى

چوارمى ئەم کتیبەدا.

۱۵۲- لە ژبان و نیوونە بىرۆکراتیەکەدا ناو و ناوبانگىكى عەلى رەزا وا

رۆیشتبوو کە پیاویکی بە توانا و بەهێزە لە چارمەسەرکردنى ئەرکە

قورسەکاندا، جا لە جیى (مەمەد صادق) کرابوو قایمقامى شەمەدیان و

هەروا لە شارى (سارای) سەر سنوورى پەر لە سەریشە و مەترسى (نزرگى لە

دایکبوونى سەمىلاغای سەمقۆ) ، (بروانە بەشى حەوتى ئەم کتیبە). خۆ کە بۆ

شارى سارای دانرا، عەشایرە کوردەکان لە توندوتیژی ئەم پیاووە هەراسان

بوون. (فایلی ۲۱۴۷/۱۹۵ لە تریل بۆ ئۆگۆنر، قان ۳۱ کانوونى دوو / یەنایر

۱۹۰۳).

۱۵۳- فایلی ۹۳۰۵/۸۸۱ لە سبوردون بۆ سیبلى، قان ۲۴ حوزەيران / یۆنیۆ

۱۹۰۷

۱۵۴- BOA Irade-I Dahiliye (وەزارەتى ناوخۆ) ۱۴، ۲۳، ۲۵

۱۵۵- سەرچاومەكى پيشوو ۴۶/۱، لە واقیعدا لیژنەكە هەئەوشایەووە،

هەتا دواى ياخىيوونەكەى سالى ۱۹۰۸، تايەر پاشا هەر حاکمى ئەرزپۆم بوو

(فایلی ۳۲۸۴/۱۹۵ لە دیکسن بۆ لۆدز، ۳۰ ئەیلوول / سەپتامبر ۱۹۰۸).

۱۵۶- BOA Irade-I hiliye ۴۶/۱ Iradr ۲

Huseyin cilil Gorenlerin Gozuyle van, da ۱۵۷
Ermeni
mezalimi (Van: Yuzuncu Yil universitesi 1996) p.

77

۱۵۸- پەراۋىزى ۱۵۴

۱۵۹- فايلى ۲۲۵۰/۱۹۵۰ لە دىكسن بۇ لۇدز، فان ۳۱ ئادار/ مارس ۱۹۰۷

۱۶۰- كىتەبى:

Ermeni komitelcerinin amal ve Harekat-I Ihilaliesi
(Istanbul: Matbaa-i Amire 1332) p 256 demiroglu,
van`da Ermeni mezalimi 1895 - 1929, p 35

۱۶۱- فايلى ۲۲۵۰/۱۹۵۰ لە دىكسن بۇ ئۆكۆنر، فان ۳۱ ئاب/ مارس ۱۹۰۷

۱۶۱- ھەر ئەو فايلى سەرەوہ : لە دىكسن بۇ ئۆكۆنر ...

Demiroglu Van`da ۱۶۲-

Ermeni mezalimi ۱۹۵۰- ۱۹۲۰ p ۵۲.

۱۶۲- ھەر ئەو فايلى پەراۋىزى (۱۶۱)

۱۶۴- ھەر ئەو فايلى: ۱ حوزەيران /يۇنيۇ ۱۹۰۷

۱۶۵- ھەلى رەزا چەند جارى ھەرەشەى كوشتى لى دەكرا (فايلى

۹۳۰۵/۸۸۱ لە دىكسن بۇ لۇدز، فان ۴ ئاب/ ئاغستۇس ۱۹۰۷

۱۶۶- سەرچاۋەى پەراۋىزى (۱۶۲) ۵۴ل

۱۶۷- سەرچاۋەى پەراۋىزى (۱۵۶) ژمارە (۵۵)، دىكسن پاي بەرامبەر

(ئەرمەراك) خراب بوو (فايلى ۹۳۰۵/۸۸۱ لە دىكسن بۇ ئۆكۆنر، فان ۴ ئاب/

ئاغستۇس ۱۹۰۷

۱۶۸- سەرچاۋەى سەرەوہ.

۱۶۹- سەرچاۋەى سەرەوہ ژمارە (۲)

۱۷۰- سەرچاۋەى سەرەوہ ژمارە (۱ - ۷۲)

۱۷۱- پروانە پاشكۆى ژمارە (۲)

۱۷۲- باس و دەسقى ئەم روداوانە لە ئەرشیفى سەئەنەى عوسمانىدايە
(وەك نامزەى پىدراود) وە لە فایلى ۹۴۲۲/۸۸۱ لە دىكسن بۇ ئۆگۆنر، فأن ۹
شوبات/فەبرایر ۱۹۰۸ وە فایلى ۹۴۲۲/۸۸۱ لە باركللى بۇ گراى، قوستەنتەنيە ۲۷
ئادار ۱۹۰۸

Cilek gorenlerin Gozuyle van`da Ermeni
mezualimi p. 78: Demiroglu van`da... 1895-1920. pp
55-565 Ergunoz Akcora, Yasayanlarin Diliyle van ve
Cevresinde Yakin Tarihimiz de van uluslararası
... Sempozyumu

باس ئەووش دەكرى كە دەقى جیا لەم رىوايەتەش ھەيە، لەوانەيە
ئەووى زياتر باو و دەيگىرنەو و ئەومبى كە ئەو ئەرمانە دەيگىرنەو و كە
نەيارى تاشناقتىكان، ئەوانە وایان داناو و كە ئارام نەتكى فاتانى كرددوو و
داهقتىش تۆلەى ئەو دەستدریژیەى كرددۆتەو. (بروانە كتیبەكەى: ك.س.
پاپازیان بەناوى:

Patriotism perverted (Boston, Baikar press 1934.
p69

۱۷۲- كونسۆلى بەرىتانيا لە و راپۆرتەيدا كە بە ناونیشانى (لېستىكى
مەزئەكراوى چەك و تىفاهى گيانفیداكان كە دەولەت لە فأن دەستى بەسەردا
گرتوون ھەتا بەروارى ۲۰ حوزەيران/ يۆنيۆ ۱۹۰۸) دابوو كەمترى
خەملاندوو:

- تفەنگ ۱۳۰۰ دانە
- فیشەك ۴۵۰۰۰۰ دانە
- دەمانچەى ماوزەر ۵۰ دانە
- بارووت ۱۲۰ رەتل
- دینامیت ۸۰۰ رەتل
- نارنجۆك ۱۹ دانە

بۆمباي كاولكار ۲ دانە

ئامپراي ھەمە چەشەنى شەپكردن + پىل و باترى كارما

نامىرى ھەلكۆلىنى پارە + قالب

بېئىكى زۆر لە ماددەى قورقوشەم و كىمىيىى ھەمەجۆر

نامىرى پەستان بۇ چاپكردن، نەرشىض، نامە و نامەى ھاتوو

ئالاي شۆرشگىپانە و لافىتە

مۆرى لىژنەكە

فايلى ۲۲۸۲/۱۹۵ لە دىكسن بۇ باركلى ، فان ۲۹ حوزميران/ يۇنىۋ ۱۹۰۸، وە

بىروانە فايلى ۹۴۲۲/۸۸۱ لە دىكسن بۇ ئۆكۆنر، فان ۹ شوبات/فەبرايىر ۱۹۰۸، وە

بۇ دەستخستنى ئەو (سوپاس و بى زانين)ەى كە بە عەلى رەزا دراوہ بەھۇى

چارەسەر كىردى ئەو رەوشە و بەرپىئومبىردى، بىروانە فايلى ۹۴۲۲/۸۸۱ لە

دىكسن بۇ ئۆكۆنر، فان ۱۷ شوبات/ فەبرايىر ۱۹۰۸. وە بۇ دەستخستنى

گىپرانەھىكى دىرژ و خەيالوۋى روداومكان لە رۇژنامەكەى حىزبى تاشناقەوہ

لە پارىس (برو نەرمىنيا)، بىروانە كىتپەكەى (نىكوت كانسۇ):

The Revolution of 1908 in Turkey (Leiden Brill

1997 p. 61

چونكە ئەم كىتپە باسكى جەدەلى دەگىپىتەوہ گوايە شۆرشگىپەكان

بىرىتپىبوون لە ھەزار شۆرشگىپى ترك (!) و دوو تۇپيان پىبووہ،

گىانفىداكانىش ئەندامى لىژنەى (ئىتىجاد و تەرەقى) بوون. ھەروا كانسۇ لە

سەرچاۋەكانىدا كۆمەلنى تۆمارى بەرىتانىەكان رىز دەكات كە پەيوفىندىدارن

بە مەسەلەكەوہ، بەلام وەك دەردەكەوئى نەخوپىندونىەتەوہ و سووك و

ئاسانىش خستونىە لاوہ و گوپى بى نەداون.

۱۷۴- فايلى ۹۴۲۲/۸۸۱ لە دىكسن بۇ باركلى، ۲۴ تەيار/ مايۋ ۱۹۰۸ وە فايلى

۲۲۸۲/۱۹۵ لە دىكسن بۇ ئۆكۆنر، فان ۹ شوبات/فەبرايىر ۱۹۰۸

۱۷۵- سەرچاۋەى پەراوئىزى (۱۵۶) ژمارە (۴)

۱۷۶- لە دورى سى ميل لە شارە كۆنەكەو، دوورپانتيكى گەورمىه و بازارپىكى بچووكيشى لىيه، ئەو شوپنە ناوى (هاتش بوغان)ە بەمانا (دوورپان) كە نىزىكىشه لە (گاردن سىتى)، لە راستيشدا رۆزاواى هاتش بوغان گەرەكپىكى موسولمانە و رۆزەلاتەكەشى مەسىحىن، دانىشتوانە رەسەنەكانى فان بەبى پەرىنەووە لە رىگاكان دەتوانن هاتوچۆ بكەن بەناو گاردن سىتىدا.

بەناو ئەو كەلەبەر و دەلاقانەدا دەرويشتن كە لە دىواردكاندا هەبوون، هەرچەندە سەربازەكان هەميشە لە شەقامەكانيشدا بوون. (فايلى ۱۹۵/۲۲۸۲ لە دىكس بۆ ئۆكۆنر، فان ۹ شوبات/ فەبرايەر ۱۹۰۸).

۱۷۷- حىزبى تاشناق رەتیکردەووە كە هىچ دەستىكى لەو تىرۆركردنەدا بووبى. بەپى سەرچاوەكانى ناوخۆش، ئارام كە دەترسا رەنجى چەند سألەى بەباچى، ئەندامانى لىژنەى حىزبى بانگكرد بۆ كۆبوونەودىهەكى بە پەلە و لەوهدا ناوى (دافىت) بە نىشانەى خاچپىكى رەش مۆر كرا (يانى نىشانە تەقلیدیەكەى خۆيان بە ماناى تىرۆركردنى دەگەيەنى) بۆ ئەمە گەنجىيان دەستنىشان كرد كە لە ئاسنگەریدا وەستابوو، ناوى (داكات) بوو. كوشتنەكەى دافىت بەو سپێردرا.

۱۷۸- lef ۱۷۵/۲۰۷BOA.Y.MTV ۲، فايلى ۹۴۳۲/۸۸۱ لە باركلی بۆ

گرای، قوستەنتەنىه ۲۷ نادار/ مارس ۱۹۰۸

۱۷۹- سەرچاوەى پىشوو: rlef

۱۸۰- سەرچاوەى پىشوو: lef؛ فايلى ۹۴۳۲/۸۸۱ لە دىكسن بۆ باركلی، فان

۶ نىسان /ئەپریل ۱۹۰۲، كونسۆل (دىكسن) دەيگىرپتەووە كە شۆرشگىران ئەو چەكانەى ماپۆو دەبەشيان كرد بەسەر لاوانى نەرمەندا و پىلانيان بۆ ياخىيوونىكى سەرتاسەرى دارشت: لىژنەى گيانفیدايان برپارىاندا كە ئەم بەردەوامیەى دەستبەسەرگرتنە پووبەرۆو بوونەودىهەكى توندی پىويستە و

بەدویدا خۆتە يار كوردنى گىشت تۈنۈنە و گەرەستە يەككى پىئويست كە ھەيە لە
 تۈركىيا و تىران و رۇسىيا بۇ نامادە بوون بۇ ياخىبوونىكى سەرتاسەرى (فائىلى

۲۲۸۴/۱۹۵ لە دىكسەن بۇ لۇدز، فۇن ۷ ئەيلىول / سەپتە مەبەر ۱۹۰۸

۱. BOA. Y. MTV, LFE ۱۶۴/۳۰۷ BOA. Y. MTV, ۲/۳۰۸.
 فائىلى ۹۴۲۳/۸۸۱ لە بار كلى بۇ گراى، قوستەنتەنيە ۵ نىسان / ئەپرىل ۱۹۰۸
 بوختە ي بروسكە يەكە فەرماندارى گىشتى ئەيالەتى فۇن ناردويە بۇ سەرۈكى
 ۹۴۲۳/۸۸۱ لە دىكسەن بۇ بار كلى، فۇن ۶ نىسان / ئەپرىل
 ۱۹۰۲. زىياتر لە مانگى بازار بەتەواوى نەكراوتە ۵.

۱. lef ۱۵۲/ ۲۰۷ BOA. Y. MTV, -۱۸۲

۲ LEF ھەر ئەو سەرچاۋە يە

۱۸۴- ھەر ئەو سەرچاۋە يە.

۱۸۵- ھەر ئەو سەرچاۋە يە.

۱۸۶- فائىلى ۹۴۲۳/۸۸۱ لە دىكسەن بۇ بار كلى، فۇن ۶ نىسان / ئەپرىل ۱۹۰۲
 ھەندى بروسكە لە فەرماندارى قانە ۵.

۱۸۷- لەو دوۋانزە كەسە ي گىرابوون، ناراميان تىدا بوو، كە سەر كوردە ي
 بالاي گيانفیدا يانبوو، ۵ (سىۋس) سەر كوردە ي بە دەستە لات و خاۋمەن نغوز
 و ترسناك، دەتوانرا بە سەرۈكى بەشى ھەولگى ناۋبىرى، ۵ (تېرلېمازىن)
 بكوژەكە ي دافىتى ناپاك، كە كوشتنەكە ي بوۋە ھۆي رودانى ئەو كوشتارە ي
 رۇۋى ۲۳ نادار/مارس. ۵ (گرىگۇر) كە لەگەل سىۋسدا پىكە ۵ پار
 (ئەرمىناكە فەنى) يان كوشت، ۵ (مىلۇيان) مامۇستاي بالا لە قوتابخانە ي
 نەرمەن لە فۇن و دوو گيانفیدا ۵ ھەندى لە دانىشتوانە رەسەنەكانى فۇن كە
 شتىكى ئەتوتۇيان لەسەر نەبوو و پىنگە يەككى واشيان نەبوو لە حىزب و
 ياخىبووندا. (فائىلى ۹۴۲۳/۸۸۱ لە دىكسەن بۇ بار كلى. فۇن ۲۴ ئەيار / مابۇ ۱۹۰۸.
 دىكسەن ۵ دەزىنى كە يەك لە ھەۋالدىرەكان ناپاكي لەگەل سەر كوردەكانى

تاشناقدا كردووه. (فايلى ۲۲۸۲/۱۹۵ بروسكهيه له ديكسن بؤ باركلي، فان ۲۰ نهيار/ مایۆ ۱۹۰۸. كونسۆلى رپوس داواي راسپاردهي له بائيۆزي ولاتهكهي كردبوو، چونكه نارام و كهسانكي تر هاوالاتي رپوسبيون (نهرشيفي ومزارهتي دهرهوي رووسيا، بهشي سياسي، ژماره ۱۱۲،۷ / ۲۰ نهيار / مایۆ ۱۹۰۸ ل ۵۱. له كتيبهكهي (يوسف هالكوغلو) وه :

Ermeni Tehciri ve Gercekler / 1914- 1918 (Ankara:
(Turk Tarih Kurumu 2001. p 37

۱۸۸- فایلی ۹۴۳۲/۸۸۱ له باركلي بؤ گراي ، بيرا ۱۰ نهيار/ مایۆ ۱۹۰۸ وه
فایلی نايبرو له دكسن بؤ باركلي ، فان ۱۰ نهيار / مایۆ ۱۹۰۳
۱۸۹- بېروانه بهشي شهشه مي نهم كتيبه، ههندي شؤرشگيري ترك له فان
دهستيان لهگهڻ تاشناقدا تيگهڻ كرد دژ به عهلي رها و نهوان بهرپرسيون
لهوي كه لهسر كار لابرا (سهييد شوكر و هاني نؤغلو):

Perparation for Revolution: (oxford: oxford
univerdity press 2001) p. The young Turks. Pp 1902 -
1908

به ناماژهيهكيش بؤ سهرجاوه نهرمهني و ئالمانيهكان دهربارهي نهو
هاوكاريه.)

۱۹۰- (نيكۆت كانسۆ) ۱۹۰۸ Iletisim (Istanbul: Devrimi ۱۹۹۵ .
۷۹p ناماژهدانيك بؤ نهو رهوشهي كه بووه، سهرگرده ناوخوييهكان و
ههندي له ئهفسهران و سهربازان نامادهي نهو قودداسه بيون كه بؤ گياني
نهو قوربانيانه پيگخرابوو كه له روداوهكاني نهم دواييهدا تياجوويبون.

۱۹۱- فایلی ۲۲۸۴/۱۹۵ له ديكسن بؤ لؤدز، ۲ تشريني دوو / نؤفامير ۱۹۰۸

۱۹۲- ههر نهو فايله، ۷ نهيلوول / ساپتهمير ۱۹۰۸

Akcora, Yasayanlarin Diliyle van ve Cevresinde
Ermeni mezalimi, p157
۱۹۲- Demiroglu, van`da Ermeni mezalimi - ۱۹۲۰ p ۵۴

سەررەراى ئەو قىسانەى پېشوو بۇ پائېشتىكىردنى، راي كونسۇل دىكسن
نەرىتى نەبوو بەرامبەر عەلى رەزا، پروانە فاىلى ۹۴۳۳/۸۸۱ لە دىكسن بۇ
باركلى ۲۴ نەيار / ماىۋ ۱۹۰۸
۱۹۴- نەوى ئەو سەردەمەى بىر كەوئتەو دەلى ماتەمىنى بالى بەسەر
دانىشتوانى فاندە كېشابوو.

Celik, Gorenlerin Gozuyle van`da Ermeni)
Mazalimi p. 77, Akcora, Yasayanlarin Diliyle van ve
(Cevresinde ermeni mezalimi, p 157
Cumhuriyetin ellinci Yilinda van (Istanbul: n.p -۱۹۵
۱۱۶) p ۱۹۷۳
Aydin talay, yikilun bir shirin anatomisi (Vam: -۱۹۶
۱۳۰) p. ۱۹۹۱van belediye basanligi,
Huseyin celik, ali pasayi Vurdular in van -۱۹۷
, ۵۹) p. ۱۹۹۸Turizm ve is Rehberi (Istanbul: Ihlal Finans,
.۳۳Lef ۱۵۲/۱۱۷/۳۱BOA YEE,

بەشى شەشەم

كۆمەلەي " ئىتىجاد و تەرەقىي " و ئەرەنەكان

۱۹۰۸ - ۱۹۱۲

سالەكانى ۱۹۰۷-۱۹۰۸ گۆرانىكى بىنەپەتياڭ سەبارەت بە شۆرشى ئەرەنە
لە قاندا بەخۆۋە دى. بەر لەمە، شۆرشگىپران تەنيا پلاننىكى بىنەپەتياڭ
ھەبوو، برىتېبىو لە پەلاماردانى موسولمان و وروژاداندىنى كاردانەۋەدى
تۆلەكردنەۋەپەكى ۱۱ كە بېتتە ھۇي دەستىۋەردانى ئەرۋوپايان بەلكو نىيان
بېتتە جۈاب، لەمەدا بولگارىيا بېۋە دەۋنەپەك تا بە پىۋوشوئىندا بېچن،
چۈنكە نەم سىنارىيۇپە بەگشت وردەكارىيەكانىەۋە ھاتە دى و ئاقتېبەش
بولگارىيەكى سەربەخۇ دروستىۋو.

بەلام لە رۇژەلاتى ئەنەدۆل ئەمە بۇ شۆرشگىپران نەلۋابوۋ، راستە كە
كوشتارى موسولمانەكان ئەھەردوۋ ياخيۋونەكانى سالانى نەۋەدەكانى
سەدەي نۇزدە و سەرھتاي بېستدا بەبى چەن و چوون بوۋە ھۇي كوشتار لە
ئەرەنە، بەلام لايەن و ھىزە ئەرۋوپايەكان دەستيان تىۋەرنەدا و دەخلىان
بەسەرەۋە نەبوو، لە پاش ۱۹۰۸ پلانى شۆرش ھاتەسەر ئەۋەي لەگەل رۋوسدا
بەنامانچى داگىر كىردنى رۇژەلاتى ئەنەدۆل، ھاۋكارىن. بەۋ ھىۋايەي كە ئەمە
دەرۋىيەكىن و بەرۋوى ئۇتۇنۇمىيەكدا بىكرىتەۋە. جا سىياسەي لايەن و
ھىزەگەۋرەكان بە پال كاروبارى ناوخۇي ھەرىمەكەۋە رۇئىكى بىنەپەتياڭ
بېشى لە گۆرىتى پلانەكەياندا.

پىكەوتىنى پروس و ئىنگىلىز لەسائى ۱۹۰۷ كارى زۆرى كرده سەر پەوشى شارى فان و سەر پلانەكانى شۆپشگىپران، چونكە ھاوسەنگى ھىزمەكانى ناو نەوروپاى ھەلگىپراپەو، لەم پىكەوتنەدا پروس و ئىنگىلىز بېپارىاندا چاۋ لەو بەرزەۋەندىيە بېچەۋانانەى ھەدوۋ لايان لە رۆزەلاتى نافيىندا بېۋىش و چن بۇ دابەشكردى ئىيران (ناۋچەى نفوز و دەستەلات). بۇيە بېپاردرا كە بەرىتانىا دەستگىرى بەسەر باشوورى رۇزاۋاى ئىراندا، چونكە بەرزەۋەندى بەرەسەندى نەۋتى خۇى تىدابوو. پروسىش دەستگىرى بەسەر باكوورى ولاتەكەدا، بەمانا ئەو دەفەرانەى دمكەونە رۆزەلاتى بەشى نەنەدۆلى عوسمانىيەو. نىتر ناۋا ھەرىمى فان سەرتاپا دمكەۋىتە سەر سنوورى ناۋچەى نفوزى پروسەو، تەۋەبوو بەرھەئىستى ئىنگىلىز لەبۇ كارەكانى پروس لە رۇزاۋاى ئىراندا قىرۋەپى لى كرا، ئەو بەرھەئىستىيە كە لەۋەبەر بېوۋە ھۇى نەۋەى نەھىلى پروسىا خىر لەو دەستەلاتە پەمايەى خۇى لە ناۋچەكەدا بېينى.

پروسەكان لە ۱۹۰۹ سوپايان ناردە باكوورى رۇزاۋاى ئىران، بەسەرزارى بۇ ئەۋە بوو كۇتايى بەو حوكمەتە دەستوورىيەى تەۋرىز بېين، كە بوود ۱۹۱۰ ھەشت كەتیبەى پىادە و بەشىك لە قۇزاقەكان و سەربارى ۲۴ تۇپ لە رۇزاۋاى ئىراندا چىگىر بوون، ئەمانە لە تەۋرىز، ورمى، خۇى، دىلمان، ماكۇ، مەراغە و سابلاغ – مەھاباد – دابەش بوون. بەبېچەۋانەى فارسەكانەۋە پروسەكان تۋانىان دەستەلاتىكى تەۋاۋيان بەسەر رۇزاۋاى ئىراندا بېى.

بەلام نەرمەنە ياخىبوۋەكان، حالىيان حالى چاۋدېرانى ژىر و ئاھل ددانىان نا بە دەستەلاتى پروس لە رۇزەلات، لە سەدەى نۇزدەدا پروسەكان لە گشت شەپكەكانىندا عوسمانىيەكانىيان پاونابوو ۋە شىكىستان دەرخوارد دابوون. ھەرچەندە شوئىتى ستراتىژى پروس لەو شەرانەدا نالەمبار و خراپتر بوو لەۋدى كە لە ۱۹۱۰ ھەپانبوو، ئەو جەلەى بوونە مەترسىيەك بۇ سەر بەشى

عوسمانى لە ئەنەدۆل لە باكوور و رۆژەلاتەو، رۆژى لە رۆژان رپوس لە پىگەيەكى وا باشدا نەبوو، كە هەئىن، بۆ پەلاماردانى سەلتەنەكە. لە جەنگى (قەرم) دا بەرىتانىا لەگەن عوسمانياندا شانەشانىبوو، لەجەنگى ۱۸۷۷ - ۷۸ بەلانى كەم پالېشتىكى دىپلوماتى بوو بۆى، بەلام ئىستە وا بۆتە پالېشتى بۆ دوژمنەكەى، جا بە دەستوورى جاودىرانى ئاقل نەرمەنەكان پىشىنى قەبارەى ئەو پالېشتىەى ئايندەى ئالمانيان نەدەكر د كە لە عوسمانيانى دەكات. واش ديارىبوو عوسمانيان هيج پالېشتىكى راستەقىنەيان نەبى، بەلای شۆرشيگىرەنەو رەوشەكە رونىبوو:

ئەرگەرى سەرکەوتنى رپوس زۆرە، جا باشترىن وەسپەلەيكە بۆ سەرخستنى دۆزى نەرمەن لەوداىە كە دەستخىرتە ناو دەستى ئەوانەو.^۲

سەبارەت بە حوكمەت و موسولمانەكانىش لە فان و گشت هەرىمەكە، سالى ۱۹۰۸ بىوو سالى پەبىردن بە شتەكان و گوژان، دەستبەسەرگرتنى هەزارا تەنگ و سەدان هەزار فېشەك و سەدان رەتل دىنامىت بەلای گشت كەسكى وريا و بە ناگاوه نامازەيەكبوو بۆ نەوەى كە نامانجى شۆرشيگىران تەنيا لە بەرگرى كردن لە خۇدا نەدەووستا . بەلام بۆ نەگبەتى حوكمەتە تازەكەى (ئىتىحاد و تەرقى) ناگای لە خۆى نەبوو (وەك دواىى دەردەكەوت). سەرکەوتنى شۆرشيگىرە عوسمانىكان لە فان بىووو هۆكارى يەكلايىكەرەو لە دابەشكردنى نەرمەن و موسولمانەكاندا بۆ دوو بەرەى دژ بە يەك.

نەدەكرا تەنيا شۆرشيگىران يان گشت نەرمەنەكان بەمەترسىەك بۆ دەولەت و موسولمانەكان دانرۆن، وەك حوكمىكى پىشەوخت يا مەزىندىەكى ناراست ئەمە نەدەشيا، لە فان نەرمەنەكان كەوتنە يەكخستنى رپزەكانى خۇيان بۆ بەرپەرەكانى عوسمانى و موسولمانەكان. كارە لەسەرخۆ و بەناگاكانى شۆرشيگىران لەناو شار و لادىكاندا سەرکەوتوو بوون. بەلام نەو

ئەرمەنەنى لەگەڭ شۆرشىگىپان نەبوو ئەوا ئەمىرۇ بى يا سبەي بىدجىنگبەكى نەخوازراو چاۋەرپوانى بوو، تەنيا ئەو ئازا و جەربەزانە دوايى لە پشت عوسمانىكانەوۋە پىزىيان بەست كە پاشان بوونە ھۆي دەرەنجامى خراب بۇ سەر تەرمەن.^۲

ھاۋكارى تەرمەن لەگەڭ شۆرشىگىپان تەنيا لە ترسا نەبوو، زۆر لەوانە و لەوانەشە زۆربەيان حەزىيان بە دەولەتتىكى ئەرمەنى دىگىرد، نەوتەي نەتەوھيە لە ئەوروپا ھۆش و گۆشى ئەوانى بەتەواۋى كىش كىبوو، ۋەك چۆن لەوھوبەر سىرپ و بولگار و يۇنانىكانى موبتەلا كىبوو، خۇ ئەگەر ئەرمەنەكان سەرىشك بىكرابان ئەوا زۆربەيان ژيانىكى ھىمەن و ناسوودەيان لەئىزىر حوكمى عوسمانىدا دەخواست نەك شەرىپكى مال و پىرانكەر بەناۋى نەتەوھيەوۋە.

ئەم چۆرە ئاۋاتە خوازىانە نەدەھىئىرا بىرئى بە گوپىياندا.

ۋا بىرپار بوو شۆرشىگىپان بىكەونە پەلامارى موسولمانەكان و وروژاندىنى كاردانەۋەدى تۆلە كىردنەۋە دژ بە بىتەۋانى ئەرمەن، ئەرمەنەكان زۆربەيان لەۋە گومانىيان نەبوو كە روداۋەكان بەرپۆمەن و دىنيا بوون لەۋەي كە سەرەنجام رووسەكانىش ھىرش دەكەن و سەردەكەون. جا بۇ دورگەۋتەۋە لەۋ نەھامەتپانە ۋاپان بەپاش زانى كە شىۋازى باشتر ئەۋەپە لە پىي يارمەتپاننى شۆرشىگىپان و دانەپالىيان سەركەۋتن بۇ خۇپان زامىنكەن.

● شۆرشىگىپانى ئەرمەن و كۆمەنەي "ئىتىجاد و تەرەقى"

لە نەۋەدەكانى سەدەي نۆزدەۋە دياردەكانى شەراگەي بزوتنەۋەي شۆرشىگىپانى ئەرمەن و كۆمەنەي (ئىتىجاد و تەرەقى) سەرى ھەلدەدا و بەدىاردەكەۋتن^۱، ھەردوۋلا لەناۋ خۇپاندا ئامانچىك بىۋوۋە كۆلكەي ھاۋبەشىيان كە لادانى سوتتان (عەبدولھەمىد)ى دوۋەم بوو، ھەردوۋلاش

بەشىكىبوون لەو شەبۆلە شۆرشگېرىيە توندى سەددى نۆزدەى نەوروپا.

لە سەرمەتادا ھاوکارى نىوان ئەم دووانە سنوورداریوو، بەگشتى ھاتىبوود سەر دەربېرىتى بەرژەومىندى ھاوبەش لە نىوانياندا، نەرمەنەكان، بەتايىبەت تاشناقنىكانيان لە نەوروپا، زياتر بايەخيان بەجۆرە ھاوکارىکردنىك دەدا و مەيلى نىزىكىبوونەھىيان ھەبوو، بەلام زوربەى (ئىتىجاد و تەرھقى) يەكان بەرھەستى ھەر جۆرە ھاوکارى و نىزىكىبوونەھىيان ھەبوون لەگەل نەرمەنەكاندا، چونكە لاگىرى پاراستنى يەكەتتى سەلتەنەكە بوون، بەلام لەسايەى ھۆكەمىكى دەستوورى و بەھاوالتىبوونىكى ھاوبەش، كەچى لىزەنەكانى ناو نەرمەن گشت تواناى خۇيان چىرکردىبۆو لەپىناو ھىنانەدى ئۆتۆنۆمى يان تۆ بلى سەرىبەخۇبىيەكى تەواوى نەرمەن.

كۆمەلەى (ئىتىجاد و تەرھقى) لەسەر بىنەماى تىكەلەپەك لە ئىدىلۆژى جيا و دژ بەپەك دامەزرابوو، ئەندامانى پەك لە دەستەكانيان پىشتگىريان لە بىرۆكەى دامەزراندنى سەلتەنەپەك دەکرد كە ھەرىمەكان تىيدا خاۋنى ئۆتۆنۆمى تايىبەتى خۇيانىن. بەم جۆرە پالېستى ھاوکارىکردنىان دەکرد لەگەل نەرمەندا. چونكە ھەستىان دەکرد كە بەرىتانىكان پىشتگىرى دۆزى نەرمەن دەكەن و لەمەدا تا رادىيەكى زۆر ھەقىانە، ھاوپەيمانىكىردن لەگەل نەرمەندا لەوانەپە بىتتە بەدەستەننىانى پىشتگىرى بەرىتانىكان لە كۆمەلەى (ئىتىجاد و تەرھقى) ش⁷. ئەھىبوو سەرمەتا ھەوادارانى ئەم ئۆتۆنۆمى و (لامەركەزى) پە بەنھىنى كەوتنە وتوویژەو لەگەل لىزەنى حىزبى تاشناق، لىشان پوونىوو كە زۆرىنەى ئەندامانى كۆمەلە پىشتگىريان دەكەن، نىنجا كەوتنە بلاوكرىدەھى نامە و نووسراوى ئاشكرا بۆ پىشنىاركردى جۆرە ھاوپەيمانىيەك لەنىوان ھەردوولادا.

ھەردوو لىزەنى (تاشناق و ھانشاك) پىكفە بىرپارىياندا كە بەشدارى كۆنگرەى كۆمەلە و لايەنە بەرھەستەكانى عوسمانى بەكەن، كە (ئىتىجاد و

تەرەقىي) ۱۹۰۲ لە پارىس بانگەشەي بۇ كرديبوو، بەلام بەمەرەجى كە لەسەرەتاوہ رازى بىن بە ئۆتۈنۈمى ئەرەمن^۱.

ئەندامانى ئەو شاندى كە نامادى كۆنگرەكە دەبوون بەھەئىزاردن نەبوو، بە پلەي يەكەم ئەوانە دانران كە پشتىگرى ئۆتۈنۈمىيان دەكرد، زوربەي ئەندامانى شاندىكانىش وەك چاوەرپوان دەكرا بە مەرەجىكانى ئەرمەنەكان رازى بوون. لەسەرۋبەندى كۆنگرەكە و دواي چەند رۇزىك لە مشتومر و ناكۆكى، زوربەي شاندىكان لەسەر چەمكىك رېكەوتن كە نەوہى دەگەياند گوايە ئەو شەش ھەرىمەي (ناسراو بە نەرمىنيا) رەوشىكى تايبەتيان دەبى^۲ و ئۆتۈنۈمىش. وە تىكرا كۆكبوون لەسەر سوودەكانى دەستىۋەردانى ئەوروپا لەپىناو رامائىنى سىستەمەگە.

بەلام كەمىنەيەكى گرنكى شاندىكان بەرھەستى گشت ئەم خالانەيان دەكرد، ئەم كەمىنەيە لەلايەن (ئەحمەد رەزا) وە پشتىگرى دەكرا، ناوبراو يەك لە كۆنە پارىزەرانى كۆمەئەي (ئىتىحاد و تەرەقىي) بوو كە لايەنگرى جوكمىكى مەرەكەزى بوو لە سەئەنەكەدا^۳. لە واقىعیشدا وا دەردەكەۋىت كە ئەم كەمىنەيە لە كۆنگرەكەدا نوپنەرى زۆرىنەكەي كۆمەئەي (ئىتىحاد و تەرەقىي) بووبن، چونكە ھەوادارانى (لامەرەكەزى) خۇيان زوربەي ئەندامانى شاندىكانىيان ھەئىزاردىبوو، جا زۆرىك لە لايەنگرانى (مەرەكەزى) دەستيان كرد بە ھىنانە پىشەۋەي چەند نەمۋنەيەكى جياجىباي نەتەۋەبىي تركى، بەلام بىيانۋى نەپازىبوونى سەرەكەيان نەۋمىبوو كە دزى دەستە و تاقمە شۆپشگىرەكانى وەك مەكەدۇننىكان و ئەرەمن بوون، ئەوانە سەرەبەخۇبىيان گەردەكبوو نەك سەئەنەيەكى عوسمانى پىنەكراۋى ھەمواركراۋ^۴.

لەئىۋان ئەم دوو تەرەقىي ھەئۆبىست و بۇچوونەدا مەملەئىنىكان بەردەۋامىبوون، ھەتا ئەو كاتەي لە ۱۹۰۸دا شۆپشگىرەپرانى عوسمانى سەرەكەۋىت و دواي ئەمەش ھەروا ماپەۋە. لەو كۆنگرەيەي پارىسدا لە ۱۹۰۷

(ھاوپەيماڻيەكى تەكتىكى) لەنيوان تاشناق و شوپشگېراني عوسمانيدا ھاتە ناراۋە، بە نامانجى لادانى سولتان (عەيدولجەمىدى) دوۋەم و گېرپانەۋدى دەستورى عوسمانى، بەلام ھەتا بەسەر ناكۆڭگىيە راستەقىنەكاندا زال نەبوون نەمە نەھاتەدى.^{۲۱}

كۆمەلەي (ئىتىجاد و تەرەقى) ھىشتا ئەوانەي تېدامابوون كە نۆتۆنۆمىيەكى نېرمەنيان بەلاۋە قەبوۋلىۋو، جگە لە دەستەي تر و ئەوانەش كە ھەۋادارى يەكپارچەيى خاكى سەلتەنەكە بوون.

نەۋەي پەيوەندى ھەبوو بە دوا كاريگەرى نەۋ ھاۋكارىيەي نيوان تاشناق و كۆمەلە لەسەر مەسەلەي نېرمەن، ئەۋىبوو كە گرتگرتىنيان قەبوۋلگىردنى كۆمەلە بوو كە تاشناق نۆينەرپايەتى نېرمەن دەكات لە سەلتەنەكە،^{۲۲} ۱۸۰۸ دە قەبوۋلگىردنى نەۋ پەيوەندىيە سىياسىيەي كە لە نيوان ھەردوۋولادا پەرى سەندىبوو.^{۲۳}

پاش شوپشيش ھاۋپەيماڻيەكەي نيوان نەۋ دوۋانە زياتر بە گوپىرەي سىياسەتە روتەكانى پۇژبوو نەك بە گوپىرەي ئىدۇلۇزى، چونكە بە ناسانى دەتۋانرى بگوترى كە تاشناق ھۆكارىكى بىنەرەتى بوو كە بە ھاۋپەيماڻيە لە ھەلبۇزاردن و پەرلەماندا بوۋە ھۆي نەۋەي كۆمەلەي (ئىتىجاد و تەرەقى) لە دەستەلاندۇ بىمىنئەتەۋە.

ھەتا نەۋەي دىزى لامەرگەزىشبوو ئامادىبوو كە تاشناقى قەبوۋلىن بەۋ مەبەستەي كە لە دەستەلاندۇ بىمىنئەتەۋە. پالېشتى نەۋروپايەكانىش بۇ نېرمەنەكان ھۆكارىكى بىنەرەتى تىربوۋ لە چەسپاندى نفوزى سىياسى حىزبى تاشناقدا. سەلتەنەي عوسمانىش لە ليۋارى كەندەلانەكەدا بوو، پالېشتە بەرىتانىيە تەقلىدپەكەشى لەبەردەم نىياز و مەبەستەكانى رووسىادا تاۋايەۋە، پىشتىگىرى ئالمانىش بۇ عوسمانىيەكان ھىشتا ئەۋەلنى بوو، ھىزە نەۋروپايەكانىش ھەلۋىستى خۇيان پاراست، نەمەش داچۇرپايەۋە ناۋ

لە ئەندامە گەورەكانى ئەو كۆمەلەيە لە ۱۹۱۱دا ھاتنە قان، نىزىكەي مانگى مانەو، زىجىرەيە كۆنگرە و كۆنفراسيان لەگەل ئەوئى ناوئايانابوو بە (حيزبە سىياسىيە ئىرمەنە ھەمەجەشەنەكان) گرى دا^۷.

كە عملى پەزاش لە كارەكەي لابرا و سىستىمى تازە ھاتە ناو ناوانەو، شۆرشيگىراني ئىرمەن خۇيان دەرخت و ھاتنەدەر، حيزبى تاشناق گورج خۇي كرى ۵۰ ھىزىكى سىياسى ئاشكرا بە سەرکردەيى (ئارام، ئىشخان، دكتور و سەرگىس) كە بوونە سىياسەتوانانى رۆژ. وتاردان بە ئاشكرا و بلاوكرارەي پىر لە تۆمەتبارکردنى دەولەت ژيانى سىياسى ئىرمەنى ھەرىمەكەيان دەيىر بەرىۋە^۸.

سى حيزبە ئىرمەنەكەي (تاشناق، ھانشاك و ئىرمىناكان) ھەروا سووك و يارىك ئاكوكيەكانى نيوانيان نەنا بەلاو، راستەوخۇ بەر لە پىرۆژى شۆرشى ۱۹۰۸، ئەم حيزبانە كۆيوونەو ھە ئاشكراكانى خۇيان وەك مەملانىي يەكدى دەبەست و شەر و دەمەقائىي نيوانىشيان بەم رۆژگارە بە پولى. بەلام بە ھاتنى مانگى ئادار /مارسى ۱۹۰۸ تاشناق بە ئاسانى لە قان دەستەلاتى خۇي چەسپاند، ھانشاك چوو ۋىر سايە تاشناقەو، كەچى نەرمىناكان گۆرانيكى بەرپەتى بەسەرداھات و زياتر بوو دەنگىكى موھافىزكارانەي چىنى بازارگانەكان، بوو بەزافىكى بەرھەلىستى بىنى دەستەلات^۹.

لە ھەلبۇزاردنەكانى سالى ۱۹۰۸دا حيزبى تاشناق دواي ئەموى لەگەل ھانشاكدا ھاوپەيمانىبون دەستى گرت بەسەر پىرۆسەي ھەلبۇزاردنەكاندا و لە كۆمەلەي (ئىتىھاد و تەرقى) شەو بەشتگىرى لى ھەكرا، گرىگرتىن سەكۆيمكى مىللى ئەو حيزبەش داواكەي برىتیبوو لە (ئىخۇشبوون لەو باجانەي كە دواكەوتوون و تا ئىستە نەدراون)^{۱۰}. سەبارەت بە دەولەتتىكى نابووتى نەدارايشەو ئەمە مومكىن نەبوو، ھەرچەندەش دەكەوتە نىو بازنەي سىياسە

سوودىيە خىشەكانەۋە.

بەدوۋ قۇتايغ ھەلبۇزاردىن كەلگەن نەتىجەم دەردان، ئەۋانەي بۇ (دەستەي ھەلبۇزاردىن) پەۋانە كرابوون نوپۇنەرە پەرلەمانىيەكانيان ھەلبۇزارد، تاشناق ناۋى پائىئوراۋەكانى خۇيى بۇ دەستەي ھەلبۇزاردىن ئاشكرا كىرد، لەگەل پالاتوتى دىكتور (فاھان پاپازيان) بۇ (كورسى ئەرمەن) لە پەرلەمان. حىزىب دەستى لە ھەپشە و چاۋ سوور كىردنەۋەش نەدەپاراست تا پائىئوراۋەكەي خۇي سەرخات".

ئەمە لە كاتىكدا كە ھەلبۇزاردى دىكتور پائىشتىكى جەماۋەرى ئەرمەنى بەرفراۋانى ھەببو و پىۋىستى بەۋ چاۋ سوور كىردنەۋانە نەدەد كىرد، بە ھاتنى سالى ۱۹۰۸ كىئىساي ئەرمەن كە يەكە پىكەبەرى شۇر شىگىرپانېۋو لە ناۋ جەماۋەردى شان، ئەۋىش كەۋتە ژىر پىكىنى تاشناقەۋە و نىتر لەۋىشەۋە ھەلمەتى پىروپاگەندەي ھەلبۇزاردى دەكرا، بۇ تاشناق و پاپازيانى پائىئوراۋەي".

حىزىبى ئەرمىناكان ھەر لە ئەساسەۋە لەلايەن توپۇزائى بازىرگانە دەۋلەتمەندەكانەۋە پىشتى لى دەگىرا، بۇيە لەناۋ جەماۋەرى ھەزارانى ئەرمەندا نفوزى زۇر لاۋاز بوۋ، پائىئوراۋەكەي (تىرېباشيان) بە خراب باس دەكراۋ لەۋ كۆپۈنەۋانەي كە پائىئوراۋەي ئەرمەنى تيا دەستىنشان دەكرا بە ئاسانى شىكىتى ھىنا".

ھەتا ھەندى لە ەشاپىرە كوردەكان، كە زۇرېش نەبوون، بەھۇي نفوز و بەدەستەلاتى تاشناقەۋە، بۇ ماۋەيەكى كاتى لە روى سىياسىيەۋە پىشتى ئەرمەنەكانيان دەگرت".

ھەر لەسەرتەي سەردەمى نوپۇە سوودەكانى ھاۋبەيمايىكىردن لەگەل كۆمەلەي (ئىتىجاد و تەرەقى)دا بەلای حىزىبى تاشناقەۋە دىارېۋو، لە ھەلبۇزاردنەكانى يەكەمجارى پەرلەمانى تازەي عوسمانىدا، پاش تەۋاۋوۋونى گىشت كاروبارەكانى ھەلبۇزاردنەكە، دوو موسولمان لە ھەرىمى فان ھەلبۇزاردن.

نەرمەنەكان دەیانگوت گوايه لە قەزای (ئىركىش) گزى و دەستپورەدانى تىدا كراوه، جا لەباتى ئەوى پەنا بەرنە بەر قانوون چوونە لای كۆمەلەى (نىتىجاد و تەرەقى) كە برىارى دووبارەكردنەوى ھەلبژاردنەكەى داو كۆلۆنىل (تاىەر) كە سەرۆكى ناوخۆى كۆمەلەكە بوو، نارىيان تا بگەنە نەنجامىكى باستر لەوى پىشوو، ئەمجارە (فاھان پاپازيان) سەرگەوت^{٣٥}.

لە كاتىكىشدا لىژنەكەى تاشناق لەدانانە برۆكراتەكاندا مافى فیتۆى بەدەست نەبوو، بەلام توانى ئەو بەرپرسە ناھەزانەى خۆى لابات. لە ھۆناغىكدا (نازم بەگ) كە بە حاكىمى شان دانرابوو، لابرا. بەھۆى ھەندى سكاڵا و شكاتى تاشناقەو. ئەمانە سەربارى گشت ئەو نارەزايانەى كە بە تايبەت لە عەسكەرەو، پىشكەش دەكران دەربارەى سازندى و ملكەچى دەولەت لە ناست داوا و پالەپەسۆكانى تاشناق و لابردنى ئەو سەركدە لىپھاتوو.

حيزبى تاشناق سەرھای بەشداربوونى لە ھەلبژاردنەكەدا، كەچى رۆژى لە رۆژان باسى ھەلۆەشادنەوى دەستە و كۆمەلە شۆرشيگىرپەكانى و راگرتنى قاچاغچىتى چەك و نامىيوكردى لە نارادا نەبوو و نەكرا، سەركدەى تاشناق لە شان كە ئىشخان بوو نەم برۆكەيەى زۆر بە قەمعى و توندى رەكردەو^{٣٦}.

ناماژەش بەو دەرى كە ئەو نازادىيانەى سىستەمە تازەكە رەخساندبووى ھانى نەم جۆرە چالاكايەنى دەدا و ديارىشبوو ئەوى ئەو كارانەى دەكرد سەركدەكانى تاشناق ھىچ سزايەك نەدەدەران، وە ئەو سىياسەتانەى كە بوونە ھۆى ئەوى ئەوانەى لە ١٩٠٨دا چەكيان عەمبار كەردبوو نازاد بگرين، زامنىوو بۆ ئەوانەيش كە سەرلەنوى دەستيان دەكردەو بە قاچاغچىتى چەك. نىتر لەو رەوشەدا شەروانان لە رەووسيا و نىترانەو دەردبەپەنە ناو ھانەو. نامادەكارىەكانى نەرمەن بۆ ياخىپوون و

چەك ھاوردن بەرددوامبوو.^{۲۸}

چەندەھا ھەون و تەقەللاي فاشىل دەھاتە بېش بۆ دەستگىر كىردى ئەو ياخىبووانەي بە رەھايى شولىيان لىھەنگىشا بوو، كۆمەلەي (ئىتىجاد و تەرەقى) و كونسولگەرى رووس زامىبوون بۆ مەردخەسكىردى ئەو ياخىبووانە^{۲۹}. لە كەشووھەوايەكى ئاواھاشدا شتېكى سروشتى بوو كە (پىرۆسەي نەخشە بۆكىشراوى چەك ھىنان) وەك بەرىتانىيەكان وەسفىيان دەگرد، بەرددوامبى.

(دىكسن)ى كونسول دىنووسى: لەسەرھتاي سالى ۱۹۰۹ سەدان پارچە چەك بە قاچاغى بۆ نەرمەنەكانى فان ھاتووہ. باش داگىر كىردى رۇزاوى ئىران لەلايەن رووسەكانەوہ سالى ۱۹۰۹، پىگەي ئىران بۆ ئاودىو كىردى زياتر ئاسووہ و ئەمىنر بوو، لەو رۇزانەدا لە گشت كات زياتر دىوى ئىران بىووہ قەلپەكى شۆرشىگىران. حوكمەتى عوسمانى واى دادەنا كە ياخىبووہكان لەو دەقەرەدا چوار بەتالىوونيان تەشكىل كىردووہ، كە بىرتىن لە ۴۰۰ كەس و سەركىدەكانىش پلەكانىيان لە نىوان (عەرىف)ھومىيە تا (پانىد)^{۳۰}. ديارە روخسارى تازەي بەربەردەكانى نەرمەنى وردە وردە دەنەخشا و دەكەوتە روو، لە تەموز/يۇلىيۇي ۱۹۱۲ نەرمەنەكانى (ھوىزىم) لە تەرەقى (موكس) لە رۇزەلاتى (جاتاك)ھوہ پەلامارى كوردەكانىيان داو شەپ دوو رۇز بەردەوامبوو تا سەربازەكان گەبىشتى و شەپكەيان وەستاند.^{۳۱}

ئازادىيە تازەكان كەشووھەوايەكى لەبارى بۆ پىكخستى شۆرشىگىرى رەخساند، لەكاتىكا ئەم پىكخستەنە لەو مەبەر لە لادىكاندا قانۇنى نەبوو، بە نەئىي كارىيان دەگرد، لەم سەردەمە بووہ ھەلمەتېكى سىياسى پەسەند و بەلكو ھانىش دەدرا. نىتر چالاكى تاشناق لە لادىكاندا پەرەي سەند، ئەمە دلەر اوكتى لە دىنى موسولمانەكاندا دروستكرد و پەزەرەيانى زىاد كرد.

لە سالى ۱۹۱۱ كونسولنى بەرىتانىيا (ج. مۇلىنوۆ - سىل) شىكردنەوھىكى بۆ

بارى حيزىي تاشناق لە ئاندا كرد، بەهيچ كلۆجيكيش لە عوسمانيانەوه نيزيك نەبوو و بەووش تاوانبار دەگرا كه گوايه به هەقيانەت مامە ئە لەگەڵ مەسەلەى هەقى مولكايەتى نەرمەندا ناكا و بەراستيش سزای عەشرەته كوردەكان نادات، بەلام ئەم وای دادەنا كه شۆرشگيرانى نەرمەن ھۆكارى سەرھكى گرزى و ئالۆزىەكانى ناو ھەرمەكەن:

((بەپيى ئەوئى كه لە زۆر جىيى و لاتدا كه سەردانم كردوون و بينيومە، وام لىھاتووہ كه لە ھەركاتىكى تر زياتر قايلبم بەوئى كه كارىگەرى لىژنە شوومەكەى تاشناق بۆسەر خۆشگوزەرانى نەرمەن و لەسەر ئەم بەشەى تركيا بەشيوەيەكى گشتىە. جاوپۆشيكردن لە واقىعەيك كه گومانى تىدا نىيە مەحالە، نەويش ئەوئىە كه ئەو شوينەى ھىچ رىكخستنىكى سىياسى نەرمەنى تىدا نىيە، يان رىكخستنىكى نەرمەنى خرابى تىدايە، نەرمەنەكان لە كەشووھەواويەكى رىكوپىك و تەبادا لەگەڵ ترك و كورددا ژيان بەسەردەبەن^{٣٦})).

كونسۆلەكە وای دادەنا كه لەو ناوچانەى چالاكى شۆرشگيرانى تىدايە سنوورى گىروگرتەكانيان تى پەراندووہ بۆ كارەسات و ئاشووبىك كه شۆرشگيران خۆيان دەينىنەوہ، وە وايشى دەبينى كه حوكمەت لەو ناوچانەدا بىتواناترە لەوئى چارەسەرى سكالاً راستەقىنەكانى نەرمەنەكان بكات، ئەو كيشە و سكالايانەش دەباتەوہ بۆ دنە و ھاندانەكانى تاشناق، (مۆلینۆ – سىل) دەئى ياخيپووھەكان دانىشتوانە نەرمەنەكانيان لە حالىكى نامادەباشيدا گىرداوە (سا بەراستبى يا درۆ) ئەمەش بۆ چەسپاندى دۆزەكەيان و فرۆشتنى چەك و دەستكەوتنى قازانج (ھەر تەمەنگى بە ١٠ جونەيى نىستەرلىتى دەگرن كەجى لادىيەكانىش ناچار دەكەن كه بە ٢٠ جونەى بىكرنەوہ^{٣٧}).

● مەسىھىيەتچىلەرنىڭ قان چۈن سوۈدەننىڭ دەپتۇنى؟

گۇرپانكارىيەكانى دۋاى شۇپرشەكەى ۱۹۰۸ لە شارى قان تەنىيا لە بوارى سىياسىدا نەبوو، مەسىھىيەتچىلەرنىڭ نەم شارە بە شىۋەيەكى بەرجەستەكراۋ سوديان لە ھۆكۈمەتەكەى كۆمەلەى (ئىتىھاد و تەرمىقى) بىنى، بۇ نەۋەى بشزانرى ۋەزە و گوزەرانى باشيان لە سايەى تاشناقەۋە بوو، نەۋ نەفەسەرە سوپايانەى كە بەشىكىيان لە كۆمەلەى (ئىتىھاد و تەرمىقى) پىنكەدەھىنا، لە دۋى چارەسەرتىكى سەربازى دەگەرەن تا تەنگزەكانى رۇزەلاتى پى يەكلايى كەنەۋە.

بەلام سىياسىيەكانى نەم كۆمەلەيە پەيۋەندىيەكى چاكيان ھەبوو لەتەك شۇپرشەكەى نەرمەنەكاندا، جا ھىزە سەربازىيەكە تەنىيا بۇ گىيانى كوردەگان بوو، نەۋ گۈندە نەرمەنەكانى كاتىخۇى كوردەگان داگىريان كوردبوو بە زەبىرى ھىزى نەۋ سەربازانە بۇ خاۋدەنەكانيان گىرەنەۋە،^{۱۱} بۇ بە گزەچۈنەۋەى چەتە و پىگەرە كوردەگان سەربازيان رەۋانە دەگرد تا دەستگىريانكەن، ھەرچەندە نەم تەقەللايەش ھىند سەرنەكەۋەت^{۱۲}. چارىكىيان: قەشەى نەرمەنەكان راپۇتىكى بۇ مۈتەسەرىقى (بىشكالە) بەرزكردەۋە تىيادا دەلنى، لەچەند ناۋچەيەكى (ھەكارى - سانكاك) دا عەشايەرە كوردەگان ھەرەشە لە مەسىھەكان دەگەن، مۈتەسەرىقىش دۋو دەستە سەربازى بۇ پاراستىيان رەۋانە كورد^{۱۳}. ھەلمەتىكى فراۋانىش بۇ جەككردنى فىرقەكانى ھەمىدىيەى كوردى ھاتە ناراۋە، تەنىيا لە سالى ۱۹۰۸ دا دۋو ھەزار تەفەنگ لەۋ كوردانە كۆكرايەۋە^{۱۴}. سۈارەى ھەمىدىيە ھەلۋەشايەۋە بەلام بوۋنە مىلىشيا و لەسەر بىنەمايەكى جوگرافى نەك عەشايىرى نەمجارە خۇيان پىنكەست. ھەرۋا سوپا دەستى دەكىشايە ناۋ نەۋ مەملانى و بەيەگادانانەى كە بەردەۋام لەنىۋان كورد و نەستۈورىيەكاندا دەقەۋما، ديارە لەلايەنگرى لە نەستۈورىيەكان. بۇ

نەم لووتتیزمىنە ھەندئى كەرەت سەربازەكان تۆپيشيان لەگەل خۆياندا دەبرد بۆ پەلاماردانى كورده ھېرشبەرەكان.^{۴۱}

رۆژنك، عەشرەى (جىركىلى) كە كوردبوون، ھېرشيان كورده سەر گوندى (ئەشىتا)ى نەستوورى، دە كەسيان لى كوشتن و رانە مەرەكەنيشيان بە تالانى برد، حاكمى فان سى بەتاليۆنى نارد بەدوى ئەو كوردانەدا، نابلووقەيان دان و رانەمەرەكەشيان لى سەندنەو و دايانەو بە خاومەكانيان، سەرگەردمەكانى ئەو عەشرەتەشيان گرت.^{۴۲} ھەندئى سەرگەردەى كوردى خاومەن دەستەلات ھېنرانە فان، جاروبار بە دەستبەسەرى، ھەر بۆ سەلماندى دەستەلاتى دەولەت بەسەريانا، بەلام ئەوروپايەكان گۆپيان بە ومزەى موسولمانەكان نەدەدا لەژۇر ساپەى سەرگەردەكاندا، ئەمەيان بە ھەنگاوى دادەنا بۆ رزگارکردنى ومزەى نەرمەن.^{۴۳}

گشت ئەو تۆپەراسيۆنانە، ئەگەرەكو لەيەك تەرمەفیشەو بوون بەلام ناسايشى ھەرئەمەكەيان دەپاراست.

• نە نجامى ھاوپەيمانىتيەكە

ھەرچى چەندە ئەو ھاوپەيمانىيەى بۆ ھەلبەزاردنەكەى نيوان كۆمەلەى (ئيتيحاد و تەرمەقى) و (حيزبى تاشناق) لە سالى ۱۹۱۲دا بەردەوامبوو، بەلام بە فيەلى كەوتە ئەوەى درز و كەلئىنى تيبكەوئ. ئەندامىكى تاشناق (نەرشاك فراميان) لە سالى ۱۹۱۲دا ھەك نوینەرى شارى فان ھەلبەزىرا، بەلام زۆر لە تاشناقىكان لەو ھەول و تەقەللایەيان نيگەرانبوون كە كۆمەلە دەيدا بۆ پارمەتيدانى ھەلبەزاردنى نوینەرانى تاشناق لەناوچەكانى دى سەلتەنەكە.^{۴۴}

لە پینجى ئاب/ئاغستۆس ۱۹۱۲ نفوزى كۆمەلە لە ئەستەموول ھاتە كزبوون. دەستەلات كەوتە دەست (يەكەتە لىرال) كە لەژۇر ناوى (چەند حيزبىكى جىاوان)دا بوو و لاىەكى ئەساسى نۆبۇزسيۆنى كۆمەلە بوو،

لىبرالىكان پىيان باشتىر بوو كە لەتەك ئەو دەستە و تاقمە ئەرەمەنىيەدا ھاوپەيىمان بن كە زىياتر موخافىزكارن. لەتەك تاشناقدا پەيۋەندىيان باش نەبوو، بەلەم بەھۆى ئەو رەۋشە سىياسىيەى كە لە ئاندا ھەببوو ھەروا لە بلەكانى خۇياندا مانەۋە، لە ھۇناغى ھوكمى لىبرالەكاندا كە نىزىكەى شەش مانگىكى خاياند، سەرقالى بە فېرۇدانى شەپرى (تەراپلوس) و شەپرى يەتەمى (بەلكان) بوون، بۇيە زۆر گوپىيان بە رۇزەلاتى و لات نەدەدا، ھاوپەيىمانە تەقلىدەكانىيان لە كۆمەلەى (نىتىجاد و تەرقى) يەكەم كە سىكېوون كە پىرسى ھاوپەيىمانىتيان لەگەل تاشناقىكاندا ھىنايە گوپى.

كۆمەلە بەھۆى كودەتاكەى ۲۲ كانوونى دوو/ يەناپرى ۱۹۱۲مەۋە دەستەلاتى گرتەۋە دەست، زۆرى پىنەچوو خۆى پى رانەگىرا و لە ئاست جۈۋالانەۋە جودا خوازىە شۇرېشگىرەكان تۇقرەى لى برا، ئەو سى كوچكەپەى كە ھوكمىيان دەكرد (تەلەت، نەنومر و كەمال) پىياۋانىكى واقىيەى بوون، ھەرچى بۇيان دەكرا درىغىيان نەكرد بۇ ھىشتەنەۋە و پزگاركردىنى ئەۋەى لە سەلتەنەكە مابۇۋە. سەركردەكانى كۆمەلە كەۋتتە خۇدورخستەنەۋە لە تاشناق^{۱۲}.

كۆتايى ھاوپەيىمانىيەكەى كۆمەلە و تاشناق كاتى رۈۋى دا كە لە ئان ۋەخت تىبەرىپبوو، ئەو كاتە ھاوپەيىمانىيەكە كارىگەرەكەى دوو لۇنەپى ھىنابوۋە ئاراۋە، لەلەپە ھىزى شۇرېشگىرانى ئەرەمەنى زىياتر چەسپاندبوو و موسولمانەكانىشى لاواز كىردبوو، لەلەپەكى ترەۋە و ئاقىپەى رەفتارمەكانى دەۋلەت بوونە ھۆى بەرپابوونى شۇرېشكى كوردى^{۱۳}. بەلەم بەداخەۋە لەۋمىيان دەكرد كە ئەم كارانە ھەرگىز لە تەموۋحە شۇرېشگىرەكانى ئەرەمەنى كەم نەكردىبىتەۋە.

ھاوپەيىمانىيەكەى نۇۋان كۆمەلە و تاشناق لووتكەى ھەلكشانىكى ھىمانانە و لەسەرخۆى تاشناق بوو لە ئان، بوۋە نوپنەرى شەرى گشت ئەرەمەنەكان،

هەتا بەر لەو دیش کە کۆمەڵە لە نەستەموول حوکم بگرێتە دەست، نەمەش بەسایەى ئەو رێکخستنه شۆرشگێرپه و توانای ناشكرایان لە بەجێهێنانى بێهەزەمیانەى ئێرادەیاندا. سەرەرای تەشەنەکردنى بىرى نەتەهومیى لە نۆمەندە نەرمەنەكاندا.

لە ۲۶ ئادار / مارس ۱۹۰۸ هەردوايه و دواى ئازاوهكانى سالى ۱۹۰۸ لە فان، كونسۆل (ئەلبوت) لەگەڵ هەندئى لە پیاوماقوولان و بازرگان و كەسایەتى ناوئادارى نەرمەن كە لە فان دورەپەرزىبوون لە شۆرشەوه، كۆبۆوه. ئەوهى لەو دانىشتنەدا درا بە گوێیدا بەوه قايلى كرد كە ئەوانەى لە رابوردودا دژ بە شۆرشگێران بوون نىستە نەرمەن بە (ئۆمەتێك)ى حياواز دادەنێن لە بەرامبەر عوسمانیدا:

((هەتا ئەم نەرمەنە رۆشنبیرترانە وای مەزندانە دەكەن كە لەم مەملەتانىيەى ئىستەياندا لەگەڵ ترکهكان هەمان ئەو مافانەيان هەيه كە هێزێك لە جەنگدا دەبێت ببییت، ئەمانە باوەرێكى توندیان هەيه كە گيانفیداكان سوبایهكى نەرمەنيه و وا لەشەردا دژ بە سەلتەنەى عوسمانى، لەبەر ئەمە هەرچەندە ترکهكان مافى بەكارهێنانى هێزىيان هەس دژ بە فیداكاره ناشكران (هەندئى ددانى بەمەشدا نەمايوو)، بەلام مافى نەرمەيان نىيه كە نەرمەنە مەدەنیهكان لەسەر هاوكاریان سەغەتەكەن، جا ئەو هاوكاریهى كە بە سوبای چالاكى دەكەن هەرچى چۆنێكى، بەدالەدەنێن یان پێدانى زانیارى و شتى تر.

لە جاوپێكەوتنەكانىشدا لەگەڵ سەرکردەكانى گيانفیلەكان ئەوهم بۆ دەرکەوت كە ئەوانیش هەر ئەو بۆچوونە سەخىقیان وابەلاوه، لەوش دەجى ئەوانى تریش لەمانیان وەرگرتى. دیاره منیش پێم گوتوون كە (كۆمەڵەكان) هێزى سەریهخۆ نین ئەو پەرمەكى كۆمەڵێكى ياخيپووى ددانپانراوه لە دوولەت، هەج دوولەتێكىش كە ببینى دالەجى تاوانباران و

ياخىبوونىڭكى دەدرى، ئەمە بە جىنايەت دادەنى. بۇ ئەمە جەختەم لەسەر ئەوۋە كىردەۋە كە گىيانفەداكان بە ئاشكرا قانۇنەكانى شەرىپكى سەردەمىيانە و شارستانى دەبەزىنن.

جارى ئەوانە يەك جۆردە جىل لەبەر ناكەن و ھەر كە ھەلىان بۇ بىرەخسى ۋەك مەدەنىيەكى سەركىز و بىئودى خۇيان پىشان دەدەن، بەتەبىيەتتى حال گشت تەقەللا و كىردەۋە و كۆشەكانەم بۇ قايلىكردىيان سەرى نەگرت و بەباچوو^{۱۹} .))

ناخىرى و ناقيبەت دۆزىنەۋدى غەمبارە جەكەكانى تاشناق و سەربارى قوتارىبوونى جىنايەتكارى تىرۆركردنى (داقيت) لە سزا، ئەمانە بوونە چەسپىبوونى نەۋزى شۆرشگىپان لە ئان، بىاوكوزان نەك تەنيا لە سزادان قوتارىبوون بەلكو بۇ نوپنەرىش لە بەرلەماندا ھەئىزىران، بەيوسىدىكانى نىوان تاشناق و ھوكمەتە تازەكە بووۋە ھۇى دەستبەسەراگرتنى دەستەلاتى نوئى بەسەر شارى ئاندا، لەودىپىش ئەو خەلكە كەمەى كە لەگەل تاشناق نەبوون، بىگومان نەگەر لەئىزىر لىۋىشەۋە بووبى لايەنگىرى دەولەتبوون، بەلام ئىستە ۋا دەولەت بووۋە بە ھاۋپىمەنى تاشناق.

چاۋدىرە بىانىەكان ۋايان دادەنا كە (ئىكليرۋسى) ئەرمەنى ۋا بووۋە ھاۋپىمەنى شۆرشگىپان، ئەۋەى لەۋەبەر لەھەرجى شتىكدابوو بەرھەئىستان دەمكرد^{۲۰}. بۇيە دوزمانى شۆرشگىپانى ئەرمەن ھىچ بەناپەكەيان شك نەدەمىرد دالەمىيان بەدات^{۲۱}.

لەسەروپەندى ۱۹۰۸ ھەرىەك لە موسوئلمان و ئەرمەنەكان چىزىبى تاشناقىيان بە تاقە نوپنەرى ئەرمەن دادەنا، ھوكمەتەكەى (ئىتىھاد و تەرقىش) ھەر ئەم ھەئىستەى پەپرەۋ دەكرد. بىرۆكە كۆنەكەى كە لەباتى ۋەلاۋ لاگىرى تاپەقى و نەتەۋمىبى بانگەشەى بۇ دامەزاندنى ئەتەۋەپەكى عوسمانى دەمكرد، ھەرنەبى لە ھەرىمەكەى ئاندا ماپەپوچ بوو و سەرى

نەگرت. لە سىستىمى (مىللە)ى كۆندا ئىرمىنەكان لەبەردەم (ئىكليرۇس)دا سكالآ و داخوازىهگانىيان بەرزدهكردوه، يان لە (سەردتای ناوهرآستى سەدهى نۆزدهدهوه) لەبەردەم توپزآلى بازارگانهكاندا كه دەستى بەسەر كۆمەندا گرتىوو. بەلام حالى حازر دەبىت سكالآ و داخوازىهگانىيان بىخەنە بەردەم تاشناق، ئەمە بە جوانى لەكاتى روداوتكدا دەرگەوت كه لە (سارای) هاتە پيش، لە راپۆرتەكەى (دىكسن)ى كونسۆلدا وا هاتووە كه:

((كۆمەنى گيانفیدا كه لە روسىاوه هاتبوون، سنوورىيان برى و بەمىدودا هاتن، بەرۆزى نىوهرۆ بە چەك و خۆنواندەهوه بەناو گوندى كوردەكاندا تىدەپەرىن، ئىنجا بە شارۆچكەى سارای و بەردو شارى فان، كوردەكانى سارای بەمە هەراسان و قوشقى بوون، دەمەقائىي نىوان ئىرمەن و ترىكىيان كرده بىيانوو و بەهەلىانزانى دەرسىكى باشيان دادەن، دواىي پەلامارى دوكانى ئىرمەنىهگانىيان داو دوكاندارەكانىشان داىه بەر شەق، لەسەر ئەمە پىاوانى ئىرمەن لە سارای مال و مائالەكانىيان جىئەشت و گشتيان چوون تا لە فان سكالآ بىمەنە بەر فىداكاران. نەك دەولەت^{۹۹}))

موسولمانەكانى فان بە (دانانى سوئشان عمىدولجەمىدى دووم) و دامەزراندنى سىستىمى دەستوورى كەيفخۆش نەبوون، زۆر كەس بە ناشكرا باورىيان وابوو كه ئەم حوكمەتە تازمىه لە فان لاىهەنى شۆرشگىرپرانى ئىرمەن دەگرى، بە تاپمەنت كه لەم دواىيانەدا نىهتەكانىشان دەرگەوتىوو، ئەوان واىان دادەنا كه هەر كار و كردهوه و دياردەجىهك جوداخوازى ئىرمەن بچەسپىتى نەفرەتتەكە و لىيان دەكەوئ، سەرەراى ئەمەش شۆرشگىرپركان هىچيان نەدەكرد تا ئەو ترسەى زۆرىنەى خەلكەكە برەوئىنەهوه.

لە راپۆرتى كونسۆلەكاندا ئەوه هاتووە كه:

سەر كرده تاشناقىكان كه نىوزىكى تازەبىان پەيداكرىبوو، بەدەمىه و لووتبەرزىهكەوه هەلسوكەوتىيان بەرامبەر بە موسولمانەكان دەكرد،

بالەپەستۆ و زۆرىشىيان بۇ سەرکردە و موسولمان و عەشاپىرەكان دەھىنا،
 ھەرشەھىيان دەگرد ئەگەرەكو گوپرايەلى فەرمانەكانيان نەبىن سزا دەدرىن^{۹۰}.
 ئاشكراش بوو كە سەرۆك خىل و موسولمانەكانىش ئەوانەى لە
 شەرەكەدابوون واپان ھەست دەگرد كە تاشناق لە فاندە دەستەلاتىكى تازەمىيان
 دامەزاندووه، ھەتا (دىكسن)ى كونسۆل وای راگەپاندبوو كە (زۆرىك لە ئاغزا
 كوردەكان لەلایەن حاكەمەوہ بانگراپوونە فەان بۇ لىپرسىنەوہمىيان لە
 ھەئسوكەوتى نابەجىيان، ئەمانە جوو بووشنە لای ئارام (پەك
 لەسەرگردەكانى تاشناق) پرسی ئەو مەرجانەمىيان كوردبوو كە چۆناھى لىيان
 دەبوورئ^{۹۱}.

لەوانەپە ئەمە ئەوہ پىشانداكە كە تاج ناستىك ئەو سەرکردە و ئاغزا
 كوردانە تواناى ئەوہمىيان ھەبووہ كە بەپىتى گۆرانكارىيەكان خۆيان بگونجىنن و
 لەتەكيا بسازىن. بەلام بىگومان زۆرىش لە رەوشەكە بىزار بوون.
 موسولمانانى شەرەكان نارەزايى و تووردىيى خۆيان بەو لافىتانە دەردمېرى كە
 دژ بە ئەرمانە بە دىوارەكانى شارى فانەوہمىيان دەگرد، ئەمە لەكاتىكدا
 لەوہمەر لافىتە ھەئواسىن تەنيا كارى ئەرمانەكانبوو. ئەو دوو بەرەپە لە
 گشت كات زياتر لەپەك دابراپوون.

● پەراوئەكان

W.E.D, Alen and paul muratoff, Caucasian ١-
Battlefields (cambridge: Cambridge university press
٢٢٠) p. ١٩٥٢

٢- ئەوەى پەيوەندىيى بەو ئالوگۆرانهى كه بەسەر حيساباتى حيزبى
تاشناقا هات، بچۆرهوه سەر كتيبهكهى (ئەناھيد تيرميناسيان) :
Nationalism and Socialism in the armenian
Revolutionary movement
كه (م.ا.بيرييت) وهرى گيپراود (كامبريدج، ماساتشوستس) زورىان ل ٤٥ -
٤٧. تيرميناسيان و ئەكادىمىە نەرمەنەكانى تيريش بەدەگمەن بەلای
ھاواكارىكردى نەرمەن و پرووسدا چوون و باسيان گردووه.

٣- لەبەشى حەوتەمدا بچۆره سەر مەسەلەكهى (بيدروس كاباماجيان)
٤- پيگخراوه شوپشگيپره نەرمەنە زۆرەكان بۆ (كۆمەلەى ئىتىجاد و
تەرقى) ناوى جياجيايان داناوه، زۆر جاريش لەنيو خۆياندا لەسەر ناوهكه
تيكدهچوون، لەم سنووراندا زاراوى (كۆمەلەى ئىتىجاد و تەرقى) بۆ مانا
ئەسلىهكهى بەكارهينراوه، چونكه وهك (شوكرو هانيوغلۇ) بە دريژى لە دوو
كتييدا باسى دەكات كه ديارىكردنهكهى لەچەند بەشتىكى كەمدا مەحاله، جا
ئەو كورتهبەى ليرمدايه جياوازيه گەورەكان پەكدەخات بەلام لە
جوارچيۆميهكى ئيدۆلۆژى.

٥- بەريز (شوكرو هانيوغلۇ) :

The young Turks in opposition (oxford: oxford
university press 1995) pp 86-87, 90, 107, 116

٦- ئەو كوتلەيه جگە لە نەمير (صەباحەددىن) داماد (مەحمود
پاشا) يشى گرتيوووه خۆى كه ئەو كاتە پلەى سەركردهى ليزنەى ئىتىجاد و

تەرەقى ھەبوو.

۷- ئەو ھەولەى درا بۇ كىشكردىنى پائىشتىھكى پەسى بەرىتانيا، سەرى نەگرت.

۸- حىزىبى (ھانشاك) لەسالى ۱۸۹۶دا بوو بەدوو كەرتى دۇ بەيەك (ھانشاك) و (چاكووانى ھانشاك)، دوایش ئەمانەش دابەش و

دووگەرتبوون. (ھراتش داسناپىدىان) : The Hanchakian party

كە (مارىنى .۱. ئەراكىليانز) وەرى گىپراوھ:

Armenian Review 41, no (witer 1981) The Armenian Rivewlutionary movement (Berkeley: لويز
pp 32. 34 university of california press, 1963,
pp 128-31

۹- فان، نەرزپۇم، پەتلىس، جەزىرە (مەعمورەى عەزىن)، دياربەگر،

سىواس

۱۰- ھانىوغلۇ: Pp The young Turks in opposition. ۱۷۰-۱۱۶

ھەروا بېروانە كىتەپكەى (ھراتش داسناپىدىان) :

History of the Armenian Revolution Federation
Dashnaktsutiu

كە (برابىن قلىمىنگ) و (فاھا ھابىشيان) وەريان گىپراوھ (مىلانۇ، خانەى
جىمى بۇ بلاوكردەوھ ۱۹۸۹. كە لىرەدا بەم شىوېھ نىشارەى بى دراوھ:

History of the ARF. P

۱۱- شوگرو ھانىوغلۇ:

Preparation for a Revolution: The young Turks
1902 - 1908 (oxford: university press, 1990. pp 191 -
24

۱۲- ھانىوغلۇ بە دروستى باس لەو ھاوپەيمانىيە تەكتىكەى نىوان

شۇرپىگىپرانى ترك و نەرمەن دەكات كە راستەوخۇ كەمى بەر لە شۇرپى

ھاتىبوو دى و دەلئ: (ھاوپەيمانىيەكى ئەوتۆ بوو كە ھىچ نرخیكى نەبوو) لەسەر و بەندى رامائىنى خىراى سىستەمە كۆنەكەدا. (بىروانە كىتەبەكەى : Preparation for a Revolution ، وە لەو رۆداوانەى جىنى گومان نىيە ئەوھىيە كە ياخيبوونى ئىرمەن بەھىچ شىئوھىيە بەشدار نەبوور، لەو سەرگەوتنەى لە شۆرشەكەى سالى ۱۹۰۸دا بەدەستەت.

۱۴- فايلى ۹۲۰۵/۸۸۱ لە ھىرد بۆ ئۆكۆنر، پەتلىس ۲۵ ئاب/ئاغستۆس ۱۹۰۷ وە فايلى بېشوو لە دىكسن بۆ ئۆكۆنر، ۴ ئاب /ئاغستۆس ۱۹۰۷، بەلام لەبارەى بەراپو بۆچوونى تاشناقەوھە سەبارەت بەو ھاوپەيمانىيە، بچۆردوھ سەر كىتەبەكەى (دىكران مازروب كالىجيان) :

The Armenian Revolutionary Federation under ottoman constitutional Rule, 1908-1914

كە نامەيەكى دىكتورايە بۆ زانكۆى بۆستىن ۲۰۰۲.

۱۵- فايلى ۲۲۸۴/۱۹۵ لە دىكسن بۆ لۆدز، قان ۳ تشرىنى دوو/ نۆفامبر ۱۹۰۸

۱۶- ھەر ئەو فايلى لە دىكسن بۆ لۆدز، قان ۲۰ ئەيلوول /سەپتامبر ۱۹۰۸

۱۷- فايلى ۲۴۷۵/۱۹۵ لە مۆلینۆ-سىل بۆ مارلینگ، قان ۹ كانوونى

دوو/يەنایر ۱۹۱۱

۱۸- دىكسنى كونسۆل موحامەلەى نەدەزانى، ھەست و راوبۆچوونەكانى خۆيى نەدەبىنچايەوھە لە وشە و زاراوھى جوانكارىيەوھە، قسە لە رووبوو، جارىكيان دەيگوت: (ئىرمەن بوونەتە تەقلىدىكى ھەراسانكەرى ناشرىنى قوماربازى خراپترىن سىياسەتوانانىك كە ھەبن.) بىروانە فايلى ۲۲۸۴/۱۹۵ لە دىكسن بۆ لۆدز، قان ۳۱ ئەيلوول/ سەپتامبر ۱۹۰۸

۱۹- فايلى ۹۵۳۲/۸۸۱ لە دىكسن بۆ لۆدز، قان ۳۱ ئادار/مارس ۱۹۰۸

۲۰- فايلى ۲۲۸۴/۱۹۵ لە دىكسن بۆ لۆدز، قان ۲ تشرىنى دوو/ نۆفامبر ۱۹۰۸

۲۱- لە ھەلمەتى يەكەمجاردا بۆ ھەلبىزاردنى ئەندامىكى تاشناق لە

كۆمەلگەى ھەلبىزاردنەكەدا، لەباتى ھەلبىزاردنى ھەر ئىرمەنىيەكى تر يا

موسولماننى، تاشناقتىكان توانيان له رېنى مسۆگەرکردنى ھەئبىژاردنى پالتىوراوگانيانەو ھەدەستېھيىن. ئەم نەنجامەش بەلايەك لەلايەكاندا دەدرىتە پال ئەو ھەرەشە و چاوسوركرنەوانەي كە بەبى پەروا و بەبى دەستخستنه رىگەپان، لە خەلكيان دەگرد. (فایلى ۲۲۸۴/۱۹۵) لە دىكسن بۆ لۆدز، فأن ۲۰ ئەيلوول/سەپتامبر ۱۹۰۸).

۲۲- فایلى ۲۲۴۷/۱۹۵ لە مۆرگان بۆ لۆدز، فأن ۲۱ تەمموز/ يۆليۆ ۱۹۰۹

۲۲- فانوننەكانى ھەئبىژاردن ھىچ شتىكى تىدا نەبوو لەبارەي پشكىكەو بەبىي ناينىن، بەلام لە واقىعدا و ئەوئى لەبارەي ئەرمەنەو بوو دەرھاوئى ئەو ھاوپەيمانىەي نىوان تاشناق و (ئىتىحاد و تەرھقى) بوو وەك لە خوارووە خراوھتە روو.

۲۴- فایلى ۲۲۸۴/۱۹۵ لە دىكسن بۆ لۆدز، فأن ۲۰ ئەيلوول/ سەپتامبر ۱۹۰۸ وە ئەوئى پەپوئندە بە جالاکى و رووگاردكانى حيزبى تاشناقەو ھە ماومىدە، ئەوا بېروانە ھەر ئەو فایلە لە ۲ تشرىنى دوو /نۆفامبر ۱۹۰۸. ئەوئى پالوتنى ئەرمەنى دەچەسپاند ئەو رېسايە بوو كە دنگدان بۆ ھەئبىژاردن تەنيا بۆ ئەوانە بوو كە دەمبوو باجيان بەدايە، ئىنجا ئەو دەستەبەي پالوتنى ھەئبىژاردنى نوئىنەرە لە پەرلەمانىەكانيان دەستنىشان دەگرد، ئەمەش رېسايەكى وایە كە مەجال دەدا بە پالەپەستۆ خستنىكى زۆر بۆ سەر دنگدەرە بىلاپەنەكان و ئەوانەي پابەند نىن بەھىچ لایەكەو كە دەنگيان بۆ بدمن، بۆ ئەمە بېروانە كتېبى (خەسەن كاپالى) :

Election and the Eletoral process in the ottoman
Empire 1876 - 1919, International Journal of middel
East studies 27, no. 3 (August 1995) pp 265 - 86

۲۵- فایلى ۹۵۳۲/۸۸۱ لە دىكسن بۆ لۆدز، فأن ۲۱ نادار/مارس ۱۹۰۸

۲۶- فایلى ۲۲۷۵/۱۹۵ لە مۆلینۆ-سىل بۆ لودز، فأن ۲۲ تشرىنى دوو/

نۆفامبر ۱۹۱۱

۲۷- دواى راگەيانلىنى دەرچوونى دەستوورى عوسمانى، ئانا ئىشخان وازى
لە پلە و پايەكەى خۆى نەھىئا و ھەلۈمشاندىنەودى تەشكىلاتى ھىداكارانىشى
رەنكردەوہ. بىروانە: History of the ARF. P ۲۰۲

۲۸- ھايلى ۲۷/۵۶۰/۲۷۸۹ لە دىكسن بۇ لۇدز، ئان ۲۰ ئەيلوول/ ساپتەمىر
۱۹۰۸، لە كىتەپكەى (صەلاح صۇفيا) ود وەرگىراوہ:

The Turco - Armenian adana Incidents in the Light
of secret British Decoments, Belleren 201 (December
1987)

۲۹- ھايلى ۲۲۸/۱۹۵ لە مۇرگان بۇ لودز، ئان ۲۰ تشرىنى يەك/ ئەكتۇبەر
۱۹۰۹

۳۰- ھايلى ۲۷۴/۲۷۱ لە شىبلى بۇ لۇدز، ئەرزرۇم يەكى نىسان/ ئەپرىل
۱۹۰۹

ھەروا ھايلى ۲۲۷۵/۱۹۵ لە مۆلىنۇسىل بۇ لۇدز، ئان ۹ تشرىنى يەك/
ئەكتۇبەر ۱۹۱۱

۳۱- ھايلى ۱۵۵۸۴/۲۷۴/۲۷۱ لە لۇدز بۇ گىراى بروسكەيەكى نەھىئا،
ئەستەموول، ۲۰ ئادار/مارس ۱۹۰۹ لەتەك بروسكەيەكدا كە لە كابتىن بىرتام
دىكسنەو، نىردراوہ ، ئان ۲ ئادار/مارس ۱۹۰۹

۳۲- كە لە كىتەپى Anadolu, Islahati. چاپى ali karaka
BOA, Yee, A/22 - 11/22- a - 131. ve Ahmet sakir
pasa (Istanbul: Eren 1993) p. 129

۳۳- ھايلى ۱۰۱۶۴/۸۸۱ لە مۆلىنۇسىل بۇ لۇدز، ئان ۱۰ تەمموز/يۇليۇ ۱۹۱۲
مۆلىنۇسىل دەيگوت: گشت ئەم نەرمەنانەى لايەنگرى حيزبى تاشناھن،
بەباشىش بىر چەك كراون.

۳۴- ھايلى ۲۲۷۵/۱۹۵ لە مۆلىنۇسىل بۇ لۇدز، ئان ۹ تشرىنى يەك/
ئەكتۇبەر ۱۹۱۱

۲۵- ھەر ئەمە ۋايلە، ۋان ۹ تىرىنى يەك/ ئەكتۆبەر ۱۹۱۱

۳۶- ۋايلى ۹۷۴۶/۸۸۱ لە مۇلىنۆسىل بۇ لۆدز، ۋان ۱۲ حوزەيران/ يۇنىۋ
۱۹۱۰، ۋە بۇ زياتر شارەزابوون بەۋ چاكسازيە ھاۋشيوئەنى نەرمەنەكان بېروانە
ۋايلى ۹۶۷۸/۸۸۱ لە سافىرىستان بۇ شىيلى، پەتلىس ۹ ئەيلوول/ساپتەمىر ۱۹۰۹،
ھىچ كات سوپا بەۋە رازى نەبوو، كەم چار سوپا و حوكمەت ھاۋسۇزىيان
ھەبوو بەرامبەر داۋاكارىيەكانى نەرمەن بۇ گىرپانەۋەى زەۋيەكانىيان، موشىر
(عوسمان پاشا) جاۋى بە نۆينەرانى گوندى (ھاسكۆى)كەۋت كە خەلكدەكى
لە دەۋلەت ياخى بىوون ۋە ھەئەتتەبوونە ناۋ رووسىياۋە، موشىر بىيى گوتن كە
ھەر نەبى ئەۋ كوردانە رۇژى لە دەۋلەت ياخىنەبوون، بەلام نەرمەن (لەۋ
گونددە گشتيان لە گىانفیدا كۆنەكانن) كە ياخىبوونىكى چەكدارانەشىيان
نەنجامدا پايان كرده ناۋ رووسىياۋە لە ترسى سزى رەفتارەكەيان، كە
گەراشەۋە كوردەكان دەستيان گرتىۋو بەسەر زەۋيوزارەكانىياندا، ئىنجا
قىزۇ ھاۋارىيان لىبەرزىۋوۋە داۋاى زەۋيەكانىيان دەكەنەۋە (ۋايلى ۱۳۶۳/۳۷۱
لە مۇلىنۆسىل بۇ لۆدز، ۋان ۹ تىرىنى يەك/ ئەكتۆبەر ۱۹۱۱) ۋە پاپۇرتى
۹۹سالانەى لىژنەى رى پىدراۋە نامىركايىيەكان بۇ كاروبارى دەرۋە كە دراۋە
بە كۆنگرەى (مىنا بۆلىس) لە (مىنىسوتا) ۱۳ - ۱۵ تىرىنى يەك/ ئەكتۆبەرى
۱۹۰۹ (بۆستىن: لىژنەى نامىركايى ۱۹۱۰) ل ۷۹

۳۷- ۋايلى ۲۳۷۸/۱۹۵ راپۇرتى مورگان ۋان ۲ تىرىنى يەك/ ئەكتۆبەر ۱۹۰۹

۳۸- ۋايلى ۹۷۴۴/۸۸۱ لە لۆدز بۇ گراى، قوستەنتەنيە ۲۰ نىسان/ ئەپرىل

۱۹۱۰

۳۹- ۋايلى ۹۵۲۳/۸۸۱ لە دىكسەن بۇ لۆدز، ۋان ۳۱ نادار/ مارس ۱۹۰۸ ۋە

۴۰- ۋايلى ۲۳۴۷/۱۹۵ لە مۇرگان بۇ لۆدز، ۋان ۱۷ تىرىنى دوو/ نۇۋامىر ۱۹۰۹

۴۰- ۋايلى ۲۳۷۸/۱۹۵ لە مۇرگان بۇ لۆدز، ۋان ۲۷ تىرىنى يەك/ ئەكتۆبەر

۱۹۰۹

۴۱- فايلی ۱۰۰۷/۸۸۱ له مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، قان ۲۱ ئەیلوول/ سابتەمیر

۱۹۱۱

۴۲- فايلی ۲۲۸۴/۱۹۵ له دیکسن بۆ لۆدز، قان ۲ تشرینی دو/نۆفامیر ۱۹۰۸،
سەبارت بە ناستەنگەکانی پەيوەند بە مۆلکایەتی زەویەووە پەروانە
کتیبه‌کەى (جانیت کلاین):

Power in the periphery: The Hamidiya
LightCavalry and the Struggle over Ottoman
Kurdistan

کەنامەیه‌کى دکتۆرایه بۆ زانکۆی (برینستۆن ۲۰۰۲) ل ۲۸ - ۳۰۵

۴۳- کالیجیان:

The Armenian Revolutionary Federation under
Ottoman Constitutional Rule 1904-1914 PP 192-99

۴۴- فايلی ۱۰۳۷۶/۸۸۱ له لۆدز بۆ گرای، قوستەنەنیە ۶ ئەیار/ مایۆ ۱۹۱۳

۴۵- سەعید بەگ کە گوندەکانی لى سەندرایه‌ووە گیرایانەووە بۆ
نەرمەنەكان، بوو دوزمىتى كاله له پى دەوڵەت، دواى بۆخۆى ياخيپوو.
(فايلی ۲۳۷۵/۱۹۵ له مۆلینۆ-سیل بۆ مارلینگ، قان ۲۰ كانوونى دوو/پەناير
۱۹۱۱. بچۆرەووە سەر بەشى حەوتەمى ئەم كتيبه، پەلامارەكانى كوردەكان بۆ
سەر سوپای ترك نامازمبوون بۆ دوزمنايه‌تیه‌كى ناشكرا له و دقه‌ره‌ى
كەوتبوو و رۆژاواى دەریاچەى فانه‌ووە (فايلی ۹۹۲۴/۸۸۱ له سافەرستان بۆ
ماكگريگۆر، پەتلیس ۱۶ كانوونى يەك/ ديسامير ۱۹۱۰

۴۶- فايلی ۲۲۸۳/۱۹۵ له دیکسن بۆ بارکلی، قان ۶ نیسان/ئەپریل ۱۹۰۸

۴۷- دەنگى ئەو هەبوو گوايه قەشە نەرمەنیه‌کەى پەتلیس رینگە
خۆشەمکات بۆ کردنەودى قوتابخانەيه‌ك به كۆمه‌كى حيزبى تاشناق، فايلی
۹۶۷۸/۸۸۱ له سافەرستان بۆ سيبلى، ۹ ئەیلوول/ سابتەمیر ۱۹۰۹. ئەو عەيامە
دەنگوباسى زۆر له پەتلیسه‌ووە دەهات، بەلام بۆ نەگبەتی بەریتانیا

نوپىنەرىكى خۇبى تىدادانە نابوو، تەنيا تەر جومانىكىان لە وىكانى بوو ناوى (ئەرشاك ساڧرستيان) كە ئەوئش ھە وادارى حىزبى تاشناق بوو، جا بۇ دەستخستنى رېنمايىھگانى بىروانە (فايلى ۹۹۳۶/۸۸۱ لە ساڧرستيان بۇ ماڧكرىگۇر، پەتلىس ۲۴ شوبات/ فەبرراير ۱۹۱۱) لە وەشدهچى كە بەرىتانىايەكان ئەو رېنمايىنەى ئەويان بە ھىند وەرگرتبى، چونكە لە زۇر بۇنەدا نامازە دەمدەن بە لاگىرىە ئاشكراكەى ناو راپۇرتەكان.

۴۸- بىروانە سەرنج و نامازەكانى كونسۇل مۇرگان لە ناو فايلى ۳۳۸/۱۹۵

راپۇرتى مورگان، فان ۳ تشرىنى بەك/ئەكتۇبەر ۱۹۰۹

۴۹- فايلى ۲۲۸۴/۱۹۵ لە دىكسن بۇ لۇدز، فان ۲۰ ئەيلوول/ سائىمىر ۱۹۰۸

۵۰- كونسۇل دىكسن وا وەسفى ھەئسوكەوتى حىزبى تاشناق دەكات كە

شەرانگىز و بوغرا و خۇبەزلزانىكى رەھايە (فايلى ۵۶۰/۱۹۷ لە دىكسن بۇ

لۇدز، فان ۹ ئەيلوول/ سائىمىر ۱۹۰۸) كە لە كتېبەكەى (صونىيال) دا باس

كراوہ:

The Turco - Armenian mana Incidents in the Light (of Secret British Decoments, p 1296

۵۱- بەرىتانىاي مەزن، نەرشىفى نىشتەمانى GAB ۲۷/۹۵/۱۳۷ لە دىكسن

بۇ لۇدز، فان ۲۰ ئەيلوول/ سائىمىر ۱۹۰۸ وە لە كتېبەكەى كلايندا باسكراوہ:

Power in the periphery, p

بەشى ھەوتەم

شۆرشەكانى كورد و پشكنىرەكان*

۱۹۱۲ - ۱۹۱۴

لە رۆژەلاتى ئەنەدۆلدا ھۆكەتى عوسمانى خۆى لە بارىكى زۆر ناھەمواردا دەدىھە، بەشىكى كەمى ئەمەش دەدرايە پال ئەو ھاوپەيمانىيەى كە لەنێوان كۆمەلەى (ئىتىھاد و تەرەقى) و حىزبى تاشناقدا بوو، وە بۆ ئەو روداوە سياسى و عەسكەريانەش، ئىتر بە چاوپۆشى لەوانەى ناو ھەرىمەكەى فۇن.

بەشدارىكردنى نەرمەن لەكارى سياسى و باشبوونى پەوشى گوزەرانى رۆژانەيان لە رۆژەلاتدا وای لە شۆرشگىران نەكرد كە دەستبەردارى ياخىبوونە غەيرە نيزامىيەكەيان بىن وەيان ھاوردەكردن و ئامدىوكردنى چەك ڤاگرن، يان ئەو ھەلمەتە ڤاگەياندنەى خۆيان دژ بە عوسمانىيەكان كە لە ئەوروپا دەستيان دابووئە بوەستىن. عوسمانىكان ھەرچىكيان بگردبا بۆ باشكردنى بارى ژيانى نەرمەن بەلای ئەوروپاىيەكانەو بەسنەبوو، بەلكو داواكارىيەكانى ئەوان گەيشتە ڤادەيەك كە سەربەخۆيى بوو بۆ نەرمەن، ئەمە لە كاتىكدابوو كە ژيان و گوزەرانى نەرمەن و دانىشتووو كوردەكان لە رۆژەلاتدا لە ھەر ڤۆژى لە ڤۆژان لەباشكردبوو.

لەو سالانەدا كە راستەوخۆ بەر لە ھەلگىرسانى شەركە بوون، بارى

* پشكنىرەكان: الفتشيات

((وڤدركىڤا))

ژيان و گىزەرانى نەرمەن و دانىشتوۋە كوردەكان لە رۇژەلاتدا بەبى چەند و چۆن لە جارانيان باشت بوو، گەچى عەشايرە كوردەكان هېشتا يەكيان دەخوارد و دەستيان لە خوئىنى يەكترا بوو. خو بەھۆى ئەو سەربازە زۇرانەى كە لە دەفەرەكەدا بوون، كەمەر لە جاران بەيەكياندا دەدا. بەلام كىشەيەك كە زياتر لە گۆرپىدا بوو، ئەو كوشتنە تاكو تەرايانە بوو كە بەبى جىياۋزى ج لە نەرمەن و ج لە كورد دەكرا، ھەركام لەم دوو تەرفە يان لەخۇيان يان لەوى تريان دەكوشت، بەبىنى پىۋەرەكانى سەدەى بىست و يەك ژمارەى ئەو كوژراوانە ھىچى وانەبوو كەمبوون، بەتايبەت لە گوندە نەرمەنەكان، بەلام كەمبى و زۇربى خو ھەمىشە تاوان و جىنايەتەكان پەردە بە ئالۆزى دەدەن و ناگرى ئاژاۋە خوشت دەكەن.

لە ئاندا چاكسازيەكى زۆر بەدەستى (تەحسەين) بەگى حاكىمى ھەرىمەكەۋە ھاتە دى: نەھىشتى ئالۆزى ناو عەشايرە كوردەكان، دەستكردن بە ھەلمەتى سزادانى سەرگەردە ياخىبوودەكان و كۆكردنەۋەى باج لىيان بەبى چاۋپۇشى، سەرلەنوئ رىكخستنەۋەى ھەيكەلى ئىدارى دەفەرەكان لە ھەرىمەكەدا، پىكھىنانى لىزەنەيەكى ئىدارى بو لىكۆلەنەۋە چاكسازيە داراپيەكان و دامەزراندن و كەردنەۋەى قوتابخانەى كوردى، پىكھىنانى لىزەنە بو يەكلايىكردنەۋەى كىشەى زەۋيوزار لەنئوان كورد و نەرمە، نا، سەرلەنوئ رىكخستنەۋەى دەزگەى ھىزى دەرك و دانانى پاسەوان و دەۋريە بو گشت گەپدەكەكانى شار و پووناككردنەۋەى شەقامەكانى ناوشار لە شەۋدا، ئەمانە و زۆر كارى چاكسازى تر.

ھوكمەتەكەى (ئىتىجاد و تەرفقى) شەيداي بەجىھىنانى ئەم جۆرە چاكسازيانەبوو تا دەستى پىش ئەو داخۋازى چاكسازيانەكەۋى كە لايەنە نەۋرۇپايەكان داۋايان دەكرد (لە ئاقبەدا ئەم تەقەللانەش سەريان نەگرت) خا تەحسەين بەگ پىشتگىرەكى سىياسى باش كرا، ئەوانەى سەر بە

شەخسى خۆيپوون و جيى متمانه بوون كردنيە بەرپرس، لەمەش گرنگتر ئەمانە ناسياو و دۆستى سەرانی دەستەلاتیوون لە ئەستەموول. هەر بۆ نموونە: (خەلیل بەگ) — كە دوايى نازناوى پاشايان دايە - ئەمە (ئەنومەر پاشا) ى وهزيرى جەنگ بوو دوايى، كردیە بەرپرس لە هيزى دەرەگدا^۶.

كەم كەرەت، مەگەر چلۇنھا، كونسۆلەكان بە باڵاى دەولەت و كاردەكانیدا لە هەرمەكەدا هەتيان داو. كەچى ئەم كەرەتە كەوتنە ستايشكردن و پياھەندان^۷. هەتا نيردراود ئامريكايەكانيش قەسيان لەودا كۆكبوو كە بارو رەوشەكە لە هەركاتىكى دى باشترە^۸. بەلام ئەمانە گشتيان بە عەقوات چوون، چونكە تەنگزەى زۆر گەورەتر بەم نيزيكانە دەدا بەسەر هەريى ڤاندا.

هەرچەندە لە هەرمە عوسمانیەكاندا چاكسازيەكان زۆرين، برى ئەو نەهامەتى و كارساتە زيانيەخشانە ناكەون كە لە شەرى يەكەمى بەلكاندا بەر دەولەت كەوت. لە سالى ۱۹۱۲ لەشكرەكانى عوسمانى بەدەستى يۆنان و بولگارى و صربيا و شاخە رەش (مۆنتى نىگرو) دووچارى شكست و كارساتىكى مەزن بوونەوه، وەك زانراويشە لەو بەر ئەم ولاتانە بەشيكبوون لە دەولەتى عوسمانى، جا بەپيى ئەو چاوديرانەى ناووه و دەرودەى دەولەت، شكستەكەى سەلتەنە بە ئەندازيە نابروپەرەنەبوو كە نە لە بەردەم لەشكرى رووسدا و نە لەبەردەم زلەيزىكى تردا ناواى بەسەر نەهاتبوو، بەلكو لەبەردەم چەند پارچەيەكى دەولەتەكە خۆى.

كە عوسمانیەكان بەشيكى بچوووى خاكى بولگارىستانيان گرتەوه، كە لە دووهم شەرى بەلكاندا دۆراندبوويان، ئەمە هيچ دادىكى نەدان، تەنيا لە

^۶ دەرەگە عەرمبەگە بە (ئىسئەم) ناواى بىر دەرودە. (ئومرگتېر)

^۷ لە پاستيدا عوسمانىكان خۆيان داگيركەرى نەو و نۆت و نەتموانە بوون. (ئومرگتېر)

گېرمانىيەدىكى زۇر كەم نەبى بۇناو رېزەمگانى لەشكەركانىيان، نەمەش ئەگەر بولگارمگان خۇيان پەيوەندىيان لەگەن ھاوپەيما نەگەن جانانىيان نەبىرپايە ئەم سەرگەوتنە بچووكەش نەدەھاتەدى، ئەو دابرا نەبى بولگار بۇ عوسمانىيان بوو ھەلىك تا رۇزەلاتى (تركىيا) سەرا نەبى داگىرگە نەو ھەمەش خراپىر ئەو بوو كە عوسمانىيەگان نەبىانتوانى موسولمانەگانى ئەوروپاي عوسمانى لە داگىر كارە مەسىحەگان ٣٣ بېارىزن، نەمەش بوو خالىكى زۇر گىرنگ و كارىگەر بەلای موسولمانانى رۇزەلاتى سەلتە نەو ھەمەش شەپەگانى بەلگاندا ٣٧٪ى موسولمانانى ئەوروپاي عوسمانى كوژران و ٦٨٪شان گورج ھەلاتنە رۇزاواي ئەنەدۆلەو، ئەو ھىشى مایەو ھەمەش بۇ ئەوروپاي عوسمانى^٤ (ئەو چكە كەمەى كە بەدەستیانەو مابۆو ھەمەش دانىشتوانى رۇزەلات ئەو پەندانەى كە ئەو دوو شەپەى بەلگانەو بەدەستەتەبوو نەبىنەپەشت ھەروا بە ناسانى لەدەستیانچى، لە ناستى سەربازىدا عوسمانىگان لاوازيوون، ھەمووان موسولمان و مەسىحى چاومروانى پەلامارىكى سەرگەوتووى رووسەگانىيان دەكرد، سەبارەت بە شۇرپىگىرانى ئەرمەنىش ئەمە مانای ئەو بوو كە ھەلەو بۇ دەستووشاندەكەيان خوا ناردوۋە. جا بە راپوۋىز لەگەن رووسەگاندا پلانى ئەو دىيان دادەپرەشت كە نىتر سنوورپىكى كۇتايى دانىن بۇ حوكمى ئالى عوسمان بەسەر خاكەكەپانەو ھەشاپىرى كوردىش ھەروا كەوتنە پلاندانان، ھەندىكىيان واى بۇ دەچوو كە دەبى لەگەن رووسدا تەگىپرو را بكرى، ھەندىكى دى وايان دەبىش كە رووس ھەرگىز رازى نابىن بە ھىچ جۆرە سەربەخۇبىيەكى خودمۇختارى كوردى: بۆيە دەبى بەربەرەگانىيان بكرى، ھەتا نەگەر پېويست بىكات ھەماھەنگى و ھارىكارىيەكى توندوتۆلى دەولەتى عەلبىيەى عوسمانى بكرى. ھەر ئەم عەشاپىرە كوردانە گرىمانەى ئەو شىيان ھەبوو كە ھەر

سەرگەوتنىڭكى پرووس ماناى سەرگەوتنى نەرمەن و تا رادەيە تىكشكانى كوردە. ھەشيانبوو ھەلوئىستىكى ورياي وەرگرتبوو، خۇى نامادە و موھەيبيا كرددبوو تا بداتە پال براوہ.

* وئوونىزى دىپلۇماسيانە بۇ كۇتايى ھىنانى دەستەلاتى عوسمانى بەسەر رۇزەلاتدا

بەجوانى دياربوو كە ئەو سىستەمە سياسى و كۆمەلايەتيەى لە سەدان سالدوھ لە رۇزەلاتى ئەنەدۇلدا پەيرەو دەكرا مەحالە لە شەو و رۇژۇلكدا بگۇررى، بەلام نەوروپايەكان پەيدەر پەى داواى نەمەيان دەكرد، ھەتا لە كۇتايىدا ھەرەشەى ھەلوھشاندنەوہى سەلتەنەكەيان دەكرد، نەگەرەكو عوسمانىكان واز لەو دەستەلاتەى خۇيان نەھىن بەسەر رۇزەلاتى ئەنەدۇلدا چەند دەفئەرىكى ئەوروپايى ناسا نەھىننە دى كە خود موختارىەكى نەوتۇيان ھەبى خزمەت بە نەرمەن بكات.

نەگەر يەكەم جەنگەكەى جىھانى نەقەومايە شۇرڭگىرە نەرمەنەكان بى تەقە بە ناواتى خۇيان گەيشتبوون و رۇزەلاتى ئەنەدۇل لە سەلتەنەكە جىباببۇوہ. ئەو كاتە مەسىحىەكان حوكمى زۇرىنەى موسولمانەكانيان دەكرد، ھەتا نەگەرەكو ئەم مەسىحىانە لە كۇتايىدا لە ئىمپىريالىەكەى پرووسىشبوونايە. جا بۇ نەگبەتى سەرگەوتنەكە لە دەستپۇەردانىكى نەوروپايى ھاوشىوہ وە بەدەستەھات و بووہ بناغە بۇ پلانە شۇرڭگىرە نەرمەنەكان تا سالى ۱۹۰۷ - ۱۹۱۸

پىشتەر ياخېبووہكان وايان پىلانبوو كە ھىرش بەرنە سەر موسولمانەكان و وايان بوروژىنن تا ئەوانىش بگەونە تۆلەسىنى و پاشان دەستپۇەردانى نەوروپا بۇ خۇيان گەردكەنەوہ، بەلام ئىستە ھىچ پىويست بە كوشت و كوشتارى بەرامبەر نىيە، چونكە بەبى ھىچ دنەدان و ھەئنانى

ئەوروپايىيە كان خۇيان دەستىۋەردەدەن.

لەسەروبەندى ئەو دوو شەرىپى بەلگاندا، رۇوسىيا ھەئەئەتتىكى بۇ گۇرۇپپىنى رەدۋى رۇزەلاتى عوسمانى دەستىدايە، يەككەم ھاندەر بۇ ئەم گۇرۇپپانە (بۇگۇس نۇبار) بوو، جىڭرى بەتەررىكى ئەرمەنى لە (ئىشىمىادىزىن). بۇگۇس نۇبار لە بارەگەكەى خۇيەۋە لە پارىس دەستىكىردە پەيۋەندىكىردن بە ھىزە ئەوروپايىيە كانەۋە، پلاننىكى دەخستە بەردەمىيان بۇ دامەزاندنى (ئەرمىنىيا) يەك كە لەو شەش ھەرىمەى كەتۋتە رۇزەلاتى عوسمانىيەۋە، نۇتۇنۇمىيەكىيان ھەبى، ھەرچەندە سەرزاردكى ئىنكارى ئەۋەى دەكرد كە ئەم ھەرىمانە لە سەئەئەنكە دابىرپىن و جىايان كاتەۋە، بەلام لەگەن بەتەررىكىدا ئەو پىئىنىارەيان پىشكەش كرد كە ناۋمۇكەكەى ئەو دابىران و جىابوونەۋەدىيە لى دەكەۋتەۋە.

لەو كاتەى نۇبار لە پارىسەۋە ئەم مەبەستە باشانەى بەرامبەر سەئەئەنكە ئاشكرا كرد، لەۋلاشەۋە بەتەررىك پىئىنىارى بۇ قەيسەر كرد كە ھەرىمەكانى رۇزەلاتى ئەنەدۆن بخرىنە ئۇر دەستەلاتى راستەۋخۇى رۇوسىاۋە.

بىرۋەكردن بەۋەى كە ئەم بەتەررىكە ئەئقە لە گۇبى رۇوس نەبۋەۋە و ھەروا لە خۇيەۋە ئەم داۋايەى بەبى ئاگايى رۇوس كردۋە، ما حالە. بۇگۇس نۇبار ددانى بەۋەدا دەئا كە ئەرمەنەكان گشت ھىوا و ئەمەلىكىيان ناۋتە سەر پىشتىگىرى رۇوس و ئامادەشش كە بەبىيى مۇجىيارى و رېئىمايەكانى جوكەمەتى رۇوس كارىكەن.

جوكەمەتى عوسمانى ھەستى كرد كەۋا لە مەترسىدا، ھەتا بەر لە ھەردوۋ شەرىمگانى بەلكان و ئەو خەسارەتبارىيەى توۋشى ھات. بەلام نەيدەتۋانى لەبەردەم پالەپەستۋ و گەلەكۆمەكى رۇوس و باقى دەۋلەتانى ئەوروپاۋە خۇى راگىر كات. تەنىيا ھىۋاي بەۋە بوو كە ئەو يەكبوونەى ھىزە

نەوروپاییەکان شەق و بەهەقی تێبکەوی، بۆیە نەمانیش پلانیکی چاکسازی تایبەت بەخۆیانیان پیشنیار کرد، لەرێی بالیۆزی عوسمانیەووە لە لەندن (تۆفیق پاشا) بەریتانیەکانیان لێ ناگادار کردووە. داواشیان لە بەریتانیا کرد کە حەفدە راونژکاریان بۆ رەوانە بکات تا سەرۆکاری جیبەجێکردنی ئەو چاکسازیانە بکەن لە گشت لایەکی سەلتەنەکەدا، بەمەش بەوروپاییەووە، قوماربازانە، مەبەدنی مامەلکردنی رۆژەلاتی نەنەدۆلیان جیا لەگشت ناوچەکانی تری ولات رەتکردووە.

ئەم کۆمەڵە راونژکارە دەبوو سەرپەرشتیاریان تێدا بووایە لە بواریەکانی خۆجیبەتی وەک: قەزایی، جیهازی دەرەك، کاروباری گشتی، گشت وکال. لەمەش گرنگتر دەبوو پشکنەرێکی گشتی بەریتانی دانرايە بۆ لێپێچینەووە لە چۆنیتی کردن و نەنجامدانی ئەو چاکسازیە پێویستانە. حوکمەتی عوسمانی پەیمانیش دەدا کە پێشنیارەکانی ئەو پشکنەرە گشتیە جیبەجێ بکات.

هەرچەندە بەریتانیا هەوپەیمانی رووسبوو بەلام رووس پلانیکی لەو چەشنە رەتکردووە کە بەریتانیا تیا لە پێشتر بێ و خۆیان لێی بەدەر بن، ئەمە ناگۆکیەکی دیپلۆماسی هینایە ئاراو، رووسەکان وایان پێشنیار کرد کە: رووس بەهاوبەشی هەردوو شەریکەکانی لە (هاوپەیمانیە سێ لایەنەکەدا - فرانس و بەریتانیا) ئەو چاکسازیانە دیاری بکەن کە نیاز وایە بکەن. بەلام ئالمان کە سەرەتای ئەوویوو ببیتە تاکە هاوپەیمانیکی ئەوروپایی بۆ سەلتەنەکە، ئەم پێشنیارە وایە دایە قەلەم کە قەبوول نییە.

چارنووسی پلانی چاکسازی لەنێو ئەو کۆبوونەوانەدا بەکالایی کرایەووە کە بالیۆزەکانی ئەوروپا لە ئەستەموولی پایتەخت، لە حوزەیران/ یۆنیوی ۱۹۱۰ دەیانکرد.

ئالمانەکان پێشنیاری ئەوویانکرد کە با دەولەتی عوسمانیە نوێنەری خۆیی هەبێ لەو کۆبوونەوانەدا، ئەمە لە لایەنەکانی ترەووە بەرھەستەبکی

توند گرا و ئیتر لایی بێدەنگ بوون. دەبوو هیژە ئەورووپایەکان بپارەکان
بدەن و ئینجا بیسە پێنن بەسەر عوسمانیەکاندا بەلام بەبێ ئەوهی بپار
لەسەر هیچ کامیان بدەن.

رووسیا پێشنیاری کرد که هەر شەش هەرمەگەهێ رۆژەلات (ئەرزەرۆم،
فان، دیاربهگر - نامەد، پەتلیس، مەعمورەهێ عەزیر - جەزیرە - و سیواس)
بکریهێه یەك هەرم، حاكمیكی مەسیحی عوسمانی یان ئەوروپایی بیبات
بەپێوه، ئەو حاكمە دەستەلاتی بەپێوهبردن و دەرك و سوپایش، ئەگەر
بپێویستبوو، هەبێن، لیژنەهێكیشی بۆ دانری که هەركام لە مەسیحی و
موسولمانەکان تیایدا وەك یەك نوێنەریان هەبێ.

دوای گفتوگۆ و مشتومرێکی زۆری نێوان ئەم هیژە ئەوروپاییانە دوچار
گەشتە ئەوهی بەرنامەهێك دانین بەلام بە دەستکاریکردنێکی گەمەوه،
دەولەتی عوسمانی چی لە توانایدابوو کردی بۆ هەموارکردنی ئەو بەرنامەهێ
و دەستکاریکردنی، پێشنیاری کرد که لە باتی حاكمیكی مەسیحی یان
ئەوروپایی با چەند راوێژکاریکی ئەوروپایی بۆ حاكمیكی عوسمانی دانری،
بەلام ئەوروپاییەکان لە ناست و یستی عوسمانیدا خۆیان گێل کرد.

لە ۲۵ حوزەیران/یۆنیۆی ۱۹۱۲ دەولەتەگەهێ (سەعید حەلیم پاشا) لەسەر
(بەلگەنامەهێك) رەزامەندی پێشاندا که بریتیبوو لە ۱۶ خال سەبارت
پروژهی جاکسازی رۆژهلاتی ئەنەدۆل. روس لەو خالانە نارازی بوو بەلام
دوایی لە ۸ شوپات/ فەبرایری ۱۹۱۴ بەسەندی کردن. بەرنامە کۆتاییهێگە
بەشێوههێکی بنەرەتی دەقاودەقی ئەوهیبوو که پێشتر روس پێشنیاری
کردیبوو، هەموارکردنە بنەرەتیەکان بەوه دەشکایهوه که هەرمی (تەرابزۆن)
بخریته سەر ئەو شەش هەرمەهێ تر و دابهشکردنی رۆژهلاتی عوسمانی بۆ
دوو بەشی (پشکنەری). ئەمەش بە پێچهوانەهێ یەك پشکنەری که رووسیا
وینای دەکرد.

پشكەنەرى يەكەم (نەرزپۆم) دەكاتە بىنكەى خۆى، كە: نەرزپۆم، سىواس و تەرابزون دەگرێتەوه. پشكەنەرى دووم (فەن) دەكاتە بىنكەى خۆى، كە: فەن، پەمتىس، مەعمورەى عەزىز - جەزىرە - و دياربەكر - نامەد - دەگرێتەوه. بەرنامەكە گۆراناكايەكى تەواوى لە شىوەى حوكمى عوسمانىدا تىدابوو كە ئەو دوو پشكەنەريانە پەپەرەوى بىكەن:

• پشكەنيارىكى نەوروپايى دادەنرئ بۆ حوكمكردنى نەو دوو ھەرىمە تازدە، حاكەمەكە نەوروپايى دەبئ، بەپيئى ئەو لىستانە دادەنرئ كە دەولتە نەوروپايەكان پيشكەشى دەولتەى عوسمانى دەكەن.

• پشكەنيارەكان رېكخستنى ئىدارى و نالىەتى (بەريۆهچوونى) قەزايى و بۆلىس و دەرەك لە پشكەنەريەكانياندا بەريۆدەدەبن. ئەمانە رېنگەپيئەراون كە لە بارەى حاكمان و كاربەدەستانى دەولتەتەوه ئىيىچىنەوه بىكەن، دەستەلاتيشيان دراوتئ بۆ لابردنى بەرپەسان.

• ئەم پشكەنەريانە لەو ناكۆكيانە دەكۆلنەوه كە دەريارەى زەويوزارن و نەرمەنەكان دەلئىن لىيان زەوت كراود.

• بەيانە رەسمى و ناگادارىيەكان بە زمانە ناوخۆييەكان بلاودەكرێنەوه، بۆ گشت ھاوالتيان ھەيە لە دادگە و ھەرمانگە رەسميەكاندا زمانى خۆيان بەكاربئىن

• ئەگەر پيويست بىكات، ھىزەكانى سوپا دەخرېنە ژىر ھەرماندەيى پشكەنەرەكەوه، گشت ھاوالتيان بۆيان ھەيە كە لەناو سنوورى نەو پشكەنەريەى تيا دەژىن خزمەتى سەربازى بىكەن. بەتالىۆنەكانى سوارەى ھەمىديە دەگرېنە يەكەى يەدەگى سوارە بەلام دەبئ چەكەكانيان لە ھەمبار و جىبەخانەكاندا بئ، لە پيويستدا نەبئ چەكيان نادريئ.

• بۆ پيئەننانى كۆمەلەيەكى گشتى لەھەر پشكەنەريەك ھەلبازردنيك نەنجام دەدرئ، نيوہى نەو كۆمەلە گشتيە لە موسولمانان و نەو نيوہەكى ترى لە مەسيحىيەكان دەبئ.

عوسمانیکان ناوچه‌یه‌کی تریان له کیسچن.

خسته‌ی ۱ - ۷ دانیشتوان و نوینه‌رایه‌تیاں له هه‌ردوو پشکنیاره‌که‌دا

(موسولمانه‌گان):

هه‌رینه	ژماردی موسولمانان	کۆی دانیشتوان	پێژدی سه‌دی موسلمان	پێژمه‌کیان له کۆمه‌له‌ی گشتیدا	پێژه‌کیان له په‌ڕۆکه‌رتیه‌که‌دا
ته‌رابزون	۱,۱۷۸,۶۵۵	۱,۵۰۵,۴۹۰	۷۸	۵۰	۵۰
سیواس	۱,۱۹۶,۲۰۰	۱,۴۲۲,۸۴۸	۸۱	۵۰	۵۰
ئه‌رزپۆم	۸۰۴,۳۸۸	۹۷۴,۱۹۶	۸۲	۵۰	۵۰
کۆی پشکنه‌ری باکوور	۲,۱۷۹,۲۴۲	۲,۹۵۲,۵۲۴	۸۰	۵۰	۵۰
شان	۳۱۲,۳۳۲	۵۰۹,۷۱۷	۶۱	۵۰	۵۰
په‌تلیس	۴۰۸,۷۰۳	۶۱۱,۳۹۱	۶۷	۵۰	۵۰
مهموره - جه‌زیره	۵۶۴,۱۶۴	۶۸۰,۲۴۱	۸۲	۵۰	۵۰
دیاره‌بگر - نامه‌د	۶۹۸,۹۸۵	۷۵۴,۴۵۱	۷۹	۵۰	۵۰
کۆی پشکنه‌ری باشوور	۱,۸۸۵,۱۷۴	۲,۵۵۵,۸۰۰	۷۴	۵۰	۵۰
کۆی گشتی	۵,۰۶۴,۵۱۷	۶,۵۰۸,۳۲۴	۷۸	۵۰	۵۰

سهرچاوه: Justin Mc carthy, Muslims and minorities

(New York university press) ۱۹۸۲ p. ۱۹

• کاردانه‌ودی کوردەکان

زوربەهی دانیشتوو کوردەکان دەشی بی سەواد و بی ناگابووین لە سیاسەتی نۆبۆدوولتەتی، بەلام سەرەك خێلەکان زۆرزان و بەباشی لەودی لە دوروبەریان رویداوو گەشتیوو، دەرکیان بەود کردوو که نه‌ود نابووتی عوسمانیکانه‌ و دەرولتەتی ناچار کردوو تاوها سیستمیکی قەبوولنی که ببیتە هۆی که مکردنه‌ود یا وێرانکردنی دەستەلات خۆی و سەرەك خێلەکانیش.

نەم سەرەك خێلانە هیچیان بۆ نەمابوو، لە بەرژەودندی تایبەتی خۆیان، جگە لە بەره‌هەستیکردنی نەو گۆرانکاریانە‌ی که سەپنرابوون بەسەر دەرولتەتدا، بەلام سووودە شەخسیەکانیان تەنیا هۆکار نەبوو بۆ بەره‌هەستی کوردەکان. هاوڵاتیە کوردە ناساییەکان لە هەریمیکی وەك فاندای و لەو گۆرانکاریانە‌ی تیا روویان ددای ئەوێان دەبینیەوه که زنجیرەیه‌ روداوو لە کۆتاییدا دەبیتە هۆی مال کاولییان:

دەستەلات چۆتە دەست حوکمەتیکی (کافر) که لە کۆمەلە‌ی (ئیتیحاد و تەرقی) پێکھاتوو.

• ئەم حوکمە تازمیە نەرمەنیەکانی لا لەپێشتر، بەتایبەت تاشاقتیک که دوژمن بە کوردە.

• دەرولتە گەلی رێوشوینی توندی دژ بە کورد گرتۆتە بەر، که چی نەمە‌ی بەرامبەر بە یاخیبووه‌ نەرمەنەکان بەپێرەو نەکردوو.

• نەو گۆرانکاریانە‌ی لە دەرولتەتدا هاتوونەتە دی هەلۆیست و پێگە‌ی عوسمانیەکانیان کز کردوو، ئەمانە بەهۆی شەپکردن لەگە‌ڵ هەوادارە کۆنەکانیان گە‌لی زەویوزاری باشیان لەدەستخۆیان دا، ئەم کارەش هەرگیز لەسەردەمی سوڵتان (عەبدولحەمید)دا روی نەدەدا.

• ئەوروپاییەکان دەرولتەتیان ناچار دەکرد که نەو دەستەلاتە‌ی هەیه‌تی

بەسەر كوردەووە تەسلىم بە ئەوروپايى و نەرمەنەكانى بىكات (يانى كوردەكان
بىخاتە ژۆر دەستى ئەوانەووە.)

لەوانەيه لە رۆژەلاتدا كوردەكان لەو ئاليە سياسى و ديپلوماتيه نەگەن
كە بېوووە هۆى ئەو كارەساتەى بەسەر عوسمانيهكاندا هاتبوو، بەلام
شۆنەوارە ناهەموارەكانى ئەو كارەساتەيان لە هەرىمەكانى خۆياندا بەچاو
دەدى، هەرچەندە لە رەوشى خۆيشيان نەدەگەيشتن بەلام هەندىت لە
پروپاگەندەچيە كوردەكان دەهاتن و تىيان دەگەياندن.^۳

● عەشايەركان و دەولەتەكەى كۆمەلەى (ئىتىجاد و

تەرەقى)

هەرچەندە سەرکردەكانى عەشايە كوردەكان هەرگيز پشەتگىرى
حوكمەتى مەركەزىيان نەكردووە، بەلام بەتايبەت لەو حوكمەتە تازەيهى
كۆمەلەى (ئىتىجاد و تەرەقى) نىگەرانبوون، يەك لەو هۆكارانە ئايىنيەكى
رۆتبوو، سەرکردە ترگە تازەكانيان بە نايىندار دانەدەنا، زۆر كەرت
كوردەكان ئەوانەيان بە (كافر) ناو دەبرد، چونكە نموونەيهكى ئەوروپايان
هێناووتە ناواناوانەووە و بەلای ئەو كوردانەووە ئەوانە دەستبەردارى
(موسولمانيه تىكى راستەقىنە) بوون و لە دىن وەرگەراون.^۴

لە سونگەى بۆچونىكى عەمەلى زياترەووە، ئەم سەرکردانە بەرهەلستى
ئەو كارانەى حوكمەتى كۆمەلەيان دەكرد كە بەو ئامانجە بوو دەستەلات
بەخەنە دەستى دەولەتەووە. بەلای سەرکردە عەشايەركانەووە حوكمەتتىكى
نموونەيهى ئەوويه كە رازيىيى بەودى واز لە سەرکردە و سەردەك خىلەكان بىنى
كە چۆن حوكم دەكەن بابيكەن، دەستيان بەرەللاكات، بەبى هيج
ياخيپوونىك.

بەلام ئەم جۆرە حوكمە ماوديهكىبوو لە رۆژەلاتدا باوى نەمابوو، هەتا
بەر لە پىكەينانى حوكمەتە دەستورىيە تازەكەش.

لەسايەى ھوكمى كۆمەنەى (ئىتىھاد و تەرقى) پەوھ گۆرانكارپەكان بە گورجى بەرەو شىۋازى نوئ دەچوون، بەلام ئىستە ھوكمەت نىازى وايە ھوكم تەسلىم بىكات ^{۵۰}.

چەند بەتالىۋنئ نىررانە فان و نەرزىۋم و مووسل، لەمانەشەوھ بەرەو ناوچە گوندىشىنەكان، نەمەش بەمەبەستى گەياندىنى دەستەلاتى دەولتە بە ھو جىگە دورمەستانە، لە كەشىش نەئىنى نەبوو كە باجگرەكانى دەولتە زوو بە زوو دوى نەو ھىزانە دىمكەون.

سەرگرەكان و ايان دەداپە قەلەم كە نەو گۆرانكارپانەى لە ھەيكەلى فىرقەكانى سوارەى ھەمىدىيەدا ھاتوونەتە دى، نامازن بۇ نەو گۆرانانەى كە نفوز و دەستەلاتىانى دامالپوھ. سوئتان (عەبدولھەمىدى دووم) نەو فىرقانەى پىكەينا، نەمەش بۇ رىكوپىتكردىنى سوارە كوردەكان تا بىنە بەكەيەكى نەسپسوارى ھاوشىۋە بەسەربازە قۇزاقەكانى ناو سوپاى رووس، ھەرىكە لەو ۶۶ بەتالىۋنەى كە لىنى پىكەتاتبوو رەنگدانە ھەيەكى نەو ەشرەتەى خۇبىبوو كە لىۋەى دروستىبوو.

نەركى نەم بەتالىۋنانە لە نەركى فىرقە چەكدارەكانى ھوكمەت دەچوو كە سەر بە نفوزى سەرگرەكانىيان بن لەگەل نەركى فىرقەيەكى نەسپسوارى رىكوپىت. نەو تەفەنگانەى بەسەر نەفرا دەكانى سوارەى ھەمىدىيەدا دابەش كرابوون، چەك و جىبەخانەى ناو ەشاپىرەكانى تازە كوردەو، سەرپاى نەمە نەو نازناو و لەقەبە سەربازىيە عوسمانىيەنى كە بە سەرگرەكانىيان دەدرا ناستىكى بەرز و بېرئ قەدر و ھورمەت و شەرقەمەندى و رىزى دەدانى.

خۇ ھەتا نەوانەش كە چووبوونە سەر بىروباۋەرى شۇرەشگىران رىزىيان لەو دەستكەوتانە دەگرت كە سوئتان/ خەلىفە دابووينى. لەگەل نەمەشدا رىكخستى سەربازى لەناو نەو بەتالىۋنانەدا زۇر لاوازبوو، ھوكمەتە تازەكە بە ھەق و ھەقىقەت بەشىكى زۇرى نەم لاوازيەى ھەمىدىيەى دەداپە پال

ئەو پۈۋاھت و سېما عەشاپىرىيەى كە بېئانەوھ بوو. وىستى سەرلەنوئى رېڭكيان خاتەوھ تا بېنە ۲۴ بەتالىوون و بەپېئى ناوچەكانىشيان دەستىشانىيانكەن، وھ چەسپاندىن و گەردگەرنەوھى يەكە عەشاپىرىيە بچوووكەكانىش لەژېر سەرگەردمىھكى تازەدا. ئەمە سەرگەردەكانى ئەو يەكە عەشاپىرىيەنى نىگەرەن كەرد و ھاوگارىكەردنى سىستەمە تازەكەيان رەتكەردوھ، ئەو سىستەمەى كە بە كەردوھ سواریھى حەمىدېيەى مەھووكەردوھ.

لە ئەنجامى ھەلوھشاندىنەوھى ئەو رېڭكەستەنە غەبىرە نىزامىيەدا ئەو سەرگەردانە بەشېكى گەورەى دەستەلاتە قانوونىيەكەى خۆيان لەدەستچوو، بېچكە لە ھەندئى لەو گەنجىنە چەكانەى لەلايان عەمباركەرابوو، جارېكى دى واپان لېڭكەيەوھ كە ھوكمەت ھەلوئىستېكى دوژمنكارانەى بەرامبەر بە دەستەلات و نەرىتە عەشاپىرىيەكانىيان وەرگەرتوھ^۲. جا لەوانەيە يەك لە ھۆكارەكانى شېتگىرى كوردەكان و راپەرىنيان لەوھدا بووبى كە ھوكمەت بەرگەرىشى لە مافەكانى نەرمەن دەكەرد.

ھوكمەتە تازەكە كەوتە پېشاندىنى نارەزايىيەكى توند بەرامبەر زەوتكەردنى زەووبووزارى نەرمەنەكان لەلايەن عەشاپىرىيەكانەوھ، لەھەندئى جاردا، ئەو زەويانە لە باتى قەرز و قۆلە دەستيان بەسەردا گەرابوو، ھەر كام لە سەرۆك خېلەكان و دەولەمەندە موسوولمانەكان و نەرمەنىش داواى ئەو ھەرزانەيان دەكەرد^۳. بەلام زورېكى ئەو زەويانە لە رېئى ناشرەعيەوھ زەوتكەرابوون، كوردەكان واپان دادەنا كە زەوتكەردنى ئەو زەويانەى خاوەنەكانىيان ھەلاتوون بۆناو رېووس و شوپاننى تر، لەسەرەختى شوپش و ھەراكانى سالانى نەوھدەكاندا، كارېكى شەرىى و دادپەرورەرانەيە، چونكە ئەو خاوەن مولكانە بە (خانىن) دەژمىررېن سا (بە ھەقبى يان ناھەق).

سەربازان و دەردكى عوسمانى دەستيان كەرد بە داگەر كەردنەوھى ئەو مولكانەى لەوھبەر كوردەكان داگەريان كەردبوو، بە زەبىرى ھېز گېرانياننەوھ

بۇ خاۋەنە ئەسلىيە ئەرمەنىيەگانىيان. ھەتا بەھىزتىرىن عەشرەتتىكى كوردى ۋەك (ھەيدەرئالى) ناچار كرا كە ئەو گوندانەي زەوتى كرديوو و ئەوانەش كە لە ھەراكانى ئەۋەدەگاندا زەوتيان كرديوو بيانگىرپىتەۋە^۸. (سەئىد بەگ) مەجبور كرا كە ژمارىيە لەو مولگانەي دەستى بەسەردا گرتىۋو بيانگىرپىتەۋە، ئەمە بوۋە ھۆي ياخىبوۋنى^۹.

بەلام لەگەن ئەمەشدا ژمارىيەكى زۆرى زەوى ھەر بەدەست سەرەك خىلەگانەۋە مايەۋە، يە روونىش دياربوو كە دەۋلەت دەستى كرديوو بە گۆرپىنى (ماق) سەر كرده تەقلىبىيەكان لەۋەي كە چيان بوئ بە نارەزوۋى خۇبىيان بىكەن لە داگىر كرىن و زەوت كرىنى زەوى ئەم و ئەو.

لە ۱۰ كانوۋنى دوو/ يەنایىرى ۱۹۱۴ (سىمىس)ى كونسۇل پەۋشى قان لە رۇژانى (تەھسىن بەگ)دا ، كە حاگمىكى پىش ھەلگىرسانى شۆرپى ئەرمەنەگانىبوو، ئاۋا ياس دەكات:

((لەۋەتتەي — تەھسىن بەگ - ئەم والىيە ئىستە، ھاتوۋە، رپوشوۋنى زۆر توندى بەرامبەر چەتە و رىگرە كوردەكان گرتۇتەبەر، ئەمەش بۇ ئەۋەي بيانوۋى ئەرمەنەكان بېرئ بۇ سكالاكردن (بيانوۋى زەوت كرىنى مولك و مال و ئازەل) ، لەۋە دەجىئ سىياسەتى والى بەرامبەر ئەرمەنەكان دادپەرۋەرەنەبىن، كەچى ئەۋان لەرپى تۈنچ و لاقرتى دوژمنكارانەگانىيەۋە، رەخنە قىت و تالەگانىيەۋە لەناۋ رۇژنامەگاندا ئەركەكانى سەخت و گران دەكەن. لە جەۋلەيەكى ئەم دۈاىيەيدا بۇ (ھەكارى - سانكاك) مەسەلەي كوردەكانى (مانھوران) ژمارەيان خۇي دەدا لە دوو ھەزار و بۇ چۈار مانگ دەجىئ لە نىرانەۋە ھاتوۋن و لە گۈندە ئەرمەنەگاندا نىشتەجى بوۋن. ئەو گوندانەي پى چۆلكردن و بەسەر ئەو گۈندە كوردانەي سەر سنووردا دابەشى كرىن^{۱۰})).

ئەو سەر كرده خىلەكەيەنە، رپوشوۋنەگانى دەۋلەت كە دەيگرتنەبەر و لە

قازانچى نەرمەنەكانبوو، وەك خۇييان نەدەدى كە تەنيا لەدەستچوونىكى سادەى چەند زەويوزاى بوو، بەلكو وايان لىكەدداپەو كە ئەو سەلامەتلىكە لەبۇ نەووى كە نەرمەن، بە سەرگرەمىي شۆرشگىرەكان، بوون بە لايەنى دەستەلاتدار.

بە داھاتنى سالى ۱۹۱۲ زۆر لەو عەشایرانە بوونە خاوەن سەرگرەدى رۆشنىرى وا كە خویندن و زانستەكانیان لە ئەستەموون و شوینانى دى وەرگرتبوو، لەباتى پیاوانىكى لادىيى سادەى نەخویندەوارى نەشارەزا لە سیاسەى جیهانىدا، ئەوانە لە شىكرەنەووەكانیاندا بۆ رەوشى سیاسى راستیان دەپىكا: دەرگىكرەدى خالە لاوازەكانى عوسمانىەكان وا پائىان بە ئەوروپاىپەكانەو دەنا كە جۆرە سىستەمى بسەپىنن بە سەریاندا كە لاگىرىن بە نەرمەنەكان لە رۆژەلاتدا، لەوانەشە بەرەو ئۆتۆنۆمىيان سەربەخۇييان بەرى.

ئەو سەرگردانە پەمیان بەوش بىرد كە لە گشت ئەم گەمانەدا ج لایە زەرەرمەندە.

● شۆرشەكانى كورد

لەوانەپە ياخيپوونەكەى (سەعى بەگ) نموونەپەكبى لەو كۆسپانەى كە عوسمانىيان لەكاتىكدا دەیانویست چارەسەرى مەسەلەى زەوتكرەدى زەوى نەرمەنەكان بگەن، تووشیان هات. ئەمە لەلایە، گىرانەووى زەویەكان بۆ نەرمەن دەستخۇشى ئەوروپاىپەكان و نەرمەنى لى كەوتەو. هەرچەندە تاشناق رۆژى نەبوو كە نەل: دەولەت كارىكى ئەوتۆ ناكات بۆ يارمەتیدانى نەرمەنەكان. لەلایەكى ترەو، ئەو كارانەى دەولەت دوزمناپەتیهكى نىجگار توندى دەهیناىپە كایەو، گىرانەووى مولكە داگىركراوكان بىگومان كارىكى شەرى و نەخلاقى بوو، بەلام سەرگرەدى عەشایرە كوردەكان و ئەو

مولكدارانىڭ مولىگە كانيان لە دەستدا بوو بەو جۆرە لە مەسەلەگە يان نە دەپروانى. كوردەكان تەنیا سەرنجى ئەو يان دەدا كە تاقە كېشەيە كە چارد كرابى مەسەلەى گېرپانەوئى زەويەكانە بۇ نەرمەن، بەلام ئەوانەى لە كوردەكان زەوتكرابوو، نەگېرپرابوونەو. ھەروا بە وردى سەرنجى ئەو يان دەدا كە دەستەلاتى سىياسى سەركردە تاشناقىكان و سەركەوتنەكانىا رۇز لەدوای رۇز پەرە دەستىن، ئەمە بە پال دەستىوردانى نەووروپارە تا دەستەلاتەكە بۇ نەرمەن زامنىكات، ئەمانە بوونە ھۆى ياخيپوون و تەشەنەگردنى ھەلمەتى پىروپاگەندەى دژ بە ھوكمەت و نەرمەنىش، گشت لايەكى گەلى كوردىش، نەك تەنیا سەركردە كوردەكان، بەبىر ئەمەوہ جوون و بىيان خۇشبوو.

ئەو كارى دزى و ياخيپوونەى كە (سەمى بەگ) دەپكرد دەرەنجامىكى راستەوخۆى سىياسەى دەولەتتوو كە برىتتېوو لە گېرپانەوئى مولىگە داگىر كراوەكان. كە دەرەكەكان ھاتنە بارمگەكەى لە (ئىرچىك) تا فەرمانى پى بكنە بۇ گېرپانەوئى زەويەكان بۇ نەرمەن، سەمى بەگ بەرگرى كرد و دوو پۆلىسىشى لى كوشتن، لەباتى ئەوئى چاوپروانى سزا بىت ھەلات و خۆى ون كرد، نىنجا ھەر خۆى سەركردەى پەنجا بۇ ھەفتا پىاوى دەكرد و ھىزىشى لە (يوسف ھەيدەرالى) دۇستىەوہ و (سەمىل) كە خزمى (سەمى) خۇبىوو، بۇ ھات. جگە لە ھىزى رېگىرىكى تر بە ناوى (مىر مېھى).

ھىزەكانى سەمى بەگ بەردەوام پەلامارى گوندى مەسىجى و موسولمانەكانىان دەدا و باج و سەرانەيان لى دەسەندن. كەرەتلىك ھىزىشكى كرده سەر شارىكى گەورەى وەك (غىفاش)، سەربازەكان ئابلووقەياندا، بەلام تۈانى ھەلېى.^{۲۱}

لە سالى ۱۹۱۴ ھىزەكانى عوسمانى سەمى بەگ و چەن چەكدارىكىان لە باكۈورى رۇزاواى ئىراندا، نىزىك بە سنوورى ترك، كۈشت.^{۲۲}

به ناسانی ناتوانرئ سەعی بەگ وەك ناویکی تر بۆ لیستی ئەو چەتە و
رێگرانی تر زیادكرئ. ئەم هەر دز و جەردەیهك نەبوو بەلكو كەسیکی
ياخيبيرو له دەولەت و دژ بە حوكم.

دیسان هەروا بە ناسانی نازانرئ نایا ئەو زەویانەى كە حوكمەت له
سەعی بەگی زەوت كردهبوو بەراستی له نەرمەنى دزیبوو؟، ئەو وای دادنا كە
ئەو یەكێكە لەوانەى بوونەتە قوربانى دەستی سیاسەتێكى دوو فاهی لەبێناو
و بۆ ئارامكردنهوێ نەرمەن بەلام لەسەر حیسابى كورد. هێرش و
بەلامارەكانى هەماهەنگیوون لەتەك هەلمەتێكى راگەیاندى بەر دەوامدا دژ
بە دەولەت، زۆر كەرمیش ئەو هەلمەتە لەلایەن خەلكەوه گوێى لى دەگیرا.
كوردەكان، بەتایبەت تاكى عەشایرەكانیان، وایان هەستەكرد كە
دەولەت له دژی نەمان پالى داوه بە پال نەرمەنەوه، بۆیە (سەعی بەگ)
چۆرە بۆچوونێكى دەردەبیری كە زۆرى تریش هەمان بۆچوونیان هەبوو.
بێگومان هەندئ لەو ياخيبيروانە نامادەبوون كە لاوازیەكەى عوسمانیەكان
بەرخسێن بۆ بەرزەوهندی خۆیان، ئەو سەرگرده عەشایرانەى كە
تێدەكۆشان بۆ ئۆتۆنۆمى و فراوانكردنى پانتایی دەستەلاتیان، دیاردەیهكى
دەگمەنیاى پێك نەهێنابوو، بەلام ئەوێ بەر له هەلگیرسانی یەكەم جەنگى
جیهانى گۆرپابوو ئەو پالېشتى و كۆمەكیەى ڕووسەكانیوو له رۆژاواى ئێراندا
كەلهوئى ناوچەیهكى بى ترس و ئەمینى بۆ ئەو ياخيبيروانە هێنابووه دى،
تاییدا دەیاننوانى ریزەكانى خۆیان پێكخەن و هەرپەشەش بن بۆسەر
سەلتەنەكە.

بەر له هێرشەكەى ڕووس بۆ سەر ئێران له ۱۹۰۹، عوسمانیەكان هەندئ
جار دوى ياخيبيروەكان دەكەوتن بۆتاو خاكى ئێران، له (پراواناىكى
خویناويدا)، حوكمەتى فارسیش (بەدەگمەن) ياخيبيروانى لای خۆی پراودەناو
دەيشكاندن. دەولەتى فارس بە فیعلی چووبوو زێر دەستی ڕووسەوه،

عوسمانىيەنىڭ ئەين دەۋرى ئىران ۋەك جاران بېھزىن، تا لەگەل رووسەكان لووتيان نەبىت بە لووتەۋد ۋە نەكەۋنە شەرەۋە.

(سمایلى سمكۆ) سەرکردىيەكى عەشایرى شوکاگەكانبوو ۋە ھەروا رابەرى شوکاگى ناو ئىرانىبوو، زەۋبوزارەكانىيان سنوورى تىپەراندىبوو بۇ ناو (سارای) ^{۲۲}. لە سالى ۱۹۱۱ سمكۆ ۋە پياۋەكانى شەرىكى قورسىان دژ بە سەربازە عوسمانىكان كرد، ئەفراددەكانى عەشرەتەكەى دەيانويست بە رېگەى (خۇى - سارای)دا سنوور بېرن ۋە پەلامارى قان بىدن، ناچاركران بگەرپنەۋە، بەلام ھەردوۋلا زىيانكى ئىجگار زۇريان لى كەوت.

لە سالى ۱۹۱۲ ديسان سمكۆ پياۋەكانى بەمەبەستى ھىرشىكى گەۋرە كۆكردەۋە، بەلام تەقەللاكەى ئەمجارەشى بەرەنگار بە ھىزىكى گەۋردى عوسمانىكان بۆۋە، عوسمانىيەكان گلەبى ئەۋەيان دەكرد گواپە رووسەكان كە رۇزاۋاى ئىرانىيان گرتبوو، پشتگىرى سمكۆ دەكەن ^{۲۳}. شتىكى بەلگەنەۋىستبوو، كە ئەۋانىش لەم باسەيدا مەقىيان لەخۇ بېرىبوو ^{۲۴}.

تەمناھەكانى سمكۆ ئەۋ سنوورەشى تىپەراندىبوو كە تەنيا سەرگەۋتە روتەكانى ۋەك سەرکردىيەكى تەقلىدى بەئەنجام بگەيەن، بەلكو پلانىكەى كە دەيان سالىبوو كارى لە پىناۋادا دەكرد، بىرىتىبوو لە يەكخستى گشت عەشرەتە كوردەكان بە رابەرايەتى خۇى ۋە ئىنجا بەرەۋروبوۋنەۋەى ھەردوۋ دەۋلەتى ھارس ۋە عوسمانى.

ئاتوانرى پەى بەۋە بىرى كە ناخۇ نىيازى دامەزراندنى دەۋلەتىكى كوردى بوۋە ياننا، بەلام جىنى گومان نىبە كە دەپويست دەستەلاتىك بگرتە دەست.

سمكۆ نامادىبى ئەۋەى تىداۋو كە پشتگىرى رووس بېرەخسىنى بۇ ھىنانەدى مەبەستەكانى. لەكاتى شۆرشەكەى ئىراندا سەرھتا داپە پال شۆرشگىران دژ بە دەۋلەت بەلام زۆرى نەبىرد سەنگەرى گواستەۋە ۋە چوۋە

لای پروسه‌کان، پروسه‌کانیش هەر یارمه‌تی سمکۆیان نه‌ده‌دا، به‌لکو همندی پله‌ی ئیداریشیان پێ سپارد باره‌گه‌ی یه‌که‌می له (قوتور) بوو، به‌لام له سالی ۱۹۱۲دا پروسه‌کان داودتی (ته‌فایس)یان کرد، له‌وئ نیشانه و مه‌دالیای سوپاسگوزاری و ئافهرینیان به‌رامبه‌ر خزمه‌ته‌کانی که بۆ پروسیای کره‌جوو، پێ به‌خشی. دواییش له (شاری) پله‌یه‌کی په‌سمیان دایه و خۆی و پیاوه‌کانی چوونه‌ ئه‌ویکانی، براهه‌شی له قوتور له جیگه‌که‌ی دانیشته^{۲۷}.

باش نه‌و هه‌وئله‌ی بۆ هێرشکردن له سالی ۱۹۱۳ و سه‌ره‌نه‌گرتنی، به‌لام سمکۆ هەر مه‌ترسیه‌کی سه‌ر سنوور بوو بۆسه‌ر ده‌وله‌تی عوسمانی، که‌مه‌جاریش شه‌ری راسته‌وخۆی ده‌کرد (پروسه‌کانیش که‌مه‌جار هاوکارییان ده‌کرد) به‌لام هه‌واداران و پیاوه‌کانی په‌لاماریان ده‌دا و شه‌ره‌کان ته‌وان ده‌یان کرد، که‌چی له یاخیبوونی خه‌لکانی ترده‌ به‌شداریان نه‌ده‌کرد. له‌وانه‌یه‌ گه‌وره‌ترین ناسه‌واریکی خراپ له کاره‌کانی سمکۆدا بۆسه‌ر رێکخستنی سیاسی عوسمانی له‌و‌ده‌ابووین که ببوووه نموونه‌یه‌کی سه‌رکه‌وتوو تا چاوی لێ بکری له سونگه‌ی ئه‌و هاوکاریه‌یه‌وه له‌گه‌ڵ پروسه‌کان و دواییش ته‌قه‌للادانی بۆ ئه‌وه‌ی نه‌هێتی شوکاکه‌کان له‌جه‌نگدا یارمه‌تی عوسمانیان بده‌ن.^{۲۸}

(شیخ ته‌ها) که سه‌ریه‌ مالباتی (شه‌مدینان)ه له به‌ره‌باییکی سه‌ره‌ک عه‌شایری ئه‌وتۆیه که به‌رده‌وام رێز و وێقاریکی ئاینیان هه‌بووه، به‌لام باپیره‌ گه‌وره‌ی (شیخ ته‌های نی‌ری) له سام و هه‌یه‌ته‌دا هه‌یچی له‌م که‌مه‌تر نه‌بووه، پابه‌ری ده‌رویشه‌ موسوڵمانه‌کانی (نه‌خشی)بوو، ده‌ورێکی با‌لای هه‌بووه له بلا‌وکرده‌وه‌ی رێبازی نه‌خشیدا له باشووری رۆژه‌لاتی ئه‌نه‌دۆل.^{۲۸}

(شیخ عوبیدوللا)ی باپیری هەر له ده‌ریاچه‌ی فانه‌وه تا ده‌ریاچه‌ی ورمی خاوه‌نی هه‌وادارانێکی بنکه‌ فره‌وانبوو، زوریه‌ی دانیشتوانی رۆژا‌وای

* نه‌مه‌ به‌ پیچ‌ه‌وانه‌ی ئه‌وه‌یه‌ که‌من پێشتر باس‌که‌را. (اوهرگێر)

ئىرانى كىردىۋوۋە خۇي، جىگە لە شوپىنكەۋتوانى لە ناۋ سەلتەنەي عوسمانىدا. بەلام ئاخىرى لە ۱۸۸۱دە بەدەستى ھارسەكان شىكىستى ھىناۋ ئىنجا عوسمانىكانىش دەستگىريان كىرد.^{۱۹}

(مەھمەد سادىق) كە كورى (عوبەيدوللا) بوو، بەدىزىيى سالان بىۋوۋە سەرچاۋى گىرۋگىرت بۇ عوسمانىەكان، بەلامارى نەستۋورىيەكانى دەدا و ھاۋكارى قاچاغچىيە نەرمەنەكانى دەكىرد لە نامىدىۋىگىردى چەكىدا و بەردەوامىش بەلامارى دانىشتوانى دەدا.

كە (مەھمەد سادىق) لە سالى ۱۹۰۷دە مرد، (تەھاي) كورى لەجىيى خۇي دانا، بەلام سەرەتا دەبوۋ تەھا شەر و ناخۇشپەكانى ناۋ بىنەمالەكەيان لەسەر سەرگىردەيى يەكلاكاتەۋە، بۇيە تا نەبوۋە سەرگىردەي ھەقەتى شۇرپەكەي دۇ بە عوسمانىەكان بەرپانەركىرد، دۋايى سەربازەكان بەگىريان ھىناۋ ناچار رۋوي لە ئىران كىرد.

لە نىسان /نەپرىلى ۱۹۱۳ گەپىشتە (ورمىن) كە ئەۋكات لەزىر دەستى رۋوسەكاندا بوو، دەلئىن گۋاۋىيە سى بۇ چل ھەزار چەكىدارى كوردى لەتەكىدا بوۋە و تامادەي فەرمانى نەۋبوۋن. ديارە ئەم ژمارە قەبەيە پىۋەي نراۋە و زىدادىرۇيىيە، بەلام نەۋەي جىيى دۋو دلى نىيە نەۋەيە كە گائتە بە ھىز و تواناي نەدەكرا. عوسمانىكان لىبوردنىان بۇ دەركىرد، بەلام ئەۋ ھەر لە ئىراندا مايەۋە و لە شۇرپەكەيدا بەردەوامىبوو.^{۲۰}

گىت ھەۋل و كۇششەكانى عوسمانىكان بۇ گىرپانەۋەي شىخ تەھا بۇ باۋەشى سەلتەنە و گەپىشتن بە ناشتىيەك لەگەلىدا بەباچۋو، شاندى و نىرداۋەكانى دەۋلەت لە ھاتۋچۇدا بوۋن، بەلام بى سەمەر. دەلئىن گۋاۋىيە رۋوسەكان يارمەتى عوسمانىەكانىان نەدەدا لەبۇ ھىۋىركىردنەۋەي رەۋشەكە و ناۋكىردن بە ناگرەكەدا.^{۲۱}

عەشرەتى (بارزان) زۇر گەۋرە نەبوۋ، بەلام ۋەزن و بايەخى لە جىگە و پىگەي سەرۋكەكەيانەۋە بوو، شىخىكى رىزدار و بەۋىقار، سەرۋكارى كۆمەلنى

لە ھەوادارانى (نەقشبنەدى)ى دەکرد.^۳

لە واقیعدا ژمارەيەكى زۆر لە ئەندامانى عەشرەتى بارزان لەو كوردانە بوون كە لە چلەكانى سەدى نۆزەدا دەھاتنە بارزان بۆ زيارەتكردن، ئەو ناوبانگە نايىنى و پڕزە و زۆرەى بە (شېخ عەبولرەحمان)ەود بوو، يەكەم شېخيان، ئەو موریدانەى كیش دەکرد.

كە عوسمانىكان سەربەخۆيى مېرنشېنە كوردەكانيان كۆتايى پى ھىئا، لەنيو كوردەكاندا دەستەلات كەوتە دەست سەركرده گەليكى وەك بنەمالەى (بارزان)، كە ئەوانيش ھەردوو پلە و ئاستى نايىنى و حېكمەى سياسيان پيگفە گونجاند و پيكيان خست.

(شېخ عەبدووسەلام) كە لە ۱۹۱۰دا شېخى بارزان بوو، شوێنكەوتوانى بەسەركردميەكى نايىنى و سياسى دەفەرەگەى خۆيانيان دادمنا، ئەو دەفەرەدى كەوتبوو ە رۆژەلاتى (نامىدى)يەو ە لەسەر سنوورى نيوان ھەردوو ھەريمي (موسل) و (قان). پەيوەنديەكى توندوتۆل و بەرفرەوان (شېخ عەبدووسەلام) و دەورويەركەى بەستبوو بە كورد و مەسيحیەكانى ئەو ناوچەيەو، ساوەك ھاوپەيمان و دۆست يان وەك دوژمن.

بەھۆى سروشتى سەخت و دژواری ناوچەكەو دەولەت دووچارى نارهتەتيەكى زۆر ببوو لەو ھەولانەيدا بۆ دەستبەسەرگرتنى ناوچەكە، بە پزەنرەگەيەكى تەسك و تروسكەو ە گوندەكان بەيەك دەرگەيشتن. بەر لە ھەردوو شەركانى بەلگان شېخ عەبدووسەلام دەستی پى كرد، سەرزەرەكى شېخ دژ بەو ەعلانیەتەى ەوگمەتەكەى (ئيتیحاد و تەرەقى) وەستايەو، ھەرچەندە فرەوانكردى بانتايى دەستەلاتى دەولەت و سنوورى باج سەندنى دەولەت ناوچەى نفوزى ئەويشى دەگرتەو. جا ئەمە دوو ھۆكارى بنەردەتى بوون بۆ بەرپاكردى شۆرشەكەى. نيتر ملكەچكردى بۆ دەستەلات رەتكردەو ە لە ۱۹۱۰دا باجى نەدەدا بە دەولەت.

لە موسلەو ە ھیزەكانى عوسمانى بۆ ھيرش بېردنە سەر شېخ دەستيان بە

جوولئەكرد، بەلام تەو و بياوھەكانى بەنايان برد بۆ نەستوورپەكان لە (تیارى) كە نىمچە حوكمىكى فرەوانى خۆپانپان ھەبوو لەسنوورى دەفەرەكەياندا. چونكە ھىزە عوسمانىيەكان نەيان دەويست يان تۆ بلى نەيان دەتوانى، رووبەرەووى ھىزى نەستوورى و بارزانىيەكان ببنەو^{٦٦}. جا وەستان تا لە مانگى نادار / مارسى ١٩١٣دا ھىرشىكى تريان دژ بە شىخ دەستپىكرد، نەديان زياتر لەوې پىشتەر سەرگەوتوتر بوو، يەك فەرھەى سەرباز كە لە ھانەوود ھاتبوو، برىتییوو لە بىست نەسپ سوار، كەتیبەى يەك و دوو لە لىواى ٩٧ پالېشت بە دوو تۆپى شاخ و دوو پەشاش.

يەكە سەربازىيەكان لەو بچووكتەر بوون كە بە پۆلەت دەيان نواند، نەمانە دووچارى شىرەزىيەكى ناھەموار بوونەو، نەخۆشى و درمىش بەپەتاو دەناوياندا بلاووبۆو. سەربازەكان بەگشتى ژامەريان لە ٥٠٠ كەس تى نەدەپەرى^{٦٧}. بەلام ئەم ھىزە بە پالېشتى ئەو گوردانە بوو كە دژ بە شىخ بوون.

لە راستىشدا كوردەكانى ناو سويا عوسمانىيەكە لە ھەردوو پەلامارەكەدا توانيان بيشرەوى بكەن، لە شەرىكى گوى رۆبارى (زى)دا شىخى بارزان شكىتى ھىنا و بە ھەوادارانىكى زورىيەو بەرھە ئىران ھەلات، ئىرانىك كە ئەو كات لەژىر دەستەلاتى رووسەكاندا بوو^{٦٨}.

شىخ ماوھىيە لە (تەفلىس) پايئەختى قۇزاقە رووسەكاندا ماھەو، سەردىجام گەراپەو ئىران. لە سالى ١٩١٤ شىخ عەبدوسسەلام لەلايەن شوكاكە نەيارەكانىيەو دەستگىر كرا و دايانە دەست دەولەتى عوسمانى تا ئىعدام كرا^{٦٩}.

* بۆ زياتر زانين لەبارەى شۆرشەكەى شىخ عەبدوسسەلام و ناكامەكەى بېروانە: بى پەش: بارزان و حركة الوعى القومى الكردى ١٨٢٦-١٩١٤ (بەبى شۆين و جىبى چاپكردنى)

● ئايىن و ياخىبوونى كورد

حوكمەتەكەى كۆمەلەى (ئىتىجاد و تەرمىقى) لەگەن ئەوھى بە كۆمەلەى (كاڧر و مولچىد) دادخىران، ئامىرنىكىشبوو بەدەستى مەسچىھەكانەوھ، يانى بەدەستى ئەووروپايى و ئەرمەنەكانەوھ. پىگەى (شىخ تەھا) و (شىخ عەبدوسسەلام) بە پلەوپايە ئايىنەكەيانەوھ قايم بوون، جا كە لەگەن چەند شىخىكى تردا شۆرشىيان بەرپاكرد، ھەر تەنیا ھەلۆستىكى سىياسىيان بۇ خۇيان تۇمار نەكرد، بەلكو ژىر بە ژىر وەلە ھەندى كاتدا بە ئاشكرا راپاندىگەياند كە سولتان /خەلىڧە نوپنەرتىكى گونجاو و موناسىب نىيە بۇ نىسلام، شىخە گەورەكانى وەك (تەھا و عەبدوسسەلام) جگە لە نوپنەرتىكى دىيار و ئاشكراى ئەو جۆرە رابوۋچوونانە دز بە دەولەت، لە كاردابوون و لەناو تۇرتىكى ئايىنى فرەوانى سۇڧىگەرىدا لەخوارى رۇزەلاتى ئەنەدۇلدا بەلۇپۇيان بلاو ببۇوھ و تەشەنەيان كرىبوو. ئەمە لە كاتىكدا بوو كە گوئى بەو دەنگانەش دەدرا كە بانگەشەيان بۇ يەكبوونىكى كورد دەكرد.

بەكردەوھش ئەمە ھاتە دى، بانگەشەى ئەم شىخە پىزدارانە بۇ يەكبوونى موسولمانان دز بە حوكمەتە مولچىدەكەى (ئىتىجاد و تەرمىقى) لەلايەن خەلكەوھ گوئى بۇ رادەگىرا و بەقسەيان دەكردن و كارىشىيان بۇ دەكرد، يانى بە پىرىەوھ دەچوون.^{۳۳}

ئەم شىخانە دەپانتوانى ھەر لە پىزى عەشايرەكانەوھ ھەوادار لەخۇيان كرىدكەنەوھ، (شىخ سەمىد عەلى) لەناوچەى (ھىزان - پىران) ھەر شتىكى وای دەويست، كە لە (دھۆك) كۆبوونەوھىەكى رىتخست بۇ پلاندىنانى بەرھەلستىكردى دەولەت^{۳۴}. سەركردەيەكى ئايىنى دى (مەلا سەلىم) لە بەتلىس شۆرشىكى شىخەكانى ھەلگىرسان.

ھەرىمى پەتلىس مىژوويەكى دەولەمەندى ھەيە لە شۆرش و

راپەرىنەكاندا، لەوانەيە ديارترين و پىر مەترسىرتىنيان ئەو شۆرشانەي نەرمەنەكان بووبن كە لە ناوچەي (ساسۆن - مووش) ھەتيان گىرسانن. بەلام كوردەكان لە سالى ۱۹۰۷ لە كارتيكى نيمچە ياخيپوونەو ە گلان، سەركر دەي رېبازە سۆفيگەرەكەي ناو پەتلىس دەسترۇيشتو و خاوەن نەوزتيكى گەورە بوون، لە ۱۹۰۷دا بەرەو روى كارە چاكسازيەكانى دەولەت و دەستانەو، كوردەكان دەستيان بەسەر شارى پەتلىسا گرت و بينا و ھەرمانگەكانى دەولەتيان خستە ژىر دەستى خويان، بە سەركر دەي شىخەكانيان لە مائەكەي خويدا پەلامارى (فەريد باشا)ى حاكمى شاريان داو بريناريشيان كرد، مائيان تالان كرد و سەرۆكى بۆليسيشيان كوشت.

بۇ جەلەوگىرى ياخيپوونەكان حوكمەتى ناوئەندى حاكمىتيكى تىرى بۇ شار دانا و گەنمەشامىەكى زۆريشى كرى و دابەشى كرد بەسەر خەلكەكەدا^۳. لە سالى ۱۹۱۳ شىخەكانى پەتلىس داواي خۆپيشاندانتيكى گەورەميان كرد دژ بەو كارەي بەرپىران كە دەرەكەكانى ئەو ولاتە نەوروپايانەيان ھىنابووو ناو شارەكەو كە لە بەلكاندا لە دەستيان چوو بوو، گوايە (نەمانە كافر و بيانيشن) بەلام پاسەوان و دەورەكانى پۆليس توانيان راپانگرن^۴.

لە بەھارى ۱۹۱۴ دەولەت زانيارى پيلانتيكى پى گەمىشت دەريارى شۆرشتيكى گەورەتر لە پەتلىسا، بەفەرمانى فاقەمى جاتاك، مەلا سەليم) كە سەركر دەي ئەو بزاشەي دەكرد، گرتيان. بەلام بە بەرتيل و دەم چەوركر دنى بەرپىران توانى دەريازبى، كە لە سەرھەتاي نادار /مارسى ۱۹۱۴ گەيشتە ناو شارى پەتلىس يەكەم ھەوتى دا بۇ ھەلگىرسانى شۆرشى، بئەكەي سەركر دەيەكەي خۆي بە پەنا كونسۆلگەري رىووس و دەيرتيكى نەرمەنيەو دەمەزەراندا، شتەكە كتوپر نەبوو، كە حاكمى پەتلىس مەلا سەليمى بانگكر د بۇ تاوتوتىكر دنى رەوشەكە و گفتوگۆ، مەلا سەليم ھەستى كرد ھىزەكەي كەمە و بەشناكات، لەوانەيە ئەو پالېستانەي كە دەبى فرىاي كەون و بگەن،

تا ئەو جەلە نەگە يىشتىپوون. جا شارى جىئەشت تا لە شىخەكانى دەوربەر
هيز كۆكاتهو، نەگە راپەو، تا (شىخ سەئىد ئەلى) لە (هيزان-پىران) و چەند
شىخىكى تىرى لە (غىفاش، كارچىكان، مەكى و فارتۆ) چا و پىكەوت و
دنىابوو لەوئى كە هاوكارى دەكەن.

ياخيپوون توانيان لەو فىرقە سەربازە خۆيان دەربازكەن كە نىرا بوو
بۆ بەرەنگارىبوونەوميان، لە ۱۹ ئادار/مارسى ۱۹۱۴ بە هيزىكى دوو ھەزار كەسى
عەشاپرەو ھاتنە ناو شار، ديسان لەلای كونسۆلگەرى رۇوسيا و دىرە
مەسپىچەكەو، گىردىبوونەو.^{۱۱}

پلانى ياخيپووەكان، كە تەمايىرى ئەومبوون سەرەتا دەستىگىر بەسەر
بىنا و دەزگە دەولەتپەكانى ناومرەستى شادا، بەو پىشى لى گىرا كە
(موستەفا عەبدولخالق بەگ) ى حاكىمى شار^{۱۲}، ھەر زوو تەمەى پىشىنى
كردىبوو، جا هيزى زياترى لە (قان، سىرەت، مووش، تەرابزون) دەو بۆ
بەرەنگارىبوونەوميان ھاوردىبوو.

عەبدولخالق بۆخۆى شانپەشانى رانئىد (كازم - ئوزتالىپ) كە
سەرگەردەى دەرك بوو لە فەن، دەورىكى سەرەكەيان بىنى لەسەرپەشتىگەردى
بەرگى كردنەكەدا. لە ۱۹ ئادار/مارسەو بەردەوامبوو ھەتا ۲۱ ئەو مانگە،
ياخيپوون نەيانتوانى بە ئامانچەكانيان بگەن، كە بىنا و فەرمانگەكانى ناو
شار بوو، نووسىنگەى پۆستە و بروسكە، بەندىخانە و شوپى دى. لە ۲۱ ئادار
/مارسا ياخيپوون بۆلەوميان لىكرد، مەلا سەلىم و سى ھاوپى پەنايان بىرە
بەر كونسۆلگەرى رۇوس و دەيانگوت نىازيانە بىنە ھاوولاتى رۇوس، هيزە
عوسمانىيەكان ژمارەپەكەيان لە ياخيپووەكان، كە لەو دەابوون بەرەو رۇوسيا لە
سنور بپەرنەو، دەستگىر كەرد.^{۱۳}

ئەوئى ماپۆو لە سەرگەردەكان درانە دادگەپەكى سەربازى بەپى
قانوونىكى سەربازى، پانزەميان حوكمى ئىعدام دران و ئىعدام كران، نىزىكەى

سەد كەشىپىيان بەندى گران يان بۇ (جەيىفا) و (يەمەن) دورخراىنەوۋە. بەلام مەلاسەلىم و ھاۋرىكانى لە پەنا كونسۇلگەرى ۋووسدا مانەوۋە، بە (غىابى) فىرمانى ئىعداميان بۇ دەرچوۋ، ھەتا سەرەتاي جەنگى يەكەمى جىھانى لەۋىدامانەوۋە، لە تشرىنى دوۋ / نۇقامبرى ۱۹۱۵ كە دەستگىرگان، نەۋانىش لە سىدارە دران.

* چوۋنە پال ۋووس

پشتگىرى عەشپىرى كورد لە دەۋلەتى عوسمانى تەمومزاۋى و نادىاربوۋ، لە زورۋوبەي قۇناغەكانى مىزۋوى عوسمانىدا دىارتىرىن سەرگىردەكانى كورد سەربەخۇبىيەكى فرەۋانىيان ھەبوۋە، زوربەي گەرەتپىش عوسمانىيەكان ۋوبەۋوۋى كىشەو گىرەتى نەۋتۆ دەبوۋنەوۋە كە لە كاروبارى عەشپىرىدا كوردەكان لەپىشتىر بوۋن.

(ئىيان.م.سەمس) كە كونسۇلنىكى بەرىتانىا بوۋە لە ئان لەم ۋوۋە دەلى: بەھۋى نەو دوزمانىيەتە ھەمىشەيىيە سەردەك ھۆزەكان لەگەل يەكتىدا، نەۋان ھەر جەنجال و سەرقالى مەملانى عەشپىرىيەكانى ناۋ خۇيان بوۋن و نەدەپەرزانە سەر نەۋدى كىشەي تازە بۇ دەۋلەت بىخولقىن. بىھۋى نەبوۋنى نەو ھۆكارانەپىش كە ۋابكەن باج لە ۋلاتدا بسەپنە، دەۋلەتپىش دەستى نەدەخستە كاروبارەكانىيانەۋە.^۱

لە شەرەكانى نەۋسا لەگەل ۋووسدا، زوربەي سەرۋك ھۆزەكان پابەندبوۋنى خۇيانىيان بەمەسەلەي عوسمانىيەۋە ھىشتەۋە، سەبارەت بە ھەندىكىيان دەكرى ۋاى دانىين كە ھاۋكارى موسولمانەتى و ئىسلامىيەتەكە ھۆكارى گىنگ بوۋ لە لاگىرى و ۋەلاي سىاسىدا. لەتەك تىرۋانىنىكى لۇزىكى ئالۋزدا دەشى نەمە جوتبى و ۋىكەۋى لەئاست مەبەست و نىازە دووربىنەكانى ۋووس و سەرەپاى ئىمانىشيان بەۋدى كە چوۋنە پال ترك

زىاتر لە خزمەتى بەرزەوئىدىيەكانىياندايە، وەك لەودى بچنە پال پووس. كەچى سەرەپراي ئەمەش ھەندى سەرەك خىل نامادەبوون كە يارە ئەتى پووس بەن، ئەگەرەكو ئەمە خزمەت بە بەرزەوئىدى خۆيان و ھۆزەكەيان بىكات.

كە عوسمانىكان لەھەردوو شەرەگەي بەلگاندا تيشكان ئىتر بىرکردنەوہ لەچوونە پال پووسيا زيار بووہ شتىكى ناسايى، ھەندى لەو سەرۆك ھۆزانە وایاندەزانى كە تەنيا بزاردەيەكى لۆزىكى ھەر ئەودىيە كە لەگەل پووسدا مامەتە بىرئ، چونكە وا دەرەكەوت كە پووس نامادىيە و لە ئان و ساتدايە بۇ پامالکردنى رۆزەلاتى ئەنەدۆل، خو ئەسلەن ئەوان رۆزاواي ئىرانىان وا بەدەستەوہ. ئىتر كونسۆلە پووسەكان كەوتنە كرانەوہ بەرپووى سەرۆك عەشرەتە كوردەكاندا. باشترىش وایە پىاو بەلاى براوودا باباداتەوہ، ھەرواشبوو، ھەندى سەرۆك عەشرەت واپىريان دەكردەوہ. بەلام مەحالە ئەوہ بزائرى كە ئاخۆ سەركردە ياخيپووەكانى تر كە يارمەتى و كۆمەكى پووسيان وەرگرتبوو ھەر بەم جۆرە بىريان دەكردەوہ و بەم مەبەدەنە رازىبوون يان نا؟ چونكە ھىچ تۆمار و دىكۆمىنتىكىان دەربارەى ئەو كۆبوونەوانەى خۆيان و ئەوان كە دەيانكرد بۇ پلان دانان بۇ سىياسەتەكانىان، چىنەھىشتووہ. بەلام دەشى ھاوكارىكردن لەتەك پووسدا شىوازىكى باشبى بۇ ئەوہى نەھىلن رۆزەلاتى ئەنەدۆل نەگەويتە ژىر چىنگى ئىرمەنەوہ.

سەبارەت بە پووس لەوانەيە واپاشترىبى كە ناوچەكە بگىرى و دابەشكرى و لى بگەرپن كە پارسەنگى كوردىش ھاوتابى بە ئىرمەن، چونكە ئاخىرى و ئاقىيەت پووسيا رۆزى لە رۆزان حەزى بەومنەكردووہ كە رى بدىرئ نفوزىكى سىياسى ئىرمەن لەھىچ كام لەم شوئنانەدا ببى كەوان بەدەستىەوہ.

بئەمالەى بەدرخانىان مۆزوويەكى كۆنىان لە ياخيپووندا ھەبوو، لە چلەكانى سەدەى نۆزدەدا بەدرخان دەستى كىشايە سەر ناوچەيەكى گەورە و

نايە زېر دەستەلەتى خۇيەو، بىنكەي سەرەمكىش لە شارى (سىزىرەر) بوو، هەتا سالى ۱۸۴۷ لەگەن دەولەتى عوسمانىدا دەجەنگا، بەلام بەھۇي ھەلگەرپانەھۇي كەسانى ناو بىنەمالەكەيەو نەبووايە پىشتى لە عەرد نەدەدرا و نەدەشكا^{۱۷}. عوسمانىيان كارى ياخىبوونەكەيان سەركوتكرد و بەلام رازىشبوون بەھۇي بىنەمالە ھەربە سەرۇكاپەتى عەشرەتەكەيان و لەجىتى خۇياندا بىمىننەھ، جىيەكى فرەوانى پانوپۇرى ئەوتۇ كە بەزەحمەت دەيگەپىشتى و عوسمانىيانىش حوكمكردنى ئەو ناوفايان بەلاوہ سەخت و پىر چەلمە بوو، بىچگە لەھۇي كە خىرىكى ئەوتۇشى بۇ دەولەت نەدەداپەوہ.

لە سالى ۱۹۱۳، (حسین) سەرۇكى عەشرەتى بەدرخانىيان لە دەولەت ياخىبوو، بەدرخاننىكان تەكتىكىكىيان بەلاوہ بوو كە برىتىبوو لە تىكدان و شىواندىنى بارى ئاسايش، ھەك پەلاماردانى كەشتىەكانى ناو (دېچلە) و كوشتى سەرنشىنەكانى. حسين خۇي بەناوچە شاخاويەكانى ناوچەى مووسلدا و ھەرىمەكانى باشوورى پەتلىس و ئامەددا، بۇ بەدەستخستى پىشتىگىرى سەرەك خىلەكانى تر جەولەپەكى كرد. هەتا دەشتىن گواپە خەرىكىبوو لەگەن (مار شەمعون)ى سەركرەدى نەستوورىەكاندا رىكەوئ و پەيماننىك بېسەتن.

حسین مژدەى سەربەخۇيى بە سەركرەدەكانى تر دابوو، بەلام لەمەدا بەتەواوى نەپىيكا. چونكە ھىزەكانى بەدرخان ھىجگار وا بەھىز نەبوون تا بەشى ئەوہ بكات ھېرش بەرنە سەر شارەكان و بەھەقەتىش ھەپشەبەن بۇ سەر دەولەت، بەلام خۇ بوونە ھۇي پىشوى و نازاۋە لە ناوچەكەدا.^{۱۸}

شۇرشى بەدرخانىيان بۇخۇي مەترسىەكى سادەبوو لەسەر عوسمانىكان، چونكە لەناوچەپەكى دورە دەستەوہ سەرى ھەلدابوو، دەولەتىش ئەو دەى ھىز و توانا ھەبوو تا ياخىبووان راۋنى. بەلام مەترسىەكە كاتى پەردى سەند كە (عەبدولرەزاق) كە نۆينەرى حسين بوو، دەنگى داپە پان دەنگى (شىخ

تەها) و ھۆزەكانى بەدرخانى نارده سنوورى ئىران، نىنجا ھەركام لەم دووانە دەستيان نايە ناو دەستى رووسەكان، بەمە شۆرشەكەيان مەترسەيەكى راستەقىنەى بۆسەر سنوورى عوسمانى ھىنايە گوژى. سەرەپاى ئەمەش (عەبدولپەرزاق) تىروانىنىكى تايبەتى ھەبوو لەبۆ يەكخستى كورد و سەربەخۆيان لەژىر ساپە و حوكمىكى رووسيايدا، ئەمەش مەترسەيەكبوو كە گشت سنوورەكانى ھەر شۆرشىكى عەشائىرى تىرى بەزاندىبوو. بگرە لىيانى تىبەراندىبوو. لەمەش ددچوو كە تاكە ياخيپوويەكى كوردبوويى كە پلان و بەرنامەيەكى كارکردنى ھەبوو.

(عەبدولپەرزاق) ويستى پەيامىكى مەقاوومە ئاراستەى نەرمەن و ئەوروپايەكان بكات، چونكە واى ھەستدەكرد كە وا خەرىكن دەستبگرن بەسەر رۆژەلاتى عوسمانيدا و چەكيش لەشانى كورد دامالان، زەوى و زارەكانىشيان بدمە دەست نەرمەن و كورد بەگشتى بكنە كۆيلەى خۆيان.

لە بەيانىكى پەسميدا بۆ كوردەكان، ئاشكرای كرد كە سەلتەنەى عوسمانى بەتەواوى ملكەچى ئەوروپايەكان بوو، بەشۆدەيك كە سولتان ناچار بوو مافەكانى كورد بگوژیتەووە بە بەردەوامى و مانەووى سەلتەنەكەى. لەبەرەو پووبوونەووى ئەمەدا تەنيا ھىوايەكى كوردەكان مقاومەيەكى سەريازى چەكدارانەى سەرتاسەريە³. ئەم بەرھەستىتردەنە راستەوخۆ بەرەو ئەوروپايەكان ئاراستە نەكرايوو، كورد بەرامبەر ئەوروپا چى پى دەكرى؟ وە دەيانتوانى بۆ قايلکردنى دەوئەتى عوسمانى تا لە چوارچۆوى مامەلەكەردنيدا لەگەل ئەوروپايەكان جىگە و سەنگىكيش بۆ كورد دانى، چى بكنە؟ نەخىر، تەنيا ھىواى كورد بەلای عەبدولپەرزاقەووە ئەوھبوو كە عوسمانىيەكان لە رۆژەلاتدا وەدەرنى.

دەكرى عەبدولپەرزاق بەپياوئىكى واقىعەين دانئىن، لەو بىروايەدا بوو كە چارەنووسى سەلتەنە ھەر بە لەدەستچوونى رۆژەلاتى ئەنەدۆل دەبى، بەلام

بىرسەكە لەۋەدىيە كە بزانرى ئاخۇچ ماف و نەرىتىكى كورد بەردەوام دەپن
 و ئاخۇ نەرمەنەكان كورد نوقم ناكەن. ئەو دەيگوت: نەگەر كورد نەيەۋى
 رووس و ئەوروپايىيە نەرمەنەكان وا دەست بەرەللا بن و جەلەۋى دەستەلاتى
 حوكمى كوردىيان بگەۋىتە دەست، ئەوا پىۋىستە لەسەرى كەيەك بگىرى و بۇ
 نەوروپاي دەرختات كە لەناۋىردىيان كارىكى ئەستەمە و دز بە
 بەرژەۋەندىيەكانى نەوروپا خۇيشىەتى.

بە پىچەۋەنەى نەرمەنەكانەۋە (عەبدولرەزاق) ددانى بەۋەدا دەنا كە
 رووسەكان نەياندەۋىست دەۋلەتتىكى نەرمەنى دامەزرىنن. بەپىنى پلانەكەشى
 دەپن كوردەكان سەرۋەرى روسىيان بەسەرەۋە قەبۋولپى بەلام دەپن
 سەرىيەخۇپىيان پارىزراۋ بى و چۇن دەيانەۋى ئاۋا بژىن، ئەو كارانەش كە
 بانگەشەى بۇ دەكردن بىرىتى بوون لە شۇرپش و دەستخستە ناۋ دەستى
 داگىر كەرانى رووسەۋە، ئەمانەش لە جەۋەردا ھەر عەپنى ئەو كارانەن كەلە
 پلانى شۇرپشگىپرانى نەرمەندا بوون^۵.

جا بەھۋى كارىگەرى رووسەۋە بۇ سەر شۇرپشگىپرانى نەرمەن و
 ياخىبوۋانى كوردەۋە، ئەوا ئەم شتە كت و پرنەبوو، شىكردەنەۋەكەى
 (عەبدولرەزاق) بۇ رەۋشى كورد ژىرانە و لىزانانە بوو، ئەگەر بوۋا بىرايە
 بە پشكەنەركانى رۇژەلاتى ئەنەدۇل كارى خۇپان بىكردايە (بىروانە خوارتر)
 ئەوا بەزۇرى دەبوۋە ھۇى نۇتۇنۇمىيەك بۇ نەرمەن و دەستبەسەر اگرتتىكى
 رووسىش بەسەر رۇژەلاتى ئەنەدۇلدا.

كە سالى ۱۹۱۰ ھاتە بەرەۋە، عەبدولرەزاق گەپشتە ئىران و ھۇزە
 كوردەكانى ناۋچە سنوورىيەكانى گىردىرەبۇۋد تا بىانخاتە سەر دۆزەكەى،
 ھەرچەندە كارەكانى، بەر لە تىكشكانى عوسمانىيەكان لەيەكەم شەرى
 بەلگاندا، زۆر گىرنگ نەبوون. لە مانگى نىسان /نەپرىلى ۱۹۱۳ و
 بەسەر بەرشتى كونسۇلئەكانى رووس و ئىران، عەبدولرەزاق شۇنىكە وتوانى

رېڭكەدەخست و ھەئەمەتتېكى راگەيانىدىنى دژ بە عوسمانىكانى راپەرەيەتتى دەکرد.^{۵۶}

لەشانسى عوسمانىكان عەبدولپەرزاق ئەوھى سەئاندى كە لە فەلسەفەى شۆرشگىرپىدا زياتر شارەزا و لىزانترە وەك لە دەستخستنى پىشتىگىرى سەرگەردەكانى تردا يان لە بەگزاچوونەوھى عوسمانىيەكاندا. پروسەكان تەوانيان ئەوانىدى قايلىكەن كە بچنە ھاوپەيمانىيەكى رەسمىيەوھ لەگەل عەبدولپەرزاق، بەلام بەبى ھاوکارى سەربازى. ھەرچەندە ئەوانى كەلە ژىر دەستىدا دەجەنگان ھەمىشە شەروانەكانى ھىزى بەدرخانەكان بوون، بەلام كاتى كە (حسین) لە ۱۹۱۳ كۆچى دوایى كرد، بەشېكى زۆرى پالېشتى كەردنەكەى بنەمالەى بەدرخانەيانى لەكىسچوو، جىگەرەوھكەى حسین رېڭكەوتنامەيەكى ناشتى لەگەل دەولتەدا مۆركرد.^{۵۷}

شۆرشكەى عەبدولپەرزاقىش ھەتا دوا ھەفتەى مانگى نەيار / مایۆ ۱۹۱۴ بەشېوھىيەكى نارېڭكوپېك بەردەوامبوو، عوسمانىكان لەدواشەردا لە نىزىك (سیرت) شەروانى عەبدولپەرزاقیان شكاند، ئەندامانى بنەمالەى بەدرخان دەستگىر كران.^{۵۸} عەبدولپەرزاق و چەند كەسك لە ھەوادارانى ھەلاتنە نىرانەوھ بۆ پەنا پروسەكان. لەكۆتايدا لەسەروپەندى يەكەم جەنگى جىھانىدا پروسەكان لەسەر ئەو خزمەتانەى كە ھەيبوو كەرديانە فەرماندارى ھەرىمى (پەتلىس) كە داگىريان كەردبوو.^{۵۹}

● شكستى كارە ياخىيووھكان

لەوانەيە ئەو ھۆكارە بنەرتیانە كە شكستيان بە ياخىيوونى سەرگەردە كوردەكان ھىئا: نەبوونى پالېشتىيەكى بەردەوام و پەرتەوازەيى ياخىيووان لەناو خۆياندا بووبى. سەربارى ئەو رېڭكەوتنەى كە بەھۆى پروسەكانەوھ بۆ ھاوکارىكەردن لەگەل گشت ياخىيوواندا، كەچى ھەرگىز ھەوادارانى (بەدرخان

و بارزان) ھىزەكانى خۇيانيان يەككەنخست بۇ پائىشتى يەكگدى.

ماوھىيەكى دور و درىز سمكۇ ھەرخۆى بە تەنيا لە ساحەكەدا بوو، تەماحى شەخسى و دوژمنایەتى عەشایرى و ملكەجى بۇ دەولتەتى ئىسلام، نەمانە گشتیان بوونە ھۆى ناتەبابى و يەككەگرتنى كوردەكان بەرپووی دەولتەتدا: لەكاتىكدا عەشایرى تر ھەبوو وەك (حەیدەرانی) كە تەرىكبوون و گۆشەگىر بەشدارى روداوەكانیان نەدەگرد، سەركردە ئایینیە یاخیبووكانى (پەتلىس) یش بەبى ھاوکارى و پشٹیوانیەكى عەشایرەكانى دى كارى خۇیان دەگرد، سەربارى گشت ئەو ئەسبابانەى بوونە ھۆكار بۇ بەرھەئستى لە دەولتەتى عوسمانى یان بۇ لایەنگىرى و دەست تىكەلاوگردن لەگەن رووس، وە لەگەن ئەو ھەموو یاخیبوونانەى كە پویاندا، دجىبى جەخت لەسەر ئەوە بکرىتەوہ كە كورد بەگشتى وەلا و ملكەجیوونى خۇیان بۇ دەولتەتى عوسمانى ھېشتەوہ، كەمىك لەو سەرۆك ھۆزە گەورانە لىى یاخیبوون و لىى ھەلگەرانەوہ، ئەو شىخانەى كە ھەستان و دەستیان دایە شۆرپى كىردن نەیاندەتوانى ژمارەيەكى نەوتۇ لە شوینگەوتوان لە خۇیان كۆكەنەوہ تا بگەنە رادەى مەترسیەكى راستەقىنە، ھەرچەندە بە بى دوو دلئى تەنگژد و سەرىشەیان ھەر دروست دەگرد. كوردەكان زوربەیان پەعیەتتىكى بەوھفا بوون و بگرە زیاترىش.

سەرەپراى شكستى كارە یاخیبووہكانى كورد، بەلام كارىكى نەرىنى گەورەى كرده سەر ھەرىمى فان و دەستەلاتى عوسمانى، زوربەى سالانى ۱۹۱۲ - ۱۹۱۴ یاخیبووہ كوردەكان بوونە ھۆى نانەوہى نازاوە لە بەشىكى زۆرى خواروى رۆژەلاتى نەنەدۆلدا، شەردەكان لەنىوان سەربازانى عوسمانى و یاخیبووانى كوردا وە لەنىوان عەشایرەكان خۇياندا ھەماھەنگبوو لەگەن تەقەللای ئەوروپایىيەكان بۇ يەكلايىكردنەوہى مەسەلەى پشكئەرەكان و ديارىكردنى چارەنووسى رۆژەلاتى نەنەدۆل، ئەمە كارى كرده سەر ئەوہى كە

تيرپوانىنى ئەرورپاىيەكان سەبارەت بەتواناى عوسمانىيەكان بىگوزى لە داىبىنكردن و مسۆگەركردىنى ئاشتى لەنىو خەلكەكەدا.

ھەر جارىك شەرىان بىكردايە عوسمانىكان ياخيپووانىيان دەشكان، لە گوئى رووبارى (زى) (شىخ عەبدووسەلام)يان شكاند و (شىخ سەعید)يشيان لە باكوورى رۇزاوى ئىراندا راونا و (عەبدولرەزاق)يش لە نىزىك (سەرەت)و (مەلا سەلىم و سەعید عەلى)يش لە بەتلىس. بەلام رۇزى لە رۇزان نەيانتوانىوھە كە ياخيپووھەكان بىنرەكەن و نەيانھەيلن، ھەرىكە لە (سەكۆ، شىخ تەھا، عەبدووسەلام و عەدولرەزاق) لە ئىراندا مانەوھە و رووس پەناى داىبون، بەر لەپەكەم جەنگى جىھانى و لەكاتى جەنگەكەشدا توانا و كرده و كۆشە و دىپلوماتكارى عوسمانىكان تەرخان بوو بۆ بەرەرورووويوونەوھى مەترسىيەكى چاومروان كراو كە ھا نەمەرۆ يا سەبەى رویدات، ئەویش ياخيپوونى كوردەكانبوو. كە جەنگەكەش قەوما عوسمانىكان پشتگىرى ژمارەپەكى ئىچكار زۆر عەشاپرە كوردەكانىيان لەدەستخۆياندا كەدەبوو لەو جەنگەدا پالېستىيان بوونايە.

● رووسەكان و كورد

باش ھەردوو شەپھەكانى بەلگان، وەك پېشتر و ترا، رووسەكان ھەستىيان بەلاوازى عوسمانىيەكان دەگرد، لە سونگەى دىپلوماتىيەوھە لە پەوشى ھەشەلى سەئەنەكە سوودىيان وەرگرت، بەوھى لەژىر ساپەى پشكەنەرەكاندا كاربەكەن بۆ ھەئوھەشاندنەوھى دەستەلاتى عوسمانى لە رۇزەلاتى نەنەدۆلدا، جا جىيان بى دەكرا بۆ لاوازكردىنى لەو ناوچدا درىغيان نەدەگرد.

رووسەكان دەمىكبوو پالېستى شۆرپشگىرە نەرمەنەكانبوون (نەگەر چى بە درىژاى رۇزگارگە نەو پالېستىيە ئە ھەلگشان و داكشانداىبوو) بەلام نىستە واسەرىيان كوردۆتە سەر كوردەكان و ئاورپىكىشىيان لەوانىش داوھتەوھە.

كونسۇلئەكانيان لەھەردوو دىۋى عوسمانى و نىرانىدا بەناشكرا پىشتىگىرى خۇيان بۇ ياخىبوۋە گوردەكان پىشان دەدا، پەناگەى ئەمىنيان لە رۇزاۋاي نىرانىدا بۇ سەرۋك و عەشرەتەكانيان دەستەبەر دەگرد، لەرپى مىواندارىكردىئانەۋە لە كونسۇلگەرەكانياندا (ۋەك ئەۋەى پەتلىس) لە قانۋونىش دەيانپاراستن، بۇ يەكجىستىيان دۇ بە عوسمانىيەكان لەلای خۇيان كۇيان دەگردنەۋە، سەير لەۋەدا بوو لەعەينى كاتدا پىشتىگىرى شۇرپىگىرپانى ئەرمەنىشيان دەگرد، كە ئەم دوۋانە بە دوژمنى سەختى يەكتر دادەنران، بەلام لەمەدا دەبوو مەبەستى رۋوس بەھەند ۋەرگىرى، بەتابەت ئەۋان ھەرگىز بەتەماى ئەۋە نەبوون كە شۇرپى كورد سەرگەمۇئ بەلام ھەرچۇنكىي نازاۋە و پىشۋىيە كە بە پال شۇرپىكى ترەۋمىيى دەبى ھەر قازانچىكى تىدايى بۇ رۋوس خۇى، چۈنكە عوسمانىيەكان ھەرچى توانا و وزەيانە دەپخەنە كار بۇ سەرگوتكردى ئەۋ شۇرپە.

ۋەلا و ملكەجىبوۋنە زەلىلەكەى سەرگردە كوردەكان بۇ سەلتەنە و ئەۋ مەملەنئىيە لەناۋ خۇياندا بوو چار لەدۋاي چار سەرگردە و رابەرى نايبىي رىزدار و بەجورمەتى بەتومەتى خىانەت تيا ئىعدام دەكرا، لە گەرمەى ئەۋ نازاۋەى شەرى ناۋخۇيەدا مەسىحىيەكانىش توۋشى كىشە و تەنگۈچەئەمە دىبوون. بەمە دەستىۋەردانى رۋوسيا بە بيانۋى ھىۋوركدنەۋەى بارودۇخى دەقەرەكە ناسانتر دەبى. بۇيە ھەتا نازاۋە و تەنگۇمكىنى رۇژەلاتى عوسمانى رۋو لە زيادبوون بىكەن يان ھەرشتى بىيئە ھۇى لاۋازىبوۋنى دەستەلات، رىنگە ناۋەلا دەكات بۇ پەلامار و پامالكردىكى رۋوسيايەنە.

بىگومان رۋوسەكان لەبەرىكى جىاۋازەۋە تەماشاي ياخىبوۋنى كوردەكانيان دەگرد، ھەر نەبى لە دوۋتۋى دنەدانىيەۋەۋە ھىچى تر. رۋوسيا كارىكى ۋاي كرىبوو كە دەۋلەتە نازەربايجانە فارسىيەكەى ملكەچى دەستەلاتىبوو، موۋجەى رىكۋىپىكى دەدايە (شىخ تەھا) لە شەمىديان و

(سمایلاغای سمکۆ) و له‌وانه‌یه به‌که‌سانی تریش²⁷.

وهك پيشتر باسمانکرد، سمکۆ بۆ ماوه‌یه پله‌ی په‌سیمی له‌لای رووسه‌گانه‌وه پیندرا‌بوو، هه‌ریه‌ك له (عه‌دولپه‌رزاق به‌درخان و سمکۆ) نیشانه‌ی ریزلینانی رووسیایان له‌به‌رامبه‌ر نه‌و خزمه‌ته‌ باشانه‌یان بۆ مه‌سه‌له‌ی رووسیا، پێوه‌کرا.²⁸

ده‌وله‌تی عوسمانی رووسیای به‌ پالیشتیکردنی یاخییوونه‌ کورده‌کان توومه‌تیار ده‌کرد، بائوۆزی به‌ریتانیا له‌مه‌دا هاو‌را‌بوو له‌گه‌ڵایانا و ده‌لی:

((نه‌و نيمتيازاتانه‌ی که دراوه به - عه‌بدولپه‌رزاق و سمکۆ - و نه‌م په‌یوه‌ندیه‌ باشه‌ی که نه‌م سی پیلانگێره و ده‌سته‌لاتی فارسی له‌ نازه‌ریایجان (که ناشکرایه‌ باشکۆی رووسیایه) پێگه‌وه‌ گێرده‌دات، وه‌ك پيشتر ده‌رکه‌وت و له‌و پيشوازيه‌ گه‌رمه‌ی نه‌و ده‌سته‌لاته‌ ده‌رکه‌وت بۆ نه‌و کوردانه‌ی له‌ده‌ست ترکیا هه‌لاتیوون، وه‌ك شیخی بارزان.

گشتیان نیشانه‌ن بۆ سه‌لمانندی راستیی راو‌بو‌چوونی ترکه‌کان، نه‌وانه‌ی وای داده‌نێن که هه‌ندئێ کینه‌ له‌ دلی ترکه‌ لایه‌نی رووس ده‌گرن و به‌لايدا باده‌ده‌نه‌وه‌)).²⁹

رووسه‌کان له‌ خۆشکردنی ناگری یاخییوونه‌که‌دا پیرۆزیان به‌ده‌ستوینا و بوونه‌ هۆکاری شه‌ژان و نا نارامی. به‌لام له‌م ناسته‌دا کاره‌کانیان وێستا، به‌ نامانجی تیکشکاندنێ حوکمه‌ته‌ که ده‌بوو سه‌رکرده‌کانی گشت باله‌ کورده‌کان په‌گگرن، به‌لام سه‌ره‌دای به‌رژدوه‌ندیه‌ هاویه‌شه‌کانیان و په‌یوه‌ندیه‌ شه‌خسیه‌کانی نێوانیان، سه‌لماندیان که ناتوانن په‌گگرن³⁰. وه‌ ریکخه‌ستنیکی په‌گگرتووی نێوانیان به‌بێ یارمه‌تی رووس نایه‌ته‌دی.

له‌ مانگی نه‌یار/ مایۆی ۱۹۱۴ کونسۆلی رووسیا له‌ (خۆی) (م.شاریکۆف) کۆبوونه‌وه‌یه‌کی فره‌وانی ریکخه‌ست له‌نێوانی:

سمکۆ، سه‌عید عه‌لی، عه‌بدولپه‌رزاق، میسیت - یه‌ك له‌ پیاوانی شیخ

تەھا و ئەرسانلى* ھەسەن اغا. ئەمانە نوپۇنەرى زوربەى لايەنە ياخيپوۋە ديارەكانى كوردەكان بوون، لەسەر يەكخستى تەھەللاكانيان و دەستكردن بە بەلاماردان پۈكەوتن بە مەبەستى تىكدان و كاۋلكارى لە ناو سەلتەنەكەدا. لە راپۇرتەكاندا تەۋەش ھاتوۋە كە ئەمانە ۵۰۰ تەھنگيان لە عەمبارەكاي رۋوس لە نيراندا ۋەرگرتوۋە^{۱۱}، بەلام بەھۇى ئەو ناتەبايى و ناحەزبە شەخسىانەى نيوانيانەۋە، ھەولەكانى رۋوس بۇ يەكخستەنەۋەى كوردەكان بەفپرۇچوۋ، خۇ ھەر نەبى دەيتوانى دەرھتائىكى نا جىگىر و ناسەقامگىرى و مەترسىدار لە رۇزەلاتى عوسمانىدا بىنىتە ناراد، لە كاتىكدا نەرووپايەكان ھاۋارى تەۋەمیان بوو كە ناشتى لە دەفەرەكەدا بەبى ھوكمىكى نەرووپايى بەرپانابىت.

● شۆرشگىرانى نەرمەن

پاش ئەو شىكستە ئابروپەرەى يەكەم شەرى بەلگان، نەرمەنەكانى شان وايان چاۋمروان دەگرد كە نىتر ئەمە سەرمەرگى سەلتەنەكەيە و بە ئاشكرا بېشۋازيان لە ھەردەسەيتانەكەى دەگرد. كونسۇل (ج. مۆلىنۋ-سىل) دەلى: زوربەى نەرمەن لە ھەرىمى شان كۇتايى ھوكمى عوسمانيان گەرەكبوو نەك چاكسازى. ۋە دەيگوت: نەرمەنەكان گشت رۋالەتتىكى ۋەلا و لىكە-چيان بۇ دەۋلەت توور ھەلداۋەتە ئەۋلاۋە، ئەو رۋالەتانەى كە پۇزى لە پۇزان ھەرخۇيان دايانھەيتابوون و دروستيان كرىبوون. وايان لىھاتوۋە بە ئاشكرا بېشۋازى لە پامالگردن و ھەر جۇرە داگىرگردنىكى رۋوسىيى دەگەن لە نەيالەتە نەرمەنەكاندا^{۱۲}. شاندېكى نەرمەن بەشدارىگردنى لە نەنجوۋمەنى

* ئەم دوو ناۋە دەجى ئاۋابن: مىسيت - مستەفا، نەرسانلى. نەرسەلان بوو بن.

ھەرىمەيتى فاندا پەتكر دوه، دەشى بەھۆى پالنهري باوهرپوونەوھ بووبىن
يان له ترسا^{۳۴}.

دەستەلات و نفوزى سەرھكى لەناو كۆمەئى ئەرْمەندا حيزبى تاشناق
بوو، نەم حيزبە دەستى بەسەر كلئىسای ئەرْمەن و قوتابخانە ئەرْمەنيەكانى
ھەرىمەكەدا گرتبوو و بەسەر گشت شىوھ بەرھەلستىەكيشدا زالبوو كە
بەرھوروى دەبوو، قوتابخانە فرانسىيە دۆمىنيكانىيەكانى فان، كە لە نىوھندە
ئەرْمەنەكەدا ناوبانگىكى باشى ھەبوو، زوربەى قوتابىيەكانى خۆى لەدەستا،
چونكە قەشەكانى ناچاركران (لەوانەشە فەرمانىكى دەولەت بووبىن) كە
مامۆستايەك لە تاشناقىيەكان دەرگەن. تاشناقىش داپرانىكى سەپاندە سەر
قوتابخانەكە^{۳۵}. كونسۆلى بەرىتانيا لە نەرزىووم لە سەردانىكىدا بو فان
سەرنجى دا كە دەستەلاتى فيعلى تاشناق لە دەستەلاتەكەى دەولەت زياترە،
دەيگوت: بە دەستەلاتەين پياو لە فان (نیشان)ە، نەو كابرايەى سەرۆكارى
فیرقەكانى دەكرد و كارە تىرۆريەكانىشى لەناو تاشناقدا بەرپۆوھدەبىرد، زۆر
جار كاپتن (سىل) و كاپتن (دگسن) ھەردوو كونسۆل لە فان و ئەختمار، باسى
نەو كابرايەيان دەكرد: (ئارام) ناوئىكى عىلمانى بوخۆى كرىبووھ ھاوکار، نەو
ئارامە بە روالەت سالانىكىبوو كورسى (كاسۆلىكۆس)ى بەدەستەوھ بوو^{۳۶}.

شۆرشگىرپانى ئەرْمەن، بەر لەيەكەم جەنگى جىھانى و لەم سالانەى
دوايىدا، بە پىلان دانان و خۆ پرچەككردنەوھ خەرىكىبوون، تاشناقىش كارى
بەبايەخترى گرتبووھ خۆى و دەيكرد^{۳۷}، بەلام (ھانشاك) لە فان بوونى خۆى
دەپاراست و بەوسىفەتەش نەبى كە بەشىكە لە ھاوپەيمانىيە شۆرشگىرپەكە
لەگەن تاشناقدا ئەگىن بەشدارى دەستەلاتى نەدەكرد.

ھەلگىرسانى يەكەم شەرى بەلگان ھاوكاتبوو لەگەن پەرسەندنى
بلاو بوونەوھى چەك لە ھەرىمەكەدا، نىردراوھ نامرىكايىيەكان نامازە بەوھ
دەدەن كە: شۆرشگىرپە ئەرْمەنەكان ديسان خەلك ناچار دەكەن كە بە

نرخىتىكى گران چەك بىكېن. ھەر بۇ نموونە، تىھىنگى پووسى بە ۸ لىرە و نىوى ترىكى دەفرۆشرا، ئەوان رايان و ابوو كە بەشىكى كەم لەو چەكانەى لە ئىرانەو ھە نامىدودەكران دەستەلەت دەپتوانى دەستيان بەسەردا بىگرى، لە شوبات/ فەبرايىرى ۱۹۱۳ حىزبى تاشناق بەرپەسى دەستى كىردەو بە كىرىن و دابەشكىردى چەك، لەناو ئەرمەنەكانى شارمىكانى ئەنەدۆل و قەفقاس و ئەبالەتە بەككىرتووەكانى نامىركادا ھەئەمەتتىكى پارە كۆكرىدەو ھى بۇ كىرىنى چەك دەستىدە^۴. لىژنە ناوئەندىيەكانى حىزب و اپيان دەمبىنەو ھە كاتەكە لەبارە بۇ كىرىنى چەك چۈنكە نرخەكانىيان دابەزىو، ھەردوو شەپەكانى بەلكان بىرىكى زۆرى چەك و ئەسابى شەپىان لەناواندا خىستىو ھە و كەوتىو ھە دەست ئەم و ئەو، گومانىشى تىدا نەبوو كە پاش ئەو ھى دەكرىران دەگويزانەو ھە بۇ رۆژەلەتى عوسمانى، تاشناقش راپىدەگەيان كە ئەو بارە چەكانە گىشتيان دەگەنە جىنى مەبەست. ئەمە راست نەبوو، بەلام روداوەكانى دوایى سەلماندىيان كە زورى ھى چەكەكان دەگەپىشتە فان و جىگەى تىرىش لە رۆژەلەتدا^۵.

كونسۇل (مولىنوسىل) راپىدەگەيەنى كە:

((ئىستە ئەندامانى تاشناق سەرقالى پىچەككىردى دانىشتوانە ئەرمەنەكەى ولايەتەكانن و گوندنشىنەكانىش دەلەن گواپە ترەكان لە تۆلەى لەدەستدانى ھەرىمەكانى نەوروپايان كوشتارىكى سەرتاسەرى لە مەسىحىيەكان دەگەن، بۇيە دەپى مال و سامان و خىزانەكانى خۇيان بپارىزن. زورى ھى ئەو چەكانەى دابەشكىراون دەمانچەى ئۆتۆماتىكى^۶، دە فىشەك دەخوا و لەجۆرى (ماوزەپ) ھە، نرخى ئەم جۆرە دەمانچانە ۱۲ پاوئەندە، ئەو كارە بازىرگانىيە تاشناق دەپكىت و لە رووسىاوە نامىدوويان دەكات، چۈنكە

^۴ دەمانچە كۆنەكان تاك تاك فىشەكىان بەتەفانەند، ئەمانە پىزىيان دەگىرد .

((وەرگىپ))

قازانچ و خېرىكى چاكي تىدايه. زورىش لە لادىيهكان دەكەن تا بيانكرن. نەفسەرىكى دەرەك هەوائى نەوہى دامى كە لەو دەجى نموونەيه بى لەو شىوازەنى تاشناقيەكان بەكارىان دەهيئ:

بەكرىگراويكى تاشناق دەگاتە گونديك و بە كابرايهكى گوندىكە دەئى كە دەبى دەمانچەيهكى ماوزەپ بكرى، كابرا دەئى پارە شكنا بەم، نەويش پى دەئى دەبى مانگاكانت بفرۆشى، كابراى داماو دەيهوئ تىي بگەيهنى كە ومختى جوتكردن نيزيك بۆتەوہ و چۆنچۆنى كىلگەكەى بە دەمانچەيهكى ماوزەپ بكيئ؟. جا تاشناقيەكە هەر بەو دەمانچەيه مانگاكانى كابرا بەرگوللە دەدا و دەپوا.))

ژمارەيهكى كەم نەبى لە نەرمەن، بەتايبەت توژاالى بازرگانەكان، كە بۆ دەولەت بە ئەمەكبوون و هەرواش مانەوہ، چونكە چارمەنوسى (بيدروس كاباماسيان) بۆيان بووہ پەند و عيرەت.

● تيرۆكردى كاباماسيان، موختارەكەى قان

(بيدروس كاباماسيان) بازرگانىكى هاوردەكردى قوماش بوو، بەك لە بەناو پترين بازرگانەكانى شارى قان بوو، يەك كيشبوو لە ئەندامانى ئەنجومەنى راپەراندنى قان، دوو كەرەت بە زورىنەى دەنگى نەرمەن و موسولمانەكان بە موختارى قان هەليژيرايەوہ، كەرەتى يەكەم سالى ۱۹۰۹. لە بەرپۆهەبەردى كاروبارەكانيدا سەلماندبووى كە شياوى ئەو جىگەيهيه و بە ويزدانەوہ نيدارەى شار و نابوورى ناوخۆى بە رىكوپيىكى چاكرەد و بەرمو پيشەوہى دەبەرد، ئەووش بەگرتنەبەرى چەند رىوشونىك، بۆ نموونە كەشتيهكانى ناوخۆى بۆ گواستەوہ لە دەرياچەى قاندا خستە گەرەود. كاباماسيان نوپنەرى نەرمەنەكانبوو بە تايبەت بازرگانەكانيان، كە نامادبوون هاوكارى بە هەيكەلبوونى دەستەلاتى عوسمانى بگەن و پشنگىرى چاكرەيهكى هيمنانە و لەسەر خۆيان دەكرەد.

ھەئۆيىستىكى يەكلاكار ھەدى بەلای عوسمانىيەكاندا ۋەرگرتىبوو، پالېستى
 حاكم و ھوكمەتە مەرگەزىيەكە بوو.

ئەو مەزبەتەنەي كە بە ھانە ھانەي تاشناق نووسرايوون خرابوونە
 بەردەستى، داۋاي لاپردى حاكمى شاريان دەگرد، ئىمزاى نە دەگردن و جگە
 لەمە بازىرگانەكانىشى قايلىگرد بەۋدى كە لەو ھەلمەتى ئىمزا كۆگردنەۋدىيە
 بۇ لاپردنى حاكم خۇيان بەدوربىگرن و ئىمزاى نەكەن.

مەزبەتەكان سەريان نەگرت (بە پىچەۋانەي ئەۋانى ترەۋە كە زۇريان
 سەريان دەگرت) يە پلەي يەكەم ھۇي ئەمە دەدريتە پال ھەئۆيىستى
 كاپاماسيان و سەلاندنى ئەۋەي كە ئەو داۋاپانە ھىچ رەنگدانەۋدىيەكى راي
 گىشى ئەرمەن نەبوو.

ۋەك بىرىكارى دەۋلەت و سىياسەتەكانى، ئەم پىاۋە سەرگەۋتى بوۋە ھۇي
 بەرپابوونى مەملانىيەك لەنىۋان ئەم و تاشناقدا، لە مانگى نىسان/نەپرىلى
 ۱۹۱۲ ئاستى ئەم ناكۆكى و مەملانىيە گەيشتە لوتكەي، ئەۋىش كە زنجىرىيە
 ناگرگەۋتەۋدىيە لە قان رويدا و بوۋە ھۇي كاولبوونى چەند مائىكى ئەرمەن.
 جا ھەرۋەك لەم دەرفتانانەدا رۋودەدات، دەستى تاۋان خراپە سەر
 موسولمانەكان. بەتەرچىكى ئەرمەن لە ئەستەموۋن كەۋتە دىنەدانى پالېۋزە
 ئەۋرۋوپايىيەكان بۇ بەدەنگەۋمەھاتن و لىژنەيەكى كۆلىنەۋەش رەۋانەگرا بۇ
 قان و گوناھەكە درا بەسەر موسولمانەكانى شارەگەدا.^{۳۳}

لەمەدا كاپاماسيانى موختار دۇ بە شۇرېشگىرپان و بەتەرىك وىستايەۋە،
 راپۇرتىكى نووسى و تىيىدا دەلى: رۋداۋەكان لە فاندە ۋەك بەتەرىك دەلى
 وانەبوون، بەلگو ئەندامان لە لىژنەي تاشناق بۇ فەيتنەگىرى و ئازاۋە
 ناگرەكانيان بەردايەۋە.

بەتەرىك و شاندىكەي نەيانتۋانى موۋيەك لە ھەئۆيىستى موختار
 بگۆرپن، ھەموان دەيانزانى كە راپۇرتىكى ناۋا كە موختارىكى ئەرمەن
 بىدات بەلای ئەۋرۋوپايىيەكانەۋە كە فېرېبوون گومانيان لە قەسەي عوسمانىكان

هه بوو^{۳۲}، بايه خيكي گرنگي دهي.

به لاي تاشناق هوه، تمنيا يهك چاره سر شياو بوو: له ناو بردني موختار و
لاخستن، بويه حوكمي نيعدامي دهرهق دهرچوو^{۳۳}.

شور شگيران كه پشتيكيان بهو مملانييه ده بهست له نيوان موسو لمان و
نهرمه ندا، كه سايه تيه كي گرنگي نهرمه نيان بؤ قووتنه ده چوو كه لايه ني
دولت بگري و له ناواندا بي. چهنده جا ريش ترس و هه رپه شه و
تؤقاندني شيان بهراميه به وانهي وهك كاباماسيان بوون له نهرمه نه كان
به كار هي ناوه^{۳۴}. بويه په نيان برده بهر شيوازي تؤقاندن و دوژماني خويان
له ناو كومه لي نهرمه ندا چاو ترس ين دهر كرد، پاشان هه لمه تيكي
پر و پاگه نده نيان ده ستده دايه كه گوايه هي زه نه منيه عوسمانيه كان نه و
كه سانه نيان تيرور كردوه. جا نه وروپايي و نامريكاييه كانيش باوه ريان
به قسه نيان ده كرد.

موختار ده كي فان بهرده و ام هه رپه شه ي بؤ دهنيرا، نه و يش كه نه يه پشت
ژماره ي پاسه وانه كان ي بؤ زياتر كه ن به مه هه له يه كي گه وري دهرهق
به خوي كرد، له وانه يه واي زانيبي كه بووني بوليس به هه ميشه يي له ده وري
واي دهرده خات كه متمانهي به برا نهرمه نه كان نييه، بويه گوئي به
هه رپه شه كان نه دمدا و وهك جاران ده هاتو ده چوو.

به ياني ده ي كانووني يهك/ ديسامري ۱۹۱۳ كاباماسيان له گه ل زن و
كچه گه يدا هاتنه دهر بؤ مائي زاواكي، له و نانه ي سواري عه ربه انه گه يان
ده بوو، گه نچيكي نه ندامي ريكخراوي شور شگيري فان ده سترپزيكي لي كرد،
موختاري بي چهك و غافل بي پاسه وان دوو گولله نامبازي بوو و به شه ست و
پينچ سال تمه نه هوه گياني دهرچوو^{۳۵}.

ليكو لپنه و ده يه كي قه زايي له فان بكوژاني كاباماسياني دياري كرد،
نه وانه: زيرنگه ريك به ناوي (كاراكين) و يارمه تيده ره كانيشي. فه رماني
ده سترگير كردن يا دهرچوو^{۳۶}، جينا يه تكاران بوي دهرچوو بوون به لام زوري

نەبىرد لە گوندى (كارا گوندوز) گىران، ئەمانە بوون: (كاراكين)ى پىياوگوز، (بوتور) عەرەبىنچىكە و (سراج نوسىب) و سەرگىردىك لە لىژنەى تاشناق كە ناوئەكەى نەدەزانرا. باش كەمىك كەسانى تىرىش دەستگىرگىران.^{۸۳}

دەستگىرگىردنى جىنايەتكاران بەو دەست و بىردە شتىكى تازە بوو لە فاندە، لەو جەھەت ناوا بە گورجوگۆلى روى نەدەدا، بەلام شەعەبەتى كاپاماسيان و ترس لەو دەى ئەم تاوانە بىيىتە ھۆى نازاۋىنانە ھەى زىاتىر، پالى بە ھىزە ئەمىنەكانە ھە نا تا ھەرچى زووتر دە گىر كۆپىرەكانى ئەو تاوانە بىرەۋىننە ھە. دانىشتنە بەرەبەكەنى لىكۆلەنە ھە و گۆگىرتن لە گوتەكان دەريان خست كە چەند سەرگىردىكە تاشناق لە بىشتە ھە دەستيان لەم تاوانەدا ھەبوو. لەوانە (فراميان) و (ئارام مانوكيان) و كەسانى تىرىش، ئىنجا فەرمىانى گىرتن بۇ ئەمانەش دەرجوو.^{۸۴}

نووسىنگەى حاكەم لە جىبە جىكردنى بىر يارە قەزەبەكان بەرپىر سبوو، سەرپىرەى ئەو داوا و مەزبەتانەى دەدرانە حاكەم و دەنىررانە ئەستەموول، پىياوگوزان و سەرگىردىكانى تاشناق ئازاد و بەرەلا مانە ھە.^{۸۵} ئەمەش نامازەبەكە بۇ ئەو دەى كە دىسان دەستىۋەردانى سىياسى وەك سالى ۱۹۰۸ دەورىكى گىرنگ دەبىتى، ئەو سالى كە گىراۋەكانى تاشناق مەردخەس كىران. ئەمجارەش دىسان تاشناقىەكان تۈانىان ھەك بەرزەكى بانان بۇى دەرجى و لە گول كالتىريان پى نەگوتىرى، ھە بگرە ھۆشداريان داپە ئەوانەى تر لە تۈنزالە بازىرگانەكە كە لاپەنگرى دەۋەتن كە سەربىچىكردن لە تاشناق ماناى خۆگۆزىبە.

دواى مەردنى كاپاماسيان ھەرچى بىشتگىرەكبوو لە ھۆكەمەت با زۆر ساكار و بچووكىش بوواپە، ئەما.^{۸۶}

رېۋىرەسى بەخاكسپاردنى كاپاماسيان ھىند گەورد و پىر شكو بوو كە وادەزانرا زوربەى دانىشتۈنى شارەكەى وا لەگەندە، ئەو ۋەتارنەى لە رېۋىرەسەكەدا دەدران، ستايشيان لە خزمەتە پىر باپەخەكانى كاپاماسيان

دەکرد که پيشکەش بە شارەگەي کردبوو، هەروا ئەو ريز و خوشەويستەي دانىشتوانى موسولمان و مەسيحى پيشاندا بۆ ئەو پياووە. کونسۆلەکانى بەريتانىا و پرووسيا و فرانسە لە ريوپرەسمەگەدا بەشداربوون جگە لە نيردراوانى بيانيش⁴².

لەبەرەمبەرەدا هيج نوينهريكى تاشناق يان هيزدگاني ناسايش نامادەنبوون، بە خاکسپاردنەگە لە قەبرستانى نەرمەن که گەوتبوو بەشى (بەگلەر) هەو بەرپۆه چوو. که تاريک داهاات کاباسيان نەسپەردەي خاک کرا.

● پشکنەرەيهکان

نەوروپايەيهکان لە دامەزراندنى پشکنەرەگاندا بۆ رۆژدلاى ئەنەدۆن ناپرەحەتيەكى زۆريان هاتە رى. هەريەك لەو زلهيزانە بەووە رازى نەدمبوو پشکنەر لەوى تريان بى، لەبەر ئەمە وا پيک هاتن که با پشکنەرەگان لە دەولەتە بچووگەکان بن. بە ترەريكى نەرمەن لە ئەستەمووۆ بە پاليۆزى پرووسياى گوت که واى پى باشە پشکنەرەگان بۆ هۆلاندو دانيمارک يا نەرويز يان سويد بن، بەلام ئەک لە بەلجىک يان سويسرە بن چونکە ئەم دوو وڵاتە بەيوەنديەكى بازرگانى گرنگيان ها لەتەک سەلتەنەي عوسمانيدا⁴³.

(لويس.ك. ويستينىنگ) که کرابوووە پشکنەر بۆ نەرزروم باسى لە چۆنيتى دەستنيشانکردن و دانانى خۆي دەکات، لە يادداشتەگانيدا دەنووسيت:

((جوارشەممە ٤ ئادار /مارس

کەمى بەر لە نىستە ومزيرى هۆلاندى پى راگەياندم کەسيک بەناوى (بوغۆس نۇبار پاشا) که چالاکوانىكى مەسەلەي نەرمەنە لەبەردەم گەلى دەولەتى نەوروپادا، داواي لە (ه.ى) کردوووە که هۆلاند دوو کەس بپاىئوى و دەستنيشانيانکات بۆ پەلە ئەو پشکنەرە گشتيەي که لەسەرەوە باس کرا. بەم هۆيەووە چۆتە برۆکسليش، لەويکاني ناوى دە پاليوراو لە نارادا بوو.

بەيىيى رايونچوونەكانى دەولەتى پروس (نۆبار پاشا) نوپىنەرى كاسۆلىكۆس لە ئەفلىسى (SIC - رابەرى پۇجى نەرمەن) وە نوپىنەرى بەترەرىك، بەمانا سەرگەردى پەسمى نەرمەن لە قوستەنتەنىە وە بەمانايەكى دى نوپىنەرى نەرمەنە مەسحىيەكان. نەك نوپىنەرى تىركيا، لەبەر نەمە، لەو كاتەدا نىردراوى تىرك لە لاھاي بە شىۋەمەكى كاتى لە مەسەلەكە دورخرايەو، بەلام پروسيا سەرقالى نامادەكارى بوو بۇ چاكسازيەكان و دەورى سەرگەردىيى خۆيشى تىدا ھىشتىۋە^{۸۱})).

(ويستىنىنگ) كە ئەفسەرىكى ولاتە داگىر كراوكانى ھىندى رۇژەلاتىبوو، دەستىنىشان كرا بە پشكەنەر لە نەرزپۇم، راندىكى نەروپىزىش بەناوى (نىكۆلاس ھۆف) ھوۋە لە فان كرايە پشكەنەر (بەدانانى پلەي ئەفسەرىيەكەي بەرزكرايەوۋە بۇ- كۆلۈنئىل لەقتىنانت)^{۸۲}. پشكەنەرەكان كاتيان بەفېرۇ نەدا، گورج خۆيان لە شۇرېشگېرە نەرمەنەكان نىزىك كەردەو، ويستىنىنگ كە زانى دانراوۋە پاش چوار رۇژ چاوى بە دكتور (زافرىيىف)ى نەرمەنى و (باستىر ماجيان)ى نەندازيارى كانەكان كەوت^{۸۳}. ئەمەي دواييان نوپىنەرى پىشۋوى نەرزپۇم و يەك لە سەرگەردەكانى خىزى تاشناق بوو.

كىشە و لك و پۇپەكانى دۇزى نەرمەنى لەگەن ئەم پىاۋە وريا و شارستانىانە داپە بەرباس و لىكۆلىنەو، ئەوانەي نامادەبوون ھەر چى پىۋېستى بىكەن لە پىناو دۆزەكەياندا، جگە لەمە چەند نووسراۋىكىشى لى وەرگرتن^{۸۴}، ويستىنىنگ بەرلەۋەي ھۆلاند جىھتلى جارىكى دى بەوانە كۆبۋو، لە نووسىنەكانىشىدا ھاوسۇزىەك دەپىنرى بەرامبەر دۆزەكەيان و مەمانەيەكى كەمىش بە مەبەستەكانى ئالمان. واى بۇ دەجوو كە پروسيا، لەبەرەمبەردا جگە لە ناسوودىيى و ھىمنى لەسەر سنووركەي چىدىكەي ناۋى^{۸۵}.

نه‌خشی ۱ - ۷ رینگه‌ویان و هیله ناسینه‌کان

(ويستىننىڭ) لە پارىس چاۋى بە (ھۆف) كەوت و پىڭقە لەتەك (گارىگىن باسترماجيان) و (زاھرىيىف) و (بۇغۇس نۇبار) كۆبۈنەھە، ئىنجا رووھ و ئەستەموون بۈنەھە. بەر لە چاۋپىكەوتى بەرپىرسانى عوسمانى ھەندى كورته راپۇرتيان لە تاشناق و لىپسراۋانى بەترەرىكىەكەوھ پىڭقەيى، تاشناق لىستى ئەو ئەرمەنەش كە پالىوراۋون بۇ دانانىان لە پلە رەسمىەكاندا داپە پشكەنەرەكان. تاشناق لەنامە رەسمىەكاندا رەزمامەندى تەواۋى خۇى پىشان دەدا بەرامبەر بزاردەي پشكەنەرەكان و گەشپىنىشى بەرامبەر قۇناغى ئايندە^{۶۱}.

رانىد ھۆف لە ۱۷ ئاب/ ئاغستۇس گەپشتە فان، ھەر بە گەپشتى (سيفىت بەگ كە پاشان دەپتە حاكىمى فان) دەنۈوسى: ھۆف لەلاپەن تەھسىن بەگى حاكىمى فانەھە زۆر بە ساردى پىشۋازى كرا^{۶۲}، بەلام ئەرمەنەكان زۆر بە گەرمىەھە بە پىرىەھە چوون، لەو ئاھەنگى پىشۋازى و رىزگرتەي كە قەشەي فان بۇي رىكخستبوو، سەر كەردەيەكى تاشناق (ئىشخان) وتارىكى بەخىرەتتى داو گوتى: تۇ ئەو مەسىحەي كە بە درىزايى پىنج شەش سائە لە چاۋەرۋانىتداين^{۶۳}. بەلام ھەر ئەم مەسىحە ھەلىكى نەوتۇي بۇ نەرەخسا كە كەسىك (ھەر كەسىكىن) رىزگارى كات. چۈنكە لە ۲۷ ئاب/ ئاغستۇس ۱۹۱۴ جەنگى يەكەمى جىھانى ھەلگىرىسا^{۶۴}.

(تەلەت پاشا) ى ۋەزىرى ناوخۇ پاش راگەياندى جەنگ ھۆق بانگىرد، ويستىننىگىش نەپتۋانى لە ئەستەموون دەرچى و بچىتە ئەرزىۋم. لەگەل ھەلگىرسانى شەرەكەدا دەۋلەتى عوسمانى دەستپىشخەرەكى يەكلاپەنەي لاي خۇپەھە جىبە جىگىرد، ئەۋىش بەلابردن و ھەلۋەشاندىنەھەي پشكەنەرەكان (لە ۲۱ كانۋوى يەك /دىسامبرى ۱۹۱۴)^{۶۵}.

● رەوشەكان لە سالى ۱۹۱۴

بەداھاتنى سالى ۱۹۱۴، سەلتەنەى عوسمانى لە شەرى ئىتالىا و ھەردو شەرى بەلگاندا تووشى شىكىتىوو و بارى دارايىشى دارما، بەلام لەمەيانى سىياسەدا لە ئەستەموون پىشوو و بىسەرورەرى تەشەنەى کردبوو، ئەو پىشوى و بىسەرورەرى ئاسايەى كە ئەو دەولەتەنە دووچارىيان دەبى كەوان لە سەردەتاي ھەنگاواندا بەردو ديموكراتى لەگەن ئەوئەدا كە ھەمووان واپان چاومروان دەگرد سەلتەنەكە نىتر كۆتايىتەى، كەچى ئەو روداوانەى لە رۆژەلاتى عوسمانيدا راستەوخۆ بەر لە جەنگە جىھانىكە روياندا، ئەو ديان سەلمان ئەگەر وازى لى بھىنرايە ئەوا سەلتەنەكە لەو تەنگزەمىە رزگار دەبوو.

ئەو ياخيپوونە كوردىيەى كە رووس لە پشتى بوو و تارادەپەكيش بوغرايى چاومروانكرائى نىرمەنىش كە خۆيان بە زلتە دزانى ناگرەكەى خۆشتر دەگرد، بەناسانى سەركوت كرا. دەولەتە تازە سى كوچكەپىيەكەى كۆمەلەى (نىتىجاد و تەرھى) ، بەپىچەوانەى ئەوانەى پىشوو نامادە نەبوو كە لەگەن بزوتنەو شۆرپىگىرە جوداخوازەكاندا ھارىكار بى يان بسولجى. ھەر زوو سەلماندى كە دەتوانى سەرلەنوئى سوپاى عوسمانى بەھىزكاتەو و بىكاتە ھىزىك كە بتوانى بەناسانى شىكىست دەرخواردى ياخيپوونەكان بەدات. لە فان دەولەت بەردەوامبوو كە زيان بەردو باشى بەرى، بە تايبەت لە بەرھوربوونەوئەى ئەو تالان و برۆيەى عەشرمتە كوردەكان، شىكىكى سروشتىش بوو كە وازيان لە دەولەتى عوسمانى نەدەھىنا و نەيانلەدھىشت بەدەردى خۆپەو دانيشى، پلانى پىشكەنرەكان ئەمەى

* سى كوچكە: مەبەستى سەركردە بالاکانى كۆمەلەى (نىتىجاد و تەرھى) يە: (جەمال و تەلەمت و نەنور).

((وەرگىر))

دەسەلماندا، رووسەكان دەستبەردارى ئەو نىازەى خۇيان نەدەبوون، بۇ داڭىر كىردنى رۇزەلاتى عوسمانى، ئەمە لەو بشتىگىر يەيانەدا دەردەكەوت كە لە ياخىبوو ھە كورد و نەرمەنەكانيان دەكرد و ھەروا مەبەستەكانيان بەرامبەر بە پشكەنرەكان.

ئەگەر بەخووستى رووسيا كاردەكان بەرئودچوونايە، چاكسازىەكان تەنيا لەمەك ھەرتى رۇزەلاتدا دەبوو، ئەو پىش لەزىر پىكىرى رووس خۇياندا، بەلام ھىزە ئەوروپايەكانىدى ھىچ نەبى بۇ ماوئەكى كاتى بەرھەتسى پىرۇزەكە پىيان دەكرد، لەگەل ئەمەشدا رووس ھەر ئەو تاكە ھىزە بوو كە بەسەر مەرچەكانى پىككەوتنى تاپبەت بە پشكەنرەكان و ھەلئىزاردنئاندا دەستەلاتدار بوو.

دوای داڭىر كىردنى رۇزەلاتى ئەنەدۆل لە دەستەلاتى عوسمانى بەتەواوى، ئىتر نەيتوانى بەتاقى تەنيا خۇى راڭرى، چونكە ھەزىمە رۇزەلاتىەكان ھەرگىز نەيانتوانىود بەتەواوى بەو بەروبوومانەى ناوخۇيان بەرئودچن و ناشتەك بۇ ئەھالىەكەشى بەرپاكەن. يا ھىلى ئاسنىن پاكىشن و ھانى پىشەسازى بدەن.

كوردىش ھەر وا بەو ئاسانىە ئەو پىيان قەبوول نەبوو. كە بە ھەق و ھەقىقە بە دەستبەسەر اڭرتنىكى نەرمەنئان دادەنا بەسەر رۇزەلاتەو، كە تەنگەژمەكانىش دەگەپشتەنە لووتكە، ئەو كاتە رووس نامادەبوو دەستىوھرداو پىتە ناوہو.

● پەراويزەكان

- ۱- فايلى ۲۴۵۰/۱۹۵ لە مۇناھان بۆ مارلىنگ، نەرزىۋم ۲۹ نەيلوول /سەپتامىر ۱۹۱۲، وە فايلىگەي پىشوو ۲۲ نەيلوول/ سەپتامىر ۱۹۱۲، ديسان فايلى ۱۰۱۶۴/۸۸۱ لە مۇلىنۆسىل بۆ لۇدز، قان ۱۰ تەمموز/يۇليۇ ۱۹۱۲
- ۲- بۆ مومونە نوسقوفى پەتلىس باس لە كوشتىنى نۆ نەرمەن دەكات لە سالى ۱۹۱۲دا بەلام باس لە ژمارەي كوزراوانى موسولمان ناكات (فايلى ۲۴۵۰/۱۹۵ لە مۇناھان بۆ مارلىنگ، نەرزىۋم ۲۹ نەيلوول/ سەپتامىر ۱۹۱۲ كە نامازە بە كوشتىنى كورد بەدەستى كورد خۇيان دەدات ھەروا بەدەستى نەرمەنىش وە لە يەكتر كوشتىنى كورد و نەرمەن لە (كارجىكان) : فايلى ۱۰۲۲۹/۸۸۱ لە مۇلىنۆسىل بۆ لۇدز، قان ۲۲ كانوونى دوو/ يەناير ۱۹۱۲.
- ۴- فايلى ۲۴۵۰/۱۹۵ لە مۇناھان بۆ لۇدز، نەرزىۋم، ۱۲ تشرىنى يەك/ نەكتۇبەر ۱۹۱۲ لىزنىەي رى پىدراوہ ئامرىكايىھەكان ۱۶،۸۰۹ راپۇرتى ۱۰۴ى لىزنىكە بۆ كاروبارى دەرەوہ وە راپۇرتى دانىشتى كۆنگرە لە دىترويت، مىشىگان ۱۲ - ۱۶ تشرىنى يەك/ نەكتۇبەر ۱۹۱۴ (بۆستىن: لىزنىەي ئامرىكايى ۱۹۱۵) ل ۸۸ - ۸۹
- ۵- فايلى ۲۴۵۰/۱۹۵ لە مۇلىنۆ - سيل بۆ لۇدز، قان ۴ تەمموز/ يۇليۇ ۱۹۱۲ وە بۆ دەستخستى تىروانىنىكى سەرتاسەرى بۆ ئەو گۇرپانكارىانەي كە قان بەخۇيەوہ دى، پروانە ئەم فايلى لە مۇناھان بۆ مارلىنگ، نەرزىۋم ۲۹ نەيلوول/ ساپتەمىر ۱۹۱۲.
- ۶- فايلى ۲۴۵۰/۱۹۵ لە مۇلىنۆسىل بۆ لۇدز، قان تەمموز/يۇليۇ ۱۹۱۲
- ۷- ئەشىر، ۲۸ تشرىنى يەك/ نەكتۇبەر ۱۹۱۲، لىزنىەي رىپىدراوہ نامرىكايىھەكان ۷،۹،۱۶ نىردراو بۆ رۆژەلاتى تركيا ۱۹۱۰-۱۹۱۹، نامەكان: T-Z, ۱۱۶, no ۳۵۰۱.

۸- كىتەپكە (جاستن مەكارسى):

Death and Exilr: The Ethnic cleansing of ottoman muslims (princeton: Darwin 1995) pp 161- 64

۹- بۇغۇس نۇبار ۱۸۵۱-۱۹۲۰: كورى (بۇغۇس نۇبار پاشا) ى سەرۋكى
ۋەزىرانى پىشۋوى مىسرە، بەرلەۋى سەرقالى سىياسەى ئەرمانى
ئەندازىيارىكىۋو لە كەرتى گشتىدا كارى دەكرد، يەك لە دامەزرىنەرى
(يەكەتە گشتى خىرخوازانى ئەرمان)بوۋە، لە ۱۹۱۲ ەۋە كارى بۇ ئەرمانە
كاتولىكىمگان كىردوۋە، ەك كەسى بىروراكانيانى بلاۋدەكردەۋە ە ەۋالدىرىكى
دېپلۇماتىشيان بوۋ لە پارس ەروا ەك سەرۋكى يەك لەشانە
ئەرمانەگانى ناۋ كۆنگرەى ناشتى لە پارسدا لەسالى ۱۹۱۹، دامەزرىنەرىكى
فەيلەقى ئەرمانەشبوۋە كە بەشدارى يەكەم جەنگى جىهانى كىردوۋە.

۱۰- ۋ.ج. فان دىر دوسىن:

The question of Armenian Reforms in 1913-1914
Hurriyet ۱۱- خلىل منتشى: ئەستەموۋن

۱۸. p ۱۹۸۱ Vakfi Yayinlari

The question فان دىر دوسىن:

wof Armenian Reform. p

۱۲- ئەۋەى پەيومندى بە پشكەنرەكانەۋەدىە، بىروانە كىتەپكەى جۇزىف

هېلىر :

British policy towards the ottoman Empire
(London cass, 1983) pp 107- 11

ۋە فاىلى ۲۱۳۷/۳۷۱ لە بىۋمۇنت بۇ گراى، ەۋستەنتەنىە ۴ كانوونى يەك/

دىسامبر ۱۹۱۴، ۱۹۱۳ Annual Report فان دىر دوسىن ل ۱۱ - ۲۸

۱۳- بىروانە پاشكۆى ژمارە (۶)

۱۴- فاىلى ۲۴۵۸/۱۹۵ لە سىمس بۇ مالىيى، فان ۱۳ نادار/ مارس ۱۹۱۴

۱۵- فايلى ۲۴۵۸/۱۹۵ لە سەيس بۆ مالىي، قان ۴ نىسان /تەپرىل ۱۹۱۴ بۆ دەستخستنى نمونەپە لە شىوہى دوژمنايەتى و كارى تىرۆرکردن كە بەرامبەر ئەفسەرانى دەولەت دەكران.

۱۶- ھەرە و فايلى پيشوو، ۱۴ شوبات/ فەبراير ۱۹۱۴، (ب.ج.س.ماك گريگۆرى كونسۆل لە نەرزۆم باسى ئەو كۆبوونەومىيە دەكات لەنيوان سەرگردهكاندا بۆ تاوتويكردى ئەو گۆرانكارىانەى وا لەپەر بەسەر فەرھەى ھەمىيەدا ھات. فايلى ۱۰۰۷۵/۸۸۱ لە ماك گريگۆر بۆ لۆدز، نەرزۆم ۲۰ كانوونى دوو/يەناير ۱۹۱۲

۱۷- فايلى ۲۱۷۴/۱۹۵ لە تىرىل بۆ ئۆكۆنر، قان ۱۲ ئەيار/مايۆ ۱۹۰۳

۱۸- ھەرە و فايلى: لە سەيس بۆ مالىي، قان ۱۴ شوبات/فەبراير ۱۹۱۴

۱۹- فايلى پيشوو، قان ۱۱ تەمموز/يۆليۆ ۱۹۱۴ وە فايلى ۲۱۲۲/۳۷۱ لە مالىي

بۆ گراى، قوستەنتەنيە ۶ كانوونى دوو/يەناير ۱۹۱۴

۲۰- فايلى ۲۱۲۰/۳۷۱ لە سەيس بۆ مالىي، قان ۱۰ كانوونى دوو/يەناير ۱۹۱۴

۲۱- فايلى ۱۲۶۲/۳۷۱ لە مۆلينۆسىل بۆ لۆدز، قان ۱۲ تشرىنى يەك/

نەكتۆبەر ۱۹۱۱

۲۲- فايلى ۲۴۵۸/۱۹۵ لە سەيس بۆ مالىي، قان ۱۱ تەمموز/يۆليۆ ۱۹۱۴

۲۳- ھەرچەندە بۆ نەگبەتى زانىارى ئەوتۆ لەبارەى سەرەتاكانى سەكۆۋە

نادا بەدەستەوہ، بەلام (مارتين قان برۆنيسين) لە وتارەكەيدا:

Kurdish Tribes and the state of Iran: the case, of
The Condlict of Tribe and state in Iran and afganistan
.Richard Tapper (New York, st Martins press
1983) چاپى

وہسفيكى نايابى ومزعى گشتى عەشايەرەكان دەكات و كردهوہكانى

سەكۆش لە دوای جەنگە جىھانىيەكە.

۲۴- فايلى ۱۲۶۲/۳۷۱ لە مۆلينۆسىل بۆ لۆدز، قان ۲۱ تشرىنى

يەك/ئەكتۆبەر ۱۹۱۱

۲۵- لە سالى ۱۹۱۲ سەرھتا سمكۆ بېرىرى پالېستىكىردنى كوردەكانى نازەربايجانى دا كە بەرھەلىسى داگىر كىردنەكەى رېوسىيان دەكرد بۇ رۇزاواى ئىران، بەلام بەمەبەستى خۇنىزىكىردنەوۋە لە رېوسەكان ھەلىۋىستەكەى خۇبى گۇرى، لەبەرامبەر ئەمەشدا رېوسەكان زۇرىيان بۇ عەشايرە كوردەكان ھىنا تا لايمىنگىرى سمكۆ بىكەن وەك سەر كىردەبەكەيان:

Van Bruinessen, *Kurdish Tribes and the state of Iran*, p 383

۲۶- فایلى ۱۹۵۰/۲۴۵۰ لە مۆلىنۆسىل بۇ لۇدز، فان ۲۴ نادار/مارس ۱۹۱۳:

۲۷- سمكۆ كە پىشى بەرېوسەكانىبوو لەتەك عەبدولرېزاقدا كاریان دەكرد بۇ ياخیبوونىكى كوردى، بەلام مەبەستى راستەوخۇ لەمەدا قاپكىردنى ئەو كوردانەى سەر سنوور بوو (بە زۇرە مىلى ئەگەر پىتویستى كىرد) كە بېرىيانداىبوو لاگىرى دەستەلاتى عوسمانى بن، تا دوپكەون و بىنە ھەوادارى، فایلى ۱۹۵۰/۲۴۵۰ لە مۆلىنۆسىل بۇ لۇدز، فان ۹ تەمموز/بۆلیۋ ۱۹۱۲. سمكۆ مىژوو و رابوردۋىبەكى دورودرىزى ھەبوو لە ياخیبوون و ھەلگەپانەومیدا لە دۇى عوسمانیان و ئىران و بەرىتانىكانىش لە ئىراق، جا لەمبارەمەوۋە بېروانە كىتەبەكەى (بىرۇنىسن) بەناوى:

kurdish Tribes and the state of Iran

۲۸- بېروانە كىتەبەكەى (ھاكان ئوزغلو) :

Kurdish Notables and the ottoman state: Evolving Identities, Competing Loyalties and shifting Boundaries (Albany: state university of New York press, 2004) pp.

72 -77

ئەو وىنەمالەبەى كە بە شەمىدىان ناودەبىرى وای پىشانەدەن كە (سەبىدان) بەمچۆرە ئەوانەى سەر بەوانن بە سەبىد دەناسرېن، مامى (تەھا) كە (شىخ عەبدولقادى) ناودارە، يەكەم ئەندامى لىژنەى (ئىتىھاد و

تەرمقى)بوو ئىنجا ئەندامى بەرلەمانىش.

۲۹- دەمىكىبوو دەولەتى عوسمانى رېژىمى گەورەى لە (عوبىدوللا) دەگرت و مەدالیا و نىشانەى رېژى پىئودگر دىبوو، ھەرچەندە بە رەسمى وەك ياخيويو بە درابوو قەلەم و دەولەت رېگەى پىن نەدەدا كە بگەرپتەوہ زىنى خۇى، بىروانە كىتەبەكەى (دەقىد ماكدۇنان):

A modern History of the kurds (London: I.B. Tauris, 200) pp 53-59

۲۰- فایلى ۱۰۲۶/۸۱ لە مۆلىنۆسىل بۆ لۆنز، ۴ ئىسان /نەپرل ۱۹۱۳
۳۱- فایلى ۲۴۵۰/۱۹۵ لە مۆلىنۆسىل بۆ لۆنز، ۲۴ ئادار/مارس ۱۹۱۳
پرووسەگان ھەتا نامەيەكى راسپاردنىشيان نەدا بە لىژنە عوسمانیەكە بۆلای ھىزە پرووسیايەگان لە ئىران، ئەندامانى ئەو لىژنەيەيان وا ناچار کرد كە بەبى حىمايەيەكى رەسمى سەفەر بگەن.

۲۲- ديارە لەم پرووگاردوہ ھەردوو خانەوادەى بارزان و شەمىدان لەيەك دەچن، يەكەم رابەريان لە ھەوادارانى (شىخ تەھا)ى يەكەم بوو لە نىرى (بىروانە بۆ ئەو گەتوگۆيەى دابى)، ھەروەك خانەوادەى شەمىدان، بارزانىش دىرۆكىكى دورو درىژيان ھەبوو لە بەر بەرەگانىکردنى دەستەلاتى عوسمانىدا. ئەم دوو خانەوادەيە پىكشە زۆريان چەشتووہ و ناتەبايەكى بەرامبەرىش لەنىوانىندا ھەبوو و لە مەملانئىيەكى بەردەوامدا بوون.

۳۳- پرووسەگان نەستوورىە مەسىحیەگانىان كە چەکیان ھەلگرتبوو بە ۲۰ ھەزار پىاو خەملاندبوو.

۳۴- فایلى ۲۴۵۸/۱۹۵ لە سەمىس بۆ مالىن، ۱۲ ئادار/مارس ۱۹۱۴

۳۵- ھەر فایلەكەى پىشوو، ۲۹ ئەيار/مايۆ ۱۹۱۴

۳۶- تەماشای كىتەبى:

Kurdish movement in Kavakas. April 15/28. 1914

بەكە، كە لە فایلى ۲۴۵۸/۱۹۵ لە مۇناھان بۆ جەنابى بالیۆز، نەرزىم ۲۰

حوزەيران / يۇنيۇ ۱۹۱۴، تەرجەمەگراۋە.

۳۷- شىخەكان لە خواروۋى فۇان و سەرۋى ناۋچەى موسىل ھەر لە شۆرشەكەى لىژنەى (ئىتىحاد و تەرقى) يەۋە لە جەۋلەدايوون و ناگادارى ئەو خەلكەيان دەكردەۋە كە ئەگەر بەردۋوۋى نىازەكانى دەۋلەت نەبنەۋە ئەۋا مەسىحىەكان دەستدەگرن بەسەر مولىك و زدوى كوردەكاندا. (فايلى ۹۵۴۸/۸۸۱ لە دىكسن بۇ لۇدز، فۇان ۱۵ حوزەيران/ يۇنيۇ ۱۹۰۹، باشكۆى ژمارە (۹) سەرنج و تىبىنى سەبارەت بە گەشتى نىۋان فۇان و موسىل).

۳۸- فايلى ۲۴۴۹/۳۷۱ لە مۆلىنو: سىل بۇ لۇدز، فۇان ۸ ئەيار/ مابۇ ۱۹۱۳، دەبىن ناگادارى ئەۋە بىن كە ئەۋ شىخەنە پىاۋانىكى سادە و سافىلكەى نەكردە نەبوون، بەلكو دەيانزاتى كە ياخييوونەكەيان ناتوانى لەبەرامبەر ھەر بەرھەلىستىكى ئەۋروپايدا خۆى بگرنى كە دۆستى نەرمەنەكانن، جا ئەۋە بوو (سەيىد عەلى و مەلا سەلىم) وايان لە حىزبى تاشناق پىشنيار كرد كە: با ھەموۋان بەرۋوۋى دەۋلەتدا يەكبگرن. بەلام ئەم داۋايەيان رەتكرايەۋە، ھەتا بەر لەۋەى ھىزەكانى مەلا سەلىم بچنە ناۋ پەتلىسەۋە، ديسان ئەۋەى دوويات كرددەۋە كە جوۋلانەۋەكەيان ھىچ مەبەستىكى بە ئەرمەن نىە. (ئەھىك غازتسى، ۲۶ ئادار / مارس ۱۹۱۴ لە كىتەبەكەى (بىرم بەرقلار)دوۋە وەرگراۋە:

Besinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I Ankara
n.p. Ayaklanmasi 1996 p.220

۳۹- فايلى ۵۲۷/۳۷۱ راپۆرتى سالانە ۱۹۰۷ لە ئۆكۆنر بۇ گراى ، قوستەنتەنىە ۱۲ كانوونى دوو/ يەناير ۱۹۰۸. ۋە فايلى ۲۴۸/۳۷۱ لە سافرستيان بۇ شىبىلو، ۲۵ حوزەيران/ يۇنيۇ ۱۹۰۷

۴۰- فايلى ۲۴۵۰/۱۹۵ لە مۇناھان بۇ مارلىنگ، نەرزىۋم ۲۹

ئەيلوول/ ساپتەمىر ۱۹۱۳

۴۱- ياخيپووهكان لە دەست ئەو سەربازانەى رەوانەكراپوون بۆيان تۆنيان دەرجن. هەندى وای دەزانی كە كونسۆلگەرى رپوس پەناى ياخيپووان دەدا و لەپەك لە كلیساساكاندا چەكیان بۆ دەشاریتەوه. بەلام هیچ بەلگەپەكى سەلینەر بۆ ئەمە نیه، هەرچەندە رپى تیددچى كە ئەمە بووبى: چونكە كونسۆلى رپوسیا داندەپەكى باشى بۆ ياخيپووهكان نامادەكرد پاش ئەودى ياخيپوونەكەیان شكستی هاورد و بەلامارەكەیان تیکشكا.

۴۲- مستەفا عەدولخالق (رندا) لە دواپیدا وەك ئەندامىكى ديار لە پەرلەماندا و وەك وەزیرتیکیش لە حوكمەتى عوسمانیدا بەدياركەوت و ناوى دەركرد.

۴۳- (كازم - نوز ناىپ) ئەمیش لە دواپیدا وەك كەسێكى گرنگ لەوانەى لە ئاندا بەرهەستى ياخيپووانى نەرمەنيان دەكرد، ناوى دەركردبوو.

۴۴- كاپتن (ئیدریس) شیخ شەهابەددین و پیاوهكانى بەدیل گرتن:

یهكى ئایار /مايۆ ۱۹۱۴ ل ۲۲۲ Tanin Gazetesi

۴۵- فایلى ۲۴۵۸/۱۹۵ لە سمیس بۆ مالین، ئان ۴ نیسان/ نەپرل ۱۹۱۴ وە فایلى ۲۴۵۰/۱۹۵ لە موناھان بۆ جەنابى بالۆیز، ۲۰ حوزدیران/ یۆنیۆ ۱۹۱۴ ناحالیپوونیک لەبابەت ژمارەى ئەوانەى ئیعدام گران هاتۆتە کایەوه، بەریتانیەكان یاس لە ئیعدام کردنى ۱۵ بۆ ۸ کەس دەكەن، بەلام دەشى ژمارەكە بە ۱۱ کەس دانری بەودى كە لە راستیەوه نیزیكترە.

۴۶- فایلى ۲۴۵۸/۱۹۵ لە سمیس بۆ مالین، ئان ۱۳ ئادار/ مارس ۱۹۱۴

۴۷- بڕوانە كتیبی : Ozoglu. Kurdish Notable and the
۷۲.۷-ottoman state. Pp

ئەودى پەپووند بى بە (بیدیرهان)دوه، (نوزۆغلو) پوختهپەكى باش لە بابەت واقیعی هاوسەنگى هیزدكانى ناوچەكەوه دەدات، لە قۆناغەكانى سەرمتادا، (بەشى ۱ - ۳) . هەروا بڕوانە كتیبهكەى (ماكداولیل):

A modern History of the kurds pp 45-47

ۋە كىتەپخەنى (گۆنتر ماكس بېرىند):

Der kurdische Nationalismus in der Türkei
.kurdologic: studien zur sprache, Geschichte.
Gesellschaft and politik kurdistan and der kurdi and
kurden (Berlin: Bibliothek Feqiye Teyran 1994) p 83

ئەمەش لەسەر ئەم مەلۇمەتە ئەلەكترونىيە:

[Http://www.turkdunya.de/de/Turkei/verschiedenes/sehe.Php3? Site = kurdische-nationalismus# fn18](http://www.turkdunya.de/de/Turkei/verschiedenes/sehe.Php3?Site=kurdische-nationalismus#fn18)

۴۸- قايلى ۲۴۵۰/۱۹۵۰ لە مۇئاھان بۇ لۇدز، ئەرزۇم ۱۸ نىسان/ئەپرىل ۱۹۱۳

ۋەھەر ئەم قايلى : لە ھۆنى بۇ لۇدز، موسل ۲ نىسان /ئەپرىل ۱۹۱۳

۴۹- لە سەرھەتادا، ئاكرى عەبدولرەزاق بە پياۋىكى مىسالى يان
نەتەۋىيەكى كارا دانرى، لە ئانىكىدا ئەم كە دەستى پىكىرد نامادەشبوو بگاتە
جۇرە رېكەوتنى لەگەل دەۋلەتى عوسمانى، ھەولى دەدا بېكەنە مۇتەسەرىف
(يان حاكىمى ئەيالىتېك)، جا ھەتا گشت ھەۋنەكانى بۇ گەشتن بەم پەم ۋە
پايەبە شكىستان نەھىنا پەناى بۇ ياخيۋون نەبىرد. بىروانە قايلى ۲۴۵۸/۱۹۵۰
لە مۇئاھان بۇ جەنابى بالىۋز، ئەرزۇم ۲۰ حوزەيران/يۇنىۋ ۱۹۱۴. ۋە ضايلى
۲۴۵۰/۱۹۵۰ لە مۇئاھان بۇ لۇدز، ئەرزۇم ۱۶ نىسان/ئەپرىل ۱۹۱۳.

۵۰- بىچۆرەۋە سەر بەياننامەكى عەبدولرەزاق لە پاشكۆى ژمارە (۶).

۵۱- قايلى ۲۴۵۰/۱۹۵۰ لە مۇلىنۇسىل بۇ لۇدز، فان ۹ تەمۋوز/يۇلىۋ ۱۹۱۳
ۋە ھەرەم قايلى پىشوو، لەدوايىدا بەرىتانىكان دەيانگوت گوايە
عەبدولرەزاق بەدرخان دۆزەكەى شىخ تەھا ۋە شىخ عەبدوسسەلامى
گرتۇتەخۆى ۋە كارى بۇ دىكرد (قايلى ۲۴۵۸/۱۹۵۰ لە سىمس بۇ مالىن، فان ۱۳
نادار/مارس ۱۹۱۴ ۋە ھەر ئەم قايلى: ۲۹ ئەپار/مايۋ ۱۹۱۴).

۵۲- قايلى ۱۰۳۷۶/۸۸۱ لە مۇلىنۇسىل بۇ لۇدز، فان ۴ نىسان/ئەپرىل ۱۹۱۳،

مۆلىنىۆ - سىل وەسفى نەو ھەلمەتە راگەياندنەى وادەگرد كە بەنامانجى دەستكەوتنى ئۆتۈنۈمىيەكە بۇ كورد لەژىر سايەى رووسدا.

۵۲- فايلى ۱۹۵۰/۲۴۵۰ لە مۆلىنىۆ - سىل بۇ ھەئسورپىنەرى كاروبار (م.ھ)،
قان ۲۲ تەمموز/ يۆلىۆ ۱۹۱۲، ھەردە فايلى : لە مۆناھان بۇ لۆدز، نەرزپۇم ۱۶
نيسان /نەپرىل ۱۹۱۲، ھەرەو فايلى: لە ھۆنى بۇ لۆدز، موسل ۲ نيسان/
نەپرىل ۱۹۱۲.

۵۴- فايلى ۱۹۵۸/۲۴۵۸ لە موناھان بۇ جەنابى باليۆز، نەرزپۇم ۲۰
حوزميران /يۆنىۆ ۱۹۱۴

۵۵- نەمە ھەئۆستىك بوو يان پلە و پايەيەكبوو بەبى ھىچ
دەستەلاتىكى راستەقىنە، رووسەكان (كامىل)ى مامىشان كرده حاكم بەسەر
نەرزپۇمەو (ماكاناويل: A modern History of the kurds)

۵۶- عوسمانىيەكان لەو باوۋەدەدا بوون كە عەشرەتى بارزان ھىچ
پەيوھندىيەكان بەو ياخىيوونەى پەتلىسەو نەبوو بەلام لەوانەيە خوشحال
بووبن پىئى.

۵۷- فايلى ۱۹۳۰/۲۳۱۰ لە مالىئ بۇ گراى، ئىرابيا ۲ تەمموز/يۆلىۆ ۱۹۱۴

۵۸- فايلى ۱۹۵۸/۲۴۵۸ لە سمىس بۇ مالىئ، قان ۱۴ شوبات/فەبراير ۱۹۱۴

۵۹- فايلى ۱۹۳۰/۲۳۱۰ لە مالىئ بۇ گراى، ئىرابيا ۲ تەمموز/ يۆلىۆ ۱۹۱۴

ھەرۋا نەم فايلىو:

Disituation in Kurdistan ، قان ۹ نيسان/نەپرىل ۱۹۱۴

۶۰- نەمە راستدەرچوو، ھەرچەندە ھەندى لەسەرانى ياخىيوونەكان بۇ
بەرزەوھەندى تاپبەت بە خۇيان كۆبوونەو، سمكۆ زاوى شىخ تەھا بوو
(مىردى خوشكى بوو) و ھاورپىيەكى نىزىكى عەبدولرەزاق بەدرخانىش بوو
(قان برويىسىن): Kurdish Tribes and the state of Iran .

۶۱- (جالدىران) رۆژنامەى رسمى دەرلەت لە قان، ئەيار/مايو ۱۹۱۴ كەلە

فایلى ۱۹۵۸/۲۴۵۸ دا تەرجمەكراود ، لە سمیس بۆ مالین، قان ۱۴ شوبات/
فەبرایر ۱۹۱۴. وە بېروانە فایلى ۳۷۱/۳۱۳۰ لە مالین بۆ گرای، ئىرابيا ۲ تەمموز/
يۇلیۆ ۱۹۱۴

۶۲- فایلى ۱۰۳۷۶/۸۸۱ لە مۆلینۆسىل بۆ لۇدز، قان ۴ نىسان/ تەپریل ۱۹۱۳،
پىنج ھەزار نەرمەنى داواكارىھەکیان نىمزا کرد بۆ دەستىووردانى ھىزە
گەوردکانى ئەوروپا لە قان، ئەو داوايە گەيشتىبوو دەست کونسۆلە
نەوروپايىھەکانیش.

۶۳- فایلى ۱۹۵۰/۲۴۵۰ لە مۆلینۆسىل بۆ لۇدز، قان ۱۱ حوزەيران/ يۇنیۆ
۱۹۱۳

۶۴- ھەردو فایله لە مۇناھان بۆ مارلینگ، نەرزۆم ۲۹ ئەیلوول /
سەپتەمبەر ۱۹۱۳

۶۵- ھەردو فایله

۶۶- بگەپۆھ بۆ كتيبهكەى (ئەشىر) ۲۸ تشرینی يەك/ئەكۆبەر ۱۹۱۳
لیژنەى رى پىئراوھ نامىركاپیھەكان ۷،۹،۱۶ . نىرراو بۆ رۆژەلاىى تركيا ۱۹۱۰ -
نامەكان ۸۱ E NO ۲۵ T - Z, VOL ۱۹۱۹

۶۷- كتيبهكەى (ئەشىر) ۱۷ تشرینی يەك/ئەكۆبەر ۱۹۱۳ لیژنەى
رېپىئىدراوھ نامىركاپیھەكان ۷،۹،۱۶ . نىرراو بۆ رۆژەلاىى تركيا ۱۹۱۰ - ۱۹۱۹،
نامەكان: ۷۶ E NO ۲۵ T - Z, VOL

۶۸- (ج.س. راپنۆلدز) ۲۲ شوبات/ فەبرایر ۱۹۱۳، لیژنەى رى پىئىدراوھ
نامىركاپیھەكان ۷،۹،۱۶، نەرشىفى قوستەنتەنىه، جزمى جەوت، نامە بۆ .و.و.
بیت ۱۹۱۳ - ۱۹۱۴

۶۹- گەلى بازارگانى نەرمەن لە ميسر و ئەستەموول و شوینانى تر ملیان
بۆ ئەمە ئەدا، ھەندئ بەھۆى بەرھەلستیان بۆ شۆرش و ھەندىكىشىان
دەترسان لەودى حیزبى تاشناق ھەرايەك بنیتەوھە كە جارئ كاتى نەھاتووه،

بەلام ھەندى كەسانى ترى بەناوى وەك (بوغۇس نۇبار پاشا) سەركرەدى
بائى سىياسى و دىپلۇماتى دۆزى نەرمەن، بىتاكىكى زۇريان بېشكەش كرد.

۷۰- دىكران مىزروب كاليجيان:

The Armenian Revolutionary Federation`under Ottoman Constitutional Rule 1908-1914

(كە نامەيەكى دكتورايە بۇ زانكۆى بۇستەن لە ۲۰۰۲-۱۵) ۲۹۶- ۲۰۱،
كاليجيان پەناى بۇ نەرشىفى يەكپەتى شۆرشگىرپانى نەرمەن بىردووه لە
بۇستەن، دەلى: چەكەكان بۇ بەرگرى كردنبوون لەخۆ، بەھۇى پشيوى
و مزەكەوہ لە ھەرىمەكەدا. ۲۹۶ بەلام لەسەرى دەروا و دەلى: وەزەكە
گەلى باشبوو نەم رايەش ھى كونسۆلە نەوروپايەكانىش بووہ. سەپەر
لەوہدايە كە كاليجيان دەلى: تەحسین پاشاى والى ئان، گەلى چالاکبووہ و
لەكاردا بووہ، بە پېچەوانەى زوربەى ئەوانەى پېش خۆى، لە نەھىشتنى دزى
و راوو روت لەناوچەكەدا، زوربەى ئازاومگىرپە ناودارەكانى گرت و بەھۇى
جىنايەتەكانيانەوہ ھەندىكى ئىعدام كرد (۱۳۳) ديارە مەبەستى كاليجيان
لە (نازاومگىرپەكانى ناوخۆ) كورد و عەشاپرەكانە.

۷۱- فايلى ۲۹۴۹/۱۹۵ لە مۇلىتۆسىل بۇ لۆدز، ئان ۱۷ شوبات/ھەبەرير ۱۹۱۴

۷۲- Teotik Slnamesi (Istanbul: dahiliye nazaret. ۱۹۹۱)
: Y, cark Turk ۷۲/۲-۲۲: BOA DH MUI, number ۲۵۲p
Devleti Hizmetinde Ermerniler (Istanbul: Yeni Matbaa
: M. sadi Kocas Tarihte Eremeniler ve Turk wo) p ۱۹۵
۱۲) p ۱۹۹۰Ermeni Hiskileri(Istanbul: Katas

ود ئەودى پەپووندە بە سىستىمى شارەوانىيەكانەوہ لەناو سەلتەنەكەدا
بىروانە ككتىبى:

Tanzimattan cumhuriyete yerel Ilber ortayli
Yonetim Gelenegi (Istanbul: hil 1985)p 9

ومکتیپی :

Meim et ali Gokacti Dfimyada ve Turkiyede
(Belediycilic (Istanbul ozan 1996

وه كتيبي:

Ilhan Tekeli Turkiyede Belediyeçiligin Gelisimi
(Ankara. N.p 1982

گشت نەم سەرچاوانە لە کتیبەگەیی (حەسەن ئوکتای) دا ناویان براوه:

On the assassination of van mayor Kapamaciyan by
the Tashnak committee, Review of Armenian Studies
1, no 1 (2002) p 79 - 89

زۆر لەو سەرچاوه و زانیاریانەیی لێره دا هاتوون و پهيوهستن به

(کاباماسیان) دوه ، لەم وتارەوه وەرگیراون.

٧٣. BOA DH SYS ٢/١٠٩ - ١

٧٤. ههروهها.

٧٥. ههروهها: ٣ - ٢/١٠٩

٧٦. بگهڕێوه بۆ (بهشی سن) حیزبه شۆرشگێڕه نهرمهنيهكان، وه له

(بهشی چوار) دا: یاخییوونی ١٨٧٦، وه له (بهشی پینج) دا: سەرکردهکانی

حیزبی تاشناق. ههروا کتیپی:

Ermeni Komitelerinin Aamal ve Harekut - I
(Ihtilaliesi (Istanbul: matbaa - I Amire 1332

٧٧. فایلێ ٢٤٤٩/٣٧١ له مۆلینۆسیل بۆ لۆدز، قان ١٣ کانوونی دوو/ یهناير

١٩٠٩. BOA DH SYS ٢/١٠٩ - ٢ وه ههروه فایلە: ٩ کانوونی دوو/یهناير ١٩١٣،

نێردراوه نامریکاییهکان دهبانگوت که کوشتنهگهیی کاباماسیان پهکتیبهوه له

چهندهها کاری کوشتن و تیرۆرکردن که لهو دواییه دا له شارهگه دا دهکران

(ج.س. راپنۆلسز) راپۆرتی هاوینی ههیی سالی ١٩١٣ لێژنهیی رێپنێدراوه

نامریکاییهکان ٧،٩،١٦ نێردراو بۆ رۆژهلاتی ترکیا ١٩١٠ - ١٩١٩، بهلگهنامهکان،

جزمى ۲۵، ژمارە ۱۱۲ Report of van station نىردراو بۆ رۆژەلاتى

ترکيا ۱۹۱۲-۱۹۱۳

۷۸- BOA DH SYS ۲/۱۰۹ - ۲ کۆرەكەى كاباماسيان كە ئەندامىبوو

لە حيزبى تاشناقدا، يەككىبوو لەوانەى شايبەديان دا.

۷۹- BOA DH SYS ۲/۱۰۹ - ۱۱ - ۲ . ۲/۱۰۹

۸۰- هەروەها: ۱۶ - ۱۵ - ۱۰۹/۲

۸۱- هەروەها: ۱۱ - ۱۰۹/۲ بۆ زياتر زانين لەيارەى كاردانەوهگانى ئەو كارە

تيرۆريستيه و دانگهيبى كوردنەكە بەلاى راى گشتيهوه، بروانه: BOA DH

SYSS ۲/۱۰۹ - ۴

۸۲- هەروەها: ۶ - ۱۰۹/۲

۸۲- هەروەها: ۷۰ - ۱۰۹/۲

۸۴- يۆغۆس نۆبار پائىوراوه بەلژىكەكانى پى باشتربوو، چونكە لەو
هيوايەدا بوو كە لە رىنى زاواكەيهوه كە لە ئەنجوومەنى بەلژىكدا پلەى
بەرپۆدەبەرى گشتى هەبوو، كارىكاتە سەريان و راپانكيشى بەلاى دۆزەكەياندا،
بەلام پايەند بوو بەو فەرمانانەى كە بۆى دەهات و نيتىر دەگەرا بۆ
پائىوراوى هۆلاندى.

۸۵- (ئان دىر دۆسن): The Question of Armenian

Reforms. P

۸۶- (ل.س. ويستنيك):

Diary concerning the Armenian Mission,
Armenian Review. 39. no I (spring 1986) p30

۸۷- بەياننامەى وهزىرى ناوخۆ، نيسان/ ئەپرىلى ۱۳۲۰، وه ۲۸

نيسان/ ئەپرىلى سالى ۱۹۱۴.

DH.KMS.D: 2 - 2/5 F:20-1 / Dahiliya Nczaretinin
15 nisan 1330 tarhili otama yazisi

ھەرۈك لە كىتەپكەى (زمكەريا ترگمان)دا باسكراۋە:

Birinci dunya savasi oncesinde Ittihat ve Turki
Hukumetinin Dogu Anadolu Islahat projesi ve
uygulamalari Yedinci Askeri Tarihi semoneri
Bildirileri, vol 2 (Ankara Genelkurmay Basimevi
2001) p 258

ھەر گەمى پاش دانانپان ھەر پشكەنرە و بېرى ۲۰۰ لىرەى بۇ مەسرهقى
ھاتوچۇ و رىنگە لە سنووقىكى تايبەت وەرگرت (۲۵ نەيار/مايۇ ۱۹۱۴ رىكدوتن)
نەم پشكەرانە بە لىپەرسراوى عوسمانى دەزمىرران، بۇيە شوۋىنى مانەوھەيان
بۇ دابىن گرا، (ويستنيك) بەر لەۋەى نەو شوۋنانه بىيىنى بە (قەسر - كۆشك)
وھسقى كرىدبون، ھەروا ھەركامپان مووچەپەكى مانگانەى ۴۰۰ لىرەىى زىرپى
بۇ بېررايوۋە لەلەيەن دەۋلەتى عوسمانىەۋە:

.BOA.DH.KMS,D: 23/3 F: 20

I, Dahiliya Nezaretinin 21 Maps 1330 tarihli yazici
ھەرۈك لە كىتەپكەى (ترگمان)دا لە ۱۲۵۸دا باسكراۋە. سالتىكيان
دەۋلەت بەبەھەى ۶۷ كىلو و ۷۲۰ گرام زىر مووچەى سەرف كىرد، نەگەر نەم
بېرە بە نرخی ئەمېرۇ داشكىنىنەۋە نەوا مووچەى ھەر مانگىكى پشكەنرەى
بەرامبەرە بە ۲۵۰۰۰۰ ھەزار دۆلارى نامرىكايى.

۸۸- رىكخراوى نەرمەن: Garegin (Garo) pasdermajian

كە بە (نەرمەن گارقوش دەناسرا لەم دوايىدەدا، لەيەكەم جەنگى
جىھانىدا چەتەكانى دەكردە سەر ھىزەكانى عوسمانى و دژيان شەرى دەكرد.

۸۹- ويستنيك: Diary concerning the Armenian Mission.

۳۷P

۹۰- ھەر ئەۋدى پىشوو.

The Armenian Revolutionary Federation. كالىجيان: ۹۱

۳۷P

۹۲- هايگ غۆسۆيان:

The Epic story of the self Defense of Armenians in
the historic city of Van

(سامۆيل. س. تار بينسيان) تەرجه مەى كردوو،

Detroit: General Society of Vasbouragan, Raven)
publishers - AKA, 1967) p 3

Armenian Van/ ۹۳-نەناھيد مينا سيان، فان ۱۹۱۵ كتيبي: vaspurakan

چاپى: ريتشارد. ج. هوفانيزيان (كوستاميسا، كاليفورنيا: دەزگەى مازدا

بۇ بلاوكردنه وه (۲۰۰۰) ل ۲۱۲، وه كتيبه كهى (غۆسۆيان):

The Epic story of the self Defense.. p 3

۹۴- كتيبه كهى (تير مينا سيان) ، فان ۱۹۱۵ ل ۲۱۲

۹۵- كتيبه كهى (غۆسۆيان):

The Epic story. P 3

۹۶- كتيبي: Y.Hiket Boyur, Turk Inkilabi Tarihi جزمى

دوو، بهشى سى: Ankara Turk tarih Kurumu ۱۹۸۲ p ۷۷.

بەشى ھەشتەم

يەكەم جەنگى جيهانى و ياخيپوونى نەرمەن لە "قان"

((سەبارەت بە ئیپرسراویتیە سەربازیهكان ، پارتیزانەكان دەبی قەلاجۆی ھیزە بچووگەكانی دوژمن بکەن و ھیزە گەورەکانیشی وەرپس و بیھیزکەن، پەلاماری کەنالەكانی گەیانندی تایبەت بە دوژمن بەدەن، بنگەى وا دامەزرێنن کە توانای پالېشتیکردنی ھێرشى سەربەخۆى ھەبى لەودوو پیزەكانى دوژمنەو، تا دوژمن ناچارکړى ھیزەكانى پەرتەوازە کات، گشت ئەم چالاکیانە بیکەو ھەماھەنگین لەگەڵ چالاکیەكانى لەشکرە نیزامیەكان لەبەردووردەكانى شەپدا.))

ماوتسى تۆنگ

لە بارەى شەرى پارتیزانیەو ە سالى ۱۹۳۷

● رەوشى سەربازى ناوچەگە

لە دەستبەگى يەكەم جەنگى جيهانىدا، رووسەكان لەناوچەى قەفقاسدا لەھىزى خويان زۆر دلتيا نەبوون، ھەرودەك جەنگاوەرانى دى، واپان دەزانى كە شەپەكانى دژ بە ئالمان و نەمسايیەكان لەنەرورپا چاردنووسى پیرەوى جەنگەگە دیارى دەكەن و رووسیش ناچار دەبی پەنا بباتە بەر تەواوى ھىزى خۆى، لەبەرامبەردا ھىزى عوسمانیش بەكى لەسەرباز نەكەوتبوو.

بەللام ھەمىشە پووسيا لە پرووى ژمارەى سەربازدوھ لەبەرەى ئەنەدۆل – قەفاسدا بەسەر عوسمانىيەگاندا زالتىبوو، كە فەيلەقى دوو و سىنى پووس لە قەفاسياوھ پەوانەى بەرەى رۇزاوايان كرا، جىگەگەيان بە فەيلەقەگانى ترەستان و يەگە قۇزاقىەگان پىر كرايەوھ، كەمى بەر لەجەنگ ژمارەى ھىزەگانى پووس لە باشوورى قەفاس نىزىكەى ۱۰۰۰۰۰ ھەزار سەربازى پىداد و ۱۵۰۰۰ ھەزار سوارە و ۲۵۶ تۇپ دەبوو، ھەروا ۱۵۰۰۰۰ ھەزارى يەدەگى تىرىش لەناوچەى قەفاسەوھ كىش كران.

سەرەپاى ئەم بالادەستىيە لە پرووى ژمارەى سەربازدوھ، كەچى رايان ھەستەدەرد كە نەگەر عوسمانىيەگان بىرپارى شەپ بەدن، توانايان سنووردار دەجى، بۆيە بۇ زامەندى بەرگرى كردن ھىشتەنەوھى ھىزىكى گەورەيان بە زەرورەتى شەپەگە دەزانى، ئەمە گەر ھاتوو بىرپارى پامالكردى ئەنەدۆلتيان دا، ئەوا ژمارەى ئەو ھىزانەى بەرگرىدەگەن زياتر دەجى لەوانەى ھىرش دەبەن. ئەمەش لە پرووى سەربازىوھ ناگونجى بۆيان. بۆيە پووسەگان پلانى ھىرشىكى داگىركردى ديارىكرائويان بۇ دۆلى (ئالشكرت) كە دەكەوئتە دامىنى لاپالەگانى خوارووى (بايەزىد و دىادين و كاراكىلىس)ەوھ، دارپشت، ئەمەش بە نامانجى بەھىزكردى بەرگرى كردن لە سەر سنوور دۇ بە عوسمانىيە داگىركرەدگان و دەستگرتن بەسەر ئەو پىنگە سەرەكەيە كە رۇزەلات بە رۇزاواوھ دەگەيەنى. نىتەر بەر لە تامين كردن و چەسپاندنى سەلامەتى پىنگەگانى خۇيان ھىچ كارىكى دوژمنكارانەيان نەكرد.

بە درىزايى ئەو خالە سەرەكەيانەى كە دەشى لە ئەنەدۆلەوھ بەلامارىدەرىن، سوپاى پووس لە قارسەوھ تا ئىران خۆى لە وھزەىكى بەرگرىدا ھىشتەوھ، مەترسى مەزەنترى پووسەگان لەسەر ھەرىمى شان لە رۇزەلاتەوھ خۆى پىشانەدا، ئەووش كە لە ۱۹۰۸دا پامالى ئىرانيان كرد و بەھاتنى سالى ۱۹۱۴ باكوورى رۇزاواى ئىران بە فىئەلى لەژىر بارى قورسى

داگىر كردندا دىناتان.

ئەو ناوچەيەى باسكرا ببووە درىژبوونەوچىەكى دەستەلاتى سەربازى نىمپراتۆرى رەوسىيەى. هىلى ئاسنى رەوس گەيشتە تەورىز، لىتىكىشى لىوەى گەيشتە كەنارەوى سەردەوى دەرياچەى ورمى.

سروشتى تا رادەيە تەختايى زەويەكە لە دۆلى رەوبارى (ئارس) بۆ ناوەوى ئىران بۆ سەربازە رەوسەكان لەباربوو بەتايبەت بۆ گەياى دنى پىئوسىتەبەكانيان پىيان، خۆ ھەر كە رەوسەكان لەدەستپىكى شەپەكەدا دەستگرن بەسەر خالەكانى بەرپىنەوودا لە بايەزىد، نىتر رىگە سەركەگىەكانى نىوان رەوسىيا و رۆژاوى ئىران دەكەووتە ژىر دەستيانەو، وە دەستوان دەستىش بگرن بەسەر بالى چەپى عوسمانىدا.^۱

سەوبى سىيە عوسمانى كە بىك ھاتىبوو لە ۷۹ - ۸۰ ھەزار كەس لە رۆژدەلاتەو رەوبەرەووى سەوبى رەوس بۆو، لەگەل ئەوەى كە بلانى ستراتىژى عوسمانى لە ئەساسدا وەك ئەوەى رەوسا بەرگىرەردن بوو، خۆ نەگەر رەوسەكان بىرپارى ھىرشكردن بەدن ئەو سەوبى سى لە دەشتى نەرزۇمدا كۆدەبىتەو و دەتوانى بۆ بەرەنگارىبوونەو سەربازى تىرىش لە رۆژاواو كىشكات. بىرپارىش وابوو كە سەوبى سى بۆ پەلاماردانى خوارووى قەفقاس لە نامادە باشىدەبى، ئەمە لە كاتىكدا نەگەر رەوسەكان سىتى و لاوازيان نواند، فىرقەيەكى سوارەش كە لە دەربەنى (بارگىرى) بوو و فىرقەيەكى دەردكى گەرۆك كە لە قان چىگىر بوو نىررانە خالىكى نىزىك بە سنوور لەگەل ئىراندا.^۲

فىرقە دەردكە گەرۆكەكە پىكھاتىبوو لە يەكەى گەرۆك و پاسەوانى سنوور، ھەرچەندە ئەم فىرقەيە و ھاوشىوەكانىشى لەوانەى لە ھەرىمەكانى تەرەو ھىنرابوون سەربازى زۆر وريا و كارامەيان تىدابوو. لە ئاشتىدا دەردك وەك پۆلبىسىكى نىمچە سەرباز لە ناوچەى ناسەقامگىر كارىيان دەكرد و

لەھالى مەشھۇردىكى بەردەوامىشدا بوون، زىياد لە ھەر لايەكى تر لەمەيدانەگەيان دەزانى و لىي شارەزابوون.

بەئام دوو چەئەمە بوونە ھۆى ئەھەدى دەرەك نەگىرتتە سەربازى نىزامى: يەكەم كەلوپەلى قورسىيان پىي نەبوو (بەتايىبەت پەشاشى ئۆتۆماتىكى قورس) كە بۇ بەرەنگار بوونەھەدى ھىزى پە چەكى پووسى زەپووربوو، دووم دەرەك پەپىرە پىشتى ناسايشىو لە ھەرىمى قان. جا كە دەنيررانە بەردى شەپ ئەوا ژمارەى ئەو دەرەگانەى پىويستىبوون بۇ تەواكارى ئەركى پۇلىس زۆر كەم دەبوونەھە، لەگەن ئەمەشدا كەجى چار نەبوو بۇ شەپكەش پىويستىبوون.

بەبەرارد لەگەن پووسدا، عوسمانىكان لە رووى ھۆى گواستەنەھە و گەياندەنەھە كز و كەمدەستىبوون، بەئام لە رووى جوگرافىيەھە، لەھەدى دەكرد كە جىگە و پىگەپەكى باشتريان بووبى و تيا گەردىبوونەھە، دەرياچەى ورمى لە ئىران تا دەگاتە دەرياي پەش ھىلىكى دىژ بوو كە پووسەكان تيا بلاوبوونەھە. جوولەى سەربازانى پووس و ھىنانى ئازووقە و خۇراكيان لەو دەوروبەردە ئەنجام دەدا، بەئام عوسمانىيەكان پىشتيان بە پىگە ناوخۆپەكەنيان بەستىبوو كە بۇ ھاتوجۇ كورتتر و خىراتر بوون، كەمىي ھىلى ناسن لە رۇژەلاتدا بايەخى نەم خەسلەتە باشەشى كەمكەردىبوو، نىزىكتىن ھىلى ناسن كە بۇ بەكارھىنان دەشيا و نىزىكبوو لە قانەھە بە دوورى ۵۰۰ ميل كەوتىبوو (سىواس)ھە، ھىلىكى تر ھەبوو لەننىك شارى ماردىن ولە خوارووى نەنەدۆل، نەمە كەمى نىزىكتر بوو بەئام ئەو پىگەيانەى بەقانى دەگەياندىن باشنەبوون.

جگە لەمە دەبوو لە نىزىك (ئەدەنە)ھە كەل وپەلەكان لە لۇرپەكانەھە داگىرى بۇ ئەوانى تر كە بە رىي خواردەھە بىرايە، ئەمەش بەھۆى نەبوونى تونىلەھە لە شاخەكاندا.

جگە لەمانەى باس گران، ھەرچۆنیکبى ھيئە ناوخۆيەكان بېگەيەكى باشتريان دابووہ عوسمانیەكان، بېگەوبانى گەياندن بۆ ئەمان حالى باشتربوو، خزەمتگوزارى تەلەگرافيشيان لە زۆربەى ناوچەكانى رۆژەلاتا باشبوو بەلام دوايى دەرکەوت کە ئەو ھيئە تەلەگرافانەش وەك باقى رېگە و بانەكانى تر بيوە نامانجىكى ئاسان بۆ چەتەكانى نەرمەن.

لە رووى بەرگريیەوہ ھەردوولا وەك يەك سوودمەندبوون لە سروشتە شاخاويەكەى رۆژەلات، سەربارى دەستەلاتى رووسەكان بەسەر رۆژاواى ئيراندا، بەلام عوسمانىيان دەستيان بەسەر دەریند و تەنگەکاندا گرتبوو، ھەر لە رۆژاواى ئيرانوہ تا تەنەدۆل، جگە لە ھەندى بەشى بچووکی خاکی ئيران کە پيش جەنگەكە داگريان کردبوو، بەرامبەر ئەمە رووسەکانيش بە توندی دەستيان گرتبوو بە ناوہووى رووسيا و ناوچەکانى سەر سنوور، لەمەدا سەرکەوتوو بوون، چونکە ھەر لە سەرەتای جەنگەوہ تەو نازاوەگپرە موسلمانانەى کەوا چاوەروان دەکرا پشيوى بنينەوہ، لە ناوچە سنوورپەکانوہ گواستياننەوہ، نەمەش يەکەم راگواستينىكى بەکۆمەلبوو لەو جەنگەدا.

بەلام عوسمانیەكان تووشى کيشەيەكى دوولۇنەيى بيوون، شۆرشگيرانى نەرمەن و عەشایرە کوردەكان کە بەلایەنى کەمەوہ وەلاو پشتگيریەكى بەمەرجيان پيشان دەدا.

لەشکرى عوسمانى زياتر لە لەشکرى رووس دوچارى دگرد و نەخوشى دەبووہ، بە زۆرىش ھۆى نەوہ دەگەرايەوہ بۆ خرابى پشتبەستن بە ريشوئينە دروستەكان، چونکە داگەوتنى درمى تيفؤس لە زستانى ۱۹۱۳ - ۱۹۱۴ لەشکرى عوسمانى پەريشان کرد، ئەو زانیاریانەى کە لەبارەى تەلەفيا تەوہ دەخەملتيران ناماژەديان بەوہ دەدا کە درمەکە ھيکجار ترسناک بووہ (ھەر بۆ نموونە ۲۵۰۰ کەس لە ھەرمى قان تووشبوون. ^۵ . ديسان سەرلەنوئى لە ناو

سوپادا درمەكە لەكاتى گىردىبۇونەۋمىياندا لەسەر سنوورى روسيا سالى ۱۹۱۵ تازە بۇۋە، داۋىيى دىرگەۋت كە تىفۇنىد و تىفۇس و كۆلىرا گەلى ترسناكتىر و مەترسىدارتريوون لە گوللەي چەكەكانى دوزۇمن بۇ سەرباز و مەدەنىيەكانىش.^(۱)

لەگەل ئەو خالە لاۋازانەي عوسمانىيەكاندا، رىپرەۋى شەرى رۇژەلاتى ئەنەدۆل ئەگەر ھەر لە خالى بەرگرىدا بەمىيەتەۋە، ئەۋا بە شىۋىيەكى جىاۋازتر دىگۇررا، لەۋانەبۇو بتوان بە ژمارەيە سەربازى كەمەۋە ئەۋ نەنگە و دەريەنانەي سەرسنووريان لەدەست نەچى و ھەر بەدەست خۇيانەۋە بوۋايە، بگرە بشىانتوانىيا پىشەرەۋى بگەنە ناۋ رۇزاۋاي ئىرانەۋە، رۋوس ناچاركەن بەۋەي لە جىي خۇيان داسەكنىن، ئەم پالەۋانئىتەش بە توانا و كەرەستەيەكى كەم دەھاتە دى.

بەلام عوسمانىيان لە خالى بەرگرىيەكەياندا نەمانەۋە، چونكە (تەنۋەر پاشا)ى ۋەزىرى جەنگ خەۋى بەۋەۋە دىدى كە لە بەرەۋرۋوبوونەۋەي رۋوسەكاندا سەركردەيى ھىزەكانى خۇيان بكا و ئەۋان بشكىتىن و ئىنجا ياخىبوونىكى فرەۋانى مۇسلمانەكانى خوارۋى قەفقاس ھەلگىرسىنى و بەرياندا تە گىانى رۋوسەكان.

• سەرى قامىش

لە بەكى تشرىنى دوو/ نۇفامىرى ۱۹۱۴ سەئتەنەي عوسمانى چوۋە ناۋ بەكەم جەنگى جىھانىۋە و تىابەشداربوو، بەپىي ئەۋ پلانانەي داپىزرايوون شەپە سەرمەتايىيەكانى نىۋان عوسمانىيان و رۋوس لە بەرى رۇژەلاتدايوون، رۋوسەكان ھاتنە خوارۋە و دۆلى (ئەلشكىرىت) و شارەكانى (كاراكلىسە، بايەزىد و دىادىن)يان گرت، كەمىكىش لە بەرامبەر سەربازانى (جەسەن عىززەت پاشا)دا شكان، بەلام لە بەرى خوارۋى رۇژەلاتەۋە بە ئاشكرا

دياريوو كه ژمارەى سەريازە عوسمانىەكان بەشى بەرگرىكردى نەدەكرد.
لە مانگى يەكەمى شەرەكەدا، لەشكرى رووس لە نىران (قوتورى) گرت
كه كه وتبووه سەر نەو رېنگەيهى (خوى) دەگەيهنى بە شان، نىتر لىرە لە
شوئنهكانى خۆياندا مانەوه، (ديرا، بشكالە)ش لە كردهيهكى سەريازى لەپەردا
گيران، بەلام ئەمە بە پامالكردينكى فرەوانى رووس دانەدەنرا، ژمارەيهكى
باشى سەريازانى عوسمانى بۆ قايمكردى هيلەكانى بەرگرىيان لەناوه بوون،
لەوانەيه بۆ تىكشكانى هيرشيكى رووسياييش بووين بەلام نەم سەريازانە
نىرران بۆ شوئنى تر.

پلانەكانى ئەنومەر پاشا هيند كوئى بە بەرگرىكردنەوه هەلنەگرتبوو
بايەخى پى نەدابوو، لە مانگى كانوونى يەك/ديسامىرى ١٩١٤ تەنومەر جەند
يەگەيهكى بۆ بەهيزكردى سوپاى سىي بانگكرد، ئينجا لە هيرشيكى بى
ناماندا ئەم سوپا زەبەللاخەى سىي رەوانەى ناو خاكي رووسيا كرد.

هيزەكە پىكهاتبوو لە ٩٥٠٠٠ هەزار سەرياز كە زۆر لەياربوو بۆ
بەرگرىكردن، بەلام نەدەشيا بۆ بىرېنى نەو تەنگە و دىبەندە سەختە
شاخاويانە لە كەشيكى زستانى ئاوادا، بەمەرجى سەريازەكان لە جەلە
هاوينەكانيان زياتر لە بەردا نەبوو، چەكيكى كەميشيان لەلابوو. كنجى
ئەنومەر هيج گوئى بە موحيارى ژەنەرالەكانى نەدا و نەو پياوانەى بەو شاخ
و كۆنەى باكوورى رۆژەلاتدا بە پىلاوى بەرپووت و بى پالتۆى زستانە و بى
سووتەمەنى رەوانە كرد.

پلانەكەى لەوهدا بوو كتوپر بەدات بەسەر رووسدا، لە كاتىكدا ئەوان
وايان دانابوو كە هيج سوپايەك زاتى ئەووى نىيە بەو زەبەقتى زستانە بەداتە
نەو شاخ و كۆوانە و نەو بەرەبەستە بەفراوى و زوقمە بىرئى. جا ئەوه بوو
رووسەكان غافلگير كران و شتەگە بووه كتوپر بەلايانەوه، لەشكرى تركيش
بە وريەيكى جىگيرەوه دژ بە سوپاى رووس و سەرما و زمهەرير ددجەنگا،

زوربەيان ھەر سەرما گوشتنى و رەق ھەلاتىن، نىنجا پروس ھاتە پېش بۇ ئەۋەى لەو سوپايە مابۆۋە و لەو شارۋىچكەيە كە پېيان دەگوت (سەرى قامىش) تۈانى رايانگرى.

زيانەكانى كشانەۋەى سوپاي ترك لە زيانى پەلامارەكەى تېپەپراندى، لەو ۹۵۰۰۰ ھەزار سەربازە ۷۵۰۰۰ ھەزاريان تياچوون زوربەى تۆپەكانىشىيان تىكشكىتىزا. ئەو سوپاي سىنى عوسمانىيەى كە دەبوو بەرگرى لە رۆژەلاتى نەنەدۆل بىكردبا لە نيۋەرپاستى مانگى كانوونى دوو/يەنايىرى ۱۹۱۵ تەنيا ۸۰۰۰ ھەزارى مابۆۋە، يانى بەرامبەر ۲۰% ى ھىزەكانى بەر لە شكستەكەى (سەرى قامىش).

ھەرچەندە پالپىشت و كۆمەكى ترى لە گشت عەمبارە سەربازيەكانەۋە بە گورجى پى گەپىشت بەلام تەنيا بەرەنگارى ۳۰۰۰۰ ھەزار سەربازى روسيايى لەناۋچەكانى باكوورى رۆژەلاتى پى كرا، ئەمەش بزانە ئەمانە لەجاۋ ئەۋانەى لەسەرى قامىشدا تىكشكان زۆر نەكردە و نەشارەزا بوون.^۸

ھەتا بەر لەشەرەكەى سەرى قامىش، ھىزە بەرگرىيە عوسمانىكان بە ژمارەى كەم كەم بەدرىزايى بەرەى رۆژەلات ۋەك تۆۋ ۋەشىنرايوون، يەكە بى ھىزەكانىش كەلە پرووى چەك و كەل و پەلەۋە شتىكى نەوتۆيان لەلانەبوو، ۋەك فىرقەى دەرەكى گەرۆكى قان، بەردەللا كرابوو تا بە تەنيا پرووبەرۋوى پەلامارەكانى رووسەكان بېيتەۋە، لە بەرامبەردا ئەو ھىزانەى كە زەرۋورى بوون كۆكرابوونەۋە تا ئەو ھىرشەى ئەنۋەر پاشا بۇ باكوور، كە بە باشى تاوتوئى نەكرابوو و پىئويستىشى نەدەكرد، بگەن.

لە ناسەۋارد خراپەكانى شكستەكەى سەرى قامىش، نەبوونى سەربازى پىويست بۇ زامىنكردىنى پاراستنى ئاسايشى شان، لەملاشەۋە ھىزەكانى پروس گورج لاوازبوونى عوسمانىيەكانيان بە ھەل زانى تا بگەۋنە خۆ و بىنە پېش. لە ۲۹ تشرىنى دوو/ نۆفامبرى ۱۹۱۴ سەركردەى فىرقەى دەرەك (كازم - نوز

ئالب) بنكەى سوپاى سىيى بەو راپۆرتە ھەوالگريانە ناگادار كرددوھ كە نووسىبووى: نەمەرق، دوژمن بەلامارى شارۆچكەى (دىرى) دا، بە تۆپ و رەشاشى نۆتۆماتىكى ھىرشىان كەرد، ھىزى بەرگريمان زۆر كەمە، واى دەبينم كەناچار دەبين بكشپىنەوھ بۆ (ھوشاب) . بەيى قسەى دوو جاسووس كە گرتومان، زانيومانە كە لەناو شارى فاندائا ياخيپوونىك لە ئان و ساتدايە، بۆيە وا لەگەل يەك لەو كەتبيانەى وان لە (ساراي) دا بەرەو ھوشاب دەيەوھ، بەلام لەبەر لاوازى ھىزەكانمان ، نەگەر ياخيپوونىك رويدات توھشى ناردەتتەكى گەورە دەبينەوھ، نەو ھىزانەى بەتەماين لە (رىقاندېز) دوھ بگەن نەگەپشتوون.^۹

سووپاى رووس پىشردويەكەى خۆى بە داگىر كەردنى (بشكالە) تەواو كەرد، بەلام سوپاى عوسمانى لە خوارووى رۆژەلاى فان و لەسەر سنوورى ئىران ھەلىكى كورتخايەنى قۆستەوھ، نەويش كە رووسەكان زوربەى سەربازەكانيان لە كۆتايى كانوونى يەك/دىسامىرى ۱۹۱۴ كشاندەوھ، لەترسى تەودى نەك ھىرشەكەى سەرى قامىش سەربگىرئ و سەركەون، ئىنجا ھىزە غەپرە نىزامىە عوسمانىكان كە تىكرپان پىك ھاتبوو لە عەشاپرە كوردەكان، لە ۱۴ كانوونى دوو/ پەناىرى ۱۹۱۵ شارى تەورپىزان كەرت. بەلام لە باشوور، عوسمانىكان تونايان ھەندئ شوپنى ستراتىژى لەتەنگەى (قوتور) و شارۆچكەى (دىر) بگرنەوھ، بەلام لە ۲۰ كانوونى دوو/پەناىر ديسان رووسەكان تەورپىز و دىلمانيان سەرلەنوئ كرتەوھ. عوسمانىەكانىش بە دەستەلاىكى لەرزۆكەوھ (قوتور و دىر و بشكالە) كە گرتبوويان، دەپانباراستن.^{۱۰}

زستانی ساردى سالى ۱۹۱۴ دەستى رووسەكانى گرتبوو و گشت پىنەوھ چوونىكى خۆيان راگرت، بەمەر پىگە و بان و تەنگەو دەرەنەكانى گرتبوو، نەمە بۆ عوسمانيان ھەلىكى باشبوو، تا پالپشت و كۆمەك لە خوارووى

رۇۋەللاتى ئەنەدۆلەتو، جا لەمەدا تۈنئان ھەندى ھىزى زياتر بەينە ناوچەكەو، بەھاتنى مانگى ئادار/مارس ۱۹۱۵ ژمارى ھىزە نىزامىيە عوسمانىيەكان گەيشتە ۲۴۰۰۰ ھەزار سەرباز جگە لە ژمارەيەكى نەزانراو و سەرژمىرنەكراو لە شەركەرى غەيرە نىزامى سەر بە سوپاى سى.

ھىزەكانى ھەئەمتى يەكەم لە ئەستەموول و شوئىنانى ترەو لە كۆتايى كانوونى يەك/ديسامىر ۱۹۱۴ كۆكرانەو، تا ئەوانىش بخرىنە پال ھىزە عوسمانىيەكان لە رۇۋەللات.

بەتۈنەوھى بەستەئەك و بەقرەكەى زستان رووسەكان زىانى عوسمانىيەكانيان بەھەل زانى، بۇ پەلامارى نەو بەھارەى ۱۹۱۵ رەخساندىيان، ئانومىدى و ھىوا بران ھىشتا لە رەوشى تركدا دياردى نەدابوو، چونكە ھىشتا ھەندى خالى بەرگرى بەھىزيان بەدەستەو مابوو. شتىكى باشتران بۇ خۇپان دەستخست، ئەوئىش ھىلى گەياندىن و گواستەوھى كورتتر و خىراترېوو لەناو ولاتدا. بەلام نەم واقىعەش تا سەر نەبوو، ياخيووھ نەرمەنەكان ھەرچى باشترىك ھەيە زەوتيان كرد.

• نامادەكارىيە سىياسىيەكان بۇ ياخيووونەكەى نەرمەن

نەتەوھىيە نەرمەنەكان جەنگەكانيان بە ھەلىك دەزانى بۇ ياخيووونى خۇپان، (لويز ئالبەندىيان) كە مىژوو نوسىكى بزوتنەوھى شۇرشگىرې نەرمەنەكانە، دەنووسى: باشترين كاتىك سەبارەت بە شۇرشگىران بۇ بەرپاكردنى دەرەتانيك بۇ ياخيووونىكى گشتى بە مەبەستى ھىنانەدى نامانجى راستەوخۇ لەوددا بوو كە تركيا بچىتە جەنگەو.

ھەرەك چاودىراني تر، بەلاى شۇرشگىرېانى نەرمەنەوھ تىشكانى عوسمانىيەكانيان لە ھەردوو شەرى بەلگاندا. ۱۳-۱۹۱۲ باشترين بەلگە بوو بۇ ھەردىسى عوسمانى، رووسيا لە شەرى ۱۸۷۷-۷۸ كە بەھىزتر بوو، سەلتەنەكەى

بەزاندېو ، جا وەك دەردەكەوت ياخيپوودگان بە باومرپەو وای بۆ دەجوون
كە رووسيا گورج رۆژەلاتى ئەنەدۆل دەگرئ و لەوانەشە تا ئەستەموول
نەودستتەو.

ھەر لایەگىش لە تىشكانى عوسمانىەكاندا تاكە ھەلىكى دەدەو بە بۆ
سەربەخۆى، تەنیا يەك رېئى لەبەردەمدا بوو، يان يەك بزاردە، ئەویش
دەستخستەناودەستی رووسيا، لۆژىكى خەملاندەكانى شۆرشيگىران لەمەدا
حەكىمانە بوو: وا چاوپروان دەگرئ رووسيا عوسمانىەكان تىكشكىن، نىتر
بەبى گويدانە ئەوئى كە نەم دەولتە ج پەيمانىكى داو بە ئەرمەن لەبارەى
چاكسازى و خودموختارى و ھەتا سەربەخۆيشەو. چارەنووسى ئەو پەيمان
و وەعد و وەعدانە ئەوئى كە ببنە مەرەكەبى سەر كاغەز چونكە
سەرگەوتن بۆ عوسمانيان نابى، بەماناى رووسيا خۆى بىرپارە يەكلایى
كەرەوەكان لەبارەى چارەنووسى ئەرمەنەو دەدا.

شتىكى تەبىعى بوو كە پەيوەندى توندوتۆل رووسيا و شۆرشيگىرانى
ئەرمەنى پىكەو گرىن دابوو، لەم روودو (دىكسن)ى كونسۆل لە قان، سالى
۱۹۰۸ دجنووسى:

((لەم باردیەو شایەنى نامازمېندانە كە شۆرشيگىرانى ئەرمەن لە قان و
سەلماس لە لیژنەكەیانەو لە تەفلىس رېنماپیان بۆ ھاتوو، ئەو دەگەپەنى
كە لە كاتى ھەلگىرسانى شەردا ئەودیان لەسەر پشتمى رووسيا بکەن دژ بە
ترکەكان. بەبى ھاوکاری رووسىش دەیانتوانى نىزىكەى ۲۵۰۰ نىشانچى
دەستەبەرگەن، ھەر بۆ سەغله تکرەنى ترکەكان لەسەر سنوور پچران و
برىنى ھیلەكانى بەیەكگەشتن^{۳۲}))

نەگەر روداوەكانى رابردوو مان بىرگەوتتەو، زەحمەتە باومر بکرى
بەوئى شۆرشيگىرانى ئەرمەن ھىند گىلین تا ئەو ناستەى وایان زانىبى كە
رووس سەربەخۆپیان دەداتى وەیان جۆرە خودموختارىەكى فرەوان.

رووسيا پۇژۇيى له رۇژان و ھەرگىز ئەو بزافھ جودا خوازىه نەرمەنيانەي لەسر ئەو خاكانەي كە وا لەژىر دەستيدان قەبوول نەبوو، ھەتا ئەو ناستەي رووسيا زياتر له جارىك رى و شوئىنى گرتۆتە بەر دژ بە گشت بزافھ جودايى خوازەكانى ناو خاكەكەي خۆي، لەگەل ئەمەشدا وا ديارە له سالى ۱۹۱۴ نەرمەنەكان واپان زانيوھ كە رووس دامەزراندنى دەولەتتىكى نەرمەنى (زبون)ى بەلاوھ پەسەندە، لەناوچەيەكدا كە حوكمكردنى زەحمەتە و لەمۇسكۆيشەوھ دورە.

ھەروا له رووي سۆزداريەوھ دەبىي پابەندبونىك بە شوژشەوھ ھەبى و ئەمەشبوو كە له برپاردانى شوژشى نەرمەندا دەورىكى گرنكى ھەبوو: دەمىكبوو ھەستى نەتەووييە نەرمەنەكان دژ بە عوسمانىيەكان ئاراستە كرابوو، شوژشگىرپان دەشى باش پەيبان بەوھ بردبى كە - سائىتر ئەمە له ھوشياريانەوھ بووبى ياننا - كە تاكە ناوچەيەك كە زۇرنيەيەكى نەرمەنى تىدايە، يان ھەرىمى يەرىقان، له نىمپراتۆريەتى رووسيدا سەريەخۆي بەدەستناھيىن، لەبەر ئەمە ھەردوو حيزبەكەي ھانشاك و تاشناق و باقى وردە حيزبەكانى تريس بەھەموو توانايانەوھ نەرمەنى بە ئەسل رووسيايى و نەرمەنى باشوورپان ئاراستە دەكرد.

پلان و پەيامى شوژشگىرپان و گشت ئەو كارە ياخيپوونە يەك لەدواي پەكانەي پيشتريشيان، گشت ئەمانە چاويان برپبووھ رۇژەلاتى ئەنەدۆن، بەو پىيەي كە ئەوئ خاكى ئەرمينيائى نايندەيە. ئەمەش پابەندبوون و نىلتيزاماتىكى بەھيئە و نەگۆرپوو كە ئىنكارىكردنى گرانە.

دەستەكەي حيزبى تاشناق لە كۆنگرەيەكدا ئاشكرابوو لە حوزەيران/يۇنيۆ- تەمموز/يۇليۆ ۱۹۱۴دا گىرا، نىردراوان لە رووسياوھ و لەناو سەئەنەرە نامادەي ببوون، بە (شاھان پاپازيان)يشەوھ كە نوئنەرى قان بوو، دەنگۆي نەودش لە ئارادا بوو گوايە ئەندامانىش لە كۆمەلەي (ئىتىحاد و

تەرەقى) یشەوہ نامادەى كۆنگرەكە بىوون لە بۆ پيشكەشكردنى پرۆژەھى خودمختارى لە رۆژەلاتى ئەنەدۆلدا بە حيزبى تاشناق، بەلام بەو مەرجەى كە ئەندامانى حيزبەكە لە نىمپراتورى رۈوسيا و سەلتەنەى عوسمانى بەشدارى بكەن لە شەرى دژ بە رۈوس.

تاشناق ئەمەى رەت كردهو، لەبارەيشەوہ كە زانىارىەكان پشت بە سەرچاود نەرمەنەكان دەبەستى، بەلگەپەكى مەلووس نىيە بەلام ھەروا بە ئەگەرىك دەمىنیتەوہ كە دەشى وابوويى. ئەودى گومانىشى تيا نىيە ئەوہپە كە لەو كۆنگرەپەدا ئەرمەنى عوسمانى بپارىياندا كە پابەندىن بە نەركى نىشتىمانيانەوہ. ئەم بپارىەش جگە لە فىلى زياتر نەبوو، ھەروەك لە راپۆرتە ھەوالگريەكانى عوسمانىەكاندا و قسەى پەك لە سەركرده ديارەكانى تاشناقدا دەرەكەوئيت، ئەويش (ھۆفھانس كانشازنوى) سەرەك وەزيرانى كۆمارى ئەرمينيا بوو^۵. پلانە ھەقەتەكەى تاشناق كە ھى ئىمپراتورىەتى رۈوسىوو و حيزب بەرپۆدەى دەبرد، برىتیبوو لە دەستخستە ناو دەستى رۈوسەوہ. دەزگە موخابەرەتەكانى سەربازى عوسمانى ئەوہيان دەگەياند كە بپارىە نەننىە ھەقىقىەكان كە لە كۆنگرەكەدا گەلەكران ئەمانەن:

۱- بەر لە راگەياندى جەنگ، پاراستنى ھىمنى و ناسايش، لەگەل بەردەوامى لە نامادەكارىە سەربازىەكان و ھىنانى چەك لە رۈوسيا و ناوخۆوہ.

۲- لەكاتى راگەياندى جەنگ، وا بپارىە كە سەربازە نەرمەنەكانى ناو سوپاى عوسمانى بە چەك و كەلوپەلپانەوہ بدجنە پال سوپاى رۈوس.

۳- لەكاتىكدا ئەگەر لەشكرى عوسماى پيشرەوى كرد، دەبى ھىمنى بپارىزى.

۴- ئەگەر لە دواییدا لەشكرى عوسمانى كشاپەود يان لە جىبى خۆى ماپەوہ، دەبى چەند دەستەپەكى شەروانان پىكەپەنرى و زنجىرەپە كارو

كردموى رىكويپىك بۇ لىدانىيان لەپىشت رىزەكانى سوپاودە بىكىرى^۱.
 نامادەكارى بۇ جەنگ، كۆمەنە نەرمەنىيە شۆرشىگىرەكان لە ناومپراستى
 ۱۹۱۲دا لەمقان كۆپوونەوۋە لەسەنەر ھەماھەنگىكىردنى تەقەللا
 شۆرشىگىرەكانىيان پىك ھاتن. (مۆلىنۇسىل) كونسۇلى بەرىتانى لە شان واى
 دادىنا كە ئەو ھاوپىمەنىيە كۆمەنە و دەستە نەرمەنىيەكان كە ھاتۇتە
 كاپەوۋە لە نەنجامى ئەو جاوپىكەوتنەي (فارمىيان) سەرگىردەي ھىزىبى
 تاشناقە لەگەل دەستەلاتدارانى پرووس لە تەفلىس^۲.

بەبى ھىچ گومانى تاشناق لە بارىكى پىشەنگى مېژوویدا بوو، ھىزب
 تۆرىكى لە بەكىرىگىراوانى خۆى لە گىشت لايەكى رۆژەلاتى نەنەدۆل و ئىران
 و بەشى پرووسىيا لە قەققاس دامەزراد، وە دەستكەوتىكى باشى لەو باج و
 خەراجانەوۋە دەستدەكەوت كە لە نەرمەنەكان كۆدەكرانەوۋە. لەمەش گىرنگىر
 ئەوھىبوو كە تاشناق ھىزىكى سەربازى گەورەي تاپىمەت بە خۆبى ھەبوو^۳.

كارىگەرى نەندامانى تاشناق و ھاوشىوۋەكانىيان لە شۆرشىگىرەكان بۇ سەر
 نەرمەن لە قاندا رەھابوو، بە داھاتنى سالى ۱۹۱۳ بەلای (مۆلىنۇسىل)دوۋە
 شتىكى بەلگە نەوئىستىبوو كە نەرمەنەكان لە ھەرچى وەلا و ملكەچىيەكى
 ساختىمە كە رۆژى لە رۆژان پىشانىيان دەدا، لى پاشگەزىبونەوۋە، بە ناشىرا
 پىشوازيان لە ئەگەرى داگىر كىردنى ئەپالەتە نەرمەنىيەكان دەكىرد لە لايەن
 پرووسەوۋە^۴.

• كىردە و كۆشە بۇ ياخىبوۋەكان

لىژنە شۆرشىگىرە نەرمەنەكان لە سالى ۱۹۱۰دا لەگىشت لايەكى رۆژەلاتى
 نەنەدۆل بلاوكرەوۋە لەزىر ناوى (رېنمايىيەكان بۇ بەرگىرىكىردن لەخۇ)
 بلاوكرەدبۇۋە، ئەمەش رەشووئىستىبوو بۇ ئەو ياخىبوۋەنى كە بەدویدا سەرى
 ھەلدا^۲.

رېنمايهكان بریتیبوون له نهخشه و بلانی شهرپنکی پښکخراوهیسی
لهسر ناستی لادیکانا، وه نامادهکاری دهرروونی و تهترتیباتی پښکخراوهیسی و
تاکه کهسی، پیوانهکانی رېنکخستن و بزاردهی چهک و چوئیتی دستکهوتنی
لهناوخوذا و دابهشکردنی لهناوچهکهده، جگه له ستراتیژی
بهروهروویوونوهی هیژمهکانی عوسمانی.

بلاوکراوهکه به زمانیکی ساده نووسرابوو، بهمهبهستی چرکردنوه و
پوختهی فیکره و باوهپنکی عهسکهری زور نالوز تا ببیته فیکره و باوهپنکی
ناسان و مولایم لهناو خهلکه ساده پدشوکیهکهده، دورو دریز و
عهمهلیشبوون، تیایدا پرهنسیبهکانی شهری چهته گهری و تیپ و
دهستهی گهرههی شهرکههرانی به قوولی تیدا خرابوونه پروو.

نهرکی رېنکخستن و سرپه رشتیکردن درا بوو بهسر پهکهی تابهتدا که
له گوندهکاندا مهشقیان به نهرمهكان دهکرد، نم پهکانهش ههوینی
رېنکخستنهکانی لادیکان بوون و سرکردهبیان گرتیووه دست. گوندهکان له
نیوان پهکهی گهړوک و پهکهی جیگیر دابهش کرابوون، بهسر هر کامیانهوه
سرکردیهک دانرابوو، ههمووان گوپرایهئی دهستهلاتی نهوبوون، نم
سرکردیه بهپتی شارهزاییهکهی ههئیررابوو، لهبهردهم سرکردیاتیه
سی کهسیهکهی ههریمدا نوینهرایهتی گوندهکانی خوی دهکرد.

سرکردهکانی ههریمهكان له سرکردی گوندهكان ههئدبیزیران،
نهوانهی بهتوانای شهخسی و نفوزیانسهوه لهناوچهکهده ناسرابوون،
سرکردی ههریم بهرپرسبوو له دابهشکردنی چهک و سهندنوهی لهوانهی
ناتوانن بهکاری بهینن تا بیداته نهوانهی توانای بهکارهینانیاان همیه.

سیستمیکی پوسته و گهیندنیش دامهزرا بوو، بؤ نهو کاتهی که هیژه
نهمنیهكان ددهن بهسر گوندیکدا، ددبوو نهو پوسته چیپانه گورج داوای
پارمهتی له گوندهکانی دهوروبهر بکهن.

لادىيىە موسولمانەكان لەم رېنمايىانەدا بە نەيار و دوژمن دادەنران، بۆيە لەو گوندە تىكەلانى كە نەرمەن تىپاندا كەمىنەيەكبوون داوايان لى دەكرا كە داواي يارمەتى لە گوندەكانى دەرووبەر بكن، كەلوپەلى بەنرخ و چەكەكانيان خىرا كۆكەنەو و باركەن بۆ ئەو گوندانەي كە تەنبا نەرمەنيان ها تىدا، فەرمانيش درابوو بە دەرکردنى كەمىنەي موسولمانەكان لەو گوندانەي نەرمەن تىپاندا زۆرىنەيە يان نەگەر كرا بيانكەنە بارمە.

نەرمەن دەبوو درگەي مائەكانيان لەسەر بشتىن لەرووي برايانى نايىنياندا، ئەوانەي لەدەست هيزدكانى دەولەت هەلاتوون. هەر گوندىكىش لەبرى ئەو چەكانەي تىپايدا دەست دوژمن كەوتوون دەبوو پىكەو بە هاويەشى بيبزىرن و پارەكانى بدن، بەلام ئەو چەكانە كە لە دوژمنەو دەستدەكەون ئەوا بەر لە هەمووان دەدرا بەوئى گرتوويەتى و دەستى خستوو.

رېنمايىەكان بەشىكى زۆرى سەردىرى (پەلامارى گوندەكان)ى لەخۆ گرتبوو، نەمەش واى پيشانەدا كە گەلى دورەلەوئى كە تەنبا نامىلكەيەكبى بۆ (بەرگريکردن لەخۆ)يەكى روتوقوت، ئەم بەشى بە درىزى باسى لە رىگە و شىوازەكانى دەستخستن و كۆکردنەوئى زانىارىيە هەوالگريەكان دەكرد، سەرهراي ئەوئى كە پلانى چەند پەلاماردانىكى تىدايە وە وردەكارى پەيوەند بە راوانانى لادىيىە موسولمانە راكردوكانەو.

زۆرى پى نەچوو، تەكتىكى (رېنمايىەكانى بەرگريکردن لەخۆ) بچوو پلان بۆ ياخبووئى نەرمەن.

كەمى بەر لە هەلگىرسانى جەنگ، لە ئان ماويەكى خۆپرچەككردن و رىكخستن بە چروپىرى لەناو نەرمەنەكاندا بەرپۆە دەچوو. بەر لە ياخبووئىشيان بە هەشت مانگ (سميس)ى كونسۆل لە ئان دەنووسى:

((هەرودك مەعاليقان دەزانن، ئەم سى حيزبە (تاشناق و هانشاك و

ئەرمەنەكان) لە ڤان، وا بۆ شەش مانگ دەچۆ لەسەر پامالینی گشت ناكۆكیەكانی نیوانیان پازیبوون و یەكبوون لە پینا و خزمەتکردنی بەرزەو مندیه بالاكانی كۆمەڵی ئەرمەن یان میللەت جە نیستلاخی ئەرمەنەكان، بەو نامازیه كه نفوزی حیزبی تاشناق زۆر زیاترە لە نفوزی دووانەكەى تر، ئەمەش بەهۆی چالاكبوونی سیاسى زیاترى و توندپرویشى لە كار و بیروبۆجۆونەكانیدا، لەپرووی رېكخستەنەوه حیزبىكى رېكۆپىكە، وەك دیارە دەستكەوتىكى دەورى و گەورەى ها لەلا، لەو ئابوونانەى لەخەلك و لە ئەندامانى دەستى، لەناو شار و گشت گوندە ئەرمەنیهكاندا كه هەوادارى خۆى تىدايه. لەسەر حیسابى حیزب ئەمانە كار دەكەن و بەردەوام لە پەيوەندیدان بە لیژنەى ناومندپانەوه لە ڤان.

لە سالى پيشوودا، بەشپوهیهكى بەرفەرەوان حیزبەكە گلايه ناو كاری هاوردەكردنى چەك بە نهيى و دابەشكردنى بەسەر هەوادارانیدا، جیى نامازیه كه ئەو دەمانچانەى لە جۆرى ماوزەپن بازارپان گەرمترە و بەناسانى دەشاردەرنەوهو هاوردە دىكرین و وەك تەفەنگىكى كورتیش بەكاردين، چونكە دوربىنىكى ها لەسەر كه تواناكەى هەزار مەترە، هەنئى ئەرمەنم دیوه، لە ناوچە گوندەنشینەكان، بەئاشكرا ئەم چەكانەیان پېبوو. هەرچەندە خۆم لەو چەند گوندە كەمەى كه سەردەم كردون هیچ تەفەنگىك نەدیوه، بەلام زوربەیان شارەزایى و زانیارى خۆیان لە جۆرمكانى تەفەنگ و بەكارهێنانى پيشانداوه.

دەئین ئەرمەنەكانى ڤان لە كوردەكان چەكدارترن، بۆ زانین و بەمى دوو دلى ئەرمەنەكان تەفەنگى تازمیان دەستكەوتوو، بېجگە لە ژماریهكى كەم لە تەفەنگى مارتىنى كەم كه دەولەت بەسەر گوندەكانیا دابەش كردبوو، بەهۆى ناارامى و نەبوونى ئەمنەوه بەگشتى لادىبیهكان چەك پەيدا دەكەن، ئەمەش چەند مانگىكە ناواى لیها تووه، ئەم هەلپەى حەز لەچەككردنە لەو

زەرەر و زىنانەھەدىيە كە ئەو لادىيىيانە بەدەستى چەتە كوردەگان لىيان كەوتىبوو، حىزبى تاشناق ئەم ھەلەى تا ئەوپەر قۇستۇتەوھە و سىياسەيەك بەپىرەو دەكات كەوا لە نەرمەنى ھەرىمەكە بكات لەرپووى مەھەممەدىيەكاندا خۇيان راگرن.

دوچار كارى پىرچەككردنى گوندنشىنان بووھە بازىرگانىيەكى ئەوتۇ كە سەرگىردەكانى تاشناقى كەمەندىكىش كرد و بىن چەنوجوون تىوھى گلاون. بۇ زانىنىش، تەننىگى يان دەمانچەيە بە نىرخى دەفرۇشەرى كە سىقاتى نىرخەگەى خۇيەتى.

چگە لەوھى كە دەبىن حوكمەتەكەى ناوخۇ ناگەى لەمانەبى كە روودەدەن بەلام ھىچ رىئوشوئىنىكى نەگرتۇتەبەر بۇ دانانى سنوورىك لە بۇ قاچاغچىتى و نامىدوكردى چەك، بەلكو بە پىچەوانەوھە وا دەردەگەوئ كە ئەو سىياسەيەى وا لەناواندا سىياسەتەكەى والىيە كە دەپەوئ يارمەتى لادىيىيەگان بدات بۇ بەرگىركردن لە خۇيان لە گاتى پىئوستەدا، ئەويش لە رىئى دابەشكردنى تەننىگى كۆنى سەربازىيەوھە بە رىئەى سى بۇ شەش تەننگ بۇ ھەر گوندىك سا كورد بن يان ئەرمەن.

نىزىكەى شەش مانگ دەبىن لە فائەوھە ھەزار تەننگ رەوانە كراوھ تابەسەر ئەو عەشائىرە كوردانەى سەر سنوورى فارسدا دابەشەرىن، بەتايبەت لەو ناوچانەى كە سالى پار زىاتەر بەدەست پەلامارەكانى سەكۆوھە زىانىان پىگەشىتەبوو"))

لەماوھى پىش چەنگەكە لە رۆزەلاتى ئەنەدۆلدا كارى جاسووسى و ھەوالگىرى رووسەكان پەرەى سەندىبوو، جاسووس و ھەوالگران بەناوھە تەقتىدىيەكانى وەك: رۆزنامەوان يان بازىرگان يان مامۇستەى زانكۆ كە گەشتىكى زانىستى و كۆلنىنەوھە دەكات، خۇيان پىشانەدەدا و لەزىر ئەو پەردانەدا، يان ھەندىكىيان بەبەرگىكى عەشائىرى كوردىيەوھە دەھاتن. دەولەت

ههستی کردبوو که نامانجی ئەمانە بەیوەندیکردنیو بە شوێر شگێرانی نهرمه‌ن و بەگوردەکانەو، بە کورتی ئەرکی چاوپراوکردنی* سەربازی ئاسایی و گۆی هەنخستن بۆ سووسە زانیاریەک^{۱۷}.

• هه‌والگری عوسمانی له‌و یاخیبوونە‌ی پلانی بۆ دانرابوو

له‌کاتی‌کدا عوسمانیه‌کان له‌ خشته‌ی دیاری‌کراوی کاتی یاخیبوونی نهرمه‌ن به‌ ناگابوون. به‌لام له‌ چاوه‌ڕوانیشدا‌بوون، له‌ هه‌وتی ئەیلوول/ سه‌پته‌مه‌ری ۱۹۱۴ بانیۆزی عوسمانی له‌ تاران نامازە‌ی به‌وه‌ کرد که‌ ڕووسه‌کان چه‌کیان به‌سه‌ر نهرمه‌نه‌کانی ناو ئێران و قه‌فقاسدا دابه‌شکردوه‌، کونسۆلێ، ڕووسیش له‌ ته‌وریز گه‌فتی به‌ (نهرمینیایه‌کی تازه‌) داوه‌ نه‌گه‌ر پشتگیری له‌ ڕووس بکه‌ن، وه‌ نامازە‌ی داوه‌ به‌وه‌ په‌یوه‌ندیانه‌ی نیتوان نهرمه‌نی فان و ڕووس^{۱۸}.

له‌ ڕاپۆرتی هه‌والده‌ره‌ عوسمانیه‌کانیشدا که‌ له‌ (پۆترسبورگ) هوه‌ هاتوه‌: ده‌وله‌تی ڕوسیا بۆ به‌ده‌سته‌ینانی لاگری نهرمه‌ن له‌خۆی وا له‌کاردا، به‌هه‌یوای وروژاندنی باری یاخیبوونیک له‌ رۆژه‌لاتی ئەنه‌دۆلدا ج کاتی گه‌ره‌کی بیټ^{۱۹}. له‌ ڕاپۆرته‌کانی پۆلیس و سوپا و ئەفسه‌رانی هه‌والگریشدا به‌لگه‌ی ئەوه‌ دهرده‌که‌وت که‌ نهرمه‌ن به‌ هاریکاری ڕووس یاخیده‌بن^{۲۰}.

سوپای عوسمانی به‌لگه‌ تازه‌کانی وا دادنا که‌ به‌شی نه‌وه‌یان هاپی که‌ هوشیاری به‌گشت یه‌که‌ سه‌ربازیه‌کان بدات. له‌ ۱۹ ئەیلوول/ سه‌پتامر و به‌ر له‌ده‌سته‌ینکی کاره‌ دوژمنکاره‌کانیان، سه‌رگرده‌ی سوپای سی گشت یه‌که‌کانی موجیاری کرد به‌وه‌ی که‌ گشت نه‌و رێوشوینانه‌ بگرنه‌به‌ر بۆ به‌ربه‌سته‌کردنی مه‌ترسی یاخیبوونی نهرمه‌ن:

((وه‌رگێڕ))

* چاوپراوکردن: استطلاع

رووسەكان يارمەتى ئەر مەنى قەققاسيان داوۋە بەخۇ تەيار كىردى
ئەر مەنى ناو سەلتەنە لەو رېيەوۋە كە گىفتيان داۋنى گۈايە لەو خاكانەى
ئۆمەتى عوسمانى بەشيان بىدەن، جگە لەمە كەسانىكى زۆريان بەبەرگى
لادىيى عوسمانىەوۋە (وەك دانىشتۋانى ناوخۇ لە كورد و ترك) بەسنوورەكەدا
هېناوۋە بۇ گەياندىنى چەك و زەخىرە بەگوندى ئەر مەنەكان. جا يەكە
سەرباز يەكان قەرمانىكىيان پى گەيى بەوۋەى ھەر كەس بەبى پاسپۇرت
سنوورى بەزاندى دەبى گورج دەستگىر كرى، نىت دىمەن و پۈالەتى دەرەوۋەى
ھەرچۇنىبى. ھەروا ھەرگەس وىستى چەك و زەخىرەى شەپ نامدىوكات
بگىرى و ناشى لە پلەو پايەى ھەستياردا دانرى يا دابمەزرى.

ترسەكە تەنيا لە ياخىيوۋانى ئەر مەن نەبوو: سەر كىردى دىسان
قەرمانىدا بەوۋەى كە دەبى كوردەكان و موسولمانانى دى، ئەوانەى گومرا
كراۋن بە بىرى پىسى ئەر مەن و رووس لە خىشتەبىراۋن، دەبى بىنە سەر نەو
باومرەى كە گرتەبەرى نەم پى وشوئىنانە دژ بە رووس كارىكى دروست و
راستە، ئەمەش لەرپى تىگەپاندىنەنەوۋە بە ھەقىقەى نامانجەكانى ئەر مەن و
رووس كە دىيانەوئى چى بگەن^{۳۷}.

بەھەمان شىۋە رېنمايى ئاراستەى بەرپىرسانى دەولەت و پۆلىس و
دەزگە ھەوالگىر يەكان كرا:

۱- لەسەر ھاۋكارانى پۆلىسى نەيتى و ئەوانەى خۇيان گۆرپوۋە و
مىتمانەيان پى دەكرى، زانىارى لەبارەى دەستە و كۆمەلە ئەر مەنەنەكان و نا
موسولمانەكانى وەك ئەوانن (ياخىبوۋ) كۆبىكەنەوۋە، سەبارەت بە
رېڭخىستىيان، چالاكىەكانىيان، نەو گوندانەى وان لىنى، ناسنامەى
سەر كىردەكانىيان.

۲- لە حالىكىدا ئەگەر دەستەلەتە ناوخۇبىيەكە نەيتۋانى نەو جموجۇنە
شۇرېڭىگىر يەى كە دۇزراۋەتەوۋە و ئاشكارا بوۋە، بگىر تە خۇ و دەست بەسەرىدا

گرى، وە رۆشويىنە سەربازيەكانى بە تەواوى بىكات، با يارمەتى لە نيزيكترين بنكەى سەربازيەووە وەرگرى.

۳- ھەر كەس چەكى ھەلگرتبێ يان سەريپچى سىستەمەكە بكاو نيزام تىكدا، دەستگير دەكرى و راپيچى نەنجوومەنى حەربى دەكرى كە حوكمە سەربازيەكان بەپرەودەكات.^{۲۸}

عوسمانىكان سەرگەوتنىكى گەورەى نەوتۆيان بەدەستنەھيئا لە تەھەللایاندا بۆ نابۆوقەدانى پىلانى ياخيپوونەكان و لاينگرە رووسەكان، ھەرچەندە پيشتريش پييان زانيبوو.

• سەربازيى رەعيەتە نا موسولمانەكان

ھەلۆئىستى كەمايەتە مەسحىيەكان لە تاست خزمەتى سەربازى ھەميشە ناديار و تەمووزاوى بوو، لە سەردەتاي دامەزراندنى سەلتەنەكە مەسحىيەكان لەناو يەكە شەركەرەكانى دەولتدا خزمەتيان دەکرد، بەلام لە دەمىكەووە بوو كە عوسمانىكان برپيارى بەپرەوگرى پەرنسىيە ئىسلامىيە سوننەتيەكانيان داوو، سەبارەت بە بواری خزمەتى سەربازى، بەماناى رتيبەندىكرى نا موسولمانان لەچوونە ناو لەشكرى دەولتەتەووە، لەباتى ئەمە باجىكى تايبەتيان خستە سەر (دوايى ناوئرا) بەدەل- يان: لەبرى خزمەتى سەربازى)^{۲۹}.

بەشيۆەھىكى گشتى ئەمە كارىكى سوودمەند بوو بەلای ئەو نا موسولمانانەووە، چونكە گوزەران لەناو لەشكرى عوسمانىدا، بەتايبەت لەشەردەكانى سەدەى نۆزەدەدا، زوربەى كات سەخت و زيان كورتبوو.^{۳۰}

سەردەراى قازانجەكانى (بەدەل) كەمايەتەكان حەزيان بەم جۆرە سىستەمە نەدەکرد، چونكە بەلگەيەكبوو بۆ ھاوئىشتيمانبوونىكى پلە دوو، جا ئەو چاگسازيانەى سەدەى نۆزەدە كە جيبەجىكران، پيشەوەچوونىكى مەزنى

ھېنايە كايەۋە، پۈۋە و بەدپەيئانى دادپەرۋەرپەيەكى قانۇنى گەۋا لە
 فەلسەھەي رېبازى عوسمانىدا، گەمايەتپەكانىش خزانە ژىر حوكمى
 دەستور گەلىكى تايپەت بە خۇيانەۋە، ھەرەك چۆن كۆمەنەكانى تر لە
 ھەرىم و نىشتىمانە تايپەتەكانى خۇيانا پابەندى دەستورى گەلى خۇيان
 بوون و بەتەۋاۋى بەشدارپىان دەكرد لە ھەنېزاردى نۆپنەرانى خۇيان لە
 مەبعوسان (پەرلەمان)دا، بەمە مەسپىھەكان پلەي بەرزيان بەخۇۋە دەدى،
 بە ۋەزىرى كاروبارى دەرىشەۋە، بەلام لە خزمەتكردنى سەربازپەيكى
 (ئىجبارى)دا ھەمىشە پەكسانى لەنۆوان موسولمان و مەسپىھىدا ونبىوو.

لە تشرىنى پەك/ ئەككۆبەرى ۱۹۰۸ ۋەزارەتى جەنگ قانۇنىكى تازەى بۇ
 خزمەتكردنى سەربازى ئىجبارى نامادەكرد، بەپىئى ئەۋ قانۇنە گشت
 پەغىبەتەكان لەۋانەى تەمەنپان لە نۆۋان ۲۰ - ۴۵ سالدایە دەپى پابەندى بە
 خزمەتكردنىكى (ئىلزامى)پەۋە، لەۋە دەچوو ئەم گۆرانە پىشتىگرپەيكى
 فرەۋانى لى كرابى، ئىنجا ئەنجومەنى ۋەزىران رەشئووسى قانۇنەكەى نارد
 بۇلای گشت سەرۋك و سەركردەكانى كۆمەنە مەدەنپەكانى ئەۋ كاتە، دواپى
 ھەندى لە قەشە نەرمەنەكانى ئەنەدۆل بروسكەپان كرى بۇ لىژنەى
 سەربازى لە پەرلەمان، داۋاپان كرى كە ھاۋلاتپە ناموسولمانەكانىش با ئەركى
 بەجپەيئانى خزمەتى سەربازى بيانگرتتەۋە^{۲۱}.

دەلئىن (كوزمىدپە فەنى) كە ئەندامپكى پۆنانى دەستپۇشتور بو،
 لەھەموۋان زياتر پىشتىگرى ئەۋ قانۇنەى دەكرد^{۲۲}.

لە ۲۱ تەمموز/پۆلىۋ ۱۹۰۹ پەرلەمان بېرپارى لەسەر رەشئووسى قانۇنى

^{۲۱} دوو جۆر خزمەتكردنى سەربازى ھەبوۋە : ئىجبارى كە تەمەنى گەنچەكە دىگەپىشتە ۱۸
 سال دىبوو بىۋاپە بە سەرباز ۋەك ئەركىكى نىشتەمانى، نىختىبارى (متطوع) ئەۋەبوو كە
 كەسپەكە بەر مەزامەندى خىۋى دىبىۋە سەرباز.

لابردنى باجى ئىيوردن لە خزمەتى سەربازى (بەدەل)دا. ھەر لەو سائەشدا قانوونى (بەخشىن لە بەدەل) خراپە وارى جىبەجىكرەنەو، جا لە نيوان نيزىكە ۲۰۰ ھەزار كەسى موھەبىيا و شىاو بۆ ئەوھى بگرىنە سەرباز لە نادار/مارسى ۱۹۱۱ ژمارەى ناموسولمانەكان تىياندا ۴۰ ھەزار بوون، لە ۲۷ نادار/مارسى ۱۹۱۲ يەكەم بەتاليونى ناموسولمان لە قوتابخانەى جەنگ - حەربىيە - دەرچوون، لەنيوان ۳۹۴ پائىوراو بۆ پلەى ئەفسەر، جواريان يۆنانى و سى نەرمەن و يەھوودىيەكيان تىدابوو.^{۳۳}

لە ھەردوو شەپكەى بەلگاندا، سالانى ۱۹۱۲-۱۳، ھەشت ھەزار مەسىحى و يەھوودى رەوانەى بەرەكانى شەركران، ھەر بۆ زانينيش سوپاى بولگارىا لە يەكەم شەرى بەلگاندا ھەندى سەربازى نەرمەنيان بەدیل گرت.^{۳۴}

• فیرارکردن •

بە نيزىكبوونەوھى جەنگەكە لە رۆژەلاتى عوسمانى، كەمايەتيەكان ھىچ ھەستيكي چاگسازى و نەتەوھىيان، كە لە ئەنجوومەنى نوێنەرەندا ھاواريان بۆ دەکرد، پيشان نەدەدا. ھەر دواى راگەياندى نەفیری گشتى لە سىن ئاب /ناغستۆسى ۱۹۱۴دا نەرمەنيكى زۆر لە رۆژەلات (تەجنىدى ئيلزامى) دەيگرتنەوھ فیراريان كرد، ودلاوانى نەرمەن بە گشتى سەربازيان رەت كردهو^{۳۵}. بە ھاتنى مانگى ئەيلوول/ سەپتەمەر مەسەلەكە بەتەواوى پروونبۆو، ھەروەك لە پاپۆرتى حاگم و بەرپرسانى تەجنىدىا دەردەكەوت. لەسەرھاتادا نەرمەنەكان بەرلەوھى بگرين بەسەرباز، بەبى چەك فیراريان دەگرد، بەلام دوايى بە ژمارەيەكى زۆر بەچەكەكانيانەوھ بۆى دەردەچوون.

^{۳۳} فیرارکردن: بەمانا: ھەلاتن يا راگردن لە سەربازى و بەجەنەشتنى (وورگنېر).

ھەندئى لەو ڧىرانىيە دەستەي بچووك بچووكيان پىكدههينا و دەببونه چەتە و خەلگى لادىكانيان دەتۇقاند و ھەرپەمەكيانە پەلامارى موسولمانەكانيان دەدا، لەبەرەمەردا، ھىترىش ھەبوون - ئەمانە بەلاي موسولمان و دەولەتەو مەترسىدارتريوون - رىكخراوى چەتەيى چەكدارى و ايان پىكدههينا و لەگەل ئەو ئەرمەنانەي لە رووسياو ھاتبوون دەبوونە ھاوکار، بەلام ئەندامانى لىزنەي شۇرشيگىرى تەرمەن ھەك (ئەنترانيك)ى ناوادر لە ئەرزىووم و (سەمبات) لە مووش و (ھامازاسب) لە ڧان، كە لە رووسيا دادەنیشتن، ئەمانە يەكەي ۳۰۰ - ۴۰۰ كەسيان پىكھينابوو و خۇيان سەرکردەييان دەکردن و بە رىنمەيى ئەفسەرە رووسەكان لە مەشكردندابوون.^{۳۷}

سەردا دەركەوت كە ئەم يەگانە بە تايبەت لە گونەدە دورە دەستەگانى موسولمانەكان مەترسيان وا لەسەر ئافرىت و منال و پىرەكان، چونكە گەنجەكانيان چووبوون بۇ جەنگ، بە گورجى كار و چالاكى ئەم يەكە چەتەگەريانە رووھە ئامانچە سەربازيەكانى دەولەت بىوۆدە، زياتر لە ۱۲۰۰۰ ھەزار ئەرمەنى عوسمانى بەرمو رووسيا بوونەو و لەوئى مەشقيان لەسەر تەكتىكى شەرى چەتەگەرى دەکرد، دوايى ھەندئى لەوانە گەرانەو و پەيوەنديان بەو جەنگاومەرانەو كە ھىشتا لەناو سەلەنەدا بوون و پەلامارى يەكە سەربازيەكانيان دەدا و ھىلەكانى پەيوەنديان پەكەدەخت، ھىرشيان دەكردە سەر ئەفسەرى تەجنىد و ھەندئى بەرپرسى دەولەت، جىيى نامازمىيە كە ئەو يەكە جەنگاومەرانە بوونە بەرپەرى پىشتى باالى سەربازى و بەرپرس لە بەجىھىنەيى پلانى شۇرشيگىرى لە لادىكانى ڧاندا.^{۳۸}

ھەندئى لەوانەي ڧىراربوون و گەنجانىكىش لە ئەرمەنى بەشى رووسيا خرانە ناو ھىزدە شاھانەكانى رووسياو، ئەو يەكە تايبەتەنەي ناوئرابوون (زىمات) - يەكەيەكبوون لە كۆماندۇس و ئەوانەي خۇيەخشانە ھاتبوونە

رېزەو. ھەريەكە لە ھەزار نىرمەنى نىرمىتياى ڤووس و عوسمانى
بىتھاتبوو، ژماردى ئەم زمالاتانە لە دەستبىتىكى چەنگەكەدا خۆى دەدا لە
جوار و دواىى بووود بىنچ و لە كۆتايى ١٩١٥ بوونە شەش.

ئەمانە لە باشترىن يەكە سەربازىيەكانى ڤووسبوون، چونكە
سەربازەكانيان شارەزاي خاكەكە بوون و زۆرىش بەمەسەلەكەى خۆيانەوود
پابەندبوون. پەيوەندى توندىش بە شۆرشگىڤران و نىرمەنە حىزبىيەكانەوود
گرىنى دابوون.

ببوونە چاوساغى ڤووسەكان لە پىشەرەوياندا بەرەو فەن^(٣٨).

لەلايەكى دى ھەندى لە نىرمەنە فىرارەكان ڤايانكردبوود ناو
چادىرگەكانى شۆرش لە رۆژاوى نىران كە بە دەست ڤووسەوود بوو، لىرە
دەستيان بەخۆ تەياركردن كرد تا بچنە پال ھىزەكانى ڤووس كە ڤوودو
ھەرىمى فەن دەبوونەوود. (كازم بەگ) سەركردەى فىرقەى دەرەكى گەڤۆك
بوو، زانىارى لە دىلەكانى بەرەى شەڤوود كۆدەكردوود و دەپگەيانەدە
سەركردەى سوپاى سى، دەلى:

لە نىران ياخيبوود نىرمەنەكان خۆيان لە چەند بەتالىونىكا
رېڤكخستوو، ھەر بەتالىونە بەلايەنى كەمەوود ٨٠٠ كەسە، ھەر كام لەمانە
كراوود بە سى تىپەوود، نامازە بەووش دەدەين كە جىالەمان چەتەگانىش
رېڤكخراون و لە (خۆى) كەتیبەيەكى يەدەگى نىرمەنى خۆبەخش و دوو
بەلى سوارەى ياخيبووى چالاک لە ناوچەى (بايەزىد و ماكو) ھەن.^(٣٩)

* كلىەى ياخيبوونەكە

لە كۆتايى سالى ١٩١٤ فىراركردن و جالاکى چەتەكان لە زىادبووندابوو،
رەڤورتى لىڤىرسراوانى دەولەت نەوود دىردەخەن كە ھەستيان بە مەترسى
رەوشەكە كىردوود، ھەندى بەلگەش كەوتۆتە ڤوود نەوود دەسەلەينىن كە لە

راپۇرتەكاندا ھاتوۋە لە بارەى رېڭخىراۋى شۇرشىگىرى نەرمەنەۋە و ھارىكارىيان لەگەل رۇوسدا.

ھىرشە سەرەتايىيەكانى نەرمەن دەكرا بە رۇوداۋى دابراۋ بزانرى، بەلام لە سەرەتاي سائى ۱۹۱۵دا ناستى رېڭخىستى ياخىبوۋان ھەلگشا و ھىرشەكانىشيان توندترىبو، نەۋەى جىي گومانىش نىيە نەۋەىيە كە لە كارەكانىندا پەپىرەۋى پىرۇگرام و پلانى چەسپاۋيان دەكرد، نەمە لە سىروشت و چۆنىتى پەلامارەكانىندا رەنگى دەداپەۋە و دەردەكەوت:

چەك و زەخىرە و بۇمباكە بە پەنھانى شاردرابوۋنەۋ، دژ بە يەكە سەربازىيەكانى سوپا و دەرك بەكاردەھاتن، لە رۇۋەلاتەۋە نەرمەنەكان پەلامارى كارۋانى تازوۋقەى سوپايان دەدا، ھىلەكانى گەياندىيان دەھرتاند و پەپوھندىيەكانىيان دەپىرى، بۇسەيان بۇ كارۋانى گەۋرەى نەۋە بىرىنارنە دەنپەۋە كە لە بەرەى شەرەۋە دەگوازناۋەۋە و دەيانكوشتن، رېگە و بانەكان تىكەدەران، دەرك كە لە زۆرىيە شارەكانى رۇۋەلاتا بوون بۇ پاراستنى نەمن و ناسايش دەخرانە بۇسەۋە و دەكوژران، ناگر بەردەدراپە نەۋە شار و گوندانەى كە دەكەۋتتە سەر دوورپايانى رېگە سەردەكپەكان و خالى بەرگرى سەردەكى، بەمە ژمارەى قوربانىيانى خەلكى مەدەنى زياتر دەبوۋ، پرد و شوئىنە قايمەكان و پىران دەكران و دەپروخىنران.

جا بەپتى سىروشتى نا نەم پەلامار و ھىرشانە گومانى تيا نامىنى كە نامانجەكەيان سەربازىيەكى روتبوۋە.

راپۇتى زۆر بە دەۋلەت و سەركردەپى سوپاى سى دەگەپى، دەربارەى چالاكى ياخىبوۋان لەگەشت لايەكى رۇۋەلاتەۋە دەدان، نەۋە راپۇرتانە بەزمانىكى وشكى سەربازى و بىرۇكراتانە نووسرايوون، نىشارەيان دەدا بە زنجىرەپە رۇوداۋى تۇماركراۋ لەھەموۋ ھەرىمەكەدا. راپۇرتە سەرەتايەكان نىشارەيان دەدا بەۋەى كە سەردەپراى رۇوداۋە جىاۋازدكان ھەستىان كىردبوۋ كە

نەوان دىتوانن ياخىيوئى سەركوتكەن. بەلام بىگومان بۆ نەم كارە رۆشويى توند و يەكلاكەرەوميان دەگرتەبەر، بەسووتاندنى گوندەكانيانەوه، بۆ نمونە حاكىمى پەتلىس نەم زانياريانە دەخاتە بەردەمى وەزىرى ناوخۆ:

لە ۲۱ شوبات/ فەبرابىرى ۱۹۱۵

۱- لەناحىەى (حاكىف) نەو گوندانەى ياخىيوئى، گىرانەوه و سووتىنران، مالاتەكانيان دەستى بەسەردا گىرا، بەلگەنامەى شوپشگىرپىمان لە گىرغانى يەك لە سەركردەكانيان بە ناوى (كالبۆ)وہ دۆزىوئەتەوه و لە مائەكەشىدا ھەمان شت. نەمانە ھىشتا نەگەشتوونەتە پەتلىس.

۲- لە فەن پەيوەستبووم بە سەركردەبىيەوه، بەھۆى نەو رۆشويى توند و يەكلاكەرەوانەى لە (ھىزان) گىراونە بەر، بەدور دەزانئى كە نەرمەنەكانى (غىفاش و راشدىە) بىنە ھۆى نازاومنانەوه، لە غىفاشەوه بە خىرايى يەكەى دەرك نىرا بۆ يەرەورەووبوونەودى ھىرشەكان لە (كارجار بوجاك) كە نەرمەنەكانى نەو ناوہ و ئەوانەى لە دورترەوه ھاتبوون كردىبوويان.

۳- لە ئىستادا لەسەر رۆگەى پەتلىس - غىفاش رەوشەكە ناسايە، لەوانەبە ھەندئ رۆداو لە ھىزان بووبى، وە چەك لە دژى ھىزدەكانى دەرك لە دوو شوپى دەشتى (مووش) بەكارھاتووه، زىاد لەمەش پەلئىك سەرباز نىراوہ بۆ گوندى (سېرئنگ) لە ناوئەندى قەزای مووش بۆ گرتنى ئەوانەى فىران. بەلام لە ئاشىكى ئەترافى گوندەكەوہ تەقەيان لىكراو شەپكى دوو سەعاتى لەئىبوان ھەردوولا قەوما و نەسپىكمان كوژرا، كە شەپكە دەستى پىكرد سى ئەفسەر يەكەكانى خۆيان لە مووشەو ھىنا و چواردەورى گوندەكە درا، ئەنجام نۆ كوژراو ھەبوو و خانووى فىراەكانىش سووتىنران.

۴- ھەر نەو رۆژە، لە گوندى (كومس)ى سەر بەناحىەى (نەكەان) دەستپىژئى كراوتە سەر مائى موختارى گوندەكە. كابرا لەگەن يەكەبەكى دەردەكدا دەبى، شەپكى ھەشت سەعاتى قەوما، لە دەرك و مېلىشياگان

ھەشت كەس كۆژران، ياخيپووان كەوتنە سوتاندانى ئەو خانوۋى كە موختارمە خۇي تيا مەئاس دابوو، بە پەلە پىرۆزى قوتار بوو. لەنىو ئەوانەي كە شەپران لەگەل دەكردىن، نوپنەرى تاشناقەكانى مووشبوو بەناۋى (روبن) و يەكى لە ئەندامانى حىزب بەناۋى (ئىسرو)، ئەمە گەلى گومانى لەسەر لىزەنكە پەيدا كرد".

لەگەل بەرفرەوانبوونى ياخيپوونەكە و زۆربوونى پەلاماردانى لىپىرسراوان و سەربازەكان، (ئەنوەر پاشا)ى وەزىرى جەنگ بىراپىدا زياتر بايەخ بىداتە ئەو راپۆرتانەي لە ھەوالگىرەوۋە دىن، لە ۲۵ ئەيلوول /سەپتەمبىرى ۱۹۱۴ ھەرمانىكى رەوانە كرد دەربارەي گرتنە بەرى ھەندى رىئوشونى خۇباراستن:

((ھەندى جەتە و رىگرى ئەرمەن لە پەتلىس پەيدابوون، جگە لە ھەندىكى تىرى راکردو لە خزمەتى سەربازى، كەوتوونەتە راپروكتكردن و دزى، لە (جەلمب و دورتيول) ئەرمەنەكان بەلامارى سەرباز و دەركەكانيان داو، بىرىكى زۆرىش لە تەقەمەنى و كۆمەلنى لە كىلىلى پەر لە (شفرە) بە فرانسى و پرووسى و ئەرمەنى لە مالى چەند ئەرمەنىكى شارى (قەيسەرى) دۆزراونەتەوھ.

ھەرچەندە لە ئىستادا ئەم روداوانە زۆر گرنگىەكى ئەوتۆيان نىيە بەلام بەلگەيەكى چاكن بۇ ئەوۋى كە دوژمنانمان لە خۇ ئامادەكردندان بۇ ياخيپوونىك لەناو ولاتدا. جا ئەمە پىويستى كرد كە ئەم خالانە بخەينە روو و راپانگەيەنين:

۱- بەشدارىكردنى سەربازە ئەرمەنەكان لەو لەشكر و سوپايانەي وان لە جوولەكردندا، لەناو يەكەكانى دەركەي گەرۆك و جىگىر، قەدەغەيە و نابىن لە نووسىنگەكانى بارەگەي گشتى و ئەو بەشانەي كە سەربە سەركردايەتى گشتىن، دابىرىن.

٢- لە دەستەڵاتەکانی سوپا و سەرکردەکانی هەیلەق و جینگیر و گشت سەرگەردەیهکی ترە، بگرە ئەرکی سەر شانیشیانە که بە گورجی و خپرا هەر بەرھەڵستیەک یا دەستدریزیەکی چەکداری یان سەرپێچی کردنیکی فەرمانەکانی دەولەتە، سەرکوێتکەن و هەر کاریکی دوژمنکارانە و مقاودمە نەهێنن. جگە لەمانە سەرکردەکان بۆیان هەیه که گورج کارکردن بە حوکمەکانی عەسکەری ڕاگەیهنن، لە هەر جی و کاتیکیا زەروری بیت.

٣- سەرەرای گرتنەبەری رێوشوێنی هوشیاری و ناگادارکردنەو، دەبی لە گرتنەبەری هەرکاریکی سەرکوێتکردن که دەبیتە هۆی ترس و تۆفاندنی خەلکی خۆبیارپژن، لەو شوێنانە ی که هیچ نیشانەیهکی تیدا نابینرێ بۆ کاری توندوتیژی.

بەمانا دەبی بە توندی ناگاداری ئەو کارانە بین که نەبنە هۆی پەژارەبوونی رەعیەتە باش و گوێ راپەتەکانمان، تا میلەت هاننەدری یان بەمانەبات بۆ پاخیبوونیکی ئەنجامی هەستکردن بە ناوومیدی.

٤- لە دەرنجانی نەفیری عام و لەبەر ئەوێ کێشەکانی بەرگری و نیزامی گشتی بەهەموو جوۆرەکانیەو لە کارە سەرەکیەکانی هیزی چەکدارە، ئەوا لەسەر بەرپرسە مەدەنیەکانە که گوێرایەتی بریاری سەرکردەکان بن لەو بارەیهو، لێپرسراو مەدەنیەکان تەنیا لە هەریەمی ئەستەموولدا دینە بارەگی گشتی بۆ تاوتوێکردنی ئەو ماسانیانە ی بەیوئەندەن بە نیزامی گشتیەو.

٥- لەو کاروبارانە ی بەیوئەندەن بە نیزامی گشتیەو، دەستەڵاتیکی که زیاتر بەتوانا و لێھاتوو بیت بریتیە لە سەرکردەکانی سوپا لەو شوێنانە ی که سوپای سی و چوار و ناوچەکانی عێراق وان تێیدا، لەم کارانەشدا باشترین دەستەڵاتیکی دیسان وان لەو ناوچانە ی که سوپای یەک و دووی تێدا یە، ئەرکی سەرگەردە ی هەیلەقەکانیشە که زانیاریەکان بگەیهننە جینگیری

سەرگىردەي بالا و سەرگىردەكانى تىرى لەشكر.

6- لەسەر سەرگىردەكانى سوپاى سى و چوارەكە بەزوتىرىن كات جىنگىرى سەرگىردەي بالا ناگادار كەن بەو رېئوشوئىنانەي كە گىراونەتەبەر و نەو پىلانانەي بۆيان دانراو، نەمە لەكاتى رودانى ھەرگىرتىكدا¹¹))

سەبارەت بە سەرگىردايمتى ناوھىدى شتەكە ئاشكرابوو كە رەوشەكە لە رۇژەلاتدا لەدەستى دەستەلاتە مەدەنىيەكان چۆتە دەر. شەرىكى چەتەگەرى راستەقىنە دەستى دراوتى، جوان جوانىش دياربوو كە ئەنەر پاشا ھەستى بەو نەدەكرد كە نەرمەن جىيى متمانەن، سەرھەي ئارھزووى لە پارىژگارىكردىنى ۋەلايان بۆي، نەو دوش لەوھدا كە دووپاتى دەكردەوھ: (رەقىتە باش و گوئى راپەئەكان) دوچارى ھىچ ئەزىمەتدانىك نابنەوھ.

لە رۇژەكانى سەرھەتاي جەنگەكەدا راپۆرتە موخابەرەتە سەربازىيەكان ۋا ئىشارەيان دەدا كە ياخىيوونى نەرمەن دەستى پىكردوھ و رەوشەكە مەترسىدارتر دەبى، بەرپرسان پىيان لەسەر نەو دادەگىرت كە دەبى رېئوشوئى خۆپاراستن بگىرىتەبەر، بەلام كاتەكەي تازە تىپەرپوھ. دەولەتى عوسمانى ھىشتا لە مەترسى تەنگىزدكانى خۆي لە رۇژەلاتدا نەگەشىتبوو، نەو رېئوشوئىنانەي دژ بە ياخىيووان كە دەگىرانەبەر، ھەر ئەو كارە تەقلىدىيانەبوو كە دەبووھ لەناوبردىنى ھەندى دەستە و تاقى بچووك و پاراستنى دامەرزادەكانى دەولەت و ئاسانكارىش بۆ تەجنىدكردىكى ئىجبارى ئەوانەي دەگىرتنەوھ.

كاركردىن بەقانونى عەسكەرى راگەپەندرا، نەو نەرمەنانەي مابوونەوھ لە نەركى شەركىردنەوھ گواستراۋەد بۆ ھەرمانى جىيا لەوھى پىشوويمان، يانى بە گىشتى بۆ كرىكارى و لەو بابەتە، ۋە يەكەي سەربازى و دەرك بۆ

¹¹ بە نىستىلاھى دوايى (قانوونى حوكمەكانى عورق) دەگىرتەوھ. يان ھەك نىستە پىيى دەلئىن (احكام قانون الطوارىئ) (ۋەركىر))

راوھدونانى ياخىيووان و كردنەوھى رېنگە. يانە گىراوھكان رھوانھكران، بەلام نەو گوندانەى لە شوينى ھەستياردا بون وەك تەنگە و دەرپەندە شاخاويھەكان، يان لە دوورپانەكاندا بون، بەھۆى ياخىيوونەكەوھ سەرانسەر خاپوور كران.

سەربازەكان بە ھاوپرېھتى باجگر و ئەفسەرانى تەجنىدەوھبون، بۆ پاراستنيان، ھەندى پلان بۆ سزادانى نەو گوندانە دانرا كە دانەدى چەتە و ياخىيووان و فیرازەكانيان دەدا، بەلام جېبەجێكردى نەم پلانا نە دواى نەو روداوانەى كە دواى باسدەكرين، وەك شتى ببوونە كارى نەستەم و مەحال". چونكە نەمجۆرە پلان و كارانە بۆ ياخىيوونىكى سالانىك لەمەوېمەر دەستيان دەداو گونجاو بون بەلام نىستە كەلكيان نەبوو. بەتایبەت كە جالاکيەكانى نەرمەن گۆرپا بون و ببوونە ياخىيوونىكى گشتگرى سەرتاسەر.

• كاپيەى ناگرى شەر لە ھەرىمى قان

لەگشت نەو راپۆرتە ھەواگرىانەدا دەرەكەوئى كە نەرمەن لە ھەرىمى قان پشەتكيان بەسەر كەوتنە جاوھروانكراوھكەى رووس بەستبوو تا نەمانيش دەستدەنە ياخىيوونەكەيان¹⁰، لە كانوونى يەك/دیسامبرى ۱۹۱۴ (سيفيدىت) حاكىمى قان ويستی كەمئ نەو گرزى و ئالۆزىھى رەوشەكە برەویننیتەوھ، نەوھش لە رېسى مامەنەكردنىكى وەك جارى جاران لەگەل سەر كرده نەرمەنەكاندا، بەلام زۆر باشيش دەيزانى كە نەمە ھىچ كەلكىكى نابى:

((لەگەل پياوماقوولانى نەرمەندا قسەم كرد، تەبىعەتى رەوشە گشتيەكەم لە زۆر رووھو بۆ شروڤە كردن، پيم گوتن كە ھەر روداوى ئەنيو موسلمانان و نەرمەندا حەتمەن دەبیتە ھۆكاريك بۆ جۆنيتى ژيانى نەرمەن لە سەلتەنەكەدا، نامازەم دا بەودى كە نەو باروزرووفانەى لە نەنجامى بەيەكادانە جياوازەكان لە ناوچەيەكى وەك نيرە دینە كاپيەوھ و كار ناكەنە

سەر دەرىنجامى شەرقىي كۆتايى و زووبەزوو دەڭگۈزىن. قايلېووم بەۋەى كە گەيشتن بە دەرىنجامى نەرىنى مەھالە، چونكە ئەو زىادەرقۇيانەى عەشايرەكان دەربارەى رەۋشى نىستا دانىشتوانە موسولمانەكە دەترسىتى، بۇ ئەمە، من سوورم لەسەر ئەۋەى كە نەھىلەم نەرمەن دووبەرمىكى بىنئەۋە.

ئەمە ئەبەر ئەۋەى دوژمن لە (قوتور)ە ھەندى عەشايرىش گويى بۇ دەگرن و ملكەچىن، باۋەر ناكەم كە فىرقەى دەركە يتوانى بۇ ماۋەبەكى زۆر بەرگىرى بىكات، لەبەر ئەمە دەستدەكەم بەناردنى خىزانى لىپرسراۋەكان بۇ پەتلىس^(۱).)

(سېفىتە ھەنى) دەيزانى كە مەترسى ددان لە شارى فان جىردەكاتەۋە، ئەمە ۋاى لىكرد كە مال و منالى لىپرسراۋەكان رەۋانەى پەتلىس بىكات، بەلام ئەم كارەساتيارىيەى خراب مەزىندە دەكرد. لە واقىعدا زۇندەرقۇيى عەشايرەكان لە بارەى رەۋشى نىستاۋە، زىدەرقۇيىيەكى فىعلى نەبوو، سەرەك ھۆزەكان خۇيشيان ئەمەيان باش دەزانى، زۆر لە خىزانەكان نەپۇشتن، سېفىتتىش ۋاى ھەستدەكرد كە مەترسى بىنەرەتى لە ھىرش و پامالكردى رووسەۋەبە، لە ئىرانەۋە بە تەنگەى قوتووردەۋە لە رۇژەلاتى فانەۋە.

سېفىتت مەترسى ياخىبوونى نەرمەنى بەدور نەدەزانى، بەلام ھەستى دەكرد كە نەرمەن لە فان سەرچاۋەى دلەپراۋكىنى سەرەكى نىن، چونكە لە كۆتايى سالى ۱۹۱۴دە بىۋەى دياربوون. ئەۋەى زياتر لىتى دىترسا چالاكىيەكانى نەرمەن و نەستوورىيەكانىبوو، لە رۇژلات و خواروۋى رۇژەلاتى فان لەسەر سنوورى ئىران. ۋاى دادەنا كە سى ھەزار نەستوورى (كۆمەلتى چەكدارى مەسىحى كە بۇ سەرگىردەكانىان نەبى نىتر رۇژى مىليان نەداۋە بۇ كىس و بەيارمەتى رووس زياتر چەكدار بوون) لە بەشى خواروۋى ھەرىمى فان شەريان لەگەل ھىزدەكانى عوسمانىدا دەكرد.

نەفسەرە عوسمانىيەكان نەۋەيا راگەيانىد كە دانىشتوانى نەرمەن

ياخيپووني نەرمەنەكان لە ئان

سەرچەم لە ناوچەى (سەملاس)ى ئىران چەگدارن و وان لە پال ياخيپووندا، بەپرواڤت لەژىر سەرگردهى (نەنتراريك) و ھاوړپيانيدان.^۹

پەگە نيزامى و غەيرە نيزاميه عوسمانيه‌كان لەگەل ياخيپوومەكان بەيه‌كيانا دا، بە ھاى مانگى كانوونى پەك/ ديسامبرى ۱۹۱۴ نەرمەن لە رۆزاواى ئىراندا خۆيان لەيه‌گەى شەپكەردا رېڤخستەوه و چوونە ژىر سايه‌يه‌كى تەواوى رۆوسەكانەوه. ئەو چەك و گەلوپەلانىيان ودرده‌گرت كە نەرمەنەكان لە نەرمينىاي رۆوسياوه ھاوردبوويان، رۆوسيش ژمارەيه‌كى زياترى لى پەر چەك كردن، فیراردەكانى سوپاى عوسمانيش بەچەكەكانيانەوه دايانە پال چەتە ياخيپەكان لە ئىران، هیزه عوسمانيه‌كان خۆراگر بوون ، بەرپەردەكانيان دەكرد، كەچت هەبوو سەردەكەوتن و كەچت تریش شكستیان دەبوو نسیب. بەلام هیزه بچووگە عوسمانيه‌كانى تر هیچ پیرۆزیه‌كيان بەدەستنه‌دهينا^{۱۰}.

ئەو هیزانه‌ى پەلامارى سنوورى ئانىيان دەدا سەربازى نيزامى رۆوس و لىواى يەكى نەرمەن بوون لەگەل ئەو خۆبەخشانەى لە رۆوسياوه ھاىبوون (لەناوياندا هەندئ لەو نەرمەنانه‌ى لە نەندەوڤه‌وه ھاىبوون) جگە لە هەندئ دەستەى نەرمەنى تر كە لە ئىران و ناو سەلتەنه‌وه ھاىبوون^{۱۱}. هەندئ عەشایريش داىبوويانە پال رۆوس، جینی ئاماژەيه كە ژمارەى هیزەكانى رۆوس گەلئ زۆرتري تپپەرانديبوو لە ژمارەى هیزەكانى بەرگری عوسمانى. لە (هوشاب)هوه سەرگردهى فیرقه‌ى گەپۆكى دەرەك (كازم بەگ) لە پینجى كانوونى پەك/دیسامبر دەنووسئ:

((هیزىكى دوزمن لە ۴۰۰۰ هەزار سەربازى پیاوه و ۱۰۰۰ سواره و دوو تۆپى مەيبان و دووانى شاخاوى گەيشتنە دەوروبەرى شارى (ساراي)، ئەمپۆ يەكەى چاو و راوگردن گەيشته گوندى (مەلا حەسەن)ى ناوچەى (مەسلەحان، ساراي و نەرسىك)، يەكەيه‌كى ۵۰۰ كەسى دوزمن بە پالپشتى دوو

تۆبى شاخاوى لە (دېر)دوھ ھاتن و (بشكالە)يان گرت، بەلام يەكەكانى دى لە دەوروبەرى دېر مانەو، سەرەك عەشايرەكانىش بەبى تەقە سەردو خوار بوونەو، نىمە نىستە واين لەپال (نەگگول) لە سەرۋوى (ھوشاب) بە ھىزىكى ۲۰۰۰ كەسىوھ دوپنى لە ھوشابەوھ بلاودەمان لى كرد، چەند يەكەيەكى دى ھىشتا ھەر لە شوپنەكانى خۆيان ماونەوھ.

دوژمن، ئەو شوپنەنەى دەيانگرى دانىشتوانەكانيان چەك دەكات، چەكەكانيان دىدا بە ئەرمنەكان بۆ پىكھىنانى يەكەى سەربازى تر لىيان، يەكەكانى دوژمن ھەندى عەشايرى نىرانىشان وا لە ناودا (كوردى نىران) جا لەبەر ئەوئى نىمە ناچاربووين كە سەربازە ئەرمنەكانمان چەككەين، بەھۇى ئەو زيانانەى تووشمان ھاتوون بەھۇى فىراركردى گەلېكىشانەوھ ئەوا ژمارەى ھىزەكانمان كەمپۆتەوھ، خۆ ئەو يەكانەش كە لە (رھندىز)ھوھ گوازراونەوھ ھىشتا نەھاتوونەتە (سۆماى) تا بىنە پالمان، بەپىنى ئەو زانىارىيانەى لە موسلەوھ پىمان گەيشتووھ دوو تۆپە شاخاويەكە گەرىنراونەتەوھ بۆ (رھندىز).^{۵۰}

لەنۆوان ۱۷ - ۱۹ كانوونى يەك/دېسامبەر، شەرىكى گەورە لە خوار فوئوورەوھ دژ بە ئەرمن بەرپا بوو، عوسمانىگان ۴۰۰ كەسىان لە برىنار و كوژرا لى تەلەف بوو، ناچار گەرانەوھ ساراي پدوھندە كوردەكانى سەر بە عوسمانيان تووشى شكستھاتن و دوا بەدوا گەرانەوھ.^{۵۱}

كە رووس و ئەرمن لە تىرانەوھ كەوتنە پامالگردن، لە مانگى كانوونى يەك/دېسامبىرى ۱۹۱۴ لە ناودوھ پىكادان بەبەردەوام دەستى پىكرد، بەرپىرسانى عوسمانى لە ناوچەكە ئەو روداوانەيان بە درىزى دەگەياندە سەرگردايەتى سوپاو وھزارىتى ناوخۆ، (تەحسىن بەگ)ى حاكىمى نەرزبۆم لە ۲۱ كانوونى يەك/دېسامبىردا دەنووسى: لەھەردوو كەرتى (كارجىكان و غىباش) لە ھەرىمى فان ئەرمن لە حالتىكى ياخىبوودان، ھىلى تەلەگرافىيان قرتاندوھ و

بەلامارى قايمقاميان داود. ود دەلى: ھىزمەكانى دەرەك بەشى سەرگوتكردى
ياخىيوونەكە ناكات و دەبى سەربازى زياتر بنىرن.²¹

رەوتى ھىرشى نەرمەنەكان بۆ سەر دەرەك و گرتنى رىگە و خالە
ستراتىزەكان لە كانوونى دوو/ يەنايرى ۱۹۱۵ لە ھەلەكشاندا بوو.

ئەستەموون ناگاي لەوھبوو كە رویدەدا، ھەرچەندە نوینەرانى نەرمەن
لە پایتەختدا ھەر جموجۆلئىكى شۆرشگىرپانەيان رەتدەكردو، ئۆبالەكەيان
دەخستە سەر ھەشەلى رەوشى نەمنى لە رۆژەلاتدا.²²

راپۆرتە ھەوالگىرەكان بە وردى وەسفى ئەو مەترسىەيان دەگرد كە
خەرىكە لە نەنجامى ياخىيوونئىكى گشتى نەرمەنەو دەدا بەسەر ناوچەكەدا،
شىكردنەوھەكانىش نامازە بەو دەدا كە رووسەكان بەزۆرى لەلای سەرەو
پەلامار دەدەن (لە بايەزیدەو بە نەباك)، ھەر لە عەينى كاتدا جاودەپى
نەو دەگرا كە نەرمەنىش لە ناوچەى قان ياخىيوونئىكى گشتى بەرپاكەن
لەپىناو ئاسانكارى داگر كردنەكەى رووس.

سىفدیت و گەلى بەرپرسى تریش دەیاننووسى:

كە ئا بەو چەشنە ياخىيوونئىك نەگەرى رودانى ھمىە. ھەرچەندە
نەمانە خراب بۆى چووويون لەبارەى كاتى رودانەكەپەو لە شارى قاندا،
لەلای خۆپەو سىفدیت ھەولئى پىكھىنانى ھىزى غەيرە نىزامى عەشايرى
دەدا وەك خۆ تەياركردنئىك بۆ بەرەو رووبوونەوئى ياخىيوونەكە، بەلام
وادەردەكەوت لە بەررامبەردا ھىچكام لە حوكمەتى مەرگەزى و سەرگردەپى
سوپاى سى بەتەماى مەترسى شەرىكى چەتەگەرى سەرتاسەر و درندانە
نەبوون كە لە شوبات/فەبرايرى ۱۹۱۵دا قەوما.

لە شوبات/ فەبراير، باجگرەكان بە ھاوكارى دەرەك روو و ناحیەى
(تىمار) سەرروى قان بوونەو، بە مەبەستى سەرزىمىرىكردى مەرپومالات
كە بەپىي ژمارە و سەريان باحيان لەسەر دانرابوو، لىرە لەنىوان لادىيىە

ئەرمەنەكان و باجگرەكاندا ناكۆكى دروستبۇ، ئەمەش تەنبا رېداۋىك نەبوۋ كە ھەر لەۋى رېوېدات، بەلام ئەۋەى گۇرېبوۋ لادېيىھەكانبۇون كە چەكدارىبۇون و موھەببىيەى ياخيۋۇون بۇون. تومەس پېشتر بۇ رېوېھە رېوېوۋنەۋە نامادەككارى كرابوۋ، جا زياتر لە ھەزار ئەرمەنى چەكدار شەپۇلنى ياخيۋۇونىيان لە تىمار و دەوروبەرى بەرپاكرد و دەمودەس، ۋەك تاگر لە پاۋدن بەردەى، تەننېھەۋە، كەۋتەنە پەلاماردانى گۈندە موسولمانەكان و دەستيان كرد بە كوشتنى موسولمان و چوونە سەر بىكەى دەرەكى دېنى (بىنات) دەرەكەكان و سەركردەكەيان كوشت^{۷۷}.

ياخيۋۇون گورج قەزى غىفاش و جاتاكى سەر بە فانىيان گرتەۋە، لە غىفاش (ئىسماعىل حەققى) قازىيان كوشت، ھىلەكانى تەلەگراف و رېگەكانى ھاتوجۇيان برى^{۷۸}.

بەپىي ئەۋەى لە نامىلكەكەى (رېنمايىھەكانى بەرگرىكردن لەخۇ)دا ھاتبۇو، باقى گۈندە ئەرمەنېھەكانىدى كەمەندىكىشى ياخيۋۇونە سەرئاسەرىيەكە بېوون، ئەۋەشى لە گۈندە تېكەئەكاندا دەژيا بارى كردىبوۋ بۇ ناۋ ئەۋ گۈندەنەى ئەرمەنن و ھەر زوۋ ئەم كارە سىفەتېكى دەستەجەمەى بەخۇۋە دى و بوۋە دياردەيەكى ۋا كە موسولمانەكانىشى گرتەۋە لەۋەى كە بارىيان دەكردە ناۋ گۈندە موسولمانەكان. ياخيۋۇوان پەلامارى گۈند و پەنابەرانى موسولمانىيان دەدا، لە ئاست ئەمەدا ھەشايىرى كوردىش دەستيان كردە ھىرش و پەلاماردان بۇ سەر گۈندەكانى ئەۋان^{۷۹}.

ھەرچەندە ھىچ تۆمارىك لەبارەى كاريگەرى دەرۋونى ئەۋ پېكادانانە بۇ سەر گۈنت نىشېنەكان لە ئارادا نېيە بەلام دەگرى بگوتترى كە ھەردوۋلا لە دوو جەمسەرى جىيا لەيەكدابوون بەلام خالى ھاۋبەش كە پەژارە و دەرديسەرىيەكە بوۋ، كۆى كردىبوونەۋە و زىانىكى بەشەرى زۇررىان بەردەكەۋت. كۆچ و بارى ئەرمەن بوۋە ھۆى زۇرۋونى ژمارەى ھىزە

نەبارەكانى عوسمانى، چونكە زۇرئىك لەوانەى ھەز و ئارەزووى ياخيبوونيان نەبوو نىستە بەيىى واقىعى حال وا شەرەكە يەخەى گرتن وەبوونە بەشئىك لئى، ئىتر ئەو شەرە برىتى نەبوو لە تەنيا مەملانئىيەك لەئىوان سەربازانى عوسمانى لەلايەك و پرووس و حىزبە نەرمەنەكان لەلايەكى دى، بوو شەرئىكى گشتگىرى ئىوان موسولمان و نەرمەن.

بەھەقەتى لە سەرمتای شوپات/فەبرابىرى ١٩١٥هـ ياخيبوونە گشتىيە نەرمەنئىدكە، جگە لە شارى ئان و دەورووبەرى، راستەوخۆ دەستى پى کرد. بەو نامازەيەى كە ئان ھىچ كات تاكە شوئىنى ياخيبوون نەبوو، چونكە نەرمەن لە ھەرئىمەكانى (ئان، پەتلىس، سىفاس، ئەتەنە و نەرزپۆم) پىش ياخيبوون^{٢٧}. لە شوپات /فەبرابىر نەرمەنەكان پەلامارى (مووش، پەتلىس، ئىلازغ) و شوئىنانى ترىشياندا، سەربازيان دەكوشت و ئەوەى دەشھات بەھانائانەو پەلاماريان دەدا، لەگشت لايەكى ھەرئىمەكە و لەگونە نەرمەنئىەكاندا كۆبوونەوھەكانى رىكخستنى شوپشگىرئانە بەرئىو دەچوو.

بەرپرسە عوسمانىيە عەسكەرى و مەدەئىيەكان لەبارەى ئەو كوشت و كوشتارەو پاپۆرتى خۆيان دەدا، ھەر بۆ ئەوونە:

سەربازە ھەلاتوو نەرمەنەكان لە ئىزىك ھىزانەو دوو دەرەكيان كوشت و پاش ئەمە لە شەرئىكى سى رۆژەدا ھەوت سەرباز و دەرەك دىسان كوژران، بۆ ئەمە، راپۆرتەكانى سوپا نامازە بەو دەدەن كە نەرمەنەكان لە گونەكانى ئەو ناوچەيە گردبوونەتەو^{٢٨}. لە دەستى مووش دەرەكەكان دوچارى ھىرشى بوون و شەرئىكى دوو سەعاتى لە ئىزىك پائتەختى مووش قەوما، شەرئىكى دى لە دئى (كرمىس)ى سەر بە (ئەكەان بوچاغى) ھەشت سەعاتى خاياند و نۆ ميليشا و دەرەكى عوسمانى كوژران، لە زۆر گونديشدا خەلكە مەدەئىيەكە سەردەبەران، وەك (كومىش، تاسو، فىكسسىز، سىغور، مېرھىفو، ئىستوكى، ھىتر)^{٢٩}.

لە ۲۷ شوبات/فەبرايىر نىزىكى ۲۰۰ سەربازى خۇبەخشى موسولمان كە لە (ئەدىلكىياز) ھود دەھاتنە ھە قان پەلاماردان ھەشتىيان لى كوزرا، لە (ئىركىش) ھود بەھانايانە ھە چوون، ئەرمەنەگان پوھ و دەرياچەى قان ھەلاتبوون^{۱۱}. بە داھاتنى مانگى ئادار/مارسى ۱۹۱۵ گوندىگانى رۇزەلاتى ئەنەدۇن سەرتاپا لە ھالەتى شەردابوون، ياخيپوون و سەربازە فىرارەگان لە دەموروبەرى قان ھىرشەگانىيان چىرتىر كىردىۋە، بەيى گويدانە تەمدن يا رەگەز (نېر يا مى) ھەر موسولمانى شۇرشگىران چاويان كىردايە زۆر بە ناسانى و خەمساردانە دەكوزرا^{۱۲}. بەلام كەرتەگانى سەروو لە ھوكمىكە ھە ھەتە دەست ھوكمىكى تر، سەرھتا لە دەست پووسدا بوو، دوايى ھىزە عوسمانىيەگان دەريان پەراندىن، ئىنجا ناوچەى (بارگىرى - مەھمەدى) كە دوا ھىلى بەرگىرى قان بوو، ناوچەيەكى مشتومر لەسەر، لە شوبات /فەبرايىرى ۱۹۱۵ دا پووسەگان پانتايىيەكى گەورەيان لى داگىر كىرد بەلام لە كۆتايى ھەرە و مانگەدا لىي كىشانە ھە.

لە ئادار/مارس ياخيپوونەگان پەردەيان بە پەلامارەگانىيان داو جۆرە كوشت و بىرىكىشىيان دەستدايە كە بە پىلان و پىرۇگراممىكى داپىزراو بەرپو دەچوو، ياخيپوونەكە وا فرەوانبوو تا گىشت ھەرىمى قانى گرتە ھە تايىبەت لە پارچەگانى خواروويە ھە كە ئەرمەنەگان كىردىبوويانە بىكەى سەرەكى بۇ خۇيان، لە قەزاي (جاتاك) ى سەر بە قان كە لە ھەبەر گەلى جار پەلاماردابوو، لە ھەدى دەكرد كە ياخيپوونەكە بەر لە بىرپاردان لەسەرى دەستى درابىتى، بە دەلىلى ئاشكرا كىردنى پلانەكەيان لەلايەن دەولتە ھە ھە، ياخيپوون ھىلى تەلەگرافى نىوان پەتلىس و قان و جاتاكىيان قىرتاندى، كە تەنيا ھۇيەكى گەياندىن و پەيوەندى بوو لە دەفەرەكەدا، دەستىيان كىردە پەلاماردانى يەكە سەربازى و پىنوارە موسولمانەگانى ئەو ناو^{۱۳}.

ناوچەى جاتاك بەتايىبەت، پالەپەستۇيەكى فرەلايەنەى لەسەربوو،

ياخيپووان چوار دەورى بيناي حوكمەتيان گرت و دوو كەسيشيان كوشت، سەرباز و دەرك پەلامار دران و هئىلى تەلەگرافيان قرتاند، سەرە رىگەتيان بەسەرباز دەگرت^{۳۴}. هەردوو هەريمى ئان و پەتلىس ياخيپوونەكە تياياندا پروو لە پەرسەننن بوو، ئەوانەو تەنپەو بو ئەملاولا، جا لەبەر ئەودى حاكمانى هەريم بەگوپرى ئەو توانا كەمەى لەبەردەستيانا بوو ددجولانەو، بۆپە سەرگەوتنىكى كەم نەبى لە بەرەوروو بوونەو دكەياندا هيجى ويايان بەدەستەهينا، بۆپە ناوەرۆكى ئەو نامانەى دەياننارد بۆ ئەستەموول گۆرا، وەسفى شەپكى سەرتاسەرى لە راپۆرتە سەربازپەكەياندا دەردەكەوت؛ بەدرىزايى شەو لەگشت جەبەكاندا شەر بەردەوامە، دەشى ژمارەى ياخيپووان لە دوو هەزار زياتر بى و ئىمەش هەولى سەرگوتكردنجان دەمىن^{۳۵}.

ئەو پيشتر بە كارى (چەتەبى و رىگى يان خيانەت ناوى لى دەنرا و بەم زوانە سەرى پان دەكرىتەو) ئىستە ئەو بە ياخيپوون دادەنرى. بەرپەرسانى عوسمانى لەتەك ياخيپوونەكەدا راپاوتبوون و نولفەتيان پيوەگرتبوو، بەلام هيزەكانيان كورتى دەهينا و كەمبوون، لەكەل پەرسەنننى ياخيپوونەكە و زيادبوونى پەلامارەكان بۆسەر گوندى موسولمانەكان و ئەو ناوچانەى ژيانى تىدابوو لەناو سنوورى هەريمەكەدا، (سيفىت بەگ) كە لەتەك هيزە عوسمانىەكاندا بوو لە ئىران، لەكەل كەتیبەپەكى ۶۰۰ كەسيدا چوو بۆ شارى ئان، دوو تۆپى مەيدانىشى درايە و ئىتر لە شارەكەدا كەتیبەپەكى تەواوى دەرك و دەركى گەرۆك و سەد سەربازى نيزامى و سەد سواره (يانى ۲۲۰۰ كەس) سەركرەدى دەكرە، جگە لە تۆپىكى شاخاوى و دووانى مەيدانىش^{۳۶}.

ئەو سەربازانەى سەر بەسوپاى سى بوون زۆر كەمبوون و چاوەرپوانيش دەكرا كە سيفىت چ هيزىكى تىر بۆ بەهاتايە دەست بەكارى دەهينا بۆ

كۆزاندنەۋەي كۆپەي ياخىيوونەكە. لە ۋاقىعەشدا، ھەتا ئەگەر سوپاي رۇوس ھەر شەش نەبوۋايە بۇ سەر قان، ھىشتا ھەر ژمارەي سەرباز بەشى كۆزاندنەۋەي ناگرەكەي نەدەكرد، لەكاتىكدا رۇوسەكان لەخۆتەياركردندا بوون بۇ پامالكردىنى ھەرىمەكە لە رۇژەلەت و باكورودە، نەرمەنىش لە ياخىيوووندا بوون، ھىزە كەمەكەي عوسمانىش جىگەي بەزدىي بوو، دوپايش دەرکەوت كە ژمارەي ئەم ھىزە ھەتا بەشى رزگاركردىنى شارى قانىش ناكات لە چىنگى ياخىيووومكان، چ جاي سەركوتكردىنى ياخىيوونەكە لە لادىكاندا.

چاران، سىفىتتە فەنى ھىجگار ھىند ناچارام نەبوو سەبارت ناسايشى شەرەكە، بەلام وردە وردە دەركى بەۋە كرد كە شارى قان خۇيشى ۋا نەناۋ چەرگەي ناگرەكەدا، لەنامەيەكىدا بۇ سەركردىيى سوپاي سى، ۲۵ ئادار/مارسى ۱۹۱۵ باس لە پەۋشى مەترسىدارى ھەرىمەكە دەكات، داۋاي تۇپىك و كەتتەيەكى ترى سەرباز دەكات:

((نەرمەنىەكان خۇيان نامادەكردوۋە بۇ ياخىيوونىكى گشتىرى كە بتوانى يارمەتى ھىرشەكەي رۇوس بدات، كە لە (نەباك و ساراي)دوۋە دىت و داگركردىنى قان بۇ دوژمن ناسانكات. ئەۋان ئىستە تەنيا چاۋەرۋانى كىردنەۋەي رىگەكانن كە بەفر و سەھۆلبەندان گرتوونى، بەتەماي ئەمە سەرمتا كەۋتتە بەشدارىكرن لەۋ روداۋانەي لىرە و لەۋى بە جيا رويانەدا، نەۋەكو بارى ئىمە بەھۋى ئەۋ ھىزانەي داۋامان كىردبوون و چاۋەرۋانىان بوون، لە بنەپتەۋە باشىي.

چا لەبەر ئەۋەي ئەۋ ھىزانە نەھاتن، دەستيان دايە دەستدرىژى بۇ سەر ئەۋ گوندە موسولمانانەي كە نىزىكىبوون لەۋ گوندانەي نەرمەن تىاياندا كۆيىۋە، ھەر لە دىيى (ئىرلىر) نىزىك بە قان پەلامارى دەرەك و باجگرەكانياندا، ئىتر بۇيان نەكرا كارەكانيان بە رىكوپىكى بەرپۆەبەرن تا كاتى ياخىيوونە گشتىەكە، كىردەۋەكانيان مەبەستەكانىيانى ئاشكرا دەكرد،

سەرەزاي بەرگرکردنى موسولمانان لە خۆيان و تەقەللای ئەو پەلە سەربازانەى لە شانەو رەوانە ددكران و ياخيپووانيان بلأوه پيكرد.

ئەم رەفتارانە لە مەلەبەندى هەرمەكە و شوینانى تری نيزيكيديا دووبارە دەبنەو، نیشانەكانى رودانى ئەو روداوه حەمتیانە وان لەبەرچاومان، راپۆرتەكانى سەر لقهكەى قووتور ئيشاره بەو دەمدن كە رووسەكان بەرەو ئەو دۆلە وان لە پيشرەويدا. باش گرتنى خالە گرنگەكانى تەنگەى قووتور ئينجا هيرش دەكەنە سەر (ساراي)، گومانى تيدا نييه كە نەرمەنەكانيش لە هەموو لايەكەو ياخيپوونى^{٧٧}.)

زستان لەشكرى رووسى لەناوچە شاخاويهكاندا ئەوق كردبوو، لە كۆتابى مانگى نادار/مارسدا رینگە و بانەكان کرانەو و هيزدەكانى رووس هەرشەيان بە پامالکردنى شان لە سى لاوه دەکرد:

* لە باكوردەو، دەیانتوانى لەو تەنگە و دەربەنە شاخاويانەو كە لە دۆلى (ئيليشكرت)بوون بینه پيش، لە نادار/مارسى ١٩١٥ ئەو دۆلەيان گرتەو كە عوسماننيكان گرتبوويانەو، ئەم دۆلە ببوو بئەكەيه بۆ بەرەو پيشەوچوون رووو باشوور. بەلام لای رۆزاواو بە گرتنى (توتاك)^{٧٨} گەيشتنە سەر ئاوى (موراد).

بەتالپوونى سوارەى يەدەگ لە (بارجیری) لاواز و كزيوو، هەتا بەشى رووبەرووبوونەو ئەو نەرمەنانەشى نەدەکرد كە لە ئيرانەو نامديو دەبوون تا بەن بەسەر ولأدا.

* لە رۆژەلأى شارى شانەو، عوسماننيكان تەنگەى قووتوريان بەدەستەو بوو، رووس و نەرمەنیش هەرشەى پامالينى ئەوانەيان دەکرد كە بەرگرى لەو تەنگەيه دەكەن، بەوهدا كە يەكەى حيزبىيى نەرمەنى لەوديو ريزەكانى شەرەو چالاکو دەستبەكار بوون. پيشتریش لە كانوونى يەك/ديسامبر ١٩١٤ هيزيكي عوسمانى هەر لەو جيبەدا بەتەواوى شكينرابوو.^{٧٩}

• لە باشوورەوه، هێزێکی رووسی گە لە رۆژاواي دەریاچەي ورمی وه مۆلی خواردیوو، هەرەشەي له (بشکاله) ی خوارووی هەرمی فأن دەکرد. لهوهی باسکرا، دەرگهوت، به بهرنامه له ئادار/مارسی ۱۹۱۵هه یاخیبوونهکهی فأن دەستی درایه و بهروویتهوه دهجوو، دیاره پاش نهوهی له قهزای جاتاگهوه دهستی بیکرد، بهپیتی یهك لهو راپۆرتانهی سهركردی دهرهکی گهڕۆکی فأن که له ۱۶ نیسان/ئەپرێل نووسیویه، یاخیبووان له قرتاندنی تهلی تهردگرافهوه جوون بۆ پهلاماردانی بنکهکانی دهرهک و سهربازگهکانی ناو کهرته نهرمهنيهکانی قهزای جاتاگ. جا بۆ دانانی سنوورێ بۆ نهو روداوانه، چهند پهلی دهرهک رهوانه کران، بهلام لووتیان بوو به لووتی هێرشیکي نهرمهنيهوه^۷. دواپیش نهو پهلاله نهیانتوانی رپهروی روداوهکان بگۆرن یان کار بکهنه سهریان.

له دهستپێکی ۱۸ نیسان/ ئەپرێلهوه له ناحیهی (هافازور)ی، رۆژهلاتی شاری فأن نهرمهنهکان دهستیان کرده شهڕ لهگهڵ دهرهک و میلیشیاکان، ههروا له (هوشاب و ئیرحیک)یش نهرمهن راپهڕین، شهڕی نیوان نهرمهن و دهرهک له جاتاگ بهردهوامبوو^۸.

• یاخیبوونهکه دهگاته ناو شاری "فأن"

لهگهڵ نهو شهپۆله یاخیبوونهی گشت لادیکانی دهووربههري گرتبۆوه کهچی شاری فأن تا رادهیه هێمن بوو. خو ئهگهڕ پاراستنی ناو شارهکه کز و لاواز بێ دیاره نهو هێمنیه تا سهڕ نابێ. له باکوور و رۆژهلاتدا یهکه سهربازیهکان له بهرگریکردندا بوون، وه یان دژ به یاخیبووان له شهردابوون. لیژنه نهرمهنيهکان لهژێر رابهرايهتی تاشناهدا یهکیانگرتبوو، فرارهکانیش به پال ههندی نهرمهنی لادیی چهگدارهوه ریزی نهرمهنه چهگدارهکانی ناوشاریان بههێز کردبوو، هاوردکردنی چهکیش، که

ستراتیژی داھینان و شتی تریشی لی گەوتیبۆو، وەك هینانی نارنجۆك و بۆمبا و چەك لە (تەرابزون) هەو لەناو بارستە ی بووشدا، هەر بەردەوامیوو.

حیزبی تاشناق لە شاری شان (ئەنجوومەنی بەرگری میلی) دەبرد بەرپۆو، سەرۆكەكە (هایگ گوسیان - گاسویان) بەر لە شەرەكە وەسفیک کورتی ئەنجوومەنەكە و نامادەکارێهەکانی نووسیوو و دەلی:

(یەکیەتی شۆرگێرانی نەرمەن بەرپرستی دەستەبەرکردنی بەرگری لە سەرەتای روداوەکانەووە خستە ئەستۆی خۆی، جا لەبەر ئەوەی (شان فاسبوراگان) بۆتە یەکی لە گۆرەپانەکانی شەر و پرە لە کوردی چەكدار و دەستە ی هەمییدیە و میلیشیای نازاوەجی و دز و درۆزن، بۆیە لە مانگی تشرینی یەك/ ئەکتۆبەری ۱۹۱۴هەو یەکیەتیەكە سەرقالی ئەوویە كە پلانی بەرگریکردن داریزی و ئەو ئەركانەش كە پەبووندن پتووی، بەلام بانگەشە پیشووەختەكە (شەرە پرۆزمەكە) قورەكە ی خەستەکردەووە.

ئەنجوومەن لە حەوت ئەندام پێكھاتوو: داھید ساركیسیان، بەرپۆو بەری مارکیتیک. لیفۆن کالجیان، بازرگان. هایك گوسویان، مامۆستا. میهران تورومانیان، سابونچی. میھراد میرزا خنیان، مۆلكدار و جوتیار. سەرکیس شەھینیان، بازرگان. هاروتیون نیر گاریان، ناسنگەر.

پاش پرس و راویز لە دەستەلاتداری سەرەو، ئەنجوومەنەكە توانی نەرکە جەوھەرێهەکانی جێبەجێ بکات، وەك:

۱- تۆمارکردنی چەكەگان و رێكخستنی شوینی شاردنەوویان پەیاکردنی چەکی ناگراوی*.

ب- تۆمارکردنی ناوی ئەو پیاوانە ی لەبارن بۆ شەرکردن و توانای بەرگرییان هەیه. دانانی سەرکردەکانی بەرگریکردن و چاگکردنەووی چەكە خراپەگان.

ج- هینانەكایە ی دامەزرای تیمارکردن و چارەسەرکردن و فریاكەوتنی

سەرھىتايى و زامىنكىردى داودەرمان.

د- بېكەتچىلەرنى لېزىنە يەككى دەستە بەرگىردىن كە لەكاتى پېئوستىدا دەشى
بىخىرتە كارەۋە^{۷۷}))

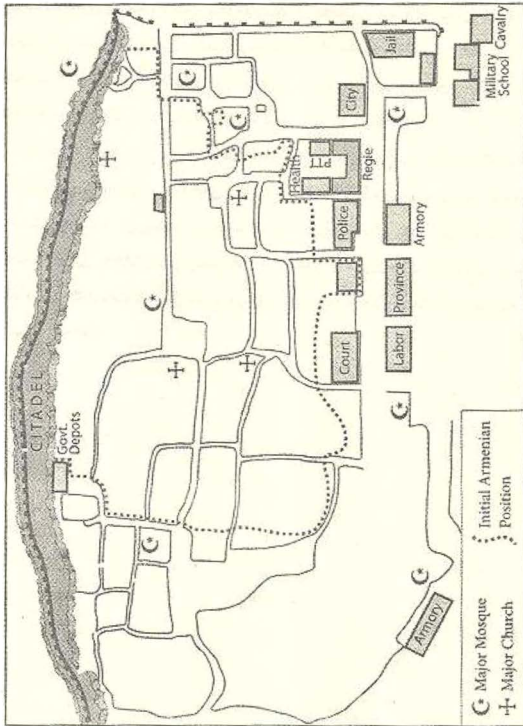
دەستىبەكار بولۇپ ئەنجوومەنى بەرگىرىدىن لە تىرىنى يەك/
ئەكتۇبەرى ۱۹۱۴ ھەۋە شىكىكى دەروونى بوۋە، يانى بەر لەۋە شارى قان بېتە
يەككى لە گۆرەپانەكانى جەنگ بە ماۋىيەكى زۇر، لەۋانە يە نەرمەنەكان ئەم
بىرپارەيان بۇ خۇنئامادەكىردىن و خۆپاراستىن دانابى، ھەرچەندە (گۆسۇيان)
ئەمە شىكىرا نەكىرد بەلام عوسمانىيەكان ئەم جالاكىيەيان بە شىۋازىكى
جىياۋزىتر شىۋە دەكىرد، ئەمەش بەۋىيىيەكى كە نەرمەنەكان فىرارىيان كىردىۋو
و كۆبۈۋنەۋە شىۋە تاشناق لەگەل بەرپىرسانى روس و بەھىزكىردى دەستە و
تاقمەكان و سەركىردى شىۋە لە قان، جگە لە بېكەۋەننى تاقمە جەتەى
شەركەرى نەرمەنى و دەستكىردىيان بە پەلاماردانە بەراپىيەكان.

ئەم ئامادەكارىيانە لە رۇژانى يەكەمى ياخىبوۋنەكەۋە بەرلەۋە تارمايى
شەركەكە بگاتە قان ۋە بەر لەۋە بە ماۋىيەكى زۇر دەۋەت ھەج
رېۋشۋىنىكى تىدا بگىرتە بەر دۇ بە ياخىبوۋەكان. ئەمانە گشتى دەلىلن بۇ
ئامادەكارى بۇ ئەم ياخىبوۋنە و نىازى ياخىبوۋن.

لە نىسان/ ئەپرىل، (سىقىدىت)ى حاكىمى قان دۇ بە سەركىردەكانى
تاشناق رېۋشۋىنى گرتە بەر، بېگومان ئەم ۋاى چاۋەرۋان دەكىرد كە لە رېنى
تىرۋرگىردى سەركىردەى حىزبە شۆرشگىرەكانەۋە ياخىبوۋان ھەلدەكتەكىتىن.
لە قانەۋە (ئىشخان)ى ناردە (جاتاك) بۇ وتوۋىزكىردىن، ۋەك دەردەكەۋەت
لەگەل ياخىبوۋان، بەلام لە گۈندى (ھىرج) شەۋى ۱۶ - ۱۷ نىسان/ ئەپرىل
كوزرا، بەلگەش نىيە بۇ نەۋەكى كە ناخۇ حوكمەت فىرمانى دابوۋ بەم
كوشتنە ياننا. بەلام ئەمە گىرمانەيەكە و زۇر رېنى تىدەجىن.

لە ۱۷ نىسان/ ئەپرىل (فىرامىيان) دەستگىر كرا و لەتەك پاسەۋاندا نىردىرا

بۇ ئەستەموول، بەلام بەر لەوەی بگاتە پەتلىس ونبوو (بەزۆرى كوژرا). لەنىو سى سەرکردهکانى تاشناقدا تەنيا (ئارام مانوکیان) توانى هەئىي^{۳۳}. ھەر کە ھەوالى دەستگیرکردنى فرامیانی بیست بریاریدا خوئی ونگات. جیئی نامازەیه کە ئەگەر ئارام ھەئەھاتبا ئەوا سیاسە دپندانە و نا قانونیدکەى (سیفیدیت) بەزۆرى لە ھەلۆەشاندنەوئى سیستمى شوپشگىرى نەرمەندا سەرکەوت. لەباتى ئەمە ئەو سیاسەتە وای کرد کە زوربەى سەرکردهکانى تاشناق ببنە ھێزىكى ئەوتۆ لە بەرپۆمبەردنى ياخيبوونەکەدا کە دەستەلاتىكى رەھایان ببن. ھەر ئەم سیاسەیه بەزۆرى بۇ ياخيبوونى سەلماند کە شارى قان ماوەیەکی دورو درنزیوو ببوو پەناگەیهکی تەمین بۆیان، نیستە وا ئەما.

نەخشەى ۱ - ۸

● ياخيپوونەكە ئە شاره كۆنەكەى قان

* لەوانەيە مەبەست لىسى نارنجۆك و بۆمبا و مۆلۆتوف... لەو بابەتانه بى.

"وەرگىز"

له خواریوی شاری فان یاخیبیون بهرده و امبوو، عوسانیه کانیش دمرهفته نه دههاتن، سهرجای نهو پیویستییه زوردیان به سهرباز بۆ سنووری ئیران، یه که کان ئیردران بۆ شاری جاتاک و لیرش تووشی نارچه تیه کی زور بوون، کازم بهگ که سهر کردهی فیرقهی دهره کی گهرۆکبوو له فان، له ۱۸ نیسان/ ئه پريل له هه کاریه وه دهنووسی: له سهر ریگه کان سهرباز هکان دراونه ته بهر ته فه و هیشتا نه یان توانیوه بگه نه جاتاک و هیچ ناگایه کیشیان له جاتاک نییه چونکه هیلی ته له گراف قرتینراوه و هه والی نه وییان پی نه گه یشتروه.

وه ده ئی: له نیستادا فان و شاره کانی دی هیمنن به لام که شه پۆلی یاخیبیونه که فره وانبوو و ته نه وه و گشت لایه کی گرت هوه وا چاوهروان ده کری هیله کانی ته له گراف سهر تاپا بیچرین^{۳۱}.

نهو پیشبینی کردنه خرابه ی کازم له ناهه قیدا نه بوو، چونکه زنجیره یه هیرش و کاری تیرۆر له گشت لایه سهربان هه ئندا. پاش دوو پۆژ لهو راپورته، یانی له ۲۰ نیسان/ ئه پريل ئیتر یاخیبیونه که گه یشته ناو شاری فان. سیفنیته بهگی حاکمی شار له به یانی ۲۰ نیسان/ ئه پريل دا نامه یه کی بۆ سهر کرده یی سوپای سی نارد و تییدا ده ئی:

۱- یاخیبیوه نهرمه نه كان كه وتنه ته فه كردن له بنكه ی هیزه ئه منیه كان و خانوو هکانی دهر و بهریان که وان به پال گهرمکه نهرمه نه كانه وه، ته فه به ته فه وه لام درایه وه و بهرگیش له ناوچه که کرا.

۲- له ناکامی به یه کا هه ئپزان له گه ل چه ته یاخیبیوه کاند، ژماره یه کی زور له یاخیبیوه کان تا دوین ئیواره کوژراون، همر دوو گوندی (ئه تالان و بلتنس) تالان کران و نینجا سووتینران، دهیریکی قایمیش له (نه کیلیز) که ده بوو ببووایه سهنگه ریکی یاخیبیوان کاول کرا و سووتا.

۳- هیلی ته له گرافی غیقاش چاک کرایه وه و په یوه ندی هکان وهك خویان

لېھاتەوہ.

۴: ئەمىرۇ، ھىلى تەلەگرافى نىوان: بشكالى و ھافازور وە نىوان: مىرمورتال و رىشات ھرتىنرا، بەلام ئىستە وا خەرىكى چاكدردنەومىن.^{۳۵}

• دەستېيىكى ياخيپوونەكەي "قان"

لە واقىعدا چەند رۇژىكىبوو قۇناغى يەكەمى نەو ياخيپوونە دەستى درابوويە، ئەو كاتەي موسولمان و نەرمەن لە گەردكە تىكەنەكەنى شارەوہ ھەلەمھاتن بۇ ئەو گەردەكانەي تەنيا لايەكەيانى تيا نىشتەجى بوو، نەرمەن دەستيان كرده سەنگەر لىدان و قايمكارى بە دەورى مائەكانياندا، ھەروا لاي خۇيانەوہ عوسمانىەكانىش خال و بنكەي چاودىريان دامەزراند، بە درىزايى ئەو ھىلانەي كە تيا بەرامبەر بوون پاسەوان و دەورىيەيان تيا بلاوكردەوہ، لە ۱۸ نىسان/ ئەپرىل ھەرسى حىزبە نەرمەنەكە كۆبوونەوہ و پايانگەياند كە (لىزنىەي سەربازى بۇ بەرگىردن لە نەرمەن)يان دامەزراند، ناويشئرابوو (لىزنىەي نىشتەمانى بۇ بەرگىردن لەخۇ) و گەلى ناوى دى. ئىنجا حىزبى تاشناق نوپنەرەكانى خۇي نارد بۇ ئىران و پووسىيا، بە مەبەستى خىستەنپرووى رەوشى حىزبەكە لە قان.^{۳۶}

لىزنىە سەربازىكە كەوتە دابەشكردى چەك، پى پىدراويەكەشى دامەزراند و دەستى كرده دوستكردى تضاقي شەر و بنىاتنانى سىپىر و سەنگەر و كارى خۇ قايمكردىكى وا كە لە كاتى شەردا ھەر ھوكمەتئ ئەوانە دەكات. سەرۇكى لىزنىە نەرمەنىەكەش بانگەوازی بە پىرەوہچوونى (نەركى ياخيپوون)ى كرد.

دواى گوزرانى (ئىشخان و ھراميان) ئىتر نارام مانوكيان بووہ يەكە سەركردەي بالاي حىزبى تاشناق كە لە فاندائ مابىتەوہ، ھەر تەنيا سەرۇكو سەرپەرشتىكارى سەربازى نەبوو بەلكو فەرماندارى و سەركردەيى تەوايىشى

هەندئ سەرچاوەى نەرمەن وای دادەنن گوايه ياخىيوون لە قان لە ۲۰ نېسان/تەپرىلەوه، کاتى دەستی پىکرد که به بى ھۆ پەلامارى نەرمەنەكانياندا. ھەر ئەو سەرچاوانە کەوتنە مقومقوى ئەوھى گوايه ھىزە عوسمانیەكان يەبى ھۆ گەوتیوونە بۆمبارانکردنى گەرەکە نەرمەنیەكان. بەلام ئەم بۆجوونە تا رادەپەکی باش بە درۆ دەزانرئ، سەرچاوە نەرمەنەكان رووی دەمیان لە راي گشتى بوو، ئەسبابى قایلکردنیشیان پى بوو بۆ سەلماندنى تەواو بیتاوانى خۆیان. لەبەررامبەردا بەلگەنامە عوسمانیەكان ھەموویان ھى ناوخۆیوون، یانى بەنیازی ئەو نەبوون که سەرکەوتنیکى دیپلۆماسى یا سیاسى پێوھ دەستخەن، چونکە ئەوانەى نووسیویوانەوھ چاوەرپى ئەوھیان نەدەکرد که لە سنوورى دەولەت خۆیدا بەولاترەوھ بچى، تەنیا پاپۆرتیوون و دەنیررانە لای سەرکردەكان و بەرزتر لە خۆیان، بەگشتى وھسفتیکى ئەو پروداوانە بوو و بەشیاواز و زمانیکى پیشەھى وشک نووسرابوونەوھ. کەواتە دەکرئ داىنرئ بەسەرچاوەپەکی زیاتر متمانە پىکراو.

ھەر بە مێزووی شۆرشگىرانی نەرمەندا لە قان، مەحالە گومانى ئەوھ بکرئ که یەکە پائەنرئ بۆ ئەو ياخىيوونە کە رۆژئ لە رۆژان نەگوراپوھ، بریتىبوو لە: سەربەخۆیى نەرمەن لە رۆژەلاتى ئەنەدۆل. سەرچاوەكانیان نامازە بەوھ دەکەن که ترس ھۆکاریکى تریبووھ بۆ بەرپابوونى ياخىيوونەکەى ناو شارى قان، کەچى ئەمانە باسى ئەوھ ناکەن که نەرمەن لە ھەموو لایەکی ھەرمەکە و شوپنانى تریش ياخىيوون، ئەمان بەزۆرى تەرکیز دەکەنە سەر زیانەکانى نەرمەن کە لە ئەنجامى ياخىيوونەکەوھ بوون، دەبى ناگاشیان لەو گۆرانکاریانەش بووبى کە لە لادىگان روویان دەدا. ھەرۆک لە بەشى نۆیەمدا رووندەبیتەوھ، زۆر بە گورجى ياخىيوونەکە

گۆرا و بوو شەرىكى نيوان كۆمەنەكان، نەرمەنەكان بەلامارى سەربازەكانيان دەدا و سوپاش گېرى بەردەداپە گۈندە ياخيپوودەكان، بېتاوانانى موسولمان و نەرمەن بەمەدا وەك يەك ئازار و ئەشكەنچەيان دەچەشت، ھەردوو تەرمەفېش ناچارپوون بەمەنە پال برا ئاپېنىيەكانيان^{۸۷}.

دەگى ئە ھۆكارى ترسى نەرمەن لە فاندە بگەين، لەودى كە دەشى شەردەكە بگاتە زىد و ولاتيان. بەتاپەت كە سەركردەكانيان لەشار ھەر ئەوانبوون راپەرايەتى ياخيپوونى نەرمەنەكانى ھەرىمەكەيان دەگرد، كوژرانى سەركردەى وەك نىشخان و فراميان لە نۆدەندە نەرمەنەكانى شاردا دەنگى داپەو^{۸۸}.

كە (سېفدىت)يش بەپېي فانوون فەرمانىدا كە دەپى نەرمەنەكان ئەو گەنجانەيان كە لە تەمەنى سەربازىدان بىاندەن بەدەستەوہ بۆ ناو سوپا، بەمە وايمان ھەستەدەگرد كە ھىلى بەرگىر خۇيان لەدەستەدەچى. زەكە دەولەت ھىزەكانى خۇى لەناو گەرەكە نەرمەنەكاندا بلاوودەكاتەوہ، ئەمە ئەوہ ناگەيەنى كە نيازى ھېرشىكى ھەپە؟ ھەتا ئەو نەرمەنانەى بېوہى بوون و ھەزىيان بە ھەراوھوريا نەدەگرد وايمان لا باشتربوو كە خۇيان (نەرمەنەكان) دەستپېشخەرىن، چونكە شەرى موسولمان و نەرمەن تازە بېووہ شتىكى ھەتمى و دەبوو بېوايە^{۸۹}.

بىگومان سېفدىت لە شارەكەدا رېوشوئىنى بۆ خۇپاراستن دەگرته بەر، سەربازەكانى دەناردە مەخفەرە تازەكانى پۇلىس و يەكەى دەرمكى دەحستە گەردەكە موسولمانەكانەوہ، لەنيوان شارە كۆنەكە و گاردنى رۇزاوا كە زۆرىنەى نەرمەنبوون. داوا لە گەنچە نەرمەنەكان و كرىكارانى كشتوكال و رېگەوبان كرا كە: خزمەتە سەربازىيەكەيان بەجى بىنن، ئەمە داوايەكى ھانوونى بوو، بەلام بۆ ئەوھشېوو كە ئەمانە لەوانەيە سەبى بىنە ياخيپوو، ئەم رى و شوئنانە ترس و نىگەرانى خستبووہ دلى نەرمەنەكانەوہ.

بەلام نایا دەولەت ڕینگە چاره و بژاردەیهکی تری بە دەستەوهیوو؟ تەنیا گەمژد و گیلەکان مەترسی یاخیپوونێکی نەرمەنیان لەناو شاری فانددا بەدور دەزانی، بۆیە نامادەکارێهەکان و جێبەجێکردنیان نەڕکێکی باشبوو.

نەدەکرا دەولەت خۆی لەو بەلگانەیی که لە بەرچاویدا قوتیبوونەوود گیلکا و گوێیان نەدات. دەمیکبوو یاخیپووان سروشتی نیازەکانی خۆیان سەلماندبوو، نەدەکرا دەولەت چا و لە ۲۰۰۰ پارچە چەك بپۆشی که لە ۱۹۰۸دا لە قان دۆزرایەوه، دیسان دەستپێکردنەوهی تاشناق لەو کاتەوه بە خۆپەرچەککردن؟ دەکرا چا و بپۆشرئ لەوهی که حیزبی تاشناق که هەر خۆیبوو لە فانددا رابەراییەتی نەرمەنی دەکرد، خەریکی ڕیکخستنی پیزی سەربازانی بوو لە نێران بە نامانجی داگیرکردنی سەنتەنەیی عوسمانی و مەشقپێکردنی نەرمەنەکانی ئەنەدۆل لە رووسیا هەر بۆ هەمان مەبەست؟

نایا دەکرا چا و لەو گشت راپۆرتە موخابەراتی و هەوالگریانە بپۆش که پیلانەکانی تاشناقیان بۆ شۆرشکردن یەکالا دەکردوه؟ نایا دەکرا چا و لەوه بپۆشرئ که نەرمەنە لادێییەکان که نیستە یاخیپوون لە لایەن نەو مامۆستایانەوه که نارام مانوکیان لە ئەختماڕهوه رەوانەیی دەکرد مەشق و رایشانیا ن پێ دەکرا؟ لە گشت ئەمانە گرنگتر، نایا دەکرا دەولەت چا و لەو شەپۆلە یاخیپوونە نەرمەنیە بپۆشی که گشت لایەکی هەریمەکەیی گرتبۆوه؟!

• پەوشی شارەکه

که لە بەیانی ۲۰ نیسان/ ئەپرێلدا (سیفیدیت) نامەکەیی نازد بۆ سەرگردەیی سوپای سێ، دیاربوو بەهۆی گۆرانکاریەکانی ناو شارەوه ناچارامیەکەیی نارهەتی کردبوو، هەر بۆ شەبەقی لە بەشی نەرمەن لە گاردندا پشێویەك رویدا، گەرەکه موسوڵمانەکان و یەگەکانی دەرەك نێزیک

بە گاردن درانە بەر پۈزنىەي گوللە، بەلام سىفىدىت وای دىزانى ھىشتا دىقوانى دەست بەسەر وىزەكەدا بگرى، نەگەر ھىزىكى ئەوتۆى بدىرتى، بەتايىبەت داواى چۆرە تۆپخانەيەكى كىردىبوو كە پىز بىكات. ئەمەش بەلگەيە بۇ ئەوہى كە وای دانابوو بەم زووانە رووبەرووى ھىزىكى گەورە دەبىتەوہ.

كە شەو داھات (شەوى ۲۰ - ۲۱ نىسان / ئەپرىل) رەوشەكە گۆپا، ھىزىمكى نەرمەن گىشت ئەو رىگەوبانانەي دەھاتنە فائەوہ گىرتىيان كە وەتتە قايمىكارى، سەرھتا رىگەي فان - غىفاش تەنبا رىگەيەكويبوو كە ھاتوچۆى لىوہ دىكرا و لىوہى پەيوەندى دەكرا بە باقى ناوچەكانى سەلتەنەوہ. لەبەر ئەمە سەربازە عوسمانىەكان ھىزە كەمەكەيان خىستەسەر ئەو رىگەيە تا بىپارىزن، بەلام گوندە نەرمەنىەكانى دەوروبەر، كە پىشتەر پەلامار و دەستىزى تىدا كرابووہسەر سەرباز و بەرىرسان (بەتايىبەت لەھەردوو كەرتى ھافازور و تىمار) ھاتنە پال كاروانى ياخىبوونە گىشتىرەكە، تا ھىزى فىرقەي دەرەكى گەرۆكىش بەھاناوہ ھات و گەشىت، لادىكان بە فىلى كەوتىبوونە دەست نەرمەن.

عوسمانىكان ئەو ھىزانەي لەبەردەستىيانابوون گورج رەوانەي فائىيان كىردن، كەتتەبەك لە فىرقەي دەرەكى گەرۆك و تۆپخانەكەشى كە وا بلاووبوو گوايە سەربازەكانى لە جاتاك شەريان لەگەل ياخىبوواندا دەكرد، لە ۲۲ نىسان/ئەپرىل ئەم كەتتەبەكە گەشىت و لەسەرەووى رۆزاوای شاردا سەربازەكانى دەستىيان كىردە شەر فرۆشتن بە ياخىبووان و دەورىەكانىشىيان كىردە سنوورى گاردن كە بەدەستى نەرمەنەوہ بوو.^{۸۲}

لە كەرتى ھافازور و شوئىنانى تر تىوانىبوويان ياخىبووان بىبەزىن^{۸۳}. جا گوندەكانىيان سووتاندىبوون و ئاوارەكانىيان ھاتىبوونە ناو فائەوہ^{۸۴}. جىنى باسە كە گوندى ياخىبووى تر كە كەتتەبوونە دامىنى شاخى (ئىرىك) ھوہ تىوانىبوويان لە بەرامبەر سوپاى عوسمانىدا ھەتا ھەشتى ئايار/مايۇ

خۆرپاگرين. دواى نەمە شەپكەر و نەهەلكە پۇژانە ناو فائەوہ.

ھىزەكانى نەرمەن لە ئان شەريان لەگەڵ سوپاى عوسمانى و دانىشتوانە موسولمانەكەيدا دەكرد، بە دوو زنجىرەى جيا لەيەك: لە شارە كۆنەكە (ناوچەى كاپل) و گاردن، شەپكە لە گاردن وەك كارىكى سەركردن وابوو كە ياخيپووان دەيانكرد، لە بەيائى ۲۰ نيسان/ تەپرىل سەنگەر و شوپنەكانى پۆليس لەبەشى رۆزاواى گەرەكەكە بە خىرايى دەستيان بەسەردا گىرا و نىنجا شەپكە بوو زنجىرەيە بەيەكادان بەدرىزايى ھىلەكانى تەماسى نىوان گەرەكە نەرمەنى و موسولمانەكان. ھەردوولا كەوتنە قايەكردنى نەو بىنايانەى نىشانچى تىدابوو و تەقەيان لىوہ دەكرد.

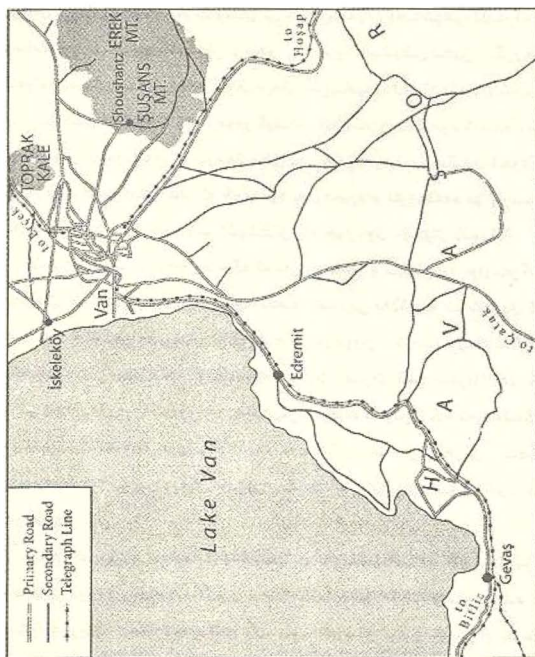
تەنيا چوونە ناوہوہيەكى عوسمانيان بۆ ناو ياخيپووان نەوچوو كە بۆ گرتنى كونسۆلگەرى بەرىتانىا و كلىسا نەرمەنيەكەى (ئەراك) و سووتاندنى ھەندئ خانووى قايەكراوى نەرمەن بوو.

زۆر بە ئاسانى دەلئين كە ژماورەى سەرباز و دەرەك لەمە زياتر لە توانايانا نەبوو جارىكى دى بكەونە شەپوہ، ھىزە نەرمەنيەكانىش گورج كەوتنە ناگرتبەردانى كونسۆلگەرى بەرىتانىا نەمە واى لە عوسمانىەكان كرد پاشەوياش بگەپنەوہ.

نارنجۆك و ماددە گىردارەكان بە دىنامىت و بۆمباى ناگراويشەوہ كارىگەرترين چەكك بوون و لە گاردندا نەرمەن بەكارى دەھىنا^{۱۱}. جگە لە كونسۆلگەريەكەى بەرىتانىا نەرمەنيەكان توانيان نەو شوپنەكانى عوسمانىكانى تىدابوو كەتبوونە سەر رىگەيان، كاوليانكەن. سەربازگە گورەكەى (حەمىداغا)يان كە بئەكەيەكى ھىزەكانى دەولتەى تىدابوو، سووتاند، زىلەپروپى ناكەين ئەگەر بلئين كە لەرووى ھىز و تواناوە ياخيپووان شانيان دەدا لە شانى سوپاكەى دەولتە، بەلام لە چەند ناوچەيەكى كەم نەبى حوكم تيايدا نەگۆرا^{۱۲}.

لە گەرەمكى (توبراك كاپىل) و قەلۋە عوسماننىكان پروو و سەرروى رۇزاۋاى شار نەرمەنەكانيان دەدايە بەر رېژنەى گوللە، تۇپخانەيەكى گەرەمكىشىيان بەكاردەھىئا بۇ كوتانى ياخيپووان لە دەوروبەرى نەو ناۋچەيەى بەدەستيانەوۋە بوو، گوللە تۇپەكان زياننىكى گەوردەيان دەدا لەو خانوانەى لە خشت و ھورپوون، بەلام لەوۋە نەدەچوو كە كارىكى گەوردەى كەردبىتە سەر ورەى ياخيپووان و رېزمكانى تىك دابن^{۸۸}.

ويىنەكانى فان دوا بەدواى شەرەمكە ئەوۋە دەردەخەن كە شارىك غەرەمە لە كاۋلبوون و ويرانىدا، بەلام ناتوانى بزانرى وە يا جيايكرىتەوۋە كە كامە كاۋلكارى و ويرانى تۇپبارانەكەيە و كامەش ھى تەو دىنامىت و ئاگرانەيە كە نەرمەن كەردبوونى^{۸۹}. چونكە ھەردوۋلا وەك يەك بەرپرسىارىتى نەو كاۋلبوونەيان وا لە نەستۇدا.

نه‌خشی ۲ - ۸

رینگه‌ویان و هینه‌کانی ته‌له‌گراف له (فان) دا

سەرچاۋە نەرمەنىھەكان ۋا باس لە خۆيان ددكەن كە گوايە (ئابلوۋقە درابوون) بەلام ئەمە ئەو ناكەيەنى كە نەرمەنەكان چواردەورايان گيرابى و رېگەي ھاتتە ناوھە و دەرجوونيان لى گيرابى، ئەوان دەيانتوانى (شەركەر و بەناپەرانىان) لە شارەكەدا بىن و بچن^{۹۳}. ھەروا دەياتوانى بەبى رېگريەكى ئەوتۆ لە گاردندا بن كە ناوچەيەكى خۆيانبوو، لە ۲۲ نيسان/ئەپريل شەركەرەكان لە گاردنەو ھەو ھەو گوندى (دارمان) بوونەو كە دە ميل لەسەرھوى شارەو بوو، بۆ يارمەتيدانى ئەو شەركەرە نەرمەنانەي نەرى،^{۹۴} لەسەرھتاي ئەيار/مايۆ ھەر لە گاردنەو بە زەخىرە و ئازووقەو بۆ يارمەتى شەركەرانى نەرمەن چوون بۆ (شوشانتز) لە خوارووي رۆزاۋاي (ئىريك).

ئەوان كە بتوانن زەخىرە جگە لە نان و شەكر و سابوون و جلوبەرگ و پىۋىستى تر لەشارەو بەگوازەنەو، ئەمە باشترين بەلگەيە بۆ ئەوھى كە نەرمەن لەلایەن سووپاۋە ئابلوۋقە نەدرابوون^{۹۵}. ئەمە رىك لەگەن راگەياننەكانى سىفىدىتا گونجاۋە كە دەيگوت ژمارەي ئەو سەربازانەي كە لەژىر دەستيدا بوون كەمبوون، راستريش ئەوھيە بگوتري كە نەرمەنەكان نەياندەويست شارەكە جىھىلن و لەدوى شوئىنىكى ئەمىنتر بگەرين^{۹۶}. بەلكو دەيانويست تا پىشەرھويەكى خۆش نەكەن دەستبەردارى فەان نابن، جا ھەرواشبوو.

باش ھىرش و پەلامارى يەكەمجارى نەرمەنەكان، لە گاردن ھىزى عوسمانى توانيان خۆيان راگرن، بەلام لەشارە كۆنەكەدا وانەبوو، لە ۲۰ نيسان/ئەپريل^{۹۷} لەملاولايەو شەركەر مېوو، نەرمەن تۈانى سەرباز و دەرەك ناچاركەن كە گەرەكە نەرمەنىھەكانى رۆزاۋاي شار چۆلكەن، دووھمجار لە دەورو پىشتى فەرمانگە حكومىيەكان كە كەوتبوونە خوارەو، ناگريان بەردايە نووسىنگەي پۆستە و بانكى عوسمانى و بىناكانى لىزنىەي نايبىنى گىشتى و نىنجىسارى تووتن و چەند فەرمانگەيەكى دى^{۹۸}.

سەرباز و دەرەكەكان ناچاربوون بچنە قەلای (ئىچكاله) و يارمەتى موسولمانەكانى رۇزاواى شارە كۆنەكە بدن تا ھەلبىن و خۇيان قوتاركەن و بىنە ناو قەلەكەووە كە جمەى دەھات لە بەنابەرى موسولمانى تر^{۳۳}. عوسمانىكان كەوتنە وەلامدانەووە بە تۆپبارانكردن لە قەلەووە. نەرمەن پلانىان داناو بو بۆ چۆنىتى گۆرپن و پەردەپىدانى ياخىيوونەكە. چەكى چاكيان پىيوو، ھەتا لافىتە و نالا شۆرشگىرپەكانى تايبەت بە ياخىيوونەكەيان نامادە كرديوو كە (نەرمىناى ئازاد)يان لەسەر نووسىيوو، ياخىيووان جۆرە كالاوونكى تايبەتبان لەسەرنابوو كە لە فرانسە و روسىياو ھىنرابوون، ھەندىكيان وشەى (تۆلە)ى لەسەر نووسرابوو.^{۳۴}

لە دوو پۆزى دواتردا نەرمەنەكان زۆربەى خانووى موسلمانەكانيان لە بەشە كۆنەكەى شاردا سوتاند، ۷۰۰ پياوى شەركەريان ھەلبۇارد بۆ تەشكىلى ھىزىكى تايبەت تا ھىرشىكى نەخشەبۇدانراو بكنە سەرقەلەكە و بەلام دوایى ناچاربوون سەرفىنەزەر لەو كارە بكنە.

سەربازە عوسمانىيەكانىش نەمانتوانى ھىرشىكى بەرامبەرى سەركەوتوو بكنە سەر ئەوان و نىتر شەر ھاتە سەر ئەوھى كە ياخىيووھەكان نىمچە ئابلوقەيە بىخەنە سەر قەلەكە^{۳۵}، بە ھىچ جۆزئ نەمانتوانى بە فىعلى دىسەلاتى خۇيان بىسەپىنن بەسەر گشت دەموروبەرى قەلادا، عوسمانىكانىش رىگەكانى رووو رۇزاوايان بە كراومى ھىشتەو (رووو دەرياچەى قان) وە رووو خوارووى رۇزاوا بۆ (غىفاش).

* ھىزە نەيارەكان

ھەرۆك گەلئ قۇتاغ لە مېزووى ياخىيوون لە قاندا، سەرجاوەكانى ھەردوولا دەربارەى ھىزەكانى ئەو دوو لايەنە لە شارەكەدا، ئاكوون، عوسمانىكان ژمارەى بنەپتى شەركەرى نەرمەنەيان بەر لە ياخىيوون لە ناو

شاردا بىر پىر لى ۲۰۰۰ كەسى دەمدايە قەلەم، نەم ژامارمەش زووبەزوو لى زيادبوونسا بوو، بەھۆى چەكدارگردنى مەدەنىيەكان و ھاتنى كۆمەلە ياخييووى تر لى لادىكانەو، وا بلاؤبوو كە زۆر لى شەپكەرانى بەر لى ياخييوونەكە و لى رۇزنى يەكەمىدا ھاتبوون لى قىرانە بوون كە لى سويا ھەلاتبوون و زۆرىمەن مەشقى سەربازىيان پى كرابوو.^(۹۸)

ياخييووان چەكى باشيان پىبوو، جگە لى تۆپخانەكەيان، بەشىكى چاكىش لى بۇمبا و نارنجۇكان لى

عەمبارمەكانسا بوو،^(۹۹) بەھاتنى ۲۲ نىسان / ئەپرىل ھەندى سەرچاوى عوسمانى واپان دەقەبلاند كە نىزىكەى ۱۰۰۰۰ ھەزار ئەرمەنى چەكدار دەورى مۇسلمانانى (قان - كاپل)يان داوھ و لى گارمن شەپ دەكەن، سەرچاوى ترىش ھەبوو (ژۇنەرانى فەنزىللايى رافايىل دو نۇگالىس) كە لى ناو رىزەكانى لەشكىرى عوسمانىدا لى قان كارى دەكرد، ئەم پىاوھ باسى لى ۲۰۰۰۰ ھەزار شەپكەر و بىگرە زىاترى دەكرد.^(۱۰۰)

سەرچاوھ ئەرمەنىيەكانىش جۇراوچۇر باس لەمە دەكەن:

(والى - حاكىم -ى قان ھىزىكى ۱۰ بۇ ۱۲ ھەزار كەسى پىشېرموى دەكرد، ۶۰۰۰ ھەزاريان پىادە و لەنىوان ۴۰۰۰ - ۶۰۰۰ ھەزار عەشايىرى كورد و ئەو فىرقانى كە بە (شىتى) دەناسران و دەرمكىش، ھەروا والى ۱۲ چەكى قورسى ھەبوو (لە تۆپى سوكلەئەى شاخاوى و قورسى كورتھاوئىز بۇ روخاندىن و ھەئەكانندى قەلا و قوللە) جگە لى بىشومار تەمىنگ و زەخىرە، بە گشت نەمانە ئەو گەنجىنە چەكەيان پىكەئىنابوو لى شارەكەدا و سەربارى كەشتىگەلنىكى ناو دەرىچەكەى قان، لى لایەكى دى ئەو سەرژمىرىيە وردانىي كە لى لایەن ئەو رىكخراوانەوھ ئامادەكرلون كە سەر بە لىزەى عەسكەرىيەكەن و رىگەيان بەوھ دەدا كە ھىزى شەپكەرە ئەرمەنەكان بە تەواوى دىبارى بىكەن، بەوانەشەوھ كە لەناو پەنابەرەكاندا لى - ھايوتس

دزور - ەره ھاتبوون، ژمارەى شەپكەرانى فان گەيشتووتە ۱۰۵۳ شەپكەر، ئەم ژمارەيش بە پىي ئەو بېرە چەكانەى كە لە (ئىفستان)ى گەپدەكى گاردندا ھەبوو: ۵۰۶ تەنگ و ۷۴۸۲۴ فېشەك ۵۲۹ دەمانچ، لەوانە ۲۰۰ دەمانچەى ماوزمى كە يەك فېشەكى دەخوارد، جگە لە ۳۹۰۸۹ فېشەك، جىي نامازمى كە ئەم شەپكەرانە زۆربەيان نەشارمابوون و ھەندىكىيان يەكەمجارىانبوو چەكى لەشانابى).^(۱۰۲)

لەم شىكردنەو دەيدا واديارە (ئەناھىد تىرمىناسيان) سەرژمىرەكانى لە (ئۆنىگ سوختارىيان) ھو دەگر تووھ^(۱۰۳)، كە خۆى لە ياخيپوونەكەدا بەشدار بوو، بەلام رۆژىك ئەوھى نەدرگانووھ كە ژمارەى شەپكەرانى نەرمەن لە فاند گەيشتووتە ۱۰۵۳ كەس، لە واقعدا موختارىيان دەئى: بە تەنيا لە گاردندا ۱۰۵۳ شەپكەرى تىدابوو، بە شەپكەرە زىندووھكانىشەو، لە ۱۳ ئەيار/مايۇدا دواى ۲۲ رۆژ لە شەپ كە زۆربەيان تياچوون، بەلام ژمارەى چەك و فېشەك دەچىتەوھ بۆ ۱۳ ئەيار/مايۇ كە تيايدا بەشىكى زۆرى تىدا بەكارھات يا تەلەف بوو، ئەم ژمارانە نامازە بە شەپكەر و چەك و نازووھە دەدەن كە تەنيا لە گاردندا ماونەو، پاش تەواوبوونى بەشىكى زۆرى شەپكەن.

سەرژمىرەكانى (تىرمىناسيان) يەك شەپكەرى نەرمەنى لە شارە كۆنەكەدا تىدا نىبە، ھەرچەندە سەرچاوە نەرمەنەكان ئىشارە بە ۲۵۰۰ ھەزار نەرمەنى دەدەن كە لە شارە كۆنەكەدا بوون لە كاتى شەپدا^(۱۰۴). لەم پىوانەيەوھ دەبى ئىشارە بەوھ بدرى كە سەرچاوەى نەرمەنى و ئەوانەش كە پشتگىريان دەكەن سەرژمىرەكى تريان داوھ و بگرە كەمترىش. ھەر بۆ نموونە:

ژمارەى شەپكەرى نەرمەن ۸۰۰ كەس ۴۰۰ لەمانە چەكى سەربازيان پىبووھ (جوۆرى ماوزمى^(۱۰۵)). نىردراوى (گرايس كئاب) لەلای خۆيەوھ دەنوسى كە نەرمەن ۱۵۰۰ نىشانچى مەشقپىكرراويان ھەبووھ كە نىزىكەى

۲۰۰ تەن گىيان پېيۋوھ.^{۱۶} موختارىيانشى (كە قسە لەبارەى ۱۰۵۲ شەپكەرەوھ دەكات) كە تەنيا لەنيوان ۲۵ بۆ ۲۰ شەپكەرى نەرمەن لە شارە كۆنەكەدا بوون.^{۱۷}

مەحالە بېروا بەوھ بىكرى كە شەپكەرانى نەرمەن لە گاردن بىرىتيىووبىن لە ۱۰۵۲ كەس، لەمانە تەنيا نيوھيان چەكدار بووبىن، ھەر لەم روانگەيەوھ بە زەحمەت خەملاندانە زۆرەكەش باوھرى پېدەكرى كە نامازە بۆ ۲۰۰۰۰ ھەزار شەپكەرى نەرمەن دەكات لەھەموو ناو شارەكەدا. لە واقىعدا عوسمانىەكان ھىچ وەسىلەيەگىيان نەبوو بۆ سەزىمىرىكردنى ئەو ياخيىووانە بە وردى بەلام ئەوھى كە ھەيە ئەوھىيە كە ژمارەى ھەقەتيان لەوھ ئىپەراندووھ كە نەشارەزاي مەشقىپنەكراو دمتوانى بەرمەنگارى ھىزىكى نىزامى سوپاي عوسمانى بىيئەتوھ، لە گاردن و شارە كۆنەكەشدا بتوانى ئەو ھىزە بشكىنى؟!

كەسپش، ھەتا توندترىن رەخنەگريش، پۇژى نەپوتووھ كە سەربازە ترەكەكان ئا بەم ئاسانىە دەشكىن، بە پىچەوانەوھ مېژوونووسانى بوارى سەربازى لەشكرى عوسمانى بە شارەزاترىن سوپايە دادەننىن لە دنيادا.^{۱۸} لە سالى ۷۹۶ لە بارو زرووفىكدا كە زۆر لەمە دەچوو، وەك لىكۆلەرە نەرمەنەكان باسى دەكەن، لە فان سوپاي عوسمانى زۆر بە ئاسانى تىوانى ياخيىووانى نەرمەن تىكشكىنى. جا نەگەر شىكردنەوھ نەرمەنىەكان دەربارەى روداومەكانى ۱۹۱۵ راستبوونايە خو لە ۷۹۶دا نەرمەنەكان باشتەر چەكداربوون.

لە تەفسىرىكدا سەبارەت بە سەركەوتنى نەرمەن (ئەناھىد تىرمىناسيان) دەئى: ورە و پائەھرى نەخلاقى و رىكخستىن و ستراتىژى كارىگەرى بەرگريكردن. ئەمانە ھۆكارى بوون پىكفە واى لە نەرمەن كرد كە لە ئاست ھىزمەكانى دەولەتدا خوڤراگرن.^{۱۹} ئىتەر دور لەوھى كە ئىنكارى دەورى نەرىنى

گشت نەم خەسلەتەنە بکرى، وا دەردەگەوى ئەوانە بەسنەبوون بۆ تەوى نەرمەن وا لى بکەن کە خۆراگىن لە رووى ھىزەکانى دەولەتدا. لەبەر ئەمە لەوانەيە نەو بۆچوونەى کە زياتر ئاقلانەتر بى ئەوە بى کە بگوترى ھىزەکانى نەرمەن بە ژمارە و لەوانەى عوسمانى بە رێژەيەكى زۆر زياتر بوون، وايش بۆى دەچين کە ھەر سەربازىكى عوسمانى لەبەرەمبەر دوو يا سى ياخيبووى نەرمەندا بوود بە جەكى تەواوھە.

مەسەلەى ژماوردى شەركەرانى نەرمەن بابەتى پېنناسەکردنى (شەركەر) دەوروزىنى و دەیانخاتە بەر باس و وردبوونەوہ لى. قەزای ئان زياتر لە ۲۰۰۰۰ ھەزار نەرمەنى پياو و گەنجى گرتبوود خۆى، زوربەيان لەوانە بوون تازە ھاتبوونە شارەگەوہ، سەرەراى ئەمە ژمارەيەكى زۆریش لە سەربازى فەريارى تىرژابوو، ئەمانەش وەك ھەزارا ئاوارە و پەنابەرى راگردووى لادىگان^۳، لەئىو ئەمانەدا زياد لە ۱۵۰۰۰ ھەزار پياو کە ئەگەرى ئەوہ ھەبوو شەركەن (بەماناى پياوى كامل نەك گەنج يا پىرى بەسالچوو)^۴. نىردەگانىيان و ھەتا ھەندى ئافەرەتەشيان بە ھەر شىواژىك بووايە لە شەركەدا بەشداربوون، زۆريان چەك نەبوو بۆيان جا زەخىرديان دەگواستەوہ و سپىر و سەنگەريان لىدەدا و فەيشەكيان دادەگرتەوہ و ئىتر نا لەم گارە بەردەستيانەى شەركەران، خۆ کە ياخيبووويەكى چەكنار دەپىكرا يا دەكوژرا يەكئىكى دى تەفەنگەكەى يا دەمانچەكەى ھەلدەگرتەوہ و دەچووہ جىي بۆ شەركردن^۵.

لە سەرژمىرى نەرمەنيەگاندا لەوانەيە جياوازىکردن لەئىوان ئەوانەى وەك (شەركەر) دادەنران و ئەوانەش کە شەريان دەگرد يان بەشدارى

^۳ نەمە يەكئىشە لە رىنمايەپەگانى ماوتسى تۇنگى چين و ھۆشى مینەى فەيتنام لەباردى شەرى پارتيزانىەوہ. کە جىگەى جىنگاودر نابى چۆلى وکە کوژرا دەبى يەكئىكى دى جىيى بگرتەوہ. (وەرگىر))

شەرقەکیان دەکرد، ئەمە بووبیتە هۆی شروڤه کردنیکی جیبا لەنیوان قەبلاندنەکی ئەرمەن و عوسمانیدا، بە زۆریش رۆژی نابێ که بەی بە ژمارەکی وردی شەرقەکانی ئەرمەن بێرێ، بەلام ناماژەدان بە بوونی نیزیکی ۱۵۰۰۰ هەزار شەرقەر شتیکی پەسەند و ماقوولە.

لەبەرامبەردا دیاریکردنی ژمارەى سەربازە عوسمانیەکان که لە فەن و دەورووبەری شەرقەکان دەکرد، کاریکی گران نییە، هەرچەندە (تیرمیناسیان) باس لەو سەرجاوانە ناکات که خەملاندنەکانی لێو وەرگرتوون، لەنیوان ۱۰ - ۱۲ هەزار سەرباز، لەوانەیه (دونگالیس) سەرجاوەکی بیت، بەتایبەت ئەویش هەر ئەو مەودەى خەمڵاندوو. دەبێ ناماژە بۆ ئەو بکری که (دونگالیس) لەسەر ژمێریەکاندا کەتیبەیه نیشانچی کورد و کەتیبەیه خۆبەخشی عوسمانی تیخستوو، که ئەمانە لە تۆمارە عوسمانیەکاندا نەبوون، بەدەروبوون لەو زانیاریانەى درابوو لەبەرى ژمارەى سەربازە نیزیکیەکانەوه، یانی ئەو ۲۳۰۰ سەربازەى لەژێر فەرمانی (سیفدیت) ی حاکمدا بوون.^{۱۳}

لێکدانەوه و شیکردنەوهکان ئەوه دەگەینن که ئەو ژمارەیهى (دونگالیس) داویه، یانی لەنیوان ۱۰ - ۱۲ هەزار، زۆری پێوختراوه، لەوانەیه بۆ بەهێزکردن و چەسپاندنی پێگەى خۆى بووبی وەک و سەرکردەیه، چونکه ئەگەر ئەو دوو کەتیبە کوردە نیشانچیە خۆبەخشه عوسمانیانە هیزیکی پەسەند بوونایە، که ئەمە گومانی تێدایه، ئەوا ژمارەکه بە دەورووبەری ۲۰۰۰ هەزار شەرقەر زیادى دەکرد. ئەو کەتیبە دەرەگە گەرۆکەى که نیزیکی هەزار کەسى دەبوو دەخریته سەر ئەو هیزانە بەلام سەربازانی فیرقەى دەرەگە تەنیا لە فانددا چالاک نەبوون، بەلکو لە ناوچه دور و نیزیکیەکانی رووهو سەروى شارەکهوه و لە سنووریدا شەرقەکان دەکرد. دەشێ ئەو (۲۰۰) سەربازەى لە ئانەوه پەوانەى (بارگیری) کران لە کۆى سەربازەکانی ناو شاریان دەرگەین.^{۱۴}

لە ۹ ئەيار / مابۆ دوو كەتیبەى تر بەر لە كەوتنى فەن گەپشتن، بەلام وادياربوه ژمارههكى كەمى سەربازەكانيان چوونه شارمكهوه، لە يەك لە فۆناغەكاندا ۱۲۰۰ كورد^{۱۵} هاتن و رینگەكەيان كردهوه و بۆ ماوهيه، بەر لهوهى به داهاتنى ۲ ئەيار / مابۆ گشت كوردهكان شارەكە چۆلكەن، شەريان كرد^{۱۶}. ئەمە ئەوه دەگەيهنێ كە زۆرترين خەملاًندنيكى هيزه عوسمانيهكان ئەگەر بكړی، لە فەن و دەوروبهريدا، دەگاتە ۶۵۰۰ كەس، نەم ژمارديه هەتا ۲ ئەيار / مابۆ، دياره نەوانەش ناگریتەوه كە لە شەردا كوژراون.

نەو زانیاریانەى پهيوونده به چهكى نەرمەنەكانەوه لهوهى (تەرميناسيان) جياوازترن، عەمبارى چهكى نەرمەن لەوانهيه هەندى دەمانچهى گرتبیتە خو كە به ماوزهړى تاك فيشهكى ناودەبرا، بەلام سەرچاوه عوسمانى و بيانيهكان كوكن لەسەر ئەوهى كە نەو چهكە دەستيانهى ياخپيووكان لهوانى تر زياتر بەكاريان دەهينا، دەمانچهى ماوزهړى (C-۹۶) بووه. وهك پيشتريش باسكرا كونسۆلى بەريتانيا (نييان.م. سميس) وا وهسفى چهكەكە دەكات كە: شۆرشگيران دەمانچهى ماوزهړيان لا پهسەنتره، چونكە هاوردەكردن و شاردنەوهى ناسانتره، دەشكرى وهك تفتەنگيى بچكۆله كە تا هەزار مەتر بېر دەكات بەكاربیت.^{۱۷}

هەروا نەو دەمانچه ماوزهړانەى كە ريزيان دەگرد كاريگەرپوون، بەتايبەت لە شەرى نيزيك و بەرامبەردا وهك شەپەكانى ناو شارى فەن، (دونوگاليس) لەم رووهوه دەنووسى: نەرمەنەكان زوربهيان باش چهكدارپوون، بەتايبەت به دەمانچهى ماوزهړى كە چهكێكى ترسناكه و دەشى به رەشاشى ئوتوماتيكي بەراوردكړى بەلام نەم گوللەكەى كەمتر بېر دەكات. لەباتى تەقاندنى فيشهكى دەتوانى چوار پينجى ريزكات يان جارى واش ههيه رووهو يەك نيشانە شەش گوللە لەسەر يەك دتەقتى^{۱۸}.

قەسەى ناراست لەبارەى چەندىتى نەم چهكەوه نەسلەن ئەو خەملاًندنه

كەمانە زياتر دەشتوئىتى، ئەو خەملاڭدەنە كەمانەى كە نەرمەنەكانى ناو شار داويانە^{۱۱۸}.

دەبىي چەككىكى زۆرى تىرى ناو شارە كۆنەكەش بخەينە سەر ئەو خەملاڭدەنەى نەرمەنەكان دەيلىن، كە ئەوانەش جىيى گومانن، مېژوونووسى نەرمەنى (ھاىگ گوسيان) لەبارەى شەر لەو شارە كۆنەدا دەنووسى: گشت سامانى چەكى ھىزەكانى بەرگرى، نارو بەرەكەى ھاىبوو سەر ۹۰ دەمانچەى ماوزەر، ۱۳۵۰۰ فېشەكلغ، ۱۰۱ تەھنگ لەگەل ۲۰۲۰۰ فېشەك، ۱۳۰ دەمانچەى بچووك لەگەل ۱۰۸۰۰ فېشەك^{۱۱۹}.

عوسماننىكان و دونوگالىس و چاودئېرە بيانىيەكانىش، گشت خەملاڭدەنەكانيان نامازە بەو دەدەن كە لە قاندا نەرمەنەكان لەووى سەرچاوەكانيان باسى لىوۋ دەكەن چاكتەر چەكدارىبون، راپۇرتى كونسۇلە بەرىتاننىكان لە شان كەمى بەر لە شەرەكە خەملاڭدىنى عوسمانيان پىشراستدەكاتەو، بەتايبەت ئەوانەى پەيوەندەن بە توانا و ھىزى چەك و سىلاھەو، لە ۱۹۱۳ - ۱۹۱۴ دوو كونسۇلى بەرىتانىا نووسىويانە: حىزى تاشناقى نەرمەنەكان شارەكەيان پىر كىردوۋە لە چەك، لەمەش خراپەر لە لادىكاندا^{۱۲۰}.

كونسۇل (سەمىس) لە كانوونى دوو/يەنەير ۱۹۱۴ ئەو دەگەينەنى كە نەرمەنەكان لە كوردەكان باشتر چەكدارترن. دەلى: سەر كىردەكانى تاشناق لە بازىرگانىيەكى پىر لە قازانچەوۋە ئالون ئەوئىش چەك فېرۇشتەنە بە لادىيىيەكان، بەنرخى كە سى ئەوئىندەى نرخە ئەسلىيەكەيەتى لە بازىرى نازاددا، سەير لەوۋدەيە دەوئەت رېنگىرى لەم تەخشان و پەخشانى چەكە ناكات. بەپىي سەمىس حوگمەتەكەى ھەرىم ھەتا يارمەتى چەكدار كىردى نەرمەنەكانىشى دەدا، ئەوۋەش لە رېي دايەش كىردى چەكەوۋە بەسەر لادىكاندا، بۇ بەرگرى كىردن لەخۇ.

سەرەرای ئەوەی کە حوکمەتە ناوخۆییەکە دەبوو باش بیزانیبا کە چی روددات، کەچی هیچ رێشونینکی نەدەگرتە بەر بۆ رێگرتن لە قاچاخیجیتی چەك بەلکو بە پێچەوانەوه کار ئاسانیشی بۆ دەکرد، لەوه دەجوو کە سیاسەى والى لەمەدا دەست رۆشتوو ترين بەمەبەستى هاریکاریکردنى لادێییهکان تا لەکاتی پێویستدا بەرگری لە خۆیان بکەن، لە رێى دابەشکردنى ئەو تەمەنگە کۆنانەى کە بە دەست سەربازەکانەوه بووه، بە رێزەى سێ بۆ شەش چەك بۆ هەر گوندیک کوردبوونایە یان ئەرمەن^{۳۲}.

بۆ سەلامندنى ئەوەى کە دەوڵەت بە جددى نەركى خۆى بەجێهێناوه لە بەرگریکردن لە ئەرمەن و کورد دژ بە عەشایرەکان، لەم بەلگەیه رۆونتر نییه. بە ئەم دەبى لەبارەى برى ئەو چەکانەوه کە دەوڵەت دابەشى دەکردن بپرسین، ئەو چەکانەى کە ناخريهکەى لولەکانیان کرانە لێپرسراوان و سەربازەکانى دەوڵەت.

چارىكى تر، وهك ژمارەى شەركەردگان، مەحاله بئوانى هاوسەنگى لەنێوان روداوەکانى ياخيپوونەكە و ئەو خەملاندنە كەمانەى عەمبارى چەكى ئەرمەنى بكرى، خۆ ئەگەر واى دانين كە راگەياندنە ئەرمەنيەكان راستن، ئەوا ئەرمەن بە شەش هەزار تەمەنگ و ۴۰۰ دەمانچە كە ريز بکات توانيويانە شكست بە شەش هەزار شەركەرى عوسمانى بدين كە هەر هەموويان تەمەنگيان پێبووه و تۆپخانه شيان لە پشتهوه بووه^{۳۳}.

تۆ بئى ئەمە جى باوەر بى و بجیتە ئەقلەوه؟

• دواھەل

تەنیا فرسەتێ کە بە دەست عوسمانیەکانەوه بوو بۆ یزگارکردنى هەرمى فەن، لە شکاندنى رۆوس و گێرانەوهیان لە رۆژاواى ئێرانەوه کە توانایەكى باشى لە خۆ گرتبوو، بە پێچەوانەى رۆژەلاتى ئەنەدۆلەوه، ئێران

پىرپوو لە تەنگە و دەربەندى فرەوان و دەشتى بەرىن، ئەمەش لە پرووى سەروشتىيەو ئەسانكارىيە بۆ ھەر ھاتنە پىشەو دەپ لە باكوور و باشوورەو. دانىشتوانى ئازەربايجانى ئىرانىش كە زوربەيان تەركبوون، ھاوپەيمانى پرووس نەبوون، دەكرا لە كاتىكدا عوسمانىيان بىرپارى ھىرشى بەدن. بۆ دەستەبەر كەردنى پائىشتىيەك پىشتيان بى بەستى، لەمەش گەنگەر ئەو دەبوو ئەشاپەرە كوردەكان لە ناوچەكەدا لە كانوونى يەك/دەسامبەرى ۱۹۱۴ نىيازى ئەو دەيان پىشاندا كە ئەگەر عوسمانىيەكان ئەو پىشەرپەوىيە گەفتيان پىتى دابوو بىكەن، ئەوانىش شەپ لەگەل پرووسەكاندا بکەن، ھەتا سەكۆش كە دەمىكبوو لە عوسمانىيەكان ياخيبيبوو^{۳۴} لە پرووسە وەلى نىعمەتەكانى كە لە دۆراندندا بوون ھەنگەرپاىەو.

بەشى ھەرە زۆرى ھىزەكانى پرووس لە باكوورى رۆژەلاتى ئەنەدۆلدا مۆل بوون، لە ئىراندا كەمىيان مابوو، سەربازە عوسمانىيەكان بەشى ئەو دەيان دەكرد كە بچنە ناو ئىرانەو. لە ۲۴ كانوونى يەك/ دەسامبەرى ۱۹۱۴ دا يەكەم ھىزى چاوەھەلخەر (استەكشاف)ى عوسمانى بۆ چاوپوراو كەردنى ناوچەكە لە ئەستەموولەو دەولا، سەركردەكەى (خەلىل پاشا) كە سەركردەپى فىرقەى ۳۶ و بەشەكانى تىرى لە دوو فىرقەى سى و پىنجى گەرتە دەست^{۳۵}. بە مانا ۱۰۰۰۰ ھەزار سەرباز، ئەم ھىزە نىزامىيە ئەوانەبوون كە ھىرشە شەكستبارەكەى (سەرى قامىش)يان دىبوو، جگە لە تەشكىلاتى تازەى دەرك و پاسەوانانى سنوور (بەقسەش فىرقەى دەركى گەرۆك لەوانىشى دەگرتەو كە سەر بە كازم و بەگ بوون).

خەلىل پاشا فەرمانى دراپە كە بەرەو بەغدا بىتەو تا ھىرشى لە ئىرانەو بەكات بۆ نەو دەى مەترسىيەك لە ناو پراستى ئاسياو ئەم فىكرە و ئەم ئامانجە بەھۆى مەسافە جوگرافىيەكەيەو نا ماھولانە بوو، ئەو ترس و بىيمەى پرووسەكان لە دواى شەپى سەرى قامىش خەستىيانە دئەو وەى كەرد

پلانەكە بگۆرئى.

ھەر كە ھىزە چاوهەنخەردەكە لە يەكى ئادار/مارسى ۱۹۱۵ گەيشتە موسل فەرمىانى دراپە كە لەلای باكوورى رۆژەلاتەود رووو ئىران بچوونى، ئەمە بە مەبەستى پامائىنى رووسەكان لە رۆزاواى ئىراندا و باراستنى رۆژەلاتى ئەنەدۆل لە ھەر پەلامارىكى رووس لە ئىرانەو. خۆ ئەگەر پەوشەكە لەمباربوو، ئەوان ھىزە عوسمانىەكان دەتوانن رووو باكوور پىشەرەوى نەكن بۆ ناو خاكى رووسيا، ديارە بەناو دۆل و نشیو پانوپۆرە تا رادىيە تەختايیدكانى رۆزاواى ئىراندا، ئىنجا ئەوكاتە ترەكان و عەشایرى كورد لە ناوچەكە دەدەنە پال عوسمانىەكان، ئەگەر سەرکەوتوو بن.

بە پىچەوانەى ھىرش بۆسەر ئاسىاى نافیين، ئەم پلانەیان ئىرانەتر و زیاتر ئىمكانيەتى سەرکەوتنى ھەبوو. ئەگەر سەرکەوتت ئەوا دەتوانت عوسمانىەكان لە پالەپەستۆيەكى گەورە و توندى رووس كە لە سەرەو دەيەكن، پزگاركات. بەلام دواى ھەموو شت پلانەكە فەشەلى ھاورد، بەتایبەت بەھۆى ياخيبيوونەكەى نەرمەن لە رۆژەلاتى سەنئەنەكەو.

ھىزە چاوهەنخەردەكە ھىرشىكى كرده سەر ئىران و گەيشتە (دیلمان)، لە ۲۹ نىسان/ئەپریل ئەم شارە گىرا، رووسەكانىش ھەر ئەوئەندەیان پىكرا بکەونە گردکردنەوئى ئەو ھىزانەى لە ناواندا بوون و بە فیرقەيەكى (دروزينا)ى نەرمەنىشەو لە بەرمیەكى بەرگریکردن لەسەر وو دیلمانەو^{۱۳۱}، ھەردوولا ھىزەكانیان بەرامبەر و لەپەك ئاستدا راگیر كردبوو، بەلام ئەوئەندە ھەبوو كە شوئىنى رووسەكان لە ھى ئەمان باشتربوو.

شەرەكە گەرمبوو، عوسمانىكان تیايدا شكان، لە ۲۱ ئەيار /مايۆدا كشانەو دواو^{۱۳۲}.

ياخيبيوونى نەرمەن كاریگەرەكى يەكلاگەرەودى ھەبوو لەسەر ئەنجامى ئەو ھەلمەتە لە ئىراندا، تەنیا ھۆكار ھەر فیرقەى دروزیناى نەرمەنى

نەبوو، بەپێی ئەو حائە ئەگەر خەلیل پاشا بیتوانییا پشت بەو فیرقە
گەرۆکەى دەرەك بیهستى لە فەن، کە بریتیبوو لە ۳۰۰۰ هەزار کەس. ئەوا لە
بۆ ئاومژوکردنەوهى واقیعه کە سەرو زیادیشبوو، بەلام ئەم فیرقهیه لە
هەریمی فەن لە بەرامبەر یاخیبووه نەرمەنەکان لەشەردابوو.^{۱۹}

نه خشی ۳-۸

رؤژهلای نه نه دۆل و نازهربایجان و نه رمینیا

* كۆتايىپەكە لە "قان" دا

دەنگوباسەكانى قان گەيشتەنە سەرگەردەكانى لەشكرى عوسمانى، ئەوانەى كە ھەوليان دەدا بەھۆى بەكارھينانى تواناي بەشەرى كەمیانەوہ بەرگريگردن لە شارەكە بەھيزتركەن، لە ۲۲ نيسان/ئەپرىلدا ھيزى عەشايىرى كورد ھينرانە ناو شارو بەلام بۆ ماوہيەكى كاتى بوو، زۆر نەمانەوہ، لە ۲۱ نيسان/ئەپرىل سەرگەردەى سوپاي سى ديسان ھيزىكى ناردە قان، كەتیبەكانى دەرەكى گەپۆك لە (نەرزپۆم و نەرزىنگان) و يەگەيە تۆپخانەى شاخاوى سەر بە فىرقەى پيادەى ۲۸ى لەگەلداوو. ئەم ھيزە نەگەيى بگاتە نيزىك قان ھەتا ۹ى ئەيار/مايۆ، يانى پاش نەوہى كە كار لە كار ترازو و سەرھەى نەوہش ھيزىكى كەمبوو و بەشى نەدەگرد.

جگە لەمە ئەو ھيزە كەوتە كەردنەوہى ئەو پڭگەيەى كە قان بە ناوچەكانى خوارووى پۆژاوا و دەوروپەرى دەرياچەى قان بەردو بەتلىس دەمگەيەنى، جىيى باسە ئەم پڭگەيەكە كوونى دەربازبوون بوو لە ئانەوہ رووہو پۆژاوا. دەورنىكى مەركەزى بينى لە مانەوہى ھيزەكانى بەرگرى و موسولمانەكانى ئاندا بە زىندووپى.

يەكەم ھيزى چاوەنخستەن تەنيا ھيزىكبوو كە دەيتوانى ژمارەيەكى ئەوتۆ لە ھيزەكەى بنيرى بۆ كۆزاننەوہى ياخيپوونەكە لە قان، لە سەرھەى ئەيار/مايۆ ۱۹۱۵ ئەو ھيزە ھيرشىكى كەردە سەر ديلمان و ئينجا نەركى بەرگريگردنى لە سنوورى خوارووى رۆژەلات دەستەبەرکرد، بۆيە گشت ئەم ھيزە بۆ بەجىھتەننى ئەركيان تىكرا لەبەردى شەپدا زەرورى بوون.

(خەدلىل پاشا)ى سەرگەردەش، پڭگەى بە فىرقەى دەرەكى گەپۆك دا كە لە ھيزە ھيرشەركان دايرى، ئەمە بە مەبەستى نابلووقەدانى جموجۆلى ياخيپوونەكان. ئەو كارەساتى ياخيپوونەكەى قانى دەرك پى دەگرد بەلام

دەستەلاتى ئەوئى نەبوو كە بە شىوئەكى شەخسى فەرمان بەندەت بەناردنى سەربازى زياتر، بۆيە داواى ئەسەر كەردەيى بالاكرد كە پىگە بەندەن تا ئان رزگار كرى، كەچى سەر كەردەيى بالا هئىشتا قەبارەى مەترسيەكانى بۆ ساغ نەببووئە، بۆيە بەوئە ولامى خەللىيان دايبەوئە كە هئىزىكى باش لە نەرزپۆمەوئە نىرراوئە و ئىتر پىويست بە ناردنى بەهاناجوونەوئە مەتر ناكات.

كە ۱۰ ئەيار/مايۆ هات ئىنجا سەر كەردەيى بالا بەخۆيانزانى كە چەندە هەئەن، فەرمانياندا بە سەر كەردەيى هئىزى چاوههئىختىنى يەكەم كە هئىز بنىرن بۆ كوژاندنەوئەى ياخيپوونەكەى ئان. بەلام ئەمجارش كار لەكار ترازى بوو^{۳۳}. چونكە داواى تىبەپىشى هەفتەيەك بەسەر وەرگرتنى ئەو فەرمانەدا، ئان گىرا و سەربازەكان ئەوئەندەيان بەدەستەوئە نەبووتا بگەنە شوپىنى مەبەست. هەرچۆنئىيىن خۆپىشان لە نىزىك (بشكاله)هوە تا ئەژنۆيان لە چلپاوى پامائى رووسدا بوو.

فەرقەى دەرەكى گەرۆكى ئان بەرگرى لە هەردوو بەردى (بشكاله و قوتوور) دەكرد، جا مەحالبوو بتوانى هئىزى زياتر بنىرئىتە شارەكەوئە، كازمى سەر كەردەى فەرقەكەش نەيدەوئىست سنوور بەبىن بەرگرىەك جىهئىلى، بەتەبىهەت چاوهەرپوانى ئەوئە دەكرا كە نەرمەنە حىزبىهەكان هئىرشىكى كارىگەرى فەرمان بە پالپەشتى سوارەى رووس بگەنە سەر سنوور.

هەرچۆنئىكىبى ژمارەى هئىزەكانى كەمبوون، هەتا سەبارەت بە بەرگرى كەردنەكەشى لە سنوور، خوئەگەر رووس بپيار بەندەن كە لەلای (سەلامس)هوە يان بە دەرەندى (قوتوور)دا بىنە پىش، ئەوا بەرپرسيارىتى رووبەرپووبوونەوئەى بەتالىوئىكى پىادەى رووس و ۱۵۰ سوار و دوو تۆپ دەكەوئىتە سەر شانى فەرقەيەكى ۷۰۰ كەسى بەبىن تۆپخانەيەك، سەر كەردەى ئەم فەرقەى دەرەكە گەرۆكەشى لە (هوشاب) هئىچ يەدەگىكى نەبوو جگە لە كەتەبىهە پىادەو تەنيا تۆپىك^{۳۳}.

بەلام لەناو خاکی ئيراندا حيزببە نەرمەنيەکان و ڤووسەکان گەوتنە
 جموجۆل دژ بەو يەگە سەربازيانەي (دير و قوتوور). لە (جۆلەميرگ)
 (هەکاری - سانکاک) نەستوور يەکانيش گردببونەوه و گوژميتکی
 ياخيبيونيان دەستدابوو يە. چونکە نەدەکرا هيزیک ڤەوانەي جۆلەميرگ
 بکری، بۆيە هەوال درايە قايمقامی هەکاری گە بۆ پاراستنی شارەگە دەکری
 موسولمانەکان پشت بە هيزی دەرەگ و عەشایری ناوخۆ بيەستن، هەندئ
 راپۆرتيش ئامازە دەدەن بەوهی گە هەندئ يەگە لە سوارەي ڤووس لە
 ناوچەي (سارای) سنوور يان بڤيوە و هاتوون بەمديودا، لقی (موراد يە)
 نەسپسواری يەدەگ هەولئ دەدا گە شەڤکەرانی نەرمەن و ڤووس ناچارکات
 بکشيئەوه، هەر نەو کاتە ئەمانە تەماپاری ئەوهيوون تەنگە و دەريەندە
 شاخاويەکانی سەروو (بارگيري) بڤرن و بيئ و بەمديودا.

جاسووسە نەرمەنەکان ڤووسەکانيان لە وردەکاریەکانی ڤهوشي فان
 ئاگادار دەکردهوه، ئەوانيش بڤپارياندا لقیکی بەهيز لە سەرباز و نەرمەنی
 (دروزی - يانی فەيلەقی يەکی نەرمەن) بنڤرنە دۆلی قوتوور. لەملاشەوه
 سەڤکەڤی عوسمانیەکان وای چاوهڤوان دەکرد گە ڤووسەکان هيزیکي
 شەڤکەری نەرمەن بنڤرن بۆ داگیرکردن لەناو خاکی عوسمانيدا تا توانای
 بەرگريکردنی عوسمانیکانی پئ لاواز گەن. ڤووسيش هيزەکانی خوئی لە
 رۆژاوی دەرياحەي ورمئ قايەم کردبوو، بەسئ ڤيچکە ڤووهو خواریوی ديلمان
 دەهاتنە پيش. بەرەو ڤووی ئەمە ترگەکان تەنيا ئەو ۷۰۰ کەسەي قوتوور يان
 هەبوو و هەزاري تريش لە (دېر).

يەگەي نەرمەنی و ڤووسەکان ڤووهو دۆلی قوتوور جمان و بەتوندی
 دەستان بەسەر قوتووردا گرت و ئينجا ڤووهو ڤۆژاوا^{۳۱}.

لە فان ڤهوشي سەربازي لە فەلاکەتدابوو، دادڤرما، نەرمەن بەورميهکی
 تازەوه ڤەلاماری فەلاکەيان دەدا، فەلاش سيخناخبوو لە موسولمانی ناواری و

دەربەدەر كە ئەو ئۆلكانىيان كەردبوو بەناگە، وا مەزەندە دەگرا هەر بە گرتنى قەلاگە گشتيان تياچن، سيفدىتى حاكمى شار پەوشەگەى تاوتوئى كرد و نينجا داواى لە وەزارەتى ناوخۆ كرد كە رڤى بدمن تا شوئنهگە چۆلكات. ياخيپووان رڤنگەكانيان تەنبيوو و پەلامارى گوندەكانى دەوروبەريشان دەدا و دەشيانسووتانن، نيت مەحالبوو سنوورڤيكان بۆ دانرئى يان دەستخريته رڤنگەيان.

ژماريهكى زۆر نافرمت و منائى دەربەدەر لە قەلاگەدا بوون، نەدەگرا بنڤيررڤنه دەروەد بۆ گوندى عەشايەركان تا بيانگرە خو و پەنانياندن، دەى باشە دەگرا بنڤيررڤن بۆ هەرمەكانى رۆزاوا؟^{۱۳۲}

لە ۸ ئەيار / مایۆ نەرمەن هيرشيتكى بەربلاويان كرده سەر قان و ناوايهەكانى دەوروبەرى، موسولمانەكان هەلەهاتنە گەپەكى گاردنى رۆزاوا، لە قەلاگەووە گري ناگر دياربوو، ناگرڤك كە ماباقى لەگەپەگە موسولمانەكان و گوندەكانى دەوروبەريانى دەسووتاند و مەحضى دەگردنەو.

سيفدىت فەرمانيدا بە گواستەنەوێ نافرمت و منالەكان و هەندئى بەرپەرسى موسولمان، بۆ ئەمە بەناو دەرياچەى فاند ۱۴ بەلەمى خستە كارەووە روووە پەتليس^{۱۳۳}. بەلام ناووهەواى خراب تەنيا حەوت لەو بەلەمانەى گەياندە ناوچەى (ئيركيش)، نەرمەنەكان پەلاماريان دەدان و بئى نەوێ كەسيان لى دەرچئى نوقوميان دەگردن، تەقەشيان لە بەلەمەكانى تريس دەگرد، لە ۱۲۰۰ كەس تەنيا ۷۰۰ كەسيان گەيشتنە پەتليس^{۱۳۴}.

رووس لە باكوورەووە روووە قان داکشا، ژمنرال (نيكۆلاى يودانيتش) سەرگرەدى هيزەكانى رووسوو، فەرمانيدا بە ليوای (قۆزاق)ەكان كە لەلای ژمنرال (تروخين) بوون و ئەو چوار فەيلەقەى (دروزيين) يە نەرمەنەى لە (بايهزید) بوون، بابە تەنگەى (تیبيريز)دا بچنە پيش تا لە (بارگيرى) پەلامارى عوسمانڤيكان بدمن و پاشان بە هريای نەرمەنەكانى ناو قان كەون.

نه خشی ۴ - ۸
 داگیرکاریه که ی روس

مەترسەيەكە لە رادەيهەكدا بوو، كە (سيفديت)ى حاكمى ڤان تۆپيەك و ۲۰۰ سەربازى لە ڤانەوه نارد بۆ هێلى (موراديه)^{۳۸}. لە ۲۴ ئەيار /مايۆ ڕووسەكان گەيشتنە بارگيرى و هيزە بەرگرىيە ترەكانيان راونا^{۳۹}. ليرەوه هيج هيزىكى تر كە لەنيوان ئەوان و شارى ڤان بوونى نەبوو، ئيتەر تەرمەنەكان لە تەكيراندا بەرەو هەريەمەكە كشان^{۴۰}. هەوا ئيەك بەر گونى موخابەراتى عوسمانى و دەزگەى هەواگري كەوت، ئەوه بوو كە: (نەنترانيك) كە سەركرديهكى حيزبى بوو لەگەڵ ۱۲۰۰ لە پياوهكانى خۆى (سەلماس)يان جيهنپشتوو و چوونە پاڵ گەتبهكەى سەركردهى ڕووسى نازەربايجانى (تشرينو رويال). ئيسته وان بەرۆوه بەرەو (بشكاله)^{۴۱}.

لە ديلمانەوه پياوهكانى ژەنرال (ھومانازار بيكوڤ)ى ڕووسياى بەرەو پيش هاتن و لە ۷ ئەيار/مايۆدا بشكالهيان گرت و ليرەوه بە هياوشى ڤووه ناوچهكانى باكوورى رۆزاوا بۆ ڤان چوون.
ڤان گير.

هيزە عوسمانيهكان ناچاركران بکشينەوه تا لەگەڵ يەكە ئەساسيهكانى سوپادا لە هەريەمى پەتلىس يەكانگير ببنەوه. ليرەوه دەكرا بەرەو ڤووى هاتنە پيشەوهى ڤووسەكان ببنەوه، ئەوهى لە هيزەكەى خەليل و فيرقەى دەرەمكى گەرۆك (كەوا كەمببوونەوه ببوو سى يەك) مابوونەوه، پاش و پاش كشانەوه بۆ خوارووى دەرياچەى ڤان ڤووه پەتلىس^{۴۲}. سيفديت ۲۵۰ لە هيزە كەمەكەى خۆى بەرەو زور نارد تا رینگەكان لە پيش نەو سەربازانەى دەكشانەوه بە كراوھىيى بهيئەنەوه، هەنديكى تيريشى ناردە ناوچهى خوارووى رۆزاوا تا پيى هەلەتن بەرەو پەتلىس زامنكەن.

لە ۱۲ ئەيار/مايۆ ڤەرمانيدا بە دەستپيكردى ڤوناغى كۆتايى لە چۆلكردنى قەلاکە لە لايەن موسولمانانى ڤانەوه، هەرچەندە هەنديكيان ڤووه رۆزاوا ببوونەوه و زۆريان لە رینگە و بانەكاندا لە لايەن حيزبىيە

تاشناقیه کانهوه کوژرابوون، نیسته، زوربهی نهوانه‌ی له فاندای مابوونهوه له ترسی هاتوچۆ، بپاریاندا بپۆن، له بهرامبهردا هه‌ندێ موسولمان ناچار مانه‌وه یا نه‌یانده‌توانی بپۆن و‌یان نهرمه‌ن ده‌وری گرتبوون. له ۱۶ - ۱۷ نه‌یار/مایۆ دوا سه‌رباز و هاوولاتی قه‌لاکه‌یان چۆلکرد، نینجا سیفدیت و سه‌ربازمه‌کانیش له ۲۱ نه‌یار/مایۆ (غیقاش)یان جیه‌یشت. نه‌و سوپایه‌ی له فانه‌وه ده‌هات ناچاربوو له سه‌رخۆ و به‌ هیواشی به‌ رێگه‌که‌دا بپۆن که ده‌یانگه‌یانده‌ په‌تلیس، چونکه ده‌بوو نه‌و په‌نا به‌ر و ناواره موسولمانانه بپاریزن که له رێگه‌که‌دا بوون و له شه‌رکه‌ره نهرمه‌نه‌کان هه‌لاتیوون.

نهرمه‌ن شاریان داگیر کرد، نه‌وه‌ی له گه‌ره‌که موسولمانه‌کان و فه‌رمانگه‌کانی ده‌وله‌ت به‌ پێوه مابوو، ناگریان تێبه‌ردا. دوا‌ی چه‌ند پۆژی، یانی له ۲۰ نه‌یار/مایۆ سه‌ربازانی رووس هاتنه‌ ناو شاره‌که‌وه، که‌می به‌رله‌وه‌ی بگه‌ن، نهرمه‌ن ئیداریه‌کی تابه‌ت به‌خۆیان له‌ شاردای دامه‌زراندبوو، ئارام مانۆکیان سه‌رۆکی بوو (به‌روانه به‌شی نۆ) یاخه‌یوووان به‌ گه‌رمی پێشوازیان له ژنه‌رال (نیکۆلاییف) کرد و کللیلی شاره‌که‌یان پێشکه‌ش کرد، دوا‌ی دوو پۆژ له‌ ئاهه‌نگه‌که‌دا نیکۆلاییف پێکه‌ینانی حوکه‌مه‌تی هه‌ریمی فانی راگه‌یاندا و ئارام مانۆکیان کرای به‌ حاکمی شار و فه‌یسه‌ری رووسیش بپروژبایی خۆی گه‌یاندا.

• هه‌ماهه‌نگی له‌گه‌ڵ رووسدا

چونکه رووداو و به‌سه‌ره‌هاته‌کان نه‌کراونه‌ به‌لگه‌نامه‌ و نه‌نووسراونه‌ته‌وه، راده‌ی ده‌سته‌لاتی رووس به‌سه‌ر یاخه‌یوووه‌کاندا به‌گران دیاری ده‌کرێ، به‌لام به‌پێی سه‌رچاوه‌ عوسمانی و نهرمه‌نیه‌کان، تاشناقی رووس له‌ پشت یه‌که‌م بپاری تاشناقه‌وه بوو له‌ به‌ره‌به‌رده‌کانی حوکه‌مه‌تی عوسمانیدا، ده‌بی بشارترێ که لاگیری و ودلای نه‌مانه‌ بۆ مه‌سه‌له‌ی رووس

زۆر جار جینگەى گومان بووه.

رووسەكان لە رووى مادديهوه پالېشتى ياخيبوونى نەرمەنيان دەگرد، لە كۆنگرەى نەرمەن لە (تەفلىس) شوبات/فەبرايى ۱۹۱۵ نيرراوى تاشناق راي گەياند: ھەروەك ئاشكرايە و زانراوه دەولەتى رووس بە برى ۲۴۲،۹۰۰ ھەزار رۇبىل لە سەردەتاي شەپھوہ بۆ سەندنى چەك و مەشقى نەرمەنە ترەكان و رېنكخستنى بزوتنەھوى ياخيبوون لە نەرمينياى^۳ ناو ترەكيا، بەشداری کردووه. واش چاوەروان دەكرى دەستە خۆبەخشەكانى نيمە ريزەكانى ترك جيھنآن و بيتە پال ياخيبووان و نەگەر بكرى ھاوكارى لەشكرى رووس بكن لە بيشرەويكردنيدا بۆ داگرکردنى نەرمينياى ناو ترەكيا و كارناسانى بۆ بكن. نەمەش بەھوى بەرپاگردنى ترس و تۆفاندن لەوديو ريزەكانى سوپاى ترەكەوه^۴.

يارمەتيةكانى رووس گە بە تاشناق دراون گەيشتوئەتە برىكى زۆر، لە ۱۳ مليۆن دۆلار تيبەرپون، بەپىى نرخى پارەى نيستە^۵. رووسەكان سووربوون لەسەر نەھوى گە ھەرچى ھەول و تەفەللای عوسمانيكانە لە جەنگەكەدا پەگى بخەن، سەررەپاى پرچەكکردنى ياخيبووان بەتەواوى و دەستەبەرکردنى كەلوپەليش بۆيان. رووسەكان نەو چەتە كورده جودا خوازيانەشيان پر چەك دەگرد و رېنكيان دەخستن، واش مەزندانە دەكرا گە نەمانە لە ئيرانەوه بيى و لە ھەرىمى فائەھوہ پەلامارى ھيزە عوسمانيهكان بدەن، و مزارەتى دەرەھوى رووسيا لەم سونگەپەھوہ پېنمايى بۆ كونسۆلى رووس لە (سابلاخ) نارديوو، نەم پېنمايانە برىتیبوون لە: پېنگھينانى دەستە چەتەى بچووك بچووك لە ناوچەى (خۆى و ديلمان) لە ئيراندا، بەم پېيە

^۳ نەرمەنەكان بەخاك و ولاتى خۇيان دەلئين (نەرمينيا)، بەشى ناو رووسيا كە دوايى بووه (كۆمارى نەرمينيا) نەوہ رۆژەلەتە، نەو بەشەى ناو سنوورى ترەكيا نەرمينياى رۆژنواپە.

((ومرگېر))

۲۰۰۰ تىزىمى (بەردان) دابەشكرا، ھاۋكارى پارە و ديارىش بۇ نىپاۋ ماھوۋلانىيەن بە مەبەسى ھەئنانىيان بۇ ياخيپوون^{۴۱}.

ۋاش دانرا بوو كە ئەم دەستە چەتە كوردانە كار بۇ لاۋازكردنى عوسمانىيەكان بىكەن و بەر لە ھىرشە گىشتىيەكەي رۋوس و پىكادان لەگەئىيان سەرقائىيان كەن، كەچى ھەركە جەنگەكە ھەلگىرسا ئەم عەشائىرانە ھىچ لاگىرى و ۋەلايەكىيان بۇ رۋوسەكان پىشان نەدا، بەلام لەناۋچەي ورمى نازاۋە و بەرەللايىيەكى ئەۋتۆيان ناپەۋە نەۋسەرى ديار نەبى، نەۋەش بەھۋى بەلامار و ھىرشەكانىيانەۋە^{۴۲}.

كە پلان و دىكومىنتەكانى سەركردەيى رۋوس لەبەردەستدا نەبىن بە تەۋاۋى ناتاۋىزى بىزانى كە تاچ رادىيە ياخيپوۋە نەرمەنەكان پابەند بە پلانەكانى رۋوسوۋون، بەلام ئەۋەندە ھەيە كە ناكىر بىرۋا بەۋە بىكرى گۋايە كار و رەقتارى نەرمەنەكان بۇ نەۋە نەبوۋە كە داگىركارىيەكەي رۋوس خىراتر و گورجىر بى.

باشتىن بەلگەيە بۇ نەۋە ھەماھەنگىيە كە لەئىۋان رۋوس و ياخيپوۋەكاندا بوو كارو رەقتارەكانى ياخيپوۋان خۇيانە: نەۋە شەپۇلە ياخيپوۋنە سەرتاسەرىيە لە سەردەتاي جەنگەۋە لە خواروۋى رۇزەلەت لەھەردوۋ ناۋچەي جاتاك و ھوشابەۋە تەنپەۋە بۇ ناۋچەكانى دى. لە تەماشاكردنىكى خىرادا بە نەخشەي ژمارە ۲ - ۸ دەكرى ناگادارى ئەم دوو ناۋچەيە بىن و سەرنىمان راکىشى، چونكە دەكەۋنە سەر نەۋە دوو پىنگە تەنپايەي كە دەچنە ناۋچەي (ورمى) ھەۋە لە ئىران، بۇ نەمە، ھىلى تەلەگراف كە بە ھوشابدا دەچوۋ بۇ ناۋچەي خواروۋى رۇزەلەت بەۋىندا تىدەپەرى. بۇ زانىنىش ئەم دوو پىنگەيە و ھىلى تەلەگرافكەش جەندەھا جار قرتىنراۋن، ھەردەك چۆن نەۋە ھىلانەي رۋوۋە نەۋە بەرى باشوور دەچوۋن لە بشكاۋلەۋە دەبىران.

پەيوەندى لەنەنۆيان پەكە عوسمانىيەكانى خوارووى ھەريئى فەن و بارەگەى سوپاى سى لە نەرزپۆم، بەزۆرى ھاتبوو ھەر نامە و نامەكارىيەك بە رىي موسل بۆ سوريا و لەوئۆھ بۆ ئەستەموول و دوایى دەدرايە نەرزپۆم. ياخيبووھەكان كاريان ھاتبوو ھەر نەو ناوچەيەى كەوتىوو ھەر خوارووى شارى فەنەو، بە شىوھى نەو سەربازە عوسمانىيەى كە دەنئىرانە سەريان لە جاتاك بە چەند ھەفتەيەك رىگەيان لى دەگرا و نەيان دەتوانى بچنە پىش. ديارە ئەمەش ھەروا رىگەوت نەبوو كە شوڤرشيكي گەورەى تر لە ناوچەى غىفاش ھەلگىرسا، ئەويش مەئبەندىكى تری گەياندن و تەلەگراف بوو، گشت رىگەكان كە فەنى بە رۆژاواو دەبەست بە غىفاشدا تىدەپەرى، جگە لەوھى رىي غىفاش گرنگترين رىگەيە بوو بۆ گەياندننى خۆراك و كەلوپەل بە فەن. تاكە رىي دەربازبوونىش بوو لەشارەكەو.

جا بەپىي نەو رەفتارانەى نەرمەن كە لە غىفاش دەياننەواند، عوسمانىيان ناچاربوون ھىزى گەورە (بەسەربازى ناو فەنەشەو) تەرخانكەن بۆ نەوھى نەو رىگەيە ناچووغي و ھاتوچۆي لى نەپرى.

سەيەم مەئبەندى گرنكى ياخيبوون لە ناوچەى (ئىرجىك - سارى - قوتوور) بوو، بۆ زانينىش نەو ھىلى تەلەگرافەى شارى فەنى دەبەست بە بەرەى شەرى ئىرانەو، ديسان ھەر بە ئىرجىكدا تىدەپەرى و دەگەيە سارى، ئەمەش ھەك ھىلەكانى دى قرتابوو، نەو ئەفسەرانەى لە قوتوور بەرەووروى پووس بىوونەو ناچاربوون كە ھەندى سەربازيان لەبەرەى شەركەو بگىرنەو تا شەر لەگەل ياخيبوواندا بكن. بەلایەنى كەمەو لە شەرىكى قورسى نىزىك بە سارى ياخيبووھەكان سەركەوتن.

كە نىمە قسە لەسەر ھەريئى فەن دەكەين دەبىي نامازەش بەو شىوازە بەدەين كە ياخيبووان لە كارەكانياندا پەپرەويان دەكرد و پارمەتى دۆزەكەى رووسيان دەدا كە لە ناوچەكانى تری نەندۆل و (شىبىنكاراھىزار و سىواس)

كە دوو ناوچەن كەمىنەيەكى كەمترى نەرمەنيان تىدايە لەچاۋ فان و بەتلىسا، بلاۋبىتەۋە. ياخيپوونەكە لە رىگە سەردكىەكانەۋە و لە تىكدانى ھىلى ناسن و مەلئەندەكانى تەلەگراف كە روۋو روژەلات دەبوونەۋە، دەستى بىكرا.

بۆيە دووبارە، بەنەقلىدا ناچى كە پەلامارى نەرمەن بۆ سەر ھىلە سەردكىەكانى گەياندن لەنيوان ناوچەرگەي سەلتەنەي عوسمانى و بەرەي شەر لەگەن رووسدا ھەروا بەبى ئامانجىكى ستراتىژى و بەبى مەلامەتبوون بى.

گىت نەۋانەي گوتران بەلگەي تەۋاۋ و يەكلاكرەۋە نىن بۆ نەۋەي كە ياخيپووان ملكەجى سەركردەيى رووسەكان بووين. بەلام بەلگەيەكى تەۋاۋ و يەكلاكرەۋەن كە ياخيپووان بىگومان بە شىۋەيەكى باش يارمەتى دۆزى رووسيايان داۋە.

● نە نجامەكانى ياخيپوونەكەي نەرمەن

ياخيپوونى نەرمەنەكان لە ھەريمى قاندا ميجوهرىكى لەۋ شەرە كارەساتبارەدا بىكھىنا كە لە روژەلاتى عوسمانىدا ھەلگىرسا. نەنجامەكانى نەۋ ياخيپوونە لە نەھامەتىەكانى يەكەم جەنگى جىھان، دانابېرى و جىناناكرىتەۋە، بەتايىبەت لە زىانى عوسمانىەكان لەسەرى قامىش و ياخيپوونى نەرمەن و داگىر كىرنەكەي ۱۹۱۵ى رووس گىشتيان ھۆكەرى بەيەكەۋە بەستراۋبوون.

نەگەرمكو تەبج و سرۋشتى نەنومر پاشا وانەبوۋايە و بېريارى بدايە كە لەشكرى عوسمانى لە باشۋورى روژەلاتدا بىخاتە بارىكى بەرگىركىرنەۋە نەك ھىرشىردن، نەۋا ھەرگىز نەگەرى نەۋد نەدەبوو كە رووسەكان ھىرشى بكنە سەر نەنەدۆلى عوسمانى. نەمەي وترا بۆجۋنىكيۋو بە زىمەت دەھاتە دى،

لەسەرەتای جەنگدا ڕووسەکانیش زۆرباش ئەمەیان دەزانی^{۳۸}. بە تایبەت کە سەربازەکانیان بەردەوام لە قەهقاسەو دەگواستەو بۆ شەڕکردن لە ئەوروپا، جا ژمارەى لەشکرەکیان بەشى هێرشینکی لەو جوۆردی نەدەکرد، خو ئەگەر هێزەکانی عوسمانی بێریاریان بیدا بۆ بەرگریکردن لە شوینی خوێان بێننەو ئەو خوێان سەربەرزانه تر دەدیەو، زیاتر بەهۆی ئەو خەسلەتە سروشتیانەى کە لە مەییانیکى شەرى شاخاویدا هەیانبوو. بە کورتى، لەسەر سنووری باکووری رۆژەلات رەوشەکە نەدەشتیوا و بە جیگیری دەمایەو و عوسمانیانیش دەیانتوانی هەزارا سەرباز بۆ شوینانى دى بگوازنەو، لەبەر ئەمە فەرتهنەکەى سەرى قامیش هەلیکبوو و خوا ناردی بۆ ڕووسەکان تا پامالکردنەکیان ئاوا سووک و ئاسان ئەنجامدەن.

دوای سەرى قامیش، زیانە زۆرەکان لەشکری عوسمانی شەتەکدا و کیری خوارد، بەلام وەزەکەیش ناوئەبوو، توانیان سەر لەنوئ سوپای سى تەشکیل کەنەو، هەرچەندە ژمارەى ئەو سەربازە پەدەگانە و سەربازەکانیدی لە دەستە و کۆمەلێ تر نەدەگەشتە ژمارەى ئەوانەى کە لە سەرى قامیشدا تیا چوون. کە مانگی تشرینی دوو/نۆقامبری ۱۹۱۴ هاتە پێش عوسمانیەکان ۱۲ فیرقەیان لە رۆژەلاتى ئەنەدۆلا هەبوو، هەرچەندە ڕووسەکان باشت و چاکتر مەشقپێکراو و جەگدارتر بوون و ژمارەیهکی زۆرتر توپیان لەلا بوو، بەلام ژمارەى هێزەکانی عوسمانی زۆر کەم نەبوو (نێنزیکەى ۷۰۰۰۰ هەزار سەربازی نێزامی و زۆرێک لە غەیرە نێزامی، بەرامبەر بە ۱۶۵۰۰۰ هەزار سەربازی نێزامی ڕووس).^{۳۹}

ڕوداوەکانی دوایی دەریانخست کە هێزە عوسمانیەکان توانیان، با بەشیوێهەکی کاتیشی، لە ۱۹۱۵ داگیرکاران بێهزین و بیانشکینن^{۴۰}. ناماژەش دەدری کە ئەو زیانانەى لە عوسمانیەکان کەوت لە بەرگریکردندا، سەرەرای ئەو کاولکاریەى سەرانسەرى رۆژەلات، تا رادیه کردنیە نێچیرینکی ئاسان لە

بىمىلىك كۆمەننىڭ نووسىسى ۱۹۱۶-يىلى.

دوۋ ھۆ كاريان كىرىپ سەر كەمكىرىپ ھۆ زىيانى عوسمانىيەكان و وايان كىرىپ بتوانن بېشىر ھۆيەكەي رۇوس بىدەنە دوۋە، تەوانىش ھۆيەكەي گەياندنى ناۋخۆ و ھىرىشكىرىپ بەناۋ ئىراندا. بەلام ئەم دوۋ خالە بەھۆي ياخىيوونى ئەرمەنەكانەۋە ماناي خۇيان لەدەستدا و بايەخەكانى نەھىشت.

عوسمانىيەكان لە بەھارى ۱۹۱۵-يىلى تەنبا شىتېكى باشتر و كاريگەر كە ھەيانبوۋ ھۆي گۈستەنەۋە و گەياندنى ناۋخۆ بوۋ، لەبەرامبەردا، رۇوسەكانىش لە خاكەكەي خۇياندا ئەم چاكەي گەياندنى سەربازىيەيان ھەبوۋ، خۆ ھەر كە ھاتنە ناۋ سەلتەنە و رۇزاۋاي ئىرانەۋە ئىتر لە سۈنگەي رېگە و بانە خرابەكانەۋە لەگەل عوسمانىيەكاندا بوۋنە بىراپەش، ترەكان شازەزىيەكى باشى ئەم رېگە و بانە خرابانە بوۋن، بۆ ھاوردەكىرىپ كۆمەك لە شوپنە دور لە شەپكەنەۋە گۈرج بەكاريان بېھنبايە، لە رۇوس تىۋرەۋە ئەمە سوۋدەكەي ئەم شوپنە بەرگىرە مەركەزىە بوۋ. دىسان لەمەش گىرگىر دەبوۋ عوسمانىيەكان سىستىمى تەلەگرافيان لە ئەنەدۇندا بە شىۋىيەكى كاريگەر بەكارھىنباي، بۆ رېكخسىتن و ھەماھەنگى ئايىن و ئۆينە سەربازىيەكانىان، رېگە و بان و ھۆي تەلەگراف ھۆكارى جەۋھەرى بوۋن، ئىتر ھەر گام لەم دوۋ لايەنەي رۇوس و عوسمانى ئەمبايان بان دەزانى، بە زەروورەت مەرج نىە كە مەۋقە لە كاروبارى سەربازىدا بىلمەتېن، بۆ ئەۋەي ئەۋە بىزانى كە وئىلگىرىن و لاخسىتن ئەم دوۋ لايەنە باشى عوسمانىيەكان كە بىرىتېيوون لە رېگە و بان و ھۆي تەلەگراف، دەبوۋ ھۆي ئەۋەي كە رۇوس لە ھىرىشەكەيدا دەستۇرەكات، نامانجى ھىرىش ئەرمەنىش زەۋەتكرىپ ئەم دوۋ لايەنەبوۋ لە عوسمانىيەكان.

گۈمانى تىدا نىيە كە رېگىرتن لە گەيشتى خواردن و كەلۈبەل و بىرىپى پەيوەندىكىرىپ كاريگەرىيەكى سەربازى و قوۋلى جېھىشت كە مەھالېبوۋ

به ته و اوای دیاری بکړی، هتا نه گهر کاری شوړ شگرېران ته نیا بهاتا په ته سهر برین و قرتانندی هیله کانی گه یانندن و په کخستی جووله ی سهر باز ده کان نه و او نه مه له بنه په ده ته و ه کاری ده کرده سهر رپر دوی شه په که، چونکه نه و سهر بازانه ی که فه رمانیان به ده ست نه گات له جی دیاری کراودا گل ناخونه و ه یا له کاتی پیوستدا ناگه نه شوینی شه په که، وهیان نه و سهر کردانه ی په یوه مندیان پچراوه و زانیاریه موخا به راتیه کانیان لی گراوه باری خو یان ناتوانن هه لسه نگیین و به پیی نه و زانیاری و هه لسه نکاننده مامه له بکن.

له گشت لایه کی هه ری می فان و په تلیس و نه رز پوم، شه په که ره نر مه نه کان هیر شه کاولکاریه کانیان ده کرده سهر ریگه و بان و هیل دکانی ته له گراف. راپورته عوسمانیه کان (که میکیان) نه وه یان دوویات ده کرده و ه که په یوه مندی ه سهر بازیه کان به زحمه ت نه انجام ددرین و زور جار هه به ته و اوای ده پچرین. چونکه نر مه نه کان هیله کانیان ده قرتانند و پاریز گاری کردنیشان نارحه تیوو. دوژمن ده یوانی له و شوینه ی پاریز گاری لی نیبه هیلیکی سهدان میلی بقرتین، نر مه نه کانیش باش شاره زای نه و شوین و ناستانه بوون که کاری خو یانی لیوه به نه انجام ده گه یانند. له ددره تانیکی ناوادا نه رکی بزاونتی سهر باز ده کان له خه ویکي قورس ده جوو، جا نه وه ریکه ووت نه بوو که عوسمانیکان توانیان له به رامبه ر رووسه کاند له (مالاز گیرت) خوړا گربن^{۳۱}.

که سهر باز ده کان گشتیان له روزه لات کشانه و ه و گردیوونه و ه نیتر موحتاجی په یوه مندی و گه یانندیکی دورو دریز نه بوون. له قه باره ی نه و پالپشتی و کومه که ی که جاسووسه کان و هه والگرانی نر مه نه به له لشکری رووسیان ده کرد زنده رویی ناکری، له ده ستپیکي په لاماره که ی رووس و او چاودروان ده کرا که عوسمانیه کان گشت لایه نی باشی شه رکردنیان له سهر خاکی خو یاندا هه بن، هه ر خو یان شاره زای ته نگه و ددره بنده شاخاوی و

رێگه دوردهستهکان بن، بشتوانن بشت ببهستن به هاوکاری دانیشتوانی ناوچهکان. بهلام وانهبوو، ڤووسهکان ههروا هیزیکى ناسایی نهبوون:

دهبوايه که بۆ داگیرکردنیکى خاکی دوژمن هاتن: نهشارهزا بهسروشتی مهیدانی شهپهکه و ڤووبهڤووی رق و کینهی خهلهکهکه بیوونایه و نهیمانهیلايه بچنه پيشهوه. کهچی وانهبوو، بهلکو که هاتن بۆیان ههبوو بشت بهيارمهتی و هاوکاری بهشیکى زۆری خهلهکهکه ببهستن که نهرمهنبوون. ههوالگری نهرمن زیاتر بایهخی به پلانی شهپهکان دهدا، چاوههتخههکانیان رێگهیان بۆ ناو خاکیك دهکردوه که باش باش شارهزای بوون، بۆیه ڤووسیش بهپیتی نهو زانیاریه ههوالگریانهی پیتی درابوو ڤرپاری داگیرکردنی فانی دا^{۳۲}. لهو کاتهی فهیلهقهکانی نهرمن چاوساگی ڤووسیان دهکرد بۆ چوونه ناو شارهکهوه، نهو شاره لهزێر دهستی دانیشتوانه رهسهنهکانی ههريمهکه خۆیدا بوو^{۳۳}.

لهوانهیه ههندی سهرژمیری ساده باشترین نامراز بیت بۆ شروقهکردنی کاریگهريه تېكدهرانهگهی یاخیبوونی نهرمن:

عوسمانیکان بۆ بهرهو ڤووبوونهوهی یاخیبوووان له شارهکه ناچاربوون ۶۰۰۰ ههزار پیاو تهرخان کهن، ژمارهیهکی نهزانراویش بۆ سهرکوتهکردنی یاخیبوونی شوینانی تر له ههريمهکه.

پيشتر باسی نهو کاریگهريه نهړینهمان کرد که بهشیکى زۆر لهو سهربازانه ههیانبوو بۆ سهه لهتهتهکهی (خهلیل) له عیراق و جگه لهسهه نهو شهپهی که له باکووردا بوو، جینی نامازهیه که ڤووس به ۵۵۰۰ ههزار سهربازوه پهلاماری ههردوو دهربهندی (تیریز و بارگیری)یاندا، لهوانه ۴۰۰۰ ههزاریان نهرمهنبوون و ۱۵۰۰ ههزار قۆزاقبوون. هیزیکى عوسمانی له بهرامبهردا بهرتهگاریان بووه، نهم هیزه پیکهاتبوو له پهک لیوای ۱۷۰۰ کهسی سواره^{۳۴}. توانای بهرگریکردنهکهیان بایی نهوه نهبوو که بتوانن خۆیان

راگرن بۆيە سەريازە ڤووس و نەرمەنەكان ئەو سوارانەيان تىكشكان و زوربەيان لەناو بێردن.

لەناو فاندە هەزاران ڤياو دەكرا يەكخريين و ببنە بەر بەستىك و ڤي بە داگر كردن بگرن، بە ڤيئى ئەوش كە شوڤي بەرگري ناو شاخ و كيو لەبارترە ئەوا نيوەى ئەو هيزەى كە لە فان بوو بەشى دەكرد و بەسيو بو ئەو كارە، ئەو تۆپەى لە فانيش بەگاردەهات لە تيريزى و بارگريدا كەلكى نەبوو^{٥٥}.

دەبى ئەوش بگوتري كە كاريگەرى نەرمەن لەسەر كورده غەيرە نيزامبەكان ديسان گرنگبوو، چونكە دەرووبەرى ١٨٠٠ كورد لەسەر هتاي جەنگە كەدا چوبوونە ناو (ڤيرقەى سوارەى عەشايىرى سووكە ئەهه، ئەمانە بەشىكبوون لەو شەڤكەرە كوردانەى كە دەشى يارمەتى عوسمانبەكانيان داڤى^{٥٦}.

خەلكى سەر بە هۆزە كوردهكان، لەوانەى كە جاران دۆژمەنى دەولەتبوون، وەك سەكۆ، سەلاندیان كە نيازبان وايە بەرامبەر ڤووس ببنەو ئەگەر مەكو شان، بەلام كە هيرش و پامال كوردهكەى ڤووس هاتە سەر ئەوەى دەستپيكاك، ئەو شەڤكەرە كوردانە و سوارەى عەشايىرى سووكە ئە سووك و باريك هوجانديان و بۆى دەرچوون، لە هيج لايە نەبينان، ئەگەر سەريازە عوسمانبەكان لە فان بوونايە ئەوا لە ديلمان و بارگري هاوكيشەكە ناومزوو دەبوو، كوردهكان لاگيرى و وەلاى خۇيان بۆ دەستەلات دەپاراست، راستە ئەوان لەسەريازەكان خۆراگرت و ڤيكو پيكتەر نەبوون، بەلام ڤيرقەبەكى سوارميان پيكتەرتابوو كە سوڤاي عوسمانى موحتاجى بوو.

ئەگەر ياخيپوونەكەى نەرمەن نەبووايە، باومر نەدەكرا كە هەرمي فان ئەو بايەخەى بووبى وەك لە يەكەم جەنگى جيهانيدا هەيبوو، وەك

^{٥٥} بەماناي (فرقة الخيالة العشائرية الخفيفة).

پېشترىش ئامازە درا پىلانى بىنەپەرتى رووسى لەسەر بىنەماي بەرگىرىكى بەشىۋىدەكى ئەساسى دامەزراپوو، بەلام ئەگەر ھەل لەبارىن رووو پۇزاوا نەك بۇ خواردو، دەجمىن و پامال دەكەن، عوسمانىكان ئەو نەبوون كە لە ھەرمى فائدا رووبەرووى رووس بىنەو، وایان مەزىلە دەكرد كە شەرە يەكلاكەردەكە لە دەشتى نەرزۇمدا بىقەومى، ئەو دەشتە پېشترىش شوینی گەلى شەر و پىكادانى تریوو.

لە واقىعدا داگىرىكى شارى قان لەلایەن نەرمەنەو ھۆكارىكى دىارىكراو بوو كە پال بە رووسەكانەو بى تا پامالى ھەرىمەكە بگەن^{۷۷}. زۆرىشى پىو نانىن ئەگەر بىنە ئەو شەرە ناوخۆیە كاولكارىە و شكستى عوسمانىكان و ژمارەى گوژراوان، گشتیان دەرنجامىكى راستەوخۆى ئەو ياخیبوونەى نەرمەنبوون لە ھەرمى فائدا.

● پەراویزەكان

۱- بەر لە مانگەكانى سەرەتای دەستپىكى جەنگەكەو لە كاتى جەنگىشدا، ئەوئە پەيوەندىبى بە رەوشى سەربازىەو، بېوانە (و.ئى.د. ئالن) وە (بول موراتف):

Camb idge university كامرىدج
Battlefields La cuerre Turque dans la Guerre م.لاوشىرى
press 1953. pp 231-92 (E.Chiron 1926.pp 55-77 365
Mondiale) Birinci Dunya Harbinde Turk
Hrbi, Kafkas Cephesi Zuncu Ordu Harekati
لەوانەيە باشترىن سەرچاۋدە بۇ شەرى عوسمانى: جزمى يەكى Turk
Harbi ئەنگەرە: genelkurmay Basimevi ۱۹۹۲ ۹۸-۹۷pp
۲- (ئى.ف. ماسوفسكى: Umumi harpte Kafkas Cphesi

۱۹۷ - ۱۹۱۷ Genelkurmay Matbaasi ۱۹۳۱ Eserinin Tenkidi (Voyna na karkazskom fronte

Turk ۱۳,۱۲ La renaissance/ vozrozhdenie : پاريس:

۱۹۳۲ Harbi .pp ۲۴ - ۴۴

ھەرچەندە (دەرەكى گەرۆك) ناوى (بەش)ى لىنرابوو بەلام لە ھەر بەشىكى ترى ناسايى بچوكتىوو، سى كەتتیبوو، سەرچەم ژمارەيان ۲۰۰۰ پياو بوون، دەزگەى ھەوالگىرى بەرىتانيا بە ھەئەداچوووو كە لە لیستی تۆمارەكانیدا تەنیا دوو كەتتیبەى ناووس كەردبوو، (بەرىتانیای مەزن، مۆزەخانەى جەنگى نىمپىریالى:

Handbook of the Turkish army, English provisional edition

شوبات/ فەبرایر ۱۹۱۶ (ناشفیل و سكوکى: مۆزەخانەى جەنگى

نىمپىریالى ۱۹۹۶- ل ۲۰۲ - ۲۲۸)

K ۲ ATASE Arsivi I.D.H.K klasor (لە خوارەو بە

نىشارەى پى دەدرى Dosya ۲۸۰۹ (لە خوارەو بە D نىشارەى پى دەدرى:

فایل)

Fihrist 17 (لە خوارەو بە F نىشارەى پى دەدرى: فەھرەست)

Turk Harbi T.D.H/4-5p82

۴- گرنگ لەو ھەدايە كە دەرەكى ناسايى لە فیرقەى دەرەك جیابكەینەو، ئەو دەرەكانەش دەمىنیتەو كە تىكەن بە فیرقەكەنەكراون، لە ئان و باقى ھەرئیمەكەدا، ئەوانەى لە دواییدا ھەر بە دەرەك ناو دەبرىن، ئەندامى فیرقەى دەرەكى گەرۆك نەبوون لە ئاندا.

۵- ئەرشىفى نىشتەمانى و لاتە یەكگرتووھەكان ۱۸۷۰/۱۸۷۱ ل ۵ - ۶

نامرىكایپەكان لە بارەى مەترسى ڕووداوەكانەو ھەروون و پاست ڤاى خۇيان ھەبوو، و ھە (زۆر مەترسىدان)یان دەدايە قەلەم، چونكە بىرنارىكى زۇریان

لە نەخۇشخانەى قاندا تىمار دەكرد، (لېژنەى رېپېدىراوھ نامىرىكايىھەكان ۸،۹،۱۶ نېدىراو بۇ رۇژەلاتى تىركىيا، نەنجومەنى نافرمتان، جىزمى يەك، رۇژەلاتى تىركىيا ۱۹۰۹ - ۱۹۱۴، بەلگەنامە و راپۇرتەكان، پىتى A - Z راپۇتى وىستەگەى قان، لېژنەى رې پېدىراوھەكان ۱۹۱۲-۱۹۱۴

۶- لە پايزدا كە سەربازەكان نىزىك بە سنوورى پروس گىردىبونەو، درمى تىفۇس بەتوندى لە نەرزپۇم و خەرىووتدا داكەوت، بەلام لە ماردىن و قان و پەتلىس دا كەمىر، لە كانوونى يەك/ دىسامىر لە نەرزپۇمدا رۇژانە نىزىكەى ۴۰۰ كەس لە سەرباز و مەدەنى دەمردن، لە خەرىووت رۇژانە مردن دەگەيشتە ۷۰ كەس (راپۇرتى ۱۰۵ ى سالانەى لېژنەى رېپېدىراوھ نامىرىكايىھەكان و سەردەى راپۇرتى كۆنگرەكەى (نىوھايىقن)، (كونىتىكوت ۲۶ تىرىنى يەك/ ئەكتۇبەرى ۱۹۱۵ بۇستىن ۱۹۱۶ ل ۸۰)

۷- ئەم يەكانە سەربازى واپان تىداپو كە لە ئەستىمبوولەوھ ھىنرابوون سەردەى كەتتېبەى ۳۷ عىراقى، شكىتى ئەم كەتتېبەىھەبوو كە بووھ ھۇى ناسانكارى بۇ بەرىتانىھەكان تا بەصردە بگىرن، (جەسەن عىزىزەت) لەباتى ئەودى پىلانەكەى ئەنومر جىتتېھى بىكات، خۇى دا بەدەستەوھ

۸- La guerre Turque dans la Guerre

Turk Harbi pp 347 - 562 Mondial pp.382 - 387

لارشىر

Caucasian Battlefields pp ۲۸۵ - ۲۹۹ ئالن و مۇراتۇق

ئالن و مۇراتۇق تىوانج دەگرنە ئەو سەربازە نازايانەى كە بىناگا و بە

جەماسەوھ دووى ئەو سەركردە دەبەنگەيان كەوتىبون. ۲۸۴ل

ATASE Arsivi, I. Dunya Harbi

۹-

۵۴ - ۲. F- ۵۹, D-۲۸۸Kolleksiyonu K-

۱۰- سەرجاوەكەى پەراوئىزى ژمارە (۸)

- ۱۱- Turk Harbi pp ۵۴۲. ۵۶۷. ھەروا بېروانە ئەو وەسەفە كورته لە نالن و مۆراتۆف دا: Caucasian Battlefields. Pp. ۲۸۸ - ۲۸۹
۱۲- لويژ نالبەنديان، بزوتنەوەى شۆرشگێرى نىرمەن (بىركلى):
(University of California press. 1963. p 111
۱۳- فايلى ۲۲۸۲/۱۹۵ لە دىكسن بۆ نۆكۆنر، قان ۱۵ ئادار/ مارس ۱۹۰۸
۱۴- نىسات نۆراس لە كتيبي :

The Armenian in History and the Armenian Question (Documentary Publications. 1988. pp 841-42

پى لەسەر ئەو وە دادەگريئ كە تاكە سەرجاوە بۆ ئەم باسە لە كتيبيكى تاشانادا دەرگەوتوووە كە لە ۱۹۲۰ لەژىر ساىەى داگرگرنەكەى بەرىتانيايدا لە نەستەموون چاپكراوە. بۆيە ئەم زانياريانە بە پرۆپاگەندەيەك دادەنريئ كە لاوازن و جىي باوەر نين. ھەروا بېروانە كاموران گورون:

The Armenian File لەندەن: رۆستەم و ئيندغيلد و نىكلسن ۱۹۸۵
۱۸۸. ھراتش داسنابيديان:

History of the Armenian Revolution Federation
Dashnakisution

كە براين فليمينگ و فاھا ھابيشيان وھريان گيپراوھ (لەمەودوا بە :
History of the ARF ئيشارەى پى دەدرئ) ميلانو، خانەى جىمى بۆ
بلاوگرنەووە ۱۹۸۹ ل ۱۰۷ - ۱۰۸ لەم كتيبەدا داسنابيديان ئيشارە دەدا بەودى
كە عوسمانىەكان لە پراستيدا ئەمەيا ناىە بەردەستى ليژنەيەكى نۆ كەسى
نەك ھەموو ئەندامانى كۆنگريئس، دەلى كە ليژنەكە ئەم داوايەى رەتكر دەو،
ليژنەكە لە ئەرزپۆمدا بۆ چارەسەرى ھەندئ مەسەلەى تر ماىەو، كە دەبوو
بەلاياندا بچى بەتايبەت پاش ھەئودشاندەنەودى كۆنگريئس، ھىچ نووسينئ
لەبابەت ئەو كۆبوونەوھيە نەپاريزراوہ و نييە، ئەگەر بووبيتيش فەوتاوہ.

۱۵- ھوفھانس كاتشازنونى:

the Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has nothing to do Anymore: The Manifesto of Hovhannes Katchaznouni. First prime Minister of The Independent Armenian Reoublic

(يەككىمىتى شۇرشيگىرپى نەرمەن ھىچ كارتىكان بەدەستەۋە نەما گە بېگەن، بەياننامەگەى ھومھانس كاتشازنونى، يەككەم سەرەك ۋەزىرانى كۆمارى نەرمەنى سەربەخۇ) بەشى زانىيارىەكانى نەرمەنى ۱۹۵۵ ل ۲، ھەروا بىروانە : گورون، The Armenian File. P. ۷۷ - ۸۹

دىسان: ك.س.پاپازيان: Patriotism perverted (بۆستىن: Baikar (۳۷. p. ۱۹۳۴press

۱۶- ATASE Arisivi ژمارە ۱۲ خانەى ۴ فايلى ۵۲۸ بەشى ۲۰۶۲ Documents on بەلگەنامەكانى ۱۱، ۱۹۰۲. ژمارەيە لەم بەلگەنامانە لە: Ottoman Armenians چاپكراون، جزمى يەك و دوو و سى (ئەنكەرە بەرپۆۋەبەرايەتى گىشتى رۇژنامەۋانى و زانىيارىەكانى سەر بەسەرۇكايمىتى ۋەزىران ۱۹۸۲، ۱۹۸۳، ۱۹۸۶).

۱۷- فايلى ۲۴۴۹/۳۷۱ لە مۇلىنۇسىل بۇ لۇدز، فان ۸نەيار/ مايو ۱۹۱۳

۱۸- فايلى ۲۱۳۰/۳۷۱ لە سمىس بۇ مالىن، فان ۱۰ كانوونى دوو/ يەناير ۱۹۱۴

۱۹- فايلى ۱۷۸۲/۳۷۱ لە مۇلىنۇسىل بۇ لۇدز، فان ۴ نىسان /نەپرىل ۱۹۱۳

۲۰- سەلتەنەى عوسمانى:

Aspirations et agissements Revolutionnaires des Comites Armeniens avant et apres la proclamation de la constitution ottomane

(ئەستەموون - ۱۹۱۷n.p ل ۵۰ - ۵۲ بىروانە پاشكۆى ژمارە چوار كە لە

رۇنعايبەگانەۋە دەرھىنراۋە.

۲۱- وهك لئيردا هاتوو، وشەى (جەتە) هەموو ئەو شەپكەرەنە دەگرتەوه كە جوۆرە رېكخستنىكيان تبادا نييه و نيزامىكى ديارىكر او نايانبات بەرپۆه، بەلام وشەى (شەروانان) ئەو كۆمەل و دەستە گەورانە دەگرتەوه كە زۆر كەمەت ۵۰ - ۱۰۰ ئەندا ژمارمیانە و بەزۆرى سوارەشن. بەلام ئەو وشەىەى لە سەرچاودگاندا بەكاردئ بۆ شەروان، بەزۆرى: (sete chette

۲۲- قايلى ۲۴۵۶/۱۹۵ لە سەميس بۆ مالىي، قان ۱۰ كانوونى دوو / يەناير

۱۹۱۴

۲۳- بۆ دەستخستنى نموونە لەو راپۆرتانەى عوسمانىيان كە لە بارەى

هەوالگرى رووسەكانەو، يەوانە: زەكەريا تركمان:

Birince Dunya savasi oncesinde Ittihat ve Terakki
Hukumetinin Dogu Yadinci Askeri Tarih Semineri له
Anadolu Islahat projesi ve Uygulamalari BOA,
جزمى دوو- 46 - 245 pp. 2001. Genelkurmay Basimevo.
14) 10/23 D (1913 Mayıs 14) 10 - 23
D 1913 subat 22) 17/23 D, DH SYS (1913 Ekim18)
17/23 D, 17/23 D 1913 Haziran 15.

، ۲۴ Atase Arisivi I. Dunya Harbi Koleksiyonu k

۲- ۱۰. F-۵۹D- بەلگەنامە: ۴:۱

Atase Arisivi I. Dunya Harbi ۱۳۲۰. ۲۵

م. موختار، ژمارە ۲، ۴۱۴ ئەيلوول / سەپتەمبىرى ۱۳۲۰

Kolleksiyonu K - 28111, D - 26. F 24 بەلگەنامە ۱:۵

۲۶- هەرگە ئەو يەگە خۆبەخشە نەرمەنانەى (ئەنترىك) راپەريانبوو نيزىك دەبنەوه، شەپكەرانى تاشناق شاخەكانى ناوچەكە دەگرن و ئالای شۆرشى لەسەر هەلئەكەن، پلانەكانى ياخىيوونەكە لە نيسان/ ئەپرىلى

۱۹۱۷دا جىبەجى دىكى. كاتولىكۆسىش تاگادارى كىرۋىنەۋە كە ۱۰۰۰۰ ھەزار شەپكەر نامادەن بەشدارى ئۆيەراسۋنەكە بىكەن (بىرىرى تاشناق ھەروەك ا). خاتىزىيان) رايگەياندوۋە

Hayastani Hanrapetutean tsagumn uzargats ume
(بىنەماكانى كۆمارى نەرمەن و پەرسەنەننى) ل۸۱ ھەروەك ئۇراس لە
كتىبى :

The Armenian in History and the Armenian
Question

ۋەرى گىرۋوۋە لە ل۸۱۷

۲۷- نەرمەنى سوپاى سى بۇ گىشت يەكەكان.

Atase Arisivi I. Dunya Harbi Kolleksiyonu k-
2918. F- 6

۲۸- ھەر ئەۋ سەرخاۋمىيە پىشۋو.

۲۹- بىروانە: ئوڧوك گولسۋى:

Gayri Muslimlerin Askerlik Macerasi
نەستەموۋى. Simurg Yayinlari. ۲۰۰۲.

۳۰- Montgomery papers كىتەبخانەى كۆنگرىس ۱۳C نامەى ۲۶

تەموۋىز/يۇلىۋ ۱۹۲۲ ل۴ - ۵، بەر لە سالى ۱۸۹۰ لەنىۋان موسولمان و مەسىخىيەكاندا جگە لە يەك ناكۆكى جەۋھەرى نەبى كە ئەۋىش جىاۋازىكىردن بوۋ لە نىۋانىاندا، نىتر ھىچى تر نەبوۋە، موسولمانەكان مەسىخىيەكانيان بە پەگەزىكى نىزىمىر دادەنسا، دىيارە ئەمانىش لەۋە نىگەرانبوۋن بەلام ئەم ھەستە توند نەبوۋ. لەۋ قۇناغەدا مەسىخىيەكان ناسوۋدە بوۋن (جگە لە ئەيالەتەكانى رۇزەلات بە تايبەت) بىرىك كاتىسا و شوپىنى پەرسىتىيان ھەبوۋ ھەروا قۇتابخانەى تايبەت بە خۇيان، ناچارىش نەبوۋن بەشدارى شەپكەكانىش بىكەن، سالانە بىرى ۲،۵ دۆلارىان دىدا بەرامبەر ئەۋ بەشدارى نەكىردنە، لە تانى شەپىشدا ئەۋە شتىكى سىروشتى بوۋ كە شتى

پارەى زياتريان دەدا بەلام زۆرىش نەبوو. دل تاراميش نەبوون. كەچى ترەكان كەمى كينەيان بەرامبەر نەو مەسېچيانە لە دلدابوو، چونكە لە مالهكانى خۆياندا دەمانەوو و لەسايەى شەردا كاسى خۆيان دەگرد و پارەيان سەرەك دەنا بەلام نەوان (ترەكان) ناچاربوون دوردكەوتنەوو لەمال و منالى خۆيان و دەچوونە شەپەكانەوو، كە دەشگەرانهوو مائوئيران و خيزانهكانيان داماو و دەستكورت.

۳۱. سېنان كونير ئالىپ،

Ikinci Mesrutiyet Doneminde Gayrimuslimlerin
Askerlik Toplumsal Tarih Meselesi

ئەستەموون، كانوونى يەك/ ديسامبرى ۱۹۹۹: ۱۲

۳۲. بەيامى ۲ تەمموز/ يۇليوى ۱۹۰۹

Meclis- Mebusan Geridesi Devre 1.sene 2, Ikinci
Mesrutiyet كونير ئالىپ Oturum 105, 20 Haziran 1325
Temmuz 1909. Doneminde Gayrimuslimlerin Askerlik
Meselesi. P 13.

۳۳. ھەر ئەو سەرچاوپەي بەراوتىزى (۳۱)

۳۴. دەربارەى ئەو سەربازانەى لە كەمىنەكانبوون، بېرانە ئىسات

ئەرسەلان :

Canakkale de Cunceler (1997 ئىيسان/ ئەپرىل
Isiginda/cephenin Iki Tarfi, Silahlı Kuvvetler Dergisi
Jandarma matbaasi 1995 ئەنگەر (sehitlemeriz ve
Gazilemeriz (حوسين ئىشيك pp 177 - 78

۳۵. ھەر لە ئادار / مارسى ۱۹۱۳ ھوو سەربازە ئەرمەنەكان دەستيانكرە

فېرار كردن و ھەللدەھاتن بۇناو رپوسىيا، بەلام كونسوئلى بەرىتانيا
(ج.ھ.مۇناھان) دەيگوت: سەربازە ئەرمەنەكان مامەئەى باشيان لەگەلدا
دەكرا، فايلى ۲۴۴۹/۱۹۵ لە مۇناھان بۇ لۇدز ، ئەرزپۇم يەكى ئادار / مارس ۱۹۱۳،

ههتا نێردراوه نامریکاییه کاتیش دهیانگوت که ئهرمهههکان نهدهبوون به سهرباز (لێزههه رێپێندراوه نامریکاییهکان ۱۶، ۱۰، ۱۱) ئهرشیفی قوستهنتههیه ، جزمی ههوت نامه بۆ: و.و.بیت ۱۹۱۳ - ۱۹۱۴، پروانه: ا.بوهاریان:

The legendary clash in van vaspurakani
herosamarte 75 van p 19 بیرسن کاراگا

بابازیان یهریقان ۱۹۹۰. Hayastan. جاری وابوو به خاوو خیزانهوه
دوی هیرارمه کهوتوون و جونهته رووسیاوه (ژهنرال ج. کورگانوف:

La participation des Armeniens a la Guerre
mondiale sur le Front du caucase (1914-1918) Massis
1927 . p17

کورگانوف ئهفسهرێکی ئهرمههه بوو له سوپای رووسدا، دواهی بووه
ژهنرال له سوپای ئهرمههندا، سهرحاوه ئهرمهههکان وادهکهیههه که
ئهرمهههکان نهپاندهوئیرا بچنه سوپاوه و بینه سهرباز له ترسی ئهوهی
نهپاندهزانی جیان بهسهردی.

۳۶- له ۱۹۱۳هوه کونسۆلی رووس له فان وای مهزنده دهکرد که سهربازه
ئهرمهههکان دهدهنه پال پاخیوووانی ئهرمههه و رووسیش دینه ناوهوه،
(ج.س.رینۆلدز ۱۶، ۱۰، ۱۱) ئهرشیفی قوستهنتههیه، جزمی ههوت نامه بۆ:
و.و.بیت ۱۹۱۳ - ۱۹۱۴

۳۷- جستن مهکاری له کتێبهکهیدا:

Death and Exile: the Ethnic cleansing of Ottoman
moslims (Darwin. 1995. 9 186) بیرستن

لیستی بهناوی ئهوه سهرحاوه موخابههراتیانهی سهه بهو ئۆپهههراوهه
دهخاته روو.

۳۸- موستهفا بهگی حاکی مهتلیس ، ۱۸ ئهیلوول /ساپتهمیری ۱۹۱۴
Askeri Tarih belegeleri, dergisi sayi 83 belge, No:
2 1893

رابطۆرتى لە سەرکردەيى فيرقەى سوارەى دووھوھ بۆ سەرکردەيى سوپاي

سى

Atase Arisivi I. Dunya Harbi Koleksiyonu k, 2818

D59

لە حاگمى تەرابزۆنەوھ (كەمال عەزمى) بۆ سەرکردەيى بالا، تشريني

بەك/ ئەكتۆبەرى ١٩١٤، بەلگەنامەكانى ١/٦. ھەر سەرچاوەى: ATASE

٢٩- ئالن و مۆراتوڤ: Caucasation Battlefields, pp ٢٤٢, ٢٩١, ٢٩٩

. ئەكەس نىعمەت كورات: ئەتكەرد Ankara universitesi ١٩٧٠ p .

٢٨٥

ئەرشيفى نىشتەمانى فرانسايى SHDT فايلى ١٦٤٩/٧N كورگانوڤ:

La participation des Armeniens a la Guerre

mondiale .p.9

١٠-٢, F٥٩. D ٢٨٨ ATASE Arsivi, K ٤٠

٤١- ٢٨ تەمووز/يۇليۆ ١٣٢٠: سەرچاوەكەى پيشوو: F. ١٥٠ - ١

٤٢- ھەر ئەو سەرچاوەيە: F. ٦ - ٢ - ٢

٤٣- ھەر ئەو سەرچاوەيە: F. ٩

٤٤- ھەر ئەو سەرچاوەيە: F. ٣٣٢ . ١٥ - ١

٤٥- دەربارەى شەپ لە ھەرئيمى فسان، بېروانە :

Turk harbi. Pp ٥٧٥ - ٩٨ - ٦٧٦ - ٧٨

ئالن و مۆراتوڤ: Caucasation Battlefields p ٢٣١ ئەناھيد

تيرميناسيان فان ١٩١٥: Armenian van/ vaspura چاپى: ريتشارد. ج .

ھوفانىسيان (كوستاميسا- كاليڤورنيا: خانەى مازدا بۆ بلاوگەردنەوھ ٢٠٠٠)

٢٠٩ - ٤٤ نيرگونوز ئەكجورا: Van ve cevresinde Ermeni

٨٩٦Isyanlari

پ. ۱۹۹۴ Turk Dnyasi Arastirmalari Vakfi: ئىستەنبول:

۱۳۳

لاشیر: La Guerre Turque dans la Guerre Modale
بەلام (ا.دو): ۱۹۸۴Mets depkere Vaspurakan
tvakannerin

(يەريشان ۱۹۱۷، Loys) لەم لىكۆلىنە ومىيەدا پىانە چوپىنە تەو، بەلام بۇ وتارمەكى تىرمىناسيان سودىكى زۇرى بوو، كىتەبەكى كۆسۇيان لە كشت سەرژمىرەكان پىر گومانترە و جىتى باوهر نىيە، ئەمە باسىكى راستەوخۇى شەركان دەكات، لەبەرامبەردا، موختارىيان نووسىنىكى رەخنەيى نووسى گشت نەرمەنى وا داناوو كە بى سنوور جوامىرن و موسولمانايش بى سنوور بوودەلە و ترسنۆكن، گىرپانە ومەكانى پىرن لە وەسفى شەرىكتا كە چۆن چىل جوتىارى نەرمەن ۲۰۰ سەرباز لە شەرىكى يەك رۆژەدا دەشكىتن و تەنيا يەك نەرمەنىشى تىدا دەكوژرى، يان چۆن ۲۰ نەرمەن پووبەپووى ۲۰۰ سوارى ترك دەوەستەنەو خۇ ئەگەر ئەو ژمارانەى موختارىيان هىتاونى كۆكرىنەو، سەبارەت بە كوژراوان و ناوارەكانى نەرمەن، ئەوا زۇر زىاترە لە گشت ئەو نەرمەنانەى كە بە ھەقەتى لە ناوچەكەدا بوو، لەوانەيە پىوستنەكات كە بىلىن نەرمەن لەو باس و بابەتە مېزووييانەى ئەودا ھەرگىزاو ھەرگىز نەجوولاون و شۇرشىيان نەكردووه و بۇ بەرگىركردن نەبىن لە خۇ ھەتاوقەت نەجەنگاون.

۴۶- لە سىقىدەت بۇ وەزارەتى ناوخۇ، يەكى كانوونى يەك/دېسامىرى ۱۹۱۴

ATASE Arsivi I. Dunya harrbi koll ksiyonu. K 4

بەلگە نامەكان: ۱۹۹۶/۳

۴۷- لەيەكەم سالى جەنگدا، شەركەرە نەرمەنەكان لە ناوچەى سەلماسدا

گىردىبوننەو، ئەنتىرىك لەمانە ھىزىكى ھەزار كەسى غەپرە نىزامى لى

تەشكىل كىردن و دانىيە پال رووسەكان (ھالوك سىلفى):

Hangi Antranik? 31: 2002 ۲۰۲۳ ئەپرەل / نىسان/ Dergisi
12

ئەنترانيك لە (شيبينكارا هيسار) سالى ۱۸۶۵ لەدايكبووه. زيانى بۇ دۆزى
نەرمەن تەرخان كرووه، لە سالى ۱۸۹۰دا باش ئەوهى تركىكى كوشت جووه
پال باوكى و بووه شەركەر، نىنجا هەلات بۇ ئەستەموون و جووه لىزنەى
(هانشاك)هوه، لىرە ئەفسەرىكى پۇلىسى بە فەرمانى لىزنەكه كوشت و نىتر
رايكرد بۇ باتووم، لەوئى لە خا و خلىچكى و سارد و سېرى چالاكىه
شۆرشگىرپهكان وەرپس و هەراسان بوو، بۇيه جوو بۇ رۆژەلاتى ئەنەدۆن،
ويستى لە فان و بەتلىس و مووش شۆرشى هەلگىرسىنى، لە شۆرشەكهى
ساسۆندا (يهكەم ۱۸۹۵ و دووه ۱۹۰۴) بەشدارى كرووه.

۴۸ . K . Dox.ATASE Arsivi. I. Dunya Harbi ... K . ۲۰ .

۵F

۴۹- كۆرگانوف: La participation des Armenians a la
۱۳-۱۲Guerre Mondiale. Pp

۵۰- سەرچاوهى پەراويزى (۴۸): F-۲ - ۵۵ بەلگەنامەكان ۱:۱۰

۵۱- هەر ئەو سەرچاوهيه: F- ۵

۵۲- هەر ئەو سەرچاوهيه: F- ۵ بەلگەنامەكان ۱:۱

۵۳- هەر ئەو سەرچاوهيه: F- ۸,۱

۵۴- سەئەتەنەى عوسمانى: p ۳۸Aspiration et agissements .

Tarihti Ermeni Mazalim ve Ermeniler (Anada

۱۹۳۶. pp ۱۲۲,۲۳ محەممەد هوکاوغلو:

Arsivi Vesikalariyla ئەنكەرە

۵۵-سەئەتەنەى عوسمانى: هەر ئەو سەرچاوهيه.

Hayaths Dzor-

۵۶- گونار ويسنەر لە كتيبهكهيدا:

(1997xavator (Wesbaden : Reichert

ۋە لە لاپەڭپە (۵۵ - ۶۰) بەدريزى كە لە سەرچاۋەى نەرمەنىيە ۋە ۋەرى گرتوود زانىيارى دەربارەى ھىرشەكانى كورد و سوپا بۇ سەر نەرمەنەكان دەخاتە ڤوو، ھەروا دەربارەى كۆڭرەۋى نەرمەن، بەلام باسكى ھىچ شۆڭشكى نەرمەن يان پەلاماردانى موسولمانەكان ناكات كە بىنە ھۆى دەستدرىزى، نەمە ۋا دەكات بىر بىكرىتەۋە لەۋدى كە ھەروا بە ناسانى كورد و ترك لەشەۋ ۋرۇڭىكدا بېياريان دابى پەلامارى نەرمەنەكان بىدەن. ديارە نەمەش سىروشتى نەۋ سەرچاۋەى پىشتى پى بەستوون بېشانەدەت. ھەروا (ۋىسنر) گلەيى لەۋە دەكات كە راپۆرتە بىيانەكانى بەردەست دەگمەن، بەلام باسكى لە راپۆرتە عوسمانىيەكانەۋە ناكات و ناوياننايات.

۵۷- نەۋ كىتەبە دانراۋەى كە باس لە بابەتى نەۋ شۆڭشانەۋە دەكەن زۇر زۇر و نازمىرەن، بۇ خويىندەنەۋەيەكى گىشتى مېژوۋىيى يان لى ۋەرگرتىيان، بېروانە:

ماكارسى = Death and Exile. Pp ۱۷۹ - ۸۷

گورون: The Armenian File. Pp ۱۷۱ - ۲۰۲

سەلتەنەى عوسمانى: Aspiration et agissements . pp ۲۲۱ -

۲۲۴

۵۸- ATASE Arsiv - k ۲۲۸۷ F ۱۲. D ۱۱. ۶. ۱ - ۶

۵۹- ھەر نەۋ سەرچاۋەى: ۲ - ۲ - F.۶

۶۰- ھەر نەۋ سەرچاۋەى: ۲ - ۱۱/۱ - F.۵۲۰

۶۱- گورون: The Armenian File . p ۲۰۴

۶۲- بىگەرئۆۋە بۇ بەشى نۆى نەم كىتەبە.

۶۳- سەلتەنەى عوسمانى: ۲۶۸-۶۹ ھەروا بېروانە نەۋ بابەتانەى لە

نەرشىقى لەشكىرى ئالمانەۋە ۋەرگىراون، لە (جەلالەددىن يافوز):

Armenilerin Arkasinda Hep Birileri mi olacak
KoK Arstirmalar 3. No 1- 2001 p 20-21

٦٤- F ٥٩, D-٢٨٧AtaSE Arsivi. K- ١٠ - ١٥

٦٥- ھەر ئەو سەرچاومیە: F-١٧

٦٦- ھەر ئەو سەرچاومیە: F-١٤٤ ھەروا تۆپەكۆنەكانیش لەسەر

دیوارەكانی قەلاکە ریزگرابوون.

٦٧- ھەر ئەو سەرچاومیە: ١٣٢ و F-١,٣٢

٦٨- لارشیر: La Guerre Turque dans la Guerre Modial ,

٣٩٤p

ئالان و مۇراتۆف 5-303-p Caucasian Battlefields

٦٩- بگەرئۆو بۆ ئەو لیکدانەوومیە سەرەووی ئەم بەشە.

٧٠- F. ٥٩, D. ١٨-٢٨ATASE Arsivi . K. ١١ - ١٦

٧١- ھەر ئەو سەرچاومیە: F.٣٠٦ بەلگەنامەكان:

Ermeni Komiteleminin amal ve Harekat-I
(Itilaiyesi, 1:23 (Matbaa-I Amire. 1332. p 202

٧٢- گوسویان: P The Epic story. ١٢ بۆھاریان دەلی کە نەرمەنەكان

لە گەرەکی گاردندا لە مانگی نادار /مارسدا مەشقیان تەواو کردبوو دەستیان

دابووو دوا نامادەکاریەکانیان بۆ شەرکردن، وەك دەستپێشخەریەك بۆ

کارساتەكانی داھاتو. (The Legendary clash in van. Pp. ٢١) زۆر

جار نووسینە میژووویە نەرمەنەكان لەبارەى شۆرشى فائەووە سەرچاومیهكى

بەھیزن و زانیاریان سەبارەت بە ھەلۆیستەكانى نەرمەن خۆیان و

بپاریەكانى سەرکردەییەکانیانەووە لى دەستدەكەوئ، ھەرچەندە دەبی ئەو

نووسینانە وەك بەلگەنامەى سیاسى سەیربكرین و زۆرتر پەن لە ھەتە و

نوقسانى. ھەر بۆ ئەوونە (ھایك غۆسۆیان) لە نووسینەكانیا ئەووە دووپات

دەكاتەووە كە ھێرشە داگیرکاریەكەى نەنوەر باشا بۆ سەر بەرەى قەفقاس

سەرکەوتنى بەدەستھێنا! ھەروا نامازە دددا بەووى كە ئازاوەگێرپەكانى

ئەرمەن لە جاتاک لە مانگی نیسان/ ئەپرێلی ۱۹۱۵ هە دەستیان پێ کرد، که راستیەکی لە شویات/فەبرایردا بوو، نیت ئەو هەبەسی زۆر باخییوونی تر مەکه بەر لەو هە که لییان دەدۆن، لەناست ئەمانەدا هێشتا نووسینەکانی ئەم غۆسۆیانە که دیتە سەر وەسفی رەفتارەکانی ئەرمەنەکان لە بەشە کۆنەکی شاری فاند، سوودبەخشن.

۷۲- تیرمیناسیان ۱۹۱۵ Van ۱۸-۲۱۷. لەو دەجی تیرۆر کردنی سەرکردەکانی تاشناق بەشیکوویی ئەو سیاسییەکی حوکمەتی ناوەندی بۆ پەلاماردانی سەرانی یاخییوونەکه، چونکه کەسانی تریش لە نیسان/ئەپرێلدا دیسان ئیعدام کران. لەوانە سەرکردە ی ئەرمەن لە ئەستەموول. دەشی بگوترئ ئەم کارانە تەنیا تیرۆرکردنێکی رووتبوون بەرامبەر دوژمن لەکاتی جەنگدا، بەلام گومان لەو هەدا نییه که دەکرا ئەو سەرکردانە بەندکرین و دادگەیی بکرین، چونکه هێند بەلگە لە دژی ئەوانە بەدەستەوویو که راپنجی دادگە بکرین و بدرینه قەزا. بۆ بەدەستەینانی لیستی ئەو سەرکردانە تاشناق که ونبوون، بروانە میژووی یەکیەتی شۆرشگێرانی ئەرمەن لە ۱۱۰.

۲،۴. F. ۱۲۸. D ۲۹۴۷ ATASE Arsivi. K- ۷۴

بۆ ناگابوون لە بەیاننامەکی ئەرمەن سەبارەت بە کارە سەرکەوتوو مەکیان لە ناوچە جاتاک، بروانە (موختاریان): An Accont. (۷۲P)

۷۵- سەرچاوەی پێشوو: F. ۴،۲ بەلگەنامەکان ۲۲:۱ بروانە (لەسەر نووسینەکانی) بارون ماکسی فون نوینهایم لەبارە ی پەلامارەکانی ئەرمەنەو هە ، ناب / ناغستۆس ۱۹۱۵. ۲۹، ۷۲۵۲. AA MA Nr ۲۹
نیرمغارد فارهه :

Die deutsche pressepolitik and propagandatätigkeit im Osmanischen Reich van 1908 - 1918 unter besonderer

Berücksichtigung des, Osmanischen Lloyd (Steiner 1993:
(شتوتگارت)

۷۶- بوهاریان: The Legendery clash in van, pp ۲۱ - ۲۴

۷۷- ترمیناسیان ۲۲۸, Van ۱۹۱۵P,

۷۸- همر نهو سهرچاودیه، ل ۲۲۶ - ۲۰ موختاریان An Account ل ۲۳

۲۴ - ۲۹، ۳۱ بوهاریان The Legendery clash in van

ل ۲۶ - ۲۴ گشت نهو سهرچاوانه، به‌تایبته موختاریان و بوهاریان لیستی
ته‌واو به‌ناوی نه‌ندامانی لیژنه‌ی سهربازی و ده‌زگه‌کانی تر دده‌ن
به‌دهسته‌وه

۷۹- بېروانه گۆسۆیان، P The Epic story. ۱۹ دوو نافرتهی مسۆنیری
ئامریکایی (گریس کتاپ، کلارنس نه‌شیر) وای بۆ ده‌چن که په‌لامارده‌که
له‌وه‌وه ده‌ستی پێ کرد که سهربازه ترکه‌کان ویستبویان په‌لاماری ژنیکی
نهرمه‌نی بدن و سواری بن، له‌مه‌دا چهند نهرمه‌نی که ویستبویان نه‌هیلن
کوژراون، وه‌ک ده‌رده‌که‌وئ نه‌مه‌ه چیرۆکیکی ناخۆشه و پێوه‌ی نراوه، زیاد
له‌مه‌ش ناگاته نه‌وه‌ی یاخیبونی‌ک به‌رپا کات. (گریس.ه. کتاپ: Mission
roat van. P) نه‌م کتێبه به‌ شیوه‌یه‌کی تایبته چاپکراوه و به‌ ژماریه‌کی
که‌میش. به‌لام سهر له‌نوئ له به‌ریتانیا له چاپ درایه‌وه

Misc. No, The Treatment of Armenians in the
Ottoman Empire 1915 - 16. 31,1916 (H.M. stationery
office, 1916 pp. 32-47

نه‌م سهرچاوانه تایبته‌ن به چاپخانه به‌ریتانیه‌که، کلارنس.د. نه‌شیر،
An Armenian physician in Turkey بوستن و نیویورک
۲۴۷. p ۱۹۱۷ Houghton Miffiin company

ژۆر که‌رته که نیردراده‌کان له فان شتیکیان سه‌بارته به روداوه‌کان
نه‌ده‌زانی، پشتیان به‌وه ده‌نگۆیانه ده‌به‌سه‌ت که له نهرمه‌نه‌کانه‌وه بێیان

دەگەيى، بۇ نموونە بېروانە راپۇرتەكانيان لەسەر (كوشتارىكى گەورب) لە نەرمەنەكان لە نىزىك مووش، بەرىتانىكان بەدواداچوون و لىكۆلىنە ۋە يەكەيان لەمەدا كرد، بۇيان دەرکەوت كە ئەو كوشتارە ھەر نەبوو (قايلى ۲۰۰/۴۲۴ لە مونسىل بۇ ئۆكۆنر، شان ۴ نەيلوول /ساپتەمىر ۱۹۰۰) ھەندى جار نووسىنەكانيان سەرچاۋەيەكى چاكن بۇ زانىارىەك كە بە چاۋى خۇيان ديويانە، بۇ نموونە بە وردى ئەو كۆبۈنە وانەيان نووسىو كە لەگەن كونسۇلى پرووسدا كىردويانە، يان لەگەن حاكىمى عوسمانى لە شارەكە. سەرەتا ھەلۋىستىيان دۇ بە شۇرېشبوو، چونكە شۇرېشگىران بە ەلەنى بى ئىمانى خۇيان رادەگەيان، ئەمەش بەلای ئەو نىردراوانەو كارىكى بى ئەخلاقى بوو، ھەروا ئەندامانى تاشناق رېگر بوون لەبەردەم كارەكانياندا، ھەروا نىردراۋەكانىش ئاستەنگ بوون لەبەردەم دامەزاندنى ئەو مامۇستايانە بىروباومىرى تاشناقىيان بىلۋدەكردەو و پىر و پاگەندەيان بۇ دەكردن (لىژنەى رېپېدىراۋانى ئامىركايى ۱۹۰۸، نىردراۋ بۇ رۇزەلاتى تركيا، لىژنەى ئافرىتان، جىزى يەكەم ۱۹۰۹ - ۱۹۱۴ راپۇرتو بەلگەنامەكان، نامەكان A.Z، راپۇرتەكان دەربارەى قوتابخانەى باخچەى فان بۇ كچان وە قوتابخانەى شار بۇ كوران، ۴ ئاب/ئاغستۇس، سەرژمىرىەكان ۱۹۰۹).

لەسەروپەندى ياخيپوونەكەدا، كە رووسەكان پىشتگىرى خۇيان بۇ ئەو نىردراوانە چەسپاند، ئەوانىش بە تەواۋى ھەلۋىستى خۇيان گۆرى و باياندايەو بەلای ئەواندا، (بە درىزى و ۋەنەننىەكى تەواۋ قىسەم لەگەن كونسۇلى پرووسدا كرد، رۇزى شەممە كە كۆبۈمەو لەگەنلىدا، بە توندى بۇى دووپات كىردەو كە پرووسيا ئەگەر بىتە ناۋچەكەو بە ھىچ جۇزى نابىتە ئاستەنگ لەبەردەم كارەكانى ئىمەدا (لىژنەى رېپېدىراۋە ئامىركايەكان ۱۶،۱۰،۱ نەرشىفى قوستەنتىنە، بەشى ھەوت، نامە بۇ و.و.بىت ۱۹۱۲ - ۱۹۱۴) ئەوان مەگەر چلۇنھا ئەگىن يەك كوشتن يا مردنىكى موسولمانىيان تۇمار

نه‌کردوو، باسی هیچ کاریکی نهرمه‌نیشیان نه‌کردوو مه‌گهر نه‌وانه‌ی که هیجگار ناهه‌مواربوون، نه‌وش به‌چهند رسته و وشه‌یه‌کی کورت کورت، هه‌ر بۆ نمونه ئەم نێردراوانه باسی ئەو کوشتاری به‌تلیس ناکه‌ن که به‌ به‌لگه‌وه تو‌مارکراوه، جگه له تاقه شتی له‌باره‌ی هۆتاریوونی پزیشکیکی موسولمانه‌وه که زۆر که‌رپه‌ت چاکه‌ی به‌رامبه‌ر نهرمه‌نه‌کان کردوو؛ که زانیان ژنه نهرمه‌نه‌کانی دالده‌داوه و پاراستوونی. له‌و چاره‌نووسه‌ پزگاری بوو که چاره‌پروانی هه‌ر ترکیکی ده‌کرد له‌ شاره‌که‌دا. (لیژنه‌ی پزیشکراوه نامریکاییه‌کان ۱۶،۹۱۸ نێردراو بۆ رۆژه‌لاتی ترکیا. لیژنه‌ی ناهردتان جزمی دوو ۱۹۱۵ - ۱۹۲۰ راپۆرت و به‌لگه‌نامه‌کان A - Z) نه‌شیر ته‌نیا چه‌ند رسته‌یه‌کی ته‌رخان کردوو بۆ باسی کوشتنی موسولمانه‌کان به‌ ده‌ستی نهرمه‌نه‌کان له‌ فاندا، ده‌لی ئەو تاوانانه‌ نه‌سیابی خۆیان هه‌بووه؛ پێشتر نه‌وه‌مان گوتوه که ئەمانه به‌ درێژایی ژانیان زۆریان چه‌شتوو به‌ ده‌ست ترکه‌کانه‌وه. P. An Armenian physician in Turkey. ۱۸۵

گرایس کتێب نه‌هاتۆته‌ سه‌ر باسی کوژراوانی موسولمانه‌کان، له کتێبه‌که‌یدا: Mission at Van.

۸۰- برۆروه سه‌ر به‌شی نو‌ی ئەم کتێبه. به‌پێی راپۆرته‌کانی (ا.دو)، تیرمیناسیان لیستیکی دورودرێژ به‌ناوی ئەو گوندانه‌ی کاولکراون ده‌خاته‌ روو، له‌وه ده‌چی که ژماره‌کانیان زۆر له‌وه زۆتره که بتوانری له‌ چه‌ند رۆژێکدا بسووتینن (۵۱ گوند له‌چه‌ند رۆژیکی که‌مدا): تیرمیناسیان. ل. ۲۸۷ - Van ۱۹۱۵ به‌لام به‌ هیچ کلۆجی باسی هیچ یاخیبوونی ناکات.

۸۱- بوهاریان له کتێبی: P. The Legendary clash in van. ۱۹
وه هی تریش نه‌وه ده‌گه‌یه‌نن که تیرۆرکردنی (ه‌رامیان و نیشخان) هۆکاری راسته‌وخۆی یاخیبوونه‌که بووه.

۸۲- تیرمیناسیان له Van ۱۹۱۵ دا دهنووسی:

(لەسەر ئەۋەدى سېفىدىت بەگ رازى نەبووفراميان مەرەخەسكات ۋە لە ئەنجامى جىموجۇلى سوپاۋە كە لە ۵ نىسان/ ئەپرىلەۋە ھەردوۋ بەشەكەى نەرمەنى ۋە موسولمانى لە قاندا لىك دابېرى، ئارام ھاتە سەر ئەۋەدى كە لە بەرگىرىكىردن لەخۇ زياتر شتىكى تريان بۇ نەماۋەتەۋە، ئەم تەجرىبەيەش سەبارەت بە نەرمەنى قانمە شتىكى تازە نەبوۋ، لە جوزدىران/يۇيۇيى ۱۵۸۹۶ تاقىقراۋو، ۋەك سىراتىزىكى ھاۋبەشى نىۋان سىۋىزىبە شۇرپىگىرپە نەرمەنەكەى - تاشناق ۋە ئەرمىناكان ۋە ھانشاك، سەرەپى نەمەش شەرى نەرمەن ۋە تاتارى ۱۹۰۵ - ۱۹۰۷ بىۋە ھۇى چاندىنى تۇۋى دوۋمناپەتى لە نىۋان نەرمەن ۋە موسولمانەكاندا (ئازەربايجانپەكان) لەزۇر شۇتى تى قەفقاسيا، لەنىۋ - باكۇ ۋە تەفلىس - ھەر ئەۋ شەپانەشبوۋ كە نەرمەنى قان ۋە پەتلىس ۋە موۋش ۋە ئەرزىۋى جولاند ۋە ھەتا لە تەبىرىزىش ھانى دان، تەجرىبەكە سەلماندىۋى كە بەرگىرىكىردن گروۋىكى براۋمترە لە مل شۇرپىكىردن. دواجار بەلاى ھەۋالگىرى رۇزاۋاۋە لە قان، بەرگىرىكىردن لە خۇ بىۋە مەسەلەيەكى شەرقەمەندى نىشتامانى ۋە ئەخلاقى ۋە سىياسى، ئەمە سەرەپى مەترسىكانى تۆلەسەندىنەۋەدى ھوكمەتىش لەۋلاۋە بوۋستى.

۸۲- ئەلن ۋە مۇراتۇڭ لە كىتپى: P. Caucasus Battlefields. ۱۹۹۹ نىشارە دەمەن بەۋە كە بەشى دەرك (كەلە چەند كەتپەيەكى پۆلىسى سەربازى پىكھاتىۋو) بەسەرۋىكايەتى كازم بەگ ۋە چەند يەكەيەكى تىرىشى خرابوۋە سەر، لە پەتلىسەۋە ھىنران ۋە ئابلۇۋقەيەكىيان خىستبوۋە سەر دانىشتوانە ياخىبوۋەكان. بەلام ۋەم دوو نوۋسەرە بەھەئەدا چوۋن، چۈنكە تۆمارە عوسمانىيەكان ھىچ شتىك لەباردى ئەۋ كەتپانەى پەتلىسەۋە باس ناكەن ۋە تىپاندا نىيە ۋە ھىچى وايان لە پەتلىس نەبوۋە تا بەھۇى شۇرپەكەۋە رەۋانەى ئەۋىكانىيى بىكەن. زۇرتىر نەم دوۋانە لىيان تىكچىرۋە ۋە ۋادەزانن كە ئەۋ ھىزە پىشتىۋانانە ھەر ئەۋ دوو كەتپەيەن كە لە

۹-ئەپار/مايۇ گەيشتن و بە ھەرىمى پەتلىسدا تىپەرىيون. گشت فىرقە دەرهگەكە بە جارى رەوانە نەكران، تەنيا بەك كەتتەبەى نىررا، كازم بەگىش خۆى بەشەخسى نەچوو بۆ فان، لەمبارەبەو دە كازم راپۆرتىكى بۆ سەرکردەكانى لە ۲۹ نىسان /ئەپرىلدا بەرزكردۆتەو:

AtASE Arsivi. I. Dunya Harbi Kolleksiyonu. K
2820 . DA 69. F. 3. 71

بەلگەنامەكان ۲۰۰۵:۲ AA ژمارد ۱/ ۶، ۵۱۷، P . F ۵۷Turk Harbi. P
۱. H ۵۲۰. Kls ۲۲.۱

بەلام ئەن و مۆراتۆف سەرچاوەكانيان ديارى نەكردوو

۸۴- هيفاسور، تيمار و ئىبىسىك، AtASE Arsivi. I. Dunya
DA ۲۸۲۰Harbi Kolleksiyonu. K بەلگەنامەكان: ۲۰۰۵ ۳۶۹
۳،۷F.

۸۵- كىتاب لە كىتەبەگەيدا p. Mission at van ۳۱ دنووسى كە لە ۲۵
نىسان /ئەپرىل دا ئەو پەنابەرانە دەگەيشتن، سەرنجى پەراويزى ۱۱۰ لە
خوارترەو بە.

۸۶- موختارىيان لە كىتەبى: wAn Account . pp - ۷۹ بوھارىيان لە
كىتەبى: ۳۴The Legendary clash in van. P

كارىگەرئىتى نارنجۆك پيشان دەدەن كە بەكاردەھات، ھەروا راپىشى
دەگەيەنن كە ياخيپووەكان چەكى ئەوتۆيان پىبوو كە شان بە شانى
ئەوانەى سوپابوون.

۸۷- ھەر ئەو دووانەى سەرەو (بوھارىيان، موختارىيان) لە كىتەبەكانياندا
بەتايەت دوودميان، ئىشارە بەو دەدەن كە سەربازە تركەكان نە مەشەتتەكى
وايان پى گرابوو و نەشارەزاشبوون لە شەرىكى چەتەگەرى وادا كە لە
ھەرىمى فاندا پووبەپووى ببوونەو.

۸۸- سەبارەت بە تۆپ و تۆپخانە، بىروانە (رافايىل دو نوگالىس) لە

كىتەپى:

Four years beneath the Crescent (Scribners 1926. p 75 - 81. 83-85. 94: (نيويورك)

بۇچونى زۆر دەربارى ئەو تۆپانە ھاتنە گۆرى، موختارىيان دەلى تى گواپە لە يەكى ئايار/مايۇدا ۴۰۰ گوللە تۆپ بەسەر ئەرمەنەكاندا دابارى، لە شەقامەكاندا ۱۲ كەسى بى تاوان كوژران، جا ۋەك دەرەكەۋى ۱۲ كەس بەرامبەر دابارىتى ۴۰۰ گوللە تۆپ كە نراۋە پىيانەۋە ژمارەپەكى كەمە، خۇ موختارىيان كە ۋەسفىكى فىئىلى ئەتجامەكانى ئەو ئاگرەكتەۋەنەۋانەمان بۇ دەكات كە بەھۋى تۆپەكانەۋە بوۋ، ئەۋا زىانەكان واقىئى ترن (بۇ نمونە ۋەسفى ئەۋ بىنایانە كە تەفىنراۋنەتەۋە كە رىك ۋەك ۋەسفىكانى - دونوگالىس - ۋاپە) ئەگەر ئەم ۋەسفىنە راستبىن ئەۋا دەبى بىر لەۋە بىر تەۋە كە ھىزەكانى عوسمانى تۆپەكانىيان بەناۋ شەقامەكاندا بىردوۋە (۸۲ - ۸۴) ئەمەش دەلىلە بۇ ئەۋەى ئەۋ چەكانە بچووك بوون، دەبى تۆپى شاخاۋىش بوۋىن.

سيفىدىت تەنبا دوو تۆپى مەيدانى لەژىر دەستدابوۋە كە بەر لە ياخىبوۋنەكە ۋەرىگرتبوون، جگە لەۋ چەكانەش كە فىرقەى دەرەكى گەرۇك ناردبوۋنى لە ۴ ئايار/مايۇدا يەك لەمانە تەقىەۋە (موختارىيان. ۸۴). گۆسۇيان دەنوۋسى: عوسمانىكان بەسايەى ئەۋ تۆپخانەپەى ناۋ قەلا و سىانى ترەۋە تۋانىيان پەلامارى ئەۋ گەرەكانە بىدەن كە ئەرمەنەكان لە شارە كۆنەكەدا گرتبوۋىان:

(The epic story. P ۲۱) موختارىيان (An Account. P ۱۰۱)

لەمەدا كە بە گومانە ۋە باس لە تۆپەكان دەكات، دەلى: بۇ سەپى، تركەكان بەھۋى ئەۋ دوو تۆپە مەيدانەپانەۋە گشت سەنگەرەكانمانىيان لە گەرەكى

ناراراك تۆپباران كرد، دەبى عوسمانىكان تۆپخانه يەكيان لە قەلەكەدا بووبى، دووانى مەيدانىش و ژمارە يەكيش لە تۆپى بچووكى شاخاوى، لە واقيعيشدا ھەرچەندە ناويانناوھ (تۆپخانەى قەلە) بەلام، زۆريان تەنيا تۆپى ھاومنى خانىر بوون، جگە لەوھى كە كۆنيش ببوون بەلام ھەر بەكاريان دەھيتان:

Four years beneath the Crescent. P. 84

گۆسويانىش لە: The epic story. P. ۳۷-۳۸ دەلى: پينج لەو تۆپە ھاومنانە: سيانيان قورس و دووانەكەى تر سووكبوون. ئەناھيد تيرميناسيان وا پرايدەگەيمنى كە ۱۲ تۆپ بوون (شاخاوى سووكەلە و تۆپخانە يەكى ناو قەلەكە، قورس بەلام كورتھاويز) كەچى ناوى تۆپى مەيدانى نابات.

۸۹- بگەريۆھ بۆ بەشى نۆى ئەم كتيبە

۹۰- دونوگاليس لە كتيبەكەيدا (ل ۷۹) دووپاتى دەكاتوھ كە سيفديت دەيويست زۆرترين نەرمەنى بىنيتە ناو شارەكەوھ، تا خواردن و خۆراكى ياخيبيوھگان روو لە كەمبوون بكات، ھەروا بە نارەزاييەوھ دەلى كە سەركردەيى نەرمەنەكان ھەستى بەو مەترسيە كرد و ويستى خۆى لى لادات، ھەتا رادەى نەرمەنەكان تەقەيان لەو پەناپەرانەش دەكرد كە دەيانويست بىنە شارەوھ، ليشيان كوشتن (ل ۹۲). تيرميناسيان (ل ۲۲۸ - ۲۹) باس لە كوشتن ناكات، دەلى: (تەو رۆزانە نەھامەتى گەورە گەورە بەسەر خەلكدا دەھات، ليژنەى سەربازى نەيدەھيشت نان و خواردن بديرئ بەوانەى شەر ناكەن و بەرگرى ناكەن، برسپيە بى كەلكەكانيان دەردەكرد، ژمارەى ئەمجۆرە نەرمەنانەش زۆربوون، نافرەت و منال كە تر كەكان ھينابوونيان تا

* خانىر: تەمگ يان دەمانچە و تۆپ و لەم بايەتەنە كە تەقەى زۆر پى بكرئ خانەكانى ناو لولەكەى دەسوئ و نيدى ئەو تواناى دورھاويزيەى نامين، بەمە دەگوترئ (خاينىرپووه) يان گوللەى باش پى ناھاويزىرئ.
(ومرگتپ)

شەركەرەكانى پىن لاوازكەن، بۇھارىيان (ل ۲۴ - ۲۱) دەلى: سيفىدیت ژمارىيە نەرمەنى ناردە ناو شار و بەلام هيچ نالى له بابەت رېبەندى كردنيان بۇ ھاتنە ناوۋە

۹۱- موختاريان .p An Account

۹۲- ھەر ئەو سەرچاۋىيە ل ۸۷

۹۳- ئەگەر بىشكانايە و ھەلاتنايە، دىچوونە ناو نىران، ئەگەر تىكبوو و خرابوود بەردەم، لە كاتىكىدا قانىيان لە دەستچاۋىيە، بەلام وەك دەردەكەت ئەمە سەر كىشىەكى خوازراو نەبوو.

۹۴- سەرچاۋە عوسمانىيەكان ئەو دەگەبەنن كە شەرەكە كاتى ھەلگىرسا كە نەرمەنەكان كەوتنە تەقە كەردن لە مەخضەرەكانى سەرسنور، لە بەرامبەر ئەمە نەرمەنەكانىش دەلىن: نەخېر، كاتىبوو كە تاقى ترك پەلامارى گەرەكى نەرمەنەكانى ناو شارە كۆنەكەيان دا، شەر لە گاردنەو دەستى پىن كرىبوو بەر لەو ھى بتمەنیتەو بۇ بەشە كۆنەكەى شار.

۹۵- ئەنجومەنى نەرمەنى پىشتر پلانى ناگرتىبەردانەكانى دانابوو ئەو ھى بە پائەرى سەربازى، نەك شتەكە رېكەوت بووبى، (بە پىنى پلانەكانمان بۇ بەرگىرىكەردن، ھەر لەگەل دەستپىكەردنى شەردا دەپى ئەم بىنايانە كاول كرىن، چونكە لەوانىيە سەنگەرەكانى بەرگىرىكەردمان لاوازكەن، لە حالەتەكىدا ئەگەر نەتەقنەرتەو: بىناى پۆستە و بروسكە، بىناى رىچىيە - نىنجسارى تووتن - و بانكەكە، بىناكانى شارەدارى و تەندروسنى، مەلەبەندى پۆلىسى ناوشار، باروتخانە و عەمبارى چەك، عەمبارى كەرەستە و ئەدەۋاتى سەربازى، بىناى دادگە، سەبارەت بەو دوو بىنايەى دوابى دەبوو سەرەتا ھەولى گرتنيان بىرى، بەلام كە نەتوانرا ئەمە بكرى، نىتر سووتاندنيان زەرورى بوو):

گۆسۆيان: The Epic story PP - ۱۳ - ۲۲ - ۲۳

ATASE Arsivi .I. Dunya Harbi kolleksiyonu k- ۹۶

۲۸۲۰ A - D ۶۹ - F ۳ - ۴۱

به لگه نامه کان ۲۰۰۲ - ۲۰ نیسان/ته پهرلی ۱۹۱۵

گوسویان دهلی: په نابره موسلمانگانیش په نایان دبرده بهر بهشی
موسلمانی گاردن، سهره رای نهمهش سهرچاوه عوسمانیه کان نهمه تیډا نیه،
له وه دهجی گرتنه بهری نه و ریگه یه شیوا نه بووین چونکه ده بوو نه وان به
ناو نهمه نه گاندا تی بیهرینایه، که نهمهش سته میوو.

۹۷. سه ټه نهی عوسمانی، P Aspiraton et agissements. ۶۱۹

۹۸. Turk Harbi. P ۵۸۲ کتیبه کی گوسویان جزمیکه تاراده یه کی

زور باس له په لاماره کانی نهمه نه وه دکات له به شه گونه کی شارد، هه روا
په لاماردانی هه لاش.

۹۹. ATASE arsivi F. ۵۸۲ Turk Harbi. P ۱۰۰ - v

۱۰۰. An account. Pp ۱۲ The Epic story. P

۸۲

۱۰۱. دونوگالیس p Four years... ۶۱ به پیی به لگه کانی ناوڅو له وه

دهجی که دونوگالیس به زوری زانیاریه کانی له (کتیبی شین) هوه blue
book وهرگرتی یا له وان هیه نه فسه ریکی لیهاتووی سوپا بووین، به لام له
دوو توپی نویسنه گانیدا وا دیاره تووشی به دگومانی و بیباوهری بووین هه روا
خوبه زلزانین، له گشت کتیبه که پیدا باس له وه دکات که چون بهرپرسی یان
ههندی که سی تر ویستویانه تیروری یکن و گشت جاری سهرکه وتوو نه بوون
له هه وله که یاندا، وه تنیا دونوگالیس نه بی نیر که سی دی ته کتیکه شیواوه
سهربازیه کان نازانی، به لام به ته وای شیکردنه وه کانی بو که سه کان ههر
متمانیه یان پی ناکری و جپی باوهرنین.

۱۰۲. تیرمیناسیان Van ۱۹۱۵ p ۲۲۹

۱۰۲- سەرچاوهی تیرمیناسیان دیاری نهگراوه. سهرژمیرهکان لهو کتیبانهدا بلاوگراونهتهوه که لهم لیکنۆلینهوهیده زياتر بهکارهاتوون بهلام دهرههجامهکان پێک وهک نهوانهن که له کتیبهکهی موختاریاندايه و ههروا بوهاریانیش. لهوانهیه ئهوهی موختاریان سهرچاوهیهکی نهسانی نهوانی تر بێ که زانیاریهکانیان لێ وهرگرتوووه.

۱۰۴- گۆسۆیان: The epic story. P ۱۲ جیاوازی ناکات له نیوان شهرکههرهکان و دانیشتوانه نهرمه نهگههه، ژماره ی نهرمه ن له شارهکههه به ۲۵۰۰ کهس دهخهملێنی و باس له ۱۰۰۰ پهنابهری نهرمه نیش دهکات که لهسهرمهتای بهزمهکهوه هاتنه ناو شارهکهوه.

۱۰۵- History of the ARF جزمی سی، باسی سهرتاپای هینه نهرمه نیهکه دهکات له فاندای.

۱۰۶- کتیبی: roMission at van . p ناوهینانی کتیبی (شهرکههره مهشق پینگراوهکان) بهتایبمت زۆر گرنگه.

۱۰۷- موختاریان An Account . p ۱۱

۱۰۸- ههر بۆ نموونه بڕوانه ستایشی ههریهک له (ئالن و موراتوف) بۆ شهرکههره عوسمانیهکان، ههرچهنده جاری وا بووه سهرکردهکانیان لهو ستایشکردنه بهدهرناوه، بۆ نموونه: دهبی سلاو ناراسته ی سهری قامیشکهین، له میژوودا یادی بکهینهوه، بهو پێیهی پرده له گیانی نازایی شهرکههری ترک (۲۸۵ل).

۱۰۹- تیرمیناسیان. ل ۲۲۹

۱۱۰- داسنابیلیان دهنووسی و دهلی: ۱۵۰۰۰ - ۲۰۰۰۰ ههزار پهنابهری نهرمه نی له فانا بوون: History of the ARF جزمی سی، گرایس کناپ له ro Mission at van . p دهلی: له گاردندا ژماره ی دانیشتوانی نهرمه ن له ۲۰ نیسان / شهپریل گهیشه ئیزیکه ی ۲۰۰۰۰ ههزار کهس، دوایی ۱۰۰۰۰

هەزاری تر هاتنە سەرباری ئەو ژمارەیه (ل ۲۸). بەپێی موختاریانی (ل ۶۲) ۱۰۰۰۰ هەزار جوتیاری نەرمەن لەتەنیا رۆژیکدا رژانە ناو شارەگەوه بۆ گەرەکی گاردن، ئەمە لە ۲۵ نیسان / ئەپرێلدا.

وەك دەردەگەوئ ناکرئ متمانە بەم قسانە بكرئ، بەلام خۆ نیشانەن بۆ بوونی پەنابەر و ئاوارەییەکی زۆر لەو گەرەکی گاردنەدا. بوھاریان (ل ۲۴-۳۱) وای داناوە كە ۱۰۰۰۰ هەزار پەنابەر لە لادیکانی دەورووبەری كیوی (فارك) هوه هاتون و كۆی ئەو پەنابەرانیەشی بە دیمان هەزار كەس داناوە.

۱۱۱- بۆ نموونە: ئەو هیزە ۷۰۰ كەسیە كە لە ۲۲ ئەیلوول / ساپتەمەر بە پێی سەرچاوەی نەرمەنی و عوسمانیکان، ویستویانە قەلاکە بگرن، لە راستیدا دەبی ئەندام وسویند خۆر بووبن لە تاشنافدا، فیرار و مەشقیبکراو بووب، لە ۲۲ ئەیلوول / ساپتەمەر هوه ئەمانە شارەزا و هەلبژاردەیی نەرمەنەکانیوون، هەر وەك ئەو هیزە ئاسمانیە تاییبەتە بەریتانیەیی كە بە (SAS) ناو دەبرایا (هیزە تاییبەتەکان) ی ناو لەشکری نامریکا (مارینز - ا.ب).

۱۱۲- نەفیرە گشتیەكە بۆ چەك هەلگرتن و شەپکردن گشت كەسیکی نەرمەنی دەگرتەوه، بەبێ جیاوازی لە پلە و پایەیی كۆمەلایەتی و پەرگەز و تەمەنی، شەپكە شەری گشت ئەو گەلە بوو (تیرمیناسیان:

۱۹۱۵.P229 VAN . نەوهشی پەپوهەندی بە نەفیرە گشتیەكەیی نەرمەنەهومیە پڕوانە: گۆسۆیان: The epic story. P 29-30 كە وهسفی ئەو شەپكەرە خۆبەخشانە دەكا و باس لە لیژنەکانی یارمەتیدەر دەكات كە مەسەلەیی دابینکردن و چااكردنەوهیی چەکیان بەجێ دەگەیان و بیئا و جینگەیان دەستەبەردەكرد. هەتا (دانیال)ی قەشەش بەشداریی شەپكەیی دەكرد (ل ۲۵). موختاریان لە : An Account p112 باس لەو ۸۰۰ وهستای بیئاسازیە دەكات كە سەنگەر و قایمكاریەکانیان لە گاردندا

دروستدەكرد، دەلىنى چوار يەگى ئەو جەگانە جوتيارە پەنابەرەگان
 ھاوردىبوويان لەتەك خۇياندا و بە دەست شەرکەرەنەھوبوو.

۱۱۳- دو نو گالیس: ۷۴ Four years... p

۱۱۴- بىروانەرە باسى (كۆتايپەگە لە - فأن ۱۵) لەم بەشەدا.

۱۱۵- Turk Harbi. P ۵۹۲، ۱۳۰۰ بۆ ۱۳۰۰ كومتادشى كوردى نيشانچى

شەرکەرى چاك بەتايبەت لە دەستەويپەخەدا، بەلام لەشەرى سەربازى
 دىسپلىنىدا كەلكىكى ئەوتۇيان نەبوو، چونكە نيزام و دىسپلىنىيان بەلاوہ

نەبوو. دو نو گالیس: ۷۵ Four years... p

۱۱۶- ھەر ئەو سەرچاوەيەى پيشوو.

۱۱۷- فایلى ۲۴۵۶/۱۹۵ لە سمس بۆ مالىي، فأن ۱۰ كانوونى دوو/ يەناپر

۱۹۱۴

۱۱۸- دو نو گالیس: ۷۶ Four years... p

۱۱۹- تىرميناسيانيش خەملا ندىنەكەى موختاريان باسناكات كە گوايە ۴۰

تفەنگ و ۳۶۰۰۰ ھەزار فيشەك (بەو پياوانە بووہ كە تايبەت لەلاى نارام
 پاسەوانى تايبەتى بوون يان لەژىر فەرمانى سەرکردەيى بەرگرى و دەزگەى

تردابوون). ئەمە بەدەرە لەو ژمارانەى باسى كردون كە ۵۰۵ تفەنگ و ۷۴۸۲۴
 فيشەك بووہ، وە ۳۰۰۰۰ فيشەكى تىرىشى باس نەكردووہ كە لە عەمبارەكانى

يەگيەتى شۆرشگىرپانى ئەرمنەندا بووہ (موختاريان: ۱۱۳An Account. P
 ۱۲۰- لە كتيبى: ۱۲The epic story. P گۆسۇيان لەسەرى دەروا و

دەلىنى: لە دواییدا ۷۰۰۰ فيشەكى تر نرايە سەر ئەو ژمارەيە، جەخماخ
 سازدەكانيان ۱۲۰۰۰ ھەزار فيشەكى تريان داگرتەوہ، ھەر لە گەرمەى

شەرپەكەدا، شەش بۆمباى گەورە و شەشى مامناوئەند و چواری بچووگيش لە
 دەستدابوو، تىنجا ھەر لە گەرمەى شەرپەكەدا ۳۰۰ رەتل بارود لە پاشماوہى

بۆمبا نەتەقيومكانى ترك (بووچەئەكان) كۆكرايەوہ. تىرميناسيان باس لەوہ

ناكات كه له كوێوه دەستخرايوو بەلام برێكى جياوازتر باس دەكات: عەمبارە چەكى ئەرمەن لە شارەكەدا زۆر كەمبوو، لە ۱۰۰ تەهنگ و ۲۱۰ دەمانچەى ماوزەر و ۶۰۰۰۰ هەزار فېشەك زياتر نەبوو. ل ۲۲۵.

۱۲۱- فایلی ۲۷۱/۲۷۲ له مۆلینو - سیل یۆ لۆدز، قان ۴ نیسان/ئەپریل ۱۹۱۲، فایلی ۲۷۱/۲۱۲ له سمیس یۆ مالیی، قان ۱۰ کانوونی دوو/یەنایر ۱۹۱۴.
۱۲۲- فایلی ۲۷۱/۲۱۲ له سمیس یۆ مالیی، قان ۱۰ کانوونی دوو/ یەنایر ۱۹۱۴.

۱۲۳- مەحاله ژمارەى ئەو چەكە دەستیانهى تیرمىناسیان باسى كردون بزانرئ. لەهەقیقەتدا ئەوانە پەشاشبوون.
۱۲۴- بڕوانە بەشى حەوتەم.

۱۲۵- یەكەكانى (بیس) لە لقهكانى سوپای نيزامى (nizam) پێكهايتوون سەرەرای یەكەى یەدەگیش، دەشپى وا دانرێن گە كەمتر چالاكبوون لە لقه نيزامیەكانى تر.

۱۲۶- بێجگە لە (دروژینا) یەك كەتیبەش لەوئ دايكوتابوو، پروسەكانیش شەش كەتیبەى تریان هینا و دوو بەتالیۆنى قوزاقیش (ئالن و موراتۆف
Caucasion Battlefields. P ۲۹۸

Turk Harbi. P ۵۹۲ وه ئالن و موراتۆف. ل ۲۹۶ - ۹۹

۱۲۹- گشت ئەندامەكانى بەشى دەرەك شەریان نەدەگرد، بەلام لە نیش و كارەكانى تردا جیى سەربازەكانى سېفیدیت بەگیان گرتبووه، بەتایبەت لە پاراستن و پاسەوانى گوزەرگەكان كه هاتوچۆى لێوه دەكرا، بەپێى پیلانى عوسمانیان دەبوايه سەربازەكان ئەو نەركەیان ببینیایه، بەلام لەناو قاندا مەشغەلەتى تریان هەبوو، گەر بکرایه لە شوێنەكانى خۆیان بوونایه لەسەر سنوور، ئەوا بەشى دەرەك دەیتوانى خۆى تەرخانكا بۆ هێزەكەى خەلیل.

۱۳۰- F ۱۳. H-۲۹۵۰. Kls. ۳۶۷/۴ ATASE Arsivi (AA) No. ۵۹۲. Turk Harbi. P ۱۰۹ - ۱. F wand: H ۱۰۶ - ۱

- ATASE Arsivi . I Dunya Harbi Kolleksiyonu . ۱۳۱
۷۹ - ۱۷۸ Turk Harbi. Pp
- ۷۹ - ۱۷۸. Turk Harbi. Pp ۲۵ - ۱AA.F ۲۹۵KIS ۱۳۲
۱۳۳- ھەر ئەو سەرچاۋىھى پېشوو.
- . ATASE Arsivi. I Dunya ۵۲۴۰. K ۶. D۲۸-۱F .۲۰ - ۱-۱۳۴
Harbi Kolleksiyonu
- ۱۳۵- ھەر ئەو سەرچاۋىھى: ۲. F ۲۰۷. D ۴۴K
۱۳۶- ھەندى سەرچاۋىھى دەللىن گواۋىھ ۱۲ بەلەم بوۋە.
۱۳۷. ا. سوسلو، ج. نوگون، ت. سەردار،
Vn, Bitlis, Mus ve Kars'taki Ermeni Katliam;ari
van Yuzuncu Yil Universitesi 1994. p 20 ئەنكەرە:
Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri
(1914- 1919) Basbakanlik Devler Arsivleri Genel كىتېبى
بەكەم، ئەنكەرە:
Mudurlugu, Osmanli Arsivi (Daire Baskanligi.
2001)
- . AA ۱۷۳ - ۱. F ۱۷۸ Turk Harbi. P ۱۳۸
۱۳۹- نالن و مۇراتوف: ۷۸ - ۱۷۷ Turk Harbi. Pp
۲۰۰۵. ۲. ATASE Arsivi: ۲۸۲۰. K ۶۹. D - A ۷۱ - ۲F ۱۴۰
۱۴۱- ھەر ئەو سەرچاۋىھى.
- ۱۴۲- سەبارەت بە جەمبۇل سەربازەكان، بىروانە ئەو و مەنەفە
دورودرىژەي و ا له : Pp ۷۶- ۸۸ Turk Harbi.
- ۲۰۱ - ۲۹۹ ل مۇراتوف دا
ATASE Arsivi. I Duniya Harbi Kolleksiyonu. K. ۱۳۲
۲۹۵ - ۶۲.۱. F ۱۴D
۱۴۴- نۇراس: P The Armenians in History. ۱۷۳

۱۴۵- ۲۰۰۲ دۆلارى ئامىرىكايى، نەمە بە پىيى ھاوگىشەي (كۆي نەنجامى
تاكە يەك كەس لەناوخۇدا) حىسپىكراو، لەوانەيە ھاوگىشەي حىسابى تر
بمانگەيەنيتە بېرى پارەي زۆرتىر يا كەمتر:

<http://eh.net/hmit/sakncsIV/History/Money>.

<http://www.roots> - 9

۱۴۶- F ۱۴۸۸ ATASE Arsivi, K ۵ - ۲

۱۴۷- بە ئاشكرا دەرگەوت كە ئەو پىيوى و ئازاوانەي عەشايىرەكان لەناو
خاكي عوسمانيدا دەياننايەو، گىشتيان لە بەرزەوئەندى رپوسيا بوون، بەلام
ئەو بە زەحمەت دەزانرى كە ئاخۇ رپوسيا چۆنچۆنى سوودمەند بىوو لەو
پىيوى و ئازاوانەي ناو نىران. بەزۆرىش ئەوانە لە ناو پلانەكانى رپوسدا
نەبوون. بىروانە ئالن و مۆراتوف. ل ۲۹۵.

۱۴۸- بگەپۆو بۇ باسى (پدوشى سەربازى ناوچەكە) لە سەرەتاي ئەم
بەشەماندا.

۱۴۹- ئالن و مۆراتوف لىستىكى ۱۲ بەشى لە رۆزەلاتدا دەخەنەرپوو، بەلام
ژمارە فىعلەيەكان زۆر لەو نىزمىن كە ئەم قەسەيە بۆي دەچى، بۇ زانىنى
تىلايەك لە گۆران و پەرەسەندى هىزى عوسمانى لەدوای سەرى قامىش
بىروانە: TURK HARBI. PP: ۵۳۹ - ۸۴

زانبارى دەربارەي ژمارەي هىزەكانى عوسمانى زۆر ناديار و تەمومزواي
بوو، بۆيە ھەر ژمارەيە بگوترى تا رادەيەكى زۆر تەنيا خەملىندن و
تەقريبە، مەحالە ژمارەي سەربازە غەيرە نىزاميەكان بزانرى بە
ئەفرادمكانى عەشايىرە كوردەكانىشەو.

۱۵۰- بىرۆرەو بۇ سەر بەشى نۆيەم لەم كىتەبەدا.

۱۵۱- ھەرەھا.

* ۱۵۲- ئالن و مۆراتوف. ل ۲۹۹

۱۵۳- كورگانوف لە كىتەبى: Laparticipation des Armenians a

in la Gucre Mondiale, p

باس لەو سوودە گەورەییەى چاوه‌نخەره نەرمەنەکان دەکات کە بە سوپای رووسیەن گەیاندوو.

۱۵۴- ئەم ژمارەى ئەو ۲۰۰ پیاوه دەگرێتە کە لە فائەود پەوانە کران، ژمارەى رووس و عوسمانیکان تەقەریبە، ئەو تەلەفیاتانە ناگرێتەوه کە لە شەهەکاندا لێیان دەکەوت.

ATASE Arsivi. I. Dunya Harbi Kolleksiyonu. ۱۵۵

۷ - ۲ .F ۶۹. D.A - ۲۸۲۰K-

۱۵۶- عەبدولقادر بەسەرکردەى سواری عەشایرەکان دانرا، نێزیکەى ۱۸۰۰ هەزار کەسێک دەبوون، ئەمانە هەر لە نەفەرەکەى پێش چەنگەوه هاتبوو ئەو ژێر چەکەوه و لە پێزدا بوون، چاودەروانى ژمارەى تریشیان لێ دەگرا کە بێن و چەک هەلگرن.

۱۵۷- بە پشتبەستن بە پاپۆرتى جاسووسە نەرمەنەکان و پاش ناگابوون لە پەوشى شان، ژەنرال (یۆدنیك)ى رووسى بپاریدا کە بارى ئەو شارە برەخسێنێ. لە مانگی ئادار/مارسەوه چوار بەتالیۆنى (دروزی) نەرمەنى لە بایازید مۆلدرابوون، یۆدنیك کە هێزەکەى بریتى بوو لە نیشتمانیە توندپۆو بەهیزەکان، لیوای (ترانسیقالیای) قوزاقى خستە سەر کە ژەنرال (تروخین) سەرکردەیانبوو، جا ئەم نەفسەرە فەرمانیدا بە تێپەڕین بە دەرمەندى (ئالا داغ)ى تاجاریزدا و پێشەوه چوون رووه و (بگریکاله) و (شان). (ئال و مۆراتوف ل ۲۹۹).

بەشى نۆلەم كوشتار و كاوكارى لە قان

كوشت و كوشتارى بە كۆمەن و كاوكارى لەو كاتەوه لەشارى قاندا دەستى پيكرد كە ياخىبوونى نەرمەنەكان سەريهەلدا، خو بەر لەمەش كوشتن شتىكى سەير نەبوو لەو شارەدا بەلام لە ساىەى ياخىبووندا بوو دىنەدىي و وەحشىگەريەكى بيويتنە، دواى كەمى لە بەرپابوونى، شوپشەكە سىمايەكى تايهەيى لەخوگرت، وەك جاران لەمەلانىي نىوان شوپشگيران و دەولەتى عوسمانى وە يان لەنىوان شوپشگيران و عەشايرە كوردەكاندا نەبوو. سىياسەى شوپشگيران كە دىژەي كيشا و بەرى خويشى هەبوو، لەسەر بنەماى جىاوازيگردن بوو لەنىوان دوو تايهە و هەتا لەنىوان دوو كۆمەن لەسەر ناستىكى جوگرافى، بە پاليشيا سىياسەى كۆگردنەووى دانىشتوانە نەرمەنەكان، رىك وەك لە (پىنمايەكانى بەرگريگردن لەخو)دا هاتبوو، بەدویدا زنجەرەيه پەلامار و دژە پەلامار، كوشتار و دژە كوشتار.

وەك لە رۆژانى ياخىبوونى يەكەمدا پيشبىنى دەگرا، خوئىرپشتنەكە زۆرتر لەو شوپنانەدا بوو كە شوپشەكە تىايدا گەرم و گوربوو، وەك: ناوچەكانى بشكالە - دىر - جاتاك - غىفاش و هفاسور. سەردتا پەلامارى بىنگەكانى دەرەك دەدراو دوايى گوندەكانيش، بىنگەكانى دەرەك نامانجى ناسانبوون، بەزۆرى ۵ يان ئەوپەرى ۱۰ پياوى تىدابوو بە چەكى سووكەو.^۲ كە ئەو دەرەكانە دىنپىران بۆ گرتنى سەربازى تازه يان گرتنەووى

فیرارەكان، يان كۆكردنەۋەي باج لە نەرمەنە لادىيەكان، ناۋە بەناۋ ورەۋور و وردە شەپ دەقەۋما، چەكى دەستى نەرمەنەكان تەسنگ و دەمانچەي ئالى و نارنجۆك و دىنامىت بوو، لە گوندە موسولمانەكانىشدا نارنجۆك بەكار دەهات^۱. لەبەرەمبەر ئەمەدا ھىزەكانى دەۋلەت لە بەكار ھىنانى ھىزى قورسدا نەدەپەرنگانەۋە بە كاولکردنى خانووى خىزانە فیرارەكانىشەۋە. يان تداۋاي ئەو گوندانەي بەشدارى ھەلگەرانەۋەگەيان لە حوكمەت دەكرد، ئەنجامى ئەم شەپ و پىكادانانەش كوشتن و لەناوچوونى ژمارىيە لە پياۋدەكانى دەرەك و شۆرشگىران و گوندتشىنانى موسولمان و نەرمەنەكانبوو^۲.

كوشتارە گەۋرەكانى يەكەمجار لە موسولمانە مەدەنىيەكان كە لە سەرھتاي جەنگدا بوو كاتى پوياندا كە پروسەكان ناۋچەكانى بشكاۋلە و دىر و سارايان گرت^۳.

لە تشرىنى دوو /نۆفامىرى ۱۹۱۴ بەر لەۋەي پروسەكان بىن و پامانى دەقەرەكە بىكەن، ھىزە كەمەكانى عوسمانى لەو ناوانە كشانەۋە، تاقم و دەستەي ياخىبووى نەرمەنەكانى ناوخۆ و ئەوانەشى لە نىرانەۋە ھاتبوون كەوتنە پەلاماردانى گوندى كوردەكان و دانىشتوانى دىر و بشكالە^۴. لە گەلىن گوندى دىگرى كراۋ پەلامار و دەستدرىژى بەكۆمەل دەكرايە سەر ئافرەتەكان، نىرەنەكانىش گشتيان دەكوژان، شارەكانى (دىر، بشكالە و ساراي) تالان و بېرۆ و كوشتنى زۆريان بەخۆۋە دى.

ئەم روداوانە ئەمۆنەن بۆ ئەۋەي بزانى لە ناۋچەكانى ترىشدا چى قەۋماۋە، سەرھتا بەرپىرسان و سەرباز و دەرەك دەكوژان، نىنچا دزى و تالانكردن دەستى پى دەكرد، گشتيان دەدا بە موسولمانەكان كە نەگەر دەستبەردارى پارە و نەختىنەكانىيان بىن ئەۋا دەستيان بۆ نابرى، بەلام گەفت و بەئىنئىكى ناۋا بە دەگمەن دەبىرايە سەر. گەنچەكان كە لە تەمەنى ئەۋەدابوون دەستيان چەك بگرى دەكوژان بەلام ژنەكان لاقە دەكران. لە

گوندىكى گەورەى نىزىك بە ساراي خەلكەكەى راپېچى ناو مزگەوتەكەى كران و دوايى ئاگرىيان نا بە مزگەوتەكەوه و ئەوانەشى تىيدابوون، بە تەواوى ژمارەى رىزگاربووانى نەو بىويژدانىيە نازانىرى بەلام ھەرچۇنئېى درىندىي ئەوانە پىشانىدەدات. ھەر بۇ نەوونە: لە يەك لە گوندىەكانى دىر زىاد لە ۴۰۰ كچ و ژن پەلاماردان و لاقەيان كرا.^۶

خۆ كە لە كانوونى يەك/ دىسامىرى ۱۹۱۴ رۈوسەكان لە دىر و بشكالە كشانەوه زورىيەى دانىشتوانە نەرمەنەكەى لەگەن سەربازە رۈوسەكان ھەلاتن و لە ترسى تۆلەسەندىنەوه لىيان چۈنە ئىرانەوه، ناھەقىشان نەبوو، چونكە رۈوسەكان ھەرچى بىنا و فەرمانگەى دەولتە بەر لەوھى بېرۇن كاويلان كرد، ەشايىرى كورد و مەدەنى ناوخۇ ژماردىيەكى زۇر لەو نەرمەنەنەى مابوونەوه يان ھىشتا لە رىگەدابوون گۇشا و گۇش سەردەيان دەبرىن.^۷

لە شەركەكانى سەر سنوردا نەرمەن و موسولمانىكى فرە تياچوون. قەت جىواواى نەكراوه لە نىوان شەركەرىك و كەسىكى مەدەنىدا كە بى چەك بووه و تاوانى نەبووه. زورىيەى نىرىنە، ئىتر لە ھەج لايەكى چەكدارىبوون و لە شەركەردندا بەشداربوون، ئەوانەش كە نەياندەتوانى شەرى بگەن ئەوا لەناو تەقوتۇقدا پىوھەدەبوون و دەبوونە قوربانى. بۇ نەوونە: لە تشرىنى دوو/ نۆفامىرى ۱۹۱۴ كە رۈوسەكان لە (دىر) كشانەوه، نەرمەن سەنگەريان لى دا و رۇژىكى تەواو بەر لەوھى بگشنىنەوه ناو نىران بەربەردەكانى سەربازە عوسمانىيەكانيان كرد.^۸

ھۆكارى پشت ئەم پەلامار و دەستدرىژيانە بەزۇرى لە مەبەستە شۇرشىگىرىيەكانى تىپەيراندىبوو، بەشنىكبوو لە پلانى مەچەك نەرمەردن كە سوپاى رۈوس داپرشتىبوو، چونكە كە ناوارە و پەنابەرانىيان دەكردە سەر رىگە و بانەكان ئىتر ئىدارەى ھەرىمى ئان شەرزە دەبوو و دەشتىوا، دىسان ناستەنگىكىشبوون لە سەردەرىي جموجۇلە سەربازىيەكاندا.^۹

ھەتا ياخىبوونەكە دىۋىزەى بىكىشايە ئاستى گاردانەھەى عوسمانىكانىش بەرزتر دەبۇۋە. بە كۇتايى شۇبات/ ھەبىراىرى ۱۹۱۵ لە زورمىھى ناۋچەكانى ھەرىمەكە دەرەك و چەند يەكەپەكى بچوۋكى سەربازى لە شەپدابوون، بە تايپەت لە (جاتاك، ھافاسوور و تىمار)، بىناكانى دەولەت داگرىدەكران و چى گوندى موسولمانانبوو دەسووتىنرا و خەلگەكەشىان دەكوشت.

عوسمانىكان لەو شەرانەدا سەرنەدەكەوتن، بەوھدا كە ژمارەپەكى زۇر لە دەرەكى گەرۇكى ئان دەنپىرانە جاتاك و دوپى بۇ ئان، نەمانە لەتەك سەربازەكانى ئاندا تۈانىان دەستگرن بەسەر شۇرشى ھافاسوور و تىماردا، ھەرچەندە قەتاقەت عوسمانىكان نەپانتۈانى شۇرشەكەى جاتاك يان نەھەى پال ساراي دامركىننەھە، گومانى ئىدا نىيە كە نەو شىۋازەى سەربازەكان گرتبۈۋىانە بەر ۋەھشىانەبوو، بە دەستۈورى شىۋازى شۇرشىگىپەكان.

• مەبەستەكان

سەرچاۋە ئەرەنپەكان نامازە بەۋە دەكەن كە گشت دەستدريزۋىپەكانى عوسمانىپەكان بۇ سەر ئەرەن لە خۇرا و بى بىبانوۋبوون، چۈنكە ھىچ ياخىبوونىك لەئاناندا نەبوو تا نەۋە بگەن، ئەم سەرچاۋانە ۋا ۋەسفى نەۋە دەكەن كە رۋىدا گۋايە تەنبا پەلامارو شالۋى رۋتبوون بۇ سەر ئەرەنپەكان و ھىچى تر.

شەرەكەى ئەرەنپەنىش تەنبا بەرگرىكرىدنىك بوو لەخۇ. عوسمانىپەكان سووسە و چىرپەى شۇرشىكىان بىستبوو، لە بەلگەنامە و نووسىنە نەئىنپەكانىشاندا ديارە كە باس لە خۇئامادەكردى ئەرەن دەكەن بۇى، تەنبا كەسنىك باۋدېر بەۋە دەكات كە عوسمانىپەكان درۇيان لەگەل خۇياندا دەكرىد و خۇيان دەخەلەتەند كە بىگوتبا شۇرش نەبوو و ھەقىقەتتىكى واقىعەش نەبوو. جگە لەمەش ۋەسفىكردى ھىرشەكانى

عوسمانيان بۆ سەر نەرمەن كە بە (كوشتاریكى شیتانه) دادەنرئ لەو بۆچوونەوهیە كە : سووك و ئاسان بریاریاندا بوو بەهەر نرخیکبى و هەر چوئیکبى نەرمەن قركەن و قەلاجۆیانكەن. لەكاتێكدا ئەم بۆچوونە لە هیچ بەلگەنامەیهكى عوسمانیەكاندا نەبوونى هەیه و نە پەنگى داوتەوه.

یان دەگوترا كە: بەرەى شەرەكان زۆرموحتاجى سەربازبوون كەچى ئەوان لەباتى ئەمە راوه نەرمەنیان پى دەكردن. كە پەيوەندیەكى توند و بەهێز لە پشت بەرەكانى شەرەوه گەلى پىوستەر بوو، ئەوان شەرپىكى ناوخۆیى وایان هەلگیرساند كە گەورەترین زیانى پى گەیاندن، كورت و پوخت گەر بمانهوى باودى بە سەرچاوه نەرمەنیەكان بكەین دەبى وای دانپین كە ئەولەویەتى عوسمانیەكان نەرمەن قران بووه هەتا نەگەرەكو چەنگەكەش بدۆرین. ئەمەش شتیکە بى مانا و دور لە لۆژیکە.

لە سەرچاوه نەرمەنیەكاندا و لەو راپۆرتانەى كە باس لە كوشتارى نەرمەنەوه دەكەن، ئەو بۆچوونەیان تیا زالە كە گوايه عوسمانیەكان خوینرپێژىكى دلرەقو بى بەزەیین^{۱۱}. هێزە عوسمانیەكان بەوه تاوانبارن كە لە پێنج ناوچەدا نەرمەنە بى وەیه بەوفاكانیان سەر بریوه: هافاسوور، تیمار، بشكاله، جاتا، سارای. بەلگەنامە عوسمانیەكانیش بەتایبەت ئەم ناوچانە بەوه دەدەنە قەلەم كە بێكە و قەلای یاخیبووكان بوون.

بەپى پوونكرەنەوهكانى عوسمانى یەكەم كەرەت كە نەرمەنەكان یاخیبوون دەستیانداوتە كوشتنى بەرپرسان و پیاوانى دەرەك و لادىییه موسولمانەكان، پاشان سەرباز و دەرەك بە پەلاماردانى ئەوان وەلامیان داونەوه.

دەقه عوسمانیەكەى ئەم چیرۆكە هەر تەنیا بە بەلگەوه نییه، بەلكو لۆژیکیشە و كارەكانى فیرقەى دەرەكى گەرۆك ئەمە دەسەلینن. وا بریاربوو ئەم فیرقەیه لە شەرەكەى (خەلیل پاشا)دا لەناو ئێران بەشدار بن، بۆ ئەو

شەپە زۆرىش پىئويستيان بەم فىرقەيە بوو، بە نەچوونيان شەپەگە بە بارىكى تردا دەشكايەوود. دەولەت بەشىكى زۆرى ئەم فىرقەيەى نارد بو جاتاك، بەلام تا ئەو راستيە نەسەلئىترا كە ياخيپوونىك سەرى ھەلداوھ فەرمانى چوونەگەى بو نەھات. سەرچاوھ تەرمەنيەگان خۇيان ئەوميان گەيانسدروھ كە پەلامارى عوسمانيان لە (ھافاسوور، تيمار) لە ۱۹ نيسان/نەپرىل دواى ماوھيە لە دەستپىكردى ياخيپوونەگە دەستى پىكرد، بەر لە شۆرش لە شارى قان بە رۇژىك.

لە واقىعشدا وبە پىچەوانەى تەوھى سەرچاوھ تەرمەنيەگان دەيلىن، زوربەى پەلامارەگان لە ھافاسوور و تيمار باش جەند رۇژىك بوون لە دەستپىكردى شۆرشى قان. يانى كە دەرەكەگان گەيشتبوون. بىگومان عوسمانىكان ويستوويانە پىشتر لەمە بەگىر ياخيپوواندا بچنەوھ، بەلام ئەوھندە سەربازيان بە دەستەوھ نەبووھ.

ئەگەر عوسمانىكان بە گىز شۆرشگىراندا چووبنەوھ ئەمە ئەوھ ناگەيەنى كە ژمارەبەكى زۆرى ئەرمەنى بى تاوان تيا نەچوون، دەبى تۆلە سەندن و رق و كينە و ددان بەخۇدا گرتن گشتى كاريگەر بوون بو سەر سەربازەكان ھەر وەك چۆن بو سەر ياخيپووھكانىش ھەروا بوو، ديارە ئەرمەن لەدەست سەرباز و عەشايرە كوردەكان ھەلاتوون.

• پامانگىردن

بەناپەرە ئەرمەن و موسولمانەكانى يەكەمجار لە قاندا، ھەر لايە و لەدەست ئەويدى راپىكرىبوو، جا بە بەراورد لەگەل ئەوانەى دواتر ئەمان مەسافەيەكى تا رادىيە كورتىيان بىپىوو، ھەر كاميان ھەولى بوو بچىتە ناوچەيەكى نارامەوھ، ئەرمەنىكى زۆر كەوتبوونە ئىرانەوھ و لەوى پەناپەر بوون، ئەمانە ھى سەرەتاي جەنگەكە بوون كەمى بەر لە ھەلگىرسانى شۆرش

لە فان، ئەو كاتەى كە رووسەكان كشانەووە و عوسمانىكان لەناوچەكانى بشكالە، دىر و سارای ياخيپووانيان تىكشكاند. موسولمانەكان ناچاركران پەنا بۆ شارەكە و ئەو گوندى نەرمەنەكان بەرن، ئەمەش لەترسى ئەو ياخيپووانەى سەر و وگەرتى تىمار و خوارووى هافاسوور.^۳

كە دەردەكەكان گەيشتنە فان نەرمەنەكان ناچار لەو كەرتانە چوونەدەر، ژمارەيەكى زۆريان پەنايان بردە بەر ئەو بەشەى شارەكە كە بەدەست ياخيپووەكانەووە بوو، بەشێكى تریش هەلاتنە لاپالەكانى كۆى (ئىريك)، زۆرىكیش بەهۆى ئەو شەرە دورودرێزانەووە دەريەدەر بوون. تا حالى حازر ژماردى ئەم ناواری و دەريەدەرانی نازانرى. بەلام بەگەلى شیووە دەخەملینرى و ژمارەكان تا رادەيە كەم دەكەن یان بێچەوانەى يەكتر دەكەونەووە.^۴

بە پێشپەرەى سوپای رووس و كشانەووەى عوسمانىكان، ژمارەيك لەو نەرمەنانەى تا ئەو كاتە بەشداری شەريان نەكردبوو و دواى چووبوونە ناو تاقمە شەركەرەكان و لەو هیژشانەدا بۆ سەر موسولمانەكان بەشداریان كرد. لە (بارگیری) گوندى موسولمانەكان لە لایەن تاقمە نەرمەنى ناوخبۆ و ئەوانەى پێشتر لەگەل سوپای رووسدا هاتبوون، دوچارى پەلامار و شالوو بوونەووە. ئەو موسولمانانەى كە لە بارگیریەووە نێزىكتر بوون، هیژند نەیانپەرژا تا هەلپین، جا بە قسەى ئەوانەى توانیبووین راکەن، لەو ئانەدا سى سەد گوند كاوكر و خەلكانىكى زۆرىش نیاچوون. راکردووەكان بەرەو خوار لە رینگەدا پەلاماردان و لاشەى كوژراوەكان بە درێزایى رینگەكە كەوتبوون.^۵

هەر بەو حالە موسولمانە گوندنشینەكان كە لە سەر ئەو هیژەووبوون رووس و نەرمەنى پیا تێدەپەرى تووشى زیانىكى وابوون كە بەسەر هەر گوندیكەى كە سوپای دوژمنى پیا تێدەپەرى: دەستدرێزى بۆ سەر نامووس،

تالان و بىرۇ، مالات زەوتكردن، خواردن سەنلن و كوشستن بۇ نەۋەي سەرىپچيان دەگات، ۋەك باسدەگرا نەۋ نەشكەنجانە لەۋەيان تىپەراندنبوو گە لە شىدپدا پروودەدەن. ھىرش بۇ سەر لادىيىەكان و پەنابەران ۋەك بەرەنگارىوونەۋەي سەربازى نەبوو، بەلكو دەھاتە سەر قەتلوعام، پەنابەران ھىچ جۆرە نەسبابىكى بەرگىرەدنىان نەبوو، بياۋانىان زوربە لەبەردى شەردا بوون نەۋانەي تر بەسالاجوان بوون لەگەل ئافرىمت و منال. كە گشت نەمانە پەلامار دەدران منالەكانىش بەدەر نەبوون لە دەستدريزى^{۱۱}.

بە پىي ھەۋال و قسەي نەۋ لادىيىانە قۇزاق و دەستە ئەرمنەيەكان ديارتريتن دەستدريزى كەرىكبوون، نەشكەنچە و لافەكردن دوو كارى ناسايى بوون، پاشان كۆمەلكوژى. لەگەل ئەمەشدا ھەندى تەنيا برىندار دەبوون ھەشبوو ھەئدەھاتو دەيدايە گرد و بەرزايەكان، دوايى چى بە چاو دىبوو دەيگەپاند^{۱۲}. ۋەك سەرنج دەدرا (سورىين) ناۋىك كە لە بايەزىد سەرگردى پەك لەۋ دەستە ئەرمنەنە بوو، زۆر كەرەت ناۋى دەھىنرا.

* شارى قان

كە مانگى نەپار/مايۇ داھات، پرووسەكان شوپنە گرنەگەكانى ھەرىمى قانىان گرتبوو^{۱۳}، بەلام بەشىكى زۆر لە لادىكانيان بەدەستەۋ نەبوو، لەزىر چىنگى دەستە و تاقمە ئەرمنەنەكاندا بوون، ناوبەناۋ دەورىە قۇزاقكەنشىيان لەگەلدا دەگەپان.

ئەرمنەنەكان حوكمەتتىكان بە سەرگردىيى نارام مانوكيان لەۋ ھەرىمە پرووسىايە نوپىدە پىكەۋمنا. بەلام ەمەر كورتبوو^{۱۴}. لە ۱۶ نەپار/مايۇ تا ۱۸ ھەر نەۋ مانگە لەناۋ خانوۋى موسولمانەكان و بىناي فەرمانگەكاندا چى كەلوپەلئى مابوو شىرەخۆر بردىيان و نىنجا سوتانىيان^{۱۵}. ژمارەيە لە بەسالاجوان و منال نەيى نىرىنەي موسولمانەكان و زورىەي نەۋ ئافرىتانەي

لەشارەكەدا گليان خواردبۆوه كوژران". نەوهى پزگارى بيبوو، كه زۆريان نافرمتبوون، وردەكارى كوشتارەكانيان دەگپرايهوه و باسيان لە كوشتى كهس و ناسياويان دەکرد، تيرۆزکردنى كهسيتيه نايىنى و لئيرسراودكان".

دەك زنجيريه روداو گارەساتەكەيان دەگپرايهوه: هەر نيرينهيهك لە زور ۸ سائەوه (جگه له بهسالچووان) و هەرزەكار لە نافرمتەكانيان جيا دەکردنەوه و بهجيا جيا و بهشيوهيهكى درندانە دهيانكوشتن. هەندى نافرمت و مناليش لەگەڵ پياوێكاندا جاروبار دەكوژران، هەندىكى تريان لاقە دەکرد، ئەوانى دى سەرگەردان لەنيو داروپه‌رودەكاني مائە پوخاو سووتاوێكاندا به‌ره‌للادەكران، به‌گوێزەي چەند بەلگه‌يه‌كى دياريكراو دەشى هەندى لەوانە لەلايه‌ن نەرمەنەكانەوه چۆرد يارمەتیهك درابن".

كه پۆژانى سەرمتاي سەرکه‌وتنى نەرمەن تپپەرى، نەو دانیشتووه موسولمانانەي مابوونەوه، له نافرمت و منال كه‌نه‌يانتوانيبوو راپه‌كن يان به منالى وردەوه گونده سووتاوێكانيان جيهيشتبوو لەناو شاردابوون، هەندى لەمانه پەنایان بردبووه به‌ر مه‌ئبه‌ندى نيردرادو نامريکاييه‌كان، له ترسا و بۆ شتيگيش كه بيخۆن، نەرمەنەكان هەندىكى تريان دەبردنە بنكه‌يه‌كى نامريکايى و له‌وئ شتت خواردى نەوتۆيان دەدانى تا له برسار نەمرن، جاروباريش كه‌ميك گال يان هەرزى كه‌ر ووسەكان له‌تەك خۆياندا هاوردبوويان. به‌لام ئەم بنكه‌يه به‌ته‌واوى ئەمىن نەبوو، به‌هۆى درم و نه‌خۆشيه‌وه مردن لەناو بريناره‌كانيا زۆربوو، نەرمەن و قۆزاقەكان دەچوون ئەو نافرمتانەيان لەو بنكه‌يه دەفرايد و لاقەيان دەکردن و هەندىكى تريان به‌ منالەوه دەبرد و ده‌يان كوشتن، نافرمتى وا هەبوو به‌ منالەوه له بنكه‌كه دەهاتە‌دەر، واپان دەزانی له جاده‌ وپانه‌كاني شازدا سەلامەتر دەبن، به‌لام تاقمه نەرمەن خۆيان بۆ دەنانه‌وه. نافرمتىكى زۆر برانە بنكه‌ ئالمانيه‌كه، به‌لام په‌وشى نيرە خراپتربوو، به‌دەر نەبوو له دەستدريزى و لاقەکردن و برسيتى، له‌واتر نافرمتى وا هەبوو دوو مانگبوو له بنكه‌ نامريکاييه‌كه

مابۇۋە تا ئەو كاتەي عوسمانىيەكان ھاتنەۋە و دەستيان گرتەۋە بەسەر شاردان.

سەرھەراي ئەو پەلامارە بۇ سەر ئەۋانەي لەو كارەساتە رزگار بېوون، بەگەيشتىي رۋوسەكان رەۋش و باري شاردەكە باشتر بوو، نارام مانوكيان كە دەمىكبوو ملکہچى رۋوسەكانبوو و كلکہلەقتىي بۇ دەکردن رېگەياندا تا حوگمى شاردەكە بکات، بەمەرجى دەستەلاتى سەرەكى بەدەست دەستەلاتى رەھاي سەرېبازى رۋوسەۋە بى، لەۋدى دەکرد كە رۋوسەكان ھەۋلدەن باري شاردەكە ھېۋر كەنەۋە، ھەتا ويستيشيان كە پەنابەرە موسولمانەكان بەۋە قايلىكەن تا بگەپېنەۋە ناو شاردەكە، ئەمەش لەجىنى دەستەبەرکردنى خواردن بۇيان.

جا ھەرواشبوو، ژمارەيە ئافردت و پياو گەرانەۋە، ئەو گەنجانەي كە لە شار مابوونەۋە نەمابوون. بەلام بە گەيشتىي رۋوس كوشتاريان ۋەستاند، منان و ئافرەتەكان بە سايەيانەۋە رزگاربوون. ئەم ھەئويستەي رۋوس دەشى بدرېتە پان ھەستىكى مرۋىي ھاۋبەش بەلام دەشىي مەزندەي ئەۋەشى بۇ بکرى، ۋەك دوايى دەرگەۋت، كە ئەۋان نەيان دەۋيست شاردەكە تەنيا بريتى بېت لە ئەرمەن، ئەمە لەگەل ئەو سايەيەياندا گونجاۋ بوو كە دەيانويست قان بکەزە شارتىكى رۋوسيايى نەك ئەرمەنى.

ئىدارە تازەكە بەرەۋرۋى كۆسپ ۋەگەرەيەكى دۇۋار بۇۋە، بەشىكى زۇرى شار كاولبوو، ئەۋەي مابۇۋە ئەرمەنى سەرگەۋتوۋ سوتاندببووان. درم و دمرد و نەخۇشى داگەۋتبوو، بەتايبەت تيفۇس، بەلام برسيتى نەببوۋە كيشە، ۋەدەكارى ژمارەكان لەبەردەستدا نىيە بەلام سى ھەزار ئەرمەن لەشاردابوون، خەلكى ئاتاجى جىگە و رېگەبوون، لەۋلاشەۋە لەشكرى رۋوس بەزۇر دەستى بەسەر خواردننى خەلكەگەدا گرتبوو تا بۇ خۇيى مسۆگەرکات، بەلام وادياربوو خواردن بۇ ھەموۋان ھەبوو.

• لادیکان و په نابهران

له پاملگردنه که ی رووسدا، دوی نه ووی شاری فان گیرا، نهرمه نکان ته میاری نه وویون ههرمه که له موسولمانه کان پاککه نه و، ههرچنده خه لگیکی زور هه لاتیوو به لام له لادیکاندا ژمارده کی زور موسولمان مایوونه و، خیرایی هاتنه پیشه ووی رووس و نهرمن په لاماره کانی بو سهر نه و گوندانه که م کردبووه، به لام ههر که ههرمه که کهوت نیت نه و په لامارانه زیاتر و ریکوویکت بوون و به پروگرامیکی دیاریکراو به رپوه ده چوون:

سهر بازه نه خویش و بریناره موسولمانه کان به سهر گونده گاندا دابه شکران تا چاک بنه و، نه وانه کی که له یه که کانیاں دابرابوون دیسان رووه و گونده کان ده بوونه و، هه ندیکیشیان نارزومه ندانه وازی له سهر بازه که کی هینابوو، زوربه کی که رمت نه مانه و لیپرسراوان و پیاو ه نایینه کان بهر له هه مووان دو چاری کوشتن ده بوونه و ۲۵، نیرینه کی بالفی لادیتی و گه نج و پیاو ویک له کوئ ببینرانایه ده کوژران^{۱۶}. دواپی له هه ندئ گوندا نافرته گانیس دوو چاری لاقه کردن ده بوونه و یان ده کوژران، گوندی واش هه بوو ته نیا تالان ده کرا و نافرته کان به رتگه و بانه گاندا بهر نه لئ و سهر گه ردان ده گران، ده بوونه په نابهر، په لاماره کان به مجوره به پیتی خواست و نارزه ووی سهر کرده نهرمه نکان بوو^{۱۷}.

وهک درده که وئ سوپای نیزامی رووس زور که م به شداری له و دستدریژی و شره خوژریانه دا کردوو، ههرچنده هه ندئ لادیتی و بهر پرس باس له جوړه په لامار دانیکی قوژا هکان ده کهن که به هه ماهه نگی له گه ل نهرمه نکاندا دهیان گرد.

دانیشتوانه که ی باکووری شاره که و ا به ناسانی نه پانده وتوانی له داگیر کاره

رووسەكە ۋە تاقمە ئەرمەنىيە ھاۋكارەكانىيان ھەلبېئىن، گوندنشىنيان ھەر كە دەيانىبىست ۋا رووسەكان نىزىك بوونەۋە گورج ھەۋلى ۋاكرىنيان دەدا، بەلام كاتى ئەۋمەندەيان بەدەستەۋە نەبوۋ تا بەر لە گرتتى بەشارى فاندە تىپەرن. دۋاى ئەمە پىنگەى دەربازبوونىان لى گىرا، لەسەرۋ خواروۋە ئابلوقوۋقە دران، ئىتەر ئەم گوندانەش پىرېۋون لە پەنابەرى ئاۋجەكانى ئەۋپەرى باكوور كە ۋاھاتىۋون بەۋ ھىۋايەى بە فاندە ھەلبېئىن^{۲۸}.

لە شەرىڭدا كە تاقمە ئەرمەنەكان: ئەۋانەى ناۋخۇ ۋە درۋىنى ۋە ئەۋمەنەنى لە باشۋورى ھەققاسەۋە ھاتىۋون، گشتىان بەكىان گرتىۋو ۋە تىپىدا مەدەنىيەكى زۆر سەرپىران ۋە ئەۋ گوندانەى سەرۋ قان زۆرتىرەن خەلكىكى لى كوزرا. لە گوندىكەۋە ئەمانە دەچۈنە ئەۋى دى. كەسىك شىتېكى دەرمبارەى ئەۋ كارەساتە خوۋىناۋىيەى ئەرمەن تۆمار نەگىردوۋە، بەلام شايەدى ئەۋانەى لەۋ كوشتارانە قوتارىانبوۋە ئەۋە دەگەيەنن كە كوشتوپرەگە سەرتاسەرى بوۋە، ئەۋانە ناۋى ئەۋ گوندانەش دەجەن كە كوشتاردەكانى تىدا كراۋە: (زىنى، مەلاقاسم، شىخ كارا، شىخ ئەينە، ئەيانز، ھىدېرېر، ئامووك، زوراياد، باكس، باگدشان، كاراجاك، ئىسكىلە، كاراسىك، مەلا سەلىم، مېندايىن، باھىز، زرافە، گورستاۋ شىن)^{۲۹} لەۋانەى قوتارىانبوۋە لەگەپرانەۋەكەى عوسمانىيەكاندا پىزگاركران. ھەر ئەمانە دۋايى پروۋە ۋە باشۋور ۋە پۇژاۋا ھەلاتن ۋە چۈنە پال ئەۋانەى لەۋپەرى باشۋورەۋە ھاتىۋون ۋە زوتەر تۋانىۋىۋىان ھەلبېئىن.

ھەلى باشتر بۇ موسولمانەكانى باشۋور پەخساۋتر بوۋ تا لەدەست كوشت ۋە كوشتار خۇ رىزگارگەن لە چاۋ ئەۋ موسولمانانەى لە باكوورى فاندەبوۋون. زۆرىك لە باشۋورەۋە چۈنە ناۋ ئىران ۋە ھەرىمى موسل، ئەمانە كوردى سەر بە ھەشايىرەكانىۋون، تۋانىان لاي براكانىيان پەناگەيەك لە ئىران ۋە موسل بۇخۇيان دەستەبەرگەن^{۳۰}.

رێگەوبانەکانی جاتاک و هوشاب و گوربینار زۆری سەخت و شاخاوی بوون، بەلام بەلای گوندنشینانەوه لە ئەیار/مایۆدا برینیان هیند سەخت نەبوو، هەندئ هەلی ئەووی بۆ هەلکەوت کە خۆی بخاتە پال ئەو هیزە عوسمانیانە ی رووه و پەتلیس دەبوونەوه، هەر کام لە فیرقە ی چاوه‌لخستن و دەرەک ئەو رێگەوبانانەیان گرتبۆوه بەر، جا ئەو پەنابەرانی بە پالیا نەوه دەرۆشتن بەرپۆه، تا بە پێی ئەوان خیراتر بچوولانایە زیاتر دەباریزران. بۆیە ناچار وازیان لە کەلوپەل و نازدەکانیان دەهینا و لە کێلگەکاندا بەرەللایان دەرکردن تا بە پێی سەربازەکان بڕکەن، جا کە گەشتنە هەریمی پەتلیس لەوه زیاتر کە بە کۆلیانەوه بوو یا بە سەرپشتی و لاخەکانیانەوه بوو شتیکی نەوتۆیان پێ نەبوو.^{۲۲}

یەهوودەگانی ش لە باشووری ڤان لەم دەردیسەرە بیبەش نەبوون، ئەمانە بە شینکبوون لەو کۆمەڵە یەهوود کە لە هەریمی موسلدا بوون، زوربە ی زۆریان سەرەوخوار هەلاتن، وەک گشت پەنابەرانی بە دەست برسیتی و نەخۆشیەوه زۆریان چەشت، تا وای لێهات لە کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانیدا هیچ یەهوودیەک لەو ناوه نەما بۆوه.

لە سەرژمێری ترکی سالی ۱۹۲۷دا جگە لە ۲؛ یەهوودی نەبی کە لە هەریمی هەکاریدا بوون کە سێکی تریان نەما بۆوه.^{۲۳}

سەربازانی عوسمانی کە دەکشانەوه گشت لادییە موسولمانەکانیان لە تەگدا نەبوو، رەوشی خواروو ئەو شپرزەییە پێشان دەدا کە لەو رۆژانەدا هەبوو، لەهەر دنیە خەلگەکی کۆ دەبوونەوه تا بزانی چۆن مامەڵە لەتەک ئەم شکستە ی عوسمانیەکاندا بکەن و چ رێگە یە بگرن بەر، زۆریان، لەوانە یە زوربە شبووبین، بریاری پارکردنیان دەدا، هەندیک متمانەیان بە رووسەکان دەرکرد و وایان دەزانی ئەمانە ددتوانن دەست بەسەر رەوشەکەدا بگرن دیارد ئەوانە ی مانەوه لە وزمیاندا نەما کە لەو گوندانە ی هەزاران سالی باو و

باپىرانىيان تىيا ژىاوه، بىمىننەهوه و دانىشەن. لە متمانەگەردنەكەياندا بە رووسەكان هەلە بوون، چونكە قۆزاقەكان (هەيزەكانى سوارەدى بروسكە ئاساى رووس) لەو باشوورەدا كەوتنە گوشتەن و بىرەن و بەلاماردانى نامووسىيان. بە بەنايانەهوه شەركەرانى ئەرمەن و گوندنشىنانىيان ئەمانەش كەوتنە بەلامار و دەستدەزىزى. ئا بەم جۆرە ئەوانەى مابوونەهوه بوونە پەنابەر.

هەتا ئەوانەشى كە لە سەرەتاوه بىرپارى پاكردنىيان دا، رووهو رۆزاوا يا باشوور نەبوونەهوه، هەر كە هەستىيان بە مەترسى دەكرد گوندەكانىيان جىدەهەشت و روويان لە گوندى گەورەتر دەكرد بەو تەمايەى لىترە پارىزراو بن، بەلام ئەمە وهەمىكبوو و هىچى تر. لە واقىعدا هەندى گوند نىزىكتىر بوون لەو رىگەيەى كە رووسەكان گرتبوويانە بەر يان لە دامەزراوه ئەرمەنىەكانەهوه، جا لەوه دەچوو نەيانزانىيى كە جى قەوماوه و نىتر بە هەلەدا دەچوون و دەكەوتنە ناو چنگى رووسەكان و ئەرمەن، هەرەك ئەوانەى لە گوندەكانىياندا مابوونەهوه.⁷⁷

ئەو ناوارانەى كە لە باشوورى فائەهوه هاتبوون دەريازبوونىيان تا رادمىەكى زۆر بەند بوو بەو رىگەيەى هەلىان بىزاردىبوو، ئەوانەى رىگە شاخاويەكانىيان گرتبووه بەر حالىيان باشتر بوو، هەرچەندە هەندىكىيان لە نىزىك (هيزان و مەكس) بەلامار دران.⁷⁸ بەلام ئەوانەى سەر رىگەى غىفاش لە پىش ئەوهى سوپاى عوسمانى بەویدا تىبەرئى يان لە پاشا، تەلەفىياتىكى زۆريان بەركەت. لەو سەر رىگەيە گشت پەنابەرەن بەكىان گرتەهوه، لەولاش پەنابەرەنى ناوهراستى هەرئەم و هەتا رۆژەلاتىش تەنيا يەك رىگەيان لەبەرەمدە بوو: دەبوو ئەو رىگەيەيان بگرتايەتە بەر كە بە كەناراوى خوارەهوى دەرياچەى فائدا درىژدەبىتەهوه.⁷⁹ ئەمەش بۆ ماوهيەكى كەم نەبى ئەمىن نەبوو، تەنيا ئەو كاتانەى سەربازانى عوسمانى بىاتىدەبەرەن.

بە درىزايى قۆناغى پىش گرتنى فائ، سەربازە عوسمانىەكان

توانیبیوریان چاودیری نەو رینگەیه بکەن کە لە قانەود دەجوو بەتلیس بەلام
غیفاش خالیکى دورتر بوو تا بیگەنى. لیرەود رینگە کە بو (تاتافان)
مەترسیدار بوو^۲، لە دوو بەشى رینگە کە (رۆژاواى غیفاش و رۆژدلاى تاتافان)
شاخ و کپو بەرزەکان لووتیان ژەننیبوووە کە ناراووە، بەنابەران لەنیوان
کپووەکان و دەریاچە کەدا نەوقیبوون و قفلبوون. بەمە بوونە نیچیریکى
سووگە دەست و ناسان لە بو پەلامارى شەپکەران.

لە گشت لایەکی هەردوو هەریمی قان و بەتلیسەود شەپکەری نەرمەن
سەریان لە ناوچەى خوارووی دەریاچە کە دەدا، بۆیە گوندەکانى خوار
دەریاچە کە لەلایەن نەرمەنى ناوخۆ و شەپکەرەود دووچارى پەلامار و
کاولکردن بوونەود. لەمەدا نەرمەنەکانى رووسیش هاریکارییان دەکردن^۳.
هیزدەکانى عوسمانى لە هەریمی قان و سنوورى باکوورى هەریمی بەتلیسدا لە
شەپدابوون، هیند سەریازیش نەبوو تا دەوریە بنیرنە سەر رینگەى (غیفاش -
تاتافان). ئەم کەتیبە سەریازیە کە لە قانەود هات کە کشاپەود بەم
رینگەیدەدا رۆیشتن، چیان لە توانادابوو یارمەتى ناواردەکانیان دەدا، بەلام
رووسەکان بە دوینەود بوون، سەریازەکان تا نەگەیشتنە تاتافان
نەوستانەود^۴. لیرە، لەسەر داواى حاکمى پەتلیس، بو پاراستنى پەنابەران و
زامنکردنى گەیشتنیان بە پەتلیس، بو یارمەتیدان سەریازانى فیرقەى
چاوهەنخستن دانرابوون^۵.

رینگەویانەکان بە هەزاران کەسەود جمەیان دەهات، نەمەندە خواردنیان
پیبوو کە بتوانن هەلیگرن. کەچى لەگەل نەمەشدا ترسى برسىتى لە نارادا
نەبوو، بە چاوپۆشى لە پەلامارى نەرمەنەکان مەترسى گەورەتر کەمى ناوى
خواردنەود بوو.

چونکە ناوى دەریاچە کە بو خواردنەود نەدەشیا، کانیاو و جوگە و
روباردەکانى سەر رینگە بەهوى خوین و لاشەى بۆگەن و زپووەود پيسبوون و

رېنگەكانىش بە تەرم و لاشەى گوزراوان گىرابوون... درم و پەتا و نەخۇشى
بلاۋبوونەو، سىكچوون لە پېشياندا و درمى ترسناگىرى وەك تىضۇس و
كۆلئىرا. بەھۇى بەدخۇراكىشەو لەدېيەكان ماندىوى بېستى لى بېرېبوون،
زىاتەر ئەگەرى تووشبوونىان بە نەخۇشى ھەبوو.

بۇ ماومىھكى كەم پەنابەرانى فان لە پەتلىسدا نارامى و دىئىايەكىان
بەخۇو دى، ھەرچەندە لەو ھەرىمەشدا نەرمەن ھەر شالوى دەبىرد^۱. كە لە
۱۹۱۶ پووس پەتلىسى گىرت دىسانەو ھەلاتنەو، كۆمەلئىكىان پوو و
(سېرت) پۇشستىن، كۆمەلئىكى دى بەرەو (نامەد . دىاربەكر)، پزگارېووان لە
شارەكانى (سېرت، نامەد، ماردىن، نۇرفە، خەرىپوت، ئەنتاب، سلىقان،
سىقىرىك و ئەدەنە) جىگىرىبوون.

• گەرانەھوى عوسمانىيەكان و دىسان شىكىستان

دواى ئەھوى فان داگىركرا، سوپاكانى عوسمانى لە رۇزاواى دەرىچەى
فاندا لە ھەرىمى پەتلىس جىگىرى بوون^۲، لەناوچەكانى (كوب، مووش و
مالازگىرت) تواناكانى خۇيان چىركردەو و گىردبوونەو، فىرقەى
چاۋھەلخستى خەلىل ناچارېو لە رۇزەلانى پەتلىسدا خۇى داخات تا
بتوانى دەست بەسەر ئەو رېيانەدا بگىرى كە دەھاتنە ناو شارى پەتلىسەو بۇ
پاراستى پەنابەران لەپەلامارى نەرمەنە ياخىبووھەكان. بەلام دواىى لە
پاونانى پووسدا ھەر بەشدارى كرد (شەرى مالازگىرت ۱۰ - ۲۶ تەمموز/ يۇلئىۋ
و وردە شەرىكانى تر).

عوسمانىيەكان لە باشورى دەرىچەكەو جىوولان و بەرەو فان بوونەو^۳.
لە ۲۱ تەمموز/يۇلئىۋ پووسەكان فەرمانىان بە نەرمەنەكان دا كە شار چۆلكەن
و پوودە باكوور بىزۆين، بە نىكىبوونەھوى ھىزەكانى عوسمانى سوپاى
پووسىش لە ۴ ناپ/ ناغستۇس شارى چۆلكىرد، پوويان كىردە ئەو شۆنەنەى

که لئیانهوه بهرگری بکات (بارگیری، ساری و هوشاب)^{۲۴}

ئینجا پهنا بهرانی نهرمن به دهست برسیتیهوه حهلوه لایان بوو نهو؛ نیش به همان سوورحت له رێ و بانهکاندا پهلامار دهدران، کتومت چارده نووسیان وهک نهو موسولمانانهی لئ هاتیوو که له فان هه لدهاتن. به پینی تهقدیری سهراوه نهرمه نیهگان، که تا رادیه راستن، سهدهزار نهرمن (لادییی و شاری) نهو رینگه یه یان گرتیوو بهر، رووه و باکوور، نهمانه بهی ناکادار کردنه ویهکی پیشتر که بهرژین خو کۆکه نهوه و کهمن خواردنیش له تهک خۆیاندا بهرن.

له باکووری بارگیری، هیزدکانی کورد رینگه یان به ریزی سهربازانی رووس و نهرمن و ناوهرکان دگرت، بهتایبهت که به تهنگه و دهر بندى ناو شاخهکاندا راده بووردن، هیچ بهلگه یهکی باوه رپیکراو سهبارت بهوه نییه که لهوئ پهنا بهران جییان به سهراواتوو، بهلام مه زندهی نهوه دهکری که ۵۰۰۰ ههزار پهنا بهر لهو شهپ و پهلامارانهی ناو شاخهکاندا تیا چووین.^{۲۵}

زۆری نهبرد پهنا بهران گه شتته سهر سنووری رووسیا و لیره له لایهن ریکخواه رووسیایه کانهوه یارمهتی دران، کۆمه له خیرخوازه کانیس زیاد له توانای خۆیان به هانایانهوه چوون، یارمهتیهکانی دهولهتی رووسیش کهم و سنووردار بوون.^{۲۶}

شاری فان له لایهن سوپای عوسمانیهوه گیرایهوه بهلام له کۆتایی مانگدا جاریکی تر له دهستان دایهوه، نهام دیاردهی گرتن و له دهستانه جار له دوای جار دووباره بۆوه تا له ۲۹ نهیلوول/ سهپته مبری ۱۹۱۵ رووسهگان دواچار گرتیانهوه^{۲۷}. له ۱۰ - ۱۹ کانوونی دوو/یه نایری ۱۹۱۵ عوسمانیکان له شهری (کویروکۆی) دا شکان و رۆژه لاتیان بۆ رووس جیهتشت. له ۱۶ شویات/ فبهرایری ۱۹۱۶ نهرز رۆمیش گیرا و له ۲ ئادا/ مارسدا چوونه ناو و پهتلیسهوه و گرتیان.

پاش نەم شىكستە يەك لەسەر يەكانەى عوسمانىيەكان، نەرمەنەكان واپان دانابوو بگەرپنەوود زىدى خۇيان، بەلام رووس بە ژماردەكى كەمنەبى پىنى نەدا تەو باقىەى تریان بگەرپنەوود، نامانجىش لەمە نەوود بوو ئەوانە دانەوئەلىيان بۇ دەستەبەرگەن، چەند تاقمە چەتەيەكىش لەو ناوودا مابوونەوود بۇ راوورپووت.

رووس نىيازى نەبوو دەولەتتىكى نەرمەنى لە ئەنەدۆلى عوسمانىدا پىكەپىنى. لە رۆزانى چەنگدا نەرمەن ھاوپەيماىكى سەنگىنيان بوو بەلام ھەر كە بۇيان دەرگەوت وا لەوودان كە چەنگەكە بېنەوود، بە ناسانى پوولتىكان پىئوونان و خستىيانە پشتگوئى.

لە نادار /مارس و نىسان/ئەپرىلى ۱۹۱۵ بەرپىرسانى رووس دەستيان كرده پىشنىياركردنى ئەو پلانانە بۇ نىشتەجىكردنى قۇزاقەكان لە ھەردوو ھەرمى قان و تەرزىرۇم^{۴۷}. زورىەى زەوى نەم دوو ھەرىمە و بەشىك لە پەتلىس تا رادىيەكى باش لە ئاستى دەرياوود بەرزترد، كەواتە بەتەواوى بۇ نىشتەنىە رووسەكان گەلى لەبارە^{۴۸}. رووسيا بە رىكەوتننامەى ساكىس-بىكۆ رازى بوو، تىايدا بە دەق ھاتبوو كە (فان) بۇ رووسىي نەك بۇ (نەرمىنيا). جا ھەر كە رووسا لە ۱۹۱۶ عوسمانىكانيان و دەدرنا گورج حاكىمىكى سەربازيان بۇ ئەو شوئىنانەى كە داگرى كرددبوو (رۇژەلاتى ئەنەدۆل) دان حاكمانى ئەو شوئىنانە دەبوو لە ئەفسەرانى رووسىين، بەمانا ئىتر نەرمەن بۇيان نەبوو حوكمى قان بىكەن^{۴۹}.

رووسيا كەوتە چەككردنى نەرمەنەكان، چونكە ئىدى پىئويستى بە شەركەرى نەرمەن نەما، واى دادفنا كە نەرمەنە چەكداردكان ھەر بەو ناسانىەى شەريان لەگەن عوسمانىيەكان دەكرد ئاواش بە گز ئەماندا دەچنەوود. لە كانوونى يەك/ دىسامبرى ۱۹۱۵ قەيلەقە نەرمەنىەكان (دروپىنى) ھەلەووشىنرانەوود و سەربازەكانى خرانە سەر يەكە نىزامىيەكانى ناو سوپاى

رووس. ئەو ەي ئەو تەشكىلاتانەي رەقەدە كەردەو ە درەدە كرا.

رووس بۆ ەلەو ەشانەو ەي ئەو فەيلەقانە ەۆكارى خۆي ەبوو، ەۆكارىك كە لە ئىمپىريالەتېوونىشى تېدەپەرانە. لە رەقتارى ناپەسەندى نەم فەيلەقانە دەنگى نارەزايى و سكالاکردن لايان لە ئەنەدۆلدا وا بەرز بۆو كە دەگەيشتە بەر گوئي بەرزترين لايىرسراوان لە سوپاي رووسدا. ژەنرال نيكولايف لە يەك تەمەموز / يۆليۆي ۱۹۱۵دا بروسكەيەكى نارەدە فەرماندەيى لەشكرى قۆزاق، تيايدا دەلي:

((كە بەرپرساني رووس ەوليان دەدا بۆ رايەنديكرنى خۆبەخشە نەرمەنەكان تا تالانى نەكەن، ئەو نەرمەنانە تەقەيان لە سەربازەكانى رووس دەكرد، بەرەتستان دەكرد و وازيان لە ناگر تيبەردان و سووتاندن نەدەهينا و لەزەتليكان لەو دەدى. جۆرەها جيناپەتيان تەنچام دەدا، جا بۆ دانانى سنوورئ لەبەردەم ژمارەيەكى زۆر لە جيناپەتە جۆراو جۆرەكانيان، دادگەيەكى سەربازيمان پيكنينا. وە لەسەرمان پيوستبوو كە چەند يەكەيەكى (نينزيباتى) جياجيا ريكخەين بۆ پارگرتنى ئەم رەقتارانە.^{۲۰} كە وەزەكەيان لە ژەنرال (بۆلەو فيتينۆف) گەيانە و ناگاداريان كەرد، نەوېش بۆ كۆنت (م. فورو نتسۆف) كە چيگرى حاكىمى قەفقاس بوو، نووسى تا نەهتلي هيج يەكەيەكى خۆبەخشى ئيزاقى نەرمەن بەشدارين. لە نامەكەيدا دەلي:

۹ تەمەموز/يۆليۆ ۱۹۱۵

گەورە و بەرپيز....

بەر لە جەنگ پاتانسپاردەم بە نەركى ميليشياكانى نەرمەن.

بە دريژايى يانزە مانگى رابردوو، چيمان پى كرا بۆ جيبە چيكرنى ئەم نەركە دريغيمان نەكرد، تەقەللاكانى نيمە و كارى ميليشياكانيش بە گوئيرە فەرمانەكانتان دەرنەجامى باشيان لى كەوتەو، هيج سكالايەكمان پى

نەگەيشت، بەلام باش گرتنى ئان و نەو كاتەي چالاکى ميليشياكان لەو پەرىدا بوو، (ا.ى.ھادىسۇڧ) كە نوپنەرتكى رېپېدىراوہ لە نىداردى سەربازىەوہ، ئەم بەياننامەيەي گەيشتە دەست:

لەسەر كەردەيى سەربازىەوہ بۆ فەرماندەي گشتى

ژەنرال نىكۆلايېف لە فائەوہ ناگادارى كەردىنەوہ كە سەربازەكانمان تەقەيان لە خۆبەخشە نەرمەنەكان كەردووە، كە تالانىان كەردبوو و ئەوانەش كە لە پەفتارى تالان و بېرۆ و دزى و شېرەخۆرىدا ھاوبەشيان بوون، بۆ دانانى سنوورۆ بۆ ئەم جوړە تاوان و جىنايەتانه، دادگەيەكى سەربازى لە ئان دامەزرا.

بەم ھۆيەوہ، فەرماندەي گشتى پېكھىنانى يەكەي تازەي ميليشياي قەدەمگە كەردووە ھەتا ئەوانەي تر كە ھەن نىزاميان بەسەردا نەسەپىنرى.

بەپىي فەرمانەكانى بەرپىزيان وامن ناگادارتان دەكەمەوہ.

سەر كەردەي بالاتر / بولھو ھىتىنۆڧ^(١)

دەكرۆ دەمەتەقېيە لەسەر ئەوہ بكرۆ كە ئاخۆ رۆوسەكان بە راستى لە خەمى موسولمانەكاندا بوون و بۆيان سەغلەتېوون يان ھەروا بە ئاسانى دەيانويست سنوورۆ بۆ ھىزى سەربەخۆي سەربازى نەرمەنە؟ ان دانىن؟

بە بەرپابوونى شۆرشى بەلشەڧى لە رۆوسيا، لەشكرى رۆوسى لە رۆژەلاتى ئەنەدۆڧ دەستى كەردە كشانەوہ بۆ ناو ولاتى خۆي، كە بووہ ھاوپىي ١٩١٧^٩ تاقە سەربازىكى رۆوس لە ھەرىمى فائدا نەما، جگە لە يەكە نەرمەنيەكان و ژمارەيەكى كەم لە ئەفسەرانى رۆوس. لە فائدا نەرمەنە جوكمى گرتە دەست، جوكمىكى دوومجارى نەرمەنيان بۆ ماومەيەكى كەم دامەزرا، جوكمەتېكى تەواو: وھزارتەكان و دراويكى تايبەت بە خۆيان (دراويكى رۆوسى لەسەر و نووسىنە رۆوسىيەكانەوہ بە نەرمەنيش لىي)

نووسرايوو). دەولەتتىكى بىچكۆلەنە لە كەناراوى درياچەى قاندا، لە باكوورەوه تا (ئىرحىسى) بېرى دەگرد^{۳۲}.

كە پەنابەرانى نەرمەن لە دەستەلاتى رووس نازادبوون، كەوتنە گەرانەوه بۆ ھەرىمەكە، بەپېئى (رېتشارد ھوفانىسيان) لە كۆتايى ۱۹۱۷دا ۱۵۰۰۰ ھەزار نەرمەن بەسەر قان و پەتلىس و نەرزىرۇمدا دابەشبوون^{۳۳}. ئەم ژمارەيە تەنيا مەزىندەيەكى روتە و ھىجىتر، بەلام نامازەيەكە بۆ نەوھى ژمارەى نەرمەنەكان زۆر كەمە، شانسيان لە دەستبەسەرگرتنى رۆژەلاتى نەنەدۇلدا ھەرنەبوو، لە ۱۹۱۷دا ئەوانەى گەرانەوه و ئەوانەشى كە ھەر لە ھەرىمەكەدا مابوون كۆمەلئىكى كەمتر لە ھويان بىكھيئا كە بەر لە جەنگ تىابوون، كەمتر لە نيوە.

نەرمەنى قان لە سالى ۱۹۱۷ نەوېھرى ۱۰%ى گشت دانىشتوانەكە بوون، ئەم رېژىمە گشت نەتن و تايضەكان دەگرىتەوه. ژمارەى شەركەريان كەنبوو، ئىيرىنەكانيان لە ۲۰ - ۲۵ سالى دەستنيشان گران و مەشقى سەربازيان پى دەگرا، بەھاتنى كانوونى دوو/يەناير ھىزى نەرمەن لە قان ژمارەى بە ۲۰۰ سەربازى سوارە و ۲۰۰۰ ھەزار پىادە مەزىندە دەگرا، ئەمەش ھىزىكى سەربازى ئەوتۆ نەبوو تا حىسابىكى بۆ بگرئ.

پىشتەر عوسمانىكان لە لايەكى ترەوه سەرقالى دۇراندىنى جەنگەكەيانبوون، بەلام لە ۶ نىسان/نەپرلى ۱۹۱۸ شارى قانيان گرتەوه^{۳۴}. ديسان نەرمەنى شارەكە بوونەوه بە ئاوارە و پەنابەر، بەلام پەنابەرە موسولمانەكان، ئەوانەى قوتاربوون، گەرانەوه زىدى خۇيان^{۳۵}.

* ھەر ئەم تەجرەبەى حوكمە كورتخايەنەى نەرمەن لە قان. دواى ۲۹ سان، واتە لە ۱۹۲۶ ديسان مېژوو لە كۆمارى مەھاباد خۇى دووبارەكردەوه و ھىندەى نەخاياند رووسىاي بەلشەقى ئەوانىشى جىھنىشت بىر سەبوپاى ئىيران.

• كاولكارى

ژماردى ئەو گوندانەى كە بەزۇر چۆلكران يا كاولكران يان ھەروا بەتەرن سووك و ئاسان وازيان لى ھېنرا لەسەروپەندى ياخيپوونەكەدا، سا ھى ئەرمەن بووبن يا موسولمان، مەھالە بزانرى.

عوسمانىيەكان ھېند سەرقالبوون نەدەپەرزانە ئەودى سەرژمىريان بۇ بكەن، لە گەرمەى پامالكردەكەى پووسىشدا، ئەرمەنەكان لىستى ئەو گوندانەيان گرتىبوو، لەوانەىە جىي باوەر بن و لەوانەشە جىي باوەر نەبن. بەھەرچال ناتوانىن لەو لىستە نەرمەنىانەوہ ژماردى گوندە چۆلەتەنمان دەستكەوئ، يانى ئەو گوندانەى كە بەشىكبوون لە سىاسەى ياخيپووان بۇ گەردكردەوہى ھېز تىياپاندا، لەمانە ناتوانىن بگەينە ئەوہى كە كاميان عەشايەرەكان كاوليان كەردووه و كاميان سەربازەكان²³.

مەعلومە كە سەربازانى عوسمانى خانووى ئەو كەسانەيان دەپوخاند كەبوون بە سەربازيان پەتدەكردەوہ، يەپىي بەرنامەپەكيش كە دانرابوو بۇ نەھىشتى كارى ياخيپوون زۇر گوندىيان سەرتاپا تەخت دەكرد، لە كشانەوہ يەكجارىيەكەشياندا نەرمەنەكانىش لە كاولكردى سەرتاسەرى گوندەكاندا بوونە شەرىك. لەبەر ئەمانە لە كۆتايى يەكەم جەنگى جيا انيدا ژمارىيە گوندى كەم نەبن لە ھەرىمى قاندا ئەوانىدى بە پىوہ نەمابوون.

كەواتە بۇ زانىنى ئەوہى كە كى گوندىكى كاولكردووه و كەى، سوودى نىيە، تىكدان و بەتالان بردن لەسەروپەندى كشانەوہى يەكجارى ئەرمەن دەجىتە رىزى لۆزىكى جەنگەوہ.

((خەشەي ۱ - ۹ گۆندەكانى هەريەمى فەن))

وێك خۆيان ماونەو ه - بەلامار نەدراون (سالى ۱۹۱۹)	بەر لەجەنگ	
+ ۲۵۰	۱,۳۷۲	موسولمان
+ ۲۰۰	۱۱۲	نەرمەن
-	۸۷	تێكەن
۵۵۰	۱,۶۷۲	كۆى گشتى

* ئەو خانووانەى سەر لەنوێ دروستكرانەو ه يا دەستيان پيا هينراو ه.

+ نەرمەن و تێكەلاو

سەرچاوه: راپۆرتى (نايلز و ساززلاند) لە جاستن و ماکارسى، ليزنە

نامريكايەكان بۆ نەنەدۆل وه راپۆرتى نايلز و ساززلاند لە:

Turk Tarihi Kurumu Kongresi XI. Ankara: 5 - 9

Eylul 1990 (Ankara Turk Tarih.. pp 1809 - 5

نەرمەن مكوپوون لەسەر ئەو هى كە مادەم لە فەندا بۆيان نەبوو

نەهاتەدى ئيتەر بافيەكەى بۆ ژيان ناشين، بەلام ئەم لۆژيكە مەگەر تەنيا

باساوى ئەو كاوولكارىەيانىي كە لە كشانەو ه ياندا جيبانەيشت.

كيشەكە لەو ه دايە كە زوربەى ئەو كاوولكارىەى بيناكانى دەولەت و

خانووى موسولمانان و گوند و مرگەوتەكان لەكاتى بەزین و راکردنى

نەرمەنەكاندا نەكران بەلكو لە گەرمەى سەرگەوتن ياندا دەيانكرد. شارى فەن

باشترين گەواهيكى نەمەيه، كە دەولەت كشيەو ه لىي و نەرمەن دەستيان

بەسەرداگرت، بەر لە هەموو شتى كەوتنە ويرانكردنى ئەو خانووانەى كە

مابوونەو ه و هى موسولمانەكانبوون. لە واقعدا ئەو خانووانە بوونە مولكى

خۆيان و بيوستيان بيبانبوو، چونكە ئەوانەى خۆيان لە ياخيپوونەكەدا

بەھۇى بۇردومانەۋە كاۋلبوون. لەباتى ئەۋەى بچنە ناۋيانەۋە وئرانىان كىردن، لە شوپنەكانى تىرى ھەرىمەكەدا ھەر لەم چەشنە پەقتارانەيان كىردبوو. تاكە ھۇكارىكى لۇژىكى ئەگەر پاساۋىي بۇ ئەم پەقتارمىان ئەۋەىە كە واپاندىمزانى ئەگەر لائەكانىان تىكىدەن ئىدى موسولمانان ناگەرىنەۋە^{۷۷}.

لەرپاستىشدا لەۋەى دەگىرد كە پائەرى ھەقەتى بۇ ئەم پەقتارە تەنىا ئەو رەقكىنە گەۋجانەيەيانبوۋىي لە ھەر كەسى موسولمانىي يا عوسمانى. (ئۇنىگ سوختارىان) كە لە بلئىسەى ناگەرەكانى فانى دەروانى رازىبوو و دلى كوركەى نەدەكرد، ئەو كاۋلكارىەى ناۋنابوو (رۇژانى شىتتە پىرۇزەكە). دەىگوت: ھىچ دەستەلاتىك نەيدەتوانى چلەۋى ئەو شىتى تۇلەكردنەۋە كە نەرمەنى فانى مەستكىردبوو بگىرتەۋە^{۷۸}. نەنجامەكەشى داروخانى گشت شتىكى جوان و دېرىنى ھەرىمەكە بوو. جگە لە زورىەى خانوۋەكانىشى.

لىستى ئەو گۈندە موسولمانانەى كاۋلكرابوون لاي عوسمانىكان^{۷۹} دورودرىژە^{۸۰}، پىشانى دەدات كە ھەردوو (ئىمۇرى نايلز و ئارسەر سازرلاند)ى نامىركايى راستىان پىكابوو كە گوتبوۋىان: زورىەى گۈندى موسولمانەكان تا رادىيەكى زۇر كاۋلكران يا زەدرەمەند بوون. ھەر بەدەستى ئەرمەنەكان زورىەى مەزار و قەبرىستانەكان و شوپنە پىرۇزەكان و دەپىر و خانەقا و تەكىي سۇفەىەكان (TEKKE) و مزگەوتەكانى ھەرىمەكە خاپوور كران. پروسەكان چلۇنھا لەم جۇرە كارانەدا بەشداربوۋىن. بىنا و دامەزراۋەكانى ۋەققى ئايىپنى كە سالاننىكىبوو لە خىزمەت ھەزاراندا بوون، دارىان بەسەر بەردىەۋە نەھىشتىبوو^{۸۱}، لەۋلاشەۋە پىژمىەكى زۇر لە دەپىر و كلىساي ئەرمەن ۋەك خۇبان مابوونەۋە و دەستىان بۇ نەبرابوو، بەلام دوايى بىنەۋى گوتپىنەدان و پشتگوى خىستەنەۋە وردە وردە خۇبان داددېمان و ھەرسىان دەھىنا.

^{۷۷} ئەم قىسمە پىچەۋانەى ئەۋەىە كە لە دەسپىكى ئەم باسەدا وتراۋە ھەروا سەرنجەدە لە پەراۋىزى ۱مارە (۶۱) كەجى دەلى!! (ۋەركىر)

• تیکرای مردن

تیکرای مردن له‌ناو نهرمه‌نی ڤان و نهرمه‌نی دی له رۆژه‌لاتدا ناتوانری له‌یهک جیاگرینه‌وه، هیچ دیکۆمینتیکیش که نه‌سası بی و له ههریمه‌وه ده‌رچووبی، له‌لایهن نه‌و نهرمه‌نانه‌ی پوویان کردد خواریوی قه‌فقاس و شوینانی تر هینرابی، هیچ شتی له‌مانه نه‌ماوه‌ته‌ود. به‌لام ته‌نیا دمتوانری له‌نیوان نه‌و نهرمه‌نانه‌ی ره‌ویان کردووه و نه‌وانه‌ی که له ههریمه‌کانی عوسمانیدا ژیاون به‌راوردی بکری. یانی له (ڤان، نه‌رزپۆم، په‌تلیس و ههریمی - قارس‌ی رووسیا) له‌م ههریمانه‌وه په‌نابه‌ران زوربه‌یان چوونه‌ته خواریوی قه‌فقاسیا^{۳۱}.

جا له نهلئی ۵۷۵۰۰۰ هه‌زار نهرمه‌ن که له‌و چوار ههریمه‌دا بوون، ته‌نیا ۳۲۹۰۰۰ هه‌زاریان له‌دوای ناگره‌سه‌ت ده‌رباز بوون، پێژهی مردوانیش ۴۱٪ بووه. به‌لام نهرمه‌نی هه‌ردوو ههریمی (نه‌رزپۆم و قارس) به‌و راده‌یه کوپوره‌وه‌ری و نارپه‌حه‌تیان نه‌چه‌شت وده‌ک نه‌وانه‌ی (ڤان و په‌تلیس)، ده‌بی پێژهی مردنی نهرمه‌نی ڤان له ۵۰٪ تپه‌ریبی.

ده‌بی نیوه‌ی مردنه‌کان له‌ناو نهرمه‌نی ڤاندا له نانی یاخه‌بووندا بووبی، به‌تایه‌ت له‌ گه‌رمه‌ی کۆپه‌وه کاره‌ساتبارده‌کی که ناچار کران له ۱۹۱۶:۱ مل به‌ره‌و باکوور بنه‌ین. که گه‌شته‌نه (جۆرجیا)ی رووس و (نازه‌ربایجان) و (نهرمینیا)، به‌هۆی برسیتی و دهردو ناوه‌ره‌یه‌یه‌وه ژماره‌ی گوژراوان و مردن به‌ شیوه‌یه‌کی ترسناک له به‌رزبوونه‌وددا بوو، له (باتووم) کونسۆلی به‌ریتانیا رایده‌گه‌یه‌نی که تیکرای مردن له‌ناو نهرمه‌نه په‌نابه‌ره‌کاندا له قه‌فقاسیای رووسیا له نیوان ۲۵۰ بۆ ۴۰۰ مردوه له رۆژیکدا.

ئه‌مه‌ش به‌هۆی سکچوون و درمی حمی المبقعه و گرانه‌تا و درپکه و سنووریزه و کوئیرا و ده‌فتیریاوه^{۳۲}. گومانی نییه که رووسه‌کانیش له‌و

بەرزبوزنەھى پىژەى مردنەدا دەستيان ھەبوو، چونكە زۇريان لە گەپانەوھ بۇ شان پىگريان لى كرا، نەوھىشى گەپايەوھ بۇ كۆمارى نەرمينيا، دوای نەوھى گەمى ھاتنەوھ ناو شان، رۋانيان پەوشەكە زۆر خرابىر و دزوارتر لەوھى گە لە ۱۹۱۶ ھەبوو. تەم گەپتە تەوھندە خواردن و خۇراك لە نەرمينيادا نەبوو گە بەشى دانىشتوانەكەى خۆى بىكات، نىتر چۇناھى پەنابەرانىش تىركات؟^{۲۱}. كەسى بەھانای سكى نەو پەنابەرانەوھ نەدەچوو جگە لەو پارمەتتە بىيانانەى لە رېى (لېژنەى بەھاناھاتى نامىكايەوھ لە رۆزەلاتى نىزىكدا) پىشكەش دەكران.^{۲۲}

بەپى سەزىمىرەكان پىژەى مردن لەناو موسولمانەكاندا زۆر خرابىر بوو، ھەرچەندە بارى قورسى كارەساتەكە پىژەى لە ھەردوو تەرەف بىرپوو، بۆيە بەراوردكردى نەم پىژانە نرخ و بەھايان ناھىلىت. لەنىو نەو ۲۳۲۰۰۰ ھەزار موسولمانەى بەر لە شۆرش و جەنگ كە لە شان دەزىان، تەنيا ۱۱۹۰۰۰ ھەزار لە كۆتايى جەنگدا لە ژياندا بوون. ئەمما ۱۹۴۰۰۰ ھەزار گە مانەوھ (يانى بەرامبەر بە پىژەى ۶۲% يان دەوروبەر ۲/۲) ئەوانىش تىاچوون.^{۲۳}

زوربەى ئەرمەن و موسولمان لە ئانى ناوارەبوون و پەنابردندا تىادەچوون، لېژنەى ناوارەكانى عوسمانى ۸۶۸،۹۶۲ ناوارەيان لە پامالكردەكەى پووسدا تۆماركردبوو، بەلام نەم راپۆرتە پەسميانە خەلكىكى زۇرىشى نەگرتبۆو، مەھالىشە كە ناوارەكانى شان لەگەل باقى ناوارەكانى تردا جيا كرىنەوھ. سەزىمىرە نۆدەوھلەتتەكان نامازە دەدەن بۇ زۇرى و گەورمىي ژماورەى پەنابەرمكان. دەكرى بە پىي مەزندەيەكى تەقريبى بلىين كە ۱۳۰۰۰۰ و ۱۴۰۰۰۰ ھەزار ناوارە لە فائەوھ تا تشرىنى يەك/ نەكتۆبەرى ۱۹۱۶ لە مردن پىزگار بوون.^{۲۴}

بە پىچەوانەى ناوارە ئەرمەنەكانەوھ، موسولمانەكان لە نامىكا و ھىچ ولاتىكى ترموھ كۆمەكيان وەرنەگرت (لېژنەى عوسمانى بۇ ناوارەكان) نەو

خوږاکه‌ی له‌ده‌ستیا بوو دابه‌شی ده‌کرد، به‌لام بره‌که‌ی زور که‌مبوو، داوود‌درمان له‌ده‌ستا نه‌بوو بویه نه‌خو‌شی و درمه‌کانی کولیرا و تیڤوس و گرانه‌تا دروینه‌ی خه‌لک‌یکي زوری کرد و له‌ناوی بردن. ناواری نېرمه‌ن خانوویان نه‌بوو، له‌کوماری نېرمینیا دمیوو له‌سفره‌وه‌ده‌ستیان پی بگردایه. وهزعی نه‌مان له‌موسولمانانی ښار باشر بوو، چونکه نېرمه‌ن و پروس ۲/۲ی گونده‌کانی هه‌ریمه‌که‌یان ویران کردیوو، نه‌و باقی تری به‌شپو‌یه‌کی ترسناک بهر زهره‌ر که‌وتیوو^۳، له‌زوریه‌ی ناوچه‌کاندا ته‌نیا خانووی نېرمه‌نه‌کان به‌پیوه‌ مابوو، له‌کوماری نېرمینیا نېرمه‌نه‌کان خانو و مه‌زرای نه‌و موسولمانانه‌یان داگیر ده‌کرد که‌یا کوژرابوون یان ده‌رکراپوون^۴. ژماری نه‌و ده‌رکراوانه ده‌گه‌یسته ۱۸۱۰۰۰ هه‌زار که‌س. بویه له‌ښایش موسولمانه‌کان ده‌چوونه خانووی نېرمه‌نه‌گانه‌وه، نه‌مانه‌هیچ کومه‌کینک نه‌ده‌کران وه‌ک کومه‌کی نېرمه‌نه‌کان دمکرا.

• شایه‌دیه‌که‌ی "برایم سرچین"

(برایم سرچین) که‌نه‌م روداوانه‌ی ددگیرایه‌وه ته‌مهنی یانزه سال بوو، زور له‌روداوه‌کان که‌سوکار و خه‌لکه‌که‌ بویان گیراوته‌وه، به‌لام نه‌وه‌ی له‌روداوه‌کانی گوندی (زیږیه) باسیان ده‌کات، توماره‌کانی جه‌نگیش پشتراستی ده‌مکنه‌وه، نه‌وه‌ی به‌ربرسان و خه‌لکی گونده‌کان ده‌یانگیرایه‌وه هه‌ر ناوی نه‌و گوندانه‌یان بردووه و باسیان له‌و جینایه‌تانه‌وه کردووه که‌ده‌ره‌ق نه‌هالیه‌که‌ کراون^۵.

چیرۆکه‌که‌ی برایم سرچین زوری نه‌و به‌سه‌ره‌اتانه‌ دمه‌ده‌خات که‌لادیږیه‌کانی ښار به‌سه‌ریان هاتووه و تیایدا زیاون. دانیشتوانی گونده‌کان نه‌یان ده‌توانی چارهنووسی خو‌یان دیاریکه‌ن، به‌لام ده‌یانویست به‌ربره‌رسکانی و مه‌قاومه‌ بکه‌ن^۶. که‌چی له‌کوتاییدا هه‌ول و ته‌قه‌للاکانیان به‌فیرچوو و

يەك چارھووس گرتىنەۋە كە مردن بوو:

((سەربازىك، بېستىۋى كە رووسەكان گەيشتونە جالدېران، چوو بۇ گوندى (دىرىبى) و بە موختارەكەى گوت: بىزارى چى دەكەى لە كىلگەكەتدا؟ وا رووس گەيشتە جالدېران، ئەمىرۇ ئەگەر نەگەنە نىرە سبەى دەگەن، بىرۇن و جىيەيلىن نەگىن سبەى گىشتان دەمرن. ئاۋايى كۆبۈنەۋە تا خۇ ئامادەكەن بۇ رۇيشتن بەرەۋ ۋان، كەمى خواردن و بىخەف نەبى جىتريان نەبىرە. بەلای گوندى (زرافا) دا رەتبۈۋن، گوندىكى چەرەسەكانىۋو، بەلام خەلكى گوندى (دىرىبى) لە ۋەلامى ئەماندا گوتيان: رووس ھاتۆتە جالدېران، رۇيشتن تا گەيشتە (مورادىيە - بارگىرى)، ئىمەش دەجىنە ۋان، خەلكى زرافا گوتيان: ئەگەر ئەۋەى دەيلىن راستى باشتر ۋايە ئىمەش باركەين، باش كەمى رۇيى ۋان پىروو لە رۇبۋارى لادىيى، خەلكى گوندىكانى (ھاركىس، زرافا، دىرىبى، شىخ عومەر، شىخ كارا، شىخ نىنى، ھىدىر و گولو) گىشتيان بۇ ۋان دەچوۋن، ئەۋ كات ۋانىش چۆلكىراۋو، بەلام ئەۋ لادىيىنە ئاگاپان لەۋ چۆلكىردنە نەبوو.))

كە لادىيىيەكان گەيشتە دۆلى (ئىضرىك) ئەرمەن پەيابوۋن و دەنگيان دان: ھا گەۋجىنە، پىتان ۋايە بەرەۋ كۆى بچن؟ گوتيان: لە گىشت شۆينەكانەۋە ئاۋارە روومو ۋان دەچن، ئىمەش بۇ ئەۋىكانى.

ئەرمەنەكان جىنۇيان پىدەدان و دەياگوت: كە گەمىزە و نەمغان، شەش ھەۋت رۆۋە ۋان گىراۋە، تىرەكان ھەلاتوۋن و ھوكمى سىفدىت پاشا بەسەرچوو و نايەتەۋە، ئارام پاشا ھوكم دەكات، بىرىنار و موسولمانەكان لە نەخۇشخانەكاندا كوزران، ئافرىت و مئال قىرگران، مىزگەۋت و چادىرگەكان سووتىنران، تەنيا بىست سى ئافرىت نەبى ئەمانەۋە ئەۋانىش دراۋنە دەست ئارام پاشا.

چەرەكەس ئىبۇ گوتى: دەمانكەنە كۆيلە، با روو بىكەپنە (زىفە)، گوندى

خۆمانە، نېزىك بە دەرياچەكەيە كەشتى دەستدەخەين ھەندىين، نەگين دەگيرين^۳. ئەو ھەشاماتەي پڑانە گوندەكەمانەو، دوو ھەزارىك دەيوون، پرسیمان: چى بوو، چى قەوماو؟ ۋەلاميان دايشەو: بەرپۆدوويين بۆ قان، نەرمەن ھاتنە سەر پڑمان گوتيان قان تەواو، ھاتووينە نيرە، تا كەشتى بەيدا كەين و خېزانەكانمان دەريازكەين.

كات بەھار بوو، دەستەبەرکردنى پېداويستەيەكان بۆ ئاوارەكان ئاسان نەبوو، لە خانوو و دەوار و كابىنەكاندا داماننان، دوو ھەزار زياتر يوون، پېنج سەدىكيان جىگە و رىگەي شياويان بەرکەوت، ھەندى سەربازى داپراو و پارکرو بە چەكەكانيانەو گەيشتن، لە وىزەيكي خراپدايوون، قىز درىز و ريش ھاتوو جىل دپراو، كىچ و ئەسپىياوى. بەپىر ئەوانىشەو چووین، لەناوياندا: كاكە نەسىبم و مستەفاى ناموزام و مەمەدى زاوامان و ئەلياسى پورزام و پەجەب چاوشى شەعبانغا و عەريف سياتى عاسم ئۆغلى مستەفا و شوكر چاوشى قاسم ئۆغلى نيمرا. ھىند لاواز و لەرپوون وەك داسك و دەمزی. كەوتىنە نەسپى دۆزىن لىيان، يونسى مامم سەرتاشىكى شارمزابوو گويزانى گرتە دەست و كەوتە تراشکردنيان، باودرپانې گەنە و مۆريان وا دابوويانە دەم و چاويان، كە گويزانەكەي پيادەھىنا خوین لەگەئيدا دەھاتە دەر، دواى ئەمە دېمەن و پۋالەتيان وەك جارانى لى ھاتەو.

دوواى دوو پۆز، لە سىيەمدا مامۆستاكەمان كە مەلاى گوندەكەشبوو شەبەھى بانگى بەيانى دا، ھەندى چوون بۆ نوئز و ھەندىكى دى بەلەشى قورس و گرانەو كەوتنە كارکردن، روباړىك كە لە سنوورى ئيرانەو دەھات بەناو دېدا پەتەمبوو، بەھاران ناوگەي وا ھەندەستا دەبوو دەرياچەيەك، كەس نەيدەمزانى ئەم ناوە لە كوئو ھەندەقولى، لەوبەرەو دەنگى ئافرەتەك دەھاتە گۆي، دېقيزان: بۆ خاترى خوا كەسيك نىيە بېمەرپىنتەو؟ مامم بىئەسپەكەيەو پەريەو لای، تومەس ئەسمای كچى عاسم ئۆغلى

ئەخمەداغايە، پىرسى: كىچىم چى پرويداۋە؟ كىچە شوۋى كىردىبو، بە بوۋكى
 بىراۋوۋە گوندى (مەلا قاسم). گوتى: تۆ بەمپەرىنەۋە ئەوسا پىتدەئىم. نايە
 پىشت خۇى و بە ئەسپەكە بەپىنەۋە.

پىاۋەكان لە نوپۇز گەرابوۋنەۋە و گوتىيان لە ئەسما دەگىرت، دەپگوت:
 ورىيان، خەمىد و مەلا قاسم و ئەيانوسيان سوتاند، وا دەگەنە نىرە ئەمرونا
 سبەى، فرىاي خۇتا كەون.

كە ئەمەيان بىست مامۇستا گوتى: برايان، ئىمە موسوئمانىن،
 ناپىنەكەمان دەلى بەرن نەك خۇ بەدەستەۋەدەن، شەش دەمانچەمان ها پى،
 بىست سىنوۋى زەخىرەش، وا ھەژنۇ سەرىيازىش بە چەك و تاقايانەۋە
 ھاتوۋنە ناومان، دەى با بەرگىرەكەين، عوسمانە ھەنى نامۇزاي باۋكە و
 سەركردەى مىلېشياكانە، ئەم چەك و زەخىرانەى بۇ ناردوۋىن بۇ ئەۋەى
 بەرھەئىتى دوزمىنى پى بىكەين. ئىۋە شارھزاي ناۋچەكە نىن، چەند گىردىك
 ھا بەبان ئاۋاپپەۋە، بەشى سەروۋ دەروانى بە پرد و زۇنگە سەۋزەكەدا،
 دەشى ئەرمەن لەۋتوۋە بىن، ئەۋەى شارھزايە با لەۋتوۋە بچى و بۇ ئەرمەن
 دانىشى.

ئەرمەن لە سى لاۋە دەۋرى گوندىيان دا، شالۋايان دەبىرد، پىاۋەكانمان
 دەستيان لى كىردنەۋە و تەقە دەستى پى كىرد، پىشت بە خوا تا نىۋەرۇ لە
 شەپدا بوون، پەلامارىيانسان و شكاندىيان، ئەرمەن ھەلاتن و پاونىران،
 بەشىتكىيان چوۋنە دى (مەرمىت) ھەۋە و ئەۋانى دى بۇ (فادار) و لەۋ ناۋەدا
 ئەمان.

(ئايلىق) گوندىكى گەۋرەى ئەرمەنبو، چوارسەد مائىك دەبو، ھىزەكانى
 خۇيان تىا مۇلدا و چوۋنەۋە بۇ شەپ، ھىزىكى سەرىيازى سەد كەسى
 ئەسپسوار دۋاى نوپۇزى ھەسر لە قانەۋە روۋە ئىمە ھاتن و ھىرشىيان كىرد،
 پىاۋەكان گوتىيان: خۋاى گەۋرە خۇ دىسان ھاتنەۋە، دۋاىى زانىمان كە

نەرمەنى پووسىيى بوون، تەقوتۆقى شەپەكەيان گوئى لىبوو و بە دەنگەو و هاتوون، تا مەغرىب وىستان و لەوودوا كەوتنە پەلاماردان، زۆرى نەخايند فېشەكمان نەما، فرسەتيان هينا و دابارينە ناو ناوايى، موسولمانىكى زۆر شەھيد بوو، خەلكەكە لە ترسان رايان دەکرد، دوو بۆ سى ھەزار موسولمانبوون، ناگريان بەيەك بەيەكى مائەكانەو دەنا، گوندەكە يەكپارچە بوو گەر و بليسە و بەحەوادا دەچوو، مائەكانيا حەوا دەداو بەنووكى قەمەگانيان دەيانگرتنەو، قەمەيان دەکرد بە ورگياندا و دەيانقىزاندا، ھەندى كچ و ژن خۇيان دايە دەم ناو دەكەو، ھەندىكى تر بۆ ناو تەو پاومەن و پووشانەى گريان لى بەرز دەبوو.

برئى منال و ئافردتى بەستەزمانيان دەنايە ناو تەويلە و كاپەكانەو و نينجا ناگريان پيو دەنان، كەسانى دى وەك كارژۆلە گۆشاوگۆش سەردەبېران، تەنيا يەك منال قوتاربوو، ئەويش برايم خۇى بوو.

ديارە پاشان ليم پەرسى كە چۆن پزگارى بوو و توانيوپە ھەئى؟

تا توانيان قەلاجۆى ئەو خەلكەيان كەرد، تا تاريكى كەرد كوشتار ھەر بەردەوامبوو، بېرار بوو كەسەك بە زىندوووي نەھيئەو. عەريز (سيات)يان گەرت تا توانيان لىياندا، نينجا جەكانيان دراند و لە شانپەو پىستيان دادەمالي، دەيانگوت ئەو نيشانەى شەرەفە و لەجياتى سولتان رەشاد بەشانيدا دەكەين، ھەردوو دەستيان بېرى و لە پىستەكەى قەبرغەى توورەكەيەكەيان دروست كەرد.

كە پياوكانيان كوشت شەش ژنى ھەرمەكەرى جوانيشيان يەك بە دوى يەكدا نا بە گوللەو، ئەوانە (سەمەرى) نامۆزام و (ئەسمای) موختار و (خەپريە) پورم و (نايشى) نامۆژم و (گولو) بوون.

نەرمەنەكان لە رۆيشتەبوون كە (ئەفادورى) كورى (گيربىدە)ھاتو ئىمەى دۆزىو، باوكم لە گوندى (بىردقچى) نەوان گەلى پىزدار و

خۆشه‌ویستبوو، چونکه کاتیخۆی (کیربیه)ی له مردن گیرابۆوه. به هاووله‌کانی گوت: لییانگه‌رین.

بهمه مردنی لێ دورخستینه‌وه (ئه‌و ئانه باوکم له ریزی خۆبه‌خساندا بوو له ئێران) که ئهرمه‌نه‌کان رۆیشتن له کونه‌که هاتینه دهر، ناله و کپوزانه‌وه‌ی بریناره‌کانمان گوی لیبوو. هاور که‌سیک نییه بیبه‌لامانا، تیمارمانکات، چۆرئ ئاو بکا به‌ده‌ممانه‌وه؟

(ئه‌زفادور) بریدینه گوندی (بیردقچی) و ماوه‌یه له‌وئ ماینه‌وه، خزمه‌که‌م روداو‌مکانی نه‌وی بۆ ده‌گیراینه‌وه و سویندی ده‌خوارد که:

ئهرمه‌نه‌کان ئیواره هاتن، له نیو ۱۵۰ سافره‌تی گونده‌که ۱۰ بۆ ۱۱ ئافوره‌تیان هه‌لبژارد و تییان به‌ریوونو تا به‌یانی لاقه‌یان ده‌کردن، ئیتر ئه‌و ژنانه‌یان به شیویه‌که له‌ناو خۆیناوی خۆیاندا جیه‌یشت. باسناکرئ.

ئه‌و به‌رده‌وامبوو له گێرانه‌وه‌ی که ج نه‌هامه‌تیه به‌سه‌ر گونده‌که‌یاندا هاتوو، ده‌یگوت: ژنیك نانی ده‌کرد، ئهرمه‌نیه‌ك لیبی پرسی: خهریکی چیت؟ وه‌لامی داوه و پیبی گوت: وه‌ك ده‌بینی نان ده‌که‌م. دیسان پرسی: ئه‌ی نه‌ختی گۆشتی برژاویشت ناوی؟ ئینجا منائیکی به‌قه‌مه‌که‌ی دا‌پاچی و هه‌لی دا‌یه ناو فرنه‌که‌وه، مناله‌که به شیویه‌کی ترسناک له‌ناو فرنه‌که‌دا هه‌لده‌قرا و ژنه‌ی بی ده‌سته‌لاتیش ئه‌به‌لق و بێده‌نگ ده‌یروانیه ئه‌و مناله‌ی به زیندوبی به‌ به‌رچاویه‌وه ده‌سووتا.

ئه‌م کاته بوو حوکه‌مه‌ته رووسه‌که‌ی ئان دامه‌زرا و (ئارام باشا) بووه سه‌رۆک، پاش که‌می ناگاداریه‌کی دا و ده‌یگوت: با هه‌مووان بینه ناو فانه‌وه، لێره خواردن و خواردنه‌وه‌ی به‌لاش بۆ هه‌موانه، باوکم ئه‌و کاته له‌گه‌ل سوپا‌که‌ی خه‌لیل پاشادا هاتبۆوه گوندی (خاجیک) باوکم و خالوانم که ئه‌و ناگاداریه‌ی حوکه‌مه‌تی ئان ده‌بیه‌ن، چووبوونه ئان، به‌لام حه‌یف، جگه له شاریکی به‌سووتماکبوو خۆله‌میش چیتریان چاو پی نه‌که‌وتبوو، بینا و

مژگەوت و ھەمام و ھەرماتگە و خانووەكان گشتیان كاۆل كرابوون و سووتینرابوون، باوكم چوو بوو ھەرپەمكى (ھەشبوغان) كە ھەندئ خانووی نەرمەنى تێدابوو، بە رێكەوت (نەزفادور) دەبینئ، پاش ساۆ دەئئ: بەیانیت پاش خەلایلاغا. باوكم پاش وەلام لئى پەرسى: ناخۆ ھىچ ھەوالئىكى ناوایبە كەمانت لا نىبە؟، ئەویش دەئئ: ھەوا؟ (زىفیه) كاۆل بوو، گشتى وێرانە، جگە لە خێزان و كچ و كورپەكەى تۆ كەسێكە دەرنەچوو. رزگارم كردون و كەى ئارەزو كەیت دەیان دەمەو دەستت. باوكم دەئئ: پیاوھتى تۆبە، بەلام گەر بچمە ئەوئ دەمكۆژن، دەكرئ ئەوانم بۆ بەئنى تا لەتەك خۆمدا بیانبەم؟

ئەو ئیوارىبە ئەزفادور ھاتەوە لامان و پئى گوتین: نەمرۆ خەلایلاغا مەدى، نامادەمب دەتانبەم بۆ لاى. بەیانى خستىنە گالیسكە كەبەو و بەردىنى بۆ فان. ھەرگیز ئەو رۆژەمان لەیاد ناچئ، لە قانەو و باوكم بەردىنى بۆ ھوشاب، لەوئ زۆر نەمانبەو، چونكە رۆژ نەبوو ئەرمەن پەلامارى نەدات. (خێزانەكە بوو پەنابەر)،

خەلكئىكى زۆر پوو و ئێران بوونەو، یان پوو و ماردین و نامادە، ئەوانە تێدەمكۆشان تا بە زیندوى بمتنەو.

● پەراویزەكان

۱- وامان پەریار دا كە ھىچ شتئ لەبابەت گوشتن و نەشكەنجەدان و ئەتكرردن و لاھەكردن ئىكەو نە باسى كەین نە لە سەرچاوى تەرەودى وەرگرتن، ھەرچەندە سەرچاوەكان پەرن لە وەسفكردن نەمچۆرە پەفتارانە پئویست بە باسكردن وەسفكردن ئەمانە نىبە، چونكە بەلگەكان بۆبوونى ئەم چۆرە پەفتارانە ئاشكرا و دیارن، تەنیا شتئىكى بەدەر لەمانە (شایەدبەكەى برايم سەرجین) ھەقسە و باسەكانى كتومت وەك ئەودن كە خۆى

گوتوونى و بگره بەشىكى كەمىشى لەو وەسفاىنە تىدايە، بىنچگە لەوەى گە زوربەى ئەوانەى لە گوندەگاندا بەپال ئاوارەگانى ئانەو نازارىان چەشتوو نەپانئانويە دەرد و پەژارەگانى خۇيان. بىخەنە روو، لىژنەپەكى عوسمانى لە بۇ كۆكردنەوەى راپۇرت لەسەر ئەو كۆپرەومرپانەى ئان و ناوچەگانى دى درىغيان نەكردوو، ھەروا ئەفسەرانى ناو سوپاى عوسمانىش راپۇرتى خۇيان دەناردە ئەستەموول و تىپاندا باسيان لەو قەتل و عامە دەكرد كە نەرمەنەگان كەردويانە، كاتىخۇى بەشىكى كەمى ئەو راپۇرتانە بلاوكرانەتەو

Documents sur les atrocites Armeno – Russes. Tures et Armenians Anonyme de papeterie et dImprimerie 1917 La Guerre رۆستەم Imprimerie Nationale 1919: جنىفا devant Ihisyoire (Istaempfli 1918: Mondiale et Question Turco Armenienne بىرن 1918: ھەردوو جزمى كىتەپەكە بەرپىرسانى دەولەت نووسىيويانە، بەلگەنامەگانىان كۆكردۆتەو و لەو دوو جزمەدا بلاويان كەردونەتەو، لەم دوپايانەدا كىتەپىكى زۇرى تر چاپ كراون، لەوانە:

Ermeniler Tarafindan Yapilan Katliam Belgeleri
1914 - 1919

كە لەوانى تر زياتر درىزەى بە باس و وەسفى كارەساتەگان داو،
Basbakanlik Devlet Arisvleri Genel Mudurlugu
۲۰۰۱Osmanli Arsivi Daire Basknligi

ئامازەدان بەو سەرچاوانە پەيوەستە بە قسەگانى ئەوانەى دەريازبوون
لە كارەساتەگان نەك بەو شىكردنەو و لىكدانەوانەى كە لە كىتەپەگاندا.

۱۰ - ۵ Ermeniler Belgeleri . pp ۲

۲۷ - ۲۴ . ۱۹ - ۱۸Documents sur les atrocites. Pp ۳

ئاوا ناكەن، ئەگەر بىۋايە بىگومان سەرنجىانى رادەكتىشا، قىسەيەكى ئاۋاھا وا دەكات كە گىشت قىسەكانى موختارىيان و ئموونەى ئاۋا كە باسىيان دىكات لە كىتەبەكەيدا بىنە جىيى گومان و بوختان.

۹- ھەمان سەرجاۋەى پەراۋىزى (۷).

۱۰- ھەمان سەرجاۋەى پەراۋىزى (۵)

۱۱- ھەر تەو سەرجاۋەى.

۱۲- تىرمىناسىيان لە: pp ۱۹۵van ۲۲ - ۲۸. بۆ ئموونە دىتە سەر ۋەسفى كارى پاكتاۋكردىنى رەگەزى لەلەيەن عوسمانىيانەۋە، بەلام باس لە ھىچ شۇرشى ئاكات.

۱۳ Documents sur les atrocites. Pp ۴۹ - ۵۱

۱۴- بە گۆپرەى مەزىندەى ئەرمەنەكان ئەگەر ژمارەى پەنابەرانى ئەرمەن زىندوۋەكان و ژمارەى كوژراۋان كۆكەينەۋە، ئەۋا ژمارەبەكى وا دەردەجى كە زىاترە لە ژمارەى ئەۋ ئەرمەنانەى لە ئاۋجەكەدا دەژيان. ئەمەش لەگەل ئەۋ سەرژمىرىيەيانە رېك ناكەۋى كە دۋايى بۆ پەنابەرانىيان كىردوۋە، عوسمانىيان ھىچ شتىكى روونىيان ئەداۋە بە دەستەۋە سەبارت بە پەنابەرە موسولمانەكانى پىشتر.

۱۵ Documents sur les atrocites . p ۳۰. ۲۲ - ۵۳

۱۶ Tures et Armenians . pp ۴۲ - ۴۳

۱۷ Ermeniler Belgeleri . pp ۵۲ - ۵۴

۱۷ La Guerre modiake. Pp ۹۸ - ۹۹

۱۸- ئەسايەى شەپ و ياخيپوونەكەدا، ھىچ باس و خواسىكى كوشتن نەھاتۇتە گۆپى، كوشتنى ئەۋانەى شەپكەر نەبوون لەئاۋ قاندا، ھەروا بەلگەكانىش لەم بارەيەۋە كەمن، بىروانە (كارا شەمس ل ۶۰ - ۶۲).

۱۹- بۆ زىاتر روونكردەۋە سەبارت ھەيكەلى ھوكمەتەكە و

بەريپرسەگانی، برونەرە موختاریان. ل ۱۲۴ - ۲۵

۲۰- هەر ئەو سەرچاوەیە، ل ۱۱۶ - ۱۸، مسیۆنیری ئامریکایی خاتو (جۆرج. ك. مارسا راینۆلدز) نووسیویە كە ئەو ناوچەییە تەنیا لەژێر دەستی نەرمەندا نەبوو نەدەسووتینرا (لیژنەى رېئیدراوه ئامریكاییەكان ۱۶۸۹ نێردراو بۆ رۆژەلاتى تركیا، لیژنەى ئافرهتان، جزمى دوو، تركیای رۆژەلات ۱۹۱۵ - ۱۹۲۰، بەلگەنامە و راپۆرتەكان، نامەكان A-Z، لە كلارنس نەشرەوه بۆ مائهومیان لە (كۆنیتیکۆت) ۲۰ ئەیار/ ماوی ۱۹۱۵

۲۱- هەردوو مسیۆنیرە ئامریكاییەكە، خاتو (ج.ك. راینۆلدز) و (كلارنس نەشر) ددانیان ناوہ بەو كوشت و بېرى كە لە موسولمانەكان كراوہ، خاتو راینۆلدز دەلى: لەوہ دەكات نەرمەنەكان تا راددیەكى زۆر شوولیان لى ھەلگىشاين، سوور بوون لەسەر تالان و بېرۆ و تۆلە كرنەوہ، ھەرچەندە ھەولماندا بۆ ھێور كرنەوہیان بەلام ئەوان نەیان دەبیست. نەرمەنەكان زۆریان چەشتووہ، بۆیە شتىكى سەیر نەبوو كە شوولى لى ھەلگىشن، ئەوا نیستە ھەلیان بۆ ھەلگەوتووہ بۆ تۆلە كرنەوہ. وەك بۆى ددجم نەرمەنەكان دەیانەوى ئەم ھەرىمە بەكەنە ھەرىمىكى نەرمەنى روت (سەرچاوەكەى پەراوێزى پيشوو).

نەم ئافرمەتە لەنیو گشت نێردراوەكانى تردا راستگۆتريانیبووہ، بەلام قسەكانى تەنیا بۆ لیژنە ئامریكاییەكە دەنارد، بە ئاشكرا دەرى نەدەھبرین، بەلام قسەكانى (نەشر) زیاتر ئاشكراتر بوون، ددانى ناوہ بەوہى كە موسولمانە نێرىنەكان دەكوژران، ھەرچەندە كە قسە لەسەر ئافرحت و منالى موسولمانەكان دەكات كە مەتر بەلای راستیدا ددجى: پیاوہكانیان دكووت و منان و ئافەرمەتەكانیان وازلى دەھینا، An American physicanin
rsoTurkey. P

بەلام ھەرچەند دەیزانى كە خووى نێردراوێكە، سەیر لەوہدایە كە

رەھتارەكانى نەرمەنى باش دەناسى و تىيان گەيشتىبوو، كاتى نەشەر ناچار نەبوو كە رەخنە لە نەرمەن گرى، وەك لەم ھالى كوشتن و كوشتارىياندا، قەت نەبۆتە شاھەدەكى نەوتو كە مەمانەي پى بگرى، لەگەل نەمەشدا، زۆر جار كەتتەكەي د. نەشەر بەكارھاتوو لە وەسكردنى روداوەكانى فاند، ھەتا فيلمەكەي بە پشت بەستن بەو كەتتەكەي نەو نامادەكراو، بۆيە دەبى نەگەر كە مەيشى، شاھەدەكەي بەھىند وەرگرى.

ھەلە و ناراستەكانى نەو كەتتەكەي وایان كرووھ كە گشت راپۆرتى نەو نىردراوانە بىنە جىي گومان و مەمانەيان پى نەگرى.

ھەرچى بىرپاردانىكى پىشووختى نەو كاتەبە نەشەر بەكارىان دىنى، بەو پىنەي كە دجىلى گوايە موسولمانەكان لە كىشەي نەرمەنەكان بەرپرسبوون، موسولمانەكان مەسحىيەكانىان نەدەويست، وا رەھاتبوون ھەر سەركوتى نەرمەنەكان بىكەن و لىياندەن، خو نەگەر شكستىشان خوارد ناچار دەبە مەسحى. لەباتى نەوھى گومانمانىي لە تىۆرەكەي نەشەر سەبارەت بە ياخيپووھەي فاند، وا چاكترە سەرنجى لە راپۆرتەكانى ترى بەدەين كەدەربارەي مەسانىلى ترن.

كەتتەكەي پەرە لە ھەلەي زەق لە باردى روداو و نەو شتانەي كە بوون، نەو سوورە لەسەر نەوھى كە ئالمانەكان لە فاند جەھوى كار و روداوەكانىان بە دەستبوو، كە لە راستىدا وا نەبوو، ھەروا دەلى كە: چەند بەتالىۆنىي لە سوپاى عوسمانى كە نەرمەنبوون، ھىرشىان كردۆتە سەر پرووسەكان لە سنوور و شارىكىشان لى داگر كردون: 217

بە تەنكىد ھەرگىز شتەك لەم چەشنە روینەداو و لەو جۆرە بەتالىۆنانەش نەبوو، وە نووسىويە گوايە: سىياسەتى (عەلى) ھاكىمى فاند واى دەخواست كە شوڤرەگىرانى نەرمەن ھانىدات تا چەك ھاوردەكەن و گەنج و پىاوەكانىان بىخەن ژىر چەكەوھ: 126، كە نەمەش شەھەيەكە دور لە

لۇژىك و ھەر شياۋى باسكردن نىيە. ديسان دىنۇوسى كە: قانۇونى مەدەنى عوسمانى ئەو قانۇونەى ناپليۇن بوو كە بەكاردمھات بۇ سەركوتكردنى مەسچىيەكان: ۱۶۶ - ۵۸، ئەمەش قسەپەكە رېنى تىناجىنى و دورە لە راستىەوہ.

لە لاپەرە ۱۵۷دا شتى زۇر بى بايەخى نووسيوە لەبارەى ئەوہى كە پياومكانى سولتان عەبدولجەمىد خۇيان ھانى ئەرمەنيان دىدا بۇ كارە شۇرشيگىرپەكانيان. ۱۶۱، وە دەلى كە: كۆمەئەى (ئىتىجاد و تەرھقى) بېرىارى دا كە ئەو بەلگەنامانەى دەربارەى خۇ بەدەستەوہدانىبوو، بيانھىلئىتەوہ چونكە لە بەرزەوھندى تايبەتى خۇى بون: ۱۶۸. ئەم ھەلە و ناراستيانەى خرانە روو جگە لە مشتى لە خەرورائى شتىكى تر نين.

لە ۱۹۰۵ كە كاپتن (تايريل) كونسۆلى بەرىتانيا بوو لە قان، لەگەل د.ئەشىردا بەنيان زۇر خۇشبوو، جا لەسەر ئەوہى كە د. ئەشىر باسكى لە رۇژنامەى (لەندەن تايمز)دا بلاوكرىبۇو، دەلى: ئەوھندە عەجباتيم لەمە دى كە ناتوانم بېروا بە قسەكانى د.ئەشىر بكم، بەر لەوہى لىشيان نەكۆلمەوہ مومكىن نىيە بە راستيان بزاتم.

تايريل بەوہ گەمىشتبوو كە چى پال بەم نىردراوانەوہ دەنى تا چارەى دەولەت قورسكەن و ناوى بزىنن: لە نووسىنەكەى د. ئەشىردا نامانجى راپۇرتى نىردراومكان بەتايبەت لەبەشى دوايىدا دەرەكەوئى، ئەومش بىرىتيە لە وروژاندىنى راي گشتى بەھوى ھەرشتى كە بىنووسن. رۇژى لە رۇژان شتىكيان نەنووسيوە كە جىبابى لەم نامانجە و تا چەند لە بەرزەوھندى ئەرمەنە، ئەو دەستدريژيانەى شۇرشيگىران دىيانكرد، ئەو ئاستەنگانەى كە دىبوو دەستەلاتى ناوخۇ بەرەو روويان بىتەوہ، ئەو كارە باشانەى بەرپىرسانى ترك دەيان كرد و ھتد، باليۇزى بەرىتانياش سەربارى ئەمە دەلى: ئەو وەزىرە نامىركاييەى قسەم لەگەلدا كرد پىي رايگەياندم كە ئەو د. ئەشىر بە

كەسىكى راستگۇ نازانى، بەھۇى زىدەرپۇيىيە توندەكانىيەو و ھەروا رق و كىنەشى بەرامبەر بە ترك وەك رەگەزىك.

بە كورتى كە مەسەلەكە ترك بىت نايى باوەر بە د.ئەشىر بكرى نووسىنەكانىش بۇ ئەو مەبەستە بەكارھاتوون، حوكمە پىشودختەكانى و ناراستىيەكانى ناچن بەلای ئەو باسانەى كە سەبارەت بە درمى تىفۇس و برسىتى ي ھات و قرىن. ل ۲۲، بۇ ھەوونە كىتپىي: Ermeniler Belgeleri pp ۱۹ - ۲۲

تەماشاكە، زوربەى راپورتەكانى ناو ئەمە باسى كوژراوھكان دەكات جار جار لىستىش بەناوھكانىيان دەخاتە روو.

۲۲- لە كىتپەگەدا ئىشارە بەم بەراويزە نەدراوھ - سودرگىر -

۲۳- سەرچاوھ نەرمەنەكان باس لەمەوود ناكەن، لە باتى ئەمە، دەلئىن گواويە ھەموانىيان داوختە دەست نىردراوھكان، بەلام زىكى موسولمان باس لە نەرمەنىك دەكات كە بە ھاناىيەو چوو و برى پارەى داوھ پىي و لە مائەكەى خۇيدا شارديوپتەوھ:

Ermeniler Belgeleri . pp 140-43

ھەروا ناوى (ساندىك ئەمىنى رۇبىن نەفەندى) ھاتوود كە دەلئىن ژيانى ژمارمىيە ئافەرتى موسولمانى پاراستوود، كە نەرمەنى ترى لى دور خستوونەتەوھ و نەپھىشتوود بىيانكوژن. ھەر ئەو سەرچاويە ل: ۱۱ - ۱۲

Ermeniler ۲۴-

Belgeleri . pp ۱۱ - ۱۲ . ۲۳ - ۲۴ . ۵۲ - ۵۳ . ۱۴۰ - ۱۴۴

Documents sur les atrocites . pp 38-39. Turcs et Armeniens pp 46 - 48. 64 - 65

وھ ئەشىر: لە كىتپىي: An American phsican in Turkey. P

۲۸۹ - ۹۱ دەلئىن كە پەنابەرمكان لەجىيەكى زۇر نەمىندا بوون بەلام زۇر بەست و شپرزەبوون، كەچى پەنابەران خۇيان ئەو قسانە رەتدەكەنەوھ،

قەسەکانیان وەك یەكە، هەتا باس لە ژمارەى ئەو نانانەش دەكەن كە پێیانداون، بۆیە سووك و ئاسان ناتوانرێ بپروا بە نێردراوەكان بكری.

موختاریان دەئێ: An Account. P ۱۳، ژمارەیهکی زۆر لە دیلەکان، كە زوربەیان پیاوی بێ چەك و ژن و پیر و منائى بێكەس بوون، بران و بەلام هیچ كام لەمانە نەكوژان، ئەوەی ئەمە رزگاری بوو، قەسەكانى لەگەڵ ئەوەی لێرەداپە جیاوازه، هەتا وردەكاری و ناوی ئەو كەسانەش ددەن كە كوژراون و چۆناھیش كوشتویان، كتاب: ل: ۲۴ - ۴۱ دەئێ كە هەزار موسولمان درانە دەست نێردراوەكان تا بیانپارێزن، بە پێى ئەوەی دەگێرێتەوہ گواپە نێردراون بۆ گوندەكان تا دور بن لە كوشتن و ئازاردانەوہ، ئەوانەشى رزگاریانبووہ هیچ شتێ باس ناكەن لەبارەى ئەوەی كە گوندەكانیان جێھێشتی، ھەرچەند دەئێن كە ھەندئ ئافرەت بە مەیلی خۆیان رۆیشتوون. ئەگەر كتاب راستەكات، بەپێى چارەنووسی لادێپپە موسولمانەكانى ھەرىمى قانەوہ ئەوا ئەمە جێى گومانە. (پروانە ئەو زانیاریانەى خواردوہ).

۲۵- Documents sur les atrocites . pp

۲۶- ژمارەیهکی زۆری كوردەكان لە خزمەتى سەربازی عەفو خران چونكە لە یەكە غەپرە نيزامیەكاندا چەكیان بە شانەوہ بوو یا راسپێردرايوون كە بە ئیش و كاری زەرعاتەوہ خەریكبن، ئیتر ئاوا لە گوندەكانیان مانەوہ.

۲۷- Ermeniler Belgeleri . pp ۴۰ - ۴۲

۲۸- بگەڕێوہ بۆ (شاپەدیەكەى برايم سرجين) لەم بەشەدا.

Documents sur les atrocites . pp . Turcs et Armeniens. P 60 - 61 Ermeniler 29- Armeniens. Pp 60 - 61 Ermeniler Belgeleri. P 10. 32. 50 كارا شەمس

ھەندئ لە ناوگان بەھەئە نووسراون، چونكە بەپێى خۆپێندنەوہیان بە پێتى فرانسى و كوردی نووسراون، ھەروا ھەندئ ناو بە پێنووسی جیا جیا

نووسراون (بۇ نموونە Zeve و Zive)، ئەم سەرچاوانى ئاويان براوۋە ناۋى گەلى گوندى كاۋلبوۋى ھاتيا، بەلام وا ديارە ھەوالدەرەكان تەنيا ناۋى ئەو گونداۋنەيان داۋە كە نيزىك بە خۇيانبوۋن، زۇرپان لەو لادىيىيە نەشارەزايانەبوۋن كە ئاگايان لە گونداۋە دورەكان نەبوۋە، راپۇرتەكان وادەگەيەنن كە (ئارام پاشا) خۇى سەرگرمىي ئەو ھىرشانەى دەگرد بەسەر گوندى موسولمانەكان، ئەمەش ئەگەرئىكى لاۋازە بەلام ھىچ دورىش نىيە واپىت، لەوانەيە پەلاماردەرەكان گوتىتپان كە: ئارام ناردونى تا واكەن. ل ۱۶

۲۰ -

۲۰- ژمارەيەكى كەم چوون بۇ ئىران، رۇژاۋاي ئىرانىش لەسەر دەستى رووس و ئەرمەندا بوو، بۇيە تەنيا ئەفرادى عەشايەردەكان لە ئاسوودەيپدا بوون. ەك عادەتى بار و ۋەزى ئىران فەشەل و ئاجىگىر بوو، بەلام ئەرمەن سەلماس و ھەندئى ئاۋچەى تريان بە دەستەۋە بوو، لەسەرەتاي جەنگەكەدا نەستورپەكان پاش ئەۋەى كوردەكان و سەربازەكان شكاندنيان و راپاوانان گەپشەتە ئەو ناۋە، عەشايە كوردەكانى ئاۋ ئىران ھەرگىز جەۋگىر نەكراون، جا ھەرەك لەبەشى پىشووۋا ھاتووۋە ئەم كوردانە بە درىژايى مېژوو بار و پەۋشى ئەو ئاۋچيان دەشلەژاند، لە جەنگەكەدا تا ئەۋپەرى بېلايەنبوۋن، بەلام ھەنلىكىيان بەپىي ئەۋەى كام لايان لەسەرەكەوتنەۋە نيزىكتەرە دەبوۋنە تەرەگىرى رووسەكان يان عوسمانىيەكان.

۲۱. Ermeniler Belgeleri . pp ۱۳ - ۲۱ ۋاخرى بەرزە كەمبوو،

سوپا داۋاي كرىبوو كە بيانھىنن.

۲۲- كارا شەمس. ل ۱۶، چىستن مەكارسى:

Muslims and Minorities (New York University press. 1983 pp 104 - 108: نيوپۇرك:

۲۳. ئەو سەرچاۋەيە پەراۋىزى (۲۹). ل: ۱۴، ۳۱، ۵۲، ۱۴۴

۲۴ Ermeniler Belgeleri . p

۲۵- هندی له هرنمی فانهوه ههلاتنه پهتلیس، بهبهلم بهناو دمیراچهی فاند، نهرمهنگان که زوریه زوری نهو خاومن بهلهمانه بوون یا کهشتیه بجووکه کانیاں لی دهخوری، په نابهره دوله مهند و پارهداره کانیاں به پارهیکی زور دهگواستهوه، نه مه وهک ددردهکوت ریگه یهکی ناسانبوو یو ههلاتن. بهلام زوربه یان هرگیز نه دهگه یشتنه بهری نهویه رهوه، نه وهشی دمگهیی زور کهرمت دمکوته دست شهرکهر و سهریازه کانی پووس که دواپی پووه که نارای رزواوی ددریاچه که دمبوونهوه، کارا شه مس. ل: ۶۲

۲۶- (غیفاش و هافاسوور) دوو مه لیهندی سهره کیبوون که لیئانهوه پهلامارمکان دمدران یوسر گوندی موسولمانه کان. بروانه:

Documents sur les atrocites . pp 35 Ermeniler Belgeleri . pp 144 - 45

۲۷- سهرچاوهی پیشوو، ل: ۲۰ - ۲۱ کورگانوف له کتیبی:

La participation des Armeniens a la Guerre mondiale

وهسفی نهو ناوچهیه وادهکات که کهوتوته زیر دستی داگیرکردنی فه یله قه کانی نهرمن و یه که خویه خشه کانیا نهوه له دمقهره که دا.

۲۸- نهرمهنگان وایان خه ملانسیوو که دهو رو بهری ۲۰۰ سواری پووس و نزیکه ی ههزار نهرمن دههاتنه پیشوه و نزیکه دمبوونهوه. (سهرچاوهی پهراویزی (۳۶). ل: ۲۸

ATASE Arsivi. I. Dunya Harbi Koleksiyonu. K 2950. D. 14. F 1 - 62

۴۰- بروانه نهو زانیاریه زورانهی که په یوه نندن به پهلاماره کانی نهرمنه وه له پهتلیس، له بهلگه نامه ی (۶۲) له: Ermeniler Belgeleri

۴۱- جووله و چالاکیه کانی سوپا و نهو شهره سخت و نالوزانه یان لهو ماویهدا به دهره له توانای نه م لیکن لینه و میه ی نیمه، بروانه:

ئالان و موراتۇڭ: Turk Harbi. Pp ۷۸ - ۸۷

Caucasian BattleFields. Pp 302 - 63

۴۲- سەرچاۋەى بەراۋىزى ژمارە (۳۹): -K ۵۲۴۰ .F ۶. D - ۱. ۱۴

۴۳- ھەر ئەو سەرچاۋەىيە: -K ۲۹۵۰ .F ۶. D - ۱. ۲۹

۴۴- د.ئەشیر: An American physican in Turkey. Pp ۳۱۸ - ۱۳

يەك لەسەرچاۋە دەگمەنەكانە سەبارەت بەم روداوانە، ئەمىش ۋەك عادەتى سەرچاۋەىيەكە جىنى باۋەر نىيە، دەلى گوايە ۷۰۰۰ ھەزار كەس كوزراۋان، ئەمەش بە پىي پشكنىنى ئىسكەكانيان لە دوايىدا(۱)، ۋە گوايە نەرمەنەكان لە بەرزايىيەكانەۋە خۇيان بەرداۋەتەۋە و خۇيان و منالەكانيان كوشتوۋە نەك بىكەۋنە دىلى دەستى دوژمن، كە ئەمە زۆر دورە لە باۋك بوەشيتەۋە، ھەروا ۋەشى (تركەكان) بەركاردىنى بۇ دوژمن، لە كاتىكدا ھىچ يەكەيەكى سەرمبازى لەو ناۋچەيەدا نەبوۋە، دەلى كە دواى تىپەرىپنى نىردراۋەكان تەنيا كەسىك نەيتوانىۋە لە بارگىرى بەۋلاتر بىروات، ئەمەش سەلىنراۋە كە راست نىيە، موختارىيان دەستدرىژىكەرانى ۋەك خۇيان ۋەسەف كردوۋە، ھىچ شىتىكى ھەلەش دەربارەى ئەو پىنگە و بانانەى لىيەۋەى ھەلەدەھاتن كە داخراين نالى. ھەرچەندە تەقدىرى ئەمىش بۇ ژمارەى كوزراۋەكان ۋا ديارە تا رادەيەكى ناماقوۋل زۆرە: (لە تەنگە و دەربەندە شاخاۋەيەكاندا، لە بارگىرى، دەيان ھەزار بەدەستى كوردەكاز نىا دەچوۋن و

فەوتان: (موختارىيان An Account. P ۱۳۱۸)

ھەروا بىروانە: تىرمىناسيان ۱۹۱۵۷۲n p ۲۴۲

بۇ دەستخستى زانىارى لەبارەى راگردنى بەناپەرانەۋە.

۴۵- بىروانە پاشكۆى سىيەم لەم كىتەبەدا.

۴۶- ئالان و موراتۇڭ. ل: ۶۹ - ۵۷ - ۵۲ - ۸۴۲ . كورگانۇڭ. ل ۳۱۹ - ۲۲

۴۷- رىتشارد. ج. ھوفانىسيان:

Armenia on the Road to Independence 1918

(university of california press 1967. pp 58- 62

٤٨- وهزیری گشتوگال: آ.ف. کریفوشاین، که لیوهی وەرگیراوه، هەر لهو

سهەرچاوهیه.دا. ل٥٨

٤٩- هەر لهو سهەرچاوهیه. ل٦٢ - ٦٤، له واقیعدا نهو گوردانهی له

عوسمانیدەكان یاخیبوون، نازناوی فهخری خۆیان دهستگهوت، بپروانه باسی
(چوونه پال پووس) له بهشی چهوتهمی نهم کتیبه.

٥٠. ا. هولکی سارال :

Vatan nasıl Kurtarıldı Nur Dıgları (Amanoslar).
Toroslar. Adana. Maras. Gaziantep ve urfada yapılan
Kuvayı millıye Savaşları (Türkiye İis Bankası Kultur
Yayınları 1970. p 210

٥١- عیززەت نۆراس: The Armenians in history and the

. pp ١٩٨٨Armenian Questio (Documentary poblications

٦٣١ - ٢٢

کورگانوۆف له کتیبهگهیدا تهنیا باس لهسهەر لهنوۆ ریکخستنهوهی پهگه

نەرمەنیهکان دمکات و هیجی تر، کیشه و گروگرفتهکانی نهم کاره باسانکات.

Birinci Dunya Harbnde Turk Harbi. Kafkas ٥٢

Cephesi zuncu ordu Hareka Genelkurmay Basmevi:

١٩٩٢

نهنکهره) جزمی دوو. ل ٤٢٨ (ئالن و مورانوۆف. ل ٤٤٩).

٥٣- وهسفی نهو سنووردی که دهشی زۆر گۆررابی، له کتیبهگهی

(مارسابیدیان)هوه وەرگیراوه:

The van - vaspurakani herosamar 75 له
Administration of Van

که چاپی (ه.م.بوغوسیان، ه.د.بابازیان)ه له یهرفشان ١٩٩٠ که (بیرسن

کاراکا) وهری گپراوه تایهت بۆ نهم لیکۆلینهوهیه، لاپههه: ١١٥ - ٢٦. دهبی نهو

ناوچەپەیی گە وەسفکراوە بەتەواوی لەژێر دەستی نەرمەنەکاندا نەبووبی.
(مارسا بیدیان) وردەکاریەکی زۆر دەداتە دەستی لە بارە ی پێگەتەیی
دوو وەمجار ی حوکمەتە نەرمەنیەگەیی فەن.

54- ریتشارد ج. هۆفانیسیان: The Republic of Armenia

جزمی دوو (بیرگی): University of California press 1991

پێشتر هۆفانیسیان نووسیویە گە ۱۵۰۰۰ هەزار کەس هاتنە فەن و

بەتلیس و نەرزپۆم و تەرابزۆنەو، نەمە لەگەڵ هاتنی بەهاری ۱۹۱۷:

Armenia on the Road to Independence. P 79

دیارە ئەم خەمڵاندنە لەو دەجی وردتر و راستر بیت.

55- جزمی دووی، کتییی: Birinci Dunya Harbnde Turk

Harbi

ل: ۴۸۲ - ۴۹۱، ۹۲

56- بگەرێوێ سەر باسی (نامادەگاریە سیاسیەکان بۆ یاخیبوونەگەیی

نەرمەن) لە بەشی هەشتەمدا و وە پاشکۆی چوارەمیش تەماشاکە.

57- تا ترکهکان هیچ هیواپەکیان بە گەرانیوە نەبیت، زۆر زەروری بوو

گە گشت گەرەمکەکانیان تالانکرین ئینجا وێرانیش کرین (موختاریان ل:

An Account. P ۱۱۷)

58- هەرەو سەرچاومە : ل: ۱۱۶ - ۱۷ . لە چەند رۆژیکی ئەمدا، هەرچی

ناو و ناوینشانی حوکمەتی ترکی ستەمکاری پێو بوو کەوتە بەر سوتاندن و

کاولکردن و پانکردنەو لەژێر پێی گەلی نەرمەنی تینو بۆ تۆلەکردنەو لە

سەدان سائەو. (بوهاریان: The Legendery clash in Van. Pp ۲۴ -

(۴۴

59- لێرەدا پێویست بەو ناکات لیستی دوردرێژ بەناوی گوندەکانەو

بەدین، بۆ نموونە بڕوانە ئەو پەرەگرافانەیی گە وەسفیان دەکات، لە

کتییەگەیی (کارا شەمس. ل: ۶۱، ۶۵، ۶۸

٦٠- بۆ دەستخستنى لیستی دورو درێژ برۆوانە ئەو سەرچاوەیە لاپەرە:

٦٧ - ٦٨ (پەتلیس. ھەرۆمھا:

Documents sur les atrocites . p 24

٦١- عوسمانیکان لەلای خۆیان لیستی دورودرێژیان پاراستوووە لەبارەى

کاولکردنى بینا و دامەزرێوانەکانى دەولەتەووە لە ناوچە جیاجیاکاندا، ھەر وەك نمونە، پەك لە لیستە بچوووەكان:

In Gevas Hacıhani. Agdad, perkuri, zive ve Hacizive, pirkal, mirhasanveli ve Arvas in Mukus, In Satak (Catak) Kaza Kurandest, In Van vanzivesi Mollakasim, Vanda Hindibaba, Seyhabdurrahmangazi, seyhgazali, In gevar Kaza Alilan, Yaplan (Ermeniler (Belgeleri. P 11

٦٢- برۆوانە پاشکۆى سى سەبارەت بە ژمارەى پەنابەرەكان.

٦٣- فایلى ٢٧١/٢٧٨ لە ستیڤنز بۆ ٥.٥ ۋەزیری یەكەمى دەولەت بۆ

كاروبارى دەرەو، باتووم ٢ كانوونى دوو/ یەنایر ١٩١٦

٦٤- ئەوێ پەيوەنسییى بە رەوشى كۆمارى نەرمەنستانەو، لە كۆتیبەگەى

ھوفانیسیانى بۆ برۆوانە:

The Republic of Armenia pp 126 - 33

ئەم دەنووسى: كە سالى ١٩١٩ گەيشتە نیویدی ٢٠٪ دانیشتوانى كۆمارەكە

ھەوتان. ٢٠ل

٦٥- بۆ دەستخستنى زانیاری لەبارەى ئەو كۆمەكە زۆرانەى بۆ نەرمەن

دەھات، برۆوانە: جایمس.ل.بارتون:

The story of Near East Relief نیویۆرك 1930 Macmillan

٦٦- مەكارسى: Muslims and Minorities. Pp ١٣٢ - ١٥٩

ژمارەى ١٩٤٠٠٠ ھەزار ئامازدیە بۆ تەلەفیاتی بەشەرى كە تیاچوون، نەك

ئەوانەى مردون. كە ئەمەش ژمارەى موسولمانەكانە لە ١٩١٢ بەلام ژمارەى

موسولمانانى سالى ۱۹۲۲ى لى دەرگراوه. كه مەترىن شتى كه بگوتىرى ئەودىه كه ئەم ژمارانە لە ژمارەى مردوانى موسولمانەكان كەمدەكاتەوه، چونكە ژمارەى ئەو كوردە دەرگراوه كەمانە ناگرىتە خو، ئەوانەى كۆمارى نەرمەنستانيان جېھىشت و هاتنە ئەنەدۆل. ئەوانەى ئەم ژمارەى بەر ژمارەكانى سالى ۱۹۲۲ بگەوى، كەوا دەكات تەلەفيا تە بەشەرىەكان كە مەتر بن لەوى كە لە راستىدا ھەن. بېروانە: Muslims and Minorities

تا ژمارەى وردو حىساباتى ئەم مەسەلەى تە دستكەوى.

۶۷- بېروانە جەستەن مەكارسى: Darwin ۱۹۹۵ Death and Exile... بېرىتستون) ل ۲۲-۲۳ بۇ دەستخستى زانىارى و سەرچاوى تر، ژمارەى ۸۶۸ و ۹۶۲ تەنیا بە كورتى باسى لىوہ كراوه، لە درىژەى ئەو ژمارانەدا بۆمانگى تشرىنى يەك/ نەكتۆبەر ۱۹۱۶ لىژنەى پەنابەران وای تەقتىر كرددوہ كە ژمارەيان لە ھەرىمى فان و پەتلىسا گەپشتۆتە ۲۰۰۰۰ ھەزار بەلام ئەووش دەلێن كە سەر ژمىرەكە بە پىژەى ۲۰% كەم كراوتەوه، بەلام ئەو پىژەى زۆر زياتر بووہ لە ۲۰%.

بۇ زانىنى بەدەنگەوه هاتنى عوسمانىەكان بەرامبەر تەنگزەى پەنابەران بېروانە:

Documents on Ottoman Armenians

كە سى جزمە (ئەنكەرە، بەرپۆدەبەرايەتى گشتى سەرۆكايەتى دەولەت بۇ رۆژنامەوانى و زانىارىەكان ۱۹۸۲، ۸۲، ۸۶ جزمى يەكەم. ل ۱۸ - ۲۴

۶۸- راپۆرتەكەى (مايلز و ماززلاند) لە كتیبەكەى جەستەن مەكارسى:

American Commission to Anatolia and the Report of Niles and Sutherland. Turk Tarih Kurumu 1994. Kongresi XI. Ankara 5 - 9 Eylül 1990 ئەنكەرە

۶۹- Death and Exile. P

۷۰- ھەر بۇ نموونە بېروانە: Ermeniler Documents sur les

Atrocities. Pp51- 52 Blgeleri. P23

كارا شەمس: 4-Turcs et Armeniens Devant l'histoire. P
جەستن مەكارسى خۆى برايم سەرجينى لە دوو بۆنەدا ديوه و لەگەلى
چۆتە گوندى (زيف) كە ئىستە كاولهيمەكە و تەنيا مۆنۆمىنتىكى ئەو
شەهيدانەى تىدايه، هەرچەندە حەفتا سال بەسەر ئەمەدا رابوردوه، بەلام
يادەوهرىمەكانى سەرجين رۆن و ناشكرا دەنوینن، جگە لەو شایەدیهى لىرمدا
داويه شتى زۆرتري باس كردوو، ئەم چىرۆكە تەرجەمەيهكى ئەو شایەدیهى
سەرجينه كە چاپ و بلاوكراوتەوه به:

A.suslu.G. Ogun and. T. Serdar. Van. Bitlis. Mus.
Mus ve kars taki Ermeni Katliamlari. Van Yuzuncu
Yil Universitesi. 1994. pp 34 - 39
ئەنكەرە

۷۱- هەندى كەرەت، گوندى موسولمانانى تر هەبووه چەگدار بوون و
مەقاومەيان كردوو، بەلام دەرفەتى تەرمەنى ناوخۆ و ئەوانەى لە
رووسياوه هاتبوون نەدەهاتن (بۆ نمونە بروانەرە:

(Documents sur les atrocites . pp 19 - 20)

دەولەت هەندى دەمانچەى بەسەر گوندىگاندا دابەشكردبوو، بە گوێرەى
ئەوهى سەرجين دىلى حوكمەت وەك يەك چەكى دەدا بە موسولمان و
نەرمەنەكان، ئەمە لەبەشى هەشتەميشدا باسكراوه.

۷۲- ئەو زاراويهى لىرمدا بە (بەندكردن) لە esir kaldik هوه
تەرجەمەكراوه، لە ناوهرۆكدا مانای كۆيلايهتى دىگەيهنى.

بەشى دەيەم پوختەي باسەكە

شۆرشيگيران دەيان سالى پەبەهيان لە خۇنامادەكردندا بەفپوچوو و هاتنە سەر كارەساتيكي تەواو، لەگەڵ ئەمەشدا، لۆمە و گلەيي لە پلانى تەكتيكي و پراكتيزەكردنى ئەو شۆرشيگيرانە ناكړئ، دەبى (نارام مانوكيان) بەيەك لە بليمةتەكانى شەرى چەتە گەرى دانړئ. بەر لەوەى شۆرشيگيرانى سەردەم بە ماوەيەگى دورودرئيز دروشمەكانيان وەك پشت بەستن بە جوتياران، دەنگباتەو، مانوكيان دەرگى بەو كړدبوو كە رينكخستن لە لادىكاندا دەبى بەردى بناغەى هەر پرۆژەيەگى ياخيپوونبى.

وە چەكدار كړدى جوتيارانى نەرمەن، مەشق و پاهينان و رينكخستنى پيزەكانيان بنچينەى سەرەگى سەرگەوتنە. لەوانەيە زەوتكردنى شارى ئان لە عوسمانىكان پوونترين بەلگەبى بۇ پيرۆزى حيزبى تاشناق، هەرچەندە ئەمەدا هيممەتى نەرمەنى لادىكانبوو كە زيانى گەورەى دەگەياندە تەقەللا چەنگيەكانى عوسمانىكان، بەمانا تيكۆشانى ئەو لادىبيە نەرمەنانەى جووبوونە ناو رينكخراوەكەى نارام مانوكيانەو.

لەيدكەم جەنگى جيهانيدا نەرمەن بەتايبەت جى لە تواناياندا بوو بۇ يارمەتيدانى پووس لە بەديهتاني سەرگەوتندا، كړديان و دريغيان نەكرد، چارەها پيشروى هيزەكانى عوسمانيان بەك دەخست كەژمارەشيان لە هى ياخيپووانى تيدمەپراندا، گەياندنەكانى سەربازيان لە كارەخست و سەدان هەزار ئاوارميان ناچار دەكرد بكوونە سەر ريگە و بانەكان تا ببينە ناستەنگ^٤.

لە سەرھە رېسى ھاتوچۇق و جوولەگردنى ئەو لەشكرەدا، دوا جارىش عوسمانىيەكانيان وا لىكرد واز لە ستراتىژى ئەوتۇ بىنن كە لەو جەنگە رۇزەلاتدا سەرگەوتنىانى زامندەگرد.

بەلام گرنگرتىن كىشەى ياخيپوونەگە لەودابوو كە پشتى بە لايەنى دەرەكى بەستبوو، خۇ راستە ھەر ياخيپوونى بە بى يارمەتيدان مە حالە سەرگەوى، ئەرمەنىش كەمىنەيەكى زۇر بچووكبون لەو خاكەى دەيانوسىت بىكەنە نىشتىمانى خۇيان، بۇيە پشتيان بە دەستيوەردانى ھىزە نەوروپايپەكان قايمىوو. بەلام ئەوانىش رۇزى لە رۇزان نامادنەبوون كە كارىكى وا بكەن بۇ بىياتنانى دەولەتتىكى ئەرمەنى لە سەر خاكى عوسمانىدا، نىنگلئەرە و فرانسى نامادنەبوون كە گفوتگو و پەيمانى ئەو بەدن تا سەربازىكى زۇر پەوانە بكەن بۇ بىكەننى ئاوا دەولەتتىك و مسوگەرگردنى مانەوہى حوكمىكى كەمىنەيەى ئەرمەن. دىپلوماتكاران و سەرگردە سەربازىيەكانى ئەو دەولەتەنە ئەمەيان پەتدەگردەو. دىسان لەمەدا دەورى رووس مەحالبوو كە جاوى لى بپۇشرى. چونكە رووس مومكىنەبوو پشتگىرى لە ھاتنە دى دەولەتتىكى ئەرمەنى بكات كە پشت بەلایەنە دەرەكىكانى نەوروپا بەستى، روسيا دەيوست رۇزەلاتى ئەنەدۇل بۇخۇى بى بۇيە ھەرگىز نەدەپرىنگاپەوہ و دوودل نەبوو لەوہى ھەر كە نىشى پىيان نەما لە دواوہ بەرخەنچەريانات يا بە گورگانخواردويانات.

لەباتى ئەوہى رووس يارمەتى ئەرمەن بدات يان ھەرنەبى رىگەيان بدات بگەرىنەوہ شان تا دەولەتە تاپبەتەكەيان دامەزرىنن، لە خوارووى قەفقسا بەرەللای كردن تا لە برسلا بتلینەوہ. تاشناق و شوينكەوتوانى بە باشترىن شىوہ نەركى خۇيان بەجى دەھىنا، بەلام چونكە متمانە و چارنوووسى خۇيان دابووہ دەستى رووس شكستيان خوارد و رەنجيان بەباچوو.

شۆرشی نەرمەن زۆر كەرەت مایه پووج بووه، ياخيبيوان بەشداربوون لە هەرەس پێتێنانی دەولەتی عوسمانیدا بەلام رۆژێ نەبووه كە بێنە خاوەنی دەولەتێکی تايبەت بە خۆيان، بە بياچوونەوه و مەك بە روداوه كانياندا دەبوو شۆرشگێران ئەم راستیەيان باش بزانيبا، بەلام هەستە نەتەوه يیه كان هیند گەرموگورپ كە بە دەگمەن رۆ بە ئەقل و قام دەدەن تا بێنە هاوړی.

باش دەيان سالی ئامادەكاری بۆ شۆرشکردن، نیتێ لە يەكەم جەنگی جيهانیدا چۆن تاشناق بەرھە ئستی عوسمانیکانی نەدەکرد؟ ئەمە مەحال بوو، پیاو ناتوانی بۆ ئەو دەش نەچی كە چارنووسی گەلی نەرمەن لە قان، نەگەر بە لاگيری لە عوسمانیکان بمایه تەوه، باشتر نەدەبوو؟ وه ياخود لە خرابترین حالدا وهك موسلمانانی قان بە زیندویی ئەژیر دەستی عوسمانی یا رووسیدا دەمانەوه، كە ئەمەيان چارنووسیکی باشتر دەبوو لە چاوه ئەوهی شۆرشگێران بەسەر خۆيان هاورد.

تۆ بێتی عوسمانیکان بیا نەتوانیایه بەرەنگاری شۆرشگێرانی نەرمەن بێنەوه و نەهێلن شاری قان گاول بێ؟ ئەوان لە رۆژەلاتی ئەنەدۆلدا بەگژ شتێكدا دەچوونەوه كە ئیستە پنی دەگوتری (شەری چەتەگەری)، جا بۆ حالیبيوون لە هۆكاری فەشەلی عوسمانیەكان لەو بەگژاچوونەوه ياندا، مەبێ لەو شەرمیان بکۆلینەوه دژ بە شۆرشگێران، ئەمەش بە پێنمای و پشتبەستن بە (پینج هەلە و تەكتیکە ستراتیزه گەورەكان) ی (ماوتسی تۆنگ) شارمزا لە شەری چەتەگەريدا، ئەو هەلەنە پووج دەكاتهوه كە دەبنە هۆی سەرنەكەوتنی بەرەرووبوونەوهی ياخيبيوان:

● فريایگەوتن و بەهاناهوچوونێکی لەسەر خۆ و هێمنانە (بە مانای بلاوکردنەوهی كەمترین ژمارەي سەرباز و كە پێويستيشی كرد بە هانايانەوه بچن) لە باتی ئەمە واباشه تا دەكری سەرباز بلاو بكریتەوه تا بەشی ئەوه بكا جەنگاوەران لە هێرشێکی يەكلاكەرەوه ياندا راونین.

● نووقسانى لە ھەماھەنگى ستراتېژىدا (بە ماناى ھەر سەرکردەيە لە سەرکردەگان دوى ستراتېژىكى تايبەت كەوئ و پەيرەوى بكات، لە تەك نەبوونى ھاوکارىەكى تەواوى نىوانيان) ھەر ھەموو ھىزەگان دەبى پەيرەوى پلاننىكى مەركەزى بگەن و گوپراپەئى دەسەلاتىكى مەركەزى بن.

● نەبوونى نامانجىكى بنەپەرتى لە ھىرشىردندا (بە ماناى رووبەروو بوونەوى پاخييووان لە يەك كاتدا و لە چەند شوپىنىكدا، رىنگەشيان پى بىرى تا مەرجەگانى شەركردن ديارى بگەن) نابى ھىزەگان پەرت و بەشەش بن و لە چەند لايەكەود بگەونە شەپەو، دەبى لە يەك شوپندا كۆبينەو ەو پەلاماردانى و ئىنجا بچنە سەر شەرىكى دى.

● نابوقەدانى ژمارەيەكى زۆر و لەناوبردى ژمارەيەكى كەم (بە ماناى بىردنەوى شەپەگان بەلام رى بە دوژمنىش بەدى كە ھەئى) دوژمن دەبى لەناو بىرى يان بە دىل بگىرى نەك بچنە شەپەكەو ەو دوايىش رىنگە بە دوژمن بىدن ھەئى.

● شكستخواردن لە بەدەستەينانى ھەلى ستراتېژى (بە ماناى بەدوادا نەچوون و بەردەوامىدان بە سەرکەوتنەكە بەسەرياخىيوواندا) دەبى دەست بەسەر پاخييوواندا بەجۆرى بگىرى كە نەھىلرئ جارنىكى دى خۆيان گەردكەنەو ەو رىزەگانىيان يەكخەنەو ەو^(۱).

(ديسان سەرنجەدەرەو ەو پىنج خالەى سەرەو كە عەرمان كردن) عوسمانىكان گشت نەم رىساپانەيان پشتگوئ خستبوو، زەحمەتىشە وئىناى ھىچ نىمكائىەتىكى حيا لەمانەى سەرەو بگەين كە لە لاىان پەيرەو كرابى، بە ھاناچوونى عوسمانىكان لە بەرەنگار بوونەو ەوگانىياندا بچرپچر بوو و ئەمە جىي گومان نىيە، لە ھەر شەپۆلىكى تازەى نازاوى قاندا، ئەو سەربازانەى لە شازدا بوون بەشى نەدەكرد، لە ۱۹۰۸، ۱۹۰۸، ۱۹۱۵ ناچاربوون ھاوار بۆ ناردنى ھىزى تر بگەن تا بە ھاناينەو ەو بىن، لە ۱۹۰۶ سەرباز

نەوێندە بوو بەشی بەرەروویوویوونەووی ددکرد بەلام بەشی دەستگیرکردنیانی نەدەکرد یان نەهێلن کوردەکان تۆلە بکەنەو، هەر و لە ۱۹۰۸یشتدا، بەلام لە ۱۹۱۵ لە شان نەک سەرباز کەمبوو بەلکوو نەووشی کە بووی دەنێرا نەیان دەتوانی بگەنە جیئە مەبەست، ئەمە لە نەشارەزاییدا نەبوو بەلکوو لە کەمی ژمارە ی سەربازەکان بوو.

ئەم دیاردەپە لە (مەکەدۆنیا و دورگە ی کریت) یش بەهەمان شیوێ دووبارە بوو، دەبێ نەووش بگوترێ کە سیاسەتەکە ی سولتان عەبدولحەمیدی دووهم لە پرووی سەربازپەو کە پەپەرە ی ددکرد کێشەکە ی ئالۆزتر و تەنگزای تر ددکرد، چونکە سولتان بەردەوام لە سوپاکە ی خۆی دەفترسا و هەک پێوئێستیش پەره ی پێ نەدەدا، تواناکانی سولتانیش جیئە گومانبوون. هەتا ئەگەر گشت لێرەکانی ناو خەزەنی دەوڵەتیش لە سوپادا بە خەرجداپە و گشت گەلی عوسمانیشی بکردبا بە سەرباز بەشی رووبەروویوونەووی دوژمانانی نەدەکرد لەگشت ئەو بەره ی شەرە زۆرانەدا، یان بۆ دانانی پاسەوانان لە سەر ئەو سنوورانە ی پاراستنیان کاریکی دژوار و سەختبۆر.

دەبێ (هەماهەنگی ستراتژی) بەلای عوسمانیکانەووە چەمکیکی نامۆ بووبی، چونکە سیستەمی حوکمیان لە هەرنەمەکەدا بەتەواوی جیاوازتر بوو، بریتیبوو لە دابەشکردنی دەستەلات. بە درێژایی سەدەکانی رابردوش ئەرکی حوکم و ژمنال فەریق - سەرۆکی دەستەلاتی دادوهری - قازی ئەعلا - لە گشت هەرنەمەکاندا؛ ئەو بوو کە یەک بەسەر ئەوی ترەو چاودێری و لە هەلە ی یەکتر بگەرپن، بەلام لە دواپەکانی سەدە ی نۆزەد، دەستەلاتی فەزایی برستی لێرا، زۆر جار بریاری سەرکرده سەربازپەکان لەگەل بریاری سەرکرده مەدەنیەکان پێچەوانە ی یەکتر بوون، حاکم دەتوانی کۆمەلێ لایەنگر و هەوادار بۆخۆی لە سوپادا دەستخات، هەرودە کچۆن فەریقیش

دەيتوانى بە ھەمان دەستور پىشت بە ھەندى بىرۆكرات بېھستى، ئەم دووانە پىشت و بەناشىيان لاي ھاوپرى و برادىرانيان ھەبوو لە قەسىرى (مابىن) لە ئەستەموول.

خۇ كە حاكم و ژەنرال ئالوگۆرى رابوؤچونيان دەگرد، ئەوا رەوشەكە بەرەو باشى دەچوو، بەلام ئەم دووانە تەبابى و رېكەوتنيان دەگمەنبوو، بەھۆى پېكھاتەى دەستەلەتەو لەيەك لە بەشەكانى سوپادا رەوشەكە ئالۆز بوو: فرقى ھەمىدىيە (سوارەكان) كە لەژىر دەستى يەك لە ژەنرالەكانى ئەرزۆمدا بوو نەك ھان.

كاتى بەلگەى يەكەمى ئەم ناتەبابىيە دەركەوت كە عوسمانىيەكان بۆيان ساغىبۆو كە نەبوونى يەكبوونى ناو دەستگە ئىدارى و سەربازەكان كارىگەرى ھوكمەكەيان بەكەخات، لەسەردەمى (عەلى رەزا پاشا) دا كار لە كار ترازابوو.

(ئارپاستەيەكى بىنەرەت لە ھىرشكرىندا)، لە شەرەكانى دژ بە ياخىبووان پىشت بە نەرمەن نەدەبەسترا، ھىزە عوسمانىيان ھەمىشە لە شەرەكاندا بەشەبەشبوون، (ئەم لىكۆلىنەو تەنيا ھەردوو ھەرىمى ھان و پەتلىسى بەرپىزەيەكى كەم گرتەخۇ و باسيان دەكات)، بەلام خۇ ھىزەكانى دەولەت لە گىشت ھەرىمەكانى تردا لە شەرى ياخىبوواندا بوون: رۆژەلانى ئەندەدۆل، كىلىكىا، تەرابىزون، جازو بار لە رۆزاواى ئەندەدۆل و ئەستەموولىش.

دەمى ئەموش بگوترى كە عوسمانىيان بە ھەق تەنيا يەك شەرىشيان لەگەن ياخىبووندا نەبەردۆتەو. جا ئىتر بە ناسانى دىتوانىن قسە لەسەر نەو بەكەين كە چى رەبەدات: دەبوو ئەو ھىزە گەورەيەى كە بىنكە نەرمەنيەكەى لە سەلماس گرت. بچووایە رۆزاواى ئىرانىشى بگرتايە، ئەو گونانەشى بگرتايە كە دەكەوتنە سەرە رېگەى قاچاخچىەكانى چەك. بەلام لىرەدا پەرسىك قوتدەبىتەو: عوسمانىيان لەكوى ھىزىكى ناوايان بۆ گرد

دەكرایەوه تا سەرکێشێهەكى لەم بابەتەى پێوە بگەن؟

عوسمانىكان لە جەنگێكدا لەگەڵ ڕووسىيەهەكى خاوەن بەرزەوودنىيەكى تايبەت لە رۆژاواى نىيراندا، كە دوقەومى چى دەكەن؟ ڕووسىيەهەكى كە قەتاو قەت ڕىگە نادات بە پامالگەردنىكى عوسمانى لەو ناوجەيەدا. ديارە ستراتىژىيەكى نموونەيى كە شكستى شۆرشگىيرانى تىدابى دەبى بەرەيەكى شەرى لەگەڵ ڕووسدا بۆ بكرىتەوه، بەمە بۆ هەميشە نەو دالان و كەنالانەش دادەخريئ كە نەرمەن لە باشوور و رۆژەلاتەوه لىيانەوه دزدىان دەكرد.

ئەمانە بەلای سەلتەنەيەكەوه كە لەبەردەم ڕووسىادا شكستى خواردوو و لە سەدهى پيشوووشدا (نۆزده) سى كەپەت هاتۆتە خاكەكەيەوه. خەيال پلاون.

بىگرمەن عوسمانىكان لەچەند شەرىكدا سەرگەوتن، بەلام لە قان دۇرانيان، لەسالى ١٨٩٦، ١٩٠٨ شۆرشگىيرانىان بەزاندا، لەهەر جازەو لەم جارانەدا دوژمنە راستەقىنەكە هەلەهات.

دوژمن تەنيا ئەو ژمارە كەمە نەبوو كە سنوورى نىيرانىان دەبەرى و دەهاتن بەمدىودا، ئەو شۆرشگىيرانە بوون كە ڕىگەيان پى دەدرا بىمىنەوه، بەتايبەت سەرگرده و كادىرانى تاشناق لەناو قاندا، هەر لەو سالانەدا كە گوتمان، بەدواداچوون بۆ ئەو دوو سەرگەوتنە سەربازىيە نەكرا و ڕى و شۆينىكى نەوتۆ نەگىرايە بەر تا سەرگەوتنەكان تەواو مسۆگەركات.

دەبوو شەرى دژ بە شۆرشگىيران ناوخۆيى و سياسيش بووايە. ڕىگە ئاچوگەردن بۆ دوژمن تا ڕووپاگەندەى خۆى بكا و بەوپەرى سەربەستىيەوه ڕىكخستنىكى سەربازى ئەناو و لاتدا دەمەزرىئ، ئەمە نىشانەى خۆكۆزىيەكى سياسىيە. عوسمانىكان ئا ئەمايان بۆ شۆرشگىيران دەستەبەرگردهبوو، ئەوهى بە بەياننامە و چاپكراوكانەوه دەگىرا كە خەرىكى پلاوگردهوودىيانبوو، دەبوو

دادگەيى بىكرى و دوايى زىندانى بىكرى. ئەوانەش كە جەكيان ھەندەگرت ھەروا، چونكە نەگەر لە شەپىكى سەر سنووردا دەربازبووايە ئەو جىنايەتلىكە و دەبوو دادگەيى بىكرايا.

دەستىۋەردانەكانى ئەوروپا و (لېيوردنى سولتانى) دەبوونە ھۇي مەرەخەسكىرى كەسانىكى وا كە تاوانباربوون بە ناپاكي نىستىمانى، بەلام لەملاتر ئەوانەي بەرپرسىبون لە بەرپۋەبىردنى قوتابخانەيەكى سەر بە شۆرشگىران لە دورگەي (ئەختمار)دا و لەژىر بەردەيەكى ناپىنى دا، ھىچ سزايەك نەدران و لەگول كالتىران پى نەگوترا.

لەوانەيە بەھىزىترىن ھىرشى راستەوخۇ تەۋدىنى كە گشت شۆرشگىران بىكوزىن، بىگومان (ماو)يش لە كارىكى ناوا رازىيە، لە زوربەي ئەو دەولەتەنەي كە دەستەلات وىستوويە بىزافە ياخيىۋەدەكان سەرگوتكات، ئەو شەرگەرەنە دەستگىردەكرىن نىعدام دەكرىن يان بەلانى كەمەۋە بەندىكرىن بۇ ماۋىيەكى درىزۇ لە زىندانىكى سەختدا.

عوسمانىكان بۇ قەلاجۇي حىزبى تاشناقىان نەكرد؟ بۇ ھىشتىيان ياخيىۋەيەكى ۋەك (ئارام مانوكىيان) كە ھاۋولاتى دەولەتتىكى نەيار بوو بەۋبەرى ئازادىيەۋە بە شەقامەكانى ئاندا بگەپى و لە كلىساي تەرمەنىشدا پلەيەك ۋەرگىر و ساحەكە بۇ شۆرشكرىن تەختكات؟ بەمەرجى ھەموان لە: نەرمەن، ترك، كورد، كونسۇلە ئەۋرۋوپايەكان و بەرپرسى عوسمانىش دەيانزانى كە پىلان دادەنى بۇ روخاندىنى دەولەت. چۇن لېيوردن بۇ (ئىشخان) دەرچوو كە يەك لە سەرگەدەكانى تاشناق بوو و دەزانرا كە

جىگرى كاسۇلىكىۋس ئەو كوشتوويە، لەپەتى سىدارە رىزگاركر؟

بۇ ئارام و ئىشخان و كەسانى ترىش كە تاوانبار بوون بە كەلەكەكرىن و شاردنەۋەي ھەزارا پارچە چەك بۇ خۇئامادەكرىن بۇ شۆرش، بەر لېيوردن كەۋتن و ۋەك بەرزەكى بانان بۇي دەرچوون؟

دەتوانىن بىلىين مانەھەى سەرانى تاشناق و گەلى لە سەرکردەى شۆرشگىران لە ژياندا بەھۆى شلۇقى و نابووتى حوكمى عوسمانىيەو بوو. جارھەى جار عوسمانىيەكان لەسزادانى نەيارانى سياسى خۇياندا ناوا سست و شلوشىواوبوون، ھەرچەندە رەخنەگرانىان بەكەمى ددانىان بەم راستىيەدا ناوھ و باسيان لىوھکردووھ. بۇ سەلماندى قسە و دەست دانان لەسەر ئەم واقعە نەوھ بەسە كە بەراوردىكى تۆمارەكانى ئەم دەولتەتە بكەين لە پرووى ئەو سزايانەى كە دراون بەسەر بەرھەلستكارانا و ئەوانەشى كە بەرھەلستى حوكمىيان كردووھ لە ولاتانى ژىر دەستى ئەورويابىيەكان. وديان بەو حالەتى ئىعدامە سياسىيانەى كە لە گەلى دەولتەتانى سەردەمدا دەكرىن:

لە سەلتەنەكەدا ھەر ئەندامانى تاشناق و ھانشاك نەبوون كە لە ئىعدام رىزگار دەھبوون، عمىدولجەمىدى دووم زۆر كەم فەرمانى ئىعدامكردى بۇ دوژمنانى خۆى لە گەنجە تركەكان دەردەكرد بەلكو بەناى دەبدرە بەر كرىنى وەلا و ملكەچبوونىيان يان دورى دەخستنەوھ، چكە لەوھى كە ھەر لە رۆژانى يەكەمى ئىمپراتۆرىيەوھ رىگە دەدرا بە گروپە ئاپىنيەكان (مىلەل) كە جۆرە خود موختارىيەكى خۇيان ھەبى. نەرىتە جىاوازەكانى ناو ئاپىنيەكان واپان لە عوسمانىيان كرىبوو كە تا دەكرى خۇيان نەگەيەنن لە كاروبارى مىلەلەكان.

جا بۆيە وازىيان لەم نەرمەنانەش ھىنايوو تا بە نازادى كاروبارە تاپبەتەيەكانى خۇيان بەرپۆمبەرن و تا گەيشتە نەوھى بىيتە مەترسىيەك لەسەريان.

لىپوردەمى ئەمان تەنيا ھۆكارىك نەبوو كە رىگە بنا بە نەرمەن كە بە سەربەستىيەكى تەواوھوھ و بەئاشكرا بچووئىن. ئەگەر دەستىومردانى ئەوروياب نەبوونىيە دىجو چاو لەو نەرىت و ھەلس و كەوتە كۆنانەيان بپۆشن و بە سەختى بەگژ ياخيپوھاندا بچوونايەتەوھ. بەلام دەيانزانى كە سزادانىان، نىتر

ناست و رادى ناپاكيەكەيان ھەر جۇنئىكبووايە، دەبوو ھۆى نارېزايىبەكى راي گشتى لە ئەوروپا و دەولتەگانىشيان ناچار دەبن و بيانووويان دەدرىتە دەست تا سەئەنەكە دابەشكەن. وە باش دەيانزانى كە سۆزى نەوروپا ھەرگىز بەلای خۇياندا نابى. روومالگردنى رۇزنامەكانى نەوروپا تەنيا لەبارەى بلاءوگردنەووى ئەو ھەوالانەوۈ بوو كە لە پەژارە و نازارەكانى نەرمەنەكانەوۈ دەدان، بەلام ھى موسولمانەكانيان بەتەواوى بشتگوئ خستبوو، بەھۆى ئەو بەردە پۇشكردنەى كە خرابووۈ سەر دۇزد راستەقىنەكان.

كوسۆلە نەوروپايىبەكان لە رۇزدەلاتى عوسمانىدا بە دورو درىزى دەنگو باسەكانى شۇرەگىرانىان دەگەياندا، زۇريان زۇر بە وردى وەسفى ئەو كاوكارايانەيان كرووۈ كە ياخيپوووان لەپاش خۇيان بەجىيان ھىشت. كە رۇزنامەكان ھەوالى شاخدارى وايان بلاءوۈدەكردەوۈ سەبارەت نىش و نازارى نەرمەن يان درۆى ھەلبەستراو لەبابەت ھەرىمى قانەوۈ، كونسۆلەگانىش جارەھا دەچوونە سەر باسى نەو درۆ و دەلەسانە، كە چى ھىچ راستكردنەوھىەكىش بۇ نەو ھەوالە ناراستانە لەو رۇزنامانەدا بلاءونەدەكرابەوۈ. كە نەم زانياريانە دەگەيىە پايەختە نەوروپايىبەكان شتىكى سەير دەھاتە گۇرئ، گوايە ھىچ جۇرە ياخيپوونىك لە نارادا نىيە، لە واقىعیشدا بالىۆزەكان توندوتىزى ناو راپۇرتەكانيان زۇر دەستكارى دەكرد و ھىورىان دەكردەوۈ، ئىنجا دەياننارد بۇ دەولتەتەكانى خۇيان لە نەوروپا.

سىياسەكانىش گشت ئەو راپۇرتانەيان پشتگوئ دەخست، خۇ كە دەنگوباسى ياخيپوونەكەش گەيشتە (پرسكردن لە سەروك وەزيران) يان گۇفارى (تايىمز)، بەدەگمەن باستىكى خرابى نەرمەنەكانيان دەكرد. دەورى ھىزە نەوروپايىبەكان لە كاوكلگردنى فان و ناوچەكانى دى دەفھەرەكە جىى سەرنج و دەلىلى ناشكرايە بۇ بەرزەوۈندى تاكە كەسى و لاگىرى نايىنى و دوو رووى سىياسى، ئەو ھىزانە راستەوخۇ دەستيان دەخستە ناو سىستىمى حوكم

و دادەوهرى عوسمانىيەو، داواى نىمىياز گەلئىكى تايبەتيشيان دەگرد بۆ شۆرشگىران و زۆرىشى نەدەبىرد دەستيان دەكەوت.

كەمترين نىمىيازئى (پاراستن)بوو كە رووسەكان هەيانبوو، چونكە لەدەرەودى خاك و ولاتى خۆياندا ملكەچى دادگەيى ولاتىكى تر نەدەبوون، بۆيە خۆيان لە ڤان شۆرشيان نايەو، كارو كردەوكانى نەوروپاييەكان دنەى شۆرشگىرەكانيان دحدا كە لەسەر ئەو بۆچونەيان بەردەوامين كە بەند بوو لەسەر پلانى كوشتاركردن و وروژاندنى دژە كوشتار لای بەرامبەرەكەيان تا دوايى بىتتە هۆى دەستپۆردانىكى نەوروپايى نەوتۆ كە لە بەرزەووندى مەسەلەكەياندا بى.

لەبۆ پراكتيزەكردى جاكسازيەكانيان لە رۆژەلاتى نەنەدۆلدا، عوسمانىيەكان پارەيان گەرەكبوو، بەلام نەيانبوو، هەر ئەمەش بوو كە نوينهەرانى نەوروپا باسيان دەگرد و راپاندهگەيان، ديسان دەورى سوپاش بۆ چەسپاندى ناشتىەكى ناوخۆيى ئەهلى زەروربوو بەلام سەربازىكى كەميش مووچەيەكى شياويان وەرنەدەگرت، دەشبوو لە باج و خەراجى هەژارانىك بىوورن كە نەياندەتوانى بىدن، پڕۆژەكانى گەشەپىدان، هەتا بچووگەكانيشيان، زەرورەتەكبوون و دەبوو بكرانايە، وەك داينكردى تۆو بۆ جوتياران تا هيج نەبى خۆراكى خۆيان بەرەمەهينن، بەلام دەولەت بە جۆرئ دەستكورتبوو كە هەتا نەيەتوانى كەمترين بېرە پارەيەك لە بودجەكەى هەرىمدا دانئى بۆ ئەمە.

لەم سونگەيەو، بەشكى زۆرى هۆكارىكى كۆشەكە ددەرىتە پال لاوازى تواناى ئابوورى دەولەت خۆى، ئەمە سەرەراى ئەودى كە بەهۆى نىمىيازاتى بيانەكانەو لە رۆژەلاتدا عوسمانىيەكان رۆبەند دەكران لە رېكخستنى بارى ئابوورى خۆيان، وە بەهۆى ئەو ڤانوونەى تر كە لە بەرزەووندى نەوروپاييەكاندابوون و لەلایەن هيزى سەربازى نەوروپاوە جىبەجى دەكران.

خراپىر لە ھەر ھۆكۈمەتتىكى تر لە بۇ ئەم دەستكورتىيە دەۋلەت، كارىگەرى ئۆپەراسۈنەكانى رووس بوو دۇ بە عوسمانىيەكان. ھەرلە سالانى ۱۸۰۶، ۱۸۲۸، ۵۲، ۷۷ - ۷۸ ئەم دەۋلەتتى رووسە دەھاتە تاو خاكى عوسمانىيەوۈ و پامانىيان دەگرد، گاولكارى و ويرانيان جىدەھىشت، ئالىيە باج و باجگىريان لاواز دەگرد و زھوى وەك بولگارىيان لە دەست ئەم دەۋلەتتە دەگردەوۈ، كە بەشىكى كەمى دەرامەتتى خۇيانيان تىادا بە خەرچىردن دابوو، ئەم رووسانە ئەموشيان سەپاندىبوو كە دەبى بە پارە قەرەبىوى زىانەكانيان بۇ بىرىتەوۈ و زۆرىشى نەدەخاينان ئەمەيان دەستدەكەوت.

فەشەلەينان لە رەخساندىنى ھەلە ستراتىژەكاندا بەزۆرى ۱۸۹۰دا دەركەوت، ئەم كات ھەلىكى چاك و لەبار بوو بۇ لە كۆنۇڭوردنەوۈدى شۇپشگىران، ئەم ھەلەى نفوزيان بەسەر دانىشتوانە نەرمەنەكاندا، بەتايىمەت لە لادىكاندا، لاوازيبوو، لەناو توئىزى بازارگان و لەناو كائىسادا بەرھەلىستىيەكى فرە دەگران.

شۇپشگىران مەبەستەكانيان ئاشكرا بوو، ھەق نەبوو بەپىلرئى بگەرىنەوۈ ناو شارى فان، لەوانەپە گارى دۇزىنەوۈدى چەكەكان لە ۱۹۰۸دا ھەلبووبى بۇ بەرھەلىستى نفوزيان كە بەسەر خەلكە نەرمەنەكەدا سەپىنرا بوو، ديسان سىياسە رۇلىكى گىرنگى بىنيەوۈ، ئەمجارە سىياسەى كۆمەلەى (نىتىجاد و تەرەقى).

ھاوپەيمانىيەك لەگەن پىاوانىكى سەربازى ھەرزە لەكاروبارى سىياسەدا و پەپرەوگەرانىكى سىياسەتىكى مىسالى دروستبوو، لە ياخىبووۈەكانى ۱۹۰۸ خۇشبوون و رىگەشيان بۇ ئاچووۈغىردن تا چالاكىە رىكخستەكانى خۇيان تەواۈكەن، ئەمە لەئىر ئالاي دىموكراسى سىياسىدا. لە ھەقىقەتتە دەۋلەتتە تازەكە ددانى نا بە حىزبى (تاشناق)دا وەك نوئىنەرىكى گونجاو بۇ نەرمەنەكانى سەلتەنە، بەمەش مەلئەندەكانى ناو نفوزى كۆمەلئى نەرمەن كە كائىسا و

ويازرگانانويون، دابريئران و لاخران، بۆ ھەمووان ئاشکرايوو کە دەستەلآت خراپە دەستی حيزبى تاشناقەو، کۆمەلەى (ئيتيحاد و تەرەقى)ش ڕەوشەکەى لەبۆ خزمەتى بەرژمەندىە سياسىيەکانى خۆى قەبوولکرد، ھەنگرانى ئيدۆلۆگى لە گەنجانى ترک پروايان وابوو کە پەپرەوکردنى خود موختارى ئيتنى لەوانەىە وا لە ياخيبيووان بکات مل بۆ خواوستى عوسمانىەکان بىدن، لەمەدا بوودەلەبيان بە ئەندازەى بوودەلەبى ئەو نەرمەنانە بوو کە وایاندەزانى رووسيا جىى باومر و متمانەىە.

لەوانەىە ھەندئ لە شۆرشيگيرە نەرمەنەكان وایان مەزندە کردبى کە لە ربي ھاوکارىکردنيانەو لەگەل کۆمەلەى (ئيتيحاد و تەرەقى) نامانجەکانيان حاسلەدبى. پيکھيتانى پشکنەريەکانيش لە رۆژەلآتى ئەنەدۆلدا نامازەى بەو ھەدا کە دەشئ لەمەدا لەسەر ھەقيش يووين، بەلام لە ھەمبارکردنى چەک و جبەخانەدا ھەر بەردەواميشبوون، کە شەريش ھەلگيرسا ئەوھيان سەلماند کە رۆژئ لە رۆژان وەلا و لاگيريان بۆ ئەو سەلتەنەىە نەبوو.

لە زورىيەى کاتدا جوگمەدان بەسەر شۆرشدا لەرپى نامانجەکانىەو ھەبى، شۆرشى سەرکەوتوو ئەويە کە ئەو پالەوانانەى نيشتمانە تازەکەيان ھيناوتە دى، دوايى ھەک وبەرگريکارئک لە نازادى تەرخانيان دەکات. بەلام شۆرشى فاشيل کۆمەلئ (تيرۆريست) يان (دەستەىە کەسانى فاشيل) دەخاتەو و لە گيانى خەلکەکەيان بەردەدا، زۆرجار لە لايەن ئەو سيستمەى کە نەيتوانى بە (ئينقيلاب) ھەکەيان تئکى بشکينن، دەگريئ بە دارا. شۆرشى نەرمەنىش جگە لە شکستئکى کەموئنىەى وا کە پئيشى ھەموو شۆرشە نەزۆکەکانى تری داوتەو، شتئکى تر نەبوو.

ئاخرى و ناقىبەت شەرکەرانى نەرمەن تەنيا نەبەزئران بەلگو دانيشتوانە نەرمەنەکەشيان بە خۆيانەو لە زئدى باو و باپيرانيان ھەلکەند و دوريان خستەنەو. لەباتى ئەوھى دەولەتئکى تازە بنيااتئين: خاکئکيان

بەبى ئەرمەن بىياتنا.

دىارە ھەشەلىش ماناى ئەوۋە نىيە كە شۆرشگىران لە ياخىيوونەكەماندا ھەلەبوون، چونكە ھەلسەنگاندىنى تايىمەتمەندى ئەخلاقى ھەر شۆرشى كارىكى قورسە، سەبارت بە عوسمانىكان: ئەوۋە بوو كە ياخىيووان خىانەتپان لە دەولەت كىرد، ھەرچەند بەدەر لە مىسالىەت، بە درىزايى سەدان سال رىڭگەى دابوون بەبى ئەوۋە دەستبەرى بۆ نازادى ئاپىنى داب و نەرىتپان، لەپالىدا يۈزىن. شۆرشگىران و شوۈنكەوتووانپان، دوايى لە رۆزەلاتدا گىشت ئەرمەن، داينە پال دوۋمنانى دەولەتەكەيان و پەلامارى برا ھاونىشىنىمانىەكانى خۇيان دەدا وبەجاكىش لە دارمانى دەولەتەكەدا بەشداربوون.

بەلام سەبارت بە شۆرشگىران: مەبەست و غايە دەبنە پاساو و بىبانوۋى گىشت ئەم رەقتارانە، دەمىكىوو واپان مەزىندە دەكرىد، كە زىانى موسولمانان و ئەرمەن و ھەتا تاكەكانىشىان قابىلى ئەوۋەيە كە بەفېرۇ چى، بەمەش ئەخلاقى سىياسىان لە تەوۋرى ئەخلاقىەكى ئەتەوۋەيى رادىكاندا دەسوۋراپەۋە.

شۆرشى ئەرمەن لە سەلتەنەكەدا مەحالە پاساوۋەكەى لەوۋە بەولاترچى كە لە دووتوۋى لۆزىكىكى تايىمەت بەنەتەۋەيەكى رادىكانلەدابوو. ئەوۋەى باۋەرى رابى كە مىللەتەكەى شىاۋى ئەوۋەيە ھوكمى دەولەتتىكى تايىمەت بەخۇى بكات، نىتر بە چاۋپۇشى لەو مىللەتەى لەو خاكەدايە، ھەر خۇى دەتوانى لۆزىكىكى ناۋھا بگىرتە خۇ و باۋەرى پىتى بىت. بەلام سەبارت بەۋەى كە ئىدولۇزى ھوكمى زۇرىنە باۋەرىەتى (ھەركەسىنك و خاۋەنى يەك دەنگى خۇيەتى) كە ھەۋلىدەدات وپەك لە كەمىنەكان بە زەبرى ھىز مىلكەچكات، ناتوانى ھىچ پاساۋىكى بۆ بەئىنرىتەۋە يا بىبانوۋەيەكى بۆ ئەمە بەدەستەۋە بى.

نەرمەنەكانىش گەمىنەيەكبوون لەو گەمىنانەي گە لە خاككيدا دەژيان و ناويانناپوو (نەرمىنيا). لە و شەش نەپالەتانەي نەوان پييان دەگوت نەرمىنيا ۲۰% گەمريش لە دانىشتوانەكانى بوون، بەلام موسولمانەكان نيزيگەي ۸۰% دانىشتوانەكانيان پيكدەهينا.

نەمە ئەو ناكەيەنى گە هيچ پاساويكى نەخلاقى نەبوو بە هەلگيرسانى شۆرش لەناووەي عوسمانيدا. نيت بە چاوپۆشين لەهەرچى نەو مەترسيانەيە گە لە بەرپاڤوونى شۆرشى دەكەونەو، نەبوونى ديموكراتى بەسە بۆ شۆرشکردن و هەلگيرسانى. بيگومان ئەمەش بيانوو شياوگەي شۆرشى عوسمانى بوو لە ۱۹۰۸-۱۹۰۹دا. جا جياوازي لەنيوان ياخيپوونەكەي ۱۹۰۸ و ئەو شۆرشەي نەرمەن نەخشەيان بۆ كيشابوو، لە نامانجە كانداپوو. زوربەي شۆرشگيران لە ۱۹۰۸دا سەلتەنەيەكيان گەردەكبوو گە گشت كۆمەلە نەتنى و ڤەگەز و ئايينەكان لەخۆگرى، هەروا زوربەيان ديموكراتيان گەردەكبوو هەرچەندە نەيشيدەگەيشتنى.

بەلام شۆرشگيراني نەرمەن دەستەلاتىكى يەكپارچەيى و ديموكراتيان گەردەك نەبوو، هەتا بە لايەنى گەميشەو نەو جۆرە ديموكراتيه شيان نەگەردەكبوو گە لەسەر بنەماي (هەرگەسيك و خاودنى يەك دەنگى خويىي) بوو.

ياخيپوونى نەرمەن بەشيكي دانەبروا بوو لەو كارەساتە مەزنەي بەسەر دانىشتوانى رۆژەلاتدا هات، سەربىرىنى موسولمانان گە هاوكاتبوو لەگەل ياخيپوونەكەي نەرمەندا لە ئان، بە پلەي يەكەم بوو هۆي وروژاندى تۆلەكردنەو هۆي كوردەكان لە نەرمەنەكان و دوايش ئەو كوشتارە بەرامبەرەي نيوان گشت دانىشتوانى رۆژەلاتى عوسمانى. ياخيپوونى نەرمەن ناگرى شەپىكى تايفى هەلگيرسان، هەردوو تەردەف بۆ مانەو هۆي خويان كەوتنە كوشتنى نەو هۆي دەيانتوانى بيكوژن. ئەنجاميش نەو كارەساتە بيۆينانە بوون. ئەو نموونە ميژووييانەي گە لە ئاست ئەو كوزراوانەي

ھەرىمى ئاندا بن كەمن، ھەر بۇ بەرجاوخستن: تەلەفياتي ھەندى دەفئەر لە (تاعوونە پەشەكە)دا، كوژراوانى ئىران لە ھىرشى مەغۇلدا، دانىشتوانە رەسەنەكانى ئامريكاي سەرروو كە پەتاو درمى كوشندە لەناوى بىردن، راگواستنى كۆپلەكان لە ئامريكا، زيانە مرۆپىيەكانى ئالمان لە شەرى ۳۰ سالەدا، كوژراوانى رووس لە سەرۋبەندى شوپشەكەياندا، ئەمانە ناگەن بەو مردن و پەزارانەى بەسەر ئاندا ھاتن.

بەپىي ئەۋەى كە لە ئامانچى ياخيپوونەكە ھاتە دى و كۆدەبىتەۋە لە دامەزراندنى دەۋلەتتىكى ئەرمەنى و زامىكرنى دادبەرۋەرى و ئازادى بۇ ئەرمەن، ئەۋا ئەۋ ياخيپوونە بەتەۋاۋى شىكستى خوارد و فەشەلبوو. بەر لەپەكەم جەنگى جىھانى و ئەم ياخيپوونەى دواييان، ئەرمەنەكان لە رۆژەلاتى عوسمانىدا جەمكىكبوون لە ژيانىكى سىياسى ئالۆز و ئەگەر چى ئاسوودىيەكى سستيان بەخۆۋە دى، لە پروۋى ئابوورىشەۋە لە خەلكەكەى تر ۋەزەعيان كۆكتەر بوو، جگە لەۋ نىفوزە سىياسىيە فرەۋانەيان، بەلام لەناۋ ئىمپراتۆرى رووسىدا ھەندى پىيەندى كردنى سىياسى و دەستخستەنە سەر ئازادى شەخسى خرايە سەريان. پاش جەنگىش پەدوشيان لە ھەموو پرويەكەۋە خراب بوو، ژمارەى ئەرمەنى رۆژەلاتى ئەنەدۆل كەمبۆۋە، لەۋەى بارى كرد و رۆى، لەۋەشى كە كوژرا و تياچوو.

سۆڧىيەتەكان ئەرمەنى ئاۋ كۆمارى ئەرمەن و پەنابەردەكانى ئەنەدۆلىشيان نايە ژپىر سانسۆر و جاۋدىرىەكى توندتر و فرەۋانترەۋە لەۋەى كە لەسەردەمى قەيسەر يا سولتانداندا ھەبوو. سەرحراى سەخى بارى ژيان لە رۆژەلاتى عوسمانىدا، بەلام ۋەلا و ملكەچىوون بۇ سەلتەنەكە باشترىن رىنگەيە بوو بىگىرايە بەر.

پەراوئىز

۱. ماوتسى تۇنگ، دەربارەى شەرى درىژخايەن، دەزگەى ژان مالىن بۇ
پەخش و بلاوگردهوه.

Strategg for Conguest: Communist Documents in
Guerilla war fare

(گورال گاپبلز، فلورىدا: زانكۆى مەيامى ۱۹۷۰) ل ۱۰۸ - ۱۱ ، رىزبەندى
هەتەكان گۇراون.

پاشكۆى ژمارەى (۱)

ناوى شوينهكان

ليستى ئەو ناوانەى كە لەم كتيبهدا هاتوون، بەلام بەپىتى نەخشەكانى نىستە و بەلگەنامە و كتيب و نووسىنى تازە: هەندى جياوازي لە شيوهى نووسىنياندا هميه:

ئەو ناوانەى كە لە سەدهى نۆزدههه ماون و نەگۆراون لەم لیستەدانين، وهك ڤان و پەتليس، هەندى جياوازي نووسينيش كە بە تايبەت لە نەخشە كۆنەكاندا دەرەكەون لابراون بەلام بەناسانى دەناسرئنهوه چونكە زوربەى كەرەت دوو خالەكە يا (نوملاوت) لادمبرى و ئەم پىتى (H)ى نىستە دەگۆرئ بە (KH)ى كۆن، ئەمەش بەپىتى رڤنووسى عارهپى، زۆر كەرەت ئەم پىتانه لەنيو خوياندا دەگۆرئ: (D.T.B.P) هەروا هەردوو پىتى (C.S) تركى بەم شيوهه دەرەكەون:

(CH, SH)، بۆ نموونه لەسەر ئەوهى نامازدەمان پيدا دەكرئ سەرنج

بدرئته ئەم لیستەى خوارده:

ناومكان	رڤنووسبكى جياواز	ناوه تازەگە*
دەشتى ئەباك	ئەباك، ئەباغا، ئەباجا	دەشتى جالديران
ئەديلكيفاز	ئەديلجيفاز، ئەديلجافاز	ئەديلكيفاز
ئەهلات	ئەخلات	ئەهلات

* لەم ریزەدا هەر ناویك خرابیتە ناو دوو كەوانهوه: ناود كوردیهكەپەتتى كە لەم كتيب و سەرچاوه كوردیهكاندا هاتووه، ئەگین لە دەقه عارهپیهكەپیدا نییه. (وهركر)

دورگەى ئەکدماز	ئەختامار، ئەمک دامار	دورگەى
ئەلەعمادىيە (نامىدى)	عمادىيە	ئەختامار
موردايە (بارگىرى)	بىيجىرگالە، بىجىرى، ئەمىيەك	عمادىيە
بىشکالە	باش کالە	بارجىرى
دوغيازىت (بايمىزد)	بايازىد، بيازت	بىشکالە
جاتاک	شاتاک، شاداک، شاتاق، شطاخ	بايازىت
هکارى (هەکارى، چۆلە)	هکارى، جولامىرک	جاتاک
مىزگ (مىزگ)	شاپور	جوليمىرک
(دىلمان)	داير	دىلمان
بىرق	دپادن	دېر
دىادىن	دىارىکىر	دىادىن
دبارباکىر (دباربەگر، نامەد)	ئىشمىيا دىند	دبارباکىر
ئىشمىيادىزىن	ئەترىمىد، ئەدرىمىد	ئىشمىيادىزىن
ئىدرىمىت	ئەرشاک، ئەرشاق، ئەرتشاق،	سارمانسويو
ئىرچىک	ئەرتشىک	ئىرچىک
ئىرگىش	ئەردجىش، ئەرجىش،	ئىرگىش
شاخى: ئىرىک	ئەرجىش	ئىرىک
ئىرىقان (بىرىقان)	ئاراک، ئاراق، ئاراقانک	بىرىقان
ئىرزىنگان (ئەرزىنگان)	ئىرىقان، بىرىقان	ئىرزىنگان
ئەرزىروم (ئەرزىرۆم)	ئىرزىنگان	ئەرزىرۆم
غىفار	ئەرزىروم: ئە رىضاوروم	بوکسى گوفا
غىقاش	غافار	غىقاش
هکارى (هەکارى)	هوستان، فاستان، کافاش	هکارى
هينىس	هیکبارى	هينىس
هيزان	خانوس، هينس	هيزان
هوشاب	خيسان، خيزان	غيزلسو
ئىغدىر	هوشب، گوشب،	ئىغدىر
کاغيزمان	خوشب، خووشب	کاغيزمان

كارا ئەكېليز	ئىقدير، ئىغدير	كاراگوز
خوى (خووى)	كاغظمان، كاغيمان	خووى
كوجانىس	كاراكيلىز، كاراكيلىسا	كوناك
كوب	هوى، خوا	بولانىك
دورگەي: لىم	كوتشانس، كوكانس	دورگەي: ياكا
مالازغرت	بولانىك، كوب بولانىك	مالازغرت
موگوس (مەگس)	—	بەد جىساراي
ناھىچقان (نەخشەوان)	مىلاس غىرد، مانزىكرت	ناگسە جىفان
ئىرى (نەھرى)	مويكس، موگس، ميوگوس	باغلاز
باتنوس	ناخيتشوان، ناخيتشقان،	باتنوس
ساراي (سەرا)	ناخيتشقان	ساراي
ساسون (ساسون)	نەرى	ساسون
سافو دىجبولاك (مەھاباد،	باتنوتس	مەھاباد
سايلاخ)	سەراي، مەحمودىيە، مەھمودىيە	شمىديان
شمىدىنلى (شمىديان)	ساسون، سسون	سېرىت
سېرىت (سەرت)	سوج بولاك، سەج بولاك،	ئاتقان
ئاتقان	سەجلاك	ئورميا
ئورمىيە (ورمى)	شمىدىن	زىتون
سوليمانلى	سەيرت، سەرت	
	ئاتقان	
	رومىيە، رەزائىيە	
	زىتون	

پاشكۆی ژمارە (٢)
 نەرمەنەكان لە جوگمە تەكەي قاندا ١٨٧١

ناوی كەسەكان	پلەو ناو نیشانی وەزىفەكەي
كیر كورناغا و ناگوب ناغا	ئەنجوومەنى تەمیز (بۆ دادنووس)
شیران بەگ و ناگوب ناغا	ئەنجوومەنى بەرپۆوەبردنی قان لە
میغیردیج ناغا و کیفۆرك ناغا	سەنجدا
ئۆھانیس ناغا و فارتان ناغا	ئەنجوومەنى شارەدارى
ئاغوب ناغا	سنووقى مەنفعە
میغیردیج ناغا	ئەمین سنووقى بەرپۆوەبەرىتی
شەقیق ناغا	ئەنجوومەنى ھەرىمەكە (خەزەندار)
سیمۆن ناغا	لە بەرپرسەكانى تۆمارکردنی زوویوزار
میغیردیج ناغا	ئەمین سنووقى قەزای ئیلباك
ئەفادیس ناغا	ئەمین سنووقى قەزای جۆلەمیرگ
ئۆھانیس ناغا و یاسف ناغا	ئەمین سنووقى قەزای غیضار
نستوورى كیتو ناغا و كاریت ناغا	ئەندام لە ئەنجوومەنى قەزا لە غیضار
نستوورى یاسف ناغا و مەردیروس	ئەندام لە ئەنجوومەنى قەزا لە
ناغا	مەحموودیه
داود ناغا	ئەندام لە ئەنجوومەنى قەزا لە
مولكن ناغا و سیمۆن ناغا	مەحموودیه
مانوك ناغا و نەفانوس ناغا	ئەمین سنووقى قەزای ئیركیش
سیفەر ناغا	ئەندام لە ئەنجوومەنى قەزا لە ئیركیش

<p>کیرگور ناغا کیلوس ناغا نهغاس ناغا کارابت ناغا نارتین ناغا عەزیز ناغا نارتین ناغا سیمۆن ناغا میغیردیج ناغا و بانوس ناغا</p>	<p>نەندام لە ئەنجوومەنی قەزا لە ئەدیکیضاز نەمین سنووقی موکوس نەندام لە ئەنجوومەنی بەرپۆبەردنی موکوس نەندام لە ئەنجوومەنی قەزای موکوس نەمین سنووقی غیقاش نەندام لە ئەنجوومەنی بەرپۆبەردنی غیقاش نەندام لە ئەنجوومەنی قەزای غیقاش نەمین سنووقی شاتاک (خەزەندار) نەندام لە ئەنجوومەنی قەزا لە شاتاک نەمین سنووقی رسومات لە فان نەندامی دادگەهی کاروباری بازرگانی لە فان</p>
---	--

سەرچاوە:

Salnama-i Vilayet-i Erzurum – 1288 Hicri Senesi
(Erzurum: Vilacti Matbaai 1289) pp 58 - 68. f24. 133

ناوی کەسەکان	پلە و ناوئیشانی وەزىفەكەى
<p>ناگۆب ناغا</p> <p>كیڤۆرك ناغا</p> <p>میڤیردیج ناغا و کیڤۆرك ناغا</p> <p>کارابیت ئەڤەندی</p> <p>میڤیردیج ناغا و کیڤۆرك ناغا و</p> <p>کارابیت ناغا</p> <p>هایرابیت ناغا و کارابیت ناغا</p> <p>بانووس ناغا و میڤیردیج ناغا و</p> <p>یەکیکی تر ھەر بە ناوی میڤیردیج</p>	<p>ئەندامی ئەنجوومەنی بەرپۆمبەردنی</p> <p>سنجقی ڤان</p> <p>ئەندامی لیژنەى تێھەلچوونەوہى ھەریم</p> <p>ئەندامانی ئەنجوومەنی شارمداری</p> <p>ئەمین سنووقی نووسینگەى ئیپرسینەوہ</p> <p>ئەندام لە لیژنەى تۆمارکردنی زەویوزار</p> <p>سنووقی مەنڤەعە</p> <p>ئەندامی دادگەى بازارگانی</p>
<p>ناغاوہ</p> <p>کیڤۆرك ناغا</p> <p>بابا ناغا و نارتین ناغا</p> <p>ناگۆب ناغا</p> <p>بارود ناغا و بلون ناغا</p> <p>یودیس ناغا و ملیین ناغا</p> <p>داود ناغا و عیسماست ناغا</p> <p>ستران ناغا و ناگۆب ناغا</p> <p>ملیین ناغا</p> <p>ناگۆب ناغا</p> <p>ناگۆب ناغا و کیرکور ناغا</p> <p>ناگۆب ناغا</p> <p>کازر ناغا و نیسحاق ناغا</p>	<p>ئەمین سنووقی دارایی لە قەزای نیلیابک</p> <p>ئەندامی ئەنجوومەنی بەرپۆمبەردنی</p> <p>نیلیابک</p> <p>ئەمین سنووقی دارایی لە ھەزای جۆلە</p> <p>میرگ</p> <p>ئەندامی ئەنجوومەنی بەرپۆمبەردنی</p> <p>جۆلەمیرگ</p> <p>ئەندامی ئەنجوومەنی بەرپۆمبەردنی</p> <p>غیڤار</p> <p>ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزانی غیڤار</p> <p>ئەندامی ئەنجوومەنی بەرپۆمبەردنی</p> <p>ئیرگیج</p> <p>ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزا لە ئیرگیج</p>

<p>فارتان ناغا و کیلوس ناغا کیلوس ناغا نارتین ناغا و سەرکیس ناغا نارتین ناغا</p>	<p>ئەمەین سنووقی دارایی لە قەزای مەحموودیه ئەندامی ئەنجومەنی بەرپۆمبەردنی مەحموودیه ئەمەین سنووقی دارایی لە قەزای غیقاش ئەندامی ئەنجومەنی بەرپۆمبەردنی غیقاش ئەندامی ئەنجومەنی بەرپۆمبەردنی موکوس ئەندام لە ئەنجومەنی قەزا لە موکوس ئەندامی ئەنجومەنی بەرپۆمبەردنی شاتاک ئەندام لە ئەنجومەنی قەزای شاتاک</p>
--	--

سەرچاوه:

Salnama-i Vilayet-i Erzurum – 1293 Hicri Senesi
(Erzurum Vilaeti Matbasi 1293) pp 101- 108

۱۸۹۷

پلە و ناوئىشانى وەزىفەكەى	ناوى كەسەكان
ئەندامى ئەنجومەنى بەرپۆمبەردنى ھەرىمى فائ	ئەرسن ئەفەندى (نوئىنەرى بەترەرىك) و ئارىتق ئەفەندى و ئەقىدىس ئەفەندى
پشكەرى دادوھرى لە فائ و بەتلىس بەرپۆمبەرى رېزىيە	فېجىن ئەفەندى نىكۆلاكى ئەفەندى
ئەندازىارى بالآ (باش موھەندىس) يارمەتيدەرى تۆمارگر لە نووسىنگەى	سىستەر ئەفەندى عەبدە ئەفەندى
ژمىرىارى ولايەتەكە ئەمىن سنووق (خەزەندار)	ماردىروس ئەفەندى عەبدە ئەفەندى
لېپىرسراوى باج لېپىرسراوى رۇپپۆكردنى زەوى	كىشىشان دېكران ئاغا ئاگوب ئەفەندى
قۆمىسەر (مۇھەزى) سىيەمى پۆلىس قۆمىسەرەكانى پۆلىس	مانوك ئەفەندى و ھىگان ئەفەندى و ئۆھانىس ئەفەندى و تىجان ئەفەندى
پىتچنى چاپخانەكە وھستای ئامىرى چاپكردن	ئۆھانىس و ئەرتان ئەفەندى بلوزيان ئۆھانىس ئەفەندى
شارەزا لە چاپكردنى بەردىن (حجرى) ئەندام لە دەستەى تېھەلچوونەوھى	عەبدە ئەفەندى گېريال ئەفەندى و مرگار ئەفەندى
دادگە ئەندام لە بەشى تېھەلچوونەوھى	كېركور ئەفەندىو بۇغۇس ئەفەندى

<p>فارتان ئەفەندى بانووس ئەفەندى ئاگوب ئەفەندى بۇغۇس ئاغا ئاغوب ئاغا ماركار ئەفەندى عەبدە ئەفەندى ئاغوب ئاغا نيكولاي ئەفەندى مىغىر دىچ ئەفەندى نەنتۇقان ئەفەندى بلافۇ ئەفەندى</p>	<p>جەزايى دادگە نووسەرى داواكارى گشتى ئەندام لە دەستەى سوئندخۇراند ئەندامى دەستەى سوئندخۇران بەشى جەزايى ئەندام لە دادگەى بازارگانى ئەندام لە ئەنجوومەنى شارەدارى پشکنەرى شارەدارى سەر بە ئەمانەتى گشتى جېگىرى سەرۇكى بەش لە بانكى گشتوكالى پاوينژكار لە بانكى گشتوكان بەرپۇمبەرى نووسىنگەى باج و دەرامەت ژمىرپار لېپرسراوى گەنجىنەگان پزىشكى كەرمەنتپنە (الحجر الصحى)</p>
---	--

(van Matbaa-I ۱۳۵Van Vilayeti Sanamasi. سەرچاۋە:

۴۹ - ۱۳۴) pp ۱۳۵Vilayeti.

نهم خستانه که سئ سالن روماندهکات جگه له وهی که نامازیه که بو ژمارهیه کی زۆر گهورتر له وه نهرمه نانهی که له بواردگانی وهزیه ی حوکمهت له ههریمی فان کاربه دهستبوون، بیجگه له مه خسته ی تریش هه ن که (میسروپ کریکوزیان) داویه سه بارهت به هه رمانبه ره نهرمه نه گانی ناو دهولهتی عوسمانی.^۱

ههر بو نموونه (مارکوس ناغا بیکیان) وهک یارمه تیدهری حاکمی فان له سالی ۱۸۹۱، (دیکران نهمیر دجانیان) یش له نیوان ۱۸۹۲ - ۱۸۹۷ سه روکی نهنجوومه نی په رو درده بووه له شاری فان، (نهرمیناک بویداجان) له نیوان ۱۹۰۵ - ۱۹۰۶ یاریه دهری حاکم بووه له قهزای غیفاش، وه (فرید یوفهانیس بویداجیان) پله ی جیگری حاکمی فانی له ۱۸۹۶ - ۱۹۰۷ هه بووه، (گهره بیته فهنی) له ۱۹۰۲ - ۱۹۰۳ یاریه دهری حاکمی قهزای جاتاک بووه، له ۱۸۹۶ تا (ستیفان مالیکیان) پله ی یاریه دهری حاکمی ولایهت بووه له فان، وه له ۱۹۰۸ (نازاریت تشاروخ دجیان) چاودیری پۆلیسی فان بووه و (فاردانه فهنی) له ۱۹۰۲ - ۱۹۰۳ پله ی وهزیه که ی یاریه دهری حاکمی قهزای غیفاش بووه و زۆری دی.

دهبی نامازهش به وه بدری که خسته کان زانیاریه گانی ناویان جیاوازن، دوو خسته که ی سه ره وه بریتیه له بیرۆکرات و راویژکاران له که ره کان (مقاطعه) دا، به لأم زۆر که سی تر له مه رکهزی ئیداری فان کاریان کردووه، ناگریته وه، چوونکه له وهانیه به هوی نه وه وه بووبی که فان له سالانی ۱۸۷۱ - ۱۸۷۶ به شیک بووه له ههریمی ئه زر زۆم، وه خسته ی سالی ۱۸۹۷ ناوی لپرسراوانی که رهت (مقاطعه) که ی تیادا ریزبه ند نه کراوه.

۱- میسروپ ک. کریکوزیان:

پاشكۆى ژمارە (۳)

پەنابەرانى ئەرەن

پەنابەرانى ئەرەن لە فانهووە بەسى وەجىبەى گەورە گەورە دەرەپەپىنە باشوورى قەفقاسيا، سەرەتا ئەو دەبوو كە عوسمانيان دەستيان كرده هەلەتەتیکى چروپېر بۆ گرتنى سەرباز لە ئەرەنەكان، خو كە رەشېگىرى سەلتەنەكەى گرتەووە ژمارەى پەنابەران و هەلاتوان زياتر بوو، ئەو شەپۆلە هەلاتوانە پياوانىكى دەگرتەووە لە تەمەنى بوون بە سەربازدا (گەنجى هەرزەكار) بە خاو و خيزانەووە.

شەپۆلى هەلاتوانى دووومجار لە تەمموز/يۇليۆى ۱۹۱۵دا دەرەپەپىن، كە رووسەكان ئانيان چۆلكرد، بەلایەنى كەمەووە ئەمەيان گشت دانىشتوانى ئەرەمنى هەرىمەكەى گرتەووە. دوایى بېجگە لە ژمارەىكەى كەم نەبى، رېنگە نەدرا ئەمانە بگەپنەووە فان، دوایى كە سوپای رووس هەلەدشا ژماورەى ئەم گەپاوانە زىادى كرد و تا ماوەىكەى كەم هاتنەووە فان، بەلام كە تركەكان هەرىمەكەيان گرتەووە ديسان ئەمانە هەلاتنەووە.

سەرژمىرى ئەم ئاوارانە زوربەى جار تا پادەپەكى زۆر متمانەى بپناكرى، هاوېپەمانان پشت بەو كۆمەلە سەرژمىرىە دەبەستن كە رېزدار (ساربيە) كە قەشەپەكى ئەرەنە و لە يەريشان پەپاي كردون، ئەم پياووە وەرگىرى چيگىرى كونسۆل بوووە لە فان.

ئەو لیستە (ك ۱/ ديسامىرى ۱۹۱۵) ۱۷۲۰۰۰ هەزار پەنابەرى گرتۆتە خو كە ۸۰۰۰، هەزاريان لە هەرىمى ئەرزۆمەووە و ۲۰۰۰۰ هەزاريان لە هەرىمى پەتلىسەووە. سەرچاوەپەكى زۆريش لە تەمموز/يۇليۆى ۱۹۱۵ ژمارەى

بەناوەراوە بە ۱۵۰۰۰۰ هەزار دۆخەمەڵێن. بەلام وەك دەزانری دوازی ژمارەبەکی زیاتر گەشتن^۱، نەرمەنەکانیش لای خۆیانەو وایان خەمڵاندوو کە گواپە زیاد لە ۱۰۰۰۰۰ هەزار پەناوەر بەتەنیا هەر لە فائەو هەپە^۲، نەم خەمڵاندانەش وەك دەردەكەون جگە لە مەزندانەکردن شتیکی تر نییە و پەن لە زیادەرۆپی، چونکە نەمە ۷۷٪ی دانیشتوانی فائە بەر لە جەنگە^۳. نەم تەقدیرە نەو ژمارە گەمترە پەناوەرانەش ناگریتەو کە فائیان جیھت و چووون کۆمەلگە نەرمەنیەکانی نیرانەو، یان هەراکام لە بەناوەرانی هەردوو هەریمی بەتلیس و نەرزۆم.

وا دەردەكەوی کەس سەرژمیریەکی نەو پەناوەرە نەرمەنانە یاشووری قەمقاسیای نەکردی، کە پاش یەكەم جەنگی جیھانی و شەری سەربەخۆی ترکیا رایانکرد، دەزگە ی هەوالگری بەریتانیا خستەبەکی داناو بو نەم مەبەستە بەلام نەویش پستی بە سەرچاو نەرمەنەکان بەستوو، کەچی سەرنجیکی لیوا سەربازیە بەرپرسەکە ی لە تەكداپە کە دەلی: نەم سەرژمیریانە زۆر جیی متمانە پیکردن نین. بەهەر حال زانیاریەکان لەلایەن پەناوەران خۆیانەو نەبوو بەلکو لەباردی ئەوانەو دیوون کە نیحتیجاو موحتیاجی کۆمەك و خۆراکبوون^۴.

سەرچاوەکانی نەرمەن زۆر جار ژمارە ی ئەوانە ی لە چاوەروانیدا بوون بچنەو نەنەدۆژ لە ۱۹۱۹دا بە ۲۰۰۰۰۰ هەزار مەزندانە دکەن^۵، نەمەش لەو دەکات کە بە گشتی نەو ژمارانە نەو پەناوەرانە ی گرتبیتەو کە لە هەریمی (فارس) لە روسیا بووبن و بەشیک نەبوو لەسەلتەنە ی عوسمانی، زۆر جار دیاریکردنی نەو کەساتە ی، نەو خەمڵاندانە دیانگریتەو بو ژمارە ی گشت پەناوەران، دیاریکردنیان مەحالە، دەشی پەناوەرانی فارس لەوانەین کە نە چاوەروانی گەرانەو دابووون و نیر مەزندانەکردنیکی تر نایانگریتەو، بەلام لەهەردوو حالە کەدا پێگەپە نییە تا بزانی نەو ژمارانە نەرمەنەکانی فارسیش دەگریتەو یاخود لی دەرکراون.

سەرەپرای نەبوونى سەرچاوە جیاوازەكان وەكو يەك، شىكر دنە وەكان نامازە ددەن بە بوونى ۲۰۰۰۰۰ هەزار بەناپەرى نەرمەن لە قەفقاسيا. بەلای كەمەوه.

● نەرمەن لە قەفقاسياى رووسيا لە ۱۹۱۷	
كۆى گشت دانىشتوان	۱۷۸۳۰۰۰
دانىشتوانى ناوخۆ (نەسلى)	۱۲۴۴۰۰۰
جياوازی (بەناپەران)	۳۳۹۰۰۰

● نەرمەن لە نەنەدۆلى عوسمانى لە ۱۹۱۲	
نەرزۆم	۶۳۰۰۰
فان	۱۳۱۰۰۰
بەتلىس	۱۹۱۰۰۰
كۆى گشتى	۴۸۵۰۰۰

سەرژمىرىەك كە لەسالى ۱۸۹۷دا رووسەكان كردویانە، نەوهى دابەدەستەوه كە ۱۱۶۱۹۰۹ نەرمەن وان لەناوچەى قەفقاسدا كە (نازەربارجان، يەرىقان، جۆرجيا، فارس - نەردهان و دقەردەكانى دەوروبەريان) دەگرتەوه^۷. دەشى بە داھاتى سالى ۱۹۱۴ بەشنيوہیەكى سروشتى ژمارەى دانىشتوانەكان زۆرتربووبى و گەيشتبیتە^۸ ۱,۴۴۴,۰۰۰.

لەكاتەكانى جەنگدا، ژمارەى نەرمەن مەحاله زۆرپووبى، لەو كاتەدا، زوربەى ئەوانەى بەتەمابوون بینه باوك، رۆبىشتبوون، ئەوانەى لەدايك دەبوون بەهەزار حال قەرقبووى مردووكانىان دەكردووه. بۆیە دەشى وای دانىين كە ژمارەى دانىشتووہ نەرمەنەكانى ناوخۆ (نەسلى) لە باشوورى قەفقاسى رووسيا لەسالى ۱۹۱۷ لە ۱,۴۴۴,۰۰۰ تى نەپەريين. (ریتشارد ھۆفانىسيان) ھەندى ژمارەى دانىشتوانى نەرمەنى قەفقاسى لە (سەرچاوەیەكى رەوسيايیەوه) سالى ۱۹۱۷ دەستكەوتووہ:

۱،۷۸۳،۰۰۰. ئەگەر دانيشتوانە ناوخۆيىيەكان (ئەسلى) كە ۱،۴۴۰،۰۰۰ كەسنى لە كۆي ۱،۷۸۳،۰۰۰ دەر كەين، ئەو ۲۳۹،۰۰۰ ھەزار دەمىن تىتەو. كەواتە دەيى ئەو ۲۳۹،۰۰۰ ھەزار نەرمەننە پەنابەر بوو بىن و لە رۆژدەلاتى ئەنەدۆلەو ھاتىن.

ئەو نەرمەننەنى كە (زىادكراون) و ۲۳۹،۰۰۰ ھەزارن ناشى پەنابەر بىن و لەسەلتەنەنى عوسمانىيەو ھاتىن، لەوانەيە ھەندى پەنابەرى لە ئىرانەو ھەرايىتە سەر و كەمىكىش لەوانەنى لە ولاتە يەكگرتوودەكانى ئامرىكا و شوينانى ترەو گەراونەتەو تا شانبەشانى رۆسەكان بچەنگىن. بەلام كارىگەرى ئەو ژمارە كەمەش ھەر ئەو نى، (ھۆفانىسيان) لە كۆتايى ۱۹۱۶دا و مەزىندە دەكات كە ۲۰۰،۰۰۰ ھەزار نەرمەنى عوسمانى پەنابان بىردۆتە بەر باشوورى قەفقاسيا و چاردنووسى نيوەى ئەم ژمارەيە مردن و قەوتان بوود، لە برسيتى و بە نەخۆشى و دەرد و پەتا^{۱۰}. ژماردەيكى زۆرى ئەو پەنابەرەنە مردون (وەك لەبەشى نۆدا عەرزمان كردن) بەلام دوايى پەنابەرى زياتر ھاتىن.

ئەو پەنابەرەنەنى لە ئەنەدۆلەومەن دەيى لەسى ھەرىمەو بىن؛ ئەرزىرۇم، ئان و پەتلىس. كە بەھەمووى ۴۸۵،۰۰۰ ھەزار نەرمەنى بەر لە جەنگ بوو كە رۆيشتوون^{۱۱}. ناشكرى باوەر بەو بىكرى كە ژماردەيكى زۆرى پەنابەر تۈنويوانە ئەو مەسافەيە بېرىن كە دورترە لەو ھەرىمانەو. ئەگەر ژمارەكانى (ھۆفانىسيان) بۆ ۱۹۱۷ و ردىن، كەواتە ۷۰% ى نەرمەن لە نەرزىرۇم و ئان و پەتلىسەو راپانكردۆتە ناو ئىمپراتورى رۆسىا، ديارد ژمارەكانىشى لەبارەى خەملاندنى دانيشتوانى نەرمەنەو بەو جۆرد زىادەرۋىي پىۋەيە. خۆ ئەگەر نيوەى ئەو پەنابەرەنش ھەوتىبوون، ئەو مەزىندەكانى ۱۹۱۷ى لەبارەى گشت دانيشتوانەكەو نەرمەنە تا بىتوانى ناماژە بە ژماردەيكى بدات بگاتە ۲۳۹،۰۰۰^{۱۲}.

پەراويزەكان

۱- فايلی ۲۷۱۸/۳۷۱ لە ستيفنز بۆ م.ه. وهزيرى دهولەت بۆ کاروباری دەرەوه، باتووم ۲۹ گانوونی يەك/ ديسامبر ۱۹۱۶، گە ستيفنز ناماژە بە سەرژميريه پروسيه‌گانی پيشوو ددکات گە بە ۱۴۰۰۰۰ هەزار تۆمارکراود.

۲- هەر ئەو سەرچاوميه، لە ۳ گانوونی دوو/ يەناير ۱۹۱۶

۳- ئەناھيد تيرميناسيان، فان ۱۹۱۵، لە کتیبی:

Armenian Van/ Vaspurakan

چاپی: ج. هۆفانیسیان (گوستاميسا، کالیفورنيا، خانەى مازدا بۆ

بلا وگرنهوه، ل ۲۴)

۴- دەربارەى دانیشتوانە نەرمەنە عوسمانی‌كان، بروانه: جەستن

مەگارسى، موسولمانان و گەمینه‌كان: Muslims and Minorities

نيويۆرك/ چاپخانەى زانگۆى نيويۆرك ۱۹۸۲ ل ۷۰ - ل ۷۸. هەر و: جەستن

مەگارسى، دانیشتوانى نەرمەنى عوسمانى: The population of the

ottoman Armenia لە كتیبى (نەرمەنەكان لە دوا سالاگەكانى

عوسمانياندا، چاپى ئەنگەرە، كۆمەلەى مێژووى تركى، پەرلەمانى گەورەى

ترك. حيكەت نۆزدەمير و گەمان جيجيك و عومەر توران و رەمەزان جاليك

و يوسف هالا جوغلو:

Turk Tarih Ermeniler: Surgun Ve GOC

kurumu 2004

جەستن مەگارسى ئەو حساباتانەى كردوو گە لەم پاشكۆيەدان. بەلام

حساباتەكانى عومەر توران (بەپێى ئەو بەشەى نۆزدەمير نامادەى كردوو

et al) بۆ ژمارەيەكى زياتر دەچى لە نەرمەنى پەنابەر و دواچار رێژەيەكى

كەمتر لەوانەى لێيان مردوو.

۵- لە خىشتە كەدا باسى ۱۳۲۸۵۰ پەناپەر دەكات كە پىئويستيان بە كۆمە كە تا بگەرپىنەوۋە ئەر مېنىيى تىركى، ود ۱۸۵۰۰ پەناپەر تا بگەرپىنەوۋە قارس (بەپىي سەرژمىرىيە پرووسەكان، ئەم ژمارەيە زۆرتەر لە ژمارەي ئەو نەر مەنانەي پىشى جەنگ كە لە قارس بوون) ود ۸۳۷۱۰ پەناپەر تا بگەرپىنەوۋە شويتانى تىر وە ۳۸۷۸۴ ئەر مەنى پرووسى كە پىئويستيان بە كۆمە كە (فايلى ۷۹/۶۰۸ لە كالسۆرپ يۆ ھ.م وەزىرى دەولەت بۆ كاروبارى دەرەو، فوستەنتەنيە ۱۹ نىسان /تەپرىل ۱۹۱۹) جا نىتر خەملاندنەكان زۆر بوون - بەكەمى و بە زۆرى- ھەمىشەش كە باس دەرەن بەپى ناوھىنانى سەرچاوەكە بوون. بەلام ژەنرال و.ھ.بىتش (ھەوالگى ئەفسەرەن) كە باو دەرى بە خەملاندنى ئەر مەنەكان نيە، خەملاندنى تاپىەتى خۆي ھا لەلا: (كۆي گشتى ئەوانەي موحتاجى كۆمەكن - بەوانەش كە لە تەر مېنىيى پرووسەوۋە نىن: دەكاتە ۵۰۰۰۰۰ ھەزار لەوانە ۲۰۰۰۰۰ يان ۳۰۰۰۰۰ ھەزار وئ لە مەترسى لەپرسا مردندا). ئەو كاتە گەلئ خەملاندنى ھەر مەكەي بىلاو دەپوۋنەوۋە، ھەر بۆ ئەوۋنە پروانە (فايلى ۷۹/۶۰۸ لە دكتور ك.د.ئوشر ، A.C.R.N.E بانگەشەيە بۆ سەرلەنۇئ نىشتە جىكر دنەوۋى ئەر مەن و كورد، ئەم (ئوشر)ە وا راھاتوۋە كە خەملاندنەكان وا ھەئەستى، بەجۆرى دوربىن لە واقىعەوۋە، بۆ دەستخستنى وەسفىكى تەواۋى ئەو خەملاندن و سەرژمىرىانەي پەپوۋەندىن بە پەناپەرانى ئەر مەنەوۋە، پروانە خۆزدەمىر: ET

Al

Ermeniler: surgun ve Goc. Pp 89 - 174

۶- بۇغۇس ئۆبار پاشا و ئەفەتتيس ئەھارونيان كە ئوئىنەرايەتى بەرژدەۋەندىيە ئەر مەنەيەكانى. رۇزاۋايان دىكرد لەناو كۆنگردى ناشتيد، ئەم ژمارەي ۳۰۰۰۰ ھەزار ميان دابوو (فايلى ۷۹/۶۰۸ ژمارە ۳۹۹۹ پىشنىيارى بۆ ناردنى كۆمەلئ سەرباز بۆ پاراستنى پەناپەرانى ئەر مەن، لە ۱۱ ئادار /مارسى

(۱۹۱۹)

۷- يەريمان، قارس، تيفليسى، ئەلېزا فېتول، باكو، باتووم، كۆتاييس، داغستان.

۸- بەريژەي ۰،۱۲، سالانە، بۆ روونکردنەوہى زياتر پروانە: مەكارسى: موسولمان و كەمايەتيەكان. ل ۱۲۶ - ۲۰ ژمارەي دانيشتوان ۱،۴۲۵۰۰۰، بەلام دەبيئ ئەو ۱۹۰۰۰ ھزار نەرمەنەي كە لە نيوان ۱۸۹۷ و ۱۹۱۴ لە نەندۆلەوہ رەويان كرد، بخەينە سەري، ئەمە جگە لەوانەش كە لەو ماوھيەدا دەشتى لەدايكبووبن، جا ژمارديان بەو زۆربوونە سروشتيەشەوہ بە ريژەي ۰،۱۲، سالانە حسيب دەكرئ و رەويكى ناخۆش بە ريژەي ۱۰۰۰ ھزار كەس كە سالانە رەوہدەكەن. بۆ شروڤەكردنى ئەمە پروانە مەكارسى: موسولمانان و كەمايەتيەكان. ل ۷۴ - ۷۵

۹- رپيتشارد.ج. ھوفانسيان: نەرمينيا لە ريگەي سەربەخۆييدا (بيركلى. چاپخانەي زانكۆي كاليفورنيا ۱۹۶۷) ل ۱۴ - ۱۵

۱۰- ھەر ئەو سەرچاويە: ل ۶۷

۱۱- ھەندئ جار، ھەريمي تەرابزون وا ناوددەبرئ كە سەرچاوەي پەنابەرانە، بەلام ھيچ شتئ نيبە كە ئەوہ پيشان بدات كە ژمارەيەكي زۆري پەنابەر لەوتوہ ھاتبن، لە ۱۹۱۲دا تەرابزون ۶۸۰۰۰ ھزار نەرمەني تيدابوو، ۴۰۸۰۰ لەمە راگوپتران، ژمارەيەكي نەزانراويان لئ فەوتيوو (مەكارسى... ل ۱۱۲، يوسف ھالاجوغلو، ئەو راستيانەي وان لە پشت سەرلەنوئ نيشتەجيكردنەوہ، نەرمەن لە دوا سالەكاني عوسمانيدا: Turkukaya Ataov) ئەنكەرە:

Turkish Historical Society (Grand National Assembly of Turkey 2001. pp 131- 32

گەورەي ترك

۱۲- دەبيئ حيساب بۆ دوو شت بكرئ: يەكەم/ ژمارەكاني سالي ۱۹۱۷ لە

بارى دانىشتوۋانى نەرمەنەۋە، ھەرۋەك ژمارىگانى دى لەكاتى جەنگدا تۆمارگران. بەزۆرى پېئانەۋەنراۋ و زىادەپۇيى تيا گراۋە. دوۋەم/ دەپر، ئەۋ دانىشتۋانە ئەسلىيە نەرمەنەۋە ناۋ قەققاسى ۋوس بەھۋى برسېتى و نەخۇشېۋە لېيان مەردبى بەلام نەك بەۋ رادە زۆرەى ۋەك لە پەنابەراندا دەمرن، ئەم دېمەنە تەنیا گرىمانەيەكە: بەلام وردتر و راسترە، ئەگەرەكو نوقتانېشە: ۱،۴۴۴،۰۰۰ (دانىشتۋانە ئەسلىيەكان لە ۱۹۱۴) ۱۴۴،۰۰۰ لى دەركرېت (ئەۋ خەلگە ئەسلىيە بەھۋى برسېتى و نەخۇشى و شەپدۋە لە ۱۹۱۷ ۋە ۱۹۱۷ ۋە ۲۴،۰۰۰ كى بخرېتە سەر (كە پەنابەرانى ئەنەدۆلىۋون) و ئەۋ تەلەفىاتە بەشەرىيە ناۋپەنابەرانېشى لى دەركرې كە ۸۵،۰۰۰ كەسېرون و دەكاتە ۲۵% ئەۋا يەكسانە بە ۱،۵۵۵،۰۰۰ (بەنزىكەى ژماۋەدى دانىشتۋانى نەرمەن لە قەققاسى ۋوسىي ۱۹۱۷)

پاشكۆي ژماره (٤)

هەلبەراره له "رێنمابيهكانى بهرگريکردن له خو" گوندهكان:

سى جۆر گوند ههيه

١- گوندئ كه تهنيا نەرمەنى تێدايه

٢- گوندئ دهكهوئته ناوچهى غهيره نەرمەن له نەرمەن زياترى تێدا

دانانىشى

٢- تێكهال، نەرمەن و غهيره نەرمەنى وا تيا.

له روى رېنكخستنەوه، جياوازي لەنتوان ئەمانەدا نيه، هەر يەك لەمانە دەستەيهكى سەربازى تايبەت رېنكيان دەخات، ئەو هيزانهش كه هەن بەتهواوى چەك و تفاقيانەهه دەرئنه پاليان. هەر دەستەيه دەبى بەدوو بەشەوه: هيزى جىگير، هيزى چالاک. هەرکام لەمانە سەرکرده و يارمهتيدەرنكى دەبى، له هەر گوندێك به راوئز و تهگبىرى هيزى جىگير و هيزى چالاک سەرکرده و جىگيرهكهى لەنئو ئەوانەى شارەزان هەلئەدبژيرئ. دەستەلاتى گشتى له گوندهكهدا به دەست ئەو سەرکردهيهوه دەبى، هەر هيزئيكيش كه لهوئدايه لهزير فەرمانيدا دەبى، هەر لهو كاتەشدا نوئنهرى سەرکردهيى ناوچهكهيه و سەرکردهيى نەركانىشه. لەناوچهكهدا لەسەر سەرکردهى گوندهكان پئويسته كۆبنهوه و لەناو خۆياندا ليژنهيهكى كاتى لەسى ئەندام هەلبژيرن. ئەم ليژنهيه له رۆژانى شەپدا، ليژنهكه پان سەرکردهيى ناوچهكه بهپئى لئيرسراوئتى تايبەتى خۆيان، ئەو جهتانهى

خاوهنه‌کانیان ناتوانن به‌کاریان بێنن لێیان وهرده‌گرن و بدرێن به‌ که‌سانی
شاره‌زاتر.

ئه‌و گوندانه‌ی په‌لامار دهره‌رێن گورج ته‌ته‌ریان بنێرن بۆ شوپنه
نیزیکه‌کان و داوای یارمه‌تی بکه‌ن. به‌لام ئه‌و ئهرمه‌نانه‌ی وان له‌ گونده
تیکه‌لاه‌وه‌کاندا و ناتوانن بچن به‌هانه‌ی گونده‌کانی نیزیکه‌یانه‌وه، چونکه‌ له
ناواییه‌که‌دا که‌مینه‌ن، ده‌بی دهم و ده‌ست به‌ بارنکی سووکه‌ئه‌ی
پێوویسته‌یه‌کانیانه‌وه‌ برۆن و په‌نابه‌رنه‌ به‌ر ناوچه‌ ئهرمه‌ن نیشه‌نگان.

له‌ گونده‌ تیکه‌لاه‌وه‌کاندا، که‌ دوژمن که‌مینه‌یه (Sic) له‌چاو ته‌مه‌ندا،
ده‌بی دوژمن وه‌ک بارمه‌ گه‌ل بدریته‌وه، نه‌گه‌ر رایان کردبێ یان داوای
بارکردن بکه‌ن له‌ گونده‌که‌، به‌پێی ئه‌و بار و زرووفه‌ی که‌ پێیان باشه‌ یان
ئه‌وه‌ی که‌ ده‌وله‌ته‌که‌یان هه‌لوێستی بۆ وهرده‌گرێ.

له‌کاتی شه‌رپدا ده‌بی: درگه‌ی ماله‌کان به‌ کراویدی بێت، نه‌مه‌ بۆ
کارناسانی جه‌نگاوه‌ران تا له‌ده‌ست سه‌ربازه‌کانی نیزامی یان پۆلیس هه‌لبێن.
له‌بار و زرووفتیکه‌ ناوه‌ادا ئه‌وانه‌ی که‌ چه‌کلار نین ده‌بی نه‌ ماله‌کانی
خوێاندا بمێننه‌وه. هه‌ر پارچه‌ چه‌کێک بکه‌وێته‌ ده‌ستی دوژمن ده‌بی
گونده‌که‌ گشتی به‌پاره‌ ئه‌و چه‌که‌ ببزیرن. به‌لام ئه‌وانه‌ی له‌ دوژمن ده‌گیرین
ده‌بیته‌ مانی ئه‌وه‌ی گرتوووه.

په‌لاماردانی گونده‌کان

بۆ په‌لاماردانی گونده‌کان، پێویسته‌ که‌:

1- ده‌بی شوپن و جینگه‌ قایمکراوه‌کانی ئه‌و گونده‌ نه‌یارانه‌ بزانه‌ی و لێی
ناگادارین.

2- پێشتر ده‌بی رینگه‌ی کشانه‌وه‌ و بلاوکردنه‌وه‌ی پاسه‌وانان دیاری
بکریین.

۳- دەستپاشانکردنى ئەو سەرچاوانەى كە لەوانەىە دوزمن لىيانەووە كۆمەكى بۆ بىت. تا نەهیلئى ئەو يارمەتى و كۆمەكپانەى بى بگات.

۴- تەنپا لەسێ لاوە هېرش بکړيټه سەر گونډهكان، لەگەل بەره‌للا کردنى لایهك به کراوهیى تا له ئابلووقه‌دا لىوہى دهربازين (ئەگەر گونډه‌که له گشت لاوه په‌لاماردا، دوزمن بى په‌روا شه‌رډه‌کات و هەلى سەرکه‌وتنى خۆيشى ده‌خاته مه‌ترسيه‌وه.) په‌لام له‌و لایه‌ى که کراوه‌په‌ ده‌بى ده‌سته‌په‌ هېرش به‌ر خۆپان ماتده‌ن تا دواى دوزمن که‌ون و تاده‌کړى زيانپان لىدن. سەرهرپاى ئەمەش به‌ره‌للا کردنى ئەو لا‌کراوه‌په‌ بۆ که‌مکردنه‌وه‌ى تواناى دوزمنه‌ له به‌رنگارپوونه‌وه‌پداو به‌ده‌پنپاننى سەرکه‌وتنىكى خپراپه‌، له‌باتى ئەوه‌ى رپى بى بدرئ که بگشپته‌وه‌.

۵- به‌ مه‌به‌ستى گرتنى شه‌به‌پخوون له‌ دوزمن و له‌پر به‌سه‌رپدا بدرئ، ده‌بى ساتى په‌لاماره‌که‌ له‌ کازپوه‌دا دپارپکړئ نه‌گەر به‌ر له‌مه‌ شه‌رډه‌که ده‌ستى بى کرد، له‌وانه‌په‌ به‌هوى تاريکپه‌وه‌ شه‌ر بوودستى و ده‌بپته‌ هوى قوربانپدانپكى بى که‌لك.

۶- به‌ مه‌به‌ستى تۆقاندنى دوزمن، ده‌بى له‌په‌ک کاتدا له‌زۆر شوپن ناگر به‌رډرپته‌وه‌ و گرډه‌که‌ى خۆشکړئ، ده‌بى بۆ مه‌پسه‌رکردنى ئەم کاره‌ هه‌رچى پىوېسته‌ به‌ر له‌ هېرشه‌که‌ ناماده‌کړئ.

۷- ئەگەر ده‌سته‌ جه‌نگاوه‌رډه‌که‌ به‌ رپ رۆپشتنه‌وه‌ که‌وته‌ شه‌رډه‌وه‌، ده‌بى ژماره‌په‌ ئەسپى په‌ده‌گ هه‌پن تا برپنار و کوژراوانى پى بگوازپته‌وه‌ بۆ گونډه‌ نەرمەنەكان و نەهیلئى بناسرپنه‌وه‌ له‌ لایه‌ن دوزمنه‌وه‌

به‌رله‌ هېرشپردن به‌ چه‌ند رۆژك، لىژنه‌که‌ ده‌بى ژماره‌په‌ له‌ پپاوانى به‌ توانا ر جپى متمانه‌ هه‌لپژپرى و رده‌وانه‌ى ئەو گونډانه‌پان کا په‌لام به‌بى ئەوه‌ى خۆپان ئاشکراکه‌ن، هه‌رگامپان له‌و شوپنه‌ى بوى دپارى کراوه‌ ده‌مپنپته‌وه‌. سانپتر ماوه‌که‌ چه‌نده‌ درپژده‌ بکپشى، پاش ته‌واوکردنى

چاۋوراۋاكردن و شارەزابوون لە ناوچەكە، ئەوسا راپۇرتى خۇي دەنيرئ، كە
ئەمە دەبىتە بنەمايەك بۇ پلانى ھىرشەكە و بشتى بى دەبەستىرئ.

- ئەم پىنمايىنە لە سالى ۱۹۱۰ دەرجوون، بە بەرفەرەونى بلاكرانەوم (بەدەيان ھەزار دانە)،
بەبۇ عوسمانىەگان، لە كۆنگرىسى نىشمانى تركى چاپ كراون، دۇزى ترك - نەرمەن، رابۇچوونى تركى
(ئوستەنتەنيە، باشكۇي ژمارە ۱). Societe Anonyme de papeterie et de l'Imprimerie.
et

پاشكۍ ژماره (۵)
نمونه له په لامارداني گوندشيانان

دانيشتواني گوندي (ميرغيهو) كه دوجاري كوشتن و هه لاجوكر دنيكي
درندانهي نه وتو بوونه وه، بي وينه، به دستي نمرمهي ناوخو كه دوايي
چوونه ناو چته نمرمه نه كان بؤ به هيز كردن و چاوساغي هيزه كانې ړووس:

راپورتي ۱۵ نادار/مارسي ۱۹۱۵

شيوزي كوشتوبړه كه	ناوه كان
به گولله و هه مه	هاسي نيراهيم كورې عمېدي
به گولله و هه مه	عمېدي كورې هاسي نيراهيم
لېدان و له توكو تكدن	پيسو كورې عمېدي
لېدان و له توكو تكدن	سادو كورې عومر
لېدان و له توكو تكدن	ناسو كورې ريسو
هه مه كراوه به چاويدا	كولو كورې كانكو
هه مه كراوه به چاويدا	مووسا كورې كانكو
هه مه كراوه به چاويدا	نه مين كورې مه لا حميد
هه مه كراوه به چاويدا	مه لا عمېدوللا كورې حميد
هه مه كراوه به چاويدا	نيبو كورې هاسي
هه مه كراوه به چاويدا	سادو كورې هاسي
سهربر اوه	عمېدوللا كورې كانكو
ورگي در اوه	نيبو كورې نه حميد
سووتېنراوه	نيسماعيل كورې نيبو
گولله باران كراوه	مستو كورې نوزي
سهربر اوه	مه محمود كورې سزه

گوللە باران کراوه	کوکا کۆری برو
گوللە باران کراوه	مستۆی کۆری مەسنۆ
گوللە باران کراوه	ئوسۆ کۆری ئالۆ
گوللە باران کراوه	مەقسوود کۆری بیری
گوللە باران کراوه	هاسی کۆری بیری
بەقەمە	مەحمەد کۆری حەسنالی
بەقەمە	نیبۆ کۆری حەسنالی
بەقەمە	عەبدو کۆری مەحمەد
لە ھێنا سووتێنراوه	مەلا سلیمان
قەمە بەورگیدا کراوه	• ازجی کۆری عەبدوڵلا
گوللە باران کراوه	سۆنیس کۆری حەسەن
دراودتە بەر خەنجەر	مەھموو کۆری مەحمەد
دراودتە بەر خەنجەر	موراد کۆری حەسەن
ھەردوو چاوی بە قەمە دەرھێنراوه	ئوسۆ کۆری ئەفسی
دراودتە بەر خەنجەر	لیسکۆ کۆری مەحمەد
گوللە باران کراوه	عەبدوڵلا کۆری قاسم
گوللە باران کراوه	عەبدوڵلا شوان
گوللە باران کراوه	سیمی کۆری مومین
گوللە باران کراوه	موعەمەر کۆری ریسۆ
گوللە باران کراوه	باسۆ کۆری مەرزى
گوللە باران کراوه	گولو کۆری بیتۆر
گوللەباران و دراودتە بەر قەمە	موراد کۆری یوسف
گوللەباران و دراودتە بەر قەمە	سیدۆ کۆری هاسی برايم
گوللەباران و دراودتە بەر قەمە	ھەفتی مەحمەد
گوللەباران و دراودتە بەر قەمە	سیلۆ کۆری عەبدوڵجەبار
گوللە باران کراوه	کاسی کچی ھوسۆ و ژنی هاسی برايم
گوللە باران کراوه	ھاتنی کچی عیسا و ژنی ئەدووز
دراودتە بەر قەمە	زێریزان کچی ئەمات و ژنی ریسۆ

<p>مەمكى بېراوەتەوود وركيان درپود و منالەكەيان لە فرنەكەبا سووتان. سەربېراوود و خراوتتە فرنەود تا سووتاوود لە فرنا سووتاندوويانە سەربېراوود گوللە باران كراوود لە فرنا سووتاندوويانە سەربېراوود سەربېراوود گوللە باران كراوود و خراوتتە بەر قەمە لاقە كراوود و ئينجا كوژراوود لاقە كراوود و ئينجا كوژراوود لاقە كراوود و ئينجا كوژراوود لاقە كراوود و ئينجا كوژراوود بە گوللە بېتكراوود بە گوللە بېتكراوود بە گوللە بېتكراوود بە قەمە دراوود لەدەست و سكي بە گوللە بېتكراوود</p>	<p>گولو كچى نيبۆ سولنۆ كچى سولۆ و ژنى نيبۆ فاتيمەى كچى نيبۆ فيدان هاتون گولپزار كچى هاسپهان و ژنى مستۆ رەحمە كچى محەممەد و ژنى خەليل بېنيفس كچى هاسى كەريم و ژنى سلیمان ماهيه كچى عەلى و ژنى سيفنۆ هاتى كچى هاسى و ژنى ئەحمەد هاجەر كچى ميهو ناديرە كچى هاسى و ژنى سۆفيس هانى كچى گولو و ژنى زيركو زايخا كچى تەللى و ژنى سيلۆ ناراب كچى سامى و ژنى هيلۆ بېتى كچى حەميد و ژنى نامۆ حەسەن كورپى هاسى زېنى كچى عەبباس و ژنى كانكۆ نالۆ كورپى حەسەن نيبۆ كچى فاتيج</p>
---	---

سەرچاوه: نەرشىفيى ATASE ژمارە ۲/۱ خانەي ژمارە ۱۱۳

چەكەجەي ژمارە سێ فایلى ۵۲۰ پەرەكاغەزى ژمارە ۱۱ موستەندى ژمارە

(۱) و (۱۵).

پاشکۆی ژماره (٦)
به‌یاننامه‌که‌ی عه‌بدوڵه‌زه‌زاق
بزوتنه‌وه‌ی کوردی
بلاوکراوه‌کانی عه‌بدوڵه‌زه‌زاق

سلاو له‌سه‌ر پێغه‌مبەر، فرستاده‌ی خودا (د.خ)...

پاش ئه‌وه‌ی ده‌وله‌تی عوسمانی ناچارکرا که ده‌ست له‌ ته‌رابلوسی رۆژاوا هه‌لگرێ بۆ نیتالیا، له‌ناست جوار هیزدکه‌ی به‌لکانیشدا شکستی تووشهات و چه‌وت ملیۆن هاوڵاتی نه‌یاله‌ته‌کانی نه‌وروپاشی له‌ده‌ست جوو. گه‌رپه‌وه‌ ناو قوسته‌نته‌نیه و دورگه‌کانی ده‌ریای ئیجه و کریت، که ئه‌مانه‌ کۆمه‌له‌ ناوچه‌یه‌کی نه‌وتۆن له‌ به‌روبوومیاندا زۆر له‌ ئه‌نه‌دۆل له‌ بێشترن.

هه‌ر له‌م رۆوه‌وه، ئه‌م ده‌وله‌ته‌ لوبنان و دوو به‌نده‌ری له‌ سووریا و ولایه‌تی دیمه‌شقی لا له‌پیشتربوو، (حسین حیلمی پاشا)ی دانا بۆ به‌جێهێنانی ئه‌و چاگسازیانه.

سه‌بارت به‌ گویت و شه‌تتولعه‌ره‌ب و ئه‌و هێله‌ ئاسنه‌ی به‌لای به‌غدادا رهنده‌بێ، ئه‌مه‌ی به‌ به‌ریتالیا سپارد، به‌نامانجی رازیکردنی سووریا ئه‌وا مه‌سه‌له‌ی سنووری ترک به‌باریکدا په‌کلا‌ی ده‌گریته‌وه که ولاتی فارس تێیدا سوودمه‌ند بێت.

ئینجا هیزه‌ گه‌وره‌کان که‌وتنه‌ تاوتویکردنی مه‌سه‌له‌ی دابه‌شکردنی ئه‌و زه‌ویانه‌ی ترکیا که که‌وتوونه‌ته‌ ئاسیاوه، به‌لام له‌به‌ر ئه‌وه‌ی له‌شکر و خه‌زینه‌که‌ی عوسمانی به‌ته‌واوی وێرانبوون، ئه‌وا ده‌وله‌ت به‌ پشتگیریه‌کی

نینگلتەرە ئەو مەرجانەى خوار دەوى بەسەند و ھەبوونکرد، ئەمەش ھەر بۆ زامنکردنى مانەوەى باقیتى ئەو زەویانەى گە لە دەستیدا ماونەوہ:

۱- نینگلتەرە و ھیزە گەورەگانى دى گشت کاروبارە ناوخۆیەگان بەرپۆہ دەبن.

۲- لەشکرى عوسمانى دەخریتە ژیر فەرماندەى ئەفسەرانى ئالمانەوہ.
۳- ئیپرسراوانى ئەوروپایى گشت بەرپۆہبردنەگانى ەك دادگەگان، بودجەى دەولەت و خەرجکردنەگان، پۆلیس و دەرەك و ئەوانیدى دەبن بەرپۆہ.

۴- ئەو شەش ئەیالەتەى گە نەرمینیا پیکدینن (قان، پەتلیس، نەرزپۆم، سیواس، خەربووت و نامەد) بودجەیکى تاپبەتیاں دەیت گە ئەرمەن لێى سوودمەند دەبن.

۵- ئەو ئەنجوومەنى بالیۆزانەى گە وا لە نەندن و پاريس، جاودیرە بە دەوشى چوار ھیزە سەرکەوتوودەگانى بەلگانەوہ و برپارى دەربارەیان دەرکردوہ، ھەر ئەو ئەنجوومەنە دەستدەكات بە سەرلەنوئ دامەزراندنەوہى ھەیکەر، ئیدارى نەرمینیا و تاپبەتەندیەگانى ئەرمەن و مامەتەکردنیاں ەك ھیزیکى پینجەم و دوایى دەرکردنى برپارى شیاو بۆیان.

دەولەتى ترك بەم رپۆشوئانەى سەردوہ رازى بوہ، ئەوروپاش سەرقالى ئەومیہ ئاخۆ دەكرئ (یافا) و (قودس) بەردووپووى فرانسا بكریتەوہ لەگەن قەرجبووکردنەوہى ھاوشیوہى ئەمە بۆ ھیزەگانى تر، دواجار ئەوہ روون و ئاشکرا بوہ گە ھەر تەنیا ئەوروپا بەپال نامریکاوہ برپارى چارەنووسى بەشەگانى تری دنیا ددەن.

خۆ ئەگەر ئەنجوومەنەكە (لە نەندن) لەسەر ئیمتیازاتەگانى ئەرمەن برپارىبات گە پینجەم ھیزی سەرکەوتوون ئەوا بەشى كورد ناوئیدییە، دەبئ ئیشارە بەووش بەدرئ دەولەتى عوسمانى گە لەشکریكى ۶۰۰۰۰۰ -

(ئەرمېنىيا) ۋە دانىشتۇە كوردەكانى ناۋچەكانىدى ۸۰٪ى دانىشتۋانن ۋ زوربەى زەۋىيەكان ھى ئەۋانە، ئەۋا دەبىي داخۋازى ۋ بەرزەدۋەندى ۋ مافەكانىيان لەپىزى پىشەۋەبى.

ئىستەش چۈنكە دەۋلەت دەستبەدارمان بۈۋە، دەئىين ئەگەر مىللەتەك ھەبى شىۋى ئىمتىيازاتى ئەۋە مىللەتى كوردە. سەرەپى ئەمەش دەبىي نىشارە بەۋە بەدىئى كە ئاشۋورىيە مەسىحىيەكان كە ھاۋنەرىت ۋ خوۋ ۋ رەۋىتى عەشائىرىمانن ۋ ھاتۋونە پائمان، بۈۋنەتە ھاۋبەھىمانن، ھىچ رۇزى ئەۋمىيان قەبۈۋىيە كە ئىمتىيازاتەكان بەدىئە ئەرمەن ۋ لەملاشەۋە كورد ۋ ئاسۋور بەشگۈيخىرىن.

ئەمجارە، بەئامانجى ھىنانەدى ئامانچمان، بۇ دەستخستنى مافە رەۋاكانمان (ۋەك جاران) ئاكەۋىنە راپۋوروت ۋ تۆلەكردنەۋە، ھىچ موسۋلمان ۋ مەسىحىك يا ئەرمەن ۋ يەھۋودىك ئازار ئادەبن، بەلكو بەپال ھاۋبەشەكانمانەۋە لە نىشتماندا كە ئاشۋورىيەكانن، بەھىزە گەۋرەكان دەئىين؛ تىمە ئالتىن كە بىرپارەكانتاتان قەبۈۋىيە، چۈنكە دەۋلەتى عوسمانى كە بە ھىزىكى گەۋرە دادەنرى ۋ ئىستە ۋەك مەغرىب ۋ ۋلاتى فارسى لى ھاتۋوۋە. پىمەش پەئامان بەخۋا بىرپارى ئەۋرۋوپايىيەكانمان قەبۈۋە. بەلام لەبەر ئەۋەى كورد ۋ ئاشۋورىيەكان دوو ئەتەۋەى جىيان لەيەكتە دەبىي بەرزەدۋەندى ئەۋانىش لەبەرچاۋ بگىرى ۋبەھىند ۋمەرگىرى ۋە ھىسابى بۇ بگىرى، سا ھەر كە گەپشتن بە رىكەۋتتىك لەم بارىيەۋە، ئىمە خۇمان يارمەتيدەرى ئەۋرۋوپا دەمبىن بۇ بەجىئەئىيانى بىرپارەكانى.

كورد كە ئەيتۋانىۋە ماف ۋ ئىمتىيازاتەكانى خۇى دەستخات، لەم ساتەۋە بۇتان دوۋپات دەكەمەۋە يەكەم ھەنگاۋمان ئەۋەيە كە چەكەكانمان كۆدەكەپنەۋە ۋ خۇمان چەك دەكەين، شىخ ۋ بەگ ۋ زانايان ۋ ئاغاكان ناھىلن. پاش ئەمە ئاخۇ كوردىكى نەزان ۋ جاھىل بۇى دەكرى ۋ دەتۋانى

پاریزگاری له مافه‌کانی خۆی بکات لهو نهرمه‌نه دستدار و دهوله‌مه‌نده بـی
نرخ و هیج و پووچانه.

ئهی گه‌لی کورد، ناخۆ گهرمکتانه به‌رامبهر یه‌کتر رقوکینه
بورژوئین، نابین و نه‌ته‌وه و خاکی باو و باپیرانتان گشتی بینه داروپه‌ردوی
و پیرانه‌یه‌ک؟ ده‌که‌واته بزانی که کورد، زانیان و شیخ و مەلا و وه‌جاخزاده‌گان
و رووناکی‌یران و پیاوانی ده‌ولت و به‌گ و ناغا و هه‌زار و ده‌وله‌مه‌نده‌کانی،
لیژنه‌یه‌کیان پێکه‌پێناوه، سویندیان خواردوه که نابین و نه‌ته‌وه و خاکی باوو
باپیرانیان به‌خوێن بپاریزن. جا بۆ نه‌وه‌ی ملکه‌ج به‌ نهرمه‌ن نه‌بین ده‌بی نه‌مانه
بکه‌ین:

نه‌وه‌ی نابین و خاکی باو و باپیری خۆی خۆشده‌وی ده‌بی چه‌ک
هه‌نگرئ، یارمه‌تی جه‌نگاوه‌ران بدات، به‌پاڵ نه‌مه‌شوه کوردی موسوڵمان و
مه‌سیحیه‌گان و هه‌رکەس له‌ برائینی هاووڵاتی به‌تایبەت لێپرسراوان و
نه‌فسه‌ره‌کانی ناو سوپا که رایان له‌ته‌ک رای نهمه‌دایه، بانگیان ده‌که‌ین بۆ نه‌وه‌ی
بینه‌ پاڵ لیژنه‌که‌مان.

ده‌بی سه‌رنجده‌ین له‌وه‌ی که 65000 هه‌زار نه‌فسه‌ر و لێپرسراو له (پۆمیلیا)ی
نیسته‌دا بـی کارن، جا نه‌گه‌ر نهم شه‌ش نه‌یاله‌ته‌مان دایه‌ ده‌ست نهرمه‌ن، نه‌وا
نیوه‌ش ئهی گه‌لی نه‌فسه‌ران و لێپرسراوان ناوا و ده‌ک نه‌وان به‌برسی و ده‌ربه‌ده‌ری
به‌ خیزان و منالته‌نوه له‌شه‌قامه‌کاندا ناواره‌ ده‌ین، کۆج و کۆجباریش برست له
میله‌ت ده‌برئ توانای ده‌پووکی‌نیه‌ته‌وه و نایه‌پێن. نیتر هه‌ر ده‌ک نه‌وه‌ی نیسته‌ له
(پۆمیلیا) و (کریت) و هه‌رێمه‌ موسوڵمانه‌کانی‌تری له‌ده‌ستچوو روو ددات به‌سه‌ر
نیمه‌ش دبت، خانوو مال و شوینی په‌رستمناو گاول و گلاو ده‌کرئ.

برياری لیژنه كوردیه كه :

۱- له بهر نهوهی دهولتهی عوسمانی بهنا به دل و بهزور رازی بوو لهسه رهوهی قوربانی بدات بهش نهیاله ته كه بۆ نهرمه نهكان، نه مهش له ژیر په ردهی چاكسازي كردن بۆ نهرمه نه، بیویسته بهر له هه موو شتی و له نیسته وه نارنجایی خۆمان لهسه ره ئه م بریارانه دهر برین تا گشت نه تن و ره گه زه كانی دی له ولاتدا به نهرمه نیشه وه رازی ده بن لهسه ره ئه م بریاره ی له سه ره وه باسكرا^{*}.

دهبا به هیزی جهك لیپرسراوانی عوسمانی له ولات و قهزا و ناحیه كاندا دهر په پینین و حوكمه تییكى نوئ دامه زینین كه كه سانیک سه روكی بن میلله ت بۆ خۆی هه لیان بژیرئ.

۲- دهبن ئه م نه سه ره و لیپرسراوانه ی دینه ناو ریزه كانی جهنگا وهرمان وهك برای خۆمان لییان پروانین، هه ره یه كیکیش ریگه مان بن ده گری ده بن وهك ناپاك بهرامبه ر نابین و خاکی باو و باپیران و نه ته وه كه مان ته ماشاكری و بكوژری.

۳- هه ره كوردی هاوكاری ناپاكان بكات ده بن بكوژری و ده ست به سه ره زه وه كانیدا بگریئ.

۴- ده بن نوینه ره له هه ره عه شه ده تیک و ناوچه یه ك ره وانه ی مه ئبه ندی گشتی شوپش كری كه پاشان بریاری له سه ره دهری.

۵- ده بن حوكمه تییكى كاتی پیکه یینری بۆ سه ره كاركردنی د، خوازیه كانمان و گشت مه سه له كانی تر، بۆ به ریژه بوردنی كاروباری میلله ت، نه مهش به پیی ئه و

* لیژمه دا ده بن به دحا ئیپوونیک هه بن له ته ره مه عاره بیه كه دا، چونكه (رازیبوون له سه ره بریاری ملدان بۆ چاكسازیه كانی نه وروبا سه یاره ت به و شهش نهیاله ته له به رخا لری نهرمه نه، له لایه ن دهولته ی عوسمانیه وه) شتیكه له م به یاننا مه یه دا سه رگۆنه كراوه، بۆیه ده بن راستیه كه ی ناو ها بیته :

(... به نهرمه نیشه وه رازی نه بن له سه ره نه وه بریاره ...)

((وهه رگتیر))

رەھشەى لە ۆلەتەكەدا ھاتۆتە دى.

۶- ئاردنى شاندىك بۇ لای نۆۈندە سىياسىيەكان و ئەنجوومەنى بالىۆزان بەو مەبەستەى ھوكمەتە كاتىپەكەى كوردستان بە ھىزە گەورەكان بناسرىنرى^۲.

تېيىنى /

۱- يانى ئەرمىنىاش ۆك يونان و بولگار و سرب و مۆنتىنگرۆ مامەلە بكرى، ھەرۆك ئەۋەى گوايە ئەرمىنىاش لە شەرى بەلكاندا سەرگەوتى.

۲- ھايلى ۲۴۵۰/۱۹۵ لە مۇناھان بۇ بالىۆزى شاھانەى بەرىتانيا لە نەرزىۋم، ۳۱ تشرىنى يەك/ ئەكتۆبەر ۱۹۱۲، ھاۋپىنج، بە كورتى لە رۆژنامەى (ھاراتش)ى نەرمەنىيەۋە ۋەرگىراۋە.

سەرچاوەکان

- Ahmet Rustem. *La Guerre Mondiale et la Question Turco- Arménienne*. Berne: Staempfli, 1918.
- Akçora, Fegünöz. *Van ve Çevresinde Ermeni İsyunları (1896-1916)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994.
- — —. "Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Mezalim". In *Yakın Tarihimiz:de Van Uluslararası Sempozyumu*, pp. 87-116. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1990.
- Allen, W. F. D., and Paul Murzloff. *Caucasian Battlefields*. Cambridge: Cambridge University Press, 1955.
- Anslan, Esat. "Çanakkale'de Günceler Işığında Cephenin İki Tarafı". *Silahlı Kuvvetler Dergisi* (April 1997).
- Aşkeri Tarih Belgeleri Dergisi* 83 (March 1983).
- Ataöv, Türkkaya. "Ermeni Terörizminde Silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler". In *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçaklığı Sempozyumu*, pp. 163-71. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1984.
- Barton, James I. *The Story of Near East Relief*. New York: Macmillan, 1930.
- Bayur, Y. İlkmet. *Türk İnkilâbı Tarihi*. Vol. 2, Section 3. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi . Kafkas Cephesi, zümkü Ordu Harekâtı*. Vols. 1 and 2. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Çark, Y. *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1953.
- Çelik, Hüseyin. "Ali Paşayı Vurdular". In *Van Turizm ve İş Rehberi*. İstanbul: İhlâl Finans. 1998.
- . *Görmelerin Göziyle Van'da Ermeni Mezalimi*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1996.
- Cemal Paşa. *Hatıralar*. Ankara: Atatürk Üniversitesi, 1978.
- Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie*, Vol. 2, Paris: E. Leroux, 1891.
- Çankırıvetin Ellinci Yılında Van*. İstanbul: n.p., 1973.
- Dahiliye Nezâreti, Sicil-i Nüfus İdare-yi Umumiyesi Müdüriyeti. *Memalik-i Osmaniy'e'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*. İstanbul, 1336 Mali.

- Dashnabedian, Hrach. *History of the Armenian Revolution Federation, Dashnabaktsion*. Translated by Bryan Fleming and Vaha Habeshian. Milan: GLMME Edizione, 1989.
- "The Hachnakan Party". Translated by Marine A. Arakelians. *Armenian Review* 41, no. 4 (Winter 1988): 17-39.
- Delionman, Altan. *Türkler: Karşı Ermeni Komünistler*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1975.
- Demirel, Muammer. *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)/British Documents on Armenians*. Ankara: Yeni Türkiye, 2002.
- Demireği, Faiz. *Van'da Ermeni Mezâlimi, 1893-1920*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1985.
- de Nogaies, Rafael. *Four Years beneath the Crescent*. New York: Scribner's, 1926.
- Documents on Ottoman Armenians*. Vols. 1, 2, and 3. Ankara: Prime Ministry Directorate General of Press and Information, 1982, 1983, 1986.
- Documents sur les atrocités Arméno-Russes*. İstanbul: Société Anonyme de Papeterie et d'Impimerie, 1917.
- Ermeni Komünizminin Amel ve Harakâta İhtilâfı*. İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1332. Reçinited. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.
- Ermeniler Tarafından Yapılan Kâhraman Belgeleri (1914-1919)*. Vol. 1. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001.
- Farah, Ingrid. *Die Deutsche Pressepolitik und Propagandstätigkeit im Osmanischen Reich von 1908-1918 unter besonderer Berücksichtigung des "Osmanischen Uldes"*. Stuttgart: Steiner, 1993.
- Gökçe, Mehmet Ali. *Dimada ve Türkiye'de Belediyecilik*. İstanbul: Ozan, 1996.
- Grossman 'Iah. *The Epic Story of the Self Defense of Armenians in the Historic City of Van*. Translated by Samuels S. Terpinian. Detroit: General Society of Vassouragan, Raven Publishers, AKA, 1967.
- Great Britain. Imperial War Museum. *Handbook of the Turkish Army: Eighth Provisional Edition, February 1916*. Nashville and Skokie: Imperial War Museum, 1996.
- Great Britain. Parliament. Misc. No. 31, 1916. *The Treason of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*. London: HMSO, 1916.
- Gülsoy, Ufuk. *Gayri Müslimlerin Askerlik Macerası*. İstanbul: Simurg Yayınları, 2002.

- Günay, S. Selçuk. "Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Erzurum". *Türk Dünyası Araştırmaları* 53 (1988): 81-85.
- Gürün, Kamuran. *The Armenians File*. London: Rustem and Weidenfeld and Nicolson, 1985.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri ve Göçöklere 1914-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.
- . "Realities behind the Relocation" In *The Armenians in the Late Ottoman Period*, edited by Türkkaya Ataöv, pp.109-42. Ankara: Turkish Historical Society-Grand National Assembly of Turkey, 2001.
- Hampikian, Nary. "The Architectural Heritage of Vaspurakan and the Preservation of Memory Layers". In *Armenian Van/Vaspurakan*, edited by Richard G. Hovannisian, pp. 87-116. Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2000.
- Haniyöğlu, M. Sükrü. *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- . *The Young Turks in Opposition*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Heller, Joseph. *British Policy towards the Ottoman Empire*. London: Cass, 1983.
- Hewsen, Robert H. "Van in This World, Paradise in the Next: The Historical Geography of Van Vaspurakan" In *Armenian Van/Vaspurakan*, edited by Richard G. Hovannisian, pp. 13-42. Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2000.
- Hocaoglu, Mehmed. *Arşiv Teskilatına Tarichte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*. Ankara: Anka, 1976.
- Hovannisian, Richard G. "The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914". In his *The Armenian People* vol. 2, pp. 218-26. New York: St. Martin's, 1997.
- . ed. *Armenian Van Vaspurakan*, Costa Mesa, Calif.: Mazda, 2000.
- . *Armenia on the Road to Independence, 1918*. Berkeley: University of California Press, 1967.
- . *The Republic of Armenia*. Vol. 1. Berkeley: University of California Press, 1971.
- Hüseyin Nâzım Paşa. *Ermeni Olayları Tarihi* 2 vols. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Daire Başkanlığı, 1994.
- İşk. Hüseyin *Sahitlerimiz ve Gazilerimiz*. Ankara: Jandarma Matbaası, 1995.
- Kağıran, Dikran Mesrob. "The Armenian Revolutionary Federation under Ottoman Constitutional Rule, 1908-1914". Ph.D. dissertation, Boston College, 2003.
- Karman, M. *Batı Ermenistan Kürt ve Jenasis*. İstanbul: Zel, 1994.

- Kansu, Aykut. *The Revolution of 1908 in Turkey*. Leiden: Brill, 1997. Turkish edition also cited: *1908 Devrimini* İstanbul: İletişim, 1995.
- Karaca, Ali. ed. *Anadolu İstihlatı ve Ahmet Şâkir Paşa*. İstanbul: Eren, 1993.
- . "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)". In *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, pp. 9-90. İstanbul: Tatav, 2001.
- . "Türkiye'de Ermeniler I in Yapılan Reformlar (Ottulu Bir Ağale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)". In *Üstlar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, pp. 107-70. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.
- Kara Schemsi. *Tures et Arméniens devant l'histoire*. Geneva: Imprimerie Nationale, 1919. Katchaznoui, Hovhannes. *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagzatsutut) Has Nothing to Do Appear. The Manifesto of Hovhannes Katchaznoui, First Prime Minister of the Independent Armenian Republic*. Translated by Matthew A. Callendar. Edited by John Roy Carlson (Arthur A. Derounian). New York: Armenian Information Service, 1955.
- Kayalı, Hasan. "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919". *International Journal of Middle East Studies* 27, no. 3 (August 1995): 265-86.
- Kévorkian, Raymond H., and Paul B. Paboudjian. *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide*. Paris: Editions d'Art et d'Histoire, 1992.
- Khatanassian, Yervant. "Two Glossaries for the Assistance of Researchers". *Armenian Review* 32, no. 3 (September 1979): 267-79.
- Kılıç, Orhan. *XVI ve XVII Yüzyıllarda Van: 1548-1648*. Van: Van Belediye Başkanlığı, 1997.
- Klein, Janet. "Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan". Ph.D. dissertation, Princeton University, 2002.
- Kley, Otto. "Der Deutsche Bildungseinfluss in der Türkei". *Beiträge zur Kenntnis des Orients* 14 (1917).
- Knapp, Grace H. *Mission at Van*. Privately published in 1916. Also in Great Britain, Parliament, Misc. No. 31, 1916, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, pp. 32-47. London: HMSO, 1916.
- Foçaş, M. Sadi. *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*. İstanbul: Kastaş, 1990.
- Kodaman, Bayram. "Hamidiye Halif Süvari Alaylar: II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri". *Tarih Dergisi* 32 (1979): 427-80.
- Korganoff, Général G. *La participation des Arméniens à la Guerre Mondiale sur le Front du Caucase (1914-1918)*. Paris: Massis, 1927.

- Kouymjian, Dickran. "Visual Accounts of Van through Travel Accounts". In *Armenian Van Vespurakan* edited by Richard G. Hovannisian, pp. 153-70. Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2000.
- Krikorian, Mesrob K. *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*. London: Routledge and Kegan Paul, 1977.
- Kuneralp, Sinac. "İkinci Mevritiyet Döneminde Gayrimüslimlerin Askerlik Meselesi". *Toplumsal Tarih* (December 1999).
- Kuru, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1970.
- Langen, William. *The Diplomacy of Imperialism*. New York: Knopf, 1960.
- Larcher, Commandant M. *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*. Paris: E. Cluzeau, 1926.
- Mao Tse-tung. "On Protracted War". In *Strategy for Conquest: Communist Documents on Guerrilla Warfare*, edited by Jay Mallin, pp. 108-11. Coral Gables, Fla.: University of Miami, 1970.
- Marsapetyan, A. "The Administration of Van". In *Van-Vesputrakani herosannerte* 75, edited by H. M. Poghosyan and H. D. Papazyan, pp. 115-26. Erevan: Hayastan, 1990.
- Maslovski, E. V. *Umumi Harpte Kafkas Cephesi, Ezerinin Tenkidi*. Ankara: Genelkurmay Matbaası, 1931.
- Mausell, F. R. *Military Report on Eastern Turkey in Asia: Compiled for the Intelligence Division of the War Office*. London: War Office, 1894.
- Mayewsky, Van. *Batıs Villahetleri Askeri İstatiği*. İstanbul: Matbaa-i Askeriyye, 1330.
- McCarthy, Justin. "American Commissions to Anatolia and the Report of Niles and Sutherland". In *Türk Tarih Kurumu Kongresi XI, Ankara: 5-9 Eylül 1990*, pp. 1809-53. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.
- . *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims*. Princeton: Darwin, 1995.
- . *Muslims and Minorities*. New York: New York University Press, 1983.
- . "The Population of the Ottoman Armenians". In *The Armenians in the Late Ottoman Period*, edited by Türkkaya Ataöv, pp. 65-86. Ankara: Turkish Historical Society Grand National Assembly of Turkey, 2001.
- McDowall, David. *A Modern History of the Kurds*. London: I. B. Tauris, 2000.
- Mençge, Halil. *Hali! Mençge'nin Ankara*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Mukhitarian, Onig. *An Account of the Glorious Struggle of Van-Vashouragan*. Translated by Samuels S. Tarpinian. Detroit: General Society of Vashouragan, 1967.

Nalbandian Louise. The Armenian Revolutionaru Movement, berkeley: university of California press 1963.

National congress of Turkey. The Turco-Armenian Question: The Turkish Point of View constantinople: Societe Anonyme de papeteric et de l'Imprimeri 1919.

رېپورتى ۹۴ لىژنەى رېپېندراوه نامريكاييهكان بۇ كاروبارى دەرەوہ كه له كۆنگرەى (گرينيل) پېشكەش كراوه له (نەيهوا)، ۱۱ - ۱۲ تشرىنى يەك/
نەكتۇبەر ۱۹۰۴، بۆستىن: لىژنە نامريكاييهكه ۱۹۰۵

رېپورتى ۹۷ هەر ئەو لىژنەيه بۇ كۆنگرەى (كليفلاند) له (نۆھايۇ)، ۹ -
۱۱ تشرىنى يەك/ نەكتۇبەر ۱۹۰۷ بۆستىن: لىژنە نامريكاييهكه ۱۹۰۸

رېپورتى ۹۹ هەر ئەو لىژنەيه بۇ كۆنگرەى (مىنيابوليس) له (مىنيسوتا)
۱۲ - ۱۵ تشرىنى يەك/ نەكتۇبەر ۱۹۰۹ بۆستىن: لىژنە نامريكاييهكه ۱۹۱۰

Oktay, Hasan. Ermeni Komitecilerini Katlettigi Van Valisi Ali Rıza Pasa ve Turkusu, Yeni Turkiye Dergisi 38 (2001): 832 - 38.

----- Ermeniler ve Van Ihtilal Orgutu 1896-1915 Ermeni Arastirmalari Dergisi 5 (2002): 84 - 137

----- On the Assassination of Van Mayor Kapamacıvan by the Tashnak committee. Review of Armenian Studies 1, no. 1 (2002): 79 - 89

----- Tashnak partisinin Van Subesinin V. Kongres varparugan Ermeni Ihtilal Komitesi Mcclisi-Muzakerat Fezlekesi. Yeni Turkiye Dergisi 38 (2001): 822 - 31.

Onal, Sami. Sadettin pasa'nin Anilari. Istanbul: Remzi Kitapevi, 2003

رېپورتى ۱۰۰ لىژنەى رېپېندراوه نامريكاييهكان بۇ كاروبارى دەرەوہ و
وه رېپورتى دانىشتنى كۆنگرەى ۱۰۰ كه له بۆستىن گراوه ۱۱ - ۱۴ تشرىنى يەك/

ئەكتۇبەر ۱۹۱۰ بۆستىن، لىژنە نامرىكاىيەكە ۱۹۱۱

رېپۇرتى ۱۰۱-ى ھەر ئەو لىژنەىيە و رېپۇرتى دانىشتى كۆنگرەى
(مىلواكى) ۱۰ - ۱۳ تشرىنى يەك / ئەكتۇبەر ۱۹۱۱ بۆستىن، لىژنە نامرىكاىيەكە

۱۹۱۲

رېپۇرتى ۱۰۴-ى ھەر ئەو لىژنەىيە و رېپۇرتى دانىشتى كۆنگرەى
(دىترۆيت) ۱۳ (مىشىگان) ۱۶ تشرىنى يەك / ئەكتۇبەر ۱۹۱۴ بۆستىن، لىژنە

نامرىكاىيەكە ۱۹۱۶

Ormanian, Malachia. The Church of Armenia
Edited by Terenig Poladian 2 nd ed. London:
Mowbray, 1955

Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti, Kalem-I
Mahsus Muduriyeti Istatistik Subesi. 1325 Senesi
Asya ve Afrika-yi Osmani Ziraat Istatistigi Istanbul:
Matbaa-yi Osmani, 1327 Mali. Ortayli Ilber
Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yonetim Gelenegi
Istanbul: Hil, 1985

Ottoman Empire, Aspirations et agissements
revolutionnaires des comites Armeniens avant et apres
la proclamation de la constitution Ottomane. Istanbul:
n.p, 1917

- Özdemir, Hikmet, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalılık, and Yusuf Halaçoğlu. *Ermeniler: Sargun ve Göç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.
- Özoğlu, Hakan. *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities. Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*. Albany: State University of New York Press, 2004.
- Papazian, K. S. *Potentialism Perverted*. Boston: Baikar Press, 1934.
- Perroomian, Rubina. "The Heritage of Van Provincial Literature". *J. Armenian Van Vaspurakan*, edited by Richard G. Hovannisian, pp. 133-52. Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2000.
- Poghosyan, H. M., and H. D. Papazyan, eds. *Van-Vaspurakani herosamarte 75*. Erevan: Hayastan, 1990.
- Pohayan, A. "The Legendary Clash in Van". In *Van-Vaspurakani herosamarte 75*. Edited by H. M. Poghosyan and H. D. Papazyan. Erevan: Hayastan, 1990.
- Rawlinson, A. *Adventures in the Near East*. London: Melrose, 1924.
- Salmame-i Devlet-i Ahyye-i Osmaniyeye*. Istanbul: Matbaa-i Âmiri, 1306.
- Salmame-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1316 sene-i hicriyesine malsustur* (also 1317, 1318, 1319, 1321). Istanbul: Matbaa-i Âmiri, 1316-21.
- Salmame-i Vilâyet-i Erzurum, 1288 Hicri Senesi*. Erzurum: Erzurum Vilâyeti Matbaası, 1289.
- Salmame-i Vilâyet-i Erzurum, 1293 Hicri Senesi*. Erzurum: Erzurum Vilâyeti Matbaası, 1293.
- Sami Bey (Fıratlı). *Kıyâmetnâme*, vol. 6. Istanbul: Mithra, 1316.
- Saral, A. Halki. *Vatan nusu kurtarıldı: Nur Dağları (Amasraslar), Turaslar, Adana, Murguş, Gaziantep ve Urfa'da yapılan kuvaya milliyetçi savaşları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.
- Sasani, Guro. *Kürt Hırsal Havâsileri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*. Istanbul: Peri-Med, 1992.
- Selvi, Haluk. "Hangi Amrâk!?" *2023 Dergisi* 12 (April 2002): 30-35.
- Şeyfeli, Canan. *Istanbul Ermeni Patrikliği kuruluş ve tarihten günümüze idari yapısı*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.
- Shaw, Stanford J., and Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Sonyel, Salahi. *The Ottomans: Armenians*. London: Rustem, 1987.
- , "The Turco-Armenian 'Adana Incidents' in the Light of Secret British Documents". *Beiketen* 201 (December 1987): 1291-1338.

- Stieve, F. ed. *Der diplomatische Schriftwechsel Iswalskis. 1911-1914*. Vol. 3. Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1924.
- Suny, Ronald Grigor. "Eastern Armenia under Tsarist Rule". In *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, edited by Richard G. Hovannisian, vol. 3, pp. 109-37. New York: Palgrave/St. Martin's, 1997.
- Süslü, Azmi, Fahrettin Kırznoğlu, Refet Yımanç, and Yusuf Halaçoğlu. *Türk Tarihiinde Ermeniler*. Ankara: Württemberg Türk Demekleri Koordinasyon Kurulu, 2001.
- Süslü, A., G. Öğün, and T. Serdar. *Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliamları*. Ankara: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1994.
- Sykes, Mark. "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire". *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 38 (July to December 1908): 151-86.
- Talay, Aydın. *Yükatan'ın Şehri Anadolisi*. Van: Van Belediye Başkanlığı, 1996.
- Tekeli, İlhan. *Türkiye'de Belediyeciliğin Gelişimi*. Ankara: n.p., 1982.
- Teotik, Nohannes*. İstanbul: Dahiliye Nezâreti, 1911.
- Ter Minassian, Anahide. "The City of Van at the Turn of the Twentieth Century". In *Armenian Van/Vaspurakan*, edited by Richard G. Hovannisian, pp. 171-93. Costa Mesa, Calif: Mazda Publishers, 2000.
- —. "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van". In *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, edited by Paul Dumont and Francois Georgeon. Translated by Ali Berktaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1992.
- —. *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*. Translated by A. M. Berrett. Cambridge, Mass.: Zoryan, 1984.
- —. "Van, 1915". In *Armenian Van/Vaspurakan*, edited by Richard Hovannisian, pp. 209-44. Costa Mesa, Calif: Mazda Publishers, 2000.
- —. Turan, Öner. *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Türkmen, Zekeriya. "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu İslahat Projesi ve Uygulamaları". In *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, pp. 239-68. Vol.2. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2001.
- Uras, Esat. *The Armenians in History and the Armenian Question*. İstanbul: Documentary Publications, 1988.
- Ussher, Clarence D. *An American Physician in Turkey*. Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1917.

- van Bruinessen, Martin. *Agha, Sheikh, and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*. London: Zed Books, 1992.
- — "Kurdish Tribes and the State of Iran: The Case of Simko's Revolt. In *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, edited by Richard Tapper, pp. 36-1-400. New York: St. Martin's, 1983.
- van der Dussen, W. J. "The Question of Armenian Reforms in 1913-1914". *Armenian Review* 39 (Spring 1986): 11-28.
- Van Vildiyet. *Van Vilâyeti Sahnamesi, 1315*. Van: Matbaa-i Vilâyet, 1315.
- Westenik, I. U. "Diary concerning the Armenian Mission". *Armenian Review* 39, no. 1 (Spring 1986): 28-89.
- Wessner, Gunnar. *Havâssî Hızır-Nevvâsî*. Wiesbaden: Reichert, 1997.
- Yavuz, Celalettin. "Ermenilerin Arkasında Hep Birileri mi Olacak?" *KÖK Araştırmalar* 3, no. 1 (Spring 2001): 3-25.
- Yıldırım, Hüsamettin. *Rus-Türk Ermeni Münaşeretleri 1914-1918*. Ankara: Kök, 1990.

ئاين و ئۆين: (متاوره)
 به بابانبون: وشكارۆ و فاقربوون (التصحر)
 به كاربردن: (استهلاك)
 به ويقار: ئاغر، سهنگين (رزين)
 باليوز: (نيتاليه) كونسۆن يان سهفريكي نه وروپايي له تركيادا
 بژارده: (خيار)
 بوودهئه: (ساذج)
 پامالگردن: داگرگردن (احتلال)
 پشكنهر: پشكنيار (مفتش)
 پشكنهري: (المفتشيه)
 پۆسته جي: ته تهر، نامه بهر (موزع البريد)
 ته جنيد: گرتن - كردن - به سهرياز
 ته جنيدى نيلزامى: به زور كردن به سهرياز
 ته شه بيوس: (واسطه)
 تفهنگچى: (تركيه) نهو سهريازدى تفهنگى ها پى و سهر به له شكرى
 نيزاميه. دوايى بووه (جهندرمه يا زهبتيه)
 تيفونيد: گرانه تا
 تيفوس: ره شه گرانه تا
 تيلايى: (نظرة خاطفة، لمحة)
 تيمار: (فارسيه) زه ويهك پشتاو پشت بو خاونه كهى مابيت هوه
 نرخه كهى له بيست هزار ناچه كه متر نهين.
 چهته: (عصابه)
 چه خماخساز: وه ستاي دروست كردن و چا كرده وهى چهك و نه سبابى
 شه.

چەر خەجى: پاسەوان، حەسەس، دەۋرىيە

چاۋوراۋا كۆردىن: (ئىستىلاخ)

چاۋ ھەئىخستىن: (ئىستىكشاف)

خواسىتىن: (ئىستعارە)

خۇبۇزىۋى: (ئىكتىفاء ئاتى)

دەرمبەگى: (تركىيە) دەستەلا ئىدارى غەشايىرى لەناۋچەگەي خۇيىدا،

لەئىيالىتە كىدا دەستدارە.

دەردەبىرىكە: نەخۇشى سىل

دەستپىشخەرى: (مىبادرە)

دەفتەردارى: (تركىيە) سەرۋكى قەرمانبەرانى داھات و خەزىنە لە

ئەيالىتە كەدا.

دەرم: نەخۇشى سارى، لەكەسىكەۋە بىگات بەۋىدى

دوولۇنەيى: (مزدوج)

رەشىبىگىرى: كە دەۋلەت ناچار دەيى گىشت ئەۋانەي تۋاناي شەپكردىن

ھەيە، بىانگىرى و بىيانگاتە سەرباز و رەۋانەي بەردەكانى شەپيانكات

رەۋگ: ژمارىيە نەسب و ماين (القطيع)

راسپىردراۋ: رى پىدراۋ (مفوض)

راسپىردراۋى: رى پىدراۋى (مفوضىيە)

رى بەند: قەدەغە، ياساغ (ممنوع)

سەركىشى: (مغامرە، مخاطرة)

شەپوان: شەپكەر، جەنگاۋەر (محارب)

شارەدارى: (بلدية) كە بە ھەلە دەگوترى (شارەۋانى)

شەپن: تەنۋورى نان كۆردىن

شەپران: ھەلەتن، پاركۆردىن (لېرەدا بۇ ۋازەھىنان لە سەربازى بەكارھاتوۋە)

فیشەك داگرتنەوہ: فیشەك پرىكردنەوہ، قاوغە فیشەك گە بە باروت پىر دەگرتتەنە.

فیشە كلغ: فیشەكدان

فيودالى: دەرەبەگايەتى (إقطاع)

قىزلر ئاغاسى: (ترکیه) سەرىپەرىشتىياری بەشى تايبەت بەزنان لە كۆشكى سولتان، سەرۆكى ئەو خزمەتچىانەى خەسىنراون و لەناو ژاندا كاردەكەن.

قىسەلەسەرکردن: (تعلیق)

كيتەئە: گلینەيەكى بچووك لە شيوەى مەنجهئۆكەيەكدا (لە قورە سوور دروستكراوه و لە كوورەدا سووركراوه)

گشتاندىن: (تعميم)

گۆپان و پەرەسەندن: (تطور)

گيانفیدا: (فدائى)

لاگىرى: تەرفەدارى، لايەنگرى (الولاء)

لاوند: (ترکیه) سەربازىكى نيمچە نيزامى، لەناوخۇدا كاردەكەت (بەزۆرى لە كورد و لورەكان بوون)

مەردخەسكردن: بەرەللا كردن (تسريح)

مەزەب: پىيازى نايىتى (مذهب)

مەمەدەيەكان: موسولمانەكان

مۆريان: كىچ و ئەسپى، ئەو مىروانەى دەدەنە جەستەى مرۇف و نازەل.

مەرداد: (ترکیه) ھەلگىرى مۆرى سولتان پان پاشا

مىر ناخوپ: (فارسىه) سەرۆكى مەيتەر و تەويلەكان

مىچكە مىچكە: كلكە لەقى، مەرايى، پشى پشى، ماستاوكردن (تملق)

نەختىنە: بىرە پارمىە، ھەبىن و دانرايى بۆ پىئويستى، لە (نقد)ى

عارەبىەوہيە.

نەقىر: رەشىگىرى (تەجىنىد عام)

نەشانچى: (قناص)

نەشتەنى: (مستعمرة، مستوطنة)

نەردراومكان: (البعثات، الأرساليات)

ورە ور: (مناوشات)

ولايە: (عارەبىيە) دوا شىۋەى ئەيالەتە، گەورمترىن يەكەى نەيدارى لە

ولاتدا.

يەدەگ: (إحتياط)

هەفەتى: راستى ، هەقىقى

هەمەچەشەنىي: (تنوع)

● بەشداريەگى بىنەپەتى پتەو لە لىكۆلەينەوۋە تىركى – عوسمانى

ئەرمەنىيەكاندا

ئەندىرۋمانگۆ

پەيمانگەى لەندەن بۆ رۇژەلاتى ناپىن

زانكۆى لەندەن

* كەمى بەر لەيەكەم جەنگى جىھانى، ژمارەى دانىشتوانى بەشە

كۆنەكەى شارى فان لە باشوورى رۇژەلاتى ئەندەدۆل دەوروبەرى ۱۰۰،۰۰۰

ھەزار كەس بوو، لە كاتىكدا ژمارەى دانىشتوانى ھەرىمى فان و دەوروبەرى

۵۰،۰۰۰ ھەزارىك بوو، ئەرمەن كەمىنەيەكبوون و بەلام زوربەى

دانىشتوانەكەى عەشائىرى كورد و تىرك بوون.

"ياخىبوونەكەى ئەرمەن لە فان" كارىكە ئەگەر چى درەنگىشە، بەلام

رووناكىەك دەخاتە سەر پەوشى فان لەو ماوہىيەى دەكەوئتە نىوان ھەفتاكانى

سەدەى نۆزدە و سائى ۱۹۱۵.

ھەرۋەك دانەرانى ئەم كىتەبە دەلەين: شۇرپشەكەى ئەرمەن بەشىكى

دانه‌برآوه لهو کاره‌ساته ترسناکه‌ی به‌سه‌ر دانیش‌توانی رۆژه‌لاتی عوسمانیدا هات، گوشتوگوشتاری موسولمانه‌کان که له‌گه‌ل شو‌ر شه‌که‌ی تهرمه‌نه‌کانا ۱۰ گرا له ههر یمه‌که‌دا بووه هۆکار یۆ تۆنه‌سه‌ندنه‌وه‌یه‌کی درندانه له تهرمه‌نه‌کان و دو‌اجاریش گوشتوگوشتاریکی به‌رام‌به‌ر له‌نیوان گه‌لانی رۆژه‌لاتدا.

ئه‌و روداوانه‌ی که به‌سه‌ر شاره‌که‌شدا هاتن درگه‌یان له‌سه‌ر ئه‌و روداوانه خسته سه‌ر پشت که ده‌قه‌رمکانی تری ئه‌نه‌دۆل به‌خو‌یا‌نه‌وه‌ بی‌نی

جستن مه‌کاری

مامۆستای می‌زوو له زانکۆی "لوپس‌فیل"

وئنه كان له مالپه ره جيا جيا كانى نه نته رنيت هوه وهر گيراون . له ده قه
نه سليه كه ي كتيبه كه دا نه بوون : چهنه ديمه نيك له و بارو زروفه سه خته ي
ژيانى دانى شتوانه كه ي نه وسه رده مه ي روزه لاتى نه نه دؤل ، نارام مانوكيان
ديارترين سه ركرده يه گى نه رهن بووه له و سه رده مه كه له م كتيبه دا به زورى
ناي هاتووه . ((وركير))

"ياخيپوونەكەي نەرمەن لە فەن" كاریكە نەگەر چى
دەرەنگىشە، بەلام رووناكەك دەخاتە سەر رەوشى فەن لەو
ماوەيەى دەكەوئىتە نىوان هەفتاكانى سەدەى نۆزده و سالى
.۱۹۱۵

هەرەك دانەرانى ئەم كتیبە دەئین: شۆرشەكەى
نەرمەن بەشىكى دانەپراوە لەو كارەساتە ترسناكەى بەسەر
دانىشتوانى رۆژەلاتى عوسمانیدا هات، كوشتوكوشتارى
موسولمانەكان كە لەگەن شۆرشەكەى نەرمەنەكاندا كرا لە
هەرىمەكەدا بوو هۆكار بۆ تۆلەسەندنەووەيەكى دێندانە لە
نەرمەنەكان و دواچارىش كوشتوكوشتارىكى بەرامبەر
لەنىوان گەلانى رۆژەلاتدا.

ئەو روداوانەى كە بەسەر شارەكەشدا هاتن درگەيان لەسەر
ئەو روداوانە خستە سەر پشت كە دەقەرەكانى تىرى
ئەنەدۆن بە خۆيانەووە بىنى

800 53 46 7432 04

AXIELL

Internationella
biblioteket
Stockholms
stadsbibliotek

